

अ १. देवनागरी लिपीतील आणि मराठी वर्णमालेतील पहिला वर्ण. २. मराठी स्वरमालेतील पहिला स्वर. स्थानपरत्वे ऱ्हस्व, लांबट किंवा निभृत : 'गवत' या शब्दातील 'ग' मधील 'अ' हा ऱ्हस्व, 'व' मधील 'अ' हा लांबट. 'त' मधील 'अ' हा तोटका किंवा निभृत होय. ३. ॐ या अक्षराच्या 'अ', 'उ', 'म्' या तीन घटकांमधील पहिला. हा विष्णूचा निदर्शक मानला जातो. [सं.]

['अ' ने सुरू होणारे शब्द येथे न आढळल्यास 'आ' मध्ये पाहावेत.]

अ उपसर्ग. १. व्यंजनादी शब्दांपूर्वी लागणारा, सामान्यतः नकार, अभाव, अल्पत्व, अनौचित्य आणि अन्यत्व दाखविणारा उपसर्ग. अन्याय (नकार); अधर्म (अभाव); अगोड (अल्पत्व); अवेळ (अनौचित्य); अहिंदू (अन्यत्व). स्वरादी शब्दांपूर्वी त्याचे रूप 'अन्' असे होते : अनर्थ, अनपेक्षित. व्यंजनांनी सुरू होणाऱ्या शब्दांपूर्वी क्वचित त्याचे हे रूप वापरलेले आढळते. अनहित, अनमोल. २. मराठीत 'अ' हा उपसर्ग क्वचित अतिशयत्व दाखवतो. अघोर, अचपळ. ३. मूळ स्थितीला जाणे : असुजणे = सूज उतरणे; अहारणे = सुटे होणे.

अ वि. इयत्ता अथवा गुणवत्ता दाखवण्यासाठी वापरले जाणारे चिन्ह : 'अ' तुकडी, 'अ' वर्ग इत्यादी. [सं.]

अ आ : प्रारंभिक ज्ञान; ओ का ठो.

[अ इ–ई ने सुरू होणारे शब्द येथे न आढळल्यास 'ऐ' मध्ये पाहावेत.]

अई उद्गार. दुःख – शोकदर्शक उद्गार.

अईन स्त्री. १. चांगली कुळी; चांगली वर्तणूक; शिष्टाचारयुक्त किंवा रुबाबदार वर्तन. [फा.]

अईसभईस वि. अद्भुत (गोष्ट).

[अउ–ऊ ने सुरू होणारे काही शब्द 'औ' मध्ये पाहावेत.]

अउडबारा वि. (अउड = औट म्हणजे साडेतीन. साडेतीन हात म्हणजे एक पुरुष उंचीचे माप. यावरून) बारा पुरुष : 'कृष्णें बाण सोडिला तिधारां । रुक्मियासी लागला पिसारा । मागे सारिला अउडबारा । शक्ति अंबरा उडविली ।।' – एरुस्व १२.१२१.

अउणापाउणा वि. अर्ध्याने किंवा पावाने कमीअधिक; साधारणपणे संख्येच्या संदर्भात उपयोग केला जातो. [सं. अर्धोनपादोन]

अउले न. प्रेमाचे बोलावणे.

अउड पु. नांगर; औत.

अक न. दुःख; पाप. [सं.]

अकचाट वि. अतिकारस्थानी : 'नावडे शास्त्री अकचाट नावडे चातुर्य वटवट ।' – भारा ८.७.

अकच्छ वि. कासोटा न घालता नेसलेले (धोतर, लुगडे इ.). [सं.]

अकट वि. विशेष चिकित्सा करणारा; हट्टी.

अकटचिकट वि. १. विशेष चिकित्सा करणारा; बारीकसारीक तपशिलात शिरणारा. २. आग्रही; हट्टी; चिकट; चेंगट. [चिकटचे द्वि.]

अकटी स्त्री. लहान शेगडी; आगटी; शेकोटी. [सं.अग्निष्टिका]

अकटेदुकटे न. ठिकरीचा खेळ.

अकटोविकट वि. १. प्रचंड; फार मोठा व ओबडधोबड; अवाढव्य; बेढब; अगडबंब. २. अक्राळविक्राळ; भयप्रद; भयानक. ३. (उप.) अत्यल्प; अतिशय थोडे. [विकटचे द्वि.]

अकड पहा : **अक्कड** (अकड व त्यापासून तयार झालेले सर्व शब्द 'अक्कड' मध्ये पहा.) [सं. आकृति]

अकडकडवे न. गाण्यातील पालुपद; ध्रुवपद; आंकणकडवे.

अकडणे अक्रि. १. ऐट करणे; डौल मिरवणे; नखरा करणे. २. पहा : **आखडणे** : 'दररोज सकाळी अकडणाऱ्या कमरेला...' – शिळान १२७.

अकडबाज वि. ऐटबाज; गर्विष्ठ.

अकडंतिकडं न. १. वायफळ बडबड. २. टाळाटाळ; चुकवाचुकवी. क्रिवि. विसंगतपणे; विचूकपणे (वागणे, बोलणे इ.).

अकडाई स्त्री. ऐट करण्याची सवय; नखरेलपणा.

अकढा वि. १. पूर्णपणे न कढलेला किंवा कढविलेला (पदार्थ). २. वितळेपर्यंत न तापवलेला (धातू).

अकण वि. १. कणी नसलेला स्वच्छ (तांदूळ). २. दाणे नसलेले (कणीस). ३. खायला एक कणही नाही असा; दरिद्री. [सं.]

अकणनिकण न. एकदा मळून धान्य काढलेली कणसे पुन्हा मळून त्यातून निघालेले धान्य : 'अकणनिकण कालवून धान्य त्याच्या माथीं मारावयाचे' – गांगा १२३.

अकथ्या पु. कथापुराण न सांगणारा माणूस; पोथी न वाचणारा माणूस : 'अजन्म्यासि कैंचि जाति । अक्रिया कासया ज्योति । निर्मळासि कशाने धूति । अकथ्या न पोथी कथनाची ।।' – सिसं १३.१२६.

अकद वि. स्थूल; लठ्ठ; बेडौल. [अर.]

अकदस वि. अत्यंत पवित्र; पुण्यवान; पुण्यशील. [अर.]

अकनिष्ठ पु. १. गौतमबुद्धाचे एक नाव. २. बौद्ध देवतांचा एक वर्ग. [सं.]

अकपट वि. १. ज्याच्या मनात कपट नाही असा. २. ज्यात लबाडी, खोटेपणा नाही असा (माल, वागणूक, व्यवहार इ.). न. मोकळेपणा; निर्व्याजता; शुद्धभाव. [सं.]

अकब क्रिवि. मागून; नंतर. [फा.]

अकबर वि. सर्वांत श्रेष्ठ; थोर; मोठा. [अर.]

अकबरनवीस – नीस पु. पहा : **अख्बारनवीस** : 'त्याने लागलीच अकबरनविसास बोलावूनआणून त्यास ते काय आहे ते वाचण्यास सांगितले.' – वज्रा १९१.

अकबरशाही वि. १. अकबरबादशहाने चालू केलेले (रुपया, मोहोर वगैरे चलनी नाणे). २. अकबर बादशहाने रूढ, प्रचलित केलेला इ. ३. अकबर बादशहासंबंधीचा.

अकबरी स्त्री. १. अकबराने चालू केलेली मोहोर. २. अकबराशी संबंधित (अकबराने चालू केलेले) कायदे, नाणी वागण्याच्या पद्धती वगैरे. ३. तांदळाच्या पिठाचा केलेला एक पदार्थ.

अकबरी मोहर–मोहोर स्त्री. १. अकबराने सुरू केलेले पंधरा रुपये

किंमतीचे सोन्याचे नाणे. २. या नाण्यांची केलेली माळ. ३. (ल.) इभ्रतदार (व्यापारी).

अकबार वि. चांगल्या बहरलेल्या; पूर्ण बहरलेल्या : 'केतकी कर्दळी अकबार । बहु टवटवीत ।' –पला ३.६.

अकरकी स्त्री. अकरे अकरे एकविसाशेपासून वीस वीसे चारशेपर्यंतचे पाढे.

क्रिवि. अकरी; (सोंगट्यांच्या खेळात) अकराव्या घरात.[सं. एकादश]

अकरण न. कर्म न करणे; कर्मरहितता; निष्क्रियत्व; कर्मापासून मुक्तता: 'तरी अकरणाचेनि खेदें ।' –ज्ञा १८.५९२. [सं.]

अकरणरूप न. क्रियापदाचे नकारदर्शक रूप. उदा. नसणे; नाकारणे. २. नकारार्थक साहाय्यकारी क्रियापद करणरूपी क्रियापदाला जोडून तयार होणारे रूप. उदा. जात नाही, फसवे नसते, जाऊ नये. [सं.]

अकरण समायोजन न. ऋणसमायोजन.

अकरणात्मक (स्वातंत्र्य) न. (राज्य.) १. नकारात्मक स्वातंत्र्य. २. केवळ बंधनाचा अभाव असलेले स्वातंत्र्य. ३. विधायक किंवा वास्तव आशय, अर्थ नसलेले स्वातंत्र्य. [सं.]

अकरणी अंक पु. (ग.) ज्याचा अंश पूर्णांक आहे व छेद शून्येतर पूर्णांक आहे अशा अपूर्णांकाच्या स्वरूपात लिहिता येणारा अंक. [सं.]

अकरणीय वि. करण्यास अयोग्य, अनुचित : 'परिकरणीया अकरणीया न देखा ।' – ऋ ४५. [सं.]

अकरणे– प्रत्यवाय पु. जे केले नाही तर ते चुकीचे ठरेल असे; जे न करणे लाजिरवाणे ठरेल असे; बंधनकारक. [सं.]

अकरताळ–ळ्या वि. हट्टी; माथेफिरू; कजाग; खोडकर; दांडगा (विशेषतः मुले व स्त्रिया यांच्याबाबतीत). [सं.अकृत+लु]

अकरनकर वि. जे करायला हवे ते न करणारा आणि करायला नको ते करणारा; करनकरा; स्वेच्छाचारी.

अकरम वि. १. हीन मानलेल्या जातीचा; हीन वृत्तीचा. २. लबाड; धूर्त; कपटी. [सं.अकर्म]

अकरम वि. कृपावंत. [अर.अक्राम]

अकरमाश्या वि. १. (बारा माशांचा तोळा. त्यात एक मासा हीण, म्हणून अकरामाशा म्हणजे हीन प्रतीचा. त्यावरून) अनौरस; दासीपुत्र; जारज; हीन बीजाचा; कमजात. २. (ल.) कृतघ्न. ३. (क्वचित) अकरा मासे वजनाचा (तोळा, रुपया इ.).

पु. १. अकरा महिने गर्भाशयात राहून जन्मलेले मूल. २. अकरा महिने पोटात गर्भ बाळगणारा प्राणी (म्हैस).

अकरमास पु. वर्षश्राद्ध. (व.)

अकरमाही स्त्री. अकरा महिन्यांचा पगार देऊन वर्षभर चाकरी करून घेणे; इंग्रज अमलापूर्वी भारतात बहुतेक ठिकाणी ही पद्धत चालू होती.

अकरवातोत्तर वि. करमुक्त : 'अकरवातोत्तरे भूमी १०० दाउपसाउ वाहिला' – पळस शिला १.२.

अकरा वि. न करणारा; आळशी; हट्टी.

अकरा वि. दहा अधिक एक मिळून होणारी संख्या; ११ ही संख्या. [सं. एकादश]

अकरावा वि. क्रमाने १० नंतरचा.

पु. १. माणूस मेल्यानंतर तो दिवस घरून त्याच्या अकराव्या दिवशी करावयाचा वृषोत्सर्गादी विधी.

अकरावा गुरु–रू १. भाग्योदय होणे : 'मामलेदार, लष्करी लोक, सावकार, पाटील–कुलकर्णी, देशमुख–देशपांड्ये यांना मात्र अकरावा आला.' – गांगा ४७. २. गुरू हा ग्रह जन्मलग्नाच्या अकराव्या घरात आल्यास अत्यंत अनुकूल समजला जातो. त्यावरून दाट मैत्रीचे निदर्शक.

अकरावा रुद्र १. शंकराचा अकरावा अवतार. २. हनुमान; मारुती. ३. (ल.) अति रागीट, तापट माणूस. (अकराही रुद्र अति भयंकर असतात; पण त्यातल्या त्यात अकरावा सर्वांहून भयंकर आहे, अशा समजुतीवरून).

अकराळविकराळ वि. प्रचंड; भयंकर; भयानक; भीतिदायक; उग्र; ज्याची भीती वाटेल असा. [सं. करालचे द्वि.]

अकरी अ. सोंगट्याच्या पटावरील विवक्षित घरापासून अकराव्या घरी. बुद्धिबळाच्या खेळातील एक संज्ञा.

अकरुण वि. निर्दय; निष्ठुर; क्रूर; कठोर. [सं.]

अकरे न.अव. १. (देवापुढे लावण्याच्या) अकरा वातींचा समूह. २. आज एक, उद्या दोन, परवा तीन अशी चढत्या क्रमाने अकरा दिवस देवापुढे पिठाचे दिवे ठेवणे व परत एकपर्यंत उतरत्या क्रमाने कमी करणे. ३. चातुर्मास्यात चार चार बोटे लांबीच्या अकरा वाती निरांजनात पेटवून ओवाळण्याचा मुलींचा एक नेम किंवा व्रत.

अकर्तव्य वि. १. जे करणे उचित नाही ते; करावयाला योग्य नव्हे ते. २. जे करावयाचे योजलेले नाही ते. [सं.]

अकर्ता वि. १. एखादी गोष्ट करण्यास अपात्र, अयोग्य. २. काहीच कर्तव्य कर्म न उरलेला; सिद्ध : 'जे अकर्त्याच्या ठायी बैसो येती ।' –ज्ञा १३.२८१. ३. काही न करणारा (आळशी); सुस्त. [सं.]

अकर्तात्मबोध पु. देहीच विदेहता प्राप्त होणे; देहभान नसणे; प्रपंच, व्यवसाय करीत असताना 'स्व' चे अवधान न राहणे.

अकर्तृक वि. १. (व्या.) ज्या क्रियापदाचा कर्ता स्वतंत्रपणे वाक्यात दिलेला नसून त्या शब्दातील क्रियेचा मूळ अर्थ म्हणजे भाव हाच त्याचा कर्ता मानावा लागतो, असे क्रियापद. अशा वेळी कर्ता हा क्रियापदातच सामावलेला असतो. २. स्वयंभू; जे कोणीही केलेले नाही असे.[सं.]

अकर्तृत्व न. कर्तृत्व नसणे; कर्तबगारी नसणे; नालायकी; कार्यक्षमता नसणे; पुरुषत्व नसणे. [सं.]

अकर्म न. १. दुष्कर्म; कुकर्म; वाईट काम; पापकृत्य; नीतिबाह्य, निषिद्ध कर्म; अयोग्य कृत्य : 'तंव तंव होती थोराडें । अकर्माचीं तळबुडें ।।' –ज्ञा १५.१६८.२. ज्यास कर्म नाही असे; कर्मातीत (कर्माच्या पलीकडचे) ब्रह्म : 'जें कर्मविगळे सर्वांगें । जेथ लावितांहि न लगे । जें नव्हें कर्मठाजोगें । तें जाण सवेगें अकर्म ।।' – एभा ७.६६. ३. कर्माचा अभाव. [सं.]

अकर्मक वि. (व्या.) कर्म नसलेले किंवा कर्माची गरज नसलेले (क्रियापद). [सं.]

अकर्मगति स्त्री. पापमार्ग; वाईट मार्ग: 'तरि कैसी करुं अकर्मगति । स्वामिद्रुही होऊनि ।।' – क्रिपु १२.२२. [सं.]

अकर्मण्यता स्त्री. निरुद्योग; काम न करणे; आळशीपणा; कामाबद्दल उदासीनता; नकर्तेपणा. [सं.]

अकर्मा वि. १. कर्महीन; कर्मातीत; कर्मरहित; ज्याला कर्माची बाधा नाही असा : 'मी अकर्मा न करोनि करीं कर्मे ।' – एभा २.२९८.२. साहसकर्म करणारा. [सं.]

अकर्माकार वि. वाईट, पाप, अघोरी साहस करणारा : 'अंबालयीं यादव वीर । उतरले आहेती अकर्माकार ।।' – एरुस्व ६.४१. [सं.]

अकर्मी वि. १. दुष्ट; गुन्हेगार; पाप (अकर्म) करणारा. २. दुर्दैवी; कमनशिबी. [सं.]

[' अकल ' ने सुरू होणारे शब्द 'अक्कल'मध्ये पाहावेत.]

अकल वि. कला नसलेला; चढउतार नसलेला; अंश, भाग नसलेला; अक्षय : 'जयजय अकलकलाशून्य ।'– रंयो १.९. [सं.]

अकलकरा – कडा, अकलकाडा–काढा–कारा पहा : **अक्कलकारा**

अकलंक वि. निष्पाप; निर्दोष.

अकलंकी वि. निर्मल; निर्दोष; ज्याच्यावर कोणताही डाग नाही असे: 'गोरट्या अकलंकी वृत्तीचे ...' – पासंग ३२.

अकला पु. घोड्याला होणारा रोग. हा रोग झाल्यास घोडा लंगडतो.

अकलाद वि. पहा : **अल्लाद**

अकलुषित वि. खरे; स्वच्छ; प्रामाणिक; दूषित नसलेले:'त्यामुळे पत्रलेखकांचे खरे व अकलुषीत मत प्रतिबिंबित होत नाही.' – विराशिंरो १६. [सं.]

अकल्पन वि. १. कल्पनारहित; निरिच्छ; कल्पनेच्या पलीकडील : ' अकल्पनाख्यकल्पतरो ।' – ज्ञा १८.१०. [सं.]

अकल्पनीय वि. ज्याची कल्पना करणे शक्य नाही असे; अतर्क्य; न सुचणारे; कल्पनातीत. [सं.]

अकल्पित वि. १. ज्याची कल्पना होणार नाही असे. २. ज्याविषयी पूर्वी काही बेत, योजना, तयारी, विचार केलेला नाही असे. ३. अनुद्दिष्ट; अचिंतित; अकस्मात; अतर्कित; विचारात किंवा तर्कात नसलेले; ज्याची पूर्वी सूचना मिळालेली नाही असे. [सं.]

अकल्मष वि. १. निष्पाप; निर्दोष. २. स्वच्छ; निर्मल. ३. पूर्वग्रहाने दूषित नसलेले. [सं.]

अकल्याण न. अमंगल; अशुभ; अहित; नुकसान.
वि. वाईट; अमंगल; हानिकारक. [सं.]

अकल्याणकारी वि. हित न करणारा; नुकसान करणारा; अहितकारक; अनर्थकारी. [सं.]

अकवि–वी वि. १. मूर्ख; अज्ञानी. २. कवी नसलेला. [सं.]

अकशाल, अकसाळी स्त्री. कर्नाटकी सोनारांची जात.

अकशेरू वि. (प्राणि.) पाठीचा कणा नसलेला (प्राणी); पृष्ठवंशहीन (प्राणी). उदा. जेलीफिश, गांडूळ इत्यादी.

अकसात स्त्री. वार्षिक वसुलाचे हप्ते.

अकसीर वि. गुणकारक; परिणामकारक; रामबाण. [अर.]

अकस्मात अ. १. अकल्पित; एकाएकी. २. विचार केल्याशिवाय; आधार नसता; पूर्वसूचना नसता. [सं.]

अकस्मादिक वि. अचानक : 'तेयाचे अकस्मादिक : सुजे नाक.' रकौ २९१

अकळ वि. न समजणारे; अगम्य; दुर्बोध; दुर्ज्ञेय.

अकळणे अक्रि. जांभई, उचकी, अखेरचा श्वास येणे–देणे.

अकळत–नकळत क्रिवि. १. चुकूनमाकून; न जाणता; अज्ञानाने. २. यदृच्छेने.

अकळवणी न. भलत्याच वेळी पडणारा पाऊस.

अकळी स्त्री. १. बुडत्याने किंवा मरणाऱ्याने झटका देऊन जोराने टाकलेला श्वास; अखेरचा श्वास; उचकी; आचका. २. जांभई.

अकळून–नकळून क्रिवि. अकळत–नकळत.

अकंटक वि. १. निष्कंटक; काटे नसलेला. २. (ल.) संकट, विरोध नसलेला; शत्रू नसलेला. [सं.]

अकातणे अक्रि. १. अधाशीपणा करणे. २. आक्रोश करणे : 'अशी अकातल्यासारखी काढून करतं ?' –माणूस ७४. [सं. आक्रांत]

अकादमी स्त्री. १. साहित्य, कला, शास्त्र यांचे संगोपन, संशोधन व संवर्धन यासाठी स्थापन केलेली संस्था. २. एखाद्या विशिष्ट कलेचे वा व्यवसायाचे शिक्षण देणारी, त्यासाठी आर्थिक मदत व प्रोत्साहन देणारी संस्था. उदा. सैनिकी अकादमी. [इं. ॲकॅडमी]

अकामी वि. निरुपयोगी; निकामी; व्यर्थ.

अकाम्य वि. फलाची अपेक्षा न करता, निष्काम बुद्धीने केलेले; कामनारहित; निरपेक्ष; निर्हेतुक; निर्लोभी. [सं.]

अकार पु. 'अ' हा स्वर. [सं.]

अकारण वि. १. निमित्तावाचून; विनाकारण; व्यर्थ; उगीचच. २. गरज नसताना; उपयोग नसताना; काही फायदा नसताना; निरुपयोगी; मिथ्या. ३. स्वयंसिद्ध (ईश्वर) : 'म्हणवुनि मज एकेविण । हे त्रयीधर्म अकारण ।।' –ज्ञा ९.३३४. [सं.]

अकारण बंधु–धू पु. निरपेक्ष सहायक; निमित्त नसताना होणारा मित्र : 'सरकारचे अकारण बंधूही त्याजविरुद्ध आहेत.' –लोटिकेले २.२.२७५.

अकारणिक वि. १. निरुपयोगी; निष्फळ. २. ज्याची गरज नाही असे; ज्यातून काही निष्पन्न होऊ शकत नाही असे. [सं.]

अकारणी पहा : **अकारणिक**

अकारादी वर्ण अकारापासून सुरू होणारी वर्णमाला; 'अ' पासून आरंभ होणारी मूळाक्षरे. [सं.]

अकारान्त वि. अ ज्याच्या शेवटी आहे असे. [सं.]

अकारीब पु. १. नातलग; जवळचे लोक; अंतेवासी. २. माहीतगार; जाणते : 'तुम्ही सर्व त्या प्रांतीचे अकारीब. जावे न जावे.' – मइसा १.२८१. [अर.]

अकार्पण्य न. १. कृपणतेचा अभाव; समृद्धी. २. उदारपणा; सढळपणा. [सं.]

अकार्बनी वि. (रसा.) रसायनशास्त्राची एक शाखा; ज्याच्या मूलद्रव्यातील सूत्रामध्ये कार्बन–कर्ब – नाही अशी वस्तू. उदा. प्राणी

किंवा वनस्पती ज्या पदार्थांचे बनलेले असतात त्यापेक्षा वेगळ्या पदार्थांचे बनलेले किंवा असलेले; अनैसर्गिक प्रक्रियेपासून बनलेले.

अकार्य न. अयोग्य कृत्य; गुन्हा; पाप; अपराध; दोष. वि. करण्याची गरज नाही असे; अयोग्य; जे करू नये असे. [सं.]

अकार्यक्षम वि. एखादे काम करण्याची कुवत नसलेला.

अकाल पु. शीख धर्मीयांचा ईश्वर.

अकाल पु. १. अयोग्य वेळ; भलतीच वेळ. २. दुष्काळ; दुर्भिक्ष; बेमोसमी घडलेली, झालेली गोष्ट. [सं.]

अकालज वि. अवेळी जन्मलेला; भलत्याच किंवा अशुभ वेळी उत्पन्न झालेला किंवा जन्मलेला. [सं.]

अकालजन्म पु. अवेळी जन्म. [सं.]

अकालपक्व वि. (वन.) १. लवकर फुले व फळे धरलेला; आगस; आगसलेला; हळवा; हळा. २. (ल.) वागणे बोलणे यात अवेळी प्रौढपणा आलेला; अकाली वयस्क झालेला. [सं.]

अकालपक्वता स्त्री. १. अवेळी आलेले पिकलेपण (फूल व फळ). २. अवेळी आलेला प्रौढपणा; लहान वयात आलेली समजूत. [सं.]

अकालप्रसव पु. दिवस पूर्ण भरण्यापूर्वी झालेला जन्म. [सं.]

अकालप्रसूत वि. दिवस पूर्ण भरण्यापूर्वी प्रसूत झालेली (स्त्री). [सं.]

अकालप्रौढ वि.(समाज.) लहान वयातच प्रौढाप्रमाणे वागणारा; अधिक समजूतदार. [सं.]

अकालमृत्यु –त्यू पु. वय झाले नसताना आलेले मरण; अवेळी मरण; लहानपणी, तरुणपणी आलेले मरण. [सं.]

अकालवचन न. वेळप्रसंगाला धरून नसलेले, असमयोचित बोलणे. [सं.]

अकालवृष्टि–ष्टी स्त्री. बेमोसमी पाऊस, अवेळी पडलेला पाऊस. [सं.]

अकालिक वि. अवेळी; फार आधी; लवकर; योग्य वेळेपूर्वी; भलत्याच वेळी; अयोग्य वेळी केलेले, घडलेले. [सं.]

अकालिका पु. तांबडसर रंगीबेरंगी पानांचे शोभेचे एक झाड. [इं.]

अकाली पु. १. शीख धर्मातील एक पंथ. २. या पंथाचा अनुयायी.

अकालीन वि. अवेळचा; अप्रासंगिक; अयोग्य वेळी आणलेला, केलेला; भलत्याच वेळचा. [सं.]

अकालोत्पन्न अकाली उत्पन्न झालेला. पहा : **अकालज**

अकाल्पनिक वि. वास्तविक ; बनावट नसलेला; मुळास धरून; कल्पनेत नसलेला; कल्पनेतून न काढलेला; सत्य; खरा; अकृत्रिम. [सं.]

अकाळ पु. (ल.) अयोग्य वेळ; अवेळ; अकाल; दुष्काळ: 'जैसें कां अभ्रपटल । अकाळीचें ।।' – ज्ञा ३.१४१. [सं.]

अकाळणी पहा : **अकाळवणी** : 'चोच व्यथेची टिपते दाणा, अकाळणीच्या मृद्‌गंधाचा' – पुथें ८३.

अकाळवणी पहा : **अकळवणी**

अकाळविजू स्त्री. अवेळी चमकणारी वीज : 'जो अरिराय अकाळ – विजू' –रुस्व २४८. [सं.अकालविद्युत्]

अकाळवेळ स्त्री. कोणतीही वेळ; अनिश्चित वेळ: 'बेबंद धाडी येत अकाळवेळी'– एहम १. [सं.अकालवेला]

अकाळ्या वि. अवेळी पडलेला (पाऊस); पावसाळा नसताना पडलेला; अप्रासंगिक.

अकांचन वि. निर्धन; द्रव्य नसलेला; द्रव्यहीन; कंगाल. [सं.]

अकांचित क्रिवि. अवचित; अचानक; एकाएकी : 'अकांचित कानात बसलेला विमानाचा आवाज सुरू झाला' – ऊन ३७.

अकांड–डी वि. अकाली; अनपेक्षित : 'अकांड प्रलयीं रक्षणकारी ।'– सप्र ६.२१. [सं.]

अकांडतांडव न. १. प्रमाणाबाहेर राग आल्यामुळे केलेला आरडाओरडा; मोठमोठ्याने बोलणे; हातपाय आपटणे. २. जाणूनबुजून रागाचे नाटक करणे; आरडाओरडा करणे. [सं.]

अकांडा पु. आकांडा; वाडग्यात जाण्यासाठी वाटेत लावलेल्या दुबेळक्यावरील आडवे लाकूड : 'फाटकाला लावलेल्या अकांड्यावरून चपळ उडी घेऊन...'– शेलूक १२९.

अकांडी पहा : **अकांड**

अकांतणे क्रि. आक्रोश करणे.

अकांत लोकांत पु. १. लोकांसमोर गळे काढून रडणे; सर्वांसमोर आक्रोश मांडणे. २. घाबरणे. (गो.)

अकि स्त्री. सडीक तांदूळ. [का. अक्की]

अकिलाट प्रवृत्ती स्त्री. (आयु.) जखमेतील रक्त न गोठणेमुळे व रक्ताचा अखंड प्रवाह चालू राहण्यामुळे होणारा विकार.

अकिंचन वि. ज्याच्याजवळ काहीही नाही असा; अतिशय गरीब; कंगाल. [सं.]

अकिंचित वि. क्षुल्लक; क्षुद्र; निरुपयोगी; बेकाम; प्रभाव, महत्त्व किंवा उपयोग नसलेली (व्यक्ती किंवा वस्तू). [सं.]

अकिंचितज्ञान न. अगदी थोडे ज्ञान. [सं.]

अकीक पु. १. तांबूस, कठीण असे एक प्रकारचे रत्न; अगेट(गोमेद) आणि सिलिका (गार) यांनी बनलेले रत्न. २. सिलिकाचे गूढस्फटिकी किंवा अर्धस्फटिकी खनिज. [अर.]

अकीद–अकीदत पु. स्त्री. निष्ठा; दृढविश्वास.

अकीन पु. १. दृढविश्वास; खात्री; सत्य. २. सत्याचा वाली. [अर.यकीन]

अकीर्तनीय वि. स्तुती करण्यास अपात्र; प्रशंसापर उल्लेख करण्याजोगा नसलेला. [सं.]

अकीर्ति –र्ती स्त्री. दुष्कीर्ती; बदनामी; दुर्लौकिक; कुप्रसिद्धी; नाचक्की. [सं.]

अकीर्तिकर बदनामी करणारे; दुर्लौकिक पसरवणारे. [सं.]

अकीलदाना वि. सुज्ञ; प्रज्ञावन्त : 'दराज काय लिहिणे आभोहिबापन्हा –अकीलदाना आहेत.' –शिचसाखं ५. [अर.]

अकुटेदुकुटे मुलांचा ठिकरीचा खेळ.

अकुतोभय वि. १. ज्याला कशाचीही भीती नाही असा; ज्याला कुठूनही भय नाही असा; निर्भय; धीट; संकटे सहन करण्यास समर्थ; बेडर; निर्धास्त : 'हा संपूर्ण प्रबंध म्हणजे.... अकुतोभय अधिकारी पुरुषाचे बोल वाटतात.' – आज्ञा उपोद् ३९.२. सुरक्षित; पक्की; मजबूत (इमारतीसंबंधी). [सं.]

अकुल पु. शंकराचे एक नाव : 'हा योगू शास्त्रार्थ बोलिला । विशद केला अकुलागमीं ।' – एभा १४.४६०.
वि. हीन कुल. [सं.]

अकुलज वि. हलक्या, हीन कुळात जन्मलेला; क्षुद्र; नीच. [सं.]

अकुलीन आचारहीन; चारित्र्य नसलेला.

अकुशल वि. १. एखाद्या कामाचे कसब न शिकलेला; बिनकसबी; अनिष्णात; केवळ अंगमेहनतीचे काम करणारा (कामगार). २. अशुभ; दु:खकारक. [सं.]

अकुहरी (भूशा.) वि. १. घट्ट बांधलेला; सुसंबद्ध; घट्ट. २. छिद्रे नसलेला; एकसंध. [सं.]

अकुळी वि. ज्याचे कूळ कुणालाही माहीत नाही असा; कुलरहित : 'एक म्हणती नंदाचा । एक म्हणती वसुदेवाचा । ठाव नाही बापाचा । अकुळी साचा श्रीकृष्ण ।।' –एरुस्व २.३. [सं. अकुल]

अकुंठ,अकुंठित वि. अडथळा न येता चालू असलेले; अखंड; अप्रतिहत; अबाधित; अप्रतिबद्ध; अरुद्ध. (वाचा, गती इ.) : 'रोटीबेटीच्या अकुंठित व्यवहाराचे.' – केतका ७८. [सं.]

अकुंठित वि. (वन.) अंकुर किंवा फुलोरा यांच्या प्रमुख अक्षाची न थांबता चालू राहणारी (वाढ). [सं.]

अकूट न. विष न पाजलेले (शस्त्र.). [सं.]

अकूपार पु. १. समुद्र. २. खडक.३. कासव. ४. सूर्य. [सं.]

अकूर पु. घोड्याचा एक रोग : 'घोड्याने उडी मारली असता बरगडी मोडते तो.' – अश्वप ३०१. [सं.]

अकृत वि. न केलेले; न संपविलेले.
न. वाईट कृत्य; पातक. [सं.]

अकृतकाल वि. बिनमुदतीचे (कर्ज, व्याज इ.); कालमर्यादा नसलेले.

अकृताकृत पहा : **अक्रीत**

अकृताभ्यागम पु. (तत्त्व.) स्वत: न केलेल्या कर्माचे फळ एखाद्याला मिळणे. [सं.]

अकृताश्रम वि. आश्रमातीत; वर्णाश्रम धर्मापलीकडे गेलेला : 'आत्माभ्यासी परिश्रम । करूनि निरखिले कर्माकर्म । यालागीं ते अकृताश्रम । निज निभ्रम स्वयें जाहले ।।' –एभा २.१६६. [सं.]

अकृति–ती स्त्री. (विधी) कायद्याप्रमाणे करायला हवी अशी गोष्ट न करणे; न केलेली कृती. [सं.]

अकृत्य न. निषिद्ध कर्म; गैरकृत्य; वाईट काम; पाप. [सं.]

अकृत्रिम वि. १. नैसर्गिक; स्वाभाविक; सहज; स्वयंभू; अनिर्मित; मनुष्याने न केलेला.२. वास्तविक; खरे; वस्तुस्थितीस धरून. ३. अस्सल; बनावट नसलेला. ४. स्वयंभू. ५. निष्कपटी; प्रामाणिक; मोकळ्या मनाचा.

अकृष्य वि. उखर; कसण्यास योग्य नसलेली; बरड (जमीन).

अक्लृप्त वि. ज्याबद्दल पूर्वी काही योजना केली नाही असा; विचार न केलेला; न शोधलेला. [सं.]

अकेवलत्व न (तत्त्व.) बहुविधत्व; अनेकविधत्व; विविधत्व.

अकोचणे अक्रि. संकोचणे; आकाराने लहान होणे; अंग लपविणे : 'मूळ तो लपाला अकोचुनि ।' – दावि ३.२८. [सं.आ+कुच]

अकोचन न. आकुंचन; आखडणे : 'अकोचन प्रसरण वळण धावन आणि निरोधन । हे वळणास पांचैजण । पंचीकृत वायोचे ।' विसिं ६.२८.

अकोटापत्र न. एकाच्या मालकीचे गलबत दुसऱ्याला वापरावयास दिल्याबद्दलचा भाडेपट्टा. (को.)

अकोल–ळ न. (वन.) कण्हेरीच्या पानाप्रमाणे लांबट, रुंद वर रेघा असलेल्या पानांचे एक औषधी झाड. [सं.]

अकोशिक–कीय वि. (जीव.) पेशींचा अभाव असणारे सजीव. उदा. विषाणू. [सं.]

अक्कड स्त्री. १. ऐट; मिजास; आव; डौल; दिमाख; नखरा. २. एखाद्या गोष्टीचा दिमाख दाखवणे–मिरवणे–करणे. (क्रि. बाळगणे, धरणे, दाखवणे.) [हिं. अकड]

अक्कडखोर–अक्कडबाज वि.ऐट, छानछोकी करणारा; फाकडा; नटवा.

अक्कडसासू स्त्री. बायकोची वडील बहीण. (व.)

अक्कडी स्त्री. मुख्य पिकाच्या रांगामधील पाट काढण्याकरिता किंवा दुय्यम पीक काढण्याकरिता चालवायचे कोळपे. [का.]

अक्कण वि. चिकट : 'अक्कण माती चिक्कण माती खळगा जो खणावा...' – मसाप २.१. [चिक्कणचे द्वि.]

अक्करताळा माथेफिरू; कजाग; खोडकर. [को.]

अक्करमाशा वि. हलक्या जातीचा; लग्नबाह्य संबंधातून जन्मलेला. पहा : **अकरमाशा**

अक्कल शहाणपणा; समज; चातुर्य; बुद्धी; तारतम्य; जाणण्याची शक्ती. [अर. अक्ल] (वा.) **अक्कल गुंग होणे** – बुद्धी कुंठित होणे; दिङ्‌मूढ होणे; एखादा कठीण प्रश्न, समस्या सोडविण्याचा मार्ग न सुचल्याने गोंधळात पडणे. **अक्कल जाणे–** सारासार विचारशक्ती नाहीशी होणे; शहाणपण नाहीसे होणे. **अक्कल पाजळणे**– (उप.) नको तिथे शहाणपणा दाखवणे: 'ती अक्कल हितं गावात पाजळा !' – पडघवली १२५. **अक्कल विकत घेणे –** पुष्कळ किंमत देऊन शहाणपण शिकणे; धडा शिकणे; फार महाग पडलेल्या अनुभवाने शहाणे होणे. **अक्कल शेणात जाणे**– शहाणपणा वाया जाणे; निरुपयोगी ठरणे : 'नुसते वाचून काय करायचे ? सारी अक्कल शेणात जायची ' – श्याआ १५०. **अक्कल सांगणे**– सल्ला देणे. **अकलेचा कांदा, अकलेचा खंदक –** (उप.) मूर्ख मनुष्य; अतिशहाणा; दीडशहाणा; काही न समजणारा. पहा : **अकलेचा कांदा. अकलेचा गधडा**– मूर्ख; ढ; मतिमंद; बावळट; ज्याला मुळीच शहाणपण नाही असा; समज कमी असलेला. **अकलेचा बंद–** दूरदर्शित्व; शहाणपण : 'चातुर्य : अकलेचा बंद नाही घातला.' – दास १९.८.१५. **अकलेचे तारे तोडणे–** मूर्खपणाने बडबडणे; अविचाराने बोलणे. **अकलेचे सागर –** (उप.) अतिशहाणे : 'अंताजीपंत कितीकसे मर्द माणोस व अकलेचे सागर आहेत.'– पुरंदभा १.२३२. **अकलेच्या वाटेने पाहणे–** तर्क करणे; विचार करणे : 'गुडीविंड्यास पुढे फौज असता बेदडे येऊन ठरणार नाहींत, हे अकलेच्या वाटेने पाहता दिसते.' – ऐलेसं १७०२.

अक्कलकारा पु. एक औषधी वनस्पती. हे हातभर उंचीचे झाड असून ते बंगाल, अरबस्तान, इजिप्त या भागांत विशेषत्वाने आढळते. या झाडास पिवळी फुले (बोंडे) येतात. [अर. आकरकरहा]

अक्कलखाद अ. वि. संपूर्ण; सपशेल; समूळ; अगदी साफ : 'यंदा आमचा जोंधळा अक्कलखाद बुडाला.' – सश ५.

अक्कलखार पहा : **अकलकारा**

अक्कलदाढ स्त्री. खालच्या व वरच्या अगदी शेवटच्या दाढांपैकी प्रत्येक. ही साधारणपणे माणसाला विसाव्या वर्षांनंतर येते. साधारणपणे सर्व दात आल्यावर खालच्या आणि वरच्या अगदी शेवटच्या दाढांपैकी प्रत्येक दाढ; शेवटी उगवणारा दात.

अक्कलबाज पहा : **अक्कलमंद.**

अक्कलबुद्धीने क्रिवि. शहाणपणाने; विचारपूर्वक, हुशारीने.

अक्कलमंद वि. १. बुद्धिमान; शहाणा; चतुर; युक्तिबाज; धूर्त. २. (उप.) मंद बुद्धीचा; मूर्ख. [अर. अक्लमंद]

अक्कलमान –वंत–वान पहा : **अक्कलमंद**

अक्कलहुशारीने क्रिवि. राजीखुषीने; सावधान चित्ताने; पूर्ण विचारांती; सक्ती, जोरजबरदस्ती व फसवणूक याशिवाय (कागदपत्र; दस्तऐवज वगैरेमध्ये वापरतात.).

अक्का स्त्री. वडील बहीण. [सं.]

अक्काबाई १. लक्ष्मीची वडील बहीण. २. दुष्ट, भांडकुदळ स्त्री. ३. (ल.) दारिद्र्य; दुर्दशा; दुर्बुद्धी. (वा.) **अक्काबाई आठवणे**– दुर्बुद्धी होणे; विपरीत बुद्धी होणे. **अक्काबाईचा पाया** – दुर्दैवाची, वाईट स्थिती येण्याची पूर्वचिन्हे. **अक्काबाईचा फेरा** – भरभराटीचा, वेगवान काळ जाऊन दारिद्र्य येणे; दुर्दशा; दैन्य. **अक्काबाईची दया** – (ल.) दारिद्र्य; दुरवस्था. **अक्काबाईचे पोर** – दुर्बुद्धी; दुर्दैव : 'हे अक्काबाईचे पोर (१९०१ चे शेतकी बिल) सर्व इलाखा भिकारी करील.' – लोटिकेले. २.२.२६७. **अक्काबाईचे बाळ** – (ल.) कमनशिबी माणूस; दुर्दैवी व्यक्ती.

अक्रबपेनी वि. कपाळावर पानासारखा टिळा असणारा (घोडा).

अक्रम वि. १. हीन जातीचा, वृत्तीचा. २. लबाड; धूर्त; कपटी. [सं. अ +कर्म]

अक्रम वि. १. अनियमित; क्रमविरहित; अव्यवस्थित : 'वाचेचें वितुळणें । सावरोनि प्राणें । अक्रमाचें श्वसणें । ठेवोनि ठायीं ।।' – ज्ञा १८.१५५७.

अक्रम पु. पत्त्याचा एक खेळ. यात सर्व पत्त्यांची किंमत ठरवलेली असते; त्यावरून हातात असलेल्या पानांचे गुण २१ अगर जवळजवळ २१ होतील असा प्रयत्न खेळाडूने केला पाहिजे. २१ पेक्षा जास्त गुण झाल्यास नुकसान होते.

अक्रमित युग्म न. (ग.) राशींचा क्रम महत्त्वाचा नसलेल्या अव्यक्त राशींची जोडी. [सं.]

अक्रस वि. रुक्ष; नीरस; अरबट चरबट (अन्न).

अक्रसणे, आक्रसणे अक्रि. आखडणे; घट्ट होणे; आकुंचित होणे; (कापड वगैरे) आटणे; संकुचित होणे. [सं.]

अक्रसतक्रस वि. तिखट; जाडेभरडे; रुक्ष. [अक्रसचे द्वि.]

अक्रस्ताळा – ळी वि. पहा : **अकरताळ**

अक्रान वि. समकालीन; सारख्या वयाचे; सारख्या योग्यतेचे. [फा.करीन]

अक्राळ, अक्राळविक्राळ पहा : **अकराळविकराळ** [सं.कराल]

अक्रिय वि. १. कोणतीही क्रिया न करणारा; क्रियाशून्य (ईश्वर); क्रियारहित; निष्कर्म; ज्याला कोणतेही कर्म करण्याची गरज नाही असा : 'मज अक्रियासी कर्म ।' – ज्ञा ९.१५६. २. तटस्थ. [सं.]

अक्रिय घट पु. (विअ) गतिहीन, चलनशून्य, अचेतन पोकळी. [सं.]

अक्रियावाद पु. क्रियाशील मनोवृत्ती, दृष्टिकोन किंवा वर्तन यांचा अभाव. [सं.]

अक्रीत न.१.भुताटकी; देवस्की. २. अपूर्व गोष्ट; विलक्षण घटना; चमत्कार. [सं. अकृत्य]

अक्रांत वि. असंभवनीय; न करण्यासारखी (कृती). [सं.अ + कृ]

अक्रीत वि. १. मोफत; फुकट; किंमत न देता घेतलेला; लबाडीने मिळवलेला. २. बेसुमार; अतिशय. [सं. अ + क्री.] (वा.) **अक्रीत घेणे** – भरमसाट किंमतीला घेणे. **अक्रीत देणे**–१. एखादी वस्तू जास्त किंमत घेऊन विकणे; जबर व्याज घेऊन रक्कम देणे. २. भलत्याच दराने, बाजारभावाच्या मानाने अतिशय जास्त भावाने विकणे.

अक्रेय वि. विकत घेता न येण्यासारखा; विकता न येण्यासारखा.[सं.]

अक्रोट, अक्रोड पु. हे झाड हिमालयाच्या आसमंतात व चीन, उत्तर हिंदुस्तान, इराण इकडे आढळते. याला तीस–चाळीस वर्षांनी छोट्या पेरूएवढे फळ येते. लाकूड सुरेख व मजबूत असल्याने नक्षीकामास चांगले. हा वृक्ष शंभर–सव्वाशे फूट उंचीचा असतो. [सं. अक्षोट]

अक्रोध पु. रागाचा अभाव; रागाचे दमन; यतिधर्माचे एक लक्षण. वि. रागरहित.

अक्लिष्ट वि. गुंतागुंत नसलेले; सोपे; सहज होण्याजोगे; सरळ; सुलभ; सुबोध. [सं.]

अक्लिष्टपणे क्रिवि. अनायासे; त्रासाशिवाय; मुक्तपणे; सहज; सुखाने; अगदी सहजासहजी; त्रास न होता; तारांबळ न उडता.

अक्लेश क्रिवि. त्रास, श्रम, काळजी याशिवाय; सहजासहजी. [सं.]

अक्लेश–शी क्रिवि. पूर्णपणे; सर्वथा; अगदी; जितका लाभ व्हायला हवा त्यात काही कमी न होता; बाकी न राहता (नाश होणे, भंगणे, वागणे, मारणे, मरणे, जाणे इ. क्रियापदांबरोबर उपयोग करतात.)

अक्शा (क्सा) बोक्शी (क्सी) वि. ओक्साबोक्सी; ढसढसा.

अक्शी समूळ; सर्वांशी; अगदी पूर्णपणे.

अखई क्रिवि. सदोदित टिकणारे; शाश्वत; अखंड; अक्षयी : 'करी लागपाठ चित्तवित्त नको पाहो । अखई तो चुडा तुज भोगईल नाहो ।।' – तुगा २८८. [सं.अक्षय]

अखजा –जी–ज्जी पहा : **अखतीज**

अखटा वि. वाईट; तिरस्करणीय; दु:खद : 'जेथे अशा स्नेहाची जात । तेथे उभयतांचे द्वैत अखटा'– होला ७२.१०५. [सं.]

अखटाई, अखटाय स्त्री. १. लबाडीचा अभाव. २. (ल.) शहाणपण. (गो.)

अखत पहा : **अक्षत**

अखतीज स्त्री. वैशाख शुद्ध तृतीया. : पहा **अक्षयतृतीया** : 'मी गोसावीयाचां ठाईं : अखतीज करीन.' – लीचउ १५१.

अखतेसाली अ. पुढल्या वर्षी.

अखत्काल क्रिवि. अकस्मात.

अखबारनवीस–अखबारनीस पु. १. बातम्या किंवा हकिकती लिहिणारा किंवा लिहून पत्राने दुसऱ्यांना कळविणारा. २. वर्तमानपत्र इ. चा बातमीदार; पत्रकार. [फा.]

अखम वि. कोणतीही गोष्ट करण्यास असमर्थ; पंगू; निर्बल; अशक्त; रोगी; दुबळा : 'दाते हो दान करा, जाते पंढरपुरा । न्या मज तेथवरी, अखमाचा सोयरा ।।' – तुगा ३४९. [सं. अक्षम]

अखय वि. अक्षय, नित्य; सदैव; अखंड; नाशरहित : 'दिले अखय अभयदान गा ।' –तुगा ३४९ . [सं. अक्षय]

अखर–री पु. स्त्री. गावाच्या कडेची जागा. [अर. आखिर]

अखर वि. अक्षर; अक्षय; अविनाशी; नाश न पावणारा; चिरंतन. क्रिवि. अखेरीस. पहा : **अखेर**

अखरकणे सक्रि. ओढून आणणे; ताब्यात ठेवणे : 'मंत्रें देव प्रगटती । मंत्रें भुतें अखरकितीं ।।' –दास ९.८३३. [सं. आ+कृष्]

अखरनखर, आखरनखर क्रिवि. अखेरीस; काही केले तरी; सरतेशेवटी.

अखरपख–क्ष पु. भाद्रपदवद्य (सर्वपित्री) अमावस्या; पक्ष (श्राद्ध) करावयाचा शेवटचा दिवस, पितृपक्ष. [सं. अक्षर + पक्ष]

अखरा पु. आखाडा; शस्त्रागार.

अखरी स्त्री. गाडीची दोन बाजूंची समोरासमोर असणारी चाके ज्या आसाभोवती फिरतात त्याच्यावर बसवलेले तुळईसारखे लाकूड. गाडीचा आस व साटी यामधले लाकूड. [सं. अक्ष]

अखरे वि. खरे नसलेले; खोटे (नाणे); भ्रम : 'पारखियाचि अखरे पडे' – ज्ञा १७.३९२.

अखर्किणे क्रि. आकर्षिणे; मंत्रसामर्थ्याने ओढून आणणे : 'एजिप्ताचे जोतिसी समस्त । अपुले मंत्र अखर्कित ।' –क्रिपु. १६.५६. [सं. आकर्ष]

अखव वि. सर्व : 'अखवा लोकु जेवीला' – लीचपू २.

अखवानजी पु. पंतोजी; शिक्षक: 'आमच्या अखवानजीला व्याकरण येत होतें असें नाही.' – अरू २.१०–११.

अखसा–से वि. अख्खा; सर्व; संपूर्ण.

अखळ न.अक्षर; शब्द; नाव [सं. अक्षर]

अखळी वि. प्रौढ; अविवाहित : 'तुम्ही अखळीचीया राजकुमारी' – शिव ६७८.

अखंगळ वि. खोडकर. (व.) [क. अखाळे – श्रेष्ठता]

अखंड वि. १. संपूर्ण; न तुटलेला; तुकडे न जोडता बनलेला; एकाच लाकडाच्या, दगडाच्या तुकड्यातून बनवलेला; सलग; एकसंध; समग्र. २. मध्ये न थांबता चालू असलेला; सतत; अविरत; ज्याला खंड, अडथळा, विसावा, थांबणूक इ. नाही (तो). ३. न फाडलेले; न तोडलेले; जोड न लावता केलेले किंवा शिवलेले. [सं.]

अखंडचोळी स्त्री. तुकड्यांच्या चोळीमध्ये कापतात तसे लाग, पखे, ठुशा व पाठजोड असे तुकडे न कापता बाह्या वगळून सलग शिवलेली चोळी; नवऱ्या मुलीने तेलफळाच्या वेळी ल्यावयाची दोन हातांसाठी दोन तुकडे व पाठ यांसाठी एक तुकडा अशा तुकड्यांची शिवलेली चोळी.

अखंडत्व न. सलगपणा; अखंडितता; अविच्छिन्नता. [सं.]

अखंडदंडायमान वि. अमर्याद; अनंत (काळ); घटिका, पळे, दिवस, वर्षे इ. कालविभागविरहित; सतत असणारा; ज्याला शेवट नाही असा; अखंड काठीसारखा. [सं.]

अखंड द्वादशी स्त्री. मार्गशीर्ष शुद्ध द्वादशी.

अखंडधारी स्त्री. अखंड अभिषेक : 'लिंगाशी अखंडधारी'–वैवंस २४.

अखंडनीय पहा : **अखंड्य**

अखंड रज्जुपथ एका टोकाहून दुसऱ्या टोकाला जाण्यासाठी तयार केलेला दोरखंडाचा मार्ग. [सं.]

अखंडश्रेढी स्त्री. (ग.) गणितातील एक श्रेढीप्रकार. यातील पदे क्रमाने खंड न पडता एकसारखी असतात. [सं.]

अखंडसौभाग्य न. १. वैधव्य प्राप्त न होणे; नवऱ्याच्या अगोदर मृत्यू येणे; सवाष्णपण. २. अव्याहत; एकसारखे; सततची भरभराट; ऐश्वर्य; कल्याण.

अखंड सौभाग्यवती स्त्री. जिला सतत सौभाग्यसुख लाभले किंवा लाभणार आहे अशी स्त्री; अविधवा. २. (ल.) वेश्या.

अखंडस्वारी स्त्री. सर्व लवाजम्यासहित असलेली स्वारी : 'अखंड स्वारी रायाची निघाली चौथीच्या अमलामधी' – प्रला ३०९.

अखंडज्ञान न. १. पायरीपायरीने ज्ञान मिळण्याऐवजी एकदमच सर्व ज्ञान प्राप्त होणे. २. नित्य ज्ञानमय अवस्था. ३. संश्लेषणात्मक ज्ञान. [सं.]

अखंडाकार अ. अखंडितपणे; खंड न पडता; सतत. [सं.]

अखंडित वि. १. अत्रुटित; अविभक्त; अविच्छिन्न; न थांबलेला; चालू राहिलेला; बिनतुकड्याचा. २. (ल.) पुष्कळ; अपरंपार; अगाध; अतिशय; अमर्याद. ३. अपराजित; खोडून न टाकलेला; खोटा न ठरलेला; रद्द न केलेला. [सं.]

अखंडी क्रिवि. नेहमी; सतत; अडथळा न येता; न थांबता.

अखंडैकरस पु. पूर्णब्रह्म; परब्रह्म. [सं.]

अखंड्य वि. खोडून काढण्यास अशक्य; प्रत्युत्तर देण्यास कठीण. [सं.]

अखाद्य वि. खाण्यास अयोग्य; खाऊ नयेत असे; खाण्याकरता नसलेले, निषिद्ध; अभक्ष्य; अभोज्य : 'अखाद्याचेनि भोजनें ।'– ज्ञा १८.८०६.

अखिल–ळ वि. १. सर्व; सकळ; संपूर्ण : 'तूंचि अवघे अखिल जन ।' – एरुस्व १.२. २. अनंत; न संपणारे. [सं.]

अखिलार्थ पु. मुख्य मुद्दा; सारांश; तात्पर्य . [सं.]

अखीती, अखीतीज स्त्री. पहा : **अक्षयतृतीया**

अखीरनखीर पहा : **अखरनखर**

अखुडु वि. हात आखडणारा; कंजूष : 'देवो म्हणे माजाकरू । अखुडु न्हवे मी परमेश्वरु ।' – क्रिपु २१.०९.

अखुनजी, अखुंजी पहा : **अखवानजी**

अखूट वि. न खुंटणारा; कमी न होणारा; सारखा वाढणारा : 'तो अवीट, अखूट असा निर्मळ आनंद होतो.' – भासं ६१.

अखेव न. कंठाळी, पडशी, गोणी, पखाल, माकण इत्यादिकांची एक बाजू; बैलाच्या पाठीवरील तूप, तेल इत्यादिकांचा एका बाजूचा बुदला; अटके. [सं. अर्द्धक]

अखेतय, अखेती, अखेतीज पहा : **अक्षयतृतीया**

अखेर स्त्री. शेवट; समाप्ती; अंत; परिणाम; मृत्यू; मरण.
वि. शेवटील; शेवटचा; पूर्ण झालेला; संपलेला; मृत.
क्रिवि. शेवटी; अंती; शेवटास. [फा. आखिर]

अखेरआढावा पु. सालअखेर येणे – देणे समजण्याकरता मांडलेला जमाखर्च.

अखेरची शिल्लक कोणताही व्यवहार संपवताना संबंधित खात्यावर शिल्लक असलेली शेवटची रक्कम.

अखेर नौबत – नौबद १. चौघडा बंद करतेवेळी जलद वाजवण्यात येणारी गत. २. (ल.) शेवटचे यश. [फा.]

अखेर साल १. वर्षाचा शेवट; मृगारंभ; उन्हाळ्याचा शेवट व पावसाळ्याचा प्रारंभ म्हणजे ज्येष्ठ महिना : 'शेवटी अखेरसाल जहाले.' – मइसा १९.७६. २. विशिष्ट वर्षचक्रातील शेवटचे वर्ष. ३. हिशेबाच्या वर्षाचा शेवट. [फा.]

अखेरी स्त्री. समाप्ती; अंत; शेवट (कामाचा); संपवणे; खलास होणे; आटोपणे; (सामूग्री; धान्य). [अर.] (वा.) **मारणे–साधणे–सांभाळणे** – १. प्रथमपासून आघाडी मिळालेली नसताही एकदम जोराचा प्रयत्न करून यश मिळवणे; जिंकणे; शेवटचा तडाखा लगावणे. २. (दशावतारी गंजिफा) शेवटचा हात मिळवणे; डाव साधणे.

अखेरीचे दिवस शेतकामात हंगामाचे शेवटचे दिवस; वैशाख (मे) महिन्याचा शेवटचा पंधरवडा.

अखेलेखे क्रिवि वारंवार.

अखोटा पु. १. (एखाद्या काठीच्या किंवा खुंटीच्या भोवती) दोरी बांधण्याकरता पाडलेली वाटोळी खाच; खोबण; कंगोरा. २. खराडी किंवा कप्पी (पुली) मधील वाटोळी खाच. ३. विहिरीत घागर सोडताना घागरीच्या गळ्यासाठी केलेला दोरीचा फास. ४. पुढे आलेले टोक; धस; सुळका. (वा.) **अखोटा भरणे** – आखटणे; धस लागणे; खोचाटा लागणे : 'हा पाहिलास पाटावरन उठताना मुकट्याला केवढा अखोटा भरला तो.' – खेस्व १११. **अखोटा लागणे** – खोचाटा लागणे; कपड्याला धस लागून फाटणे.

अखोड वि. १. कोणतीही खोड नसलेला; व्यंग, दोष, डाग नसलेला. २. शुद्ध; निर्मळ.

अखोभे क्रिवि. शांत मनाने; स्थिर चित्ताने; प्रक्षुब्ध न होता : 'हे गीता पढतां अखोभें – राज्ञा १८.१५०७. [सं. अक्षोभ]

अखोर वि. आणिक; अधिक. (खा.)

अखोरी वि. १. न खोरलेला; न खोदलेला : 'अखोरी अबोटी जन्म परमेश्वरासि देयावे ।।' चक्रसू २९.२२३. २. राखेने झाकलेल्या अग्नीप्रमाणे; अप्रज्वलित. ३. (ल.) शारीरिक विकाराची सेवना न करता. [क. अक्कुलिसु]

अख्खा वि. १. सगळा; संपूर्ण; सबंध; अखंड; वट्ट; धड; शाबूत; एकूण; सर्व; एकंदर. [सं. अक्षत]

अख्ज पु. ग्रहण करणे; प्राप्ती; हस्तगत करणे. [फा.]

अख्तर पु. १. तारा; नक्षत्र. २. सुदैव; शकुन. [अर.]

अख्त्यार पु. १. सोपवलेला अधिकार; दिलेला हक्क; मुखत्यारी; सत्ता. २. निवड; पसंती. [इख्तियार अर.]

अख्त्यारपत्र न. प्रतिनिधित्वाचा अधिकार देणारे पत्र; ज्या लेखाने किंवा पत्राने काही अधिकार, हक्क, वहिवाट इत्यादी दिलेले असतात असे पत्र.

अख्त्यारी पु. अधिकार दिलेला प्रतिनिधी; व्यवस्थापक; चालक; अधिकारी; मुख्त्यार. [अर. इख्तियार]

अख्बार पु. स्त्री. वर्तमानपत्र; बातमीपत्र; दुसऱ्या राज्यातील दरबारात असलेल्या प्रतिनिधींनी पाठवलेले पत्र. [अर.]

अख्बारनवीस पु. १. बातमीपत्र पाठवणारा; खास बातमीदार. २. मंत्री. ३. (राजदरबारातला) घटना लिहून ठेवणारा अधिकारी.

अख्री– अखरी स्त्री. धान्य; सामुग्री इ. संपणे.

अख्वान पु. भाऊ; सहोदर. [फा.]

अग पु. वृक्ष; पर्वत (न जाणारा, न चालणारा यावरून).

अग (अग ऽ) उद्गा.१. जिव्हाळ्याच्या वा नातेसंबंधातील किंवा वयाने लहान असलेल्या स्त्रीचे लक्ष वेधण्यासाठी काढलेला संबोधनार्थी उद्गार. २. स्वस्त्रीस उद्देशून वापरावयाचे संबोधन.

अगइ – ई, अगग्, अगगाई उद्गा. आनंद, आश्चर्य किंवा भय दाखवणारा उद्गार. अगबाई; अगाई अगग ! : 'म्हणे अगइ! ऐकिलेंहि न कधीं असे पाप गा ।' – केका १०. [म. अग+आई]

अगट न. कोडे; उखाणा. [सं. अघटित]

अगट चिगट वि. मंद; चेंगट; आळशी.

अगड–डू, आगड पु. १. आड; बांधीव विहीर. २. खंदक; खाच; लवण. ३. तट : 'हा लोकालोक महागड । त्रैलोक्याशी अगड । रचिला असे ।' – कथा ६.४.१०. ४. जनावरांचे (विशेषत: हत्तींचे) खेळ– झुंज यासाठी बांधलेले उंच तट असलेले आवार, (साठमारीचे मैदान). ५. लवणामधील वाट.(गो.) [सं. आगर्त.]
वि. अगाध.

अगडत(द) (ध) (ब) गड न. १. क्षुल्लक वस्तू; अडगळ; सटरफटर. २. अमर्याद, शुष्क, निरर्थक बडबड; वेडेवाकडे वागणे, बोलणे वगैरे. ३. शिळेपाके, जाडेभरडे अन्न; नि:सत्त्व खाणे; गरिबीचे खाणे; भिकार खाणे. क्रिवि. कसेतरी; अव्यवस्थितपणे; ओबडधोबडपणे.

अगडधू–धूव वि. लठ्ठंभारती; लठ्ठनिरंजन; फोपशा (माणूस); अगडबंब; धिप्पाड (स्त्री, पुरुष); हत्तीचे पिल्लू.

अगडधूत पु. गोसावी; बैरागी; दिगंबर साधू; अगडबंब माणूस; लठ्ठंभारती माणूस. [सं. अवधूत]

अगडधोबड वि. खरखरीत; ओबडधोबड.

अगडबंब वि. लठ्ठेश्वर; फार लठ्ठ; धिप्पाड; फार मोठ्या आकाराचा.

अगडा पु. गाडीचे जू व दांडी यांना बांधणारी दोरी; कसणी; धुरेकट.

अगडीदगडी क्रिवि. अडचणीत. (वा.) **अगडीदगडी जीव घालणे**– अडचणीत आणणे.

अगणनिगण पहा : **आकणनिकण**

अगणनीय, अगणेय वि. १. ज्याची गणना, मोजणी करता येणार नाही असे. २. (ल.) क्षुल्लक; खिजगणतीत नसलेले.

अगणित वि. १. गणना न केलेले; न मोजलेले. २. असंख्य; अमाप; गणना करता येणार नाही इतके. [सं.]

अगण्य वि. पहा : **अगणनीय;** मोजता न येण्याजोगे : 'अनादि जें अगण्य । परमतत्त्व ।' – ज्ञा ६.३२०. [सं.]

अगत क्रिवि. अगत्यपूर्वक; खचित. (गो.)

अगतिक वि. काय करावे ते सुचत नाही असा; कुंठित; निराधार; निरुपाय; असहाय. [सं.]

अगतिक गतिती स्त्री. १. संकटावस्थेतून किंवा अनेक अडचणीतून पुढे जाणे; संकटातून निभावून जाणे. २. संकटसमयीचा उपाय; अखेरचा उपाय; आणीबाणीच्या वेळची हिकमत. ३. नाइलाजास्तव निरुपायास्तव पत्करलेली स्थिती, दशा, व्यवस्था, सोय.
पु. असहाय व्यक्तीला मदत करणारा; अनाथनाथ; वाली (देवता, परमेश्वर वगैरे). [सं.]

अगतून क्रिवि. अगत्यपूर्वक; मन:पूर्वक. (कु.)

अगत्य न. १. आस्था; जिव्हाळा; कळकळ; आदर. २. अत्यंत आवश्यकता; फार जरुरी; केलीच पाहिजे अशी वाटणारी गोष्ट; टाळता न येण्यासारखी स्थिती : 'जे अगत्य होते तैसे जाले' – दावि ३५.
क्रिवि. अवश्य; न चुकता; निश्चयेकरून; खात्रीने. [सं.अ+गम्]

अगत्यपूर्वक क्रिवि. १. मनापासून; आवर्जून. २. निश्चयाने; खात्रीने; अवश्यमेव. ३. बुद्धिपुरस्सर; मुद्दाम. [सं.]

अगत्यबुद्धि, अगत्यवाद स्त्री. महत्त्व; जरूरी; काळजी; आवश्यकता वाटणे; भीड; मुर्वत. [सं.]

अगत्यमेव वि. कळकळीने; कोणत्याही सबबी न सांगता; निष्ठापूर्वक. [सं.]

अगत्यरूप क्रिवि. मुद्दाम; बुद्धिपुरस्सर; अगत्यपूर्वक : 'सद्विद्या विरक्त पुरूषें अभ्यासावी ।अगत्यरूप ।।' – दास २.८.३२. [सं.]

अगत्यवादी वि. १. एखाद्या गोष्टीचे महत्त्व मानणारा; एखाद्या गोष्टीची जरुरी, गरज मान्य करणारा, कामाबद्दल, व्यक्तीबद्दल, तत्परता, आस्था बाळगणारा. २. जरुरीच्या वाटणाऱ्या गोष्टीची तरफदारी करणारा; एखाद्या गोष्टीशी अतिशय जवळकीने बांधलेला.

अगत्य सागत्य न. आगत स्वागत.

अगत्या क्रिवि. अगतिकतेने; अपरिहार्यतेने : 'ते आंतर नेणती चि बापुडे । म्हणौनि अगत्या सेवणे घडे' –ज्ञा ५.१२०.

अगत्याअगत्य क्रिवि. अगत्यापुरता; जरूर तितका : 'सारांश हा ऐवज सत्वर आणवून अगत्याअगत्य फौजेच्या समजाविशीस खर्च करणे.' – इएमपी ४२.

अगद न. (आयु.) १. औषध : 'मद्वाक्य तुला न रुचे मरणारा अगदसें अगा बापा ।' – मोसभा ४.१३. २. विषनाशक, विषाचा परिणाम नाहीसे करणारे औषध.
वि. निरोगी. [सं.]

अगदी वि. १. सर्व; सर्वांशी; एकूणएक; तमाम; पूर्ण; बिलकूल; नि:शेष; समूळ; अपवादरहित. २. शेवटच्या पायरीवरचा; पहिल्या नंबरचा; पक्का; खरोखर; आत्यंतिक; निखालस; पूर्ण. ३. पराकाष्ठेचा; अतिशय.
क्रिवि. १. (होकारवाचक वाक्यात) पूर्णपणे : 'तो अगदी वेळेवर आला.' (नकारवाचक वाक्यात) अजिबात; मुळीच; जराही : 'त्याचं म्हणणं अगदी खरं नाही.' २. नक्की : 'अगदी येणारच असशील तर सोमवारपूर्वी ये.' [सं. अग्नि]

अगन पु. अग्नी; विस्तव. (कु.)[सं. अग्नि]

अगननगन, अगाननगान, आगानीनगानी क्रिवि. चुकून; चुकीने; अन्यायाने; विनाकारण.

अगनबंद –ध पु. भिलावा; बिब्बा; बिब्ब्याचे झाड; त्याचे फळ. [सं. अग्निबंध]

अगबाई उद्गा. भीती, आनंद, आश्चर्य इत्यादी भावना दाखवणारा उद्गार.

अगम पु. वृक्ष; झाड : 'झालो कृत्यकृत्य तपीं बहु शक्ति न पारिजातकीं अगमीं ।' – मोसभा १.३६. [सं.]
वि. १. न समजणारा; गूढ : 'अगमि बोलणी जेसुची न कळे तेया ।।' – क्रिपु ५५९. २. गुप्त; जाणता न येणारे : 'आदीं तेआचा जल्मु कवणें जाणितला । कि होता अगमु ।' – क्रिपु १.१६३. [सं. अगम्य]

अगम्य वि. १. जाता न येण्यासारखे; दुर्गम; जाण्यास कठीण; अगमनीय. २. जेथे जाऊ नये असे; गमनास अयोग्य. ३. (ल.) जेथे जाणे वा प्रवेश करणे अयोग्य आहे असे (तीर्थक्षेत्र, शास्त्र); संभोगास अयोग्य असे नातेसंबंध. ४. बुद्धीस आकलन न होणारे; अतींद्रिय; असमर्थ; दुर्ज्ञेय; गहन : 'अगम्य तेज हृदयींच्या पदका' – एभा ११.१४८.५. जेथे पोचता येणार नाही असे. [सं.]

अगम्यगमन न. १. निकटचे नातेसंबंध असलेल्या स्त्रीपुरुषांचा लैंगिक समागम. २. कायद्याने वा रूढीने जे स्त्रीपुरुष विवाहबद्ध होऊ शकत नाहीत त्यांच्यामधील लैंगिक संबंध. [सं.]

अगम्यपण न. न समजण्यासारखी स्थिती; अज्ञेयता; माहीत नसण्याची अवस्था : 'बैससीं सहजासनीं । अगम्यपणी अगोचरू ।' – एभा १.२२.

अगम्या वि. विवाहास अयोग्य; जवळच्या नात्याची; सकुल; सगोत्र; भिन्नवर्णीय किंवा आपल्याहून वडील अशी (स्त्री). [सं.]

अगम्यागमन न. शास्त्राने संभोगास अयोग्य मानलेल्या स्त्रीशी संभोग; व्यभिचार. [सं.]

अगर –रू पु. आसाम, भूतानकडील एक मोठे सदोदित हिरवे असणारे झाड. पाने अडुळशासारखी, लाकूड नरम, सच्छिद्र व राळेसारख्या पदार्थाने भरलेले; याच्या लाकडाचे तुकडे पाण्यात कुजवतात तेव्हा त्यास सुगंध येतो. झाड २० वर्षाचे झाल्यावर त्यापासून ऊद (अगर) काढतात. : 'कर्पूर चंदन अगरु । ऐसे या सुगंधाचा महामेरू ।' – ज्ञा ९.३९१. [सं. अगरु]

अगर अ. अथवा; किंवा; जर; जरी; यद्यपि; जेव्हा. [फा.]

अगरगंड वि. हट्टी; निष्काळजी; बेफिकीर; बेगुमान; आळशी; सुस्त. (व.)

अगरचंदन न. सुगंधी धूप; अगरबत्ती; उदबत्ती; उटी. [सं. अगरु + चंदन]

अगरडा, अगाडा पु. शिखर; टोक; शेवट; शेंडा. [सं. अग्र]

अगरबत्ती स्त्री. चंदन, कापूर, ऊद वगैरे सुगंधी द्रव्ये घालून तयार केलेली उदबत्ती; धूपकांडी; सुगंधी कांडी. [सं. अगरु + वर्ति]

अगरवादी पु. फिर्यादी; वादी. [सं. अग्रवादी]

अगरसाळ स्त्री.देवळाजवळ बांधलेली धर्मशाळा; देवळासभोवार मुख्यत: उत्सव प्रसंगीच्या जेवणावळीसाठी बांधलेली इमारत. (गो.) [सं. अग्रशाला]

अगरामेर स्त्री. शेताची कड किंवा मर्यादा; बांध.

अगरी स्त्री. डिरी; कोंब; मोड. [सं.अग्र]

अगरी स्त्री. शहरातील व्यापारी पेठ.

अगरू न. गुदद्वारातून बाहेर आलेले अंग; आतडे; हगरू रोग.

अगर्ह्य वि. अनिंद्य; निंदा करण्यास अयोग्य; अदूषणीय. [सं.]

अगल- ला वि. १. पुढचा; पुढील; अग्रभागी असलेला; पहिला. २. नांगर ओढण्यासाठी त्याला लावलेल्या एकापेक्षा अधिक जोडीतील पुढची (जोडी); ती हाकणारा (मुलगा); सदर जोडी हाकण्यासाठी बसण्यास असलेली बैठक.

अगला स्त्री. अगळ; कडी; अडसर. [सं. अर्गला]

अगलामागला वि. पुढचा व मागचा.

अगल्याबगल्या वि. आश्रित; एखाद्याच्या पदरी किंवा एखाद्यावर अवलंबून असलेला; कनिष्ठ प्रतीचा; कोणीतरी अलबत्या गलबत्या; य:कश्चित. [बगलचे द्वि.]

अगल्यामियां पु. बाप; एक शिवी : '... आतां तुले कोन्ता अगल्यामियाँ सोडाले धावते.' – धग ९४.

अगवळ, अगळ, अगूळ पु. वेणी घातल्यावर तिच्या टोकास बांधली जाणारी लोकर, दोरा, दशी इत्यादी.

अगवाडा पु. घराच्या पुढला भाग; अंगण. [हिं.]

अगविणे क्रि. प्राप्त करून घेणे, संपादणे.

अगस्ता – त्या पु. हदगा; हेटा; आवळीच्या पानासारखी पाने असलेला वृक्ष. याला तांबडी किंवा पांढरी फुले येतात. याच्या फुलांची व शेंगांची भाजी करतात. (व.) [सं. अगस्त्य]

अगस्ताळ वि. हट्टी; माथेफिरू; कजाग; खोडकर.

अगस्त्यपत्र स्त्री. सहस्रपुटी अभ्रक भस्मास ज्या वनस्पतींच्या भावना द्यायच्या असतात त्यांपैकी एक वनस्पती. – आयुसिद्ध १.४.

अगळ पु. दाराला लावण्याचा अडसर, कडी, साखळी, अडणा. (वा.) **अगळ घालणे** – अडवणे. **अगळ पडणे** – प्रतिबंध होणे. [सं. अर्गला]

अगळ न. १. कोकंबाचा रस. (गो.). २. (ल.) लालभडक पातळ पदार्थ.

अगळ वि. दहा : 'अगळ हस्त शोभती जाण । त्याचे धन सांगतो तुज ।' – भवि १८.८९. (नंद.)

अगळ स्त्री. गोट्या खेळण्याकरता केलेली खळगी, गल, बदा; विटी कोलण्याची गली. [का. अगळु]

अगळगोटी, अगळडाव पु. ज्या गोट्यांच्या डावात बदे (जमिनीतील गल) असतात तो. कोंडडाव याच्यापासून निराळा.

अगळावणे सक्रि. कोकंबाची सोले जास्त आंबट होण्यासाठी त्यांना कोकंबाच्या रसाची पुटे देणे. पहा : **अगळ** (गो.)

अगळी स्त्री. अर्गला; अडसर.

अगंद न. कोडे; नवल; आश्चर्य : 'धर्माविरुद्ध हे घडलं कसं? हेच ज्याला त्याला एक कोडं. एक अगंद.' – नागीण ९६.

अगा स्त्री. १. अंदाज; पूर्व सूचना; आगाऊ कल्पना : 'वाघ पाठीवर येईल ही अगा नव्हती.' – ख ६६२५. २. सावधपणा [फा. आगाही] (वा.) **अगा घेणे** – एखाद्या गोष्टीची व्यवस्था किंवा जबाबदारी अंगावर घेणे; एखाद्या कार्यात पुढाकार घेणे. **अगा बांधणे** – पुढील अंदाज, तजवीज, तरतूद करणे; अटकळ किंवा अजमास करणे.

अगा उद्‌गा. १. संबोधन; हे नामाच्या पूर्वी लावतात किंवा 'अ' गाळून पुढे जोडतात; अरे !; अहो ! : 'राज्ञी म्हणे तरि अगा! जा पूस सभेत तू असे आर्या ।' – मोसभा ४.९५.२. पहा : **अग**

अगाई पहा : **अगई**

अ(अं) गाकडा पु. पानगा; रोट; रोडगा.

अगाजणे अक्रि. १. गाजावाजा होणे; सगळीकडे प्रसिद्ध होणे; टिमकी वाजणे. २. कीर्ती, लौकिक होणे; प्रसिद्धी होणे : 'हे भीमकी ही नवरी अगाजे ।' – रुह २.६०.

अगाजा पु. १. ओरड; आरडाओरड; गवगवा; गलबला; गोंगाट; कल्ला; बोभाटा. २. गाजावाजा; कीर्ती; प्रसिद्धी : 'कौरवेंद्र दुर्योधन राजा । ज्याचा महिवरि थोर अगाजा ।।' – वत्स.

अगाडो वई; कुंपण; खंदक; आडोसा; सीमेवरील गर्ता वगैरे. (ग्रा.)

अगात न. लवकर पिकणारे, हळवे, हंगामाच्या आधीचे पीक – धान्य (मागातच्या उलट).
वि. अगोदरचे; (हंगामाच्या) पूर्वीचे – पेरलेले, पिकलेले.[सं. अग्रजात]

अगादी स्त्री. अगाधी; अडचण; संकट; काठिण्य : 'आता आम्हासी अंमल बसावयासी फौजदारीच्या शहरात अगादी काय आहे'– पेद २.२६.

अगाध वि. १. अमर्याद; गूढ; गंभीर; खोल; गहन; ज्याचा अंत लागत नाही असे (पाणी, ज्ञान, संपत्ती इ.) : 'ऐसे जे अगाध । जेथ वेडावती वेद ।' – ज्ञा १.७३. २. अगम्य; अतर्क्य; तुंबळ. ३. कठीण; असंभाव्य; अशक्य. न. समुद्र; गंभीर सागर; खोल पाणी : 'अगाधे हीं उचंबळती । ते चंद्रीचि ना शक्ती ।' – अमृ १०.५. [सं.]

अगाध खिंडार न. (भू.) जेथे सूर्यप्रकाश पोहचत नाही अशी, सागरातील अत्यंत खोल जागा.

अगाधपण न. गूढपणा; (ल.) मोठेपणा; महत्ता : 'ते अगाधपण जाईल । मग हिणावो अंगा येईल ।' – ज्ञा २.२१७.

अगाब वि. मजबूत; श्रेष्ठ. [फा.]

अगाबानी स्त्री. अंगरख्याची मलमल; कापड. याचे अंग पांढरे व विणकरीत किंवा कशिद्यात बुटी असते.

अगारडा पहा : **अगरडा**

अगारणे सक्रि. (पदार्थ ताटात) वाढणे; ओगरणे.

अगारिधर्म पु. श्रावक आणि श्राविका या गृहस्थाश्रमी जैनांनी पाळायचा आचारधर्म.

अगारी पहा : **अगेरी** : 'तुझ्या अस्थि सात नद्यांत टाकल्या, तुला दर पितरांना अगारी मिळते. आता तुझं काय राहयलं मागे?' – कोसला २०९.
अगारी स्त्री. कोंब; डिरी; अंकुर. [सं. अग्र]
अगारी स्त्री. आघाडी; पुढाकार : 'हिंदुस्थानात तो यैसा कोण्ही दिसत नाही की अगारी घेऊन स्वामीवर यावे' – पेद १५ २६.
अगारी स्त्री. तूप वाढायचे भांडे. (व.)
अगावित क्रिवि. अभावित; एकाएकी. (गो.)
अगाशी स्त्री. १. खुली गच्ची; अटाली : 'दुसऱ्या मजल्यावर । अगाशी गच्ची चौफेर ।।' – गापो ३६. २. पडवी; सोपा.
अगास न. आकाश. (ग्रा.) [सं. आकाश]
अगांतुकी स्त्री. बोलावलेले नसताना दुसऱ्याच्या घरी जाणे.
अगिदवणा पु. (वन.) एक प्रकारचा दवणा. पहा : **दवणा**
अगि–गी न पु. अग्नी; आग.
अगिनडाव पु. अग्निदाह; अंत्यसंस्कार; अग्नी देणे : 'मग सुभेदारानी कारभारी आपले मातबर दोघे पाठवून व सेला पाठवून अगिनडाव दिला.' – पेद २.३५. [सं. अग्निदाह]
अगिनबंद वि. न जळणारे; अग्नीने नाश न पावणारे; अदाह्य.
अगियारी स्त्री. पहा : **अग्यारी**
अगीडगा पु. भाताचा (तांदूळ) एक प्रकार. (बे.)
अगीन पु. विस्तव; अग्नी. (ग्रा.) [सं. अग्नि]
अगीनीष्टीका स्त्री. शेगडी : 'इतुकेनि ते चांदौरीसि गेले : अगीनीष्टीकेसि राहिले' – लीचपू २५७.
अगुण–णी–ण्या वि. १. निर्गुण : 'सर्वे तुकया मेला । त्याणें अगुणा आणिला ।' – तुगा २१६. २. गुणरहित; द्वाड; खोडकर : 'कृष्ण अगुणाचा अरूप । कन्या सगुण आणि स्वरूप ।।' – एरुस्व १.९६. ३. अवगुणी. [सं.]
अगुंथित वि. न गुफंलेली; मोकळी.
अगेट पु. एक मौल्यवान दगड. हा विविधरंगी छटात असतो. 'मॉस अगेट' (आत शेवाळे सदृश वनस्पती असलेला) हा याचा एक प्रकार. पहा : **अकीक** [इं.]
अगेरी, अग्यारी स्त्री. १. पारशांची अग्निशाळा; पारशी लोक अग्नीची पूजा करतात ते देऊळ वा धर्मस्थान. २. ब्राह्मणेतर वर्गात श्राद्धाच्या दिवशी अग्नीत दिली जाणारी तुपाची आहुती. [सं. अग्नि + अगार]
अगेल वि. पहिला; अगल.
अगेवान पु. जात पाटील : 'जात पाटलांना सिंध गुजरातेत अगेवान म्हणतात.' – गांगा २१.
अगो स्त्री. स्वत: ची बायको, 'गो' असाही प्रचार आहे.पहा : **अग**(को.)
अगोचर वि. १. ज्ञानेंद्रियांना जाणता न येणारा; न भासणारा; अज्ञात; अगम्य : 'ध्यानासिही जे नागवे । ते अगोचर फावें ।' – ज्ञा १५.१६. २. चमत्कारिक; नवीन; पूर्वी ऐकण्यात न आलेला. [सं.]
अगोचर वि. १. आडदांड; द्वाड; खोडकर; अविचारी; अगोचर; व्रात्य; खट्याळ : 'काय मेलीं अगोचर पोरं ही!' – सुशिलेचा देव २७. २. अफाट; अवघड : 'नाही कवणाचे कटाव दखनेला पडले अगोचर' – ऐपो ३४७.
अगोचरपणा पु. दांडगाई; व्रात्यपणा.
अगोचरी स्त्री. योगशास्त्रातील चौथी मुद्रा. या मुद्रेत दृष्टी आकाशाकडे असते : 'अगोचरी मुद्रा यांची जानकी ।' – सप्र ८.१३.८०.
अगोट–अघोट–ठ स्त्री. पावसाळ्याचा आरंभकाळ; मृगारंभ; शेतीच्या हंगामाची सुरुवात. (ल.) चातुर्मास; सबंध पावसाळा. [सं. अग्रवृष्टि]
अगोदर क्रिवि. विवक्षित क्रियेच्या किंवा काळाच्या पूर्वी; आधी; पहिल्यांदा; पूर्वी. [सं. अग्रतर]
अगोधले पहा : **अगोतली** : 'विस्तीर्ण अगोधल्याच्या केळीच्या पानांवरून...' –मंजु १३७.
अगोपचार पु. देवाच्या मूर्तीचे उपचार.
अगोलीय भिंग न. (भौ.) गोलाकाराहून वेगळ्या आकाराचे भिंग. [सं.]
अगोस्ती स्त्री. (विप्र.) अंगुस्ती; (अंगावरील) शहारे; काटा: 'तिच्या (घोडीच्या) अंगास अगोस्ती येऊन ती अंग झाडते.' – अश्वप १५७.
अग्गड पहा : **अगड**
अग्गद क्रिवि. अगदी; कायमचा; पूर्णत्वाने; निरंतरचा. (तंजा.)
अग्गिणी वि. अवघे; सर्व.
अग्न पु. अग्नी; आग; विस्तव : 'बाच्छायंजादी क्रोधा आली । जैसी अग्न परजळली ।' – ऐपो १०. [सं. अग्नि]
अग्नि –ग्नी पु. १. आग; विस्तव. २. (अन्नाचे पचन करणारे शरीरातील तत्त्व) क्षुधा; भूक; जठराग्नी. ३. आग्नेयी (दक्षिण–पूर्व) दिशेचा अधिपती. ४. वैदिक देवता. तीन प्रकार – १) पृथ्वीवरील. २) आकाशातील विद्युत व ३) सूर्य. ५. यज्ञीय देवता; गार्हपत्य, आहवनीय व दक्षिणाग्नी असे त्रैताग्नी व सभ्य आणि आवसथ्य मिळून पंचाग्नी. ६. तीन हा अंक. ७. चित्रक वगैरेसारख्या जठराग्नी प्रदीप्त करणाऱ्या (वाढवणाऱ्या) वनस्पती. [सं.] (वा.) **अग्नये स्वाहा करणे** – जाळून टाकणे. **अग्नी घेणे** – दारूगोळ्याचा मारा सहन करणे. **अग्नी देणे** – प्रेत जाळणे; उत्तरक्रिया करणे; पूर्णपणे नष्ट करणे : '...स्वधर्म आणि स्वभाषा यांना आपण अग्नी दिला पाहिजे असे मुळीच नाही.'– मसासं १.३७९. **अग्नीचा पाऊस पडणे** – (युद्धात वगैरे) अग्निवर्षाव होणे; एकावेळी अनेक संकटे येणे; आपत्ती कोसळणे.
अग्निकण पु. विस्तवाची ठिणगी; स्फुल्लिंग.
अग्निकमळ न. योगशास्त्रातील एक संज्ञा; त्याचे वर्णन पुढीलप्रमाणे केले आहे : 'भुवयांच्यामध्ये अग्निनामक कमळ आहे. ते विद्युद्वर्ण असून त्याला दोन पाकळ्या आहेत. तेथे 'हं' 'क्षं' ही बीजचिन्हे आहेत.' – विसिं १.५३. [सं. अग्निकमल]
अग्निका स्त्री. अग्निहोत्र्याचा अग्नी : 'नैरुत्य चवरधरु । श्रमु जानवताहे अवस्वरु । अग्निका नाही तये ठाइं तया आनिक असे व्यापारु' – उह १००.
अग्निकार्य न. मुंजीनंतर (उपनयनानंतर) बटूने ब्रह्मचारी धर्माप्रमाणे करावयाचा होम; अग्नि – उपासना. [सं.]
अग्निकाष्ठ न. पेटलेले लाकूड; विस्तव; निखारा. [सं.] (वा.) **अग्निकाष्ठ भक्षणे** – १. आगीत उडी घेणे; अग्निप्रवेश करणे: 'अर्जुन

म्हणे हेचि शपथ ।जरी मोडोनि पडेल सेत । तरी मी अग्निकाष्ठे भक्षिन सत्य ।' – हरि ३२.१६९. २. सती जाणे.

अग्निकुमार पु. पारा, गंधक, बचनाग, टाकणखार वगैरेचे केलेले औषध; रसायन. [सं.]

अग्निकुल न. ज्या वंशास सोम अगर सूर्यवंशाशी संबंध लावता येत नाही असा व अबूच्या पहाडावर ऋषींनी केलेल्या यज्ञातून उत्पन्न झालो असे मानणारा रजपूत वंश. यात परमार, सोळंकी, चौहाण, परिहार, राठोड व जाधव (यादव) यांचा समावेश होतो. [सं.]

अग्निकुंड न. होमाच्या वेळी यज्ञात अग्नी पेटता ठेवण्यासाठी केलेला खड्डा; पात्र; वेदी. [सं.]

अग्निक्रीडा स्त्री. दारूकाम; आतषबाजी; फटाके; दारू उडवणे; दारूगोळ्याचा भडिमार. [सं.]

अग्निखांब पु. तप्तलोहस्तंभ; तापलेल्या लोखंडी खांबास कवटाळण्याची शिक्षा; नरकयातनांपैकी एक; यमलोकीची एक शिक्षा.

अग्निगमन – प्रवेश सती जाणे; जाळून घेणे.

अग्निगोलक पु. १. (शत्रुपक्षावर टाकण्यासाठी किंवा आग लावण्यासाठी तयार केलेला) ज्वालाग्राही किंवा स्फोटक पदार्थ भरलेला चेंडूच्या आकाराचा गोळा. २. सूर्यासारखा आगीचा गोळा. [सं.]

अग्निचक्र न. १. षट्चक्रांपैकी एक; अग्निकमळ. २. शकुन, फलज्योतिष यातील एक संज्ञा; शांतिकर्मासाठी अग्नी कोठे आहे हे पहावयाचे एक चक्र. [सं.]

अग्निज वि. (भूशा.) गोठून घट्ट झालेला द्रव; शिलारस.

अग्निज खडक पु. पृथ्वीच्या पोटातील अग्नीने आतील पदार्थाचा रस होऊन त्यापासून बनणारा खडक; लाव्हा.

अग्निज्वाला स्त्री. ज्योत; जाळ; अग्निशिखा; आगीचा झोत. [सं.]

अग्निडाग पु. अगिनडाव; अग्निदाह; दहनविधी : 'जमातदार पडले होते ते रणातून शोधून काढून कोणास पुरविले व कोणास अग्निडाग दिले.' – पाणि बख पूर्व २७.

अग्नितीर्थ न. ज्यातून पाणी प्यायले जाते किंवा ज्यावर दक्षिणा दिल्यावर पाणी सोडले जाते, तो तळहाताचा खळगा. [सं.]

अग्निदलिक न. (भूशा.) ज्वालामुखीतून बाहेर पडणारे घनावस्थेतील खडकांचे लहान मोठे तुकडे.

अग्निदिव्य न. १. आपला निरपराधीपणा सिद्ध व्हावा म्हणून तापलेल्या लोखंडाचा गोळा हातात घेणे, उकळत्या तेलात हात घालणे इ. गोष्टी. २. करावयास अतिशय अवघड गोष्टी; स्वतःच्या सामर्थ्याची, सहनशीलतेची ज्या गोष्टीत परीक्षा होईल अशी गोष्ट; कसोटी : 'लढ्याचे अग्निदिव्य पुनश्च करण्यास ते कदापि तयार होणार नाहीत.' – आआ ६७. पहा : **दिव्य** [सं.]

अग्निनिर्वापक आग विझवण्याचे यांत्रिक साधन.

अग्निपरीक्षा स्त्री. खरेखोटे सिद्ध करण्यासाठी अग्नीत उभे राहणे.

अग्निपंचक न. अग्नीपासून भय दर्शविणारा फल ज्योतिषातील एक योग.

अग्निमापक पु. अत्युष्णतामान मोजण्याचे यंत्र. [सं.]

अग्निमांद्य न. अपचनाचा रोग; जठराग्नी मंद होणे; भूक न लागणे. [सं.]

अग्निमुख न. १. पाचक औषधी – हिंग १ भाग, वेखंड २ भाग, पिंपळी ३ भाग, सुंठ ४ भाग, ओवा ५ भाग, हिरडेदळ ६ भाग, चित्रकमळ ७ भाग व कोष्ठ ८ भाग यांचे चूर्ण. २. देव. ३. ब्राह्मण. [सं.]

अग्नियंत्र न. १ बंदूक; तोफ : 'यांच्या अग्नियंत्रशौंडत्वाची तारीफ व्हायला वेळेनुसार चुकायची नाही.' – निमा ८०८. २. दारू कामाची व आतषबाजीची करामत दाखवणारे यंत्र : 'भरुनी रजतमाचे औषध । करूनी अग्नियंत्र सन्नद्ध । कृष्णापुढे अति विनोद । एक प्रबुद्ध दाविती ।'– एरुस्व १५.११७. [सं.]

अग्निरथ पहा : **आगगाडी** [सं.]

अग्निरोधक वि. आगीपासून होणाऱ्या नुकसानीस प्रतिबंध करणारा; ज्यावर अग्नीचा परिणाम होणार नाही असा. [सं.]

अग्निरोधन न. (भूशा.) एखादी वस्तू अग्नीपासून संरक्षित (रोधक) करण्याची क्रिया. [सं.]

अग्निरोहिणी स्त्री. काळपुळी (पाठीच्या कण्यावर येणारा फोड. हा फार घातक असतो.). [सं.]

अग्निवर्ण वि. अग्नीसारखा तांबडालाल असलेला. [सं.]

अग्निवर्धक वि. भूक वाढवणारे, पाचक. [सं.]

अग्निवर्धन न. पचन; जठराग्नीचे उद्दीपन; भूक वाढणे.

अग्निविच्छेद पु. अग्निनाश; पत्नी मृत झाली असता अथवा इतर काही कारणांनी अग्निहोत्र बंद पडणे. (त्याबद्दल प्रायश्चित्त सांगितले आहे.) [सं.]

अग्निवृद्धि–द्धी स्त्री. अग्निवर्धन; पचनशक्तीची वाढ; जठराग्नी प्रदीप्त होणे; आहाराचे प्रमाण वाढवणे – वाढणे. [सं.]

अग्निशमन न. आग विझवणे. [सं.]

अग्निशस्त्र न. दारूने उडणारे बंदूक, तोफ यासारखे हत्यार. [सं.]

अग्निशामक पु. आग विझवणारे रसायन बाहेर फेकणारे यांत्रिकी उपकरण. [सं.]

अग्निशामक दल, पथक न. आग लागणे, घर कोसळणे, यांसारख्या अपघातात सापडलेल्या लोकांची मुक्तता करणे व तदनुषंगिक मदत कार्यासाठी नगरपालिका किंवा तत्सम संस्थांकडे असलेले पथक; आगीशी झुंज देणारे दल.

अग्निशाळा स्त्री. अग्न्यागार; अग्निगृह; (अग्निहोत्र्याची) अग्नी ठेवण्याची जागा; यज्ञशाळा; होमशाळा. [सं.]

अग्निशिखा स्त्री. अग्निज्वाला; ज्योत. [सं.]

अग्निष्टोम पु. सप्तसोमसंस्थां (यज्ञां) पैकी एक; सोमयाग; यज्ञ; वेदांतील एक यज्ञ. [सं.]

अग्निष्वात्त पु. पितृदेवता; ज्यास मंत्राग्नी मिळाला आहे असे; ज्यांनी जिवंतपणी अग्निहोत्र पाळले नाही असे; मरीची पुत्रांपैकी पितर; जिवंतपणी श्रौताग्नी ज्यांनी ठेवला नाही (अग्निष्टोमादि याग केले नाहीत) असे पितर. [सं.]

अग्निसमाधि स्त्री. अग्नीला शरीर समर्पण करून देहत्याग करणे.

अग्निसंस्कार पु. प्रेताचे दहन; प्रेत जाळणे. [सं.]

अग्निसात होणे आगीत लोप पावणे; आगीत नष्ट होणे : 'ती अग्निसात झाली.'– युगान्त ८५.

अग्निसाद पु. (आयु.) अपचनाचा विकार. पहा : **अग्निमांद्य** : 'अग्निमांद्य किंवा अग्निसाद, अरोचक हे विकार पित्त दुष्ट झाल्यामुळेही होतात व कफदुष्टीनेंही होतात.' –आयुसिद्ध १.६१.

अग्निसेवा स्त्री. अग्नी या देवतेची उपासना; पूजा. [सं.]

अग्निस्तंभ पु. १. अग्नी शांत करण्याचा मंत्र. २. दीपमाळ : 'इय अग्निस्तंभाचे अक्षेर । पुसां कां सिद्धांन्तें' – नरुस्व ५९३. [सं.]

अग्निस्थान न. अग्निकमळ – चक्र : 'आकळलेनी योगें । मध्यमा मध्यमार्गें । अग्निस्थानौनि निगे ब्रम्हरंध्रा ।।' – ज्ञा ८.९४. [सं.]

अग्निस्नान न. एक तांब्याभर पाण्यात स्नान करणे.(व.) [सं.]

अग्निहोत्र न. १. श्रौत म्हणजे वेदविहित अग्नीची उपासना; सकाळ संध्याकाळ अग्नीला आहुती देऊन अग्नी सतत राखण्याचे व्रत. २. (ल.) विडी, सिगारेट ओढणे; एकसारखे धूम्रपान करणे. [सं.]

अग्निहोत्री १. अग्निहोत्राचे व्रत घेतलेला. २. (ल.) एकसारखे धूम्रपान करणारा. [सं.]

अग्न्यस्त्र न. अग्निक्षेपक अस्त्र; आग ओकण्याचे तोफेसारखे शस्त्र.

अग्न्यायतन न. अग्निकुंड. [सं.]

अग्न्युत्पात पु. वणवा; भडका; आगीचा डोंब; उल्का. [सं.]

अग्या पु. काजवा : 'अग्या निजतेजसत्ता । अग्नितेज प्राशूं जातां ।'– एभा ४.८६.

स्त्री. एक खाजरी, अंगाची आग करणारी वनस्पती (खाजकुयरी).

अग्या वि. म्होरक्या; पुढारी; (मुलांच्या खेळात)पुढारीपण; पुढाकार.

अग्याचे बोंड अतिशय तापट माणूस : 'भटजी तर अग्याचे बोंड' – एहोरा ६.३१.

अग्यारी स्त्री. पंगतीच्या सुरवातीस पत्रावळीवर निखारे ठेवून त्यावर तूप टाकून पंगतभर फिरवलेला धूप; जेवणाला सुरुवात करण्याची सूचना; 'पण त्याच्यासमोरून अग्यारी काही जातच नाही' –मेइं ४.

अग्र न. १. अणी; अणकुची; टोक; अगदी पुढचा भाग. २. मंदिराचा कळस; शिखर; बिंदू; (वृक्षाचा) शेंडा. ३. पुढचा भाग; आघाडी. ४. दिगंश. ५. (समासात श्रेष्ठार्थी) पहिला; पुढचा; मुख्य; प्रधान. ३. (ग.) ज्या बिंदूपासून एकरेषीय नसलेले दोन किरण निघतात असा बिंदू. उदा. कोनाचा अग्र, त्रिकोणाचे तीन अग्र, शंकूचा अग्र. ७. (जीव.) सजीवांच्या शरीराचा किंवा अवयवाचा पुढचा (डोक्यावरील, टोकाकडील) भाग. [सं.]

अग्रका स्त्री. दिगंश; सूर्य, तारे किंवा इतर ग्रह हे क्षितिजाच्या ज्या बिंदूत उगवतात किंवा मावळतात तो बिंदू आणि क्षितिजावरील पूर्व किंवा पश्चिम बिंदू ह्यांच्यामध्ये जो कंस होतो तो. [सं.]

अग्रकृत वि. शत्रूने हल्ला करण्यापूर्वीच काही कारवाई करून त्याची आक्रमणसिद्धता कमी करणे : 'दुसरी शक्यता अग्रकृत युद्धाची..' – सैस्वा१२५. [सं.]

अग्रक्रम पु. १. क्रमशः पहिले स्थान; पहिला मान; प्राधान्य. २. सर्वांत अधिक महत्त्व; श्रेष्ठत्व. [सं.]

अग्रक्रयाधिकार पु. १. इतर गिऱ्हाईकांपूर्वी खरेदी करण्याचा अधिकार; अग्रक्रमाने विकत घेण्याचा अधिकार. [सं.]

अग्रगण – णी वि. श्रेष्ठ; प्रवीण; तरबेज : 'चपळविशई अग्रगण ।' – दास १.२.२२. [सं.अग्रगण्य]

अग्रगण्य वि. श्रेष्ठ; प्रमुख; सर्वप्रथम; पुढे नेणारा; ज्याचे प्रथम नाव घ्यावे असा. अग्रण्य हे अपभ्रष्ट रूपही क्वचित आढळते. [सं.]

अग्रगामिनी वि. पुढे जाणारी; पुढारीण. [सं.]

अग्रगामी वि. पुढे जाणारा; नेता; पुढारी. [सं.]

अग्रगामी आयात पु. प्रधान उत्सर्जनाच्या (बाहेर फेकण्याच्या) पूर्वी होणारा विद्युत उत्सर्जनाचा आघात. तो ज्या मार्गाने जातो त्याचे आयनीकरण करतो.

अग्रज वि. प्रथम जन्मलेला; मोठा; वडील (भाऊ). गोविंदाग्रज, कुसुमाग्रज यांसारख्या टोपणनावांत द्वितीयपदी येतो. [सं.]

अग्रजाधिकार पु. १. प्रथम अपत्य म्हणून असणारा अधिकार. २. वडीलोपार्जित इस्टेटीत ज्येष्ठ पुत्र म्हणून वारशाने मिळणारा हक्क. [सं.]

अग्रज्या पहा : **अग्रका**

अग्रणी, अग्रणीया वि. मुख्य; म्होरक्या; नेता; मार्गदर्शक नायक : 'तुमचीए गांवी ब्राह्मणाची घरे थोडी : तरी तुम्ही अग्रणीया होआवे' – लीचउ २८८. [सं.]

अग्रतः क्रिवि. पुढे; समोर; आघाडीवर; पुढील बाजूस; अग्रभागी.[सं.]

अग्रता नियम पु. प्राधान्य देण्याचे नियम.

अग्रतालु–लू स्त्री. वरच्या दातांच्या मागील बाजूस कंठापर्यंत जिभेच्या वर जो घुमटाकार भाग आहे ती तालू, त्याच्या पुढच्या दातांजवळील भागास अग्रतालू म्हणतात. [सं.]

अग्रदीप पु. (यंअ.) १. पुढचा रस्ता प्रकाशात स्पष्ट दिसावा म्हणून वाहनाच्या पुढील भागावर बसवलेला विशिष्ट भिंगाचा परावर्तक दिवा. २. खाणकामगार, पाणबुडे, शिकारी इत्यादींनी आपले लक्ष्य शोधण्यासाठी कपाळावर बांधलेला विशिष्ट प्रकारचा दिवा. [सं.]

अग्रदूत पु. सर्वांत आधी बातमी घेऊन येणारा पुरुष; पुढे घडणाऱ्या गोष्टीची जाणीव करून देणारा पुरुष; राजकीय, सामाजिक घडामोडींची पूर्वकल्पना असणारा द्रष्टा पुरुष. [सं.]

अग्रधन न. १. एखादा सार्वजनिक उद्योगधंदा उभारण्यास किंवा सेवा चालू करण्यास सरकारी निधीतून दिलेली आगाऊ रक्कम. २. किरकोळ खर्चासाठी कार्यालयाने दिलेली रक्कम. विशिष्ट कालानंतर ही रक्कम जमाखर्चात दाखवली जाते. [सं.]

अग्रधन्व पु. (भूशा.) जेथील वनस्पतीजीवन पूर्णपणे स्थिर झालेले आहे अशी वाळूच्या टेकड्यांची रांग. [सं.]

अग्रधान्य न. खरिपाचे पीक; पहिले पीक; पहिल्या पावसानंतर येणारे पीक – जोंधळा, अरगडी, भात, बाजरी वगैरे. [सं.]

अग्रपूजा स्त्री. १. राजसूयासारख्या यज्ञात किंवा सार्वजनिक समारंभात श्रेष्ठ व्यक्तींच्या पूजेतील सर्वांत पहिली पूजा; विद्या, तप यामुळे जो श्रेष्ठ असतो त्याची सभेत प्रथम करण्यात येणारी पूजा. २.सर्वश्रेष्ठ पूजा, सन्मान. [सं.]

अग्रप्रवाली वि. (भूशा.) पाण्यातील खडकांच्या रांगेपुढील किंवा पाण्याच्या पृष्ठभागाजवळील; प्रवाळी खडकांच्या रांगांचा पुढील भाग. [सं.]

अग्रफूल न. वेणीच्या शेवटी गुंतवलेले सोन्याचे जोडफूल; वेणी खोवली असता तिच्या मध्यभागी हे दोन बाजूंनी दिसते; एक दागिना.

अग्रभाग पु. सर्वांत पुढचा भाग; कोणत्याही सूचीपत्रावरील नोंदीतील पहिला विभाग. [सं.]

अग्रभूमी स्त्री. (भू.) समुद्रालगतचा सपाट पठारी प्रदेश. [सं.]

अग्रभोजन न. पहिल्याप्रथम जेवणे; प्रथम जेवण्याचा मान. [सं.]

अग्रभोजी वि. अग्रभोजनाचा मान असणारा; आधी जेवणारा. [सं.]

अग्रलेख पु. नियतकालिके, वर्तमानपत्रे इत्यादीमध्ये ठरावीक स्तंभात लिहिलेला, चालू घडामोडींबद्दल संपादकीय मतप्रदर्शन करणारा प्रमुख लेख. वृत्तपत्रातील संपादकाने लिहिलेला मुख्य लेख. [सं.]

अग्रवण, अग्रवन न. १. फांदीची कोवळी डिरी; कोंब : 'अर्थुकामुपसरे । अग्रवनें घेती थारे ।' – ज्ञा १५.१५७. २. अरण्याची सरहद्द.

अग्रवर्ण पु. सर्वांत श्रेष्ठ वर्ण; अग्रेसर जात; ब्राह्मण : 'त्यांहीं माजीं उत्तमता कैशी । अग्रवर्णासी पै जन्म ।।' – एभा ७.६३५. [सं.]

अग्रवर्ती वि. सर्वांत पुढे असणारा; आघाडीवर असणारा – जाणारा. (स्थल व काल यांना अनुलक्षून लावतात.) [सं.]

अग्रवर्धी वि. (वन.) केवळ टोकाशीच वाढणारे (खोड, अक्ष इ.) [सं.]

अग्रवाट स्त्री. अग्रभाग : 'नारा गोंदा महादा विठा । ठेवियले अग्रवाटा' – जना ६७.

अग्रवादी पु. १. वादी; फिर्यादी; न्यायालयात वादाचा प्रथम उपक्रम करणारा. २. आपल्या मताचा, पक्षाचा जोराने पुरस्कार करणारा.[सं.]

अग्रवेशन न. दुखणे विकोपास जाणे; गंभीर होणे : 'एवढ्याच त्रासानं काहीतरी अग्रवेशन होतं की काय असं भय वाटू लागलं' – माबा २९७. [इं. ॲग्रव्हेशन]

अग्रशाळा स्त्री. (देवळाच्या वगैरे) अग्रभागी समोर असलेली धर्मशाळा, अग्निशाळा इत्यादी. [सं.]

अग्रसर पहा : **अग्रेसर**

अग्रसूचक वि. पुढे होणाऱ्या गोष्टीचे चिन्ह दाखवणारे; पुढची सूचना देणारे; भविष्यसूचक. [सं.]

अग्रस्कंध पु. (शिवण.) खांद्याचे पुढच्या भागाचे माप.

अग्रस्थ धुके न. (भू.) उष्ण अथवा थंड हवेच्या राशीच्या पुढच्या बाजूस निर्माण झालेले धुके.

अग्रस्थित संस्तर पु. (भूशा.) पुढे असलेला स्तर (खडकांचा किंवा गाळाचा). [सं.]

अग्रस्वर पु. (भाषा.) जिभेच्या पुढचा भाग हा उच्चारण अवयव असताना उच्चारला जाणारा स्वर. उदा. इ, ए, ॲ इत्यादी. [सं.]

अग्रहक्क पु. पहा : **अग्रक्रम**

अग्रहणीय वि. पहा : **अग्राह्य**

अग्रहार पु. १. ब्राह्मणांना किंवा देवस्थानांना निर्वाहासाठी दिलेले गाव, जमीन वगैरे इनाम : 'वापी कूप आराम । अग्रहारें हन महाग्राम ।' – ज्ञा १८.९९. २. एक दुमाला. एका कुटुंबाहून जास्त कुटुंबांस निर्वाहार्थ जो गाव अगर जमीन देतात त्यास अग्रहार दुमाला म्हणतात. – इनाम २८. [सं.]

अग्रा स्त्री. पहा : **अग्रका.** समांशाचा कोटिकोन पूर्व किंवा पश्चिम समबिंदूपासून दृग्मंडलाच्या पातापर्यंत मोजला जातो त्यास अग्रा म्हणतात. [सं.]

अग्रार पहा : **अग्रहार** : 'तीर्थीं अर्पी जो अग्रारें' – दास २.७.१९.

अग्रासन न. १. सभेतील प्रमुख स्थान; मुख्यासन; अध्यक्षपद. २. अग्रपूजा; ज्येष्ठ जामातपूजा. (लहान बहिणीच्या लग्नाच्यावेळी वरपूजा करण्यापूर्वी तिच्या वडील बहिणीच्या पतीची पूजा करणे). [सं.]

अग्राह्य वि. १. मान्य न करण्याजोगा; अस्वीकार्य; बेकायदेशीर : 'माँटेग्यू सुधारणा अग्राह्य आहे. ' – लोटिकेले ३.४२५ २. (राज्य.) घटनेचा किंवा कायद्याचा भक्कम आधार नसलेला. [सं.]

अग्राह्यता स्त्री. १. मान्य न करणे; न स्वीकारणे; अस्वीकार्यता. २. दाखल करून न घेणे. [सं.]

अग्राळी स्त्री. शेंडा; टोकाची फांदी : 'आंब्याच्या अग्राळीला घारीचा मोठा घरटा होता.' – आआशे १५५.

अग्रांशु पु. प्रकाशकिरणांचा शेवट; केंद्रबिंदू.

अग्रिका स्त्री. (मानस.) मानसशास्त्रीय प्रयोगात वापरली जाणारी, धातूचे टोक असलेली, पेन्सिलीसारखी नळी. (हिच्या मागच्या भागाला एक विद्युत तार जोडलेली असते.) [सं.]

अग्रिका रेषा (ग.) अग्रे जोडणारी रेषा. उदा. चौकोनाचे कर्ण. [सं.]

अग्रिम वि. १. मुख्य; प्रमुख. २.आधीचा. ३. म्होरक्या; पुढचा; पुढारी. ४. आगाऊ दिलेली रक्कम. [सं.]

अग्रिमधान्य पहा : **अग्रधान्य**

अग्रेवन पहा : **अग्रवन**

अग्रेषण न. (पत्र, अर्ज वगैरे) पुढे पाठवणे, धाडणे. [सं.]

अग्रेषण अभिकर्ता पु. (अर्थ.) माल गोळा करणे, तो पाठवणे, पोहचवणे वगैरे व्यवहार करणारी व्यक्ती किंवा संस्था. [सं.]

अग्रेषण पत्र न. एखादी वस्तू, दस्तऐवज, कागदपत्रे, मजकूर इ. ज्या पत्रान्वये पाठवले जातात ते पत्र. या पत्रात त्यासोबत पाठवल्या जाणाऱ्या वस्तू, कागदपत्रे इत्यादींची तपशीलवार नोंद असते. [सं.]

अग्रेषित वि. पुढे पाठविलेला. [सं.]

अग्रेसर वि. १. सर्वांत पुढे जाणारा; अग्रगण्य; पुढारी; नेता; मुख्य. २. (ग.) प्रमाणात असलेल्या दोन संख्यांपैकी पहिली. उदा. ३६, ४८ यातील ३६ ही संख्या. – छअं १०४. [सं.]

अग्रोदक कोणाचाही स्पर्श होण्याआधी घेतलेले पाणी; ताजे व स्वच्छ पाणी; स्वयंपाकासाठी किंवा पूजेसाठी सोवळ्याने आणलेले पाणी : 'अग्रोदकाचा भरून कलश...' – हरि ३४.१८२. [सं.]

अग्र्य वि. प्रमुख; श्रेष्ठ; नेता; पुढारी. [सं.]

अघ न. पाप : 'म्हणोनि सांडिजे तो अघीं ।।' – ज्ञा ३.१२३.१९.

अघटघटी वि. अशक्य गोष्ट घडवून आणणारी : 'अघटघटी हरीची माया ।' – एभा ७.५०४. [सं.]

अघटमान वि. न घडणारे; असंभाव्य; अशक्य; आश्चर्यकारक.

अघटित वि. १. असंभाव्य; विलक्षण; चमत्कारिक; लोकोत्तर : 'हरिच्या दासां चिंता । अघटित हे वार्ता ।।'– तुगा २३११. २. अघोर; अतिवाईट; भयंकर; आसुरी.

न. अतर्क्य, अश्रुतपूर्व गोष्ट- प्रसंग; 'कर्मी त्यांचे अघटित ।' - ऐपो १४५. [सं.]

अघटितघटी वि. न घडणारे ते घडवून आणणारी : 'ईश्वराची माया पूर्ण । अघटितघटी तिचें लक्षण ।।'- एभा २३.४२१. [सं.]

अघटित विंदाण, विंदान न. विलक्षण किंवा आश्चर्यकारक गोष्ट; नवल; चमत्कार; करणी (काल, दैव, ईश्वर यांची).

अघड वि. न घडवलेले; ओबडधोबड (दगड, वस्तू इ.). [सं.]

अघडता वि. न घडणारा; अशक्य : 'येथ परिवारू बहुये । अघडता कीं ।।' -अमृ ९.२८. [सं.अ + घट]

अघमर्षण वि. १. पापनाशक २. पापाचा नाश करणारा.
न १. स्नानविधी व संध्या या कर्मात घ्राणस्थित पापपुरुषाचे उच्चाटण करण्यास, हातात उदक घेऊन त्यावर नाकातील वायू सोडून त्या पाण्याने जमिनीवर आघात करणे. (म्हणजे पापपुरुषाचा नाश झाला, ही भावना). २. एका पापनाशक व्रताचे नाव. [सं.]

अघरडा पु. १. जीभ, नाक, बोट, लेखणी इ. चे टोक; झाडाचा शेंडा; (सामान्यत:) शेवट; टोक. [सं. अग्र].२. पहा : **अघाडा**

अघव -वा वि. अवघा -घे; पूर्ण; सर्व; एकंदर : 'देवकी उदरींचा आठवा । निजध्यास बैसला कंसभावा । जनीं वनीं अघवा । आठवा आठवा आठवत.' - हरि ३.६०. [सं.]

अघळ वि. पूर्ण; परिपूर्ण.

अघ(घा) ळणे सक्रि. (कपडे इ. धुण्याकरता) पाण्यात खळबळणे; धुणे : 'धुणी चुबकून व अघळून धुवावी.' - विरं ६५.

अघळपघळ वि. १. ऐसपैस; मोकळे; सैल; पुष्कळ; भरपूर; लांबलचक. २. (ल.) निष्कपट, मोकळ्या मनाचा. ३. मोकळेपणाने; ऐसपैस रीतीने (बोलणे, बसणे इ.). [का. अगलचे द्वि.]

अघळाअघळ स्त्री. (पाण्यात) पुन्हा पुन्हा खळबळणे.

अघा पु. १. धनी; यजमान. २. मुसलमान बादशहाचा खास खोजा. ३. सरदार, मुख्याधिकारी इ. ची पदवी. [फा.आघा]

अघोर वि. १. अचाट; फार भयंकर; भीतिप्रद; अमंगळ (वस्तु, क्रिया, स्थान). २. अक्राळविक्राळ; अकटोविकट. ३. निष्काळजी; बिनघोर; निर्भय; स्वस्थ; बेफिकीर. ४. सौम्य; घोर नाही असा.
पु. १. संकट : 'घोर माझी हरिली त्वा जरां आणि देहींच्या अघोरा दवडिले ।' -कथा २.५.१७७.२. शंकर; रुद्र. ३. एक नरक. ४. एक पंथ.

अघोर अरण्य न. भयंकर अरण्य; घनघोर जंगल.

अघोरकर्म न. भयंकर, धाडसी किंवा अमंगळ काम. [सं.]

अघोरजप पिशाच मंत्राचा जप. [सं.]

अघोरदंड पु. भयंकर शिक्षा; अमानुष दंड. [सं.]

अघोरनिद्रा स्त्री. गाढ झोप; अति निद्रा; कुंभकर्णी झोप. [सं.]

अघोरपंथ-मत-मार्ग-योगपु. गोसाव्यांचा एक पंथ; हे लोक हातात नरकपाल घेणारे व नरमांसभक्षण, मलभक्षण व इतर अघोर (भेसूर व अमंगळ) कृत्ये करणारे असतात. [सं.]

अघोरपातक न. भयंकर पाप; नीच अमंगळ कृत्य. [सं.]

अघोरयोगी पु. अघोरपंथाचा अनुयायी : 'शाक्त आगम अघोरयोगी । कैसे ते ऐकावे ।।' -दास ४.१.१३. [सं.]

अघोरी पु. अघोरपंथी; साहसादी कर्मे करणारा; स्नानसंध्यादी आचार न पाळता स्वैर वागणारा : 'राखेचा बोकणा तोंडात भरून मेल्यासारखा पडतो. तिळाची पेंड कुजविली म्हणजे तिची विष्ठेसारखी घाण येते. ही नकली विष्ठा खाण्याची भीती घालून अघोरी पैसे उकळतो.' -गाव १३३. वि. तिरस्करणीय; निंद्य; त्याज्य; किळसवाणा; भयंकर; दुष्ट; साहसी; अमंगळ. [सं.]

अघोष वि. (भाषा.) ज्या ध्वनीचा उच्चार करताना स्वरनलिका कंपित होत नाहीत असा (ध्वनी); कठोर वर्ण. [सं.]

अघोषित वि. न पुकारलेले; जाहीर न केलेले; उघड नसलेले; लपूनछपून खेळलेले (युद्ध) : 'जपानने चीनशी अघोषित युद्ध खेळून...' युयंत २०३. [सं.]

अघ्राणता स्त्री. (वै.) वास घेण्याची अक्षमता; काही कारणामुळे वास येण्याची संवेदना नाहीशी झाल्यामुळे किंवा जन्मत:च नसल्यामुळे कोणताही वास न जाणवणे. [सं.]

अघ्रार पहा : **अग्रहार** : 'नवी अघ्रारें : मा चणेचि पीकति : ' - लीचउ ८.

अचकट, अचकटविचकट वि. अश्लील; वाईट; घाणेरडे; बीभत्स; वाह्यात; शिनळ; चावट (बोलणे, बोलणारा).

अचकन स्त्री. एक प्रकारचा लांब व छातीशी अरुंद अंगरखा; बंद गळ्याचा लांब कोट : 'पोषाखात पायजामा, जामानिमा, फर्गोल, अचकन इत्यादी विविध प्रकार आले' - मजिस्थि ९०. [हिं.]

अचकबोचक, अचकवचक स्त्री गैदीपणा; गैरशिस्त.
क्रिवि. अव्यवस्थितपणे; गैदीपणाने; कसेतरी. पहा : **अचटबोचट**

अचकय क्रिवि. अजगय; हळूच नकळत. (गो.) [सं. अ +जागृ]

अचकलदचकल न. कोणतेही वाईट अन्न किंवा खाद्य पदार्थ.

अचकळ वि.पाणचट, पाचकळ.

अचका वि. सगळा; सर्व. पहा : **असका**

अचकागचका, आचकागचका पु. १. अपस्मार, फेफरे वगैरेत शरीराला बसणारा हिसका. २. झटक्याने चलाखीने ओढणे; ढकलणे; ठोसा देणे; धक्का मारणे (क्रि. देणे). ३. धसका; दशहत (क्रि. बसणे). [गचकाचे द्विं.]

अचकागचका खाणे बोलण्यात अडखळणे.

अचकाविचका पु. गोंधळ; गुंतागुंत; चिवडाचिवड; अव्यवस्थितपणा; (ल.) नाश; बिघाड; दुर्दशा. [विचकाचे द्वि.]

अचकी, आचकी स्त्री. शेवटचे आचके; बुडताना किंवा मरताना लागलेली धाप (क्रि. देणे, येणे); घरघर. पहा : **उचकी**

अचकी, आचकी वि. सर्व; संपूर्ण; असगी : 'ठेवलीस (अवनी) अचकी रदनाग्रीं ।' - गगवि ४६.

अचकुल, अचगुल वि. १. नाजूक; हळुवार. २. अशक्त; फुसका; रोगट; निरुपयोगी; कुचकामी (इंद्रिय, अंग, यंत्र वगैरे.). ३. मोडलेला; दुखावलेला; पंगू. (बे.)

अचकोविचको पु. फटफजिती; बोजवारा; छी; थू.[सं.विचकोचे द्वि.]

अचक्रीय जनित्र न. (विअ.) ज्यात प्रवाह उलट दिशेने वाहत नाही असे दिष्टधारा जनित्र. तत्त्वत: याचे 'फेरडी डिस्क' शी साधर्म्य असते. [सं.]

अचटबोचट क्रिवि. कमी जास्त; विषम; अर्धेमुर्धे; एकसारखे नव्हे असे; उंचसखल रीतीने (कापणे, झाडणे, सारवणे, लावणे). पहा : **अचकबोचक.**

वि. अव्यवस्थित; अर्धवट; असमान; खुंट वा टेंगळे तशीच ठेवून (गवत कापणे, काढणे इ.) [बोचटचे द्वि.]

अचडेबचडे, अचडंबचडं, अचडुबचडू न. १. लाडके मूल. २. लहान मुलाला कौतुकाने मारावयाची हाक; संबोधन : 'अचडुबचडु नामे आळविला ।' – अमृत ५९. [सं.वत्स]

अचतुर वि. अकुशल; बावळट; अडाणी; बिनकसबी; अज्ञ. [सं.]

अचपट वि. काहीतरी; भलतेच; विसंगत.(ग्रा.)

अचपळ वि. १. खोडकर; उच्छृंखल; उत्पाती; चंचल : 'अचपळ मन माझे नावरे आवरीतां ।' –मश्लो. २. अतिचपळ; तरतरीत; उत्साही; तल्लख; हुशार; 'अचपळ गुण गुणी बैसली प्रीति दूणी ।'–दावि १५४. [सं. अचपल]

अचपळ ठेव स्त्री. स्थिर ठेव.

अचपळपण अनावरपणा; खोड्याळपणा; चपलपणा : 'भरारी तो वारा अचपळपणे देश पिकती ।'– दावि २२५.

अचर वि. स्थिर; स्तब्ध; गतिरहित; अढळ; स्थावर; अव्यभिचारी; अविकारी. [सं.]

अचरट वि. १. कुठे कसे वागावे व केव्हा काय बोलावे हे न कळणारा. २. मूर्खपणाचा; फाजील (विनोद, विधान इ.). २. अर्धवट; बावळट, मूर्खासारखे वर्तन करणारा.

अचरटपचरट, अचरपचर, अचरबचर वि. १. कोरडे; भरड; रूक्ष; बेचव (अन्न). २. असंबद्ध; पाल्हाळिक; अवाच्यासवा (बोलणारा). [अचरटचे द्वि.]

अचर्च वि. ज्याची चर्चा करता येत नाही असा; जो वादाचा किंवा चर्चेचा विषय होऊ शकत नाही असा : 'देवी देवो म्हणती अचर्चाते ।' – ज्ञा ४.६९.

पु. (ल.) नवरा (बायकोने त्याचे नाव घेता किंवा चर्चा करता कामा नये म्हणून). [सं.]

अचर्चित क्रिवि. चर्चा न करता : 'वैचारिक ग्रंथ अचर्चित बाजूला ठेवण्याची नवीन प्रथा....' – मागोवा १२३.

अचल वि. १. स्थिर; गतिरहित : 'अचलु हा शाश्वतु ।' – ज्ञा २.१४७. (ग.) जिचे मूल्य बदलत नाही अशी (राशी). २. शांत; थंड; अचंचल; दमदार; निश्चित हेतू असलेला. ३. अक्षय; अखंड.

पु. पर्वत; टेकडी.

अचला पु. हातरुमाल. पहा : **अचळ** [सं. अंचल]

अचला स्त्री. पृथ्वी : 'कंपाते भीष्मार्जुन देती अचलेसि शस्त्र संपातें ।' – मोभीष्म ३.३०. [सं.]

अचलित वि. स्थिर; स्थावर; ठाम; निश्चल; न हललेले [सं.]

अचलिष्णुता स्त्री. (भौ.) स्थिरपणा; गतिमानता नसणे. [सं.]

अचलूक वि. न चालण्यासारखे; निरुपयोगी; अयोग्य : 'भवसागर तरून जाण्याला यज्ञरूपी नावा अगदीच अचलूक व अविश्वासू ठरतात.'– भात २६.

अचळ वि. १. न हाललेला किंवा हालवलेला; उपयोग न केलेला; स्पर्श न केलेला; अस्पृष्ट (खाण्याचा पदार्थ इ.). २. (ल.) बाकी; शिल्लक; अत्राप.

क्रिवि. अलगत; अल्लाद; दमाने; हळूहळू.

अचळ, अंचळ पु. १. पदर; ओचा : 'लपविलाच कृष्ण अचळ पल्लव मुखावरी घाली ।' – भज ३५. २. अचल आचळ; सड; स्तन; थान (गुरांचे). ३. बारीक वस्त्र; हातरुमाल. [सं. अंचल]

अचळनाभी निश्चित अभय : 'राया अचळनाभी देसी तरि सांघौनि' – लीचपू २२५.

अचळपद न. मोक्ष; अढळपद. [सं.]

अचळय क्रिवि. १. अलगत; धक्का न लावता. २. (ल.) सहज, कष्ट न पडता, अनासाये. (गो.)

अचळवी वि. न हलवलेले; न स्पर्शिलेले. न ढवळलेले; पहा : **अचल–ळ**

क्रिवि. हलकेच; नाजूक हाताने; सौम्यपणाने. [सं. अचल]

अचळवी वाण न. मकरसंक्रांती दिवशी करावयाचे एक वाण. आदल्या दिवशी विरजून ठेवलेले व हात न लावलेले असे दही पात्रासुद्धा (भांड्यासकट) स्वत:च्या मुलांच्या दीर्घायुष्यासाठी जिची सर्व मुले जिवंत आहेत अशा सुवासिनीस वाण म्हणून देतात. [सं. अचलवायन]

अचळागौर, अचलागौर स्त्री. अचळवी वाण जिला द्यायचे ती स्त्री. तिची न्हाऊ खाऊ घालून ओटी भरून पूजा करतात. [सं.]

अचळोजी, अचळोबा पु. आळशी; मंद; मठ्ठ; लठ्ठ; ऐदी; लडदू; गुळाचा गणपती. [सं. अचल]

अचक्षु वि ज्याला डोळे नाहीत असा, आंधळा. [सं.]

अचक्षुदर्शन न. डोळे सोडून बाकीच्या इंद्रियांनी व मनाने होणारे ज्ञान. [सं.]

अचक्षुपण न. चक्षुरहित स्थिती; आंधळेपणा : 'जयाचेनि बळें । अचक्षुपण आंधळे । फिटोनि वस्तु मिळे ।'– अमृ ७.१२०.

अचंगळ, अचंगु वि. कृपण; भ्रष्ट; वाईट; चांगला नव्हे तो.[सं. अचंग]

अचंचल वि. १. न चळणारा; न हलणारा; दृढ; स्थिर. २. न बदलणारा; ठाम निश्चयाचा; निश्चल. [सं.]

अचंब पु. घोड्याचा एक रंग. – अश्वप २८.

अचंबर वि. अचाट; आश्चर्यजनक; आश्चर्यकारक : 'खंदकाचे लावले काम अचंबर ।' – ऐपो २.१८६.

अचंबा पु. १. आश्चर्य; चमत्कार; कौतुक; नवल. २. आश्चर्याची गोष्ट; नवलपरी.

अचंबीत वि. आश्चर्यचकित; विस्मित; थक्क.

क्रिवि. अचानक, एकाएकी.

अचाट वि. १. सामान्य प्रमाणापेक्षा फार अधिक; कल्पना करता येणार नाही असा; अतिशय मोठा; अमर्याद. २. विलक्षण; अफाट; लोकोत्तर; बेसुमार; अपरिमित; अतर्क्य; चमत्कारिक; फाजील;

अनिर्बद्ध : 'लाटावरी अचाट लाटा ।' – एभा २. ९४. (क्रि. बोलणे, लिहिणे, करणे). [सं. अत्यर्थ]

अचाट वि. चावट; फाजील; लुच्चा : 'केली मुलें ही अवघी अचाटें ।' – सारु १.६७. [सं.]

अचात वि. अलगद; वरच्यावर : 'त्याला अचात उचलून धरले. '– टाफु १७०.

अचानक क्रिवि. १. कल्पना नसताना; अनपेक्षितपणे; अकस्मात; एकाएकी. २. तडक; सरळ. ३. हळूच; अलगद. ४. सहज; सुलभपणे; विनासायास. ५. चोरून; गुपचूप. ६. अस्पृष्ट; अचळ; जसेच्या तसे. [हिं. अचानक]

अचापल्य न. चपळपणाचा अभाव; निश्चलपणा; स्थिरता; दृढता. [सं.]

अचार पु. लोणचे. [हि.]

अचाल स्त्री. खोटी; खोळंबा; अडचण.

अचावचा क्रिवि. १. अद्वातद्वा; मनाला येईल तसे असंबद्ध (बोलणे). २. अशोभनीयपणे; अस्वच्छपणे (खाणे). ३. अव्यवस्थित; कसेतरी; गैदीपणाने (काम करणे). [ध्व.]

अचांगणे अक्रि. १. उमेद, हुशारी, वाढ नाहीशी होणे; कोमेजणे; वाळणे; आजारी होणे. २. अपकर्माच्या स्थितीस पोहचणे. [सं. अचंग]

अचांगळा–ळी वि. उणे; वाईट; अभद्र; निंदात्मक : 'अचांगळी अधिक शब्द । ऐकून उठिला वीर गद ।।' – एरुस्व ९.४. [सं. अचंग]

अचांगी स्त्री. आजार; दुर्बलता; ऱ्हास.(वा.) **अचांगी भरणे, होणे** आजारी पडणे. **अचांगीने शिवी देणे, बोलणे**– तोंडाने वाईट बोलणे; शिव्या देणे.

अचांचल्य न. स्थिरपणा; निश्चितपणा; अचलता; चंचलपणाचा अभाव. [सं.]

अचिकित्सनीय वि. १. असाध्य; उपायाबाहेर गेलेला. (रोग इ.). २. ज्याची चिकित्सा, मीमांसा करता येत नाही किंवा करणे योग्य नाही असा (विषय). [सं.]

अचित न. अज्ञान.
वि. चैतन्य नसलेला, जड. [सं.]

अचिंत वि. चिंतारहित; काळजी नसलेला : 'जे अचिंता अनाथांचे मायपोट ।' – ज्ञा ८.१९५. [सं.]

अचिंतित वि. पूर्वी न चिंतिलेले; पूर्वी मनात नसलेले किंवा न आणलेले; एकाएकी उद्भवलेले; अकल्पित; अतर्कित; अभावित [सं.]

अचिंत्य वि. विचारांच्या पलीकडचा; कल्पनातीत; अतर्क्य : 'हेतु जया बिहे । अचिंत्य जें ।'– ज्ञा ८.८८. [सं.]

अचिद न. चेतना नसलेले; जड (वस्तु, जग); अज्ञान : 'अचिदाचेनि नाशे । आले जे चिन्मात्रदशे ।'– अमृ ५.२९.

अचिन्ह न. दुश्चिन्ह; अशुभ गोष्ट. [सं.]

अचिर क्रिवि. लवकरच; अल्पावधीत : 'सुरवरदाय काही न पवें अचिरें ।' – आसु ७.१. [सं.]

अचिरकाय स्त्री. अवधान; आठवण. (गो.)

अचिरकाल–ळ पु. थोडावेळ, कमी अवधी. [सं.]

अचिरकाले क्रिवि. अल्पकाळात; थोडक्या दिवसात : 'श्रीकृपें अचिरकालेच मुख्य शत्रूचा पराभव करून...' – आज्ञा ६७.[सं.]

अचिरेकरून क्रिवि. लवकरच.

अचीपची स्त्री. सागरगोट्याप्रमाणे दगड झेलून खेळावयाचा एक खेळ; हा पाच किंवा सात खड्यांनी खेळतात. (गो.)

अचीर न. आश्चर्य; नवल; अद्भुत गोष्ट. (ग्रा.) [सं. आश्चर्य]

अचुकविचुक वि. क्रिवि. अस्पष्ट, असंबद्ध; गैरशुद्धीतील (भाषण, शब्द इ.); भरमसाट.

अचुंबित वि. १. नवीन; साजूक : 'विशेष भक्तिप्रेम अचुंबित ।' – एभा ११.६८१. २. अपूर्व; अद्भुत : 'पुढे अचुंबित निरूपण ।' – एभा ३०.४१३. ३. बिनचूक : 'जो परिणामीचा निर्वाळा अचुंबिंतु ये फळा ।' – ज्ञा ५.७. ४. स्पर्श न झालेले; अस्पृष्ट; अबाधित : 'जैसे वज्रकवच लेईजे । मग शस्त्रांचा वर्षावो साहिजे । परि जैतेंसी उरिजे । अचुंबित ।।' –ज्ञा २.२३२. ५. निर्भेळ; निर्लेप : 'ते ज्ञानपावे निश्चित । जयामाजि अचुंबित । शांति असे ।।' – ज्ञा ४.१.८८. ६. निर्मळ : 'तेणे श्रीकृष्णे स्तविली भक्ती । परम प्रीती अचुंबित ।' – एभा २९.६४९. ७. सर्व; अगणित : 'तुझ्या विभूती अचुंबिता । कृपेने.... सांग ।।' – एभा १६.२३४. ८. अनासक्त; नि:संग : 'परी अचुंबित वर्तणे अघटमान कर्म करणे ।।' –एभा ३.२९३. ८. जिचा उपभोग घेतला गेलेला नाही अशी (स्त्री). [सं.]

अचुंबित क्रिवि. अकस्मात; अचंबीत. (को.)

अचूक वि. १. नेमके; बिनचूक; दोषरहित; निर्दोष : 'अचुक येत्न करवेना । म्हणून केले ते सजेना ।' –दास १२.२.६. २. चूक नसलेले; अगदी बरोबर. ३. निश्चिपणे लागू पडणारे (निदान).

अचूकपणा पु. बिनचूकपणा; नेमकेपणा; दोष, चूक किंवा त्रुटी नसणे.

अचूकसंधान न. १. न चुकणारा नेम, क्रिया, गोष्ट. २. बरोबर घडणारा बेत; न चुकणारी सल्ला मसलत.

अचूक संधानी वि. बिनचूक कार्य करणारा.

अचेत वि. अचेतन; निर्जीव; जड; चैतन्यरहित : 'अचेत लोहचुंबकें चळे ।' – एभा २.७०२. [सं.]

अचेतन वि.१. निर्जीव; प्राणरहित; मृत; जड : 'अचेतन पुतळ्या नाचवी यंत्री ।' – एरुस्व १३.६४. २. बेशुद्ध; मूर्च्छित. [सं.]

अचेतनभार पु. (स्था.) निर्जीव वजन. [सं.]

अचेष्ट न. (भौ.) वातावरणातील वायूघटकांपैकी एक मूलद्रव्य. [सं.]

अचेष्ट वि. अतिशय; कमालीची; नितांत : 'जर सोडुन अनंतपूर फिराल माघार । तुझ्या आईच्या लावशिल हात निरीला म्होर । तेव्हां निपाणकराला अचेष्ट पडली ईर (ईर्षा) ।' –ऐपो १९१.

अचैतन्य न. बेशुद्धी; मूर्च्छा; निरुत्साहीपणा; चैतन्याचा अभाव; जिवंतपणा नसणे. [सं.]

अचोज, आचोज न. १.आश्चर्य, नवल : 'अचोज हा बळिया झाला ।' – निगा १६.६५.२. न सापडणारा.

अचोष्य वि. चोखता न येणारे; चोखण्यास अयोग्य–अशक्य. [सं.]

अच्कलेविच्कले क्रिवि. १. अचकटविचकट; अव्यवस्थित; वाह्यात : 'किती येक ते अच्कलेविच्कलेसी ।' – दावि २८४. पहा : **अचकुल** [विचकलचे द्वि.]

अच्कित, अचूकिते क्रिवि. अकस्मात; अवचितपणे. (गो.)

अच्कुलाविच्कुला, अच्कुलेविच्कुले वि. बेशुद्ध; भ्रमिष्टपणाचे. क्रिवि. गैरशुद्धीत, बेशुद्धीत.

अच्चळ क्रिवि. अलगद; हळुवारपणे : 'रस्त्याकडेला नेऊन (रथ)... अच्चळ उभा केला.' – कोउ १५४.

अच्छ वि. १. स्वच्छ; निर्मल; विमल : 'बहुधां समर्चिला बहु जन्म श्रीराम अच्छ विभवाने ।' –मोभीष्म ३.६४. २. श्रेष्ठ; उत्कृष्ट; उत्तम.[सं.]

अच्छ पु. (आयु.) प्रमेहाचा एक प्रकार : 'सांद्र अच्छ, इक्षु, हस्ति प्रमेहांत याचा उपयोग जास्त झालेला आहे.' – आयुसिद्धभा १.१०३.

अच्छंदस्क वि. छंदशास्त्राच्या नियमांना सोडून असलेला; छंदोनियमांचे उल्लंघन करणारा. [सं.]

अच्छा अ. (उद्गा.). १. छान; सुंदर; चांगले; होय. २. निरोप घेताना, आश्चर्य व्यक्त करताना, एखाद्याच्या विधानावर पसंती व्यक्त करताना काढला जाणारा उद्गार; उत्तम, बरे, ठीक या अर्थाचा उद्गार. [हिं.]

अच्छिद्र वि. छिद्र, भोक नसलेला (मोती इ.); व्यंगरहित. [सं.]

अच्छिन्न वि. अखंड; अभग्न; सबंध; न कापलेले –विभागलेले; भोक न पडलेले (रत्न); न तुटलेले; न जोडलेले. [सं.]

अच्छेखाँ, अच्छेखान वि. तिस्मारखान; टिकोजी; वरिष्ठ; मोठा; अच्छा. (व.)

अच्छेय पहा : **अच्छिन्न.**

अच्छेर पु. अर्धा शेर (वजनी, मापी).
वि. अर्धा शेर मापाचा किंवा वजनाचा.

अच्छेर पावशेर पु. अव. कच्चीबच्ची. (कु.)

अच्छेरी स्त्री. अर्ध्या शेराचे माप (भांडे) किंवा वजन.

अच्छेव पु. उच्छाद; धांगडधिंगा; हैदोस; धुडगूस. (गो.)

अच्याद क्रिवि. अलगद; अल्लाद : 'त्येला अच्याद झेलू' – गजरा १४८.

अच्युत वि. च्युत न होणारा (परमेश्वर); स्थिर; न पडणारा; न ढळणारा; अचल; नाशरहित : 'अचळु मी अच्युतु ।'– ज्ञा १८.११९४.[सं.]

अच्युत पु. १. महानुभाव पंथाचे एक नाव : 'या पंथास 'महात्मा' 'अच्युत'... अशीही नावे आहेत.'– मसं. २. विष्णु. ३. अंजीर : 'आतां पूर्व कीर्ण प्रांत बहल । अच्युत लगडोनि सफळ । पाथिक संत श्रांतांसि तुंबळ । कैवल्य विश्रांति देतसे ।।'–स्वानु ६.५.१. [सं.]

अच्युतफळ न. आंबा (फळ). [सं. चूतफल]

अच्संधि–धी पु. दोन स्वरांचा संधी किंवा तात्पुरता समूह. [सं.]

अछंदस्क वि. कविताबद्ध नसलेला (गद्य). [सं.]

अछांदस वि. वेदांचे पठण न करणारा : 'अछांदसु पाणिबुडा : युधिष्ठिरू साबडा : तो माझेया कांडा : सदा भीए'– शिव ८९३.

अछिद्री वि. (वै.) ज्याला बाहेर उघडणारे तोंड नाही असा; छिद्र किंवा भोक नाही असा.

अछोडा पु. कासरा (बैलाचा); दोर; काढणी; चाबूक. [गुज.]

अज वि. अजात; नित्य; जन्मरहित; ज्याला जन्म नाही असा; स्वत:सिद्ध : 'मी अजुही परि संभवे । प्रकृतियोगें ।'–ज्ञा ४.४४.
पु. १. परमेश्वर; ब्रह्मदेव; शिव; विष्णू; चंद्र; कामदेव; सामान्यत: ईश्वर. इ.; रघुवंशातील अज नावाचा राजा. २. बोकड; बकरा. [सं.]

अज शअ. पासून; मुळे; कडून : 'अज रक्तखाने' शिकाप (शिवकालीन पत्रव्यवहार) रक्त=शाई; रक्तखाना=कचेरी.
नाम खात्यावरील हिशेबाच्या निरनिराळ्या बाबींच्यावर ओढलेली रेघ व निरनिराळे रकाने दाखविणाऱ्या रेघा. [फा.]

अजकदीम क्रिवि. पहिल्यापासून; पूर्वीपासून : 'अजकदीम इनायत असे'– थोमारो१.६५. [फा.]

अजगय क्रिवि. हळूच; नकळत.

अजगर पु. १. एक निर्विष व दात नसलेला साप. याची लांबी ३० पासून ४० फुटांपर्यंत (१० ते १५ मीटर) असते. हा बकरीलाही गिळतो म्हणतात म्हणून अज+गर (गिळ) हे नाव.
वि. १. सुखदु:खातीत (योगी); केवळ ईश्वरावर भरवसा ठेवणारा. २. आळशी, सुस्त (माणूस). अजगरासारखा पसरणे– पडणे– पोसणे– निजणे – चालणे असे शब्दप्रयोग केले जातात.

अजगरवृत्ती–त्ती १. आपोआप मिळेल त्या भिक्षेवर राहण्याची वृत्ती; साधुत्व. २. (ल.) आळशीपणा; ऐदीपणा; अगांतुकी करण्याचा स्वभाव.

अजगा वि. सगळा; असगा; असका.

अजगूल वि. १. अधू नेत्रांचा. (को.) पहा : **अचकुल.**

अजगे क्रिवि. वाजवीपेक्षा अधिक. (गो.)

अजज पु. घोड्याच्या पायाचा (खुराचा) रोग.

अजड वि. १. चैतन्ययुक्त; अमूर्त; निराकार : 'तो जडाजडातें विरवितु ।'– ज्ञा ८.९७. २. चपल बुद्धीचा; मूर्ख नव्हे तो. [सं.]

अजडवाद पु. (तत्त्व.) अजड द्रव्यवाद; जडाभाववाद; सर्व सृष्टी सजीव आहे, असे मत. [सं.]

अजडांश पु. १. जडपणा नसणारा पदार्थ, गोष्ट इत्यादी. २. पंचमहाभूतात्मक शरीर नसलेला आत्मा, ब्रह्म इत्यादी. [सं.]

अजतरफ शअ. बाजूने; तर्फे; कडून. बहामनी कालात व नंतर पत्रव्यवहारामध्ये वरिष्ठ अधिकाऱ्यांकडून कनिष्ठास जाणाऱ्या पत्रव्यवहारात वापरला जाणारा शब्द. – पया ४००. [फा.]

अजदेहे पु. एकंदर गाव, सर्व गाव. : 'अजदेहेपैकी वजा दुमाले गाव'– थोमारो १४७.३. [अर.]

अजन्म–न्मा वि. १. न जन्मलेला; ज्यास जन्म नाही असा. २. शाश्वत; निरंतरचा.
पु. ब्रह्म, ईश्वर : 'अजन्मा होता निजेला ।' – दास [सं.]

अजप १. यथाशास्त्र जप न करणारा ब्राह्मण; अस्पष्ट रीतीने जप करणारी व्यक्ती. २. शास्त्रनिषिद्ध ग्रंथ वाचणारा मनुष्य.

अजपत्र न. शेरेपत्र; अभिप्रायपत्र.

अजपा पु. १. एका अहोरात्रात माणसाचे २१६०० श्वासोच्छवास होतात.

त्यावर 'सोहं' हे बसवून जो सहज, आयासाविरहित जप करावयाचा तो. श्वासाबरोबर 'स: ' व उच्छ्वासाबरोबर 'अहं' (ते ब्रह्म मी आहे.) म्हणावयाचे; याला हंस मंत्र असेही म्हणतात : 'येकवीस सहस्त्र स्वासें जपा । नेमून गेली ते अजपा ।'-दास १७.५.१. २. (सामान्यत:) श्वासोच्छ्वास : 'पवन विजितसे अजि पालवें । मृदु असूं गतिनें अजपा लवे ।' -मंराधा-मक १६२. [सं.]

अजपा गायत्री, अजपा मंत्र वरील जपालाच म्हणतात. [सं.]

अजपूजाश्रीसरस्वती स्त्री. श्रीसरस्वतीच्या पूजामंदिरातून. (विजापूरचा दुसरा इब्राहीम अदिलशहा हा हिंदुधर्माला मान देणारा असून त्याला हिंदी गायनाची फार आवड होती व त्यासाठी त्याने राजवाड्यात सरस्वतीची मूर्ती स्थापली होती. त्या सरस्वतीच्या मंदिरात राज्यकारभाराची कचेरी करून तेथून तो सर्व फर्माने काढी. म्हणून असल्या फर्मानांच्या डोक्यांवर किंवा समासात - 'अजपूजा श्रीसरस्वती' ही अक्षरे लिहिली जात.) - भाद्विसंवृ ५१;६८.

अजब, अजप न. आश्चर्य : 'ती अजब करीत राहिली. ' - रथ १२३.

वि. विलक्षण; अद्‌भुत; असामान्य; अनपेक्षित; अपूर्व. [फा.]

अजबखाना-बंगला पु. दुर्मिळ व सहसा पाहायला न मिळणाऱ्या वस्तूंचा संग्रह असलेले ठिकाण; वस्तुसंग्रहालय; पदार्थसंग्रहालय. [फा.]

अजबाई स्त्री. नवल; आश्चर्य; चमत्कार; अलौकिकपणा.[फा.]

अजबाब-अज्बाब पु. १. मालमत्ता; चीजवस्तू; सरंजाम : 'जुन्या कमिटीकडून अजबाब सोपून घेण्याचे काम सुरू होऊन तें सन. १८८६ साली पुरे झाले. '- जनि ३. २. हत्यारे; युद्धसामग्री; असबाब. [फा. अस्बाब चे अप.]

अजबायेस शअ. कारणाने; कारणामुळे: 'अजबायेस बिमारी' = आजारामुळे - पदमव ११४. [फा.]

अजबुनात-दी वि. स्थापनेपासूनचे; प्राचीन : 'बाछाई तक्त दिल्ली अजबुनांत जागा'- पला ९. [फा. अजबुनयाद्]

अजम वि. श्रेष्ठ; थोर; सन्मान्य; राजश्री. (विशेषत:) मुसलमान आणि ब्रिटिश लोक यांच्या नावापूर्वी : 'अज्जम चापलेन साहेब यांनी....' - मुंब २३६. मुसलमानी आणि पेशवाईतील पत्रव्यवहारात कनिष्ठांकडून वरिष्ठास हा शब्द लावला जात असे. 'अजम अफ्झलखान महमदशाही.' परंतु इंग्रजी अमदानीत हा कनिष्ठास लावला जात असे : 'अजम पाटील कुळकर्णी.'

पु. १. सामर्थ्य; जोर. २. अभिमान. ३. निश्चय; विचार : 'ऐशा समयास नबाब मौसुफ यांनी अजम केल्यास पातशाही दाब व बहुत कामे घडून येतील.' - दिमरा १.४९०. [फा.]

अजमत स्त्री. थोरवी; श्रेष्ठता; प्रभाव; मोठेपणा; प्राबल्य; करामत : 'काही एक अजमत दाव मला ।'- अज्ञाअ १०. [फा.]

अजमाईसीस येणे निदर्शनास येणे : 'आमचे तर्फेने ही गोष्ट येकंदर जाली नाही. पुढे आपले अजमाईसीस येईल...' -पेद २५.३४.

अजमाव-वा पु. १. अंदाज; अदमास; हिशोब; गणती. २. प्रयोग; परीक्षा; कसोटी. [फा. अझमाइश्.]

अजमावणे सक्रि.१. अंदाज करणे; अजमास पाहणे; ठोकताळा पाहणे; हिशेब करणे; पारखून किंवा कसून पाहणे. २. परीक्षा घेणे; प्रयत्न करणे : 'शमनापीरें समर्थ अजमाविले ।'- सप्र ८.३.७३.

अजमास, अज्मास पु. १. अंदाज; हिशेब; गणती. २. सालाची जमाबंदीची ठराविक रक्कम; बजेट; जमाखर्च; अंदाजपत्रकाचा तक्ता. [फा. अझमाइश्] (वा.) **अजमास पंचे दाहोदर्शे** - अंदाजाने केलेले विधान; नक्की माहिती नसता केलेले विधान. **अजमासाने खोगीर खाणे** - अनुमानाने विधान करणे.

अजमासणे उक्रि. अंदाज बांधणे; कल्पना करणे. [फा. अझमाइश्]

अजमासी वि. १. अंदाजी; स्थूल हिशेब करून काढलेला, गणती केलेला. २. अनुमानाने निश्चित केलेला. [फा.अझमाइश्]

अजमासे क्रिवि. अंदाजे; सुमारे.

अजमोदल - देल न. ओव्याचे तेल. [हिं.]

अजमोदा पु. ओव्याचा एक प्रकार. याला पांढऱ्या रंगाची फुले येतात. [हिं.]

अजय्य वि. अजिंक्य; जिंकता न येण्याजोगा. [सं.]

अजर न. परब्रह्म; देव.

वि. ज्याला म्हातारपण नाही असा; शाश्वत; अविनाशी; क्षय न पावणारा; ज्याला जरा प्राप्त होत नाही असा (देव). [सं.]

अजरख्तखाने क्रिवि. कचेरीतून; कार्यालयाकडून. [फा.]

अजरह क्रिवि. चालू. [अर.]

अजरामर वि. १. ज्याला म्हातारपण व मरण नाही असा; कधीही नाश न पावणारा; अक्षय; अविनाशी. २. चिरकालीन. [सं.]

अजरामरा(ऱ्हा)मत क्रिवि. कृपादत्त; कृपेने दिलेले (बक्षीस) : 'हे वतन यास अजरामऱ्हामत वतन करून दिल्हे असे....' -मइसा ८.४७. [फा.]

अजल पु. अंत; मरण. [फा.]

अजवला पु. १. एक औषधी वनस्पती. याचे पांढरा व काळा, असे दोन प्रकार आहेत. पांढऱ्या अजवल्याला 'माली तुळस' व काळ्या अजवल्याला 'काळी माली तुळस' असे म्हणतात. याची पाने तुळशीच्या पानांपेक्षा मोठी असतात. २. काळी तुळस; वैजयंती.

अजवान, अजवायन पु. ओवा; अजमोदा [हिं. अजवायन]

अजशृंगी स्त्री. मेढशिंगी; मेषशृंगी; काकडशिंगी. सह्याद्री भागात ही औषधी वनस्पती आढळते. [सं.]

अजस्र वि. प्रचंड; धिप्पाड; मोठा; विस्तृत; जंगी; राक्षसी; अवाढव्य. पु. अग्निहोत्राचा एक प्रकार. त्यात तिन्ही कुंडातील अग्नी कायम ठेवतात- अजस्रपक्ष. [सं.]

अजस्रलय स्त्री. नृत्यातील द्रुत, मोठी लयदारी. [सं.]

अजस्वारी क्रिवि. स्वारीतून; स्वारीपासून. [अर.]

अजहत पु. प्रतिनिधी; गुमास्ता.

अजहतस्वार्थलक्षणा, अजहल्लक्षणा स्त्री. शब्दाचा वाच्यार्थाहून अधिक अर्थ करावा लागतो अशी लक्षणा. [सं.]

अजहतीदार पु. मुतालिक; मुख्त्यार; प्रतिनिधी : 'काटे देशमुख याचे अजहतीदार जमान देऊन सोडिला'- मदरु ३.३५. [फा.]

अजक्षर न. स्वर. (अ, इ इत्यादी स्वर). [सं. अच् + अक्षर]

अजंगम वि. स्थावर; अचल; एका जागेहून दुसरीकडे जाऊ न शकणारे (घर, झाड इ. संपत्ती) : 'अजंगमाची खाल काढविली ।'–ज्ञा १३.२२७.

अजंट वि. अट्टल; अस्सल; लफंगा; लबाड. (ना.) [हिं.]

अजा स्त्री. १. बकरी; शेळी. २. माया; मोह; भास : 'अजाची ते अजामाया ।'– एभा ७.५८६. [सं.]

अजाइब पु. आश्चर्य; अजब : 'तुम्ही ऐशा गोष्टी करितां अज्याइब आहे.'– मइसा १.५२. [फा.]

अजाकृपाणीयन्याय पु. शेळी आणि तलवार यांचा दाखला; टांगती तलवार; योगायोगामुळे होणारी अनिष्ट घटना दाखविण्याकरिता या सिद्धांताचा उपयोग करतात. हतबल असहाय अवस्था. [सं.]

अजागल–ळ वि. १. बावळट; मूर्ख. २. निरर्थक; निरुपयोगी. ३. कर्तृत्वहीन. [सं.]

अजागळस्तन पु. (शेळीच्या गळ्याजवळचे स्तनासारखे मांसल अवयव. याचा उपयोग नसतो म्हणून लक्षणेने) निरर्थक; कर्तृत्वहीन; कुचकामाचा. [सं.]

अजागळी स्त्री. मनस्वी खोड्या; दांडगाई; धिंगाणा; अरवाळी.

अजाण वि. १. जाण नसलेला; अनभ्यस्त; समज न आलेला; अडाणी. २. उपकाराची जाणीव नसलेला; कृतघ्न. ३. विचारशून्य; बुद्धिहीन. [सं. अज्ञान]

अजाणता अजाणतेपणी क्रिवि. पहा : **अजाण;** कळत नसल्यामुळे; माहीत नसल्यामुळे; नकळत.
वि. साधाभोळा; भाबडा.

अजाणपणा पु. अज्ञान; नेणतेपणा.

अजात वि. उत्पन्न न झालेला; जन्मास न आलेला.

अजात वि. १. अज्ञात जन्माचा किंवा ज्यांच्या जन्माचा ठावठिकाणा लागत नाही असा; अकुलीन; बदलौकिकाचा. २. लुच्चा; बनेल.

अजात वि. मुक्त; स्वतंत्र : 'तुम्हासं माथां तेल घालोन अजात केले असे' – वाशाछ २१३.
क्रिवि. अल्लाद; अलगद; कोठे किंवा कशाला न लागता. [फा. आझाद]

अजातपत्र न. मुक्तिपत्र; मोकळे केल्याचा दाखला. [फा.]

अजातपक्ष वि. पंख न फुटलेला : 'जैसी अजातपक्षांचेनि जीवें पक्षिणी जिये' – ज्ञा ९.३३९. [सं.]
पु. (अजातप्रकार) जेथे जातिभेद पाळीत नाहीत असा आचार; वागणूक; पद्धती. (तुळजापूर, व्यंकटगिरी येथे प्रचलित.) [सं. अजातिप्रकार]

अजातवाद पु. उत्पन्न न होणे; कोणतीही नवीन वस्तू उत्पन्न होत नाही असा एक विचार : '(अमृतानुभव) या ग्रंथात अजातवादाचाच पुरस्कार केलेला असल्यामुळे....' – अज्ञे ३४. [सं.]

अजातव्यवहार वि. वयात न आलेला (मुलगा); अज्ञान. [सं.]

अजातशत्रु–त्रू वि. १. ज्याला कोणी शत्रू नाही असा; शत्रुरहित; सात्त्विक. २. जो दुसऱ्याचे शत्रुत्व करीत नाही असा. ३. शांत, कोणास त्रास न देणारा (मनुष्य). ४. धर्मराज, युधिष्ठिर : 'यजमानहि गुरुदेव द्विजभक्त अजातशत्रु तज्जाया ।' – मोसभा २.२१. [सं.]

अजातसिद्ध वि. स्वयंसिद्ध.

अजाति–ती वि. १. जातिविरहित; कुलहीन : 'हां तो दिसे कृष्ण स्वयं अजाति ।' – नदा २.५७. २. कोणत्याही वर्गात घालता येत नाही असा; वर्गातीत : 'ते वीर अनाम अजाती ।' – ज्ञा १७.३२९. [सं.]

अजादुजा वि. माझातुझा; मी–तू पणाचा; आपपर. [दुजाचे द्वि.]

अजान स्त्री. नमाजाकरिता पुकारा; मशिदीत प्रार्थनेसाठी निमंत्रणादाखल होणारा पुकारा. [फा.]

अजानवृक्ष पु. आळंदीस ज्ञानेश्वराच्या देवळात समाधिमंदिराच्या आवारात ज्ञानेश्वरांनी लावलेल्या फांदीपासून वाढलेला वृक्ष. पृथ्वीवर हा अद्वितीय समजला जातो : 'वृक्ष अजाना देखुनि वंदी जरि भावें ।' – निमा १.९४.

अजाप क्रिवि. अल्लाद; अलगत.

अजापालक पु. १. धनगर; मेंढपाळ. २. मल्हारराव होळकर व त्यांचे वंशज यांच्यासंबंधी जुन्या कागदपत्रांतून लक्षणेने हा शब्द वापरला आहे. [सं.]

अजापुत्र पु. कोकरू; निरुपद्रवी, स्वभावाने गरीब माणूस. [सं.]

अजाबा पु. वृद्ध माणूस; आजोबा. (ग्रा.)

अजाबाद क्रिवि. १. मुळीच. २. अचानक [अजीबाद अप.]

अजाम्ल न. कॅप्रिक ॲसिड. हे आम्ल लोणी, खोबरेल वगैरेपासून काढतात. – सें २.

अजायब पहा : **अजब**

अजायुद्ध न. बोकडांचे युद्ध; बोकड फार वेळ भांडत नाहीत. नुसता आव आणतात. त्यावरून लक्षणेने पोकळ धमकी, भांडण. [सं.]

अजाहत प्रतिनिधी; बदली अधिकारी; संपूर्ण अधिकार असलेला दुय्यम अधिकारी; पाटील, कुलकर्णी, देशमुख, देशपांडे आणि इतर वतनी अधिकारी इत्यादींच्या बाबतीत या शब्दाचा उपयोग करतात. एक पदवी. [फा. वजाहत्]
वि. अबाधित; अव्याहत.

अजांबर वि. फाजील; दांडगा; हट्टी.

अजि उद्गा. अहो! (हे संबोधन पुरुषांना किंवा स्त्रियांना उद्देशून लावतात.) : 'धृतराष्ट्रासि म्हणे मी संजय व्हा सावधान अजि राया ।।'– मोकर्ण १.५. [सं. अयि]

अजिजी, अजीजी स्त्री. दीनता; लीनता; वाजवीपेक्षा अधिक नम्रता; लाचारी; गयावया; हाजाहाजी : 'किती अजिजीने हातापाया पडून त्यांनी माझ्याकडून तसे वचन घेतले'– भाबं १५४. [अर. आजिझी]
(वा.) **अजिजी करणे** – आर्जव करणे; लाचारीने वागणे; गयावया करणे; खुषमस्करी करणे.

अजिटन, अजिटंट पु. एक लष्करी अधिकारी; वरिष्ठ अधिकारी किंवा सेनापती सांगेल ते हुकूम काढणे व रवाना करणे हे त्याचे काम असते. [इं. अडज्युटंट]

अजित वि. जिंकला न गेलेला; सदैव विजयी; ज्याचा कोणी कधी पराभव केला नाही असा (ईश्वर) : 'अजित नाम वदो भलत्या मिसे । सकल पातक भस्म करीतसे ।' – वामन. [सं.] (वा.) **अजित**

जाणे – एखाद्याला हार जाणे; एखाद्याचे वर्चस्व मान्य करणे. **अजित होणे** – मेटाकुटीस येणे; रडकुंडीस येणे; नुकसान होणे.

अजितपत्र, अजिंक्यपत्र न. १. जितपत्र; वादात किंवा खेळात पराभूत झाल्याने तशी कबुली देणे. २. खटल्यात हरलेल्या पक्षाने ज्यावर आपला पराभव लिहून दिला ते पत्र.

अजितेंद्रिय वि. ज्याने आपली इंद्रिये, मनोधर्म किंवा विकार जिंकले नाहीत असा; विरक्त नसलेला; वैराग्य अंगी नसलेला. [सं.]

अजिदिल्‌यखलास् क्रिवि. ज्याचे अंत:करण प्रेमाने बद्ध आहे, अशा माणसाकडून; (दरबारी व्यवहारात कनिष्ठाने वरिष्ठाला) पत्र लिहिताना योजावयाचा वाक्प्रचार. [फा.]

अजिन न. बसण्यासाठी किंवा पांघरण्यासाठी वापरले जाणारे (विशेषत: हरणाचे) कातडे; मृगचर्म; कृष्णाजिन. [सं.]

अजिन्नाफुस्की स्त्री. भित्री भागुबाई; (ल.) भ्याड; नामर्द.

अजिबात–द क्रिवि. १. बिलकुल; अगदी; सर्वस्वी; निखालस; समूळ; मुळीच. २. यापुढे; यानंतर. ३.(नकारवाचक प्रयोगात) जरासुद्धा; अगदी अल्पप्रमाणात सुद्धा.

अजिर न. अंगण; चौक; खुली जागा : 'होय असृक स्रोत : शत वाहे समराजिरीं खळखळाते ।'– मोद्रोण २.२३. [सं.]

अजिसौब – कडून, पासून. (वरिष्ठाने कनिष्ठास लिहावयाच्या पत्रात योजावयाचा वाक्प्रचार). [फा.]

अजिंक पहा : **अजिंक्य** : 'तू तव अजिंक गा धडफुडा'– एरुस्व ४.३६.

अजिंक्य वि. जिंकता न येण्यासारखा; अजेय; खेळांच्या स्पर्धांत शेवटपर्यंत विजयी; सर्वश्रेष्ठ. [सं.]

अजिंक्यपत्र न. इतर पंडितांना वादविवादात हरवल्यामुळे एखाद्या विद्वानाला मिळणारे त्याच्या सर्वश्रेष्ठतेसंबंधीचे पत्र; कोणत्याही कलेत, वादात, खेळात, कुस्तीत, स्पर्धेत सर्वांवर विजय मिळवला आहे अशा अर्थाची सनद.

अजिंक्यपद न. एखाद्या खेळात इतर सर्व खेळाडूंचा पराभव केल्यामुळे किंवा खेळाचे सर्व किंवा बहुसंख्य डाव जिंकल्यामुळे मिळणारे स्थान.

अजिँ(ज)सबब अ. याकरिता; म्हणून; या कारणास्तव : 'अजिंसबब वतन चालविणे मौकुफ राहिले होते.'–थोमारो २५.१९. [फा.]

अजी क्रिवि. पूर्णपणे; अगदी; मुदली; मुळीच : 'शिंगी मोडकी अजी बोडकी'– अमृतबाल ८. [फा.]

अजी अजी करणे क्रि. आर्जव करणे; खुषमस्करी करणे; पहा : **अजिजी**

अजीज वि. १. प्रिय; लाडका; प्यारा. २. बहुमूल्य; महाग; दुर्मिळ; उत्कृष्ट.
पु. नातेवाईक; आप्त. [फा.]

अजीज वि. १. मोताद; महाग : 'सिपीभर धान्यास अजीज जाहलो...'– आंपव्य ३७. २. दीन; लीन : 'सरदार याणी जाऊन इंग्रजांस अजीज केले '– मइसा १९.१०५. [फा. अजीज]

अजीब वि. विलक्षण; अद्‌भुत; अजब. [फा.]

अजी बात करणे, अजी वजा करणे मुळातच काढून टाकणे.

अजीम व. मोठा; थोर; अपार; अफाट; प्रचंड : 'दुतर्फा फौजा अजीम मिळाल्या आहेत.'– पेदभा ३८; पहा : **अजम** [फा.]

अजीमाफी स्त्री. सबंध सारा माफ असणारी जमीन. [फा.]

अजीर्ण न. अन्न न पचल्यामुळे होणारा विकार; अपचन.
वि. १. न फाटलेले; जुने नसलेले; खराब न झालेले. २. न पचलेले; न जिरलेले. [सं.]

अजीर्णाशन न. (आयु.) न पचणारा आहार. [सं.]

अजीर्णांश पु. १. अन्नाचा न पचलेला भाग. २. अर्धवट पचन. [सं.]

अजीर्णी स्त्री. अपचनावर देण्यात येणारा काढा. [सं.]

अजीव वि.१. निर्जीव; जीवरहित. २. (भूशा.) जीवसृष्टी निर्माण होण्यापूर्वीच्या कालमापन विभागाशी संबंधित. ३. जीवांच्या अस्तित्वाचे कसलेही पुरावे ज्यांच्यात मिळत नाहीत असे (खडक). [सं.]

अजी वास्ते अ. याकरिता; म्हणून. [फा.]

अजीवोपजीवी वि. (जीव.) पोषकांच्यावर निर्वाह अवलंबून नसणारे (जीव). [सं.]

अजीष्टान वि. क्रिवि. माफ.

अजीहूनी क्रिवि. आजपासून : 'तुज ऐसे भ्रमें अजीहूनी भ्रतारासी ।' सप्र २.३१.

अजीँ बाय(ये)स क्रिवि. कारणाने; म्हणून; पहा : **अजबायेस** : 'अजी बायेस अर्ज ऐसी जे'– पदमव ११२. [फा.]

अजु क्रिवि. अजून; अद्यापि : 'अजु ते कृत्य न साधले'– दावि १८०.

अजुक क्रिवि. उजुक; आणखी; पुन्हा एकदा. पहा : **अजून** (व.)

अजुनिया–अजुनी–अजुनी पहा : **अजून.**

अजुरदगी–अजुर्दगी स्त्री. खिन्नता; नाराजी; रुसवा : 'या दिवसांत कोणाची अजुर्दगी नसावी.' – मइसा १०.६८. [फा.]

अजुरदा–अजुर्दा –आजुर्दा वि. १. निष्काळजी; निरुत्साही; आस्थाहीन; अनुत्सुक; त्रासलेला; खिन्न; उदासीन. २. दु:खी; कष्टी; श्रमी : 'लष्करी एकही नाही अजुरदा.' – ऐपो ३५१. [फा. आजुर्दा]

अजुरदार–अजुर्दार पु. अमुक मुदतीत पत्र पोहोचविण्यास भाड्याने ठेवलेला माणूस; नोकर; मजूर; जासूद : 'आपली मुलगी व उमेदवार अजुरदार या दोघांनी मिळून चोरी केली असे त्याचे मनात पक्के भरले.'– घाको ६६०. [अर.]

अजु(जू)रा, अजु (जू)रदारी स्त्री. १. मजुरी; वेतन, जासुदाचा पगार. 'कासीद पाठवावा त्यासी अजुरा पोचत नाही.' – मइसा ८.२१२. २. उक्ती कामे करणाऱ्यास द्यावयाचे पैसे. ३. त्रास; मेहनत. (बा.) ४. पहा : **अजोरा**

अजूग वि. १. उद्धट; अनादर करणारा; बेगुमान; आडदांड. (को.) २. जोडीला दुसरा नसलेला; एकटा; एकाकी. ३. एकेरी; न जुळलेली; एकटी (सोंगटी). ४. कामाला किंवा जुवाला न लागलेला; न जुंपलेला (माणूस किंवा बैल). [सं. अ +युज्]

अजून–नी क्रिवि. अद्यापि; आजपावेतो; आतापर्यंत. [सं. अद्यातन]

अजेय वि. अजिंक्य; अजय; जिंकला न जाणारा. [सं.]

अजेवणी वि. जेवणारा; भोजन करणारा.

अजेंडा पु. कार्यसूची; कार्यक्रमाची यादी; कार्यक्रमपत्रिका. [इं.]

अजोगी वि. १.अळंटळं किंवा चेंगटपणा न करणारा; न गमणारा; न रेंगाळणारा. (को.) २. स्थिर.

अजोड वि. १. ज्याला कोणी जोड नाही असा; ज्याची बरोबरी कुणी करू शकत नाही असा. २. ज्याच्या जोडीला कुणी नाही असा. ३. ज्याला सांधा किंवा जोड नाही असे (भांडे वगैरे).

अजोडा वि. धन न जोडणारा; काही न मिळवणारा.

अजोर-रा पु. कटकट; त्रास : ' खाल्लेल्या पिकाकडे हात फेकून सता म्हणाला : 'बघ काय थोडा अजोर हाय हये ?'– गागो ८१.

अजोरा पु. गाय वगैरे जनावराचा गर्भ (क्रि. टाकणे, पडणे, येणे).

अजोरा पु. पगार; करणावळ : 'लग्नसंबंधे पालख्या ३ करून दिल्या होत्या त्याच्या अजोऱ्याबद्दल देणे'– पेसाप ४८. [फा. अजुरा]

अज्जात वि. अलगत; वरच्यावर; नकळता; एकदम : 'पत्रा तर अज्जात गेला कुठं....' मंपंवा ७१.

अज्जी पहा : **अजिबात** : 'ही हुंडणावळ कधीच अज्जी बंद पडली असती.' –लोटिकेले १.१.६८.

अज्जुत वि. बिनचूक; अचूक : 'अज्जूत नेम मारिन'– मसाप ४.४.२७९. (कु.) [सं. ऋजु]

अज्तरीक मेहर्बानी कृपापूर्वक : 'अज्तरीक मेहेर्बानी, दर्खास्त करितात, कीं व्याज माफ करावे '– पया ४००. [फा.]

अज्या क्रिवि. इकडे. (ना.)

अज्रा पहा : **अज्राहे.**

अज्रामऱ्हामत क्रिवि. कृपेने; मेहेरबानीने. [फा.]

अज्रावळ स्त्री. दृष्ट लागू नये म्हणून लहान मुलांच्या गळ्यात घातली जाणारी दृष्टमण्यांची माळ. पहा : **वज्रावळ**

अज्राहे क्रिवि. रस्त्याने; मार्गाने; पूर्वक; रीतीने. [फा.अझ +राह]

अज्रूय क्रिवि. प्रमाणे; अनुसार; रीतीने; रूढीने : 'अज्रूय वाजवीच्या हक्क परस्तीच्या इन्साफाच्या रीतीने इन्फिसाल करितील'– पेअ ६१. [फा.]

अज्लाल स्त्री. भव्यता; श्रेष्ठता. [अर.]

अझुइं अ. अजूनही; अजूनपर्यंत : 'तू अझुइं हित । विचारि पां ।' – राज्ञा २.२२.

अझूनिवरी क्रिवि. अद्यापपर्यंत; अजूनपर्यंत.

अट स्त्री. १. जी गोष्ट मान्य करण्यावर किंवा होण्यावर नंतरची एखादी गोष्ट करणे किंवा होणे अवलंबून असते ती; शर्त. २. हट्ट; हेका; दुराग्रह. ३. अडथळा; अटकाव; हरकत. ४. चाक पुढे जाऊ नये म्हणून चाकास लावलेला दगड किंवा घुणा; उटी. ५. घट्ट बसविलेला सांधा उचकटण्याकरिता तरफेप्रमाणे लावलेला दगड, पहार इ. ६. वीणेची किंवा सतारीची घोडी; जिच्यावरून तारा खुंटीला अडकवलेल्या असतात अशी सतारीच्या दांडीवरील हस्तिदंती पट्टी. ७. दोरीचा गुंता; पीळ; अढी. ८. मनातील गाठ; अढी. ९. गोट्या खेळताना हातास व बोटास जोर येण्यासाठी आधाराला जमिनीवर टेकलेला अंगठा; असा अंगठा जेथे टेकला जातो ती जागा. १०. (वस्त्रो.) हातमागाच्या परदेशी नावाच्या खुंट्यापुढे बांधलेली, करकोचे पाडलेली काठी– हिला विणावयाच्या धाग्याचे पुंज निरनिराळे बांधलेले असतात. ११. पहा : **आट** [का. अड, अड्ड]

अट स्त्री. मोटेतून एका खेपेस येणारे पाणी; मोट थांबल्यानंतर पाटातून वाहणारे पाणी. (अटत अटत राहिलेले पाणी).

अटअट स्त्री. परिश्रम; त्रास. पहा : **अटाअट, अटापिटा**

अटक पु. तुरुंग : 'यादी बंदीवान अटकांत, किल्ले मिरज'– ऐलेसं ३७२०.

वि. अवघड; दुष्प्राप्य : 'तीर्थरूप राजेश्री रायांचा पुण्यप्रभाव विचित्र. तत्प्रभावेकडून मोठेही अटक कर्म स्वल्पायासे होते.' – पेद १०.४६.

अटक स्त्री. १. बंदी; अडथळा; अटकाव; प्रतिबंध; मर्यादा : 'जया सोहंभाव अटकु ।' – ज्ञा ६.११५. २. वचक; धाक; दबदबा. ३. पकडणे; धरणे (संशयावरून). ४. अडचण; नड; खोळंबा : 'तरी उरले असे एक । थोर अटक मजलागी ।'–एभा ६.२६७. ५. (करार मोडल्याबद्दल) प्रायश्चित्त; दंड; शिक्षा. ६. कापड विणण्याच्या मागात ज्यावर फणी आपटते ते लाकूड; (वीण घट्ट, मजबूत व ठासून बसवण्याच्या कामी याचा उपयोग होतो.) ७. गाडीचा वेग कमी करण्याकरता केलेला चाप; घुणा. ८. गाडीची साठी व बुटे यांना जोडणारा दांडा. ९. हद्द, सीमा. पहा : **अट.** [का.अड, अड्ड] (वा.) **अटक करणे** – कैद करणे; पकडणे. **अटक पडणे** – अडचण पडणे; मात्रा न चालणे; हात टेकावे लागणे.

अटक कोठडी स्त्री. आरोपीला कच्च्या कैदेत ठेवण्याची जागा; एखाद्यावरील आरोप सिद्ध होऊन निर्णय लागण्याच्या दरम्यान आरोपीला ठेवण्याची कोठडी.

अटकचटक–मटक स्त्री. १. लीला; चेष्टा; खेळ; नखरा : 'अटक चटक मटक दाउनि मन तुझे मोहिले रे ।।' –अमृत २३.२. २. एक खेळ.

अटकडी स्त्री. १. माळवदाची माती वाहून जाऊ नये म्हणून चौकट पक्की करणारी तुळई. २. खिडकी उघडी राहावी म्हणून वापरण्यात येणारी लोखंडी आकडी. ३.छताच्या खालची तुळई, हिच्यावर नक्षी काढतात. [का. अड]

अटकण पहा : **अडकण**

अटकणे अक्रि. अडकणे; गुंतून किंवा अडकून पडणे; गती कुंठित होणे; अटकाव होणे.

अटकबंद वि. अटकेत ठेवलेला; कैदेत घातलेला.

अटकमटक लहान मुलांचा एक खेळ; या खेळात म्हणायच्या नादबद्ध वाक्यातील, गाण्यातील सुरुवातीचा चरण : 'अटक मटक, चवळी चटक । चवळी झाली गोड गोड ।'.

अटकर वि. १. हट्ट करणारा; हेकेखोर; अडेल. २. प्रमाणबद्ध, सुटसुटीत (शरीर); बांधेसूद : 'अटकर बांधा लहान खुजि'– मला १२९.

क्रिवि. १. घट्ट; गच्च. २. आटोपशीर; ठसठशीत ३. टापटिपीने; नीटनेटकेपणाने; व्यवस्थित रीतीने.

अटकविणे पहा : **अडकविणे**

अटकळ स्त्री. १. अंदाज; अनुमान; तर्क; अजमास; सुमार लौकिकातील चाल; रीत (कुस्ती वगैरे खेळण्याची). २. गणित किंवा इतर शास्त्रातील नियम; सिद्धांत; रूढ; चाल; रीत. ३. पडताळा; ठोकताळा. ४. विचार; समजूत : 'कारभारी यांच्या अटकळेस आले तर सलुख होईल'– ऐलेसं २७०७. ५. युक्ती. (वा.) **अटकळ बांधणे** – तर्क करणे; अंदाज बांधणे; कल्पना करणे. **अटकळ असणे –** कल्पना असणे; खात्री असणे; अंदाज असणे;

अटकळणे पहा : **अडक(ख)ळणे**

अटकळपंचविशी स्त्री. पुरेशा पुराव्याशिवाय, आधारावाचून बांधलेला तर्क, केलेले अनुमान, विधान.

अटकळ पाटकळ घालणे मांडी घालून ऐसपैस आरामात बसणे : '... रामा ... सावलीला बसलेला होता... त्याने अटकळ पाटकळ घातली होती.' – व्यंमाक ८९.

अटकळबाज वि. अंदाज करण्यात तरबेज.

अटका, आटंका पु. १. ग्रहणशक्तीचा आवाका; आटोका; आकलनशक्तीचे किंवा अधिकाराचे क्षेत्र. २. अंदाज; अदमास; हिशेब; गणना.

अटका, आटंका पु. भोग; नैवेद्य : 'देवास अटका चढविण्यास पंडे सांगतात'– चिज १९३५.

अटका आटंका एक तांब्याचे नाणे; अर्धा रुक्का; अडका. [सं. अर्धक.]

अटकाव-वा पु. १. अटका; अडथळा; प्रतिबंध; प्रतिरोध; विघ्न; आडकाठी. २. कैद; अटक : 'त्याच्या अटकावापासून... शोध लागेल'– लोटिकेले २.२०१.

अटकावण-णी स्त्री. अडथळा; हरकत.

अटकाविणे सक्रि. थांबवणे; अडथळा करणे; अटकविणे; अटकाव करणे.

अटकी स्त्री. १. सागरगोट्याच्या खेळातील एक डाव. पाच असतील तर चार, सात असतील तर सहा आणि नऊ असतील तर आठ एकदम घेऊन उरलेला खडा वर टाकून झेलण्याचा डाव. २. चेंडूच्या खेळात करायच्या ठरावीक टप्प्यांची संख्या. [सं. अष्टक]

अटकी स्त्री. एक औषधी वनस्पती.

अटकीचा वि. आठ माणसांच्या ओझ्याचा; अटकुल्या (डुक्कर) : 'डुक्कर अटकीचा (आठ माणसांच्या ओझ्याचा) असल्यामुळे....' –शिस २२.

अटकीचा दगड पु. शेताच्या बांधावरील हद्द दाखविणारा दगड.

अटके न. अडथळा; अटकाव; हरकत.

अटके न. १. बैलावर लादलेल्या ओझ्याचा, पडशीचा एका बाजूचा भाग. २. अर्धा भाग; अखे (विड्याच्या पानाचे, भाजीचे, फळाचे वगैरे). [सं. अर्धक]

अटकेपार क्रिवि. सीमेपलीकडे; मर्यादेबाहेर.

अटकेवर झेंडे लावणे (राघोबादादाने अटकेपर्यंत मुलूख काबीज केल्यावरून) शतकृत्य करणे; मोठा दिग्विजय मिळविणे : 'अटकेवर झेंडे न्याया यापुढे आणिता कोठुनि भरारी (राघोबा).' –विक ९.

अटकोल वि. पान्हा चोरणारी, दूध काढू न देणारी; दूध द्यावयास खळखळ करणारी (गाय, म्हैस इ.).

अटखोर वि. हट्टी; हेकेखोर; अटीबाज; आग्रही.

अटघोळणा पु. त्रास; उपद्रव; छळणूक; गांजवणूक; हालहाल (क्रि. करणे, होणे).

अटण स्त्री. टेकण : 'झाडाच्या खोडाला पाठीची अटण देऊन मी बसून राहिलो.' – व्यंमाक ७३.

अटण-न, आटण न. भ्रमंती, भटकंती; हिंडणे : 'समर्थे भरतखंडी अटणें केली.' – सप्र ५८.३५; 'तिये अटन विशेषे हालिचालि करति भिक्षुके ।' – ऋ २१. [सं.]

अटणावळ स्त्री. सोने, चांदी आटविण्याची मजुरी. [का. अट्टु=अटविणे]

अटणी स्त्री. १. मूस. २. धातूचे वितळणे; रस होणे. ३. शोष; लुप्त होणे; सुकणे; वाळणे. ४. दाब; धाक; जरब; प्रतिरोधन. ५. झिजणे; श्रम; यत्न : 'तैशी लटकियालागी अटणी । विषयसाधनी नरदेहा ।।' – एभा २.२२६. ६. क्लेश; त्रास : 'तेवी आपलिया आटणिया । सुखे असतया प्राणिया ।।'– ज्ञा १७.२६१. ७. मिश्रण.

अटणी स्त्री. गोणपाटाच्या मागातील ताण्याचे धागे खालीवर होऊन मधून धोटा किंवा आडवा दोरा टाकण्यास जागा करण्याकरिता घालतात ते रुळासारखे वाटोळे लाकूड.

अटणूक स्त्री १. आटणे; कोरडे पडणे; दुर्भिक्ष; शोषण. २. (ल.) व्यापारात उतरती कळा; अवकळा; जाता पाय. ३. ऱ्हास; अपकर्ष; मंदी.

अटणे अक्रि. १. (उष्णतेने) घट्ट होणे; कमी होणे (दूध, रस वगैरे). २. आकसणे; आखूड होणे; आकुंचन पावणे; आक्रसणे (कापड इ.). ३. कामात येणे; खपणे; विवक्षित कार्याकडे विनियोग होणे. ४. (ल.) व्यापणे; एकजीव, एकरूप होणे : 'मीचि होऊनि आटले उपासिती ।' – ज्ञा ८.१२६. ५. सोने, चांदी वगैरेचा रस होणे; वितळणे. ६. ऱ्हास, क्षय पावणे; खर्च होणे (मालमत्ता). ७. घट्ट होणे; मजबूत होणे. ८. नाश होणे; लुप्त होणे; शुष्क होणे; वाळणे; नाहीसे होणे : 'दुहोत भलते सदा तरि न लेशही आट्ती ।' – केका ५८. ९. उक्रि. पीळ घालणे; वळणे. १०. त्रास देणे; बेजार करणे; नि:पात करणे; निकाल करणे. पहा : **आटणे** [क. अड्डयिसु]

अटणे अक्रि. भ्रमण करणे; प्रवास करणे; भटकणे; हिंडणे. [सं. अट्]

अटदार पहा : **अटखोर**

अटप, आटप पु. १. संकुचित करणे; थोडक्यात आणणे; आकुंचितपणा – स्थिती. २. ताबा; वचक; अंमल; दाब. ३. व्यवस्थितपणा; सुटसुटीतपणा; आटोप; आवर; उरक. ४. आटपणे; गुंडाळणे; मोडणे; बंद करणे. ५. सफाईने किंवा तल्लखपणाने काम करण्याची रीत. [सं. आटोप]

अटपणे, आट्पणे उक्रि. १. एकत्र करणे; गुरफटणे; अकुंचित करणे. २. व्यवस्थित लावणे (पुस्तके, हत्यारे इ.). ३. ताब्यात घेणे; हातात घेणे; गोळा करणे. ४. उरकणे; झटपट करणे. ५. गाठणे; मजल मारणे; मिळणे. ६. सांभाळणे; व्यवस्थितपणे चालविणे. ७. संपवणे; खलास करणे. ८ आवरणे; थांबवणे; मर्यादा घालणे : 'धीर धरोनी

आटप म्हणुनी बाष्पें मजसाठी ।।' - केक ४१.

अक्रि. १. मरणे; नाश पावणे. २. सुकणे; संपणे; नाहीसे होणे.

अटपता, अटपशुद्ध, अटपसार वि. बेताचा; सुटसुटीत; टुमदार; बांधेसूद; लहानसर; सोइस्कर (शरीर, इमारत, कपडा). (वा.)

अटपता करणे, घेणे, धरणे – १. थोडक्यात आवरणे; संकुचित करणे (काम, धंदा). २. शेवटास नेणे; संपवीत आणणे.

अटपविणे उक्रि. १. एकत्र, एके ठिकाणी, जमा करणे; गुंडाळणे. २. उरकणे; संपविणे; विल्हेवाट लावणे; फन्ना करणे (काम, खाद्यवस्तू वगैरे).

अटपल–फळ न. पासोडीच्या दोन तुकड्यांपैकी प्रत्येक; कांबळ्याचा एक भाग. [सं. अर्धपट]

अटरणे, आटरणे (अटऱ्णे) उक्रि. १. आक्रसणे; आखडणे. २. रुसून बसणे; फुगणे; ताठणे.

अटरमफटरम न. आलतूफालतू; बिनमहत्त्वाच्या किरकोळ गोष्टी : 'सारं अटरमफटरम खरेदी करण्यात अविचारीपणा केला...' - बाविबु २६१.

अटरफटर न. १. रद्दी; सटरफटर. २. बडबड; वाचाळपणा; वटवट.
वि. अप्रस्तुत; निरुपयोगी.

अटरंद न. करवंदासारखे एक फळ.

अटवळा पु. शेताची राखण करण्यासाठी, धान्य उफणण्यासाठी किंवा कडबा वगैरे ठेवण्यासाठी शेतावर बांधलेला माळा किंवा माचण; अटोळा. पहा : **अटाली, अटाळा** [सं. अट्टाल]

अटवी स्त्री. रान; अरण्य; जंगल : 'अटवियेमाजी जैसा । वन्हि रिघता सहसा ।।' - ज्ञा १८.१५३१. [सं.]

अटवून टाकणे क्रि. (मंत्राने भूत, सर्प वगैरे) बांधून टाकणे, रोखणे.

अटव्य वि. घोर; निबिड (रान, अरण्य) : 'चोरांच्या अटव्य रानात नेऊन सांडा' - रोज्यू १६२. [सं.]

अटस वि. अडस; लहानखोर; अटकुरा पण भक्कम; सुटसुटीत व घट्ट (शरीर, बांधा).
क्रिवि. करकचून; घट्ट; आवळ (बांधणे वगैरे).

अटसटा पु. आवाका; गवस; तावडी; आटोका; अडसट्टा : 'जर आपले अटसटीयात गोष्ट आली तर वेलास न चुकावे' - पेद १५.१७.

अटळ वि. न टळणारा; चुकविता येणार नाही असा; अनिवार्य; न सुटणारा. [सं.]

अटंका पु. आटोका; व्याप.

अटंकाळ पु. दुष्काळ; चणचण; दुर्भिक्ष; महर्गता (पाऊस, पाणी, धान्य वगैरेची.). (क्रि. पडणे, होणे.)

अटंग–ग्य वि. १. अवाढव्य; अफाट; भयंकर; विस्तीर्ण; २. घनदाट; निबिड. (गो.)

अटा पु. १. टेकण. २. अडथळा; प्रतिबंध : 'हृदय विकळ जेव्हा देहभावा अटा कीं ।' - राधा १४८.

अटाअट स्त्री. १. विहिरी, तलाव, नद्या इ. चे पाणी आटून कमी होणे. २. टंचाई; उणीव; कमतरता (धान्य, पैसे वगैरेची).

अटघाट, आटाघाट स्त्री. आटापिटा; दगदग; थकवा; शीण.

अटाट पु. स्त्री. सोस; हव्यास : 'काय सामानाचा अटाट तुला.' - स्मृचि ५८. श्रम; यातायात : 'ग्रंथ लिहून पूर्ण झाल्यावर छापून काढायची अटाट पडली' - निमा ६१०.

अटाटा पु. स्त्री. १. खल; बोलबाला; गाजावाजा : '... त्या रुपयांचा इतका अटाटा झालेला आणि त्या कशा ते मागतील'-पलकोघे २०८. २. धांदल; गडबड. ३. जोर : 'प्रथम दशेचिये अटाटे । माझि कंसा ऐसीं अचाटें। लीळाचि नाशिलीं' - ज्ञा १०.२६८. [क. आड्ड = नाचणे]

अटाटी स्त्री. हाल; कष्ट; श्रम : 'टाकिली अटाटी भोगावया'- दावि ३५.

अटानिमा पु. त्रास; छळणूक; गांजणूक.

अटारन्या घोळणे सतावून सोडणे. (व.)

अटारा पु. १. काबाडकष्ट; ढोरमेहनत. २. कष्टामुळे येणारा थकवा, ग्लानी. (क्रि. पडणे, पाडणे.)

अटारे(रो)टा पु. १. सारा वसूल करणाऱ्या शिपायाला द्यावयाचा शिधा. २. मोलमजुरी. [हिं. अटारोटी]

अटालदार वि. जमीनजुमला असलेला; मालदार : 'फक्त थोड्या अटालदार शेतकऱ्यांकडे भाताचा साठा... शिल्लक राही.' - माआ २७६.

अटाला पु. घरची एकूण माणसे, जनावरे, सामानसुमान; खटला; पसारा; लष्करी तळाचे सामानसुमान, सरंजाम, अवजड सामान इत्यादी.

अटाली स्त्री. १. मनोरा; मोठा वाडा. २. गच्ची; माडी; माळा. [सं. अट्टाल]

अटास पु. प्रचंड उद्योग; फार कष्ट; अत्यंत परिश्रम; मेहनत; कष्ट; अटाआट. [सं. अट्टायास]

अटाळा–ळी–ळे पु. स्त्री. न. १. खटला; मोठा पसारा : 'माझे तीन चुलते व त्यांची मुलेबाळे असा अटाळा होता.'- माआ १३. २. माडी; हवेली : 'माड्या अटाळ्या आणि उंच भिंती' -सारुह ७.६८. ३. गच्ची; मनोरा : 'भाऊसाहेबांच्या आगमनाची बातमी कानी पडताच गणोबा अटाळीवर चढले.' - सोआ ८०.४. अडगळीचा माळा. (व.) [सं. अट्टाल]

अटांगपटांग वि. १. लांबलचक; अघळपघळ; लंबाचवडा. २. (ल.) असंबद्ध; विसंगत.

अटी स्त्री. १. मोहरमात हातात घालावयाची पिळदार दोरी; सैली; सुताची किंवा रेशमाची लड; कळी. २. पहा : **अट** ९ ३. हट्ट; अट : 'ऐसी एका अटीं । रितीं, शिणतीं करंटी ।।'- तुगा २७८४. ४. कष्ट; श्रम.

अटीचा करार – खेळ, अटीची बोली हरेल त्याने आधी कबूल केलेली शिक्षा भोगावी किंवा दंड द्यावा असे ठरवून खेळतात तो शर्तीचा खेळ.

अटीचा रुपया पु. आटवण्यास योग्य असे खराब झालेले रुपये.

अटीतटीचा वि. चुरशीचा (खेळ, सामना, प्रयत्न इत्यादी.).

अटीतटीने क्रिवि. प्रयासाने; प्रयत्नांची पराकाष्ठा करून; चुरशीने.

अटीतटीला पडणे इरेला पडणे; हट्टाला पेटणे; दुसऱ्याचे म्हणणे मुळीच मान्य न करता आपलेच म्हणणे पूर्ण मान्य व्हावे असा हेका धरणे : 'या बाबतीत इतक्या अटीतटीला पडायचं कारण काय?'- दुर्दम्य २३८.

अटील वि. हट्टी; अडेल; मानी; अटी घालणारा. [सं. अटल]

अटीव, आटीव वि. १. आटीव; उकळून घट्ट केलेले (दूध, खीर इ.). २. वितळलेले (सोने, धातू इ.). ३. ओतीव; धातू वितळवून त्यापासून बनवलेले पुतळे, शिल्पकाम, इमारती वगैरे : 'अटींवा लोहाचे खांब जैसे ।' – ज्ञा १६.३७९. ४. व्यायामामुळे पिळदार बनलेले (शरीर) : 'जो आटीव जेठिया ऐसा ।'– मुसभा ६.१५३. ५. संकुचित; आकुंचित; आखूड; कमी केलेले (कपडा, पातळ वगैरे).

अटीवाद पु. इतरांचे म्हणणे ऐकून न घेता घातलेला वाद; वितंडवाद; हेकेखोरपणाचा वाद; हटवाद.

अटुकमटुक पहा : **अटकमटक**

अटुव–वे वि. आक्रसलेले; संकुचित; वाकडे : 'अटुवे हिये आवळी ।'– ज्ञा ६.७७.

अटेट स्त्री. चपळता : 'जिव्हेचिया अटेटा बडबड कु(र)ठा जीभटा जीभ तुझी' – गरा १७३.

अटेटा वि. दांडगा : 'गावामध्ये अटेटा । गजघट वरीठा ।'– गरा २३.

अटेटा पु. गोंधळ

अटेपटेदार वि. चट्ट्यापट्ट्याचा; रंगीबेरंगी पट्टे असलेला (पतंग, कपडा वगैरे).

अटोका पु. १. बुद्धीची, शक्तीची किंवा सामर्थ्यांची मजल. २. झेप; आवाका; योग्यता; आकलन शक्ती; आटोका.

अटोका (क)ट वि. १. फार; शिकस्तीचा; पराकाष्ठेचा; सर्व सामर्थ्यानिशी (केलेला प्रयत्न, कष्ट इ.). २. पूर्ण; समग्र; सर्व; एकूणएक.

अटोप पहा : **अटप**

अटोपणे अक्रि. आच्छादणे : 'तेथे तो वेष द्वीपी : न दिसे तैसा अटोपी : स्वीकरिले तिए स्वरूपी : मागील अंश नाही'. – शिव १८४.

अटोपी वि. (व्यवस्था करण्यात) हुशार; तरबेज; चपळ; चलाख.

अटोफळी स्त्री. आठ फळांचे वायन; प्रत्येकी आठ असे आठ ब्राह्मणांना द्यायचे ६४ फळांचे वाण; अठफळी; अष्टफळी. [सं. अष्टफल]

अटोळी स्त्री. १. फणस व त्यासारख्या खारीक, जांभूळ इ. फळांतील बी; अठळी; आंब्याची कोय. १. पुरुषांच्या वृषणातील दोन गोट्यांपैकी एक; अंड. [सं. अष्ठीला]

अट्ट पु. बाजार; हाट. [सं.]

अट्टरणा पाडणे जनावरांस खूप दमविणे. (माण.)

अट्टल वि. १. निपुण; हुशार; उत्तम प्रतीचा; निष्णात. उदा. अट्टल पोहणारा, लिहिणारा. २. पक्का; वस्ताद; तरबेज; बेरकी; लबाड. ३. अस्सल; खरा. ४. स्थिर; अढळ; निश्चल.

अट्ट(ट्टा)हास पु.१.जोराने मोठ्याने हसणे; विकटहास्य.२. मोठ्या आवाजात केलेला आक्रोश, मोठा आवाज : 'अचेतन पडिले शरीर प्रेत । जवळी स्त्री आली धावत । अट्टाहासे शोक करीत ।' – हरि ३३.२०८. ३. हट्ट; आग्रह. पहा : **अटास** [सं.] (वा.) **अट्टहास धरणे** – १. महत्त्वाकांक्षा बाळगणे : 'मराठेशाही बुडविण्याचा अट्टाहास धरून आपल्या अफाट सेनेसह...' –स्वप १३३. २. हट्ट धरणे; आग्रह धरणे; हटून बसणे.

अट्टा पु. विहिरीच्या तळाशी, बांधकामाच्या खाली बसवलेली चौकट.(बे.)

अट्टी स्त्री. पहा : **अट** ९

अट्टी वहाणांचा तळ.

अट्टीखोर – बाज पहा : **अटखोर**

अट्टीवाद पु. हट्ट; दुराग्रह. पहा : **अटीवाद** (क्रि. करणे, लावणे, धरणे.)

अठ क्रिवि. इथे, येथे. पहा : **अठे** (खा.)

अठताल पु. कर्नाटक संगीतातील एक ताल. याचे मात्राप्रकार पाच आहेत, ते असे : १०, १२, १४, १८, २२, पहा : **अष्टताल** [सं अष्टताल]

अठतीस पहा : **अडतीस**

अठप(फ)ळा–ळे पहा : **अटपळे**

अठफळी पहा : **अटोफळी**

अठरण पहा : **अटरणे**; हटणे; अडून बसणे.

अठरा वि.१.दहा अधिक आठ मिळून झालेली संख्या. २. (सांकेतिक) पुराणे : 'तो हा पंढरीचा राणा । पुसा सहा चौ अठरा जणा ।' – तुगा २५३९. [सं. अष्टादश]

अठरा खूम न. लोकांच्या अठरा जाती. सर्व प्रकारचे लोक; अठरापगड जात : 'या गावात एक मुकादम नाही, अठराखुमाचे अठरा वेगळाले आहेत.'– भाअ १८३४.४७.

अठरा गुणांचा खंडोबा पु. १. सर्व (दुर्) गुणांनी भरलेला; लुच्चा किंवा लबाड इसम; अट्टल सोदा. २. कायम रोगी; दुखणेकरी; अनेक रोगांनी, दुःखांनी व्याप्त.

अठरा धान्याचे कडबोळे न. १. अठरा धान्ये भाजून केलेल्या पिठाचा एक खाद्य प्रकार. २. (ल.) निरनिराळ्या प्रकारांच्या गोष्टींचे मिश्रण. ३. अनौरस अपत्य. ४. भिन्न जातींचा संकर किंवा त्यातील व्यक्ती.

अठरा पगड जात स्त्री. १. तांबट, पाथरवट, लोहार, सुतार, सोनार, कासार, कुंभार, देवळक (गुरव), धनगर, गौळी, लाडवाणी, जैन, कोष्टी, साळी, चितारी. माळी, तेली, रंगारी' – आदि ६.५.३५.३६. जशी युरोपियनांत टोप्यांची अठराटोपकर – तशी हिंदू लोकांची पगड्या बांधण्याची तऱ्हा जातीजातीत वेगळी आहे. तेव्हा जितक्या जाती तितके पगड्यांचे प्रकार; यावरून सर्व जाती किंवा जातीचे लोक; एकूण लोक. अव्यवस्थित, मिश्र जनसमूह; नाना धर्मांचा जमाव.

अठरा पद्मे वानर पु. तरुणांचा जमाव, टोळी; सैन्य; वानरसेना. (रामाला मदत करणारी अठरा पद्मे वानरे होती.).

अठरा पर्वे भारत न. (ल.) मोठी कंटाळवाणी गोष्ट; अनेक भारुडे व दुःखप्रसंग भरले आहेत असे लांबलचक कथन; चऱ्हाट.

अठरा बाबू पु. लबाड किंवा लुच्च्या लोकांची टोळी; आळशी लोकांचा कंपू; अव्यवस्थित लोकांचे मंडळ; बारभाई.

अठराभार वनस्पती स्त्री. पृथ्वीवरील सर्व वृक्ष – वनस्पती यांचा समुदाय : 'अठराभार वनस्पतींची लेखणी ।' – व्यं ३१.

अठरा विश्वे–विसवे वि. (ल.) अतिशय; आत्यंतिक; पराकोटीचे. (अठरा वीसांश, वीस विसवांचा एक रुक्का. अठरा विसवे म्हणजे दोन विसवा कमी इतके; बहुतेक पूर्ण.)

अठव, अठवगिरी पु. आठवण; स्मृती; स्मरण.

अठवडकरी पु. आठवड्याच्या आठवड्याला (आठ दिवसांनी) व्याज मागणारा; पिळून काढणारा; सावकार.

अठवड्या वि. १. आठ दिवसांनी तापाने आजारी पडणारा; कधी बरा तर कधी दुखणेकरी (चाकर, मूल इ.). २. आठ दिवस दूध देऊन नंतर ते देण्यास बंद करणारी (गाय, म्हैस).

अठवडे पा(वा)ईक वि. थोडे दिवस चालणारा किंवा टिकणारा; आठवड्याच्या मुदतीचा; (ल.) थोड्या मुदतीचा, लवकरच कामावरून दूर होण्यासारखा (सरकारी कामगार, नोकर इ.); आठ दिवसांनी बदलायचा नोकर. [पाईक-गावकामगार. वाईक प्रत्यय]

अठवणूक स्त्री. १. स्मरण; आठवण. २.एखाद्या माणसाचे, प्रसंगाचे किंवा गोष्टीचे स्मरण करून देणारी वस्तू.

अठवर, आठुवर वि. १. अविवाहित; विवाहाचे वय होऊन गेले आहे असा; घोडनवरा-री : 'फुन भूतळीचेआं रायां अठवरां । माझे या खांड्याचा करौनि नोवरा ।।'- शिव ७२७. २. निबर; मोठा.

अठवे न. एक माप; अर्धाशेर; पायलीचा आठवा हिस्सा.

अठसटी-साठ वि. ६८ संख्या, अडुसष्ट : 'अठसटि तीर्थांचा तोडरू ।' - शिव १४.

अठळी पहा : **अटोळी**

अठंगुळा-ळे, अठंगूळ. पहा : **अठांगुळे**

अठायी क्रिवि. १. अनाठायी; भलत्याजागी; एकीकडे. २. धोक्याच्या जागी; शरीराच्या नाजूक, गुह्यभागी (दिलेला ठोसा, धक्का इ.). ३. दूरच्या जागी.

अठाविसायुगी क्रिवि. अठ्ठाविसाव्या युगात. (ल.) कधीच नाही (चार युगांची एक अशा सात आवृत्त्या व्हावयाच्या म्हणजे इतका लांबचा काळ, यावरून लक्षणेने); कडच्या आदितवारी (शेवटच्या रविवारी म्हणजे कधीच नाही).

अठांगळे-गुळे-गूळ न. गर्भाधान संस्कार योग्य काळी व्हावयाचा राहिल्यास गर्भधारणेपासून आठव्या महिन्यात पुंसवन व सीमंतोन्नयन या दोन संस्कारांसह गर्भाधान संस्कार करावयाचा असतो. पहा : **अष्टमांगल्य** : 'मग जीवांचेनि मेळे । विकरलेपणाचे आठांगुळे केले ।।' -शिव ९०. [सं. अष्ट +अंगुल]

अठि स्त्री. अष्टमी : 'आषाढ मासे अठि'- कनाइ शिला १.४.

अठिवेठी, अठीवेठी, आठीवेठी स्त्री. येरझारा; जा-ये; जाणे-येणे.

अठी स्त्री. १. कपाळावरील सुरकुती; अढी; वळी; मोहरममधील सैली. पहा : **अटी.** २. बैदुलाच्या खेळात बैदूल उडविणाऱ्या बोटाला आधार म्हणून जो आंगठा टेकतात तो. (क्रि. धरणे). ३. मिठी; ऐक्य.[का. अड्ड]

अठी स्त्री. १. फळातील बी; अटोळी; अठळी. २. (ल.) कठीण, चिवट, गोष्ट, मुद्दा, प्रसंग; अवघड, भानगडीची बाब. ३. लाकूड, झाड इत्यादीचा गाठाळ भाग. ४. मनातील गाठ किंवा विपरीत ग्रह.

अठी-ठे क्रिवि. इथे, येथे. [सं. अत्र]

अठी-अठे क्रिवि. १. आठांनी गुणले असता, 'एकी अठी आठ.' २. कोणत्याही अंकाला आठने गुणायचे असता त्या अंकाच्या सामान्य रूपापुढे योजावयाचा शब्द. [सं. अष्ट]

अठीतठी क्रिवि. इकडे तिकडे; येथे तेथे. [सं. अत्र +तत्र]

अठुला पु. एक कर्णभूषण : 'अठुळे लोळीया ढाळ देती' -ज्ञागा २२४.

अठुरठी क्रिवि. पुष्कळ; भरपूर. (कु.)

अठूळ अटोळी.

अठेताळीस वि.अठ्ठेचाळीस : 'हे सोने अठेताळीस कस' - गोप्र ३०६.

अठोक परब्रह्म न. (ब्रह्माचे एक गुणनाम). १. असामासिक सिद्ध किंवा असाधित शब्दाला ही उपरोधिक संज्ञा लावतात; मूळ शब्द. २. (ल.) मठ्ठ; दगड; ठोंब्या; ज्याला शिकवण्याचा काही उपयोग नाही असा; शुद्ध, जन्मजात दगड. ३. ज्याची व्युत्पत्ती देता येत नाही असा शब्द; स्वयंसिद्ध; न घडलेला. ४. न घडवलेला काळा फत्तर.

अठोनी वेठोनी वि. १. पिळदार; पट्टीदार, अक्कडबाज. २. (ल.) वेडावाकडा; कसातरी : 'अठोनी वेठोनी बांधला मुंडासा । फिरतसे म्हैसा जनामधी ।।' - तुगा ३१७४.

अठोपहार, आठोपहार, आठोपार क्रिवि. १. नेहमी; सतत; कायम. २. दिवसाचे आठ प्रहर म्हणजे सारा दिवसभर. [सं. अष्टौप्रहर]

अठोपहार बत्तीसघड्या क्रिवि. निरंतर; रात्रंदिवस; चोवीस तास.

अठोफळी पहा : **अटोफळी**

अठोळा-ळी पु. अठळी; बी. पहा : **अटोळी** : 'बोरामध्ये वसे अळी । अठोळीच भोवती ।।' - तुगा २४५२.

अठ्ठा पु. फाशाच्या खेळात आठाचे दान; पत्त्याच्या खेळातील आठ चिन्हांचा पत्ता; अड्डा : 'तरीही तो अठ्ठ्यावर जातोच, अन् न खेळता नुसताच बसून राहतो' - चिताक १८३. [सं. अष्ट]

अठ्ठावन-न्न वि. ५८; पन्नास आणि आठ मिळून होणारी संख्या. [सं.अष्टपंचाशत]

अठ्ठावीस वि. २८; वीस आणि आठ मिळून होणारी संख्या. [सं. अष्टाविंशती]

अठ्ठी क्रिवि. (पटाच्या खेळात) आठव्या घरात; पत्त्यांच्या खेळातील आठ चिन्हांचे पान. पहा : **अठी** [सं.अष्ट]

अठ्ठेचाळ-चाळीस,अठ्ठेताळ-ताळीस,अठ्ठ्येचाळ-चाळीस- वि. चाळीस आणि आठ मिळून होणारी संख्या; ४८. [सं. अष्टचत्वारिंशत]

अठ्ठ्या पु. गंजिफा आणि पत्त्यांच्या खेळातला आठ चिन्हांचा पत्ता; अठ्ठा.

अठ्ठ्याऐंशी, अठ्ठ्यांयाशी, अठ्ठ्याशी वि. ऐंशी व आठ मिळून होणारी संख्या; ८८. [सं. अष्टाशीति]

अठ्ठ्याणव वि. १. नव्वद आणि आठ मिळून होणारी संख्या; ९८. २. (व.) बदमाष; लबाड. [सं. अष्टनवति]

अठ्ठ्याहत्तर सत्तर अधिक आठ मिळून होणारी संख्या; ७८. [सं. अष्टसप्तति]

अड पु. १. अडथळा; अटकाव; आडकाठी; प्रतिबंध; विघ्न; हरकत. २. दुराग्रह; हट्ट; हेका. ३. बोली; अट; शर्त : 'ते नवऱ्याकडचे, जर त्यांनी अड घेतली की नाच पाहिजे तर तुमचे चालणार नाही.'-

मासंवा २.१८३. ४. ठरावातील शर्ती पूर्ण न केल्याबद्दल लागणारा दंड.(वा.)**अड खाणे** – आड खाणे; आडकाठी घालणे; हटून बसणे : 'रोखच रुपये द्यावयाचा पंथ पहिल्याने घातला, आता पागेची घोडी देणार, तेव्हा लोक अड खातात.'– ऐलेसं १८२८. [का. अड्डा]

अड पु. तट, खोळंबा.

अड पहा : **आड** : 'आदीत्या उत्तरे अडु ।।' –स्थापो ५५.

अड, आड अ. कमीपणा, उणेपणा, दुय्यमपणा, न्यूनता, गौणता दर्शविणारे उपपद. हे उपपद लागून कित्येक सामासिक शब्द बनतात; जसे अडघोडा, अडधोतर, अडलंड, अडसर इ. अडच्याऐवजी कधीकधी 'आड' असे रूप येते.

अडआडी स्त्री. प्रतिबंध; तेढ.

अडउ वि. अवघड; दुर्गम : 'योगिया रिगता अडउ : जेथ शक्तितरूचा आरउ' – शिव १०९.

अडकट–कंठ पु. आडमार्ग; आडवाट; कठीण वाट; रान : 'येई प्राणायामाचेनि अडकंठे । वरौता गा ।।'–ज्ञा ६.५५.

अडकण न. अडथळा किंवा अटकाव करणारी कोणतीही वस्तू. उदा. घुणा; गाडी थांबविण्यासाठी लावलेला दगड; दाराची खिटी; उटी; माळेची गाठ; अडसर; खिळा वगैरे.

अडकणी स्त्री. तांदूळ, डाळ इत्यादिकांची मोठी कणी; फुटका अर्धवट दाणा; कणी : 'कापुरांचिआं भांजनियां । वाटौनि मौक्तिकांचिआं अडकणियां ।।'–शिव ५९१. [सं. अर्धकण]

अडकणी स्त्री. १. अडकवणे; थोपवणे; थांबवणे; अडचणे; अडथळा करणारी गोष्ट. २. दाराची कडी; खीळ; खिळी.

अडकणे अक्रि. १. पुढे सरकू न शकणे. २. कुंठित होणे; थांबून राहणे; कुचंबणा होणे. ३. पेचात पडणे; गोवले जाणे किंवा सापडणे. ४. कशात तरी रूतणे, फसणे. ५. प्रतिबंध होणे; चिकटले जाणे; कुंठितगती होणे; थांबवले जाणे; एखादे काम, भानगड इ.त गुंतून पडणे.

अडकणे न. पुरुषांचा एक सोन्याचा दागिना.

अडकर वि. १. हट्टी; हेकेखोर. पहा : **अटखोर.** २. अडून बसणारा; अडेल (घोडा).३. गच्च बसणारा; कठीण; जड (कपडा, खिट्टी इ.).

अडकवण स्त्री. ज्यामुळे अटकाव होतो ती वस्तू (गाठ, आकडा, घोडा, फासा इ.); अडकण.

अडकवि (व)णे उक्रि. १. थांबविणे; थोपविणे; हरकत करणे; अटकाव करणे; प्रतिबंध करणे; बंद करणे. २. गुंतविणे; बांधून टाकणे.

अडकळणे अटकळ असणे; अंदाज असणे.

अडका पु. १. अर्धा रुका (नाणे); एक अतिशय कमी किंमतीचे तांब्याचे नाणे. २. (सामान्यत:) दाम; पैसा : 'ऐसे गुरू अडक्याचे तीन । मिळाले तरी त्यजावे ।।' – दास ५.२.२१. ३. रुक्याचा चतुर्थांश. ४. जमिनीच्या मोजमापात अर्धा रुका (६५ बिघे जमीन.) [सं. अर्द्धक] (वा.) **अडक्याचा घोडा** – (ल.) थोडक्या प्रयासाने व हलक्या मोलाने मिळणारी वस्तू. **अडक्याचे तीन** – अतिशय स्वस्त; क्षुद्र.

अडका, अडके न. स्त्री. (गोंडी)

अडकाअडकी स्त्री. गुंतागुंत; अटकाव; अडथळा.

अडकित्ता पु. १. सुपारी कातरण्याचे–कापण्याचे एक हत्यार; साधन; सरोता. २. (ल.) ताब्यात किंवा धाकात ठेवणारा माणूस; वस्तू. (वा.) **अडकित्त्यात घालणे, धरणे**–अडचणीत, पेचात धरणे. **अडकित्त्यात पडणे, सापडणे** संकटात, पेचात पडणे. [क. अडकोत्त]

अडकूल, आडकूल न. पोहे; भातकूल. (व.)

अडके न. अडथळा; आडकाठी; प्रतिबंध; विघ्न; त्रास.

अडखप्या वि. १. अंगमेहनतीने कामे करून पोट भरणारा (मुलगा, पोऱ्या). २. किरकोळ काम करणारा (नोकर); आडकाम्या; बगल्या; दुसऱ्याच्या हाताखाली काम करणारा.

अडखर्च पु. संसारास नित्य लागणाऱ्या अन्नवस्त्रादी जरुरीच्या मुख्य खर्चाखेरीज किरकोळ खर्च किंवा जादा खर्च.

अडखळ–खुळा–खूळ १. अडथळा; अटकाव; व्यत्यय; अडचण; अडगळ : 'कर्माकर्म अव्यक्त मूर्ती । कैशापरी अडखळ ।।' – भवि १४.१५४. २. ठेच लागण्यासारखी, अडथळा होण्याजोगी जागा. ३. खोळंबा; खोटी; विलंब.

अडखळण–णी स्त्री. १. ठेचकाळून पडण्यासारखी जागा, प्रसंग; अडखळ; ठेचकळणी. २. एखादी वस्तू पडू नये, सांडू नये म्हणून केलेली योजना (उदा. दौतीचा ठोकळा, दाराची खिटी, खीळ, जोडवे पडू नये म्हणून केलेले वलय इ.).

अडख(खु)ळणे अक्रि. १. ठेचकाळून थांबणे; ठेचकाळणे; धडपडणे; गतिरोध होणे; अडणे : 'अडखुळलों भ्यालों म्हणती ते पतिव्रते ।' – वसा ४.२. २. जिव्हादोषामुळे किंवा घाबरून भीतीने बोलताना अडणे; चाचरणे; घुटमळणे. ३. कामात कचरणे; धरसोड करणे; कां कूं करणे; ना नू करणे. ४. गुंतणे; हात अडकणे. ५. तडकणे. [सं. अर्धस्खलन]

अडखंड पु. तुकडा; अर्धवट, अपुरा भाग : 'मालात माती नसून अडखंड नसावेत.' – मुंव्या २६.

अडखुळा वि. १. भयभीत; भेदरलेला; स्तंभित : 'जेहि अडखुले केले असुर । धाकुटेपणी ।।'– नरुस्व २९२. २. बोलताना चाचरणारा; तोतरा.

अडखोर वि. हट्टी; आडमुठा; हेकेखोर; आग्रही; अडेल. पहा : **अडकर**

अडखोल न.१. बांधून न काढलेली, सरासरी खणलेली विहीर; रेताड जमिनीत खणलेली व न बांधलेली विहीर. २. केरकचरा टाकण्याची विहीर; खड्डा; अर्धीच खणून टाकलेली विहीर.

अडगई स्त्री. महाळुंग सोलून, शिजवून त्यात दही, हिंग, मीठ वगैरे घालून केलेले रायते; कोशिंबीर; लिंबू आदि फळांची साले व आले, इ. चे लोणचे.

अडगव, अडगवणी स्त्री. १. भाताचे पीक तयार होऊन कापून वाळले म्हणजे त्यांचे भारे बांधून उडवी डाळतात ती कृती. २. रचना; लावालाव; व्यवस्था; यथायोग्य मांडणी. (कों.)

अडगव (वि)णे सक्रि. १. योग्य जागी, जागच्याजागी ठेवणे; व्यवस्था करणे; योग्य रीतीने निकालात काढणे; नीट लावणे. (कों.)

२. कामधंद्याकडे उपयोगात आणणे; उपयोगी लावणे; (कों.) ३. (ल.) मरणोत्तर निरवानिरव करणे; विल्हेवाट लावणे. ४. निवडणे. अक्रि. १. आळसाने पडून राहणे. २. सुस्त पडून राहणे किंवा निजणे.

अडगळ स्त्री. १. निरुपयोगी, अडचण करणाऱ्या वस्तू, सामान; पसारा; परवड; नको असलेली वस्तू, माणूस. २. निरुपयोगी वस्तू टाकण्याची, उपयोगात नसलेली, अडचणीची जागा. ३. वाडी; खेडेपाडे.

अडगळ पु. (क्र.) दाराला लावलेला अडसर; अगळ. [सं. अर्गला]

अडगळीचा वि. गावंढळ; खेडवळ; गव्हार; अप्रसिद्ध.

अडगा वि. अडाणी; अशिक्षित; अज्ञ : 'एखाद्या अडग्या कुंभाराने गणपती करावा तसा त्याला देवाने घडवला होता.' – काआ १८. (ग्रा.)

अडगाई चाटाई स्त्री. लाडिकपणा; लघळपणा : 'ऐसे लटिकेचि अडगाई चाटाईने बोलिला ।'– पंच २.१५.

अडगाळा पु. बैलगाडीचा साटा. (बे.)

अडगिरा(ऱ्हा)इक पु. दुकानदारापासून प्रत्यक्ष विकत न घेणारा माणूस. [सं. अर्धग्राहक]

अडगुण बडगुण न. निरुपयोगी, फालतू वस्तू; सटरफटर सामान; अडगळ.

अडगुलं मडगुलं वि. खेळकर आणि बोलके (मूल). [का. आडु= खेळ + कुळी =कर याप्रमाणे प्रत्यय]

अडगोण–णी स्त्री. बैल वगैरे जनावरांच्या पाठीवरून वाहून नेतात ती धान्याची लहान गोणी.

अडघडी स्त्री. मांडणी; रचना.

अडघण न. हट्टी; हेकेखोर; लवकर वठणीस न येणारा. (ना.)

अडघर न. १. मुख्य घराजवळ बांधलेले लहानसे घर किंवा छप्पर; झोपडे. २. सोपा; पडवी. [सं. अर्धगृह]

अडघाली स्त्री. आडमार्ग.

अडघोडा पु. लहान घोडा; प्रसंग विशेषी मोठ्या घोड्याचेही काम करणारा घोडा; तटटू. [सं. अर्धघोटक]

अडच–च्च क्रिवि. गच्च; मजबूत; घट्ट; आवळून; अडून.

अडचण स्त्री. १. अरुंदपणा; चिंचोळेपणा; जागेचा अभाव; आकुंचितपणा; संकोच; दाटीवाटी; कोंडी. २. गर्दी, दाटी यामुळे होणारा त्रास किंवा उपद्रव; गैरसोय. ३. सटरफटर; निरुपयोगी सामान; अडगळ. ४. (ल.) पंचाईत; निकड; तारांबळ; लगबगीचे, घाईचे काम, वेळ, स्थिती; संकट; निरुपाय दशा; त्रास. ५. वैगुण्य; तंगी; टंचाई; पैशांचा अभाव. ६. ज्यामुळे काम थांबते अशी गोष्ट. (वा.) **अडचण येणे** – १. काही विघ्न येणे. २. सुतक येणे. ३. रज:स्वला होणे. **अडचण सांगणे** – सबब, खेकटे, नड सांगणे.

अडचणणे अक्रि. १. गर्दी, दाटी, अडचण होणे, चिमटले जाणे. २. तारांबळ होणे; ओढ, निकड, टंचाई जाणवणे. ३. अतिशय घट्ट किंवा तंग होणे, (वस्त्र, पोशाख इ.).

अडचणीचे दु:ख न. भलत्याच किंवा अवघड जागी (गुह्य जागी) झालेले दु:ख, आजार, विकार.

अडचणूक स्त्री. घोटाळा; गैरसोय. पहा : **अडचण**

(वा.) **अडचणूक मोडणे–** नड, अडचण नाहीशी करणे; अडचण काढून टाकणे; विघ्न, संकट निवारणे.

अडचणे अक्रि. १. आवळ, घट्ट होणे; दाटणे; अडस होणे (कपडा, बांगडी). २. आवळणे; आवळून बांधणे; थोड्या जागेत समाविष्ट करणे (वस्तू, ओझी). ३. (ल.) अडचणीत सापडणे; संकटात असणे.

अडची स्त्री. १. गाय, म्हैस इत्यादिकांचे दूध काढण्याच्या वेळी त्या हालू नयेत, त्यांनी लाथा मारू नयेत म्हणून दोन्हीकडे बांधायचे वासे. २. दुर्गम मार्ग.

अडचे–जे क्रिवि. (अडचाच्या पाढ्यात) अडीच वेळा : 'पंचवीस अडचे साडे बासष्ट'; अडीचपट.

अडण स्त्री. १. सुपाच्या काठाला मजबुतीसाठी लावलेली कामटी. (ही चिव्याची असते.) २. संकट; अडचण: 'धावसी आडणीं ऐकोनियां धावा । कइवारें देवा भक्तांचिया ।।' – तुगा ८६८.
वि. हट्टी; माथेफिरू; स्वेच्छाचारी. [का. अड्ड]

अडण, अढण न. गाई–म्हशीचे सड; कास; अडाणा.

अडणा–णे पु. अडसर; अगळ : 'पाठोपाठ अडणा सरकवल्याचा आवाज आला.' – श्रीयोभा १. [का. अड्ड]

अडणी,अढणी स्त्री. १. दिवा, भांडी वगैरे ठेवण्याकरता तिवई, चौरंग : 'अडणीवरि सोन्याचे ताट ।।'–सुदा ३४; बैठक; स्थान. २. शंखाची बैठक; तिवई. ३. अडसर. ४. लाकडी पाटास खालून लावलेल्या दोन लाकडी कातीव पट्ट्या. ५. दाराची लाकडी कडी.(कों.) ६. टेका; आधार : 'घायाळा घालोनि वोडणी । धनुष्यदंडाच्या अडणीं । उचलोनि दोघीं दोघीजणी । वीर श्रेणी आणिल्या ।।' – एरुस्व १२.२६. ७. सुपाची पुढील कामटी. ८. मर्यादा; सीमा; रंगण : 'इंद्रधनुष्याचिये अडणीं । माजी मेघ गगनरंगणी । तैसे आवरिले शारङ्गपाणी वैजयंतिया ।' – ज्ञा ११.६०३. [का. अड्डणी]
(वा.) **अडणीवरचा (शंख)**– १. शंख. २. (ल.) मूर्ख; अशिक्षित माणूस. ३. उच्च स्थानावर–अधिकारावर असलेला बेअकली माणूस: 'पण शिकण्यासवरण्यात तो अडणीवरचाच झाला.' – यख ४४.

अडणी स्त्री अडचण; संकट : 'पडिलेयां संसारीचीए अडणी : जो पुरवी ब्रह्मविद्येची तवनी'–उगी ४.

अडणूक, आडणूक स्त्री. १. अडचण; अडथळा; हरकत : 'परोपरी सिकावणें । आडणुका सांगत जाणें ।।' – दास १९.१०.१५. २. अट; हट्ट; विरोध. ३. अडवणूक; प्रतिबंध करणे. [का. अड्ड]

अडणे अक्रि. १. प्रतिबंध–अडथळा होणे; अडकला जाणे; वेढला जाणे; खोळंबून राहणे. २. आवळ, घट्ट बसणे; अडस होणे; जेमतेम जाणे, दाटणे. ३. प्रसूतीत अडथळा येणे. ४. दाटणे; संकटात सापडणे–पडणे; चिमटले जाणे. ५. चालता–चालता थांबणे; स्तब्ध राहणे; पुढले पाऊल न टाकणे (गाडी, घोडा इ.) ६. वेढणे; अडविणे; व्यापणे. ७. रुसून बसणे; हट्टाला पेटणे. ८. इनकार करणे; ना म्हणणे; नाकारणे. ९. कुंठणे; कुंठित होणे; निरुत्तर होणे. १०. काही नवीनच अटी उपस्थित करून एखादे कार्य करण्याचे नाकारणे. ११. अडचणीत किंवा नडीला सापडणे. १२. एखादी वस्तू नसल्याने खोळंबा होणे;

गरज लागणे. [का. अड्ड]

अडत स्त्री.१. व्यापारातील देवघेव; दलाली. २. माल घेतल्याची पावती, पट्टी.

अडत स्त्री. १. सराफी किंवा व्यापारी व्यवहारातील पत्रव्यवहार किंवा देवघेव. २. दलाली. ३. दस्तुरी; दुकानाची पट्टी. ४. मुनीमपणा, गुमास्तेगिरी.

अडत स्त्री. अट : 'मी त्याजला अडत लिहून दिली आहे की आम्ही तुमचे व्याज सुद्धा पैसे दिल्यास यात्रेचे पुण्य आमास मिळावे.' –जयराम स्वामी बखर ३.

अडत करणे व्रत किंवा नेम करणे.

अडतट्टू पु. १. अडणारा, अडून राहणारा तट्टू; अडेलतट्टू २. (ल.) अडून बसणारा; तिरसटपणा, हेकेखोरपणा करणारा; सरळ न वागणारा.

अडत विक्रेता पु. अडत घेऊन विक्री करणारा; कमिशन घेऊन विकणारा.

अडताल पु. एकताल. (संगीत) पहा: **झंपाताल**

अडताळा पु. १. पहा : **अडथळा** : 'काहीच सद्‌भक्ता नसे अडताळा ।।' – दावि ५. २. हिशेबाचा पडताळा. (क्रि. येणे, पाहणे.). ३. घोळ; घोटाळा; गोंधळ : 'नरहरराव लक्ष्मण याचे कर्जाचा हिशेबाचा अडताळा पडला आहे.'– मइसा १३.१५५.

अडती स्त्री. १. प्रतिकार; अडवणूक; अडथळा; विरोध. २. सतारीची – वीण्याची खालची घोडी; चौकी. ३. दाराची खिटी. (वा.) **अडती घालणे**– मोडता घालणे.

अडतीस वि. ३८ ही संख्या; तीस अधिक आठ मिळून होणारी संख्या. [सं. अष्टत्रिंशत]

अडत्या (स्था.) पु. बाजूचे हुक.

अडत्या पु. मध्यस्थ; दलाली घेऊन मालाची खरेदी विक्री करणारा.

अडथ वि. भरदार; विस्तृत : 'अडथा उंचा स्तनाचिया आबुलिया... आलिंगन देति' – वैवसं ११.

अडथळणी(णूक) स्त्री. हरकत. पहा : **अडथळा**

अडथळणे उक्रि. प्रतिबंध, हरकत, अटकाव करणे; प्रत्यवाय, विघ्न आणणे; बंद पाडणे.

अडथळा पु. १. चालणाऱ्या माणसाला, वाहनाला पुढे जाता येणार नाही अशी मार्गात आलेली वस्तू. २. अटकाव; हरकत; अडचण; प्रतिबंध; विरोध.३. खोळंबा; खोटी; गुंता.

अडदर–दरा पु. धाक; भय : 'तेथ दानवा अडदरू । नागार्जुनाचा दातारू ।' – शिव ३६३.

अडदरणे अक्रि. घाबरणे; हादरणे; थरथरणे : 'आकाश असे अडदरत ।' – राज्ञा १.१५६.

अडदरी स्त्री. खोल, अडचणीची, एकीकडची दरी, जागा : 'दंभमान तो पहाडफत्तर । अडदरी वागती पाशादि तस्कर ।।' –दावि ७६१.

अडदल, अडली पु. लष्करी अधिकाऱ्याचा हुजऱ्या. [इं. ऑर्डली]

अडदाणा पु. हरभरा खेरीजकरून घोड्याला जे इतर धान्य खायला देतात ते. (हरभरा हे घोड्याचे उत्तम पौष्टिक धान्य समजले जाते. त्याला नुसता दाणा हा शब्द लावतात.)

अडदाणी स्त्री. कपडे वाळत टाकायची दांडी : 'हे घ्या. आंग पुसा नि अडदाणीवर टाका.'–खळाळ ८३.

अडदावा पु. गूळमिश्रित हरभऱ्याची डाळ. (तट्टांचा खुराक.)

अडदाळ स्त्री. डाळीतील कणी, जाड तुकडे; अडकणी.

अडन संकट; अडचण : 'पडलियां संसाराचियां अडनीं' – एभा ११.४.

अडनड स्त्री. अडचण.

अडनर स्त्री. स्त्रीत्व नसलेली स्त्री; ऋतू प्राप्त होत नाही अशी स्त्री.

अडनळ पु. १. रहाटगाडग्याच्या कोळंब्यापासून मोठ्या पन्हाळापर्यंत पाणी जाण्यासाठी घातलेला, दोन्ही तोंडे बंद असलेला व एका टोकास खालच्या बाजूस पाणी पडण्यासाठी भोके असलेला लहान आडवा पन्हळ. २. दार लावल्यावर दारावर बसवितात ती चिमणी; खिटी.

अडना पु. दाराचा अडसर.

अटनाट–ड,अडनीट–नेड वि.नीट किंवा बरोबर नसलेला; अधल्यामधल्या संख्येचा किंवा परिमाणाचा, मापाचा; गैरसोईचा. वि. भूपृष्ठाशी समांतर.
क्रिवि. अनिश्चितपणे; धड इकडे नाही, धड तिकडे नाही अशा तऱ्हेने. [सं. अर्ध + नीत]

अडपझडप क्रिवि. १. चोरूनमारून; अयोग्य किंवा भलत्याच प्रकारे; कपटाने; अनेक उपायांनी; नाना तऱ्हेने; हरएक युक्तीने; (प्राप्ती, मिळविणे) डल्ला मारणे. २. लपूनछपून; गुप्तपणे (व्यभिचार करणे). वि. १. अप्रत्यक्ष; अनिश्चित; जादा (नफा, खर्च) २. संकीर्ण; मिश्र; अस्पष्ट (गोष्टी). ३. बिनमाहितीचा; जमावातील किरकोळ, अप्रसिद्ध (इसम, माणूस) : 'काही अडपझडप सरदार विशाळगड सोडून पळण्याच्या बेतात होते.'– स्वप १७३. ४. लहान; हलकी; किरकोळ (कामे, उद्योग).

अडपडदणी स्त्री. न्हाताना किंवा आंघोळ करताना स्त्रियांचे अंगाभोवती गुंडाळण्याचे लहानसे जुनेर किंवा वस्त्र.

अडपणे उक्रि. १. अडचणीत, दगदगीत पडणे. २. अडवणे. [का. अड्ड]

अडपतादडपता वि. देखरेख करणारा; ताळ्यावर आणणारा; नियंता; दाबात, धाकात, जरबेत ठेवणारा (वडील माणूस) : 'कुणी अडपतं नाही, दडपतं नाही, नवरा आंधळा' – पडघवली २०५. [दडपताचे द्वि.]

अडपदडप स्त्री. दाब; धाक; वचक.

अडपन्हळ पहा : **अडनळ**

अडफळे पहा : **अटपळ**

अडबंक–ग,अडबंगा–गी, अडवांक वि. १. भसाडा; वाकडातिकडा; ढोबळ; भोंगळ; ओबडधोबड. २. मूर्ख; स्वेच्छाचारी; अडमुठा; दुराग्रही; अडेल (घोडा); हेकट. ३. ठोकळ; आडमाप. [हीं. अडबंगा]

अडबंकी स्त्री. दाराची खीळ.

अडबंद पु. कटिसूत्र; करदोडा : 'नासिले अडबंद कौपिन माळा ।' – तुगा २८९७.

अडबेले न. गळ्यात होणारा एक रोग.

अडभरी भरणे १. धुमाकूळ, धिंगाणा, दंगा घालणे. २. हट्टास पेटणे; हेका न सोडणे.

अडभंग अडबंक.

अडमड स्त्री. १. लहान मुलाची लुडबूड; चुळबूळ; अंगवळा; खोडकरपणा. २. अधेमधे येणे.

अडमडणे अक्रि. १. खोड्या करणे; चुळबुळ करणे (लहान मुलाबद्दल वापरतात.) २. धडपडणे; ठेचाळणे; त्रासात, संकटात असणे. ३. अडथळा होईल अशा प्रकारे चालणाऱ्याच्या वाटेत येणे; पायात गुरफटणे.

अडमाप न. १. वाजवी; खऱ्या मापापेक्षा कमी अगर जास्त असलेले असे अधलेमधले माप. २. (ल.) खोटे माप. ३. ठरावीक मापाच्या बरोबर नसणारे माप. (वा.) **अडमापाने मोजणे** – १. बेसुमार, गैरशिस्त अंदाज बांधणे; अपेक्षा करणे; फाजील आशा धरणे. २. ठराविक प्रमाणाच्या मापाहून अन्य मापाने मोजणे. ३. भरमसाटपणे गणती, मोजणी किंवा मापणी करणे.

वि. प्रमाणशीर किंवा प्रमाणबद्ध नसलेला; आडवातिडवा.

अडमुसणे अक्रि. १. गुदमरणे; घाबरा होणे; जीव कोंडल्यासारखा होणे; २. (तापामुळे) नि:शक्त होणे; गठडी वळणे; अडमुशी होणे. [सं. अर्ध +मुह्]

अडल–ला न. अडचण; प्रतिबंध. पहा : **आडल** : 'दिशा झालिया सानुकूल । मधील गेले माया अडल ।' – सिसं ४.५१.

अडल पु. संरक्षण; साहाय्य : 'तूं धर्माचा कुढावा : तरि तयाचा अडलु करावा'– शिव ४९०.

अडल स्त्री. बदकाची एक जात.

अडलंड वि. १. प्रसंगी आडवा किंवा विरुद्ध बाजूचा होणारा; गरजेच्या वेळी धोका देणारा; संकटप्रसंगी सोडणारा; तोंडघशी पाडणारा (इसम, घोडा). २. हेकट; हट्टी; कटकट्या; अडतट्टू.

अडलाऊ, आडला पु. स्त्री. न. १. फळे वगैरे चिरण्याचे, सोलण्याचे, कापण्याचे साधन; पोलादी पाते; विळी; कोयती : 'की प्रमदाचा बळिया । अडलाऊं तो ।।' – शिव २६४. २. (सामान्यत:) शस्त्र. पहा : **आढाल**

अडलाव संरक्षण; पाठीराखेपणा : 'तू धर्माचा कुढावा । तरि तेयांचा अडलाओ करावा ।' –शिव ४९१.

अडलाग पु. चोळीच्या दोन्ही बाजूंची पट्टी (बगलेच्या खाली येणारी) : 'खणावर जागा नाही म्हणून अडलागाचे दोन्ही तुकडे खोळंबून होते.' – रथ १८८.

अडला भिडला वि. संकटात, अडचणीत पडलेला; त्रस्त : 'अडल्या भिडल्यासी वेगीं पार पाडूं ।' –दावि ४२८.

अडलेपण न. १. हट्ट. २. संकटात सापडणे : 'जीव अत्यंत अडलेपणे । ईश्वरासि 'धांव धांव' म्हणे ।'– एभा ११.१७२.

अडव न. जंगल; अरण्य : 'तरि वाघाचिये अडवे ।'–ज्ञा १३.७६४. [सं. अटवी]

अडव न. शेतात उपटून ठेवलेले हरभऱ्याचे डाहळे; रोपे; मुठीत मावेलशी (हरभऱ्याची) पेंढी.

अडव पु. १. अडचण; अटकाव; हरकत. २. परीक्षा; कसोटी.

अडव वि. वाईट; असार.

अडवट–ठ, आडवट न. १. अनघड तुळई; तुळईच्या उपयोगी लाकूड; आडवे, मोठे लाकूड; आडवा सोट. २. आडवी तुळई; लाट; गज. ३.विणलेल्या कापडातील आडवे धागे; आडवीण. ४. गोणीच्या मधोमध असलेली बैलाच्या पाठीवरील रुंद पट्टी. ५. गाडीची खरडी; उतारावरून जाताना गाडी घसरू नये म्हणून गाडीच्या मागच्या चाकांना बांधलेली आडवी काठी.

पु. नथीचा मधला भाग. त्यातील दोन मोती.

अडवड स्त्री. काळी–तांबडी मिश्र जमीन.

अडवण स्त्री. न. १. अडवणूक; अडथळा; हरकत; प्रतिकार. २. अडचण; अडथळा करणारी किंवा थांबविणारी कोणतीही वस्तू; अडकण; आडकाठी; उटी.

अडवण स्त्री. आडवी वीण; आडवीण; पूरण; बाणा (उभवण किंवा ताणा यांच्या उलट). वस्त्र विणताना धोट्याने शिरकावले, गुंफले जातात ते आडवे धागे (ताणे).

अडवणी स्त्री. (नाविक) १. (अव.) गलबताच्या दोन फळ्यांना जोडणारे सरळ वळ किंवा आडव्या रांगा. २. (एकव.) समुद्राच्या पाण्याच्या झडीकरिता गलबताच्या दोन्ही बाजूंस बांधलेली लाकडी साटी.

अडवणूक स्त्री. १. अडवणे; थोपवणे; थांबवणे; अडथळा; हरकत; प्रतिबंध; अटकाव. २. बहिष्कार; नि:शस्त्र प्रतीकार; सत्याग्रह : 'अडवणुकीच्या मार्गानेच सरकारास वठणीवर आणले पाहिजे.' – लोटिकेले ३.१९९. ३. कामात आणलेल्या अडचणी.

अडवणे–विणे सक्रि. अडथळा आणणे; आडवे येणे; रोखणे; जात असलेल्या माणसाला –जाणाऱ्याला, पुढे जाऊ न देणे.

अडवण्या स्त्री. जेष्ठा नक्षत्र व त्या नक्षत्रात पडणारा पाऊस.

अडवण्या वि. थोपवणारा किंवा अडथळा करणारा; अडवणारा.

अडवताव, अडवंताव पु. अडथळा : 'आणि राजा जिया वाटा जाए । ते चोरांसि अडवंतावो होये ।' – राज्ञा १८.७२१. [क. अड्ड +ताव]

अडवळघुम पडवळघुम मुलींचा एक खेळ. दोन मुलींनी पाठीला पाठ लावून उभे राहून परस्परांचे हात धरून हे गाणे म्हणत हा खेळ खेळावयाचा असतो.

अडवंकी–गी, आडवंकी स्त्री. १. अडसर, खीळ : 'नवद्वारांचिया चौचकीं । बाणूनि संयतीची आडवंकी ।।' – ज्ञा १२.५२. २. अडथळा; अडकाठी. ३. आडमार्ग; वाईट मार्ग.

अडवंटी स्त्री. आडमार्ग; कुमार्ग.

अडवंता पु. अडवण्या.

अडवाल वि. हट्टी; हेकेखोर (मूल).

अडविणे सक्रि. १. थोपविणे; थांबविणे; हरकत, अडथळा, अटकाव करणे; प्रतिबंध करणे.२. हरकत आणून किंवा शंका काढून कामाचा खोळंबा करणे.

अडवा स्त्री. रान; आडमार्ग; अरण्य : 'आढ्यु आतुडे आडवी । मग

आढ्यता जेवी हारवी ।' –ज्ञा १३.२०६.

अडवी स्त्री. लहान अडणा; आडखिळी; गज; गराद; दाराचा वा खिडकीचा लहान खिळा.

अडवे न. कणसासकट धान्याच्या ताटांची रचलेली रास.

अडवेल पु. आडवा पसरणारा एक चर्म रोग : 'गोडी काळफोड दुर्गम । अडवेल टाळवेल ।' – स्वानु २५७.

अडशेरी स्त्री. १. अडीच शेरांचे माप–वजन; (पूर्वी पाच शेरांची पायली असे) या पायलीचा अर्धा भाग. २. अधोली; अर्धी पायली. ३. नोकरास दररोज किंवा महिन्याच्या महिन्याला दिले जाणारे धान्य; मासिक वेतन; मजूरी. (एका दिवसाचा २ ।। शेर वजनाचा शिधा, भत्ता यावरून).

अडस–सो वि. १. घट्ट; गच्च; आवळ; मजबूत बसणारी (खुंटी, खिळा वगैरे). २. (खिळा वगैरे गच्च बसतो असे) बारीक भोक, बीळ, छिद्र वगैरे. ३. आटोपशीर : 'तेणे परवटा वरिया अडस ।' – उषा २९.

अडसखोर पहा : **अडसी**

अडसटणे सक्रि. अंदाज करणे; कच्चा खर्डा काढणे; अदमास पाहणे. पहा : **अडसट्टा**

अडसट्टा पु. १. अंदाज; बेत; आटोका. २. अटकळ; अनुमान धपका; सरासरी अनुमान [हिं.] (वा.) **अडसट्ट्यात येणे** – अडचणीत येणे; कचाट्यात सापडणे.

अडसण न. १. पाखडलेले किंवा पाखडण्याकरिता सुपात ठेवलेले धान्य. २. सुपाने घोळताना मागे राहिलेले खडेमिश्रित धान्य.

अडसण न. खट्याळ गाईम्हशीची धार काढण्यासाठी तिच्या भोवती बांधलेल्या आडव्या काठ्या; अडची.

अडसणी स्त्री. आच्छादन. (गो.)

अडसणे, आडसणे सक्रि. १. सुपाने पाखडणे; निवडणे; निवड करणे : 'आडसोनी शुद्ध करी वो साजणी ।' – तुगा २६१. २. सुपाने धान्यातील कोंडा उडवून लावणे.

अडसणे सक्रि. १. फांद्या तोडणे; छाटणे; खडसणे. २. आवळणे; घट्ट बांधणे; कसणे; अडचणे : 'दोऱ्या अडसून पालींना ताण देणं सुरू होतं'– धग ११०. ३. रूसून बसणे; अडून राहणे; हट्ट धरणे. ४. आड बसणे; लपून बसणे; आश्रय करणे : 'आडसूनी अंधारी । खद्योत दीप्तीर्शी धरी ।'– अमृ ७.२. ५. मानास चढणे; ताठणे; गर्व धरणे. (व.) ६. अडचण करणे. [का. अड्डविसु = लपणे]

अडसतटटू पहा : **अडसी**

अडसभडस वि. १. काहीतरी; अरबटचरबट; रुक्ष; भरड. : 'साधुसंत अडसभडस । न खाती का प्रश्न ।' –दावि २७३. २. यथेष्ट; भरपूर. [भडसचे द्वि.]

अडसर पु. दार किंवा खिडकी बंद करण्याकरिता असलेली लाकडी किंवा लोखंडी दांडी; गज, खीळ, अडणा, अडू, लाकडी अगळ. ही कोठे कोठे दाराच्या पाठीमागच्या भिंतीत भोक ठेवून त्यात बसवलेली असते.

अडसर पु. नारळ; शहाळे; ताजा नारळ : 'पण दादांनी मीनासाठी अडसर काढून द्यायला सांगितले मात्र; लाडक्या अंगणातल्या माडावर कसा वानरासारखा चढला.'– पापू ३३.

अडसंधी स्त्री. १. शरीरातील अडचणीच्या जागी असलेले सांधे. २. अडचणींची जागा. ३. रिकामा वेळ. ४. संकट; आपत्ती. ५. अडगळ. [सं. अष्टषष्ठी]

अडसाळ न. कुळवाचे आडवे लाकूड.

अडसांगड–डी स्त्री. १. लहान सांगड : 'मोठे विस्तीर्ण पात्र ते सुजाउद्दवला याने अडसांगडीने रिकामे यावे जावे.' –भाब ६४. २. पोहणाऱ्याकरिता भोपळे जोडून केलेला ताफा. ३. लहानसर तराफा.

अडसांगडी–ड्या वि. १. अडसांगड चालवणारा. २. सांगड न घेता पोहणारा.

अडसी वि. हट्टी; दुराग्रही; अडेलतट्टू. [का. अडसु]

अडसुडी पु. गुऱ्हाळात गुळव्याच्या हाताखाली काम करणारा गडी.

अडसूनखडसून क्रिवि. हडसूनखडसून; स्पष्टपणे; बजावून.

अडसेरी पहा : **अडशेरी** : 'यास दररोज अडसेरी गल्ला कैली.'– बाबारो ५७.८४.

अडसोंग नाटकातील दुय्यम किंवा हलका नट; हलके गौण पात्र.

अडळ पु. १. साह्य; मदत. २. पृथकपणा; वेगळेपणा. ३. विकल्प. खोळंबा.

अडळ पु. शोध.

अडळ–ळू पु. (नांगऱ्याने हातात धरण्याची) नांगराच्या रुमणीची खुंटी–दांडा.

अडळणे अक्रि. अडखळणे.

अडंगा पु. अडसर; अडवणूक; अडचण(वा.)

अडंगा लावणे क्रि. अडचण निर्माण करणे; हस्तक्षेप करणे; आडवे येणे : 'बांधकामाला कर्जे मिळत नाहीत. ग्रामपंचायतीने अडंगा लावला आहे'– एगाएपा ११७. [हिं. अडंगा=अडचण]

अडंगेबाजी स्त्री. अडवणूक; अडथळा उत्पन्न करणे : 'प्रश्नातील अडंगेबाजी लक्षात घेऊन मी उत्तरे देत होतो.'– एगाएपा १५.

अडंडळ वि. अढळ; बिनधोक : 'तरावया भवाब्धि प्रबळ । चरणाची नाव अडंडळ ।।' – एभा ५.३७९.

अडंबर पहा : **अवडंबर**

अडाअड–डी स्त्री. मोठा अडथळा; खोळंबा; अडचण; अटकाव (क्रि. करणे, घालणे, होणे.).

अडाघडी स्त्री. मांडणी; रचना : 'क्षणिक जाणून अडाघडी । वेगे लावी प्रेमाची शिडी' – हरि १९.७६.

अडाडी स्त्री. १. प्रतिबंध; अटक : 'तमीं दाटती खद्योतकोडी । तेवी अज्ञानी कर्माची आडाडी ।' – एभा २७.३९. २. उत्कंठा; घाई : 'होत डोळ्या आडाडी । अभिनव गोडी कृष्णाची ।।' – एभा ३१.३०. ३. गर्दी; पसारा; रगाडा : 'सर्व धर्माची आडाडी । घायेंवीण बापुडी निमाली ।।'– एभा ११.११०४.

अडाण न. शेती नसलेले किंवा न करणारे गावकरी; बलुतेदारांपेक्षा हे निराळे. [सं. अज्ञान]

अडाण न. पाटबधांरा; बंधारा.

अडाण स्त्री. पाणभरित जमीन.

अडाण न. १. दुभत्या जनावराची कास; ओटी.

अडाणकबाड पु. अडाण; खेड्यातील कारागीर, व्यापारी, मजूर, कामकरी इ. (शेतकरी नव्हेत ते). सुतार, लोहार, गवंडी, शिकलगार : 'अडणारा; शेतकऱ्यांवर अवलंबून राहाणारा तो अडाणी.' – गांगा ८.

अडाणगावीक पु. शेती नसलेले किंवा शेती न करणारे गावकरी : 'आम्हांमध्ये कसबेमजकूरचे जोतीष देव दिवाण अडाणगावीक एकूण कलमे चार याच्या बोलण्याविसी कलह लागला.'– ऐसंसाखं ४.७५.

अडाणचोट वि. अडाणी; मंदबुद्धीचा; घोडचूक करणारा; मठ्ठ.

अडाणजात स्त्री. अशिक्षित, रानवट, जंगली लोक; रीतभात माहीत नसणारे लोक. [सं. अज्ञानजात]

अडाणपट्टी स्त्री. शेतकरी व बलुतेदार या लोकांखेरीज बाकीच्या सर्व धंद्यांच्या म्हणजे अडाणी लोकांवर बसविलेला कर.
सामा. :– अडाणबाकी; अडाणवसुली.

अडाणमत न. विलक्षण, भलतेच विचार–समजूत–कल्पना वगैरे; हटवादीपणाचे मत; दांडकमत.

अडाणवस्ती स्त्री. बलुतेदार व शेतकरी यांच्याखेरीज बाकीच्या लोकांची म्हणजे अडाणी लोकांची खेड्यातील अगर त्यांच्या एखाद्या भागातील वस्ती.

अडाणा पु. संगीतातील एक राग. कानडा रागाचा एक प्रकार. गानसमय रात्रीचा तिसरा प्रहर.

अडाणा पु. १. अडची; अडसण २. उसाच्या चरकाला बैल जुंपण्याचा दांडा –लाट. ३. दरवाजाचा अडणा; अडसर.

अडाणी वि. १. अकुशल; अनिपुण; अनभ्यस्त; कलाहीन (माणूस); रानटी; असंस्कृत; रांगडा; गावंढळ; ग्राम्य; जंगली; असभ्य; अशिष्ट; उद्धट. २. खेडवळ (भाषा, रीतभात). ३. ओबडधोबड, वेडीवाकडी (वस्तू पदार्थ). ४. अज्ञानी; न शिकलेला; विद्याहीन. ५. बिगर शेतकरी; अडाण : 'थोड्याशा भांडवलावर व्याजबट्टा करणारे अडाणी त्यांचे दस्तैवज प्रपंच खर्चासाठी होतात.'– गांगा १६०. (वा.) **अडाणी गाठ** – चुकीची निरगाठ; सहज सुटणारी चाडेगाठ.

अडाणीकबाडी पु. १. अडाणकबाड २. मजूर; काबाडकष्ट करणारे. ३. गावंढळ; टोणपे; वेडगळ; अशिक्षित; अडाणी.

अडाणीजात स्त्री. रानटी, अर्बुज जात.

अडात–थ पु. १. दरवाजा, फाटक, खिडकी इ.च्या दारावर मजबुतीसाठी खिळे मारून बसविलेला आडवा गज. २. बसावयाच्या पाटाखालील आडव्या पट्ट्या किंवा पाय.

अडातुटी–डी क्रिवि. मधूनमधून; थांबून; राहूनराहून; केव्हातरी; विसावा घेतघेत.

अडाव–वा पु. वाटेल ते हत्यार घेऊन लढणारा; आडहत्यारी : 'असामी एकूण बेचाळीस अठरा अडाव; चोवीस बरकंदाज'– पेद ३३.१८५.

अडावणी स्त्री. अडवणूक; अटक : 'त्याचे व आमचे तरांड्याची अडावणी केली.'– विवि ८.३.५५. (वा.) **अडावणीस येणे, अडावणी करणे** – गलबताला गलबत भिडवून हल्ला करणे : 'त्याचे वस्तू श्यामलाचे (शिद्दीचे) गलबतासी अडावणी करवत नाही'– पेद ३३. ३८.

अडावणी स्त्री. होडी, गलबत यांच्या दोन्ही कुशींकडील मालाच्या सोयीसाठी मारलेली अगदी वरची फळी, विणलेला साठ.

अडास न. आडवे तास; आडवी नांगरणी.

अडाळा पु. अडला; विळी; मोरळी.

अडांख समसंख्या. [अर]

अडांख पु. अज–रेघ; हिशेबाच्या कागदावरील आकड्यावरून ओढलेली रेघ. पहा : **अज**

अडांखताळा पु. आडव्या व उभ्या रकान्यातील रकमांची बेरीज करून ती बरोबर येते की नाही ते पाहणे.

अडांबरी पु. १. नैऋत्येकडून वाहणारा वारा. (हा आषाढाच्या सुमारास ४२ दिवस वाहतो.) [सं. आडंबर]

अडिवा पु. १. संचार; वारे; 'शृंगाराचा अडिवा ।'–उगी १८०. २. अतिशय आवड; सोस.

अडिवाळ पहा : **अडवाल–ळ**

अडिशेरी, अडिस्त्री पहा : **अडशेरी**

अडिंबा पु. अडसर (दार, खिडकी इ.चा).

अडी स्त्री. फळे पिकविण्यासाठी गवतात घातलेले फळाचे थर. पहा : **अढी**

अडी स्त्री.१. जमीन खोदून केलेली लांब चूल; चर (स्वयंपाकाकरिता). (व.)२. अडसर; अट; प्रतिबंध. ३. खळे; मळणीची जागा. ४. ओढ्यावरील तात्पुरता पूल; साकव.

अडीच वि. १. दोन आणि अर्धा. २. बुद्धिबळाच्या खेळातील घोड्याची दोन सरळ व एक आडवे घर अशा प्रकारची चाल.

अडीचकी स्त्री. एक ते शंभरपर्यंतच्या संख्या क्रमाने अडीचपट करून मिळणारा पाढा. (एक अडचं अडचं, बे अडचं पाच). [सं. अर्धय]

अडीच पेडी वेणी स्त्री. दोन मोठे व मध्ये एक लहान पेड ठेवून घातलेली वेणी.

अडीचमासा पु. श्रावणघेवडा. हा २ ।। महिन्यांनी तयार होतो. याला अडीच माशाची शेंग असेही म्हणतात. (बे.)[का.]

अडीर वि. अडेल; हटवादी : 'शिंदेही अजिंठ्याचे घाटची लढाई वसली साहेबाची खाऊन पुरकस गळाठ्यांत आले पण तेही अडीरच होते.'– होकै १६७.

अडील वि. अडेल; हट्टी; हेकेखोर; स्वेच्छाचारी : 'पावसाचा काय नेम सांगावा, महाअडील जात'– पेरणी ११५.
क्रिवि. आडू, आड; आश्नयार्थ पुढे.

अडीशिरी, अडिशेरी, अडिश्री, अडीसरी पहा : **अडशेरी** : 'एका वाण्याच्या दुकानात एक अडीशिरी चिरमुरं उधार घेतलं'– ऊन ३९.

अडु स्त्री. १. दोन तुळ्या अगर चिरेबंदी फरशी यात मजबुतीसाठी मारलेली

लोखंडी पट्टी. २. लाकूड कापताना हलू, सरकू नये म्हणून मारलेली पट्टी, ठोकळा. ३. विहीर खणण्याची दीड फूट लांबीची मोठी छिन्नी; पाथरवटाचे एक हत्यार.

अडुक वि. तुरट; कडू. (कों.)

अडुखुळणे पहा : **अडखळणे**

अडुमाडू न. माडू नावाचे एक हत्यार.

वि. १. (ल.) शूर; धीट; धाडसी; आडदांड (शिपाई, योद्धा– मारावयास व मरावयास सिद्ध असा.). (उप.) शेंदाड शिपाई; रगडमल्ल; वीरपीर; तिस्मारखान. २. दांडगा; जबरा; अतिहुशार–निपुण (लेखक, वक्ता इत्यादींबद्दल गौरवपर किंवा व्याजोक्तिपूर्वक). ३. अलबत्यागलबत्या; कोणी तरी न समजण्याजोगे बोलणारा. [माडूचे द्वि.]

अडुसष्ट वि. साठ अधिक आठ मिळून होणारी संख्या; ६८ ही संख्या. [सं. अष्टषष्ठि]

अडुळसा, अडोळसा पु. एक औषधी वनस्पती. याच्या पांढरा व काळा अशा दोन जाती आहेत. फुले पांढरी. [सं. अटरुष]

अडू पु. १. पिंजऱ्यातील पक्ष्याची बसायची दांडी. २. लाट; आडकाठी. (लोकांनी आत घुसू नये म्हणून देवळात लाकडाचे दांडे उभे करून त्याला आडवे लाकूड बसवतात ते.) ३. एखाद्या वस्तूस बांधलेली दोरी मजबूत बसण्यासाठी किंवा आवळण्यासाठी जिने पीळ देतात ती काठी. ४. तरफ लावताना उपयोगात आणलेला दगड किंवा ठोकळा; उटाळी; टेका. ५. सडकेच्या उतारावरून पाणी वाहून चर पडू नयेत म्हणून जागजागी लहान आडवे बांध घालून पाणी बाजूच्या चरात वाहून जाण्याकरिता जे बांध घालतात ते प्रत्येक.

वि. हट्टी; हेकेखोर; अडेल; अडेलतट्टू; नाठाळ.

अडूनझडून क्रिवि. आडून; लपूनछपून : ‘कोणी अडुनझडुन अडचणीत दडुन । कोणी राहाती पडुन ।। खालती ।।’– प्रला २०५. [अडूनचे द्वि.]

अडे न. १. नदीकाठाजवळ असलेले वावर. २. आढे. ३. नावेचा कणा.

अडेक वि. गौण वरकरणी. (गो.)

अडेचा वि. कृत्रिम; उसना. (गो.)

अडेजाव बडेजाव पहा : **बडेजाव**

अडेबाटको वि. नवशिक्या. (गो.)

अडेल वि. अडखोर; हट्टी; दुराग्रही; हेकेखोर; अडून बसणारा.

अडेलगुण अडचणीची, संकटमय स्थिती; तारांबळ.

अडेलतट्टू वि. हट्टी; हेकेखोर; दुराग्रही; अडेल माणसे : ‘एखाद्वेळी अडेलतट्टू ड्रायव्हरशी प्रसंग.’– हाचिं २६१.

अडेशिरी स्त्री आहार; खाणे. पहा : **अडशेरी** (गो.)

अडोपार स्त्री. १. अटकाव; अडथळा; प्रतिबंध; विरोध; हरकत; अडवणूक (क्रि. करण, दाखविणे, लावणे). २. आग्रह करणे – धरणे; पाठीस लागणे; पिच्छा पुरविणे. ३. अडून बसणे; खनपटीस बसणे; एकच धरून बसणे (क्रि. दाखविणे, धरणे, लावणे). ४. सबबी हरकती पुढे आणणे; शंका काढणे; कठीण करून ठेवणे (क्रि. धरणे). ५. गरज; नसले तर अडेल अशी स्थिती; जरूरी. ६. (सामान्यत:) गुंता; रुद्धता; प्रतिबद्धता; अगतिकपणा (क्रि. पडणे, लागणे, होणे).

अडोब पु. कच्ची वीट. (स्था)[इं]

अडोर न. मूल.

अडोशीपडोशी, आडोशीपाडोशी वि. जवळपासचा; शेजारपाजारचा; आसपासचा.

क्रिवि. आसपास; आसमंतात; आजूबाजूस. [हिं. पडोसीचे द्वि.]

अडोसा पु. आडपडदा, आच्छादन, आडबाजू करण्याकरिता उभारलेला कूड; दृष्टीस प्रतिबंध करण्यासाठी केलेली पडद्यासारखी योजना; आसरा (क्रि. करणे, घेणे, देणे).

अडोळ न. कुंपण; वई (टहाळे लावल्यास वई, नसल्यास कुंपण).

अडोळणे आढळणे.

अडोळसा वि. चाहूल लागू न देता अचानक येणारा (पाऊस) : ‘त्या एकाकी असह्य जीवनात विठ्ठलचा प्रवेश असाच अडोळशा पावसासारखा अचानक.’ – उरा ९९.

अडोळा पु. आढे (घराचे); छपराच्या पाख्याना मधोमध जोडणारी तुळई.

अडोंगी क्रिवि. एका–आडबाजूस; एका बाजूने; आडमार्गाने; सरळ रस्ता सोडून; रहदारीची वाट सोडून.

अड्डा पु. १. जूट; संघ; एकत्र जमाव; समुदाय (गाडीवान, मजूर वगैरे विशिष्ट व्यवसायी लोकांचा). २. तळ; गोट; नाके; खुंट; चव्हाट; अखाडा; बाजारातील देवघेव करण्याची जागा; प्रवासी लोकांची विसावा देण्याची – मध्यंतरी उतरण्याची जागा. ३. सतत किंवा मोठ्या प्रमाणावर चालणारा व्यवहार, उद्योग. जसे : – गाण्याचा – नाचण्याचा – वादाचा अड्डा. ४. आखाडा; तालीम; रंगभूमी. ५. आळशी किंवा व्यसनी लोकांची पत्ते, जुगार, खेळण्यासाठी जमण्याची – शिळोप्याच्या गप्पा मारण्याची जागा.[का. अट्टसु :]. (वा.) **अड्डा जमवणे** – समानशील व सारख्या आवडीनिवडीच्या लोकांनी ठरावीक ठिकाणी नियमाने एकत्र येणे.

अड्डा पु. आढ्यता; बाणा; प्रौढी; प्रतिष्ठा; फुशारकी. (क्रि. बाळगणे.) [सं. आढ्य] (वा.) **अड्डा बाळगणे** – ऐट मिरविणे; फुशारकी मारणे.

अड्डा पु. (विणकाम) फणीच्या चोया करण्याची सुरी. ही लाकडी ठोकळ्यात बसवलेली असते. फणीचे दात तयार करायची विणकराची सुरी.

अड्डावणे अक्रि. ओरडणे; बोंबलणे.

अड्डेकरी पु. अड्डा ठेवणारा इसम किंवा अड्ड्याचा मालक; अड्डा चालवणारा मनुष्य; अड्ड्यावर नियमित उपस्थित राहणारा मनुष्य.

अड्डेबाज वि. अड्ड्यावर जाणारा; अड्ड्यात पडून असणारा; अड्ड्यावर जाण्याचे व्यसन असणारा.

अड्डेबाज, अड्डेवाइक वि. टेंभा, प्रौढी, शेखी मिरवणारा.

अड्याल वि. अलीकडील; इकडील.

क्रिवि. ह्या बाजूला; अलीकडे; इकडच्या बाजूला; या अंगाला. (ग्रा.)

अड्यालपड्याल अलीकडे पलीकडे.

अड्याळू पु. लाकडी नांगरास मागच्या बाजूस हाती धरण्याकरिता

असणारा वीत दीड वीत लांबीचा एक खुंटा. (व.)

अढण स्त्री. सुपाच्या तोंडाशी असणारी कांबटी. पहा : **अडण**

अढल वि. पहा : **अढळ**; वाकबगार : 'अढलाचे बरकंदाज' – समारो २.१८७.

अढळ पु. १. आढळ; थांग; पत्ता; शोध; भेट; उपलब्धी. २. ज्ञानाचे – अनुभवाचे क्षेत्र; आटोका.

अढळ न. अविनाशपद; स्थिरपद; ध्रुवपद; मोक्ष : 'शरण येती त्यांचे न विचारिसी दोष न मागता त्यांस अढळ देसी ।।' – तुगा ८६८.

वि. १. अचल; कायम; स्थिर; दृढ : 'तेचि प्रमेय एक वेळ । शिष्यीं होआवया अढळ ।' –ज्ञा १८.१२३८. २. खरा; खात्रीचा : 'हा बोलु तुझा कीर अढळु मानू आम्ही ।।' – ज्ञा ११.४११. [सं. अटल]

अढळ न. १. नशीब; प्राक्तन : 'वैद्य म्हणती तये वेळीं । नव्हे बरवें यासि अढळीं ।' – गुच ३०.४३. [सं. अटल]

अढळपद न. अचल, निश्चल, कायम असे ध्यान; स्थिरपद; कोठल्याही गोष्टीमुळे जे जाण्याची, ढळण्याची भीती नाही असे स्थान, पद. (ध्रुव ताऱ्याच्या किंवा नक्षत्रांच्या अचलपणाला तसेच स्वर्गातील वैकुंठादी स्थानांना हा शब्द वापरतात.).

अढंच वि. मोठा; थोर; वरचा : 'ऐसें नाममात्रें येणें । धात्रेया अढंच करणे ।।'–ज्ञा १७.३४१.

अढा, आढा पु. १. काठी खांब वगैरे भोवती घातलेला दोरीचा वेढा, वळसा, विळखा. २. दोरीचा फासा; अढी; दुमड; पेच : 'मी वावडी तू एक सडा नको मारू आढा.' – सभा २. ३. मुरड. ४. वेटोळे.

अढाई स्त्री. घोड्याची धावण्याची एक चाल.

अढाउ(ऊ), आढाउ(ऊ) पु. १. आढाव; सैन्यात एक प्रकारची बरची बाळगणारा आडहत्यारी शिपाई; सामान्यत: सैनिक; शिपाई : 'भीतरी परवडी आढावाची । शस्त्रें उघडीं होतीं त्यांचीं ।' – एरुस्व ६.५१. २. सैन्यातील परिचारक; जखमी झालेल्यांची सेवाचाकरी करणारा : 'अढाउ – करीं लोटुनी नेला । काठीचिये मानेवरी ।।' – उषा १६.

अढाऊ वि. १. मूर्ख; अडाणी; मठ्ठ. २. द्वाड; उनाड; बदमाष; लबाड. ३. न पेरता आपोआप उगवणारा; मेहनत न करता उत्पन्न होणारा.

अढाल, आढाल स्त्री. ढाल; निशाण; झेंडा : 'फडकती तडकेंचि अढाला ।' – दावि ३७९.

अढावेढा पु. १. पहा : **अढा**. २. आळा; प्रतिबंध; आडकाठी. ३. हट्ट; पोकळ सबब; हरकत; निमित्त. ४. दोरीची मुरड; दोरीच्या पदरांना फार पीळ घातल्यामुळे जो मेंढा पडतो तो किंवा जी पिंपळी पडते ती. ५. दोरीची किंवा सुताची गुंतागुंत.

अढाळ वि. अतिशय मोठे (पात्र, गृह इ.); विस्तृत, अजस्त्र, प्रचंड (घर, शेत, अरण्य, गलबत, शरीर इ.).

न. मोठे स्थान (सिंहासन, अर्धासन) : 'जे आदरिले अढाळ । राजाश्रियेचें ।' – शिव ७२६.

अढी स्त्री. अडी; एक थर फळांचा व एक गवताचा या पद्धतीने फळे रचून ती पिकविण्यासाठी केलेली योजना.

अढी स्त्री. रास; ढीग.

अढी स्त्री. दूध तापविण्याची आगटी.

अढी स्त्री. १. पायावर पाय ठेवून तिडा देऊन बसण्याची रीत. २. फाल्गुन अमावस्येच्या दिवशी शकुन पाहून पीकपाण्यासंबंधी भविष्य सांगण्याची एक रीत. ३. धान्याच्या राशीवर कडब्याच्या पेंढ्या घालून केलेले छप्पर. ४. गाई, म्हशी यांचे दूध काढताना त्यांना घालण्यात येणारा भाला (लाथ मारू नये म्हणून दाव्याने पाय बांधणे). ५. दोरीचा वेढा, विळखा, दुमड, मुरड, गुंता. पहा : **अढा** ६. (ल.) अडचण, बाधा; नड : 'ऐशिया निरूपण घडमोडी । तुझेनि बोले पडे अढी ।' – एभा २०.५६. (क्रि. उलगडणे; पडणे). ७. तेढ; मनातील गाठ; विपरीत ग्रह; हट्ट; अनिष्ट शंका; विचार; रुसवा. (क्रि. धरणे, पडणे). (वा.) (मनात) **अढी धरणे** – मनात वैरबुद्धी बाळगणे. **अढीला येणे** – हट्टाला पेटणे : 'चार जोडे हाना पर म्यां म्हनून पुढं न्हाई यायचा, ग्यानबा अढीला आला.' –पेरणी ११३. ८. कपाळावरील सुरकुती, वळी : 'भृकुटिये आढी घालोनी ।' – रावि १०.३९. ९. रहाटगाडग्यामधील रव्यांच्या वरील आडवे लाकूड. (यावर माळ टाकलेली असते.) १०. मिठी : 'चरणी घालुनियां अढी । कांसव गजाते पैं ओढी ।।' – मुआ ५.१०८. ११. स्वयंपाकासाठी खणलेले चर. (व.)

अढीखोर वि. मनात तेढ बाळगणारा; खुनशी.

अढीच्या दिढी क्रिवि. अव्वाच्या सव्वा; प्रमाणाबाहेर; फाजील (क्रि. बोलणे, वागणे). [दीडचे द्वि.]

अढे न. कास (गाय, म्हैस इ. जनावराची).

अढेकड, आढेकड पु. चाकाच्या आऱ्यांची दोन्ही टोके सांधणारा आडवा तुकडा.

अढेपाट पु. आढ्याचे लाकूड; आढे; छपराच्या एका कडेच्या खाली आधार म्हणून जे आडवे लाकूड घातलेले असते ते.

अढेपारडे–ढे पु. जमिनीच्या उत्पन्नातील गाव पाटलाचा हिस्सा, पाटलाचे हक्क. (पाटलाच्या इनाम जमिनीला 'पासोडी' व गावातल्या लग्नसमारंभातील त्याच्या हिश्शाला 'शेलावाटी' म्हणतात.)

अढैच वि. अडीच: 'अढैचां आसुचे वस्त्र गोसावियालागौनि' – लीचउ ३९८.

अढेवेढे, आढेवेढे पु. १. वाकडेतिकडे, आड फाट्याचे, टाळाटाळीचे मुद्दे; हरकती. २. अळेपिळे; आडवे तिडवे वळसे. ३. खोट्या सबबी सांगणे; हरकती आणणे. ४. शुष्क वाद करून एखादे काम टाळण्याचा प्रयत्न करणे. (वा.) **अढेवेढे घेणे** कांकू करणे; अडचणी – हरकती उपस्थित करणे.

अढ्या पु. सूत काढण्यासाठी किंवा मोकळे करण्यासाठी ज्या दोन खुट्यांभोवती ते गुंडाळतात त्यापैकी प्रत्येक.

अढ्या–आढ्याकरवत पु. स्त्री. दोन्ही टोकांस लाकडी मुठी असलेला दोघांनी चालवावयाचा मोठा करवत; अढे.

अणकट–टी स्त्री. वस्त्राचा कमरेकडील (कडोसरीचा) भाग; कनवट.

अणकुची स्त्री. अग्र; टोक; तीक्ष्णबिंदू; शेवट.

अणकुचीदार व. अतिशय तीक्ष्ण टोक असणारा.

अणखर पु. दूध काढताना जोराने पिळाव्या लागणाऱ्या शेवटच्या लहान धारा.

अणखर वि. १. बळकट; मजबूत; टिकाऊ; भक्कम (लुगडे, सणंग). भरीव, शुद्ध धातूचे (दागिने). २. कठीण; कठोर; तडकाफडकी; रोख-ठोक; निर्भीड (भाषण वर्तन). ३. दुःखप्रद, मर्मभेदी, खोचदार (भाषण). ४. विलक्षण; चमत्कारिक; कधी न घडणारी; अलौकिक.

अणखव पु. हट्ट.

अणखुरणे अक्रि. दुधाचा पान्हा दाटल्यामुळे सड, आचळ, ओटी ताठणे, तरारणे, फुगणे.

अणगट स्त्री. १. (अंगापासूनची) फांदी; अणी; टोक; अंकुर : 'विशिष्टां व्रतांचे फोक । धीराच्या अणगटी तिख ।' – ज्ञा १५.१९१. २. मूळ वस्तू; न घडविलेली वस्तू. [सं. अंग + गत]

अणगे न. तंबाखूची मोठी मोट; अखे; गट्ठा. (गो.)

अणणु-णू वि. १. स्थूल; मोठा. २. अणू इतकाही नसणारा : 'अस्थूलु मी अणणू । जे कांहिं तें मीं ।' –राज्ञा १८.११९१ तुल० 'स्थूलु मी अणु । जें काहीं तें मी ।' – (बं) ज्ञा १८.११९७.

अणदळ न.ताम्हन. (ना.)

अणबुजणे अक्रि. चमत्कारिक, नवल, आश्चर्य वाटणे.

अणबूज वि. परका; अपरिचित; नवीन; चमत्कारिक; आश्चर्यकारक.

अणव स्त्री. आणव देवतांची विद्या : 'सांभवीचा राईम होए तरि जीउ सकळै आत्मत्वें नेदखे ? हा अणवीचा एकु रश्मि'– लीचपू २६३.

अणवट पु. एक तऱ्हेचा रुप्याचा दागिना (पायातील); पायाच्या आंगठ्यात घालावयाचे जोडवे : 'चटपट अणवट जोडव्याची झटपट । दाहीं बोटीं मेंदी रंगली ।'– राला ६०. [गुज.]

अणवट स्त्री. हनुवटी; खालच्या ओठाखालचा निमुळता भाग.

अणवा, अणवाई पहा : **अनवाणी**

अणवा वि. १. न शोभणारा; हलक्या, कमी प्रतीचा. २ अव्यवहारी; अडाणी. (गो.)

अणस स्त्री. लोखंडाचा वाळा; वेढे. उदा. मुसळाची अणस.

अणसूट पहा : **अनसूट** : 'अणसूट निर्मल चार बाजी ।' – वेसीस्व ८.१०९.

अणी-णि स्त्री. १. टोक; शेवटचा बिंदू; अग्र. २. अंकुर, अग्र (वृक्ष,पर्ण इ.चे). ३. ऐन वेळ; आणीबाणीची वेळ. ४. भोवऱ्याची आर, अरी; गिरमिटाच्या टोकाशी बसवण्याचा भाग. ५. जोड्याचे बाकदार मुरडलेले टोक. ६. लगामाचे हातात धरावयाचे टोक, शेवट. ७. गाडीच्या आसात घालण्याची खीळ, खुंटी, खाप, शकल. [सं. अणि]

अणिदार वि. तीक्ष्ण; अणकुचीदार; टोक असणारे : 'सर्पाच्या दोन्ही जबड्यांत आणि टाळूवर बाक आलेले अणीदार दात असतात...' – भासर्प २९.

अणिमा पु. स्त्री. १. अष्ट सिद्धीतील एक. अणू एवढा लहान. पहा : **अष्टमहासिद्धी** : 'दिले अणिमाद्यैश्वर्य अष्टगुण गा या' – मोअनु ६.५१. २. अणुत्व; अतिशय सूक्ष्मपणा; बारकाई. [सं. अणिमन्]

अणिया वि. अणीदार : 'पुढील अणिया भाले ।'– उषा १४. स्त्री. गलबताच्या पुढचा (अणकुचीदार) भाग. [सं. अणि]

अणियाळे वि. अणीदार; अणकुचीदार; टोकदार; तीक्ष्ण : 'दीर्घ नासिक अणियाळें ।' – एभा १४.४७५. [सं. अणि]

अणी स्त्री. १. लकडीच्या खेळातील एक हात व मार. २. बेंबीच्या वर भोसकून केलेला वार.

अणीकसा वि. विलक्षण; असाधारण; असामान्य; चमत्कारिक; विचित्र.

अणीकाट स्त्री. पट्टा व बनेटीच्या खेळातील पट्ट्याची खोच.

अणी चोरणे ऐन वेळी माघार घेणे : 'काट्यादाट्यात गनीम सापडला आणि अनी चोरली म्हणजे जीव जाग्यानिसी जाल यैसी ताकीद समजोन वर्तणूक करणे.' – पेद.

अणीयस वि. (तत्त्व.) १. बराच छोटा; खूप थोडा; अतिसूक्ष्म. २. तीक्ष्ण टोक किंवा धार असलेला. [सं.]

अणीसी अणी भिडणे (अणी म्ह. लगामाचे, हातात धरावयाचे टोक किंवा शेवट त्या वरून) अंगाला अंग भिडणे; हातघाई : 'दिवसांत वजीर व गाजुद्दीनखान यांत मोठे झुंज पडल्याखेरीज राहत नाही. आणीसी अणी तर येऊन भिडली आहे.' –हिंद खं १.६७.

अणु-णू पु. १. ज्यामध्ये एखाद्या मूलद्रव्याचे सर्व गुणधर्म कायम असतात असा त्या मूलद्रव्याचा लहानात लहान भाग; पदार्थाचा स्वतंत्र रीतीने अस्तित्व असणारा अतिसूक्ष्म भाग; रजःकण (सूर्य किरणात जे धुळीचे कण दृग्गोचर होतात त्यांच्या षष्ठांशाने लहान असणारा) : 'जे पाहता त्रिभुवन ।अणुही नोहें ।।– ज्ञा १६.३३१. २. कालाचा एक भाग; मुहुर्ताचा (४८ मिनिटांचा) ५४६७५००० वा हिस्सा. ३. (संगीत) पावमात्रा काल. ४. वैशेषिक दर्शनाप्रमाणे ज्याच्या संयोगाने पदार्थ बनतात असा निरवयव सूक्ष्मतम कण.

वि. अति लहान; अल्प; सूक्ष्म : 'तुम्हासमचि हें गुणें अणुउणें नसे नाम हा ।' – केका ७५. [सं.]

अणु आकारमान न. (भौ.) मूलद्रव्याच्या आण्विक वजनाला त्याच्या विशिष्ट गुरुत्वाने भागल्यानंतर येणारी संख्या. [सं.]

अणुआर पु. बारीक चुरा; चाराचुरा : 'तेथे त्रिवर्गाचा अणुआरु । आडऊ निघाला जो अपाक्षरु । तो महाभारतप्राकारु । भोंवता केला ।।'– ज्ञा १८.३६. [क. अणियार = अतिशय]

अणुइंधन न. अणुभट्टीत वापरण्यात येणारी सामग्री.

अणुऊर्जा स्त्री. अणुइंधन; अणुशक्ती : 'ह्या पाणबुडीचे नाव नॉटिलस असे होते. ती अणुऊर्जेवर चालणारी होती.'– महा ९१. विशिष्ट वैज्ञानिक प्रक्रियेने अणूपासून निर्माण होणारी शक्ती; वीज. [सं. अणु +ऊर्जेस]

अणुकेंद्र न. (रसा.) अणूच्या मध्यभागीचा धनविद्युत् – उच्चय असलेला भाग. [सं.]

अणुक्रमांक पु. अणुभारांक : 'अणूंचे एकस्थ (आयसोटीप) व अणुक्रमांक (अ‍ॅटॉमिक नंबर) या विषयीच्या कल्पना स्पष्ट झाल्यावर वरील रचनेतील दोष निघून गेले.' – अयु ४. [सं.]

अणुगर्भ पु. पहा : **अणुकेंद्र** : 'अणूच्या केंद्रभागास अणुगर्भ असे म्हणतात.' – आईन्स्टाइन ३९. [सं.]

अणुगर्भीय वि. अणूच्या केंद्रकाशी संबंधित असलेले. [सं.]

अणुगुरुत्व न. (पदा. रसा.) वाफेचे विशिष्ट गुरुत्व; अणुभार.

अणुजीव पु. जिवाणू; एकपेशी सूक्ष्मजंतू. [सं.]

अणुजीवशास्त्र न. सूक्ष्म जीवांसंबंधीचे शास्त्र, सूक्ष्म जीव जंतुशास्त्र. [सं.]

अणुध्वम पु. पहा : **अणुबाँब** [सं.]

अणुपोषक पु. शरीराच्या निकोप वाढीसाठी अत्यल्प प्रमाणात पण आवश्यक असलेली जीवनसत्त्वासारखी कोणतीही गोष्ट. [सं.]

अणुबाँब पु. अणूचा स्फोट करून ज्याला ऊर्जा पुरवली जाते असा एक प्रकारचा बॉंब. अणुबाँबमध्ये युरेनियम २३५ आणि प्लुटोनियम २३९ हे समप्रोटान्स बहुधा वापरले जातात.

अणुभट्टी स्त्री. न्यूक्लीय क्रियाधानी; अणुऊर्जा निर्माण करण्याकरता अणुप्रक्रियेवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी बांधलेली भट्टी : 'प्रगत देशातून अणुभट्ट्यांपासून उर्जा निर्मिती होत आहे.' – आशा ८५.

अणुभंजी वि. (विअ.) अणूचे विभाजन करणारा (न्यूट्रॉनमुळे ही क्रिया होते). [सं.]

अणुभार पु. (भौ.) एखाद्या मूलद्रव्यातील अणूचे सापेक्ष वजन. ते दुसऱ्या मूलद्रव्याला प्रमाणभूत समजून काढलेले असते. उदा. हायड्रोजनचा अणुभारांक १ मानलेला आहे. ऑक्सिजन १६. [सं.]

अणुमन्द्रसप्तक न. (संगीत) मंद्रनादापेक्षा ध्वनीने नीच नाद असणारे स्वरसप्तक. [सं.]

अणुमाणि (नि) या अणुइतक्या बारीक : 'माणिकुलेयांचिया कणियां । सावियांचि अणुमानियां ।' – ज्ञा ६.२६४. [सं. अणु + मान]

अणुमात्र वि. अगदी थोडे; किंचित; ईषन्मात्र; किंचिन्मात्र : 'तुज भय नाही अणुमात्र ।' – रावि ९.६७. [सं.]

अणुयुग अणूच्या अंगी असलेल्या शक्तीचा शोध लागून तिचा व्यवहारात उपयोग करायला सुरुवात झाल्यापासूनचा चालू कालखंड. [सं.]

अणुयुद्ध न. अण्वस्त्रांचा उपयोग करून होणारे युद्ध : 'आज सर्वत्र अणुयुद्धांचं भय निर्माण झालं आहे' – साहेब ३८१. [सं.]

अणुरचना स्त्री. अणूंची संरचना; अणुकेंद्राभोवती प्रोटॉन व न्यूट्रॉन सर्वसाधारण वर्तुळाकार कक्षेत फिरत असतात. अणूच्या केंद्रस्थानी प्रोटॉन आणि न्यूट्रॉन यांचा समूह नैसर्गिक शक्तीने एकत्र बांधलेला असतो. या संघटनेस अणुरचना म्हणता येईल. [सं.]

अणुरेणु–णू पु. अतिशय लहान कण; सूर्यकिरणात दृष्टीस पडतात असे जे धुळीचे वगैरे अतिसूक्ष्म कण त्यातील एक : 'अणुरेणु सूक्ष्मस्थूळा पार नाहीं । श्रुती नेती त्याही खुंटलिया ।' – तुगा २२०४.[सं. अणु + रेणु]

अणुरेणुजाल न. १. सूर्य किरणातील अणु-परमाणू. २. अतिसूक्ष्म कणांचा समुदाय. [सं.]

अणुवाद पु. (तत्त्व.) जगातील सर्व वस्तुमात्रांची उत्पत्ती अणूपासून झाली आहे असा सिद्धांत. [सं.]

अणुविज्ञान न. अणुविषयक शास्त्र; अणूचे स्वरूप, शक्ती व उपयोग यांचा अभ्यास करणारी विज्ञानशाखा. [सं.]

अणुव्रत न. गृहस्थाश्रमी जैनाने पाळावयाची व्रते व नियम.

अणुशक्ति–क्ती पहा : **अणुऊर्जा**

अणुशास्त्रज्ञ पु. अणुविषयक शास्त्र जाणणारी, अणुविषयक संशोधन करणारी व्यक्ती. [सं.]

अणुसट वि. १. अनुच्छिष्ट. २. ज्याचा अर्थ कळत नाही अशी. [सं. अनुच्छिष्ट]

अणुसंरचना स्त्री. (विअ.) अणू किंवा परमाणूची रचना, बांधणी.

अणुसंशोधन केंद्र न. अणूंच्या गुणधर्माचा अभ्यास ज्या ठिकाणी होतो अशी संस्था.

अणुसिद्धान्त पु. मूलद्रव्ये ही अणूंची बनलेली असून त्यांना एक निश्चित सापेक्ष वजन असते आणि भिन्न मूलद्रव्यांचे अणू एकत्र येऊ शकतात हे तत्त्व. [सं.]

अण्णा पु. १. (मूळ अर्थ) वडील भाऊ. २. बहुमानार्थी टोपण नाव; लहान मुलांनाही लाडाने म्हणतात.

अण्णाठे न. पायलीच्या १६व्या भागाएवढे एकमाप. (गो.)

अण्य पु. अणकुचीदार बाण.

अण्णोविन्न वि. दु:खीकष्टी 'तेणे दु:खे अण्णोविन्न झालीसे'– श्रीकृष्णच

अण्वस्त्र न. अणूपासून मिळणाऱ्या शक्तीचा वापर करून तयार केलेले युद्धोपयोगी संहारक साधन. [सं.]

अण्वी वि. अणुरूप; सूक्ष्म : 'अण्वी जीवकळा तेथ । पहावी माझी ।।'– एभा २७.१८७. [सं.]

अतएव, अतेव क्रिवि. याच कारणासाठी, यासाठी : 'ऐक परमहंसाचे लक्षण । ज्ञानपरिपाकें परिपूर्ण । अतएव शांति ओळंगे आंगण ।' – एभा १८.१८४. [सं.]

अतकाद पु. विश्वास. [फा.]

अतखानी वि. मत्सरी; द्वेषी, दीर्घद्वेषी.

अतत उद्‌गा. आश्चर्यदर्शक उद्‌गारवाची अव्यय.

अततता स्त्री. १ तोतरे किंवा बोबडे बोलणे. (क्रि. लावणे किंवा मोडणे.). २. आढेवेढे घेणे; कां कूं करणे; सबबी सांगणे.

अतत्त्वार्थ वि. तत्त्वार्थ नसलेले; तथ्य नसलेले; असत्य; अयथार्थ : 'अतत्त्वार्थ भाषणी धरावें मौन ।' – गुच ५३.८८.[सं.]

अतथ्य वि. खोटे; असत्य; बनावट; दिशाभूल करणारे (भाषण इ.); आशय नसलेले; निरर्थक : 'ही अनेकांची झालेली समजूत मुळातच अतथ्य नि निराधार आहे.'– ससावा ३. [सं.]

अतप वि. (तत्त्व.) तपस्या न करणारा किंवा तपस्येची अवहेलना करणारा. [सं.]

अतदगुण एक अर्थालंकार. जेव्हा एखादी न्यून गुणवस्तु जवळच असलेल्या अतद्‌गुण वस्तूच्या सान्निध्यात असूनही उज्ज्वल गुण घेत नाही असे वर्णन असते, तेव्हा हा अलंकार होतो.

अतद्व्यावृत्ति–त्ती स्त्री. सर्व पदार्थांचा निरास करणे; आत्म्याशिवाय सर्व पदार्थ दूर करणे, वेगळे करणे : 'श्रुति नेति नेति येणे शब्द । अतद्व्यावृत्ती निषेधबोधे' –एभा ३.६६७. [सं.]

अतरल वि. (अर्थ.) चटकन रोखीत (रोख पैशात) रूपांतर न होणारा

(माल, वस्तू इ.). [सं.]

अतर्कित वि. अटकळ, कल्पना, तर्क न केलेले; अनपेक्षित; अचिंतित; अगोदर लक्षात न आलेले; आकस्मिक; अकल्पित. [सं.]

अतर्क्य वि. कल्पनातीत; अचिंत्य; गूढ; तर्क करण्यास कठीण : 'अतर्क्य महिमा तुझा गुणहि फार बा हे विधी ।'– केका २७. [सं.]

अतर्पणी, अतर्प्य वि. संतुष्ट करण्यास कठीण; समाधान न पावणारा; तृप्त न होणारा; असोशी; ज्याची तृप्ती करणे योग्य किंवा शक्य नाही असा. [सं.]

अतल–ळ न. विवर; नरक; सप्तपातालांपैकी पहिले : 'आताळो गेलों; पाताळो गेलों । तिथून आणली... ।' – लोक. वि. ज्याचा तळ लागत नाही असा; अगाध; अतिखोल. [सं.]

अतल(ळ)स्पर्श वि. ज्याचा तळ, ठाव लागत नाही असा; अतिखोल (डोह वगैरे).

अतल(ळ)स स्त्री. १. साटीन; रेशमी कापड; गर्भरेशमी कापड; काळसर लाल साटीण. २. मखमल. [फा.]

अतल(ळ)स पु. परिमळ; स्वाद : 'वडे धिरडीं स्वाद घेती । आतळस आपालांचा ।' – दास १८.१.८.

अतलाद वि. समतोल; नेमस्त. [फा. एअतिलाद]

अतस, अतसिका, अतसी स्त्री. जवस; अळशी : 'ज्या सावळ्या अतसिका कुसुमासमाना ।' –वामन ४.३.६. [सं. अतसी]

अतसपुष्प न. जवसाचे फूल; अळशीचे फूल : 'नाना अतसपुष्पाचिया परी ।' – रंयोवा ४३. [सं.]

अतक्षणी क्रिवि. याच क्षणी; याच वेळेला. [सं. एतत्क्षण]

अत: क्रिवि. म्हणून; एतदर्थ; अतएव; यामुळे; या कारणास्तव.

अत:कारणात क्रिवि. अतएव; यामुळे; या कारणास्तव. [सं.]

अत:पर क्रिवि. म्हणून; यापुढे; पुन : (बहुधा नकारार्थी वाक्यात); यानंतर [सं.]

अता स्त्री. बक्षीस; देणगी. [फा.]

अताई–यी पु. १. शिक्षकाच्या मदतीवाचून नुसत्या परंपरेने शिकलेला गवई, वैद्य; स्वयंशिक्षित व्यक्ती; विनाशिक्षक येत असलेली गायनादी कला : 'बादशहाच्या पदरी तानसेनासारखे नुसते 'अताई' जास्त होते.' –अस्ताई ४१. २. (ल.) दक्ष; कुशल; प्रवीण. [हिं.]

अतातय, अताता उद्‌गा. आश्चर्यदर्शक उद्‌गार – अतत.

अतात्त्विक वि. १. असत्य; असार; अवास्तविक; पोकळ. २. खऱ्यास सोडून असलेले; तत्त्वास बाध आणणारे, धरून नसणारे. ३. उथळ; दांभिक. ४. निराधार. [सं.]

अतापता पु. नावनिशाणी; पत्ता; अस्तित्वाचे चिन्ह : 'काळ्या यादीतील लोकांच्या बाबतीत मात्र त्यांचा आतापताही शिल्लक राहणार नाही.' – अआबांदे ७०. [पताचे द्वि.]

अतायत क्रिवि. आजन्म; तहहयात; मरेपर्यंत. [फा. ता–हयात]

अतार–री पु. १. सुगंधी अत्तरे करणारा, विकणारा; अत्तारी, आतारी; गंधी. २. बेगड, मिन्याचे कागद, रंग वगैरे विकणारा. [फा.]

अतारांकित वि. १. ज्यावर तारे अंकित, रेखित केलेले नाहीत असे. २. संसदेत किंवा विधानसभेत जी प्रश्नोत्तरे मांडली जातात त्यांचे तारांकित व अतारांकित असे दोन प्रकार असतात. अतारांकित प्रश्नांवर उपप्रश्न विचारले जात नाहीत. [सं.]

अतांत्रिक वि. १. औद्योगिक, प्रायोगिक किंवा यांत्रिक कला व उपयोजित शास्त्रे यांच्याबाबतच्या विशिष्ट तंत्राशी संबंधित नसलेले. २. विशिष्ट शास्त्रीय परिभाषेशी संबंधित नसलेले. [सं.]

अति क्रिवि. पुष्कळ; फार; अधिक; जास्त; अतिशय. (शब्दापूर्वी हा उपसर्ग पुढील काही अर्थांनी योजतात.) वरचढ; सरस; मागे टाकणारा; पलीकडे. वरून. उदा. अतिकठीण – क्रोधी – गर्व – मिष्ट – मृदू – वास्तववाद इ. [सं.]

अतिअवर्णी वि. (भौ.) वर्णीय आणि गोलीय विपथनाचा दोष येऊ नये यासाठी जास्तीत जास्त काळजी घेऊन तयार केलेले, सूक्ष्मदर्शकामध्ये पदार्थ भिंग किंवा वस्तुभिंग म्हणून वापरण्यात येणारे (भिंग).[सं.]

अतिइच्छा स्त्री. फार लोभिष्टपणा; अतिशय लुब्धता.

अतिकरणे सक्रि. ओलांडणे; पलीकडे जाणे; अतिक्रांत होणे. [सं. अति- कृ.]

अतिकरे वि. फार वेळ राहिलेले, शिळे (अन्न इ.). : 'निपजले अन्न तैसें । दुपाहरीं का येरें दिवसें । अतिकरें तें तामसें । घेईजें तें ।।' – ज्ञा १७.१५५.

अतिकल्पित वि. विलक्षण; कल्पना युक्त; चमत्कृतिपूर्ण; कल्पनेचा जास्त वापर केलेले. [सं.]

अतिकादू वि. जुलमाने, लबाडीने लोकांपासून द्रव्य उकळणारा; जाचक (सावकार वगैरे); पिळणारा.

अतिकाल–ळ पु. १. उशीर; अवेळ; विलंब; योग्य वेळ टळून गेलेला काळ. (पेरणी, भोजन वगैरेस योग्य काळ जो वर्षाऋतू, मध्यान्ह इ. तो टळून अनुक्रमे शरदृतू, तृतीय प्रहर इ. पुढचा काळ). २. नियत कार्यालयीन वेळेनंतर केलेल्या जास्त कामाचा अवधी. [सं.]

अतिकालिक वि. कार्यालयीन वेळेनंतर केलेल्या कामाचा, कामासंबंधीचा. [सं.]

अतिकाळ्या पु. स्नानसंध्या, पूजा, भोजन इत्यादी नित्य कर्मे उशीरा करणारा माणूस; अतिकाळी वागणारा माणूस; चेंगट, धिम्या.

अतिक्रम, अतिक्रमण न. १. उल्लंघन; अतिक्रांत करणे; ओलांडून जाणे : 'तैसें भेटलिया न करवें । अतिक्रमु ।' – ज्ञा १३.२६०. २. (ल.) अमर्यादा; अपमान; अव्हेर (गुरु, शास्त्र इ.चा) अनादर. ३. (कायदा) हळूहळू चोरून किंवा कावेबाजपणाने दुसऱ्याच्या मालमत्तेवर सांगितलेला हक्क, हद्दीत केलेला प्रवेश, दुसऱ्याच्या हक्कात व अधिकारात केलेली ढवळाढवळ. ४. (समाज) परवानगीशिवाय एखाद्या निषेधक्षेत्रात केलेला प्रवेश. सामा. – आज्ञातिक्रमण, कालातिक्रमण, मार्गातिक्रम, मर्यादातिक्रम. [सं.]

अतिक्रमणे अक्रि. १. पलीकडे जाणे; उल्लंघणे. २. आज्ञा मोडणे; अमर्यादा करणे; अवमानणे; अपराध करणे : 'व्यसनी स्वयें नव्हे हा आर्य अतिक्रमिसि कां बुधा याला ।' – मोसभा ५.३९. ३. पराभव

करणे; जिंकणे. ४. व्यापणे. ५. न मानणे; दुर्लक्ष करणे.

अतिक्रांत वि. १. (काल, स्थल मर्यादा इ.) ओलांडलेला, पलीकडे गेलेला. २. ज्याने अतिक्रमण केले आहे तो. ३. टळलेली, संपविलेली, होऊन गेलेली (गोष्ट इ.). ४. व्यापलेला. ५. जिंकलेला. [सं.]

अतिक्रांताशौच न. सुतकाचा अवधी टळून गेल्यानंतर मृत्यूची वार्ता समजल्यामुळे धरण्यात येणारे सुतक. [सं.]

अतिगणन न. एखाद्या वस्तूचे मूल्य, किंमत वाजवीपेक्षा अधिक ठरविणे. [सं.]

अतिगंड पु. (ज्यो.) सत्तावीस योगांतील सहावा योग. [सं.]

अतिचर वि. अतिवेगवान; अतिचंचल (ग्रह, मंगळ वगैरे).

अतिचार पु. १.(ज्यो.) एखाद्या ग्रहाने पूर्व राशीचा शेष शीघ्र गतीने उल्लंघून दुसऱ्या राशीवर जाणे : 'तेथ एकाची ते शीघ्रगती । एकग्रह मंदगामी होती । अतिचार का वक्रगती । मंडळभेदें येती एकत्र ।।'– एभा २३.८२७. २. अतिवेगवान माणूस, ग्रह इ. ३. मर्यादेबाहेर वागणे, बोलणे, परवानगीशिवाय अनधिकृतपणे दुसऱ्याच्या हद्दीत जाणे. [सं.]

अतिचार वि. अतिविस्तृत; पाल्हाळिक : 'सांघता पृथकाकार अळंकारू : प्रबंध होईल अतिचारू'– रुस्व २७३६.

अतिचाल नियंत्री पु. (विअ.) एखाद्या यंत्राच्या प्रमाणापेक्षा जास्त असलेल्या वेगावर नियंत्रण ठेवणारे उपकरण.

अतिचिकित्सक वि. चिकित्साखोर; वाजवीपेक्षा जास्त चिकित्सा करणारा; चिरफाड करणारा. [सं.]

अतिचेष्टा स्त्री. वाजवीपेक्षा जास्त आचरण : 'हे जाणिजे तेथ अतिचेष्टा न कीजति की' – लीचउ ५०३.

अतिचौकस वि. फाजील, वाजवीपेक्षा जास्त चौकशी करणारा.पहा : **चौकस**

अतिछत्र न. १. शेपूभाजी. २. बडीशेप. ३. भुईछत्र, आळंबे. ४. वेखंडासारखा वास येणारे एक गवत. [सं.]

अतिजलधारी वि. (भू.) पाण्याने परिपूर्ण; पाण्याने भरलेले.

अतिजीवन न. एकदा मेलेला मनुष्य परत जिवंत होणे.

अतित–अभ्यागत पु. अतिथी; बैरागी, गोसावी इ.; अचानक येणारा पाहुणा.

अतितत वि. अतिशय विस्तृत : 'पुरोभागी जो हा अतितत सभामंडप असे ।' – सारुह ८.९२. [सं.]

अतिथि–थी पु. १. पाहुणा; पांथस्थ. २. ऐन जेवणाच्या वेळी आलेला, अनाहूत मनुष्य; आगंतुक पाहुणा : 'असा अतिथि धार्मिक स्तुतपदा । कदा सापडे । – केका १२१. ३. आगाऊ वेळ न कळवता येणारी व्यक्ती. ४. सभासंमेलनात निमंत्रित केलेली सन्मान्य व्यक्ती.[सं.]

अतिथिकाळ पु. पाहुणा येण्याची वेळ; (ल.) दोन प्रहर; जेवणाची वेळ : 'अन्न द्यावें निर्धारीं । अतिथिकाळीं परियेसा ।' – गुच ३२.२९. [सं.]

अतिथिगृह अतिथिभवन; पाहुण्यांची किंवा प्रवाशांची उतरण्याची जागा. [सं.]

अतिथिपूजन न. अतिथीचा आदरसत्कार, स्वागत. [सं.]

अतिथिभवन न. १. प्रवासी, यात्रेकरू यांना उतरण्यासाठी बांधलेले, असलेले निवासस्थान. २. शासनाने किंवा इतर संस्थांनी, पाहुण्यांकरिता किंवा आपल्या कर्मचाऱ्यांकरिता ठिकठिकाणी बांधलेली निवासस्थाने. [सं.]

अतिथियज्ञ पु. पंचमहायज्ञांपैकी दुसरा; ब्राह्मणभोजन. [सं.]

अतिथिसंतर्पण न. पहा : **अतिथियज्ञ;** पंचमहायज्ञांपैकी एक : 'अतिथिसंतर्पण हा मनुष्य यज्ञ ।' – गीर २८८. [सं.]

अतिदक्षता विभाग पु. अत्यवस्थ रुग्णावर विशेष उपचार करण्याचे ठिकाण.

अतिदिष्ट वि. आज्ञापित. पहा : **अतिदेश**

अतिदेव पु. शिव; विष्णू; सर्वांत श्रेष्ठ (मोठा) देव. [सं.]

अतिदेश पु. १. प्रस्तुत विषयाच्या बाहेरील विषयास एखादा नियम, मुद्दा, विधान, तत्त्व लागू करणे, लागू पडेल त्या ठिकाणी लावणे. २. आज्ञा; हुकूम; आदेश.

अतिदेश पु. अतिदंश; द्वेष; आकस.

अतिदेशन न. (ग.) माहीत असलेल्या क्षेत्राबाहेरील मूल्याबाबत अंदाज करणे. उदा. 'क्ष' या अपरावलंबी राशीच्या १,५,८,११ या ठराविक किंमती असताना 'य' या 'क्ष' वर अवलंबून असलेल्या राशीची मूल्ये काय असतात हे माहीत असल्यास, त्यावरून 'क्ष' ची किंमत १ व ११ यांच्यापलीकडील म्हणजे १, १२ असताना 'य' ची किंमत काय असेल याचा गणिताने अंदाज बांधणे. [सं.]

अतिधारण करणे (विधी.) मुदतीपेक्षा अधिक काळ जवळ ठेवणे.

अतिधारी वि. (विअ.) ज्याची तीव्रता विशिष्ट प्रवाहापेक्षा उच्च आहे असा (विद्युतप्रवाह). [सं.]

अतिनव तारा पु. (ज्यो) ज्याचा महाप्रस्फोट झालेला आहे असा तारा.

अतिनिद्र वि. सुस्त; झोपाळू; जास्त झोप घेणारा. [सं.]

अतिनिर्वातनलिका स्त्री. (विअ.) (इलेक्ट्रॉनची) अतिनिर्वात पोकळी असलेली नलिका. [सं.]

अतिनिर्वाती वि. (भौ.) पृथ्वीभोवतीच्या वातावरणापलीकडचा अजिबात हवा नसलेला (प्रदेश). [सं.]

अतिनील किरणे न. (अव.) सूर्याच्या वर्णपटातील नीलकिरणांच्या पलीकडची किरणे. 'अल्ट्रा व्हायोलेट' किरणे : 'सूर्याच्या अतिनील किरणांचा मारा पृथ्वीवर होत होता.' – महा १७. [सं.]

अतिनील दीप पु. (विअ.) अतिनील प्रकाशकिरण (आत) असलेला दिवा.

अतिनीललोहित वि. दृश्य वर्णपटाच्या (स्पेक्ट्राम) नीललोहित किरणांच्या पलीकडचे; परानीललोहित. [सं.]

अतिनूतन वि. (भूशा.) भूशास्त्रीय दृष्ट्या अगदी अलीकडचा.

अतिनैसर्गिक वि. रोजच्या सामान्य व्यवहारात न आढळणाऱ्या पण केव्हातरी दृष्टोत्पत्तीस येणाऱ्या (घटना, वस्तू इ.). गहन; अनाकलनीय. [सं.]

अतिपत्ती –त्ति स्त्री. (तत्त्व.) १. सन्मार्गभ्रष्ट होणे, स्खलन. २. असिद्धी, असफलता. ३. अतिक्रमण. [सं.]

अतिपरमाणुविद्युत्कण पु. पदार्थाचा विद्युतयुक्त असा परमाणूपेक्षाही लहान कण; अत्यंत सूक्ष्मकण. [सं.]

अतिपाड पु. १. अतिशय मोल; किंमत. २. (ल.) फार मोठी सीमा, मर्यादा : 'ब्रह्मविद्या देतां उदारू। जे अति पाडाचे ।।' – विसिं १.१.४६.

अतिपात पु. १. (नियम) भंग; उल्लंघन; अतिक्रमण; शास्त्र, रीतीभाती यांना न जुमानणे. २. (भू.) ताण व दाब यामुळे फुटणे. [सं.]

अतिपूर्व स्त्री. (राज्य.) यूरोपच्या पूर्वेकडील देश पूर्वीय देशात गणले जातात. निकटपूर्व, मध्यपूर्व व अतिपूर्व असे तीन गट पडतात. आशिया खंडाच्या पूर्वेकडील चीन, जपान, कोरिया, विशेषतः इंडोनेशिया, जावा, सुमात्रा इ. देशांना उद्देशून. [सं.]

अतिप्रदान न. १. फार चढ्या दराने किंमत अदा करणे. २. देय असलेल्या रकमेहून अधिक रक्कम देणे. [सं.]

अतिप्रभार पु. (विअ.) नेहमीपेक्षा जास्त दाबाने सोडलेला विजेचा प्रवाह. [सं.]

अतिप्रयुक्त वि. वारंवार प्रयोग केल्यामुळे अर्थहीन झालेले, वापरून गुळगुळीत झालेले (शब्द). [सं.]

अतिप्रसंग पु. १. असभ्य वर्तन; लघळपणा; मर्यादा सोडून वागणे. २. वाईट परिणाम, अनर्थ. ३. फार निकट; संबंध, सलगी. ४. विषयांतर, अप्रासंगिक भाषण; पाल्हाळ : 'हा असो अतिप्रसंगु। न संडी पां कथालागु ।।' –ज्ञा ५.६६. ५. कमाल अमर्यादा. [सं.]

अतिबद्ध वि. १. अतिकृपण, चिक्कू : 'एकें उदारें अतिबद्धें। क्रद्धें एकें ।।' –ज्ञा ११.१२६. २. जखडलेला; बद्ध केलेला. [सं.]

अतिबला स्त्री. (आयु.) एक औषधी वनस्पती; प्रचलित नाव – चिकणा, चिकणी.

अतिबळी वि. अतिशय ताकदवान, बलिष्ठ. [सं. अतिबलिन्]

अतिभर पु. विपुलता; तीव्रता; फार जोर; चढ : 'व्यथेचनि अतिभरें।' – विसिं १.६.२३. [सं.]

अतिभार पु. (विअ.) क्षमतेपेक्षा जास्त असलेला विद्युत्प्रवाह. [सं.]

अतिभौतिक वि. १. निसर्ग नियमाप्रमाणे ज्या गोष्टींचे स्पष्टीकरण देता येत नाही अशा गोष्टीविषयी. २. दैवी, अतिमानवी. ३. सृष्टिनियमांच्या पलीकडचा. [सं.]

अतिभौतिकशास्त्र न. भौतिकेतर शास्त्र, तत्त्वज्ञान, अध्यात्मविद्या, अतींद्रिय विद्या. [सं.]

अतिभौतिकी स्त्री. भौतिकशास्त्राच्या पलीकडचे ज्ञान; अध्यात्मशास्त्र; भौतिकशास्त्राच्या कक्षेत न येणाऱ्या ज्ञानासंबंधीचे शास्त्र. [सं.]

अतिमनुष्य पहा : **अतिमानुष** : 'ज्यांना अतिमनुष्यकोटीचा दर्जा प्राप्त झाला.' – केले १.१८१.

अतिमर्याद वि. मर्यादेपलीकडे; सीमेपलीकडे; निःसीम; पुष्कळ; अतिशय; वाजवीपेक्षा जास्त; फाजील. [सं.]

अतिमात्र वि. १. अत्यधिक; अतिशय; उचितमात्रा किंवा परिमाणाहून अधिक. ३. तीव्र वासाचा; उग्र. [सं.]

अतिमात्रा स्त्री. ठरावीक प्रमाणापेक्षा अधिक दिलेला औषधाचा भाग; नित्यापेक्षा मोठा डोस. [सं.]

अतिमान वि. १. अतिशय; बेसुमार; अमर्याद; मर्यादेच्या पलीकडे गेलेला (काम, क्रोध, वायू, पित्त इ.) : 'ब्रह्मगोल अतिमाने कोंदटला।' – सप्र ८.२०.१७. २. खालावलेली, बिघडलेली (प्रकृती). [सं.]

अतिमानव पु. १. (नित्शेचा) आदर्श मनुष्य; मानवी उत्क्रांतीचा परमोत्कर्ष असलेला माणूस. २. सकृद्दर्शनी अतिमानवी शक्ती, गुण ज्याच्याजवळ आहेत असा मनुष्य. [सं.]

अतिमानवी वि. असामान्य; ईश्वरी; अगम्य (घटना, गोष्टी). [सं.]

अतिमानुष वि. १. मनुष्याला असाध्य असे; अमानुष; अपौरुष, अमानव. २. अलौकिक; मनुष्यापेक्षा गुणाने अधिक; मनुष्याच्या आटोक्यापलीकडचे; दैवी : 'हे सर्वच चक्रवर्ती अतिमानुष आहेत.' – जैवा [सं.]

अतिमानुषी वि. मानवाच्या सामर्थ्याच्या पलीकडचा; माणसाहून अधिक शक्तिशाली; माणसाच्या सर्वसाधारण क्षमतेहून अधिक. [सं.]

अतिमार्गी पु. एका टोकाला जाणारा; जहाल मनुष्य; दहशतवादी; आतंकवादी. [सं.]

अतिमुक्त वि. निरिच्छ. [सं.]

अतिमुक्तता स्त्री. १. मधुमाधवी; वीरवंती; माधवीलता; कस्तुरमोगरा. २. तिवस; टेंभुरणी. [सं.]

अतिमोदा स्त्री. नवमल्लिका नावाची वेल.
वि. अतिशय सुवासिक.

अतियुक्ति स्त्री. अतिशयोक्ती : 'पुण ते अवस्था वाणितां : अतियुक्ति न म्हणावी जाणतां :' – शिव ७४४.

अतिरक्तदाब पु. प्रमाणाबाहेर रक्ताचा दाब वाढणे.

अतिरथ–रथी पु. १. रथात बसून असंख्य योद्धयांशी एका वेळी लढणारा; मोठा योद्धा; वीर, शूर पुरुष. २. (ल.) वादविवादांत हार न जाणारा. [सं.]

अतिरथी महारथी पु. १. मोठमोठे वीर; एकापेक्षा एक वरचढ; पराक्रमी पुरुष; श्रेष्ठ पुरुष. २. आपापल्या विषयांतले फार मोठे तज्ज्ञ. [सं.]

अतिरस पु. अतितीव्रता; अतिशयपणा; अत्युष्णता; कडक ऊन : 'ग्रीष्माच्या अतिरसीं। सबीजें तृणें जैसीं।' – ज्ञा ९.१०१. [सं.]

अतिरंजन न. १. अतिशयोक्ती; भडकपणा. २. प्रमाणाबाहेर करमणूक. '...त्या अतिरंजनामुळे फाटक इतके भडकतात...' – सप्त २४०. [सं.]

अतिरंजित वि. १. अतिशयोक्तिपूर्ण; भडक; फुगवून सांगितलेली, लिहिलेली; तिखटमीट लावलेली : 'चौकीदार व खलाशी यांच्यामध्ये बाचाबाची झाल्याची अतिरंजित बातमी प्रसिद्ध झाली.' – के ७.११.४१. २. भपकेबाज; दिखाऊ; डामडौलाचा. [सं.]

अतिरंथणे सक्रि. अंथरणे; पसरणे : 'एवं सिंहासन अष्टभावान्वित। वरि नवरसमय मंडप शोभत। मार्जी अनन्यतेचे आसन आद्यंत। अतिरंथिले ।।' – स्वादि ८.५.५२.

अतिराग पु. अत्यंत राग, क्रोध.
वि. अतिशय रागीट, क्रोधी. [सं.]

अतिरात्र स्त्री. (तत्त्व.) १. सात सोमयागांपैकी एक याग. २. ज्योतिष्टोम यज्ञाचा एक ऐच्छिक भाग; या यज्ञाशी संबंधित एक मंत्र. ३. चाक्षुस मनूचा एक मुलगा. [सं.]

अतिरिक्त वि. १. अतिशय; मर्यादेच्या पलीकडे गेलेला : 'पूर्वीच्या काळी मराठी व इंग्रजी शाळेंत असताना मुले अतिरिक्त अभ्यास करीत होती.' – ब्रावि १०६. २. पलीकडे; शिवाय; वर; निराळा; पुढे या अर्थी समासात. उदा. एतदतिरिक्त. ३. जादा; पहिले असून शिवाय जास्त दिलेले (काम, अधिकार इ.) [सं.]

अतिरुद्र पु. रुद्राच्या १३३१ एकादशण्या. (रुद्राची ११ आवर्तने = १ एकादशणी; ११ एकादशण्या = १ लघुरुद्र; ११ लघुरुद्र किंवा १२१ एकादशण्या = १ महारुद्र; ११ महारुद्र किंवा १३३१ एकादशण्या = १ अतिरुद्र) : 'अतिरुद्र केले फळदृशा ।' – गुच १९.८९. [सं.]

अतिरेक पु. १. भरमसाटपणा; अमर्यादा; पराकाष्ठा; विपुलता; आधिक्य; कळस; प्रमाणापलीकडे करणे. २. तक्रार; त्रागा; निकड; करडा अंमल. [सं.]

अतिरेकी पु. घातपाताची कृत्ये करणारा; विध्वंस करणारा.

अतिरोग पु. कफक्षय रोग. [सं.]

अतिवर्णाश्रमी वि. १. ब्राह्मणादी चार वर्ण व ब्रह्मचर्यादी चार आश्रम यांच्या पलीकडील (व्यक्ती). २. वेदान्त वाक्यांच्या फक्त श्रवणाने आत्म्याचे स्वरूप समजू शकणारा. [सं.]

अतिवर्धित वि. विकृतीमुळे अतिशय जाड झालेला, वाढलेला.[सं.]

अतिवस वि. पुष्कळ; बहुत; अतिशय : 'तैसें सकल जीवांचे जीवन । जें अतीवस प्रसन्न ।' – ऋ ३२. [सं.]

अतिवाद पु. १. हेकटपणाचा, तर्कटीपणाचा वाद; वितंडवाद : 'आम्हां समक्ष करिशी अतिवाद, त्यजुनि लाजत आर्येशीं ।' – मोसभा ६.३६. २. निंदा; अपशब्द; कठोर भाषण; द्वेष; आकस. [सं.]

अतिवादी वि. १. अतिवाद करणारा; वितंडवाद घालणारा; कठोर भाषण करणारा; आपल्याच पक्षाचे समर्थन करणारा. २. सभ्य रीतींचे उल्लंघन करून वाद करणारा. [सं.]

अतिवास्तववाद पु. विलक्षण परस्पर विरोधी व व्यामिश्र प्रतिमांच्या साहाय्याने अबोध मनाचे चित्रण करून कला व साहित्य यांची निर्मिती करण्यासंबंधीची चळवळ, विचारप्रणाली. [सं.]

अतिविष–षा न. अतिविख (विप्र.) एक औषधी वनस्पती. हिची साल पांढरी, तांबडी अगर काळी असते. [सं.]

अतिविज्ञान न. अध्यात्म.

अतिवीर पु. श्रेष्ठ योद्धा : 'विश्वाचा विजेता तो अतिवीर तिच्या वचनात होता.' – पहब्र ४४. [सं.]

अतिवाहिक न. जीवाला एका कर्मफलातून दुसऱ्या कर्मफलामध्ये घालताना त्याला वाहून नेण्याचे साधन : 'प्रतिदेहापासौनि निवर्तलेया मग अतिवाहिके फलासि नेति' – लीचउ ६३८.

अतिवृद्धि–द्धी स्त्री. १. विकृतीमुळे होणारी फाजील वाढ. २. (कृषी.) वनस्पतीचा बुंधा, पाने अथवा फांद्या यावर पेशींची भरमसाट वाढ होऊन बनलेली गाठ. [सं.]

अतिवृष्टि–ष्टी स्त्री. अतिशय, प्रमाणाबाहेर पडणारा पाऊस; अनर्थकारक वृष्टी. [सं.]

अतिव्यय पु. अमर्याद खर्च; उधळेपणा; उधळपट्टी. [सं.]

अतिव्ययी वि. उधळ्या; अतोनात खर्च करणारा. [सं.]

अतिव्याप्ति–प्ती स्त्री. १. वाजवीपेक्षा अधिक विस्तार; फाजील गोष्टींचा समावेश; मर्यादेचे उल्लंघन; अतिविस्तृतता. २. (न्याय.) अलक्ष्यावर लक्षणाची व्याप्ती; व्याख्येय जातींमध्ये ज्या ज्या वस्तूंचा समावेश व्हावा अशी इच्छा असते, त्याखेरीज एखाद्या निराळ्या वस्तूचा समावेश होतो असे दिसले तर त्या व्याख्येमध्ये 'अतिव्याप्ती' हा दोष आहे असे म्हणतात. [सं.]

अतिशय वि. फार; विपुल; बहुत; वाजवीपेक्षा जास्त; भरमसाट. पु. १. वैपुल्य; विपुलता; भरमसाटपणा; विस्तार; पाल्हाळ. २. अतिरेक; अत्याचार; दांडगाई : 'जो हा करूं अतिशय । कांहो तुम्हां दया नये ।' – तुगा ५२५. ३. आग्रह; हट्ट. ४. अतिप्रसंग; अनर्थ : 'तेवींची संजयो म्हणे चित्तीं । हा अतिशयो या नृपती ।' – ज्ञा १७.४३१. ५. निकड; तक्रार; त्रागा; जिकीर; राग; करडा अंमल : 'तथापि अतिशय करतील. ' – मइसा ३.४३६. ६. उत्कट इच्छा; नेट; माथेफोड.

अतिशयता स्त्री. १. (तत्त्व.) जैन अर्हतांना लावण्यात येणारा अतिमानवी गुणविशेष. २. ज्यात एखाद्या वस्तूची उत्तरोत्तर शक्यता वा अशक्यता दाखविली जाते असा एक अर्थालंकार. [सं.]

अतिशयित वि. १ अतिशय; फार मोठे; पुष्कळ; विपुल : 'अतिशयित भाग्य त्याचें स्वीयहि अतिशयित दुःख कळवीलें ।।' – मोसभा ३.३९. २. अतिनिद्रित. ३. मागे टाकलेला. [सं.]

अतिशयेकरून क्रिवि. आग्रहाने : 'अतिशयेकरून बोलावून ।' – ऐलेखं १९१९.

अतिशयोक्ति–क्ती स्त्री. १. आहे त्यापेक्षा अधिक करून सांगण्याची, तिखटमीठ लावून सांगण्याची रीत. २. वाचाळता; बडबड (क्रि. करणे). ३. एखाद्या वस्तूचे लोकमर्यादेच्या बाहेर प्रतिपादन, वर्णन केले असता होणारा एक अर्थालंकार : 'जो अंबरीं उफळतां खुर लागलाहे । तो चंद्रमा निजतनूवरि डाग लाहे ।' – नल ३१. [सं.]

अतिशहाणा वि. लुच्चा; अति धूर्त; फाजील शहाणा; ज्याची योजना चुकते असा; अव्यावहारिक; (ल.) मूर्ख.

अतिशीतन न. (भौ.) एखाद्या द्रव पदार्थाचे त्याच्या गोठणबिंदूच्याही खालील तपमानावर शीतन करणे. [सं.]

अतिशुद्धवाद पु. धर्मशास्त्र आणि नीतिमत्ता याविषयीचे नियम काटेकोरपणे पाळले जावेत असा आग्रह धरणारे मत. [सं.]

अतिशून्य वि. (तत्त्व.) १.गुणातीत. २. शून्यावकाशापलीकडचा. ३. अनुभवातीत. [सं.]

अतिशूद्र पु. शूद्रजातीपेक्षा हलकी जात; या जातीचा मनुष्य. [सं.]

अतिशोष पु. १. वारंवार तहान लागणे; घसा कोरडा पडणे. २. आत्यंतिक ओढ; आकर्षण : 'नव्याचा पाश्चात्य अतिशोष पडल्यामुळे ह्यांची रुची फार बिघडत चालली आहे.' – विराशिंरो १३९. [सं.]

अतिश्रम पु. अतिशय मेहनत; जीवापलीकडचे, शक्तीपलीकडचे कष्ट. [सं.]

अतिसर्ग पु. १. देणगी. २. निरोप. ३. अनुदान. ४. कृपा. ५. वियोग.

अतिसंवाहक पु. मोठ्या प्रमाणात वहन करणारा.

अतिसंवेदी वि. जास्त संवेदनशील. [सं.]

अतिसंवेद्यता स्त्री. त्वचा व इतर इंद्रियाची संवेदना अतिशय तीव्र असणे. [सं.]

अतिसामान्य वि. (मानस.) सर्वसामान्यांपेक्षा वरच्या पातळीवरचा, सर्वसामान्यांपेक्षा जास्त बुद्धिमत्ता असलेला. [सं.]

अतिसार पु. अतिहगवण; अति मलविसर्जन. [सं. अति + सृ]

अतिसारी वि. अतिसाराने पीडित असा; पहा : **अतिसार**

अतिसूक्ष्म वि. १. अत्यंत बारीक, लहान; दुर्बिणीशिवाय न दिसणारा. २. अतितलम; अत्यल्प; अतिशय थोडे. [सं.]

अतिसूक्ष्मदर्शक यंत्र अत्यंत लहान वस्तू ज्याच्या योगाने पाहता येतात असे यंत्र. [सं.]

अतिसूक्ष्म रोगाणु –णू पु. दुर्बिणीतूनही न दिसणारे रोगजंतू.

अतिसेवन न. १. प्रमाणाबाहेर सेवन. २. आरोग्य – विघातक द्रव्यांचे प्रमाणापेक्षा अधिक सेवन. [सं.]

अतिसेवा योजन न. (अर्थ.) देशात उपलब्ध असलेल्या नोकऱ्यांपेक्षा उपलब्ध कर्मचाऱ्यांची संख्या कमी असणे.

अतिक्षेतृ वि. अत्यंत पराक्रमी : 'सागर संगमीचा अतिक्षेतृ । कांतिमंडळिचा राजपुत्रु' – रुस्व २३८.

अतीत वि. १. गत; भूत; गेलेला; संपलेला; अतिक्रांत (काल, मार्ग वगैरे). उदा. अतीत काल = गेलेली वेळ : 'तेवीं अतीता जन्माचें । उणें जो वाहे ।।' – ज्ञा १३.५३८. २. मुक्त झालेला. उदा. दुःखातीत, देहातीत : 'म्हणौनि जन्मक्षयां । अतीत ते धनंजया ।।' – ज्ञा १४.५९. ३. पलीकडे गेलेला; पलीकडचा; भावातीत; शब्दातीत. ४. (तत्त्व) ईश्वरकल्पनेला बाहेर ठेवणारा हर्बर्टचा तात्त्विक सिद्धान्त – अतीत ईश्वरवाद. ५. अनुभवता न येणारा. ६. माया मोह आदी नसलेला; निर्लेप; निर्विकार (ब्रह्म). [सं.]

अतीत पु. १. पाहुणा; पहा : **अतिथी** : 'तेथें समयीं आला अतीत । संन्यासी ब्रम्हचारी अन्नार्थ ।।' – एभा ८.१५४. २. पाहुणचार : 'तेहीं अतीत केले' – स्मृस्थ ६९. ३. बैरागी, भिकारी, पांथस्थ.

अतीत – अभ्यागत पु. अतिथी; पाहुणा; आगंतुक; बैरागी; गोसावी इ. [सं. अतिथि + अभ्यागत]

अतीत अंक पु. (ग.) ठरावीक मूल्य असलेल्या अंकापेक्षा जास्त मूल्य असलेला अंक. [सं.]

अतीतणे अक्रि. होऊन जाणे : 'येथें भूतें जिथें अतीतलीं ।।' – ज्ञा ७.१६१. [सं.अतीत]

अतीत्व न. अतीतत्व; पलीकडे असण्याचा धर्म : 'आधीं आत्मत्वा रूप करूं : मग अतीत्त्वा पाड धरू' – मूप्र ११८८.

अतीव क्रिवि. फार; पुष्कळ; अत्यंत; बहुत; अतिशय : 'अतीव दुःखानं त्याच्यामागे...' – आभा १०३. [सं.]

अतींद्रिय वि. इंद्रियास आकलन न होणारा; त्याच्या सामर्थ्याबाहेरचा; इंद्रियास अगम्य; अगोचर (परमाणू, ईश्वररूप इ.) : 'जरी अतींद्रिय लाहिजे । ज्ञानबळा ।।' – ज्ञा ६.३३. [सं.]

अतींद्रिय विचारसंक्रांति, संक्रमण, सहसंवेदन दूरच्या दोन व्यक्तींच्या मनात एकाच वेळी एकच विचार, भावना येणे. [सं.]

अतींद्रिय संवेदन न. (मानस.) ज्ञानेंद्रियांनी आकलन न होणाऱ्या अतिसूक्ष्म वस्तू, गोष्टी वगैरेंचे संवेदन, जाणीव. [सं.]

अतींद्रिय ज्ञान न. पंच ज्ञानेंद्रियांना आकलन न होणारे ज्ञान; इंद्रियास अगम्य ज्ञान; भूत भविष्य कालासंबंधी, तसेच दुसऱ्याच्या मनात काय विचार चालले आहेत त्याचे ज्ञान. [सं.]

अतुरबळी, अतुरबळीया पहा : **अतुर्बली** : 'सहस्त्रभुजा होतील : अतुरबळीया होसील' – लीचउ १४५.

अतुर्बली–ळी अतुलबळी वि. १. अतिशय कणखर; मजबूत; बलाढ्य; दांडगा; पराक्रमी; बिनजोड; धाडसी : 'ज्ञानमार्गी अतुर्बळी । तुमचें दैन्य हरील ।।' – गुच ५.३१. (ल.) फारच मोठा; अवाढव्य; अचाट. २. असह्य वर्तणुकीचा; त्रास देणारा; उद्धट; अरेराव. [सं. अतुलबल]

अतुर्बळ न. अपार शक्ती; धाडस.
वि. बलाढ्य; शक्तिमान : 'यादव करूनि अतुर्बळ । नाना दुष्ट दमिले सकळ ।।' – एभा १.२२१ [सं. अतुलबल]

अतुल वि. तुलना नाही असे; बिनजोड; असामान्य; अनुपम : 'अतुल बळें अतिप्रबळ । वाढलें जें यादवकुळ ।।' – एभा १.२२७. [सं.]

अतुल ना. लबाडी; विश्वासघात; प्रतारणा.

अतुलनीय,अतुल्य वि. १. बिनजोड; अजोड; कशाशीही तुलना न करता येण्याजोगा; ज्याला तुलना नाही असा. २. असमान; असदृश. पहा : **अतुल** [सं.]

अतेली वि. तैलहीन; तेल न वापरता केलेले (अन्न) : 'गोसावी हळूहळू एकु दी अलणी : अतेली : (पदार्थ आरोगिती)' – लीचपू १९.

अतोज न. आश्चर्य; नवल : 'तुवां सांगितलिया अपुर्वी कथा । तेणे आइकोनि आमचेआ चिता । अतोज जाहले ।।' – क्रिपु १५.१३३.

अतोनात, आतोनात वि. अतिशय; बहुल; भरपूर; पुष्कळ; विपुल. [सं. अत:+नास्ति]

अतोर्ध्व क्रिवि. त्यानंतर.

अतौत शअ. आत; मध्ये : 'तेथें कृष्ण जळा अतौता ।' – निगा ४५. [सं.अन्त:]

अत्तर न. सुवासिक फुलांचे अगर पदार्थांचे शुद्ध सत्त्व, अर्क; सौगंधिक अर्क; पुष्पगंधार्क. [फा. इत्र]. (वा.) **अत्तर जाळणे, अत्तराचे दिवे लावणे** – मूर्खपणाने उधळपट्टी करणे.

अत्तर गुलाब पु. सभा, मंगलकार्य प्रसंगी पानसुपारी, अत्तर, गुलाबपाणी वगैरे देण्याचा प्रघात; (सामान्यत:) पानसुपारी; संभावना; आदरसत्कार. [फा.]

अत्तरदाणी स्त्री. अत्तर ठेवण्याचे पात्र.

अत्तार– री पु. सुगंधी; सुवासिक द्रव्ये विकणारा; गंधी. पहा : **आतार** [फा.]

अत्तुरी स्त्री; भार्या; बायको. पहा : **अंतुरी** [अस्तुरी]

अत्यग्निष्टोम पु. १. सोमयागाचा एक प्रकार. या मार्गात अग्नीची स्तुती असल्यामुळे याला हे नाव. २. ज्योतिष्टोम यज्ञाचा ऐच्छिक दुसरा भाग. ३. तीव्र किंवा प्रबल पाचक शक्ती. [सं.]

अत्यणु–णू पु. (वै.) अतिसूक्ष्म जीव (व्हायरस). [सं.]
अत्यधिक वि. प्रमाणापेक्षा जास्त; बेसुमार; वाजवीपेक्षा अधिक; परमावधीचा. [सं.]
अत्यय पु. १. विध्वंस; शेवट; अखेर; नाश; नुकसान; नाहीसे होणे. (सामा.) धनात्यय; धर्मात्यय; पापात्यय इ. : 'जीर्णे असे अत्यय पातकासी ।' – सारुह १.३९. २. सोडणे; पलीकडे जाणे; त्याग करणे; (ल.) मरण. उदा. गेहात्यय, देहात्यय. ३. अतिशय, पराकाष्ठेचे, मर्यादेबाहेर असणे; अमर्यादता; अतिक्रांतता.
अत्यर्तव पु. (आयु.) योनिमार्गातील रक्तपित्ताचा विकार. – आयुसिद्ध १.७८.
अत्यर्थ क्रिवि. पुष्कळ; अतिशय; फार; अतोनात. [सं.]
अत्यल्प वि. खूप कमी; फार थोडे; अत्यंत अल्प. [सं.]
अत्यवस्थ वि. मरावयास टेकलेला; मरावयाच्या बेतात असलेला; मरणोन्मुख; प्रकृती अत्यंत बिघडलेला. [सं.]
अत्यवस्था स्त्री. वाईट बिकट दशा (शरीराची) : 'मागे काहीं दिवस मदनमंजरीची अत्यवस्था झाली होती.' –मर्म १४१. [सं.]
अत्यशन न. अति खाणे : 'तिळगुळाचे अत्यशन इ. च्या परिणामी दुसऱ्याच दिवशी मला रक्ताचे जुलाब होऊ लागले.' – माजी ५०६.
अत्यंत वि. क्रिवि. अतिशय; फाजील; फार; मनस्वी; बेसुमार; अमर्यादपणे; बहुत; बेहद्द. [सं.]
अत्यंतणे अक्रि. पूर्णपणे नष्ट होणे; मरणे : 'एथ भूतें जिये अत्यंतलि ।' – राज्ञा ७.१५७. [सं.अत्यन्त]
अत्यंताभाव पु. १. तिन्ही काळी किंवा कधीही एखादी वस्तू अस्तित्वात नसण्याची स्थिती; पूर्ण अभाव. उदा. वंध्येचा पुत्र. २. (न्याय) अभावाच्या चार प्रकारांपैकी एक प्रकार. पहा : **अभाव** [सं.]
अत्यंती स्त्री. बारकाईने पाहणे.
अत्याचार पु. १. अविहित, व्यवहाराविरुद्ध वर्तन. २. अधर्माचरण; अनुचित आचार. ३. जोर जबरदस्ती; जुलूम : 'चालू हिंदवासियांवरचे राज्यकर्त्यांचे अत्याचार आणखी किती दिवस सहन करावयाचे?' – के १६.४.३०. ४.बेकायदेशीर, राज्यद्रोही, घातपातादी कृत्य : 'हिंदुस्थानांत इतर कोठेहि अत्याचार झाला तरी मी (गांधी) माझा निश्चय पार पाडणार.' – के २५.३.३०. ५. माणुसकीला सोडून केलेले वर्तन. (खून, जाळपोळ, बलात्कार, नासधूस.) [सं.]
अत्याचारी वि. १. विहित आचार–विधी सोडून वागणारा. २. जुलमी; कुकर्मी.
अत्यादर पु. १. पूज्यभाव; सत्कार; स्वीकार; सन्मान; अंगीकार : 'असेल अशी आवडी करिशी कां न अत्यादर ।' – केका ६१. २. विशेष प्रेम; श्रद्धा : 'मज हृदयीं सद्गुरु । जेणें तारिलों हा संसारपुरु । म्हणऊनि विशेष अत्यादरु । विवेकावरी ।' – ज्ञा १.२२. [सं.]
अत्याधान न. १. अतिक्रमण. २. होमाग्नीला कशावर तरी ठेवण्याची क्रिया. [सं.]
अत्याम्लता स्त्री. जठर भागात निर्माण होणारे आम्लाचे आधिक्य; छातीत जळजळ निर्माण करणारे आम्लपित्त. [सं.]
अत्युद्गारवात पु. एक प्रकारचा वात. यात रोग्याला ढेकर फार येतात. [सं.]
अत्र पु. स्पर्श : 'सुखुदु:खाचे अत्र । जीवा लागो नेदी ।' – ज्ञाप्र ८३४.
अत्र–त्रे क्रिवि. ह्या स्थळी; येथे : 'अत्र गंध सुमनी पूजा । करीतसे धर्मराजा ।।'– कथा ६.२१.४. [सं.]
अत्रक प्रतिबंध : 'प्रसिद्ध लेखाने आईकट करून एकत्र राहण्यास अत्रक होत नाही.'– गोरी ११. (गो.)
अत्रत्य वि. येथील; या ठिकाणचे; स्थानिक. [सं.]
अत्रप वि. निर्लज्ज; दु:शील; उद्धट. [सं.]
अत्रप–फ–ब वि. १. अधिक; फालतुक; जास्ती; रिकामा; निराळा; वापरात नसलेला : 'एक अत्रप लुगडे व शालजोडी, अंथरण्यास व पांघरण्यास येथे आहे.' – मंघो १०९. [अर.अत्राफ]
अत्रप, अत्राप–फ–ब न. अनिश्चितपणा; असंबद्धपणा; दुटप्पीपणा (भाषणाचा, आचरणाचा). (क्रि. ठेवणे, राखणे).
वि. अनिश्चित; मोघम.
क्रिवि. असंबद्धपणे; विसंगतपणे; अनिश्चितपणे; दुटप्पीपणाने.
अत्रस्थित वि. येथे असलेले : 'ये प्रांतीचे ग्रहस्त वतनदार तत्रस्थित व अत्रस्थित प्रसंगांस अनुपयोगीच ।' – पेद ३९.१५५. [सं.]
अत्रास पु. त्रागा; कष्ट; श्रम : 'उपास अत्रास करू नये. वेळेवर बाहेर शरम राहे तें करावे'– मइसा ६.१५३.
अत्रुण न. (वन.) फ्लॅकोर्टिप्टसी कुलातील काटेरी झुडूप. हे कोकण, बंगाल, बिहार, ओरिसा, तामिळनाडू या ठिकाणी आढळते. साल तिळाच्या तेलात उगाळून संधिवातावर लावतात.
अत्लस स्त्री. अतलस; रेशमी कापड; साटीण: 'अत्लस हात चौदा'– मइसा ३.१९.
अथ अ. १. (संस्कृत ग्रंथारंभी लिहिण्याचा शुभ शब्द) आता येथून; पुढे; नंतर; अशा रीतीने. २. अथवा : 'आपण अश्व असे विकिले मग एक बसो अथ दोन वरी ।'– वामन ४.४ (वा.) **अथपासून इतिपर्यंत**– आरंभापासून अखेरपर्यंत; आदीपासून अंतापर्यंत; साद्यंत. (ग्रंथाच्या आरंभी 'अथ' व शेवटी 'इति' असते म्हणून.).
अथज्या क्रिवि. इकडे. (ना.) [सं. अत्र+त्य]
अथ तु अ. जर; परंतु : 'अथ तु जो कोणु हुवि ए सासन लोपी' –प्रारा शिला.
अथर्गण न. १. रानटीपणाची, आडदांड वागणूक; आरडाओरडा; अट्टाहास; आदळआपट, शिवीगाळ, उतावीळपणा; घाई किंवा आग्रह; २. स्वार्थ साधण्यासाठी रडणे, उर्मटपणे बोलणे इ. (कों)
अथर्व पु. १. अग्नी किंवा सोम पूजणारा. २. अथर्ववेद. [सं.]
अथर्वण पु. १. ऋग्वेदादी वेदांपैकी चौथा वेद. 'अथर्व' वेदाची २० कांडे आहेत. २. अथर्व वेदाचा द्रष्टा, संपादक, ऋषी. ३. आपल्या फायद्यासाठी दुसऱ्याची चहाडी, लावालावी इत्यादी खेळ करणे किंवा जारणमारण करणारा. [सं.]
अथवा उअ. विकल्पबोधक अव्यय. अगर; किंवा; निरनिराळे किंवा विरुद्ध पदार्थ, शब्द, गोष्टी वेगळे करण्यासाठी योजावयाचा शब्द;

साधारण मानाने 'किंवा, वा, अथवा' हे शब्द सारख्याच अर्थाने योजतात. [सं. अथ + वा]

अथश्री स्त्री. प्रारंभ; सुरुवात. [सं.]

अथाऊं वि. अत्यंत खोल : 'माझि अथाउं म्हणतां । थडिये चि पांडुसुता ।' – राज्ञा १३.५४४.

अथाक, अथांग वि. तळ, ठाव, थांग लागत नसलेले; अतिशय खोल; अतल स्पर्श : 'क्षमा आणि शांतीचा दुजा अथाक सागर तूं ।'– प्रला १७१. [सं. अस्थाग=फार खोल]

अथापि उअ. असे असताही; तथापि; तरीसुद्धा. [सं.]

अथारी स्त्री. १. सामाईकीने शेत वखरण्याची अगर नांगरण्याची पाळी. २. एखाद्या शेती कामाच्या मोबदल्यात गडी माणसांना दिलेले जेवण. (व.)

अथाव पु. १. खोल पाणी : 'पैं अथावी घट बुडाला ।'– ज्ञा ८.६५. २. खोली : 'तो विषयविषाचा अथावो ।'– ज्ञा १८.१०५४. वि. खोल; अथांग; अगाध.

अथांबी क्रिवि. अथांग; खोल : 'वधू गौतमाची पतिशाप डोही । बुडाली अथांबी शिळारूप होई ।'– वाबो ३०. [अथांगीचे अप.]

अथिर वि. चळवळ्या; चळवळ करणारा. [सं. अस्थिर]

अथिल–ला वि. आश्रय केलेला; योग्य; समर्थ; थोर; भाग्यवान : 'चिद्धाग्यें अथिला विदेह मिथिलाभूपाळ भूपावली ।'– आसी १. पहा : **आथिला** [सं. अस्ति]

अथिलीथडी स्त्री. १. अलीकडील बाजू २. (ल.) आस्तिक्य बुद्धी.

अथेति अ. आरंभापासून शेवटपर्यंत; अथपासून इतिपर्यंत. [सं. अथ+इति]

अद–आद वि. अर्धा; निम्मा; शब्दांना हा उपसर्ग म्हणून लागतो. जसे : – अदघडी, अदपाव, अदशेर इ.

अद न. एक अधातुद्रव्य. (आयोडीन.)

अदए न. देता न येण्याजोगे : 'इस्वरी काइ अदए असे ?' – लीचपू २४४.

अदखणा वि. १. कुरूप; देखणा नव्हे तो. २. ज्यास पाहवत नाही तो; दुसऱ्याच्या उत्कर्षाबद्दल असहिष्णू; दुष्ट; मत्सरी : 'पंडित वाचाळी ठकडे अदखणी ।' – दावि ४५८.

अदखलपात्र वि. पोलिसांकडून आपणहून दखल घेण्यास योग्य नाही असा (गुन्हा): 'गुन्हे जसे दखलपात्र असत तसे अदखलपात्रही असत.' – पब्र १२२.

अ–दखली वि. १. ज्या अपराधात स्वत: होऊन हस्तक्षेप करण्यास पोलिसास अधिकार नाही असा (अपराध). २. दखल न घेण्याजोगा; अहस्तक्षेप्य. [अ. +फा. दखल]

अदगज वि. अर्धा गज. अर्धावार : 'अदगजास .।।. रुपये'– समारो २.३५. ४. [सं. अर्ध +फा. गज]

अदगळणे अक्रि. झुरणे; दु:खित होणे; व्यथित होणे; वेदनांनी विव्हळ होणे. [व.]

अदट–टु वि. १. दृढ; पक्का निश्चल : 'रुक्मिणीचा भक्तिभावो अदट ।'– कथा ४.८.१७३. २. धीट; अजिंक्य; पराक्रमी; सामर्थ्यवान : 'भगवंत महाअतुर्बळी । अदट दैत्यातें निर्दाळी ।'– एभा २.७७६. [क. अदटु = धैर्य, सामर्थ्य]

अदट न. अदृष्ट, नशीब, दैव.

अदट वि. दाट; विरळ नसलेले.

अदत्त वि. १. कृपण; चिक्कू; कवडीचुंबक; कद्रू. २. न दिलेला.

अदत्त अभ्यर्थन हक्काची यावयाची राहिलेली रक्कम.

अदत्त बाकी स्त्री. १. न दिलेली, द्यावयाची राहिलेली रक्कम; देणे असलेली शिल्लक रक्कम. २. मेळ न जमलेली रक्कम.

अदत्तमत न. न दिलेले मत.
वि. ज्यावर मतदान झालेले नाही अशा (मागण्या). [सं.]

अदत्त याचना स्त्री. आर्थिक अदत्त प्रभाग.

अदत्तव्यय द्यावयाची राहिलेली खर्चाची रक्कम.

अदत्त शिखामणी–शिरोमणी पु. पराकाष्ठेचा कृपण.

अदना वि. १. नीच; कनिष्ठ; कमी प्रतीचा. २. अडाणी; अज्ञानी : 'आमचे नावे मिरजेतील अदना मनुष्य देखील दगड फोडीत असतो.' – ऐलेसं ६४१८. [फा. अद्ना]

अदपाव पु. अर्धापावशेर; शेराचा आठवा हिस्सा.

अदपुत्तिक न. (शाप.)अद (आयोडिन) संयुक्त द्रव्य; जखमा भरून काढण्यास उपयोगी.

अदब–बी मर्यादा; विनय; नम्रता; सन्मान; प्रतिष्ठा; मोठेपणा; आदर (क्रि. ठेवणे, राखणे, संभाळणे, राहणे). [अर. अदब्]
(वा.) **अदब चालविणे** – सन्मान राखणे; **अदब ठेवणे** – सांभाळणे; मान देणे; आदर दाखवणे; **अदब धरणे**– सलामी देणे. **अदब बजावणे** – आदर दर्शविणे; छातीवर एकावर एक हात ठेवून नम्रतापूर्वक उभे राहणे. (मुजरा करणे, मान देणे.) : 'बोटं जुळवून ती पेशव्यांना अदब बजावीत होती'– राऊ १२१.
पु. १. चिंता; श्रम; दु:ख; त्रास (क्रि. पडणे, पावणे, सोसणे). २. निकड; जरुरी (कामाची, बाबीची) (क्रि. पडणे).

अदबखाना पु. तुरुंग; कैदखाना : 'हरदोजणास अदबखाना ठेवले.'– मइसा १८.१९.

अदवणे अक्रि १. (आजाराने) खालावणे; अशक्त–अधू होणे; खितपत पडणे. २. टेकीला येणे; गांजणे; बेजार होणे (दु:खाने, त्रासाने, पीडेमुळे). ३. रंजीस येणे; मेटाकुटीस येणे; थकूनभागून जाणे. (श्रम, मेहनत, कष्ट–काळज्या यांनी). ४.परिश्रम करणे; काबाडकष्ट करणे; अति खटपट करणे; दगदग सोसणे.

अदबशीर वि. १. आदर बाळगणारा; सन्मान ठेवणारा. २. पडदा इत्यादिकाने आच्छादलेले; सुरक्षित; मर्यादेने राहिलेला. ३. आटोपशीर. क्रिवि. नम्रतापूर्वक; लक्षपूर्वक; काळजीने; कळकळीने. (क्रि. ठेवणे, राखणे, सरणे, हालणे). [अर. अदब]

अदभागी वि. हतभागी; फुटक्या कपाळाचा, नशिबाचा; दु:खी व दरिद्री; उपभोग नशिबात नसणारा. [सं. हतभागिन्]

अदभ्र वि. बहुत; मोठा; फार : 'अन्योन्य कृताघातें बा मूर्छा पावले अदभ्रा ते ।' – मो.

अदमण–णी, आधमण पु. अर्धामण, अंदाजे २० किलो. (माप–वजन); अर्धा मण वजनाचा जिन्नस. [सं. अर्ध +मान]

अदमनका, अदमणा वि. अर्ध्या मणाच्या वजनाचे – मापाचे (भांडे, वजन, दगड इ.).

अदमीयता स्त्री. माणुसकी : '....म्हणो लागला, जे मजवर बाजीरायाचा इतबार अगर अदमीयेतेची वचनाची सत्यता वाटत नाही'– पेद १०.५८. [फा. आदमी]

अदमुरे –मोरे, आदमुरे न. पूर्णपणे तयार न झालेले दही; गोड दही; आंबटपणा कमी असलेले दही. [क. अधमुरे = अर्धा मोडलेला] वि. अर्धे मुरलेले; घट्ट न झालेले (दही).

अदमुरे चांदणे कोवळे चांदणे : 'अदमुरें चांदिणे फोडिजे । कैरवांचा मकरंदु काढिजे ।' – शिव ७७६.

अदमुस क्रिवि. दमछाक. 'पावन्याले अदमुसं करे' – मेइं३९.

अदम्य वि. १. दमन करण्यास कठीण; ताब्यात आणण्यास कठीण; वश, अंकित करता येणार नाही असा; अतिशय प्रबल. २. सतत राहणारा; टिकणारा (उत्साह इ). ३. कोणाचेही दडपण, दाब न जुमानणारा. ४. (वै.) ज्या रोगावर औषधे किंवा वैद्यकीय चिकित्सा यांचा उपयोग होत नाही असा. [सं.]

अदय वि. निर्दय; कठोर; दुष्ट; क्रूर. [सं.]

अदये वि. देता न येण्याजोगे : 'गोसावी ईश्वरू आणि ईश्वरी तरि अदये नाही.' –लीचपू ३८४.

अदर्शन न. १. दर्शन न होणे; नाहीसे होणे. २. दिसण्याची स्थिती नसणे; न दिसणे; लोप; तिरोधान; अदृष्टावस्था. [सं.]

अदल पु. पहा : **अद्दल**

वि. वास्तविक; खरा; रास्त; न्याय : 'या खटल्यात अदल इन्साफ झाला'–विक्षिप्त १.४०. [फा. अदल]

अदलणे अक्रि. बुडणे : 'यंदा सेतेही अदलली. दिवाणचा धारा वारतां संकट झाले असें'–वैद १७४३.३६.

अदलाबदल स्त्री. १. याचे त्याला व त्याचे याला असा फेरफार; येथले तेथे, तेथले येथे; परस्पर देवघेव; बदलाबदल. २. मोबदला. [बदलचे द्वि.]

अदलामधला वि. मधल्या भागातला; ना पहिला ना शेवटचा; कोठला तरी.

अदलिकित वि. (वन.) गर्भात दलिकेचा अभाव असलेली (वनस्पती). [सं.]

अदल्या घरचा वि. पहिल्या नवऱ्यापासून झालेला (मुलगा).

अदवट न. अधोड; जनावरांचे न कमावलेले कातडे.

अदवा सुंठ स्त्री. आले; सुंठ. [सं. आर्द्रक]

अदशेर पु. अर्धशेर (माप किंवा वजन), अंदाजे अर्धा किलो.

अदहनीय, अदाह्य वि. १. जाळण्याला किंवा दहन करण्याला कठीण, अयोग्य; दहन न करता येण्यासारखे. २. जे जाळता कामा नये ते. [सं.]

अदळ पु. स्त्री. १. झीज; वापर; वर्दळ; रहदारी; त्रास; जिकीर; छळ; आटआट. २. घाव; धक्का; हेलकावा (क्रि. काढणे, लागणे, लावणे). वि. १. अयोग्य; असार; गर किंवा मगज कमी असलेला. २. कच्चा; हळवा. ३. दळे नसलेले; डाळिंब्या नसलेले; एकदल; (धान्य, फळ, फूल इ. जसे तांदूळ वगैरे). [सं. आ+दल]

अदळपण न. १. असमर्थता; अयोग्यता; असारता : 'जें अदळपण देखिलें । तुझिये प्रति ।' – ज्ञा १३.९४९. २. दुबळेपण [क. अदिर्]

अदंडनीय, अदंड्य वि. दंड–शिक्षा–शासन करण्यास अयोग्य.[सं.]

अदंतता स्त्री. (वै.) दात नसणे; दंतहीन अवस्था. [सं.]

अदंबरी वि. मेघवर्णी; ढगाच्या रंगाचा. [सं.आडंबर]

अदंभित्व, अदांभित्व न. साधेपणा; नम्रता; आढ्यता नसणे; ढोंग न करण्याचा गुण; साधुपणा : 'तरि अंदभित्व ऐसें । लोभियाचे मन जैसें ।।'– ज्ञा १३.२०३. [सं.]

अदा पु. १. नखरा; नजर फिरविणे, डोळे मोडणे वगैरे शृंगारिक हावभाव; अभिनय; विलास; अंगविक्षेप; ऐट : 'हसतमुख सदां पाहुनि तुझी अदा । भुलुन झुकले ।'– होला १३५. २. खूण; शकुन; चेष्टा: 'जवळ जाऊन पाहतों तो कावळा अदा दावितो ।' – अफला ७५.

अदा पु. १. पूर्ण करणे; भरपाई; फेड : 'आम्ही आपला आमील ठेवून तुमचा पैका अदा करून देऊं'– दिमरा १.२१४. २. लाभ; नफा; फायदा. ३. संग्रह; साठा; संचय; मुद्दल; भांडवल; मालमत्ता. ४. उत्पन्न; वसूल; मिळकत; प्राप्ती. (वा.) **अदा करणे–** फेडणे; देणे; वारणे; देऊन टाकणे (मागणी, कर्ज): 'परवानगी अदा केली होती.' – ओंकार ३२६. [अर. अदा]

अदाई स्त्री. १. फेड; भरपाई. २. मिळकत; प्राप्ती; उत्पन्न. ३. (ल.) कामाची पूर्णता.

वि. हाती आलेले; भागविलेले– देऊन टाकलेले (पैसे).[फा. अदा]

अदाकारी स्त्री. १. अभिनय; बतावणी.२. भावनाविष्कार : 'त्या नयनातील अदाकारी जाणत्याला समजत होती.'– राऊ ७९. [फा.]

अदात वि. दात न उगवलेला; अल्पवयी.

अदाता वि. अनुदार; कृपण; कंजूष.

अदातृत्व न. कृपणपणा; अनुदारपणा; कंजूषपणा. [सं.]

अदानुमायन्द वि. जमा दाखविणारा; वसूल दाखविणारा. [फा. अदा]

अदाब अर्ज बजावणे झुकून– नम्रतापूर्वक सलाम करणे : '.... पेशव्यांना तीनदा अदाब अर्ज बजावत.' – राऊ १२०.

अदायित्व न. १. जबाबदारी नसणे; जिम्मेदारी नसणे; २. आर्थिक बोजा, जबाबदारी नसणे. [सं.]

अदालत स्त्री. १. न्यायकचेरी; न्यायालय. २. खटला; चौकशी; इन्साफ; न्यायव्यवहार. [फा.]

अदावत, अदायम स्त्री. १. वैर; दुष्टावा; हेवा; भाऊबंदकी; आकस; शत्रुत्व; द्वेष; मत्सर; दावा : 'धर्मावरून कोणी कोणाची अदावत करू नये.' – चंद ३८. २. आळ; दोषारोप. (क्रि. करणे, घालणे, घेणे, पडणे.) ३. दुखापत. ४. संकट. ५. सतावणे.

अदावती – त्या वि. द्वेष्टा; वैर साधणारा; अदावत करणारा; भांडखोर; कुंभांड रचणारा; शत्रुत्व करणारा. [फा.]

अदावळ स्त्री. १. खोडसाळपणा; टवाळकी; दांडगाई; चेष्टा; उपद्रव (लहान मुलांचा). २. खोटा आरोप; तोहोमत; दोषारोपण; आळ

(क्रि. घालणे, टाळणे, येणे) : 'मल्हारराव यांनी पुत्राच्या कटाक्षें हे अदावळ घातली आहे.' – भाब ६. २. लचांड; संकट; छळ; त्रास.

अदिकि वि. आद्य; सर्वात पहिली : 'तूं अदिकि गे देवमाते ।।' – क्रिपु ५.

अदिति–ती स्त्री. इंद्रादी देवतांची – आदित्यांची माता; पृथ्वी. [सं.]

अदिनाशंबा शुक्रवारची रात्र. [फा.]

अदी वि. जन्माने हलका; अयोग्य; लहान.

अदीक वि. अधिक; जास्त : 'तव आबैस अदीक दुख उपनलें' – लीचपू ३२६.

अदीप्त प्रदेश पु. (भौ.) शीत कॅथोड इलेक्ट्रॉन नळीच्या वायुक्षेत्रातील आयन; त्यांच्यात प्रकाशित होण्याची क्षमता येईपर्यंत अनुदीप्तहीन किंवा कमी प्रकाशित दिसतात. या अप्रकाशित भागाला अदीप्त प्रदेश असे म्हणतात. [सं.]

अदीप्त विमोच न. वायूमध्ये दृश्य प्रकाश निर्माण न होता वीज मोकळी होणे. [सं.]

अदीबिदी क्रिवि. सर्वांच्या आधी.

अदीक्षित वि. दीक्षा न झालेला; प्राकृत; सामान्य. [सं.]

अदुगर क्रिवि. अगोदर : 'ए बया! माझा अदुगर कडेलोट कर!' – बाय २.२ (ग्रा.)

अदुभणी वि. दोहिले न जाणारे : 'चांदिणेयाचा पाण्हावनी : चंद्रकांत दुभती अदुभणी' – रुस्व ५६९.

अदुलागदुला पु. एक खेळ : 'कुणी वर्तुळात बसून अदुलागदुला खेळत असतो.' – शिळान ६२.

अदुहनी पहा : **अदुभणी** : 'शब्दब्रह्म दुहिलें अदुहन : काढिले लीलामृत' – रुस्व २०

अदु:खनवमी स्त्री. भाद्रपद शुद्ध नवमी (भावी वर्षातील सर्व दु:खे टळावी म्हणून या दिवशी स्त्रिया देवीची पूजा करतात); सुखप्राप्तीसाठी करावयाच्या देवीच्या पूजेचा दिवस. [सं.]

अदृशी वि. अदृश्य; गुप्त : 'श्रीगुरू जाले अदृशी ।' – गुच ५१.४४४.

अदृश्य वि. दिसेनासा, दिसत नाही असा; गुप्त; अगोचर; अलक्ष्य.[सं.]

अदृश्य आयात स्त्री. (अर्थ.) बँकिंग, विमा, वाहतूक (हवाई, जल इ.) यासारख्या सेवांची आयात.

अदृश्यकणी वि. (भूशा.) ज्याच्या घट्ट रचनेतील विभक्त कण नुसत्या डोळ्यांना दिसत नाहीत असा (अग्निज खडक).

अदृश्य निर्यात, निष्क्राम्य स्त्री. (अर्थ.) बँकिंग, विमा, वाहतूक (हवाई, जल इ.) यांसारख्या सेवांची निर्यात.

अदृश्यवाद पु. ध्येयवाद.

अदृष्ट वि. न दिसलेले; न पाहिलेले; गुप्त.
न. नशीब; दैव; प्राक्तन; कपाळ; प्रारब्ध; ईश्वरी संकेत : 'होय अदृष्ट आपैतें । तयिं वाळूचि रत्नें परते ।।' – ज्ञा १५.२२. [सं.] (वा.) **अदृष्टास येणे** – १. अनुचित गोष्टही करावी लागणे; नशिबी येणे; भोगावे लागणे. २. ईश्वर; परमतत्त्व : 'वेधु केव्हडा अदृष्टाचा : जीव जातांसि' – ऋम ८९.

अदृष्टखर्च पु. दानधर्म इत्यादी न दिसणारा खर्च; याचे फळ पुढील जन्मी मिळते; मरणोत्तर किंवा परलोकी सुफल मिळावे म्हणून केलेला खर्च. (अन्नदान वगैरे). [सं. अदृष्ट + फा. खर्च]

अदृष्टणे अक्रि. लोपणे; दृष्टिआड, गुप्त होणे : 'तैसे स्थूळ ते सवाखंडी धुळीची मोट । त्यामाजी वस्तु अदृष्टली चोखट ।' – योसं ६.४७.

अदृष्ट धनसंचय पु. गुप्त धनसंग्रह; गुप्त धनाचा साठा.

अदृष्ट पूर्व वि. पूर्वी कधीही न पाहिलेला; न कल्पिलेला. [सं.]

अदृष्ट फल, अदृष्टफलन भविष्यकाळी मिळणारे फल. अकल्पित फळ. [सं.]

अदृष्टभय न. १. स्वकर्माच्या परिणामासंबंधाची, कृतकर्माविषयीची भीती किंवा काळजी. २. भवितव्यासंबंधीची भीती. [सं.]

अदृष्टवशात् क्रिवि. यदृच्छेने; दैवयोगाने; नशिबाने. [सं.]

अदृष्टवंत–वान् पु. ज्याचे नशीब चांगले आहे असा (माणूस); भाग्यवान. [सं.]

अदृष्टवाद–मत, अदृष्टार्थ, अदृष्टमतवाद १. दैववाद किंवा तसे मत; कर्मवाद. २. मागील जन्मातील पापपुण्याचे या जन्मी फळ मिळते असा विश्वास.

अदृष्टवादी, अदृष्टार्थवादी पु. दैववादी; अदृष्ट मताचा पुरस्कर्ता. [सं.]

अदृष्टसेवा स्त्री. परमेश्वराची सेवा : 'श्रीप्रभूची सेवा जे अदृष्टसेवा' – लीचपू ५८५.

अदृष्टहीन वि. दैवहीन; दुर्दैवी; फुटक्या नशिबाचा : 'शक्तिहीन सामर्थ्यहीन, अदृष्टहीन भिकारी ।' – दास २.३.३४. [सं.]

अदृष्टार्थी वि. पारलौकिकाची इच्छा करणारा :'अदृष्टार्थीचे जे असति तयांची करणे तियें ऐसीचि की' – स्मृस्थ ६३.

अदेख वि. मत्सरी; असहिष्णू; दुसऱ्याचा उत्कर्ष पाहवत नाही असा; वाईटावर असलेला. [सं. अ+दृश]

अदेखणा वि. १. कुरूप; बेडौल; दिसण्यात वाईट. २. मत्सरी; हेकेखोर; असहिष्णू. पहा : **अदेखणा**

अदेखणेपण न. १. दुसऱ्याचे बरे न पाहवणे; विघ्न संतोषीपणा; मत्सर. २. कुरूपता.

अदेखाई स्त्री. शत्रुत्व; मत्सर; हेवा : 'दुसऱ्याचे भाग्याची अदेखाई न करावी.' – सिंब ५१.

अदेय वि. देता न येण्यासारखे; बहाल न करण्यासारखे : 'विचारवन्तां महापुरुषां । अदेय कांहीं असेना ।' – मुक्तेश्वर. [सं.]

अदेयदान न. अयोग्य देणगी; अपात्री दान. [सं.]

अदेयमत वि. मत देता येणार नाही असे; मत दिले जाणार नाही असे.

अदेश पु. उपदेश : 'आम्हापासि ये ना आम्हांसी अदेश न करी' – लीच २.२८.

अदेशिता स्त्री. (राज्य.) कोणत्याही राष्ट्राचे नागरिकत्व नसल्याची अवस्था. [सं.]

अदैव वि. हानिकारक; मारक; विरुद्ध : 'अदैव वडवानळू । दानवांसी ।' – शिव ५१६. [सं.]

अदोष वि. १. दोषरहित; निरपराध. २. अदूषणीय; दोषास अपात्र. [सं.]

अदोळणे अक्रि. अंदोळणे; आपटणे; आदळणे; हालणे; आंदोलन पावणे : 'हार गळ्यांतिल ख्याल करित महिभाळ अदोळित ।' – अमृतक ५१. [सं. आंदोलन]

अद्दण पु. अर्धा मण : 'कुंदगोळ्या धर्मिष्ठ शेतकऱ्यांनी तेलाचा एक अद्दण घाण्यापाठीमागे देवतेच्या नंदादीपासाठी दिला.' – के १०.७.३९.

अद्दल स्त्री. न्याय; (ल.) ठेच; ठोकर; कृतकर्माचे प्रायश्चित्त; शासन; शिक्षा. [फा. अदल] (वा.) **अद्दल घडणे** – शिक्षा मिळणे; ठोकर बसणे; इशारत मिळणे.

अद्दल वि. हुशार (चांगल्या अर्थी), न्हावी–शिंपी–कसबी इ.; (वाईट अर्थी) चोर–लबाड–शिनळ–हरामी. पहा : **अट्टल**

अद्दल वि. नेमके, बरोबर, तितकेच, मोजके (माप, प्रमाण, वजन, हिशेब इ.) : 'जी खेळांतील मार्कांची सीमा ठरवावी तितकेच अद्दल मार्क झाले तरच तो खेळ जिंकतो.'– पाट २६. [सं.]

अद्ना कनिष्ठ; नीच.

अद्धा पु. एक प्रकारचा पतंग.

अद्भुत वि. अपूर्व; आश्चर्यकारक; पूर्वी न झालेले; चमत्कारिक; विलक्षण; अचंबा वाटण्यासारखे.

न. आश्चर्य; उत्पात; चमत्कार (धरणीकंप, उल्कापात इ.). विश्वास बसणार नाही अशी गोष्ट. (वा.) **अद्भुत मांडणे** – नवीन, चमत्कारिक चाल रूढ करू पाहणे. [सं.]

अद्भुत कौतुक न. चमत्कार; आश्चर्यकारक कृत्य.

अद्भुतरम्य वि. १. विलक्षण; चमत्कारिक; तऱ्हेवाईक; कल्पनारंजित; मनोरंजक. २. अवास्तव; कल्पनानिर्मित. [सं.]

अद्भुतरस पु. साहित्यातील नवरसांपैकी एक रस. [सं.]

अद्भुतवाद पु. वस्तुजाताकडे नवलाईने पाहण्याची वृत्ती; प्रत्येक वस्तूमध्ये काही तरी विशेष असते असे मानण्याची पद्धती. [सं.]

अद्भुतशांति–ती स्त्री. (शेंडे नक्षत्र, धरणीकंप इ.) भावी अरिष्टसूचक काही अद्भुत झाले असता त्या अरिष्टाच्या निरसनार्थ जे होमादी कर्म (विधी) करतात ते. [सं.]

अद्य क्रिवि. आज; हल्ली. [सं.]

अद्यतन वि. आजचे; चालू दिवसासंबंधाचे.

न. एका मध्यरात्रीपासून दुसऱ्या मध्यरात्रीपर्यंत चोवीस तासांचा काल; आजचा दिवस. [सं.]

अद्यतनता स्त्री. नावीन्य; आधुनिकता : 'ते आपल्यात अद्यतनता राखायची काळजी घेत असत.' – सासिं २१७. [सं.]

अद्यतनभूत –काळ पु. १. (व्या.) अपूर्ण भूतकाळ (चालू भूतकाळ). २. सामान्य–अनियमित भूतकाळ. [सं.]

अद्यप्रभृति क्रिवि. आजपासून. [सं.]

अद्ययावत् क्रिवि. (वि. प्र.अद्यावत) आजपर्यंत; आज पावेतो.

वि. अगदी अलीकडचा; अगदी नवा; आधुनिकतम; अगदी नवीन.

अद्या पु. अदा; नफा; मिळकत; लाभ; प्राप्ती (व्यापार, नोकरी यापासून).

अद्याप–पि क्रिवि. अजून; अजूनही; आजपर्यंत. [सं.]

अद्यावत पहा : **अद्ययावत** : 'अमृतराव यास आणावयास यांजकडून गेले आहेत, अद्यावत आले नाही.'– ऐसंसा ५. ५७.

अद्यावर अ. आजवर, अद्यापपर्यंत : 'पारावा आपल्या माहेरास जाऊन गोसावी होऊन तिकडेच राहिली. ती अद्यावर जिवंत आहे.' – ऐसंसा १३४.

अद्र उअ. उलट.

क्रिवि. मुद्दाम; हटकून. (व.)

अद्रक न. आले, ओली सुंठ. [सं. आर्द्रक]

अद्रिष्ट वि. पारलौकिकाची इच्छा करणारा : 'परि अद्रिष्टाची सोय सांगे । ऐसे सामर्थ्य नाही.' – मूप्र ४५१.

अद्राव्य वि. वितळण्यास कठीण; ज्याचा रस होत नाही किंवा जे विरघळत नाही असे. [सं.]

अद्रि –द्री पु. पर्वत; डोंगर. [सं.]

अद्रीण न अजीर्ण. (गो.)

अद्रुण क्रिवि. निश्चितपणे; हटकून; पूर्णपणे : 'त्याचा सरळपणा त्याला अद्रुण फशी पाडतो.' – तोरण २६५.

अद्रुम अ. खात्रीने : 'ढग आले की मासे अद्रुम मरतात.' – शेलूक ३७.

अद्रे क्रिवि. आदरून; मुद्दाम. (खा.) [सं. आदर]

अद्रोह पु. द्रोह, बेइमानी, विरोध न करणे : 'अद्रोह अहिंसा आदि गुणांच्या अभावाने' – ज्ञासौ ७१. [सं.]

अद्वय वि. द्वैतविरहित; एकरूप; अभेद : 'ते आपणचि अद्वय ब्रह्म ।' – ज्ञा ५.१६. [सं.]

अद्वयवादी वि. अद्वैतवादी; सर्व वस्तू एकचित्स्वरूप आहेत असे मानणारा. [सं.]

अद्वंद्व न. १. सुखदुख, मान–अपमान यासारख्या द्वंद्वांपलीकडील; पहा : **निर्द्वंद्व.** २. विरोधाचा अभाव. ३. ज्यात किंवा ज्याच्या संबंधाने तंटा किंवा मतभेद नाही असे. ४. ब्रह्म आणि जग, जीवात्मा आणि परमात्मा ह्यांचे ऐक्य आहे असे मत. [सं.]

अद्वातद्वा क्रिवि. विसंगत; असंबद्ध; भरमसाट; भलतेसलते; अचकट विचकट; ताळतंत्र सोडून; मनस्वीपणाने; बेतालपणे (भाषण, वर्तणूक, बोलणे) : 'त्याने अद्वातद्वा विचार प्रकट केल्यास तो उपहासास पात्र होईल.' – लोटिकेले ४.३१५.

अद्वितीय वि. १. ज्याच्यासारखा दुसरा कोणी नाही असा, विलक्षण; निरूपम; बिनजोड; सर्वश्रेष्ठ; लोकोत्तर; असामान्य.

अद्वैत न. १. जीव व शिव (परमात्मा) एकच असे मत : 'जडसृष्टी आभासात्मक असल्यामुळे खोटी व ब्रह्म हेच एक सत्य व आत्मतत्त्व आहे. जीव हा परमात्म्यापासून अभिन्न असल्यामुळे तो व शिव एकच होय.' हे (शंकराचार्यांचे) मत. २. ब्रह्म. ३. (ल.) मतैक्य; ऐक्य; दाट परिचय; सलगी; एकोपा. [सं.]

अद्वैतकुसरी स्त्री.अद्वैत मताचे गूढ ज्ञान.

अद्वैतभाव पु. अद्वैतपण; एकी; ऐक्यमत्य. [सं.]

अद्वैतमत न. जीवात्मा व परमात्मा यांचा वस्तुत: अभेद आहे असे मत. [सं.]

अद्वैतवाद पु. (तत्त्व.) भेदाभेदांवर आधारलेला दृश्य–संसार हा मिथ्या असून भेदरहित ब्रह्म तेवढेच सत्य आहे असे प्रतिपादणारे वेदान्तमत. शब्द, शुद्ध, केवल असे अद्वैतवादाचे प्रकार आहेत. [सं.]

अद्वैतसुख, अद्वैतानंद न. अद्वैताच्या साक्षात्कारामुळे मिळणारे सुख, आनंद; ब्रह्मसुख. [सं.]

अद्वैती वि. अद्वैत तत्त्वज्ञानावर श्रद्धा असणारा. [सं. अद्वैत]

अध वि. अर्ध: 'कीं (चंद्र) बहुता कपाळा वरिपडा जाला । तेणेंही अधा होए' – सव ८४.

अध न. १. खालचा भाग : 'परि अधींहि असोसें । मूळ यया' – ज्ञा १५.५७. २. गुदद्वार : 'आकुंचूनु अध । देऊनि तीन्ही बंध' – ज्ञा १८.१०३१.

अधउर्ध वि. खालीवर : 'ऐसी यककी जीवघडी । अधउर्ध क्रमुनि परिवडी । मागुतिया येति बुढी । कर्मभूमी'–ज्ञाप्र २४८.

अधकाव, अदकाव वि. अधिक; उरलेला; जास्त; फालतूक; फाजील. [सं. अधिक]

अधकुरो वि. अर्धवट; अपूर्ण. (गो.) [सं.अर्ध+कोर]

अधकोर पु. नितकोर; आठवा भाग (भाकरीचा). [सं. अर्ध+कोर]

अधचामधचा वि. १. अधीलमधील; अर्धवट; मधल्या ठिकाणचा; ना पहिला ना शेवटचा; कोठील तरी. २. कोणत्याही एका वर्गात न पडणारा; धड ना शहाणा धड ना मूर्ख; न खरे न खोटे; ना शैव ना वैष्णव इत्यादी. [सं. आद्य + मध्य]

अधन व्यवहार पु. फौजदारी प्रकरण, बाब; ज्यात पैसा किंवा मालमत्ता यांचा संबंध नाही अशी कायद्याची बाब.

अधपणे क्रि. होरपळणे : 'अधपलीं तवकें । इंद्रियें धरिलीं ।' –ज्ञा १२.४६. [सं. अर्ध+तपन]

अधम वि. १. हलका; कनिष्ठ; क्षुद्र; क्षुल्लक. २. (ल.) नीच; वाईट; हलकट; नष्ट; निंद्यकर्मी; दुष्ट. [सं.]

अधमअर्ध न. बेंबीखालचा शरीराचा भाग. [सं.]

अधमअंग न. पाय. (उत्तममांगाच्या उलट) [सं.]

अधमकिडा पु. १. बकऱ्याच्या यकृतामधील रक्त ज्या विकारावर सांगितले आहे असा घोड्याचा एक विकार. २. माणसाचे यकृत ज्यावर औषध म्हणून सांगितले आहे असा एक रोग (एका दंतकथेप्रमाणे). ३. काळपुळी. ४. नेहमी दुखणेकरी माणूस.

अधमति वि. दुष्ट बुद्धीचा : 'कंसे श्रीकृष्णरामा अधमति मरणा मूळ धाडी अक्रूराते' – गरा २२.

अधमदा दृष्टि–ष्टी स्त्री. (नृत्य.) खाली बसणे, डोळ्यांची उघडझाप करणे, बाहुल्या कधी दृश्य व कधी अदृश्य करणे असे प्रकार ज्यात होतात ती. [सं.]

अधमर्ण पु. कर्जदार; ऋणी; देणेदार. [सं. अधम+ऋण]

अधमुसा होणे क्रि. अर्धमेला होणे; रडकुंडीस येणे; हिरमुसणे : 'न्यून गंडापायी मी अगदी अधमुसा झालो होतो.' – एपिआ ३४०.

अधर, अध्धर वि. १. अधीर; उतावीळ; दम, धीर नसलेला; असहिष्णू. २. धर; बैठक नसलेला; निराधार; अधांतरी असलेला; अंतराळी असलेला.
क्रिवि. १. अल्लाद; वरच्यावर; अधांतरी; हलकेच; सैलपणे. २. अचळवी; अरळ; अचानक. [सं. अ+धृ] (वा.) **अधर ठेवणे, लोंबविणे –** अधांतरी, काही आधार नसता मध्येच लोंबत ठेवणे.

अधर वि. १. खालचा; तळचा. २. हलका.
पु. १. खालचा ओठ. २. (सामान्यत:) ओठ : 'जीवशिव एकाकार तैसे मिनले दोन्ही अधर ।।' –एरुस्व १.५७. ३. (नृत्य अभिनय) खालच्या ओठाने (अधराने) दाखविले जाणारे अभिनय. (वा.) **अधर चावणे, चावून खाणे –** रागाने ओठ चावणे; अतिशय रागात असणे. [सं.]

अधर पु. (जीव.) उभ्या अक्षाशी काटकोनात असलेल्या व प्रकाशाकडे वळलेल्या पानाचा किंवा तत्सम सपाट अवयवाचा खालचा पृष्ठभाग. [सं.]

अधरअग्र वि. (वन.) झाडाच्या खोडापासून फुटून जमिनीत जाणारी (मुळे). [सं.]

अधरखंडन न. ओठांचा चावा; चुंबनप्रकार; आवेशाने घेतलेले चुंबन : 'पहिले नाजूक चुंबन ही पुढल्या अधरखंडनाची प्रस्तावना.' – ब्रम्हकु ४. [सं.]

अधरचतुर्थक पु. न. (वा.सां.) प्रथम, खालचा चौथा भाग.

अधरती स्त्री. अध:पाताची प्रवृत्ती : 'हा मुख्य परिसावा गुणु : अधरतीचा' – मूप्र १२२२.

अधरनिर्यास न. ओठावरील पाणी; अधरामृत : '(देवो) मानु दे अधरनिर्यासी'– रुस्व ७०.

अधरपान न. ओठांचे चुंबन; मुका. [सं.]

अधरपुट न. १. दोन्ही ओठ. (अंजलिपुट या शब्दाप्रमाणे शब्द) : 'बत्तीस हिरकण्या एकवळीनें विराजती अधरपुटीं ।' [सं.]

अधरमूल न. (वन.) झाडाच्या खोडापासून फुटून जमिनीत जाणारे मूळ.

अधरस्पंथ पु. आगापिछा; आधार; धरबंध; मागचा पुढचा संदर्भ जुळेल असे बोलणे; ठावठिकाणा; मुद्दापत्ता; थांगपत्ता.

अधरामृत न. ओठांच्या चुंबनापासून मिळणारा अमृततुल्य रस; ओठांतीत अमृत. [सं.]

अधराक्ष पु. (वन.) बीजातील दलिकांच्या खाली असलेला प्रारंभिक अक्षाचा भाग; द्विदलिकित बीजातून बाहेर आलेल्या मूलांकूरांच्या टोकामागील भाग. [सं.]

अधरोत्तर न. १. दुरुत्तर. २. उद्धट उत्तर. [सं.]

अधरोत्तर पद्धती स्त्री. (वानस.) जीत लहान शाखा शेंड्याजवळ असतात अशी शाखा फुटण्याची पद्धत.

अधर्म पु. १. शास्त्रविरुद्ध आचरण; वर्तन; धर्मबाह्य आचरण. २. पाप; गुन्हा; वाईट कर्म. [सं.]

अधर्मचारी वि. अधर्माने वागणारा; धर्मबाह्य वर्तन करणारा. [सं.]

अधर्मयुद्ध न. बेकायदेशीर, नियमाविरुद्ध, अनीतीचे युद्ध; कपटयुद्ध. [सं.]

अधर्मरत वि. अधर्माचरण करण्यात आनंद मानणारा; पापकृत्यात रमणारा. [सं.]

अधर्मविपाक पु. अधर्माचा अखेरचा (वाईट) परिणाम; अनीतीचे फल; पापाची निष्पत्ती. [सं.]

अधर्माचरण न. धर्माविरुद्ध वर्तन; अनीतीची वागणूक. [सं.]

अधर्मात्मा वि. अतिदुष्ट; अनीतिमान (मनुष्य.). [सं.]

अधर्मिष्ठ वि. अतिशय अधर्मी (माणूस); धर्मनिष्ठ नसलेला. [सं.]

अधर्मी वि. अधर्माने वागणारा. [सं.]

अधलंड व. न अधला न मधला असा.

अधलंड मधलंड, अधरलंड मदलंड वि. १. धड ना इकडचा धड न तिकडचा; अधचा मधचा; कोठला तरी. २. अनिश्चित प्रकारचा.

अधला वि. पहिला; आधीचा.

अधलामधला वि. मधील भागाचा; अधील मधील. [सं. आद्य+मध्य]

अधवड पहा : **अधोड**

अधवडचा वि. अलीकडचा; ताजा; अर्वाचीन. [सं. अद्य+वर्त]

अधवणी न. आधण येण्यासाठी, उकळण्यासाठी ठेवलेले पाणी; आधणाचे पाणी.

अधवरौते क्रिवि. खालचा वरती. 'तेथ अधवरौते आकुंचे' - ज्ञा ६.२२७.

अधवा वि. १. तिघात वडील (अधवा, मधवा, धाकटा). २. परंपरेला धरून नसलेला; परंपरा सोडून वागणारा. ३. नवीन; अर्वाचीन. [सं. आद्य]

अधव्याचा व. १. उपटसुंभ; उपरा; अकस्मात प्राप्त. २. सरळ मार्गात नसलेला; शिरस्त्यात नसलेला; मध्येच आढळणारा. ३. कायमचा नव्हे असा; तात्पुरता. ४. बापजाद्यांना माहीत नाहीत अशा गोष्टी करणारा; कधी कुळात कोणी केले नाही अशा भानगडीत पडणारा. ५. एकाएकी सत्ताधारी बनलेला. ६. अलीकडील.

अधस्तन वि. खालचा [सं]

अधस्त्वचा स्तर पु. (वै.) त्वचेच्या खालचा चरबीचा किंवा स्नायूंचा स्तर. [सं.]

अधस्वी स्त्री. १. दासी. २. ठेवलेली बाई; रखेली.

अधस्वी वि. अधाशी; अघोरी; अतिखादाड.[अधाशी अप.]

अध: क्रिवि. खाली; तळाला; समासात खालचा या अर्थी. जसेः- अध:प्रदेश, अधोभाग. [सं.]

अध:कृत्त वि. (भूशा.) ज्याच्या खालचा थर (बाजू) कापला गेला आहे असा (खडक).

अध:ताप, अधस्ताप पु. संकट; अडचण; असहाय स्थिती : 'आर्यपुत्रा मला एकटीला अशी अध:तापी टाकून आपण जावे हे योग्य नव्हे.'- चारु ९६. [सं. अध:+ताप]

अध:पतन न. १. खाली पडणे; अध:पात. २. पुण्य-क्षयामुळे नरकात पडणे; स्वर्गातून मृत्युभूमीवर किंवा नरकात पडणे. ३. नरकपुरी: 'वेदशास्त्रे पुराणें तया बोलती अध:पतन । जया नाहीं परिज्ञान गुरुपरंपरेची ।।' ४. वाईट मार्गाला लागणे; स्थानभ्रष्ट होणे; नैतिक घसरगुंडी. [सं.]

अध:पंथ पु. नरकात जाण्याचा मार्ग. [सं.अध:पथ]

अध:पात पु. १. अध:पतन २. सदाचरणातून दुराचणाकडे जाणे. ३. चांगल्या परिस्थितीतून वाईट परिस्थितीत जाणे.[सं.] (वा.) **अध:पात होणे** - हीनावस्थेस पोचणे; नरकात पडणे.

अध:प्रमाण वि. प्रमाणापेक्षा कमी; खालच्या प्रतीचे; कमी तीव्र (मद्य). [सं.]

अध:प्रवाही चक्र न. पाणी जेथून पडते अशा ठिकाणी बसविलेले चक्र; हे पाण्याच्या जोराने फिरते. उंचावरून पडणाऱ्या पाण्याच्या प्रवाहाच्या जोराने फिरणारे चक्र.

अध:स्तर पु. १. तळचा थर; खालचा थर.२. (भूशा.) पृथ्वीच्या कवचाखाली असणारा खडकांचा भाग. [सं.]

अध:स्थ वि. (वन.) पुष्पदलांच्या खालच्या पातळीवर असणारा (किंजपुट). उदा.पेरू, डाळिंब, भोपळा इ. [सं.]

अध:स्थळी क्रिवि. (बायकी) १. खाली; अधोदिशेकडे. २. अभरवशी (पडणे, पाडणे).[सं.अध :+ तल किंवा स्थल] (वा.) **अध:स्थळी पहावयास लावणे**- मानखंडना करणे; फजिती करणे; तोंडघशी पाडणे.

अध:स्थापित वि. (भूशा.) तळाशी गेलेला. [सं.]

अध:स्वस्तिक न. (ज्यो.) स्वस्तिकापासून काढलेली लंबरेषा अधो दिशेकडे वाढवली असता आकाशाच्या अदृश्य गोलार्धाला ज्या बिंदूत छेदते तो बिंदू; स्वस्तिकाच्या थेट उलट दिशेला म्हणजे द्रष्ट्याच्या तळपायाच्या दिशेला असणारा खगोलावरील बिंदू. [सं.]

अध:क्षति-ती स्त्री. १. (भू.) उघड्या पडलेल्या खडकांवर वातावरणप्रक्रिया झाल्याने निर्माण झालेला खडकांचा चुरा उंचभागाकडून सखल भागाकडे वाहून जाणे. २. (भूशा.) खालचा टप्पा; खालची स्थिती.

अध:क्षेप पु. (भूशा.) विभंग होऊन सापेक्षत: खाली गेलेला खडकाचा भाग.

अधाडा पु. १. तुटलेला कडा; अर्धकडा : 'जिये ब्रह्माचळाचा आधाडा ।'- ज्ञा ७.६९. २.(ल.) आधार.
वि. अधांतरी. [सं. अर्ध+तट]

अधाडे शअ. मध्ये;कडे. वि. अर्धवट.

अधाधा, अधाधे वि. अर्धे अर्धे : 'स्त्री-पुरुष नामभेदे नांदे । जग सकळ आधाधे-।पणे जिहीं ।' -अमृ १.१७. [सं. अर्ध+अर्ध]

अधाधिणे अक्रि. भिवविणे; भेडसावणे.

अधार्मिक वि. धर्माप्रमाणे न चालणारा; धर्म न मानणारा; दुराचारी; अन्यायी; पातकी. [सं.]

अधाशी-सा- सी वि. हावरा; असोशी; अतृप्त; लोभी; खादाड. [सं. अति किंवा अधि+आशी]

अधास स्त्री. हाव; लोभ; उत्कट इच्छा; खा खा; हावरेपणाची वासना. [सं. अधि किंवा अध:+आश = खाणारा]

अधांटी स्त्री. केवळ दुसऱ्याला त्रास देण्यासाठी वात्रटपणाने काढलेल्या शंका-कुशंका, हरकती इ. (देणे, काढणे, फोडणे).

अधांतर न. आकाश व पृथ्वी यांच्या मधला प्रदेश. [सं.]

अधांतरी-अधांत्री क्रिवि. हवेत; अंतराळी; आकाशात; वर; मध्येच. (वा.) **अधांतरी ठेवणे**- लोंबकळत ठेवणे; निकाल न लावता ठेवणे; अनिर्णीत ठेवणे.

वि. निराधार; एकांडा.

अधि अ. नेहमी नामाशी संयुक्त असणारा उपसर्ग; वर; वरचढ; आधिक्य; अधिकृतता या अर्थी (स्थल, परिमाण, गुण याने). उदा. अधिपती. [सं.]

अधिऔष्णिक वि. (भूशा.) कमी उष्णतामानाच्या परिस्थितीत मॅग्मीय जलाद्वारे तयार झालेले (धातुक निक्षेप). [सं.]

अधिक वि. १. जास्त; पुष्कळ; फार. (ल.) नकोसा; नावडता : 'मावशींना चंद्रिका जशी अधिक झाली तशी चंद्रशेखरांना काही झाली नव्हती.'– निचं ११८. २. अधिक मोठे; गुरुत्तर. ३. वर; पेक्षा; जास्त. ४. (ग.) दोन संख्यांची बेरीज करण्यासाठी वापरण्यात येणारा शब्द व त्याचे चिन्ह; जास्त; बेरीज केल्यावर येणारी राशी; संख्या. उदा. अ+ब (अ अधिक ब). ५. विशेष पटाईत; निष्णात; अट्टल; असाधारण (वाईट अर्थी–आगाऊ, दीड शहाणा). ६. जादा, वाढीचा (महिना अधिकमास)[सं.] (वा.) **अधिक होणे–** संपणे; कमी होणे. २. वाजवीपेक्षा जास्त पिकणे; उतरणे. (फळ वगैरे).

अधिक आगळा १. थोडेसे वर; थोडे जास्त. २. प्रमाणाबाहेर : 'आम्ही तिघीजणी त्यांना यत्किंचित देखील अधिक आगळे काम पडू देत नव्हतो.' – पलकोघे ४०१.

अधिक उणा वि. १. कमीजास्त. २. लहान मोठा. २. बरावाईट.

अधिक उणा शब्द १. मर्यादेचे उल्लंघन करण्यासारखा शब्द; टाकून बोलणे. २. बोलू नये असा शब्द.

अधिक उत्पन्नाचे वाण न. (कृषी.) गहू व ज्वारी पिकांमध्ये निवड पद्धतीने व संकर पद्धतीने निर्माण केलेली जास्त उत्पन्न देणारी जात.

अधिक चिन्ह न. १. (ग.) बेरजेची क्रिया दर्शविणारे '+' हे चिन्ह.२. आरोग्यसेवा दर्शक चिन्ह. [सं.]

अधिक तरलता स्त्री. (अर्थ.) व्यवहार अधिक सुलभपणे चालावेत यासाठी बँकांनी स्वत:जवळ ठेवलेला जास्तीचा रोख पैसा असलेली स्थिती.

अधिक नोंद स्त्री. (ग्रं.) सूची लेखन करताना मुख्य नोंदीपासून तयार केलेल्या त्रोटक नोंदी.

अधिक प्रसंग १. दंगामस्ती; भांडण; उपमर्द. २. आगाऊपणा; फाजीलपणा : 'अधिक प्रसंग करशील तर एका क्षणात तुझं तोंड कायमचं बंद करीन.' – अस्तंभा १२४.

अधिक भेट स्त्री. साक्षात्कार.

अधिक महिना, मास पु. (ज्यो.) सौर कालगणना पद्धतीशी समन्वय साधण्यासाठी चांद्र कालगणनेत दर २८ ते ३५ महिन्यांनी धरण्यात येणारा एक अधिक महिना. ज्या चांद्र महिन्यात सूर्याची कोणतीही संक्रांत पडत नाही असा महिना; धोंड्याचा महिना.

अधिकर पु. प्रमाणापेक्षा अधिक उत्पन्न असल्यास द्यावा लागणारा कर : '१९६४–६५ पर्यंत अधिकर हा प्राप्तिकराहून वेगळा होता.' – कराअ २४. [सं.]

अधिकरण न. १. स्थान या अर्थी व्याकरणातील एक पद. (सप्तमीचा अर्थ). २. पाया; विषय; आधार; आश्रयस्थान; एखादा सिद्धांत किंवा प्रमेय ज्यावर उभारले असते ते स्थल : 'सकळ विद्यांचे अधिकरण ।'– ज्ञा १३.१. ३. नेमणूक. ४. संबंध. ५. आधार. ६. ग्रंथाचा विषयानुरोधाने पाडलेला विभाग. ७. एखाद्या शासकीय विभागातील, विषयातील विवादांचा निर्णय करण्यासाठी नेमलेले, न्यायालयीन अधिकार असलेले मंडळ. उदा. महसूल न्यायाधिकरण. ८. परमेश्वराने अधिकार देऊन स्थापन केलेला आचार्य. 'अधिकरणाने परमेश्वरुचि उद्धरिती'– लीचउ १३४. [सं.]

अधिकरण सिद्धान्त पु. पुष्कळ सिद्धान्तांना मूलभूत असा सिद्धान्त.

अधिकरणिक पु. न्यायाधीश : 'सरदार हो, अधिकरणिकास सांगा की, राज्ञीच्या अपराधाची चौकशी कर्तव्य आहे.' –मोहवि.

अधिकरणी वि. ज्यास काही आधार, आश्रय आहे असा.

अधिकर्ष पु. (अर्थ.) बँकेतील खात्यात शिल्लक असलेल्या रकमेपेक्षा जास्त रकमा काढणे; अशाप्रकारे रक्कम काढण्यासाठी वापरलेला चेक; दस्तऐवज. [सं.]

अधिक वाण न. अधिक महिन्यात सासूने जावयाला द्यावयाचे वाण.

अधिकंस पु. (ग.) मोठा कंस. वर्तुळ परिघावरील कोणत्याही दोन बिंदूंनी सीमित असा परिघाचा भाग म्हणजे कंस व अशा तऱ्हेने निर्माण होणाऱ्या कंसातील मोठा कंस. [सं.]

अधिकाई स्त्री. १. समृद्धी; अधिकपणा; वैपुल्य. २. मोठेपणा; श्रेष्ठत्व; वरचढपणा : 'भक्ति अधीन तुझे देवपण । मा मोक्षासि कोण अधिकाई ।'– एभा २९.७३७.

अधिकाधिक वि. जास्त जास्तच.

अधिकाध्ययन (मानस.) पहा : **अत्यभ्यसन**

अधिकार पु. १. सत्तेचे स्थान; जबाबदारीची जागा. २. धनीपणा; वर्चस्व; प्रभुत्व; हक्क. ३. कार्यक्षेत्र; मर्यादा; प्रांत. ४. योग्यता : 'जैसा पाहोनि अधिकार । तैसे बोलावें उत्तर ।'– तुगा ८१७. ५. (व्या.) सर्वसाधारण नियम; विधान; दिग्दर्शक वाक्य; काही विशिष्ट गोष्टींना लागू होणारा सामान्य नियम अथवा मथळा; अशा नियमाचा उपयोग. ६. विषय; प्रकरण; ज्याविषयी विचार केला आहे ते. ७. राज्य; अधिसत्ता; अंमलदारी. ८. विवेचनाचे किंवा निरूपणाचे क्षेत्र किंवा विषय. ९. देखरेख. १०. ग्रंथाचा पोटविभाग; प्रकरण. [सं. अधि+कृ]

अधिकारग्रहण न. मंत्री, राज्यपाल इ. नी आपल्या पदावर रुजू होणे. [सं.]

अधिकारच्युत–भ्रष्ट वि. (मंत्री, सचिव इ.) मानाच्या अधिकारापासून भ्रष्ट; अधिकारावरून, नोकरीवरून काढलेला, कमी केलेला.[सं.]

अधिकारच्युति–ती स्त्री. पद जाणे; अधिकार जाणे; सत्तानाश; पदच्युती; अपकर्ष; ऱ्हास. [सं.]

अधिकारणे अक्रि. एखाद्याला उद्देशून बोलणे (उघड किंवा मनामध्ये). स्पष्टपणे एखाद्यास उद्देशून एखादी गोष्ट करणे.

अधिकारत्याग पु. सत्ता किंवा स्थान सोडणे; अधिकार टाकणे. [सं.]

अधिकारपत्र न. नियुक्त व्यक्तीची ओळख व परिचय करून देणारे पत्र; सामान्यत: परदेशी राजदूत वगैरेना असे अधिकारपत्र, ते ज्या देशात

नेमले जातात त्या देशाच्या राष्ट्रपतींना सादर करावे लागते. [सं.]

अधिकारपदाची शपथ स्त्री. (राज्य.) राज्यपालपद, मंत्रिपद या सारखे अधिकारपद ग्रहण करताना घ्यावयाची शपथ.

अधिकारपृच्छा स्त्री. (राज्य.) एखादी व्यक्ती कोणत्या अधिकाराने विशिष्ट पद मागत आहे याची विचारणा करणारे अधिकृत पत्र. [सं.]

अधिकारप्रयोग पु. हक्काची अंमलबजावणी.

अधिकारबाजी स्त्री. अधिकाराचा हव्यास; आहे त्यापेक्षा अधिक अधिकार गाजविण्याचा दिमाख; अधिकाराचा दुरुपयोग.

अधिकारलेख पु. अधिकार देणारा लेख; रिट : 'घटनेसंबंधीचे काही अधिकार लेख कित्येक वर्षे'– आंवि १५०. [सं.]

अधिकारवस्त्र न. विशिष्ट अधिकाऱ्याने कार्यालयात घालायची अधिकार दर्शक विशिष्ट वस्त्रे.

अधिकार विभागणी स्त्री. मध्यवर्ती सरकार व वसाहती किंवा प्रांतिक सरकार यांच्यामधील अधिकाराची वाटणी; अधिकाराचे वाटप.

अधिकारविसर्जन अधिकार बरखास्त करणे; अधिकार नष्ट करणे. पहा : **अधिकारत्याग** [सं.]

अधिकारशिष्टाई स्त्री. एखाद्या अधिकाराच्या स्थानी असल्यामुळे वागणुकीत दाखवावयाची अदब, गौरव वगैरे.

अधिकारशुल्क न. अधिकाराचा मोबदला.

अधिकारश्रेणी स्त्री. शासनातील किंवा कोणत्याही संस्थेतील व्यक्तींची ज्येष्ठ-कनिष्ठता दाखवणारी पद्धती; प्रत्येक कर्मचाऱ्यांचे स्थान दाखवणारी सोपानपरंपरा. [सं.]

अधिकारस्थ वि. स्थानापन्न; सत्ताधिष्ठित; अधिकारावर-सत्तेवर असलेला. [सं.]

अधिकारक्षेत्र (कायदा.) ज्या क्षेत्रावर अमल करण्याचा शासनाचा, न्यायालयाचा वा प्राधिकरणाचा हक्क असेल ते क्षेत्र.

अधिकाराभिलेख पु. एक नोंद, याची कागद पत्रे; दप्तर.

अधिकारी पु. १. कामदार; अंमलदार; हुद्देदार: 'अधिकारिया रिगतां गावो । होय जैसा उत्साहो ।'– ज्ञा १८.७९५. २. विशिष्ट स्थानाबद्दल सत्ता, हक्क, विशिष्ट गुण-पात्रता असलेला; हक्कदार; वारसदार. ३. अध्यक्ष; चालक; देखरेख करणारा; व्यवस्थापक. ४. देशमुखाच्या खालील एक जिल्हा कामगार; गाव कामगार, पाटील यासही हा शब्द लावतात. ५. नियामक; प्रवर्तक.

वि. अधिकार असलेला; योग्यतेचा; पात्र. [सं. अधिकारिन्]

अधिकारोत्सर्ग पहा : **अधिकारत्याग**

अधिकाव पु. गर्व; उन्मत्तपणा : 'ऐसा तेयाचा अधिकाओ देखोनि तो एथोनि चडकणा हाणीतला'– लीचपू ५५.

अधिकांग न. एखादा अधिक असलेला अवयव (उदा. सहावे बोट) वि. ज्यास एखादा अवयव अधिक आहे असा.

अधिकीलन (अर्थ.) दुसऱ्या देशाच्या चलनात आपल्या देशाच्या चलनाचा दर निश्चित करून त्याच किंमतीला खिळवून ठेवणे, कमीजास्त होऊ न देणे. [सं.]

अधिकुल न. (वै.) वांशिक गुणधर्मानुसार एकमेकांशी संबंधित असलेल्या कुलांचा गट किंवा उपगट. [सं.]

अधिकृत वि. १. विशिष्ट स्थानापन्न; सत्ताधिष्ठित. २. अधिकार मिळालेला; नेमलेला : 'ठाणेदाराची आपण अधिकृत बातमीदार आहोत अशी खात्री पटवावी लागे.'– के १२.७.३०. ३. मनात असलेले उद्दिष्ट. ४. साधार; शासनाची किंवा अधिकाऱ्याची मान्यता असलेला; त्यांच्या सूचनेवरून केलेला; झालेला (खुलासा वगैरे). [सं.]

अधिकृत दर पु. (अर्थ.) एखाद्या कंपनीने आपल्या उत्पादित वस्तूची ठरविलेली विक्री किंमत [सं.]

अधिकृत सूची (अर्थ.) कंपनीने संमत केलेली भागधारकांची यादी.

अधिकेंद्र न. (भूशा.) १. भूकंपाच्या उगमस्थानावरील भूपृष्ठाचा भाग. २. भूकंपाचा जमिनीवरील केंद्रबिंदू. [सं.]

अधिकोत्तर वि. १. विशेष; अधिक; याहून जास्त. २. असामान्य; विलक्षण; वाजवीपेक्षा जास्त; लोकोत्तर; वरचढ; एकाहून एक; अभूतपूर्व; भयंकर : 'तेथे न चालें तंतर मंतर । वर्तमान हे एक अधिकोत्तर ।' – ऐपो २१४. [सं.]

अधिकोष पु. (अर्थ.) बँक; पैसे व्याजाने ठेव म्हणून स्वीकारणारी व कर्ज देणारी संस्था.

अधिक्रम पु. (समाज.) वरिष्ठांपासून कनिष्ठांपर्यंतची पायरीपायरीने केलेली अधिकार विभागणी. [सं.]

अधिक्रमण न. १. दुसऱ्याची जागा घेणे; दुसऱ्याला पाठीमागे टाकणे. २. दुसऱ्याला डावलून वरच्या पदावर जाणे. ३. (ज्यो.) बुधाचे किंवा शुक्राचे पृथ्वी आणि सूर्य यांच्या मधून जाणे. या वेळी सदर ग्रहाचा काळा ठिपका सूर्यबिंबावरून सरकताना दिसतो.

अधिक्रमी वि. (समाज.) श्रेष्ठ कनिष्ठतेच्या तत्त्वावर आधारित. [सं.]

अधिक्रय पु. वाजवीपेक्षा अधिक, अनावश्यक खरेदी.

अधिखंडीय वि. (भूशा.) १. भूखंडांवर, गाळांवर सापडणारा अथवा पडून असलेला. २. भूखंडाच्या किनाऱ्यालगतच्या उथळ सागरकिनाऱ्यावरचा (भूखंडमंचावरचा). [सं.]

अधिगण पु. (वै.) वांशिक गुणधर्मानुसार पडणारा वर्ग, गट. [सं.]

अधिगत वि. १. प्राप्त; पोचलेला. २. ज्ञात; जाणलेला; अवगत; माहीत. [सं. अधि + गम्]

अधिगम पु. १. बोध; उमज; प्राप्ती; ज्ञान. २. (कायदा.) सापडलेली ठेव, पैसा. [सं.]

अधिगम्य वि. प्राप्त होण्यासारखे; प्राप्त व्हावयाचे (ज्ञान, ज्ञानाचा विषय). [सं.]

अधिचार पु. मारकमंत्र; शत्रूचे नुकसान व्हावे म्हणून करावयाचा मंत्रप्रयोग. [सं.]

अधिचिन्ह न. अधिकारदर्शक, मानदर्शक चिन्ह. [सं.]

अधिछात्र पु. विद्यापीठात विशिष्ट कालखंडाकरिता संशोधन किंवा अध्यापन यासाठी शिष्यवृत्ती देऊन नेमलेला पदवीधर विद्यार्थी. [सं.]

अधिछात्रवृत्ति-त्ती स्त्री. अधिछात्राला मिळणारी शिष्यवृत्ती.

अधिछाद पु. (स्था.) एकमेकांना किंवा परस्परांना व्यापणे. [सं.]

अधिजन सत्ता स्त्री. (राज्य.) उमरावशाही; समाजात उच्च स्थानावर

असलेल्या लोकांची शासनसत्ता; अमीर, उमरावांची सत्ता. [सं.]

अधिजल भुयार पाणचक्की, वीजचक्की इत्यादीकडे जाणाऱ्या जलप्रवाहाचे भुयार.

अधिजलवाह पु. पाणचक्की, वीजचक्की यांकडे जाणारा पाण्याचा प्रवाह.

अधिजालक न. (भौ.) धातुमिश्रणातील अवकाशजालकाची पद्धत. उदा. तांबे व सोने यांच्या मिश्रणात प्रत्येक प्रकारचा अणू हा वाटेल तसा विभागला न जाता योग्य भौमितीय जागा व्यापतो. ही त्याची प्रवृत्ती असते. [सं.]

अधिजिव्ह पु. (आयु.) घशाचा एक विकार. – आयु सिद्ध १.३१.

अधिटिप्पण न. एखाद्या विषयावर स्पष्टीकरणासाठी केलेली टिपणी.

अधित्यजन न. मालकी वा इतर हक्काचा आपणहून उघडपणे केलेला त्याग. [सं.]

अधित्वचा स्त्री. (जीव.) सजीवांच्या शरीरातील कोणत्याही भागावरचा सर्वात बाहेरच्या कोशिकांचा थर. [सं.]

अधिदान न. पगार, वेतन इ. अदा करणे, देणे. [सं.]

अधिदान अधिकारी पु. पैसे, वेतन इ. देणारा अधिकारी.

अधिदिन पु. जादा दिवस. दर चार वर्षांनी येणाऱ्या ३६६ दिवसांच्या वर्षातील फेब्रुवारीत २८च्या ऐवजी २९ दिवस येतात. हा ज्यादा दिवस म्हणजे अधिदिन. अशा वर्षाला अधिदिन वर्ष म्हणतात.

अधिदेय न. भत्ता.

अधिदेवता स्त्री. १. मानलेली, स्थापन केलेली, अधिष्ठित देवता. २. मनुष्याच्या विशिष्ट अवयवात, इंद्रियांत, शक्तींत अधिष्ठित असलेली देवता. उदा. सूर्य नेत्रांमध्ये, अश्विन नाकामध्ये, दिशा कानांमध्ये, वरुण तालूमध्ये, वायू त्वचेमध्ये इ.; अधिभूत हे ज्ञेय म्हणजे जाणण्याची वस्तू असते; अध्यात्म हे ज्ञानसाधन म्हणजे जाणण्याचे साधन असते व अधिदेवता हे ज्ञान जाणणारी शक्ती असते. ३. ग्रहमख वगैरे कृत्यांत मुख्य देवतेच्या उजव्या बाजूला स्थापन केलेली देवता. डाव्या बाजूच्या देवतेस प्रत्यधिदेवता म्हणतात. [सं.]

अधिदैव पहा : **अधिदेवता.** जीव; प्रकृतिभोक्ता पुरुष : 'जीउ येणें नावे। जेयाते आळविजे स्वभावें। तें अधिदैव जाणावें।'–ज्ञा ८.५५.

अधिदैवत न. पहा : **अधिदेवता.** १. कुलदैवत; अधिष्ठात्री देवता. २. रक्षण करणारा देव. ३. त्या त्या इंद्रियांचा अधिष्ठाता देव. ४. सकल विश्वरूप असलेला विराट पुरुष. [सं.]

अधिधारण करणे क्रि. (भौ.) आतमध्ये शोषून घेऊन पुन्हा बाहेर न पडेल अशा रीतीने बंद करणे.

अधिनियम पु. संसदेने किंवा विधानसभेने केलेला व राष्ट्रपतींनी किंवा राज्यपालांनी मान्यता दिलेला कायदा; अधिकृत कायदा.

अधिनियमिती पु. १. कायद्यात किंवा विधिविधानात रूपांतरित झालेला मसूदा. (अधिकृतपणे जारी झालेले अधिनियम, नियम, विनियम, अध्यादेश इत्यादींचा यात समावेश होतो.). [सं.]

अधिनिर्णय पु. १. न्यायाधीशासारख्या एखाद्या पदाधिकाऱ्याने दिलेला निर्णय. २. संसद, विधानसभा यासारख्या सभांच्या अध्यक्षांनी दिलेला निर्णय. [सं.]

अधिप, अधिपति–ती पु. १. स्वामी; मालक; धनी; सत्ताधीश; राजा; अधिराजा. उदा. ग्रामाधिपती, राज्याधिपती. २. (आयु.) मस्तकाच्या अग्रभागी (वरच्या भागी) आतल्या अंगास जेथे शिरा एकत्रित झाल्या आहेत व जेथे केसांचा भोवरा आहे असे मर्मस्थान. [सं.]

अधिपणन न. अधिकृत प्रमाणाहून अधिक व्यापार.

अधिपत्र न. १. अधिकारपत्र. २. पकडण्याचा लेखी हुकूम.

अधिपरिव्यय पु. १. कोणत्याही एका विशिष्ट शीर्षकाखाली टाकता येणारा खर्च. २. वरकड खर्च. [सं.]

अधिपात पु. (ज्यो.) एखादा आकाशस्थ गोल आपल्या कक्षेत फिरताना ज्या बिंदूत आयनिक वृत्ताचे संदर्भप्रतल भेदून दक्षिणेकडून उत्तरेकडे जातो तो बिंदू.

अधिपायता पु. शासकीय अधिकारी : 'श्री कान्हरदेव तं निरोपित अधिपायता मुहमद प्रोस्नाहि को शिला' – कोशिला ५–६.

अधिपृष्ठ न. (ग.) वरचा भाग; पृष्ठभाग. [सं.]

अधिप्रमाणता स्त्री. एखाद्याच्या खरेपणासंबंधाने खात्री देणे.

अधिप्रमाणन न. एखादे कागदपत्र अस्सल किंवा वैध असल्याचे प्रस्थापित करणे; एखाद्या दस्तऐवजास किंवा कागदपत्रास अस्सलपणा किंवा कायदेशीरपणा देणे. (क्रि. करणे.)

अधिप्लवक वि. (भूशा.) समुद्रपृष्ठभागापासून खाली १०० वाव (फॅदम) खोल असा किनाऱ्यालगतचा व ज्यात सागरपृष्ठावर तरंगणाऱ्या सूक्ष्म वनस्पतींचे व प्राण्यांचे वैपुल्य असते असा. [सं.]

अधिभार पु. १. सर्वसामान्य करांव्यतिरिक्त द्यावा लागणारा जादा आकार. २. लादलेला जादा बोजा (पैशांचा). [सं.]

अधिभावी ठरणे क्रि. १. वरिष्ठतेच्या अधिकाराने एखादी गोष्ट बाजूला सारणे किंवा दुर्लक्षिणे. २. प्रभावी ठरणे. [सं.]

अधिभाषा स्त्री. (तत्त्व.) पराभाषा; भाषेविषयीची भाषा. [सं.]

अधिभूत न. १. साक्षात वस्तू; ज्ञानाचा विषय होण्यासारखी वस्तू. पहा : **अधिदैवत.** २. पंचमहाभूतांची विनाश पावणारी सृष्टी : 'तयाते अधिभूत म्हणिजे'– ज्ञा ८.३३. [सं.]

अधिभोगी स्वामी पु. दुसऱ्याच्या मालकीच्या जमिनीचा किंवा घराचा (वाट, विहीर इ.चा) वापर करण्याचा हक्क असलेला इसम. [सं.]

अधिमत न. १. न्यायचौकशीसाठी सुपूर्त केलेल्या प्रकरणावरील ज्यूरीचा निर्णय. २. न्यायनिर्णय; न्यायनिवाडा. [सं.]

अधिमंडल–ळ न. सर्वसाधारण सदस्य मिळून होणारे मंडळ; सर्वसाधारण सभा; जनरल बॉडी. [सं.]

अधिमान पु. अग्रक्रमाने पसंती; अधिक पसंती; सापेक्षतया जास्त पसंती. [सं.]

अधिमानत: क्रिवि. अधिक पसंतीने. [सं.]

अधिमान भाग पु. (व्यापार.) ज्यावर अग्रहक्काने लाभांश दिला जातो असा भाग. (शेअर).

अधिमान्य न. (अर्थ.) पूर्णपणे मान्य असलेले (कर्ज.)

अधिमान्य भाग पु. (अर्थ.) सामान्य ठेवीदारांना नफ्याची वाटणी मिळण्यापूर्वी ज्यावर ती प्रथम मिळते असे विशेष सवलतीचे रोखे, शेअर्स इत्यादी.

अधिमास पहा : **अधिकमास**

अधिमूल्य न. (अर्थ.) सेवकांना, कर्मचाऱ्यांना मिळणारी मजुरी, वेतन, श्रममोबदला इत्यादीपेक्षा जास्त दिली जाणारी रक्कम. [सं.]

अधिमूल्यन न. (अर्थ.) किंमत वाढवणे; मूल्य वाढवणे; चलनाची ठरलेल्या किंमतीहून अधिक किंमत येण्याची स्थिती.

अधियज्ञ पु. १. शरीरभाव नाहीसा करून, मन व प्राणांचे संयमन करून, ज्ञान व ज्ञेय यांचे ऐक्य करणारा : 'आता इये शरीरग्रामी । जो शरीरभावांते उपशमी । तो अधियज्ञु गा मी । पांडुकुमरा ।।– ज्ञा ८.३७. २. सर्व यज्ञांचा अधिपती; ईश्वर. [सं.]

अधिराज पु. सार्वभौम राजा; मुख्य : 'तरी सकळ वीराधि– राजु । जो सोमवंशी विजयध्वजु ।' – ज्ञा १२.२०. [सं.]

अधिराजदूत पु. (राज्य.) आपल्या शासनसंस्थेच्या वतीने निर्णय घेण्याचा, कृती करण्याचा पूर्ण अधिकार किंवा सत्ता असलेला राजनैतिक प्रतिनिधी. [सं.]

अधिराज्य न. सार्वभौमत्व : 'संस्कृतचे अधिराज्य मान्य करून मराठीची स्वायत्तता त्यांनी स्थापित केली.'– संसाफ १२०.

अधिराज्य विधान मंडळ न. सार्वभौम राजाच्या सत्तेखालील अधिकार गाजवणारे मंडळ.

अधिरोध पु. व्यापारी जहाजांना आपल्या बंदरात येण्यास किंवा बंदरातून जाण्यास प्रतिबंध करणारा सरकारी आदेश. [सं.]

अधिरोपण न. (वै.) आरोपण; एखादा अवयव किंवा त्याचा भाग शरीराच्या दुसऱ्या ठिकाणी बसवणे. [सं.]

अधिरोहण न. बसणे; चढणे (राज्यावर, सिंहासनावर).

अधिलाभांश पु. १. वाजवी पगाराव्यतिरिक्त दिलेली, मिळालेली अधिक रक्कम. २. झालेल्या नफ्याचा कामगारांना दिलेला भाग. [सं.]

अधिलेख १. प्रस्तुत लेख. २. विक्रय लेख; फरोक्तखत; सनद; बक्षीसपत्र; मुखत्यारपत्र. [सं.]

अधिलेप पु. १.(वन.) बाह्यावरण (परागकणांचे).
यातील विविधता (काटे, रंध्रे, रेषा, आकार) लक्षात घेऊन त्यांचे प्रकार अथवा जनक वनस्पती ओळखणे शक्य असते. २. (प्राणि.) दातांचे बाह्य आवरण. [सं.]

अधिलोक पु. संसार; जग; ब्रह्मांड. [सं.]

अधिवक्ता पु. उच्च न्यायालयात मूळ खटले चालविणारा वकील.

अधिवचन न. १. प्रमाणवचन; उक्ती. २. प्रत्यक्ष दाव्याशी संबंधित नसलेल्या, परंतु परंपरागत सत्य असलेल्या मुद्यांवर, तत्त्वांवर न्यायाधीशांनी दिलेले मत. [सं.]

अधिवार्षिक वि. ठरवलेल्या वर्षाची मुदत संपल्यानंतर मिळणारी.

अधिवास पु. १. राहण्याचे स्थान; मुख्य वसतिस्थान; वास्तव्य; राहणे : 'यज्ञें अधिवासु श्रुति ।' –ज्ञा ३.१३७. २.शेजार.
३. (अर्थ.) हुंडी किंवा वचनपत्र निर्दिष्टस्थानी देय करणे. [सं.]

अधिवासन व्रतांचे उद्यापन करण्याचे वेळी त्या त्या कर्माच्या देवतांची विधिपूर्वक सर्वतोभद्रादी आसनांवर अगोदर केलेली स्थापना; देवता स्थापन. २. देवतेची प्राणप्रतिष्ठा किंवा स्थापना करण्यापूर्वी आदल्या दिवशी तिला अक्षतांवर किंवा पाण्यामध्ये ठेवणे. ३. (ल.) कर्ज वसूल करण्यासाठी किंवा आपली एखादी मागणी मान्य करून घेण्याकरिता एखाद्याच्या दारात धरणे धरून बसणे. ४. (समाज.) एखाद्या प्रदेशात नव्याने वसाहत करणे. [सं.]

अधिवास प्रमाणपत्र न. एखाद्या ठिकाणी राहत असल्याबद्दलचे दंडाधिकाऱ्याने दिलेले अधिकृत प्रमाणपत्र; निवासी दाखला.[सं.]

अधिवासांतर न. राहण्याचे कायदेशीर ठिकाण बदलणे.

अधिवासी पु. एका विशिष्ट ठिकाणी कायम वास्तव्य करणारी व्यक्ती.

अधिविक्षेप पु. अपमान; अधिक्षेप : 'अधिविक्षेपु जो करी कर्वी...तेहाचिए माये...'– कालवर्षी शिला १.१९.

अधिवृक्क प्रपिंड पु. (प्राणि.) मूत्रपिंडाजवळ असलेली अंत:स्रावी ग्रंथी.

अधिवेशन न. १. सभा; बैठक; सत्र : 'हे प्रज्ञा-परिषदेचे ८वे अधिवेशन आहे.'– के १६.४.३०. २. विधानसभा, संसद इ.चे कामकाज चालू असतानाचा कालावधी. [सं.]

अधिव्याख्याता पु. महाविद्यालयात किंवा विद्यापीठात शिकविणारा अध्यापक. प्रोफेसर, रीडर व लेक्चरर यांना अनुक्रमे प्राध्यापक, प्रपाठक व अधिव्याख्याता हे शब्द योजिले जातात. [सं.]

अधिशकली वि. (भूशा.) खडकांचा चुरा व तुकडे एकत्र साचले जाऊन तयार होणारा (खडक). [सं.]

अधिशक्ति-क्ती स्त्री. (सं.वि.) अंमलबजावणीचा अधिकार.

अधिशयन काल पु. जंतूंचा शरीरात प्रवेश झाल्यापासून रोगाची भावना व लक्षणे दिसू लागेपर्यंतचा काल.

अधिशासी वि. अंमलबजावणीसंबंधी.

अधिशून्य करणे असंमत करणे; न करणे; निष्प्रभावी करणे.

अधिशोषण न. (जीव.) दोन भिन्न जातींचे घनपदार्थ परस्परांच्या सान्निध्यात आले असता वरच्या थरातील रेणूंच्या घनतेत होणारा बदल. [सं.]

अधिश्रयण न. (तत्त्व.) पात्रात ठेवून उकळणे; गरम करणे; (अधिश्रयणी म्हणजे यज्ञातील अग्निकुंड त्यावरून) अग्निकुंडावर ठेवून उकळण्याचा विधी. [सं.]

अधिश्रित खडक पु. (भूशा.) १. हिमवाहाने वाहून आणलेला व लहान दगड गोट्यांवर उचलून ठेवल्याप्रमाणे स्थिर झालेला मोठा पाषाण खंड. २. उंच जागी असलेला अशाच प्रकारचा खडक. [सं.]

अधिषद स्त्री. (अर्थ.) व्यवसाय संघ; ज्याला बरेच भांडवल लागेल असा प्रकल्प चालू करण्याकरता औद्योगिक संस्थांनी एकत्र येऊन स्थापन केलेली संघटना. [सं.]

अधिषवण न. (तत्त्व.) १. सोमरस काढण्याचे पात्र, साधन. २. सोमरस काढणे, पिळणे. [सं.]

अधिष्टा पु. अधिष्ठाता : 'की तो सकळवेधाचा अधिष्टा'– मूप्र ७१४.

अधिष्ठणे अक्रि. १. (चुकीने अधष्ठणे) आश्रय करणे; राहणे; असणे; वास करणे; बसणे; युक्त होणे: 'तैसें देख पां विहंगममतें अधिष्ठूनि ज्ञानाते ।'– ज्ञा ३.४३. २. स्वीकारणे; अंगीकारणे; हाती येणे: 'म्हणे जें जें हा अधिष्ठील । तें आरंभीचि यया फळेल ।'– ज्ञा ६.१५१. [सं.अधि + स्था]

अधिष्ठाता-त्रा पु. १. राहणारा; वास करणारा; आश्रयभूत: 'इंद्रियप्रौढीमंडळा । शृंगारु एकचि निर्मळा । जें अधिष्ठात्रिया कां मेळा । देवतांचा जो ।'- ज्ञा १८.३४९. २. अध्यक्ष; आश्रयस्थान; नियामक (परमेश्वर) 'ब्रह्मपदींचा अधिष्ठात्रा । त्यासी देती ब्रह्मसूत्रा ।'- एरुस्व १५.१४७. ३. विद्यापीठातील विद्याशाखेचा प्रमुख. [सं.]

अधिष्ठात्री स्त्री. नियंत्रण करणारी, अधिकार गाजवणारी स्त्री. [सं.]

अधिष्ठान न. १. वास; निवास; राहणे; वास्तव्य. २. स्थान; ठिकाण; आश्रम; मठ; निवासस्थान; राहण्याचे मुख्य घर : 'येती अधिष्ठानें पहावया ।' - सप्र ८.१०.९३. ३. (ल.) एखाद्याच्या दारी धरणे धरून बसणे (कर्जवसुलीकरता). ४. दिखाऊ पसारा; आव; अवडंबर; थाटमाट; बडेजाव; बोभाटा (ज्ञान, विद्वत्ता, संपत्ती, पावित्र्य इ.चा) (क्रि. माजणे, मांडणे, वाढणे). ५. भ्रामक आश्रयस्थान; आरोपित वस्तू. ६. ब्रह्म; परब्रह्म : 'जेथ अधिष्ठान प्रगट । डोळां दिसें ।'- ज्ञा ६.१७१. ७. प्रभुत्व; सत्ता. ८. आसन; सिंहासन. ९. बैठक; भूमिका (सामाजिक अधिष्ठान). १०. आश्रय; आधार : 'जंव प्रकृतीचें अधिष्ठान ।'- ज्ञा ३.५३. [सं.]

अधिष्ठापन न. पद्धतशीरपणे, विधिवत स्थापना करणे. [सं.]

अधिष्ठित वि. १. व्यापलेला; ताब्यात घेतलेला; वास केलेला. २. बसविलेला; स्थापलेला. ३. निश्चित केलेला; नियत. [सं.]

अधिष्ठिति-ती स्त्री. १. स्थिती; अस्तित्व; वस्ती; निवास; वास्तव्य. २. वसतिस्थान; निवासस्थान. ३. निवेश; स्थापना. [सं.]

अधिसभा स्त्री. विद्यापीठाचे व्यवस्थापक मंडळ; फ्रान्स, अमेरिका इत्यादी देशातील वरिष्ठ सभागृह. [सं.]

अधिसंख्य वि. ठरावीक, आवश्यक संख्येपेक्षा जास्त, अधिक. [सं.]

अधिसंरचना स्त्री. (समाज.) समाजाच्या मूलभूत व्यवहारास फारशी उपयुक्त नसलेली, वरच्या थरातील, व्यक्तिगत कल्पनेवर आधारलेली रचना. [सं.]

अधिसिलिक खडक पु. (भूशा.) सिलिकाचे प्रमाण भरपूर असणारा अग्निज खडक. [सं.]

अधिसूचना स्त्री. एखादी बाब जाहीर करणारे अधिकृत निवेदन; औपचारिक घोषणा; अधिकृत निर्णय जाहीर करणारी राजपत्रातील सूचना; नोटीस. [सं.]

अधिसूचित वि. सरकारने जाहीर केलेले; अधिकृतपणे जाहीर झालेले. [सं.]

अधिसूचित क्षेत्र न. अधिकृत जाहीर केलेला भाग.

अधिसेविका स्त्री. रुग्णालयातील मुख्य परिचारिका. [सं.]

अधिस्कंध पु. (स्था.) कमान व तिच्यावरील चौकटीतील तिरपा भाग. [सं.]

अधिस्थगन न. १. कायदेशीर, अधिकृत स्थगिती. २. एखादी गोष्ट कायदेशीरपणे पुढे ढकलणे.ऋणकोला कर्जफेडीची मुदतवाढ देणे.[सं.]

अधिस्थापन नियम पु. (भूशा.) गाळांचे खडक एकावर एक आडवे समांतर रचले जातात. त्यावरून त्यांचा सापेक्ष काल ठरवण्याचा नियम. [सं.]

अधिस्नातक पु. पदव्युत्तर विद्यार्थी. [सं.]

अधिस्वीकृत व. मान्यता दिलेला; पसंती दिलेला. [सं.]

अधिहरण न. सरकारजमा करणे; जप्त करणे; सरकारने दंडासाठी घेणे.

अधिक्षेप पु. अपमान; निंदा; दूषण; आरोप; हेटाळणी : 'इतरांचा अधिक्षेप किंवा तेजोभंग न करता'- व्यरे ९३. [सं.]

अधिक्षेपिका स्त्री. निंदाव्यंजक लेख; उपरोधिक लेख.

अधिज्ञापक वि. हो नाही म्हणण्यास अवसर नसलेला; स्पष्ट; खरमरीत; निर्वाणीचा. [सं.]

अधीचा वि. खालचा : 'अधींचीं ही मूळें । उपपत्ती परिसविली सविवळें ।'- ज्ञा १५.२०९.

अधीचे बदी-बिदी, अधीबिदी क्रिवि. सर्वांच्या पूर्वी; सगळ्यात आधी. पहा : **आदीचेबिदी** [अधीचे द्वि.]

अधीत वि. १. पठण केलेला, वाचलेला (भाग, ग्रंथ.). २. ज्याने पठण केले आहे असा; शिकलेला (माणूस). [सं.]

अधीन वि. १. अवलंबून असलेला; ताब्यात असलेला; सत्तेखालील; वश; हातातील; विशेषत: समासात - दैवाधीन, पराधीन, स्वाधीन : 'प्राप्ताप्राप्तीची गणना । अधीन कोणा पैं नाहीं ।।'- एरुस्व. २. हाताखालचा; कनिष्ठ. [सं.]

अधीनपण न. ताबा; वर्चस्व; सत्ता.

अधी ना मधी, अधीमधी क्रिवि. १. मध्याजवळ; आरंभी ना शेवटी; कोठेतरी; भलत्याच ठिकाणी. २. अव्यवस्थितपणे. ३. अवेळी. [सं. आदि+मध्य]

अधीमधी, अध्यामध्यात, अधेमधे (असणे, पडणे) संबंध ठेवणे; मध्ये पडणे. [सं. आदि+मध्य].

अधीर पु.१. धैर्याचा अभाव; भीती; भ्याडपणा : 'अधीरें दुणावती कष्टा'- मुआदि २९.१४३. २. उतावीळपणा; चंचलपणा.
वि. १. उतावीळ; चंचल; अस्थिर; घोटाळलेला; धरसोड्या; अनिश्चित : 'कळों ही आली तयाची जोडी । अल्प रोकडी बुद्धि अधिरा ।।'- तुगा ७००. २. धीट नव्हे असा; भ्याड; भेकड. [सं. अ + धीर]

अधील वि. खालचा; नीच; क्षुद्र : 'मग अधिलीं देहांतरें ।' - ज्ञा १५.९२. [सं. अध : +ल]

अधीलपण न. १. श्रेष्ठपणा; मुख्यपणा; अग्रता : 'तुका म्हणे अधीलपणें । नेली लांकडें चंदनें ।'- तुगा १०४७. २. मूळ स्वरूप; पूर्व स्वरूप.

अधीलमधील वि. मध्याजवळचा; पहिला किंवा शेवटचा (वगळून); मधलाच कोठला तरी. [सं. आदि+मध्य]

अधीश, अधीश्वर पु. धनी; मालक; राजा; सार्वभौम; स्वामी.[सं.]

अधीक्षक पु. १. देखरेख करणारा; व्यवस्थापक. २. कार्यालयातील एका विभागाचा मुख्य. [सं.]

अधीक्षण न. देखरेख.

अधीक्षिका स्त्री. १. महिला वसतिगृहाची प्रमुख. २. प्रमुख; व्यवस्थापक; अधीक्षक म्हणून एखाद्या ठिकाणी काम करणारी महिला.

अधुना क्रिवि. आता; सध्या; हल्ली; अलीकडे. [सं.]
अधुपा–वा वि. न धुतलेला (तांदूळ वगैरे). [सं. अ+धू]
अधुरा वि. १. अपूर्ण; अर्धवट; अपुरा. २. पूर्णपणे तयार नसलेला; कच्चा; अप्रवीण; गुप्त गोष्ट मनात न ठेवणारा.
क्रिवि. अर्ध्या मार्गात.
अधुरी वि. उतावीळ; अधीर. २. कच्ची; अर्धवट (गाठ). ३. अधाशी; हपापलेला; हावरा; अघोरी.
अधू वि. १. व्यंग असलेला; क्षीण, कमजोर, उणीव असलेला; कुरूप; बेढब; लुळा (अवयव); अशक्त; विकल; पंगू (इसम). २. नीट न चालणारा. ३. कच्चा (विषय वगैरे). ४. हळवा (मनाचा).[सं. अर्ध]
अधृति–ती स्त्री. अधैर्य; भीती; भय : 'तयासि क्षोभु नाहीं बुद्धि। आणि न पवतां न बाधी। अधृति तयातें।।'– ज्ञा २.३५९. [सं.]
अधेमधे क्रिवि. पहा : **अधीमधी**
अधेला पु. १. अर्धा पैसा; खानदेशाकडे पाव आणा : 'मज तरि सपनींही हा दिसेना अधेला। – सारुह ४.६८. २. (ना.) भागीदारीने शेती करणारा; अर्धे उत्पन्न स्वत:ला ठेवण्याच्या बोलीने दुसऱ्याची शेती करणारा. [सं. अर्ध + ल]
अधेला–ले पु. एका जातीचा निर्विष साप. हा पिवळट रंगाचा, बराच लांब असून फक्त रविवारी चावल्यास याचे विष बाधते अशी समजूत.
अधेली स्त्री. १. अर्धा रुपया; आठ आण्याचे नाणे : 'अधेल्याची माळ = घोड्याच्या गळ्यातील दागिना. २. अर्धा पैसा : 'तुम्हासारखे सरदार लोक देतात शिवराई अधेली.'– स्वप ३०. ३. निम्म्या हिश्शाने शेत करण्याची पद्धती. (व.) [सं. अर्ध + ल.]
अधैर्य न. धैर्याचा अभाव; अनिश्चितता; भीती; भय.
वि. अस्थिर; चंचल; अनिश्चित; उतावळा; भित्रा; भेकड. [सं.]
अधोइं क्रिवि. अजून : 'अधोइं हाती पाई जेवतें असा'– लीच ३.२४.
अधोक वि. सुरक्षित; नुकसानीपासून मुक्त (व्यापार, सावकारी यासंबंधी).
क्रिवि. सुरक्षितपणे; बेशक; भरभराटीने; नुकसानीशिवाय. निर्धोक.
अधोकढ पु. अर्धवट शिजणे.
अधोकर्ष पु. (स्था.) खाली ओढणे.
अधोगत पु. (नृत्य.) एक अभिनय; डोके अगदी खाली करून पाहणे; लाज दाखविणे, नमस्कार करणे, दु:खाने तोंड खाली घालणे ह्या गोष्टी दाखविण्याकरिता हा अभिनय करतात.
वि. १. खाली आलेला; उतरलेला; गेलेला; राहिलेला. २. हीन स्थितीस, निकृष्ट अवस्थेस गेलेला; पतित.
क्रिवि. १. खाली; खालच्या बाजूस. २. (ल.) व्यर्थ.
अधोगति–ती स्त्री. १. उंच प्रदेशाकडून खोल प्रदेशाकडे जी गती ती; वरून खाली जाण्याची क्रिया; अवपतन; अवतरण. २. नरक; नरकगती. ३. अध:पात; निकृष्ट जन्म; हीन स्थिती; अवनती; दीन अवस्था : 'पुढीले अधोगतीची लाज नेणवे।'– ज्ञा ७.१०४.
वि. क्रिवि. खाली उतरणारा; खाली जाणारा; नीच स्थितीप्रत जाणारा; खालावणारा; खालावत चाललेला; खाली; खालच्या दिशेस; हीनावस्थेस; अवनतीप्रत: 'तैसे मस्तकीं केश कुरळ। कृष्ण मुखेंशी विन्मुख सबळ। अधोगती धाविन्नले।'– एरुस्व १.६३. [सं.]
अधोगमन न. १. खाली जाणे; अवनती; अध:पात ; अवपतन; हीनावस्था; निकृष्टावस्था; फजिती. २. व्यर्थपण : 'या नाव सार्थक चरण। इतर संचार ते अधोगमन।'– एभा ११.१२११. [सं.]
अधोगामी वि. १. वाईट मार्गाकडे जाणारा; हीनावस्थेस जाणारा; खालावत चाललेला; नरकाकडे जाणारा : 'देओ परात्परू तरु। मी अधोगामिया निरंतरु।'– ऋ ४७.
अधोगामी कर पु. कमी होत जाणारा कर.
अधोजठर वि. (वै.) ओटीपोटाच्या भागाशी संबंधित. [सं.]
अधोजिव्हिका स्त्री. पडजीभ; प्रतिजिव्हा; उपजिव्हा. [सं.]
अधोड वि. धिप्पाड; खादाड व मद्दड; ओबडधोबड; लठ्ठ व फार वाढलेल्या अविवाहित मुलीबद्दल योजतात.
अधोड न. १. अर्धे कातडे; फाकी. २. (म्हशीचे, बैलाचे) न कमावलेले कातडे; चामडे; लोथ (क्रि. कापणे, टांगणे, बेतणे, साल– हिरडा भरणे–ढोरांच्या धंद्यातील शब्दप्रयोग). ३. गुरांचे कातडे घेण्याचा महारांचा हक्क. (वा.) **अधोड शिवणे** – चामडे कमावण्यासाठी टांगतात, त्याकरता व त्यात मसाला भरण्याकरिता पिशवी शिवणे.
अधोडी वि. कच्च्या कातड्याचा बनविलेला (डोल, जोडा, बादला वगैरे) : 'आम्हा आधोडीचे जोडे।'– तुगा ४३५४. २. दांडगा; राकट (अकुशल कारागिराच्या कामाबद्दल योजतात). ३. हावरा; लोभी.
अधोदंत पु. खालच्या जबड्यातील दात. [सं.]
अधोदिशा स्त्री. खालची दिशा; अध:स्वस्तिक; अधरदिशा. [सं.]
अधोद्वार न. १. उपस्थ; योनि–लिंग. २. गुदद्वार; मलद्वार : 'चरण आणि अधोद्वार। पायू हे प्रकार।'– ज्ञा १३.१००. [सं.]
अधोधार स्त्री. वरून होणारी जोराची वृष्टी : 'श्रोणितापुराचा आखरी : नाराजांचां अदोधारी । तै वरिखतेया बाणासुरावरी : कोपलासि तूं'– शिव ४५३.
अधोनासा बिंदु–दू (वै.) नाकाचा खालचा भाग आणि वरच्या ओठाचा भाग ज्या ठिकाणी मिळतात तो बिंदू.
अधोपर न. १. शिखर : 'ना तरी कैलासाचीं अधोपरें । आळंगितु इन्द्रनीलांचीं शिखरें ।।– शिव ६. २. डोंगराचा पायथा : 'ब्रह्मगिरीचा अधोपरीं कोळाइ (देवी)'– स्थापो ३०. [सं. अर्ध + उपरि]
अधोपरी वि. जन्मजात नव्हे ते; नवीन; स्वकर्तृत्वाचे; स्वकर्तृत्वाने.
क्रिवि. मध्येच; अर्ध्यावर. [सं. अर्ध + उपरि]
अधोपी पहा : **अधुपा**
अधोबद्ध वि. (वन.) तलबद्ध; तळाशी चिकटून आधारलेला (पराग कोष). उदा. मोथा, वांगे, टोमॅटो, मोहरी इ. [सं.]
अधोबिंदू पु. (स्था.) सर्वात खालचा किंवा खोलवरचा बिंदू. [सं.]
अधोभाग पु. १. खालचा भाग; तळ; बूड. २. गुदप्रदेश; अधोद्वार.[सं.]
अधोभुवन न. पाताळ. [सं.]
अधोभूमि–मी स्त्री.तळमजल्याची जागा; खालची जागा; खोल जागा.
अधोमार्ग पु. (स्था.) भुयारी मार्ग. [सं.]
अधोमुख वि. १. अधोवदन; खाली तोंड करून असलेला. २. (ल.) खिन्न;

ओशाळलेला; लाजलेला; शरमलेला : 'तेथे अवघीं झालीं पराङ्मुखें। पाठमोरीं निघालीं अधोमुखें । -एभा ४.८८. ३. (वन.) अधोवर्ती; खाली वळलेले बीजकरंध्र असलेले उदा. सूर्यफूल.

न. (ल.) भीड : 'अधोमुखें भेद वाढतो ।'- दास २०.३.२२. [सं.]

अधोमुख स्थिती स्त्री. (वै.) १. कमरेच्या वरचा भाग खाली वाकला आहे अशी अवस्था. २. पोटावर झोपण्याची स्थिती.

अधोमुखी वि. खाली तोंड केलेला; खाली झुकलेला; उतरत्या स्थितीतला. [सं.]

अधोमुखी गोम स्त्री. खाली तोंड करून असलेले गोमेच्या आकाराचे केसांचे वळण. हे एक घोड्याचे शुभ चिन्ह मानतात.

अधोमुखी लवणस्तंभ पु. (भूशा.) वरून ठिपकणाऱ्या व कॅल्शियम कार्बोनेटने संयुक्त असलेल्या पाण्यामुळे तयार झालेले, छतापासून खाली लोंबणारे चुनखडीचे सुळके. [सं.]

अधोमूल्य न. कमी किंमत, दर. [सं.]

अधोमूल्यन न. (अर्थ.) चलनाची किंमत कमी होणे. [सं.]

अधोमृदा स्त्री. (भूशा.) सर्वात वरच्या मातीच्या थराखाली व खालच्या घट्ट खडकाच्या वर असणारा अर्धविकसित मातीचा थर. [सं.]

अधोयंत्र न. अर्क काढण्याच्या जोड नळ्यांचे अध:पात्र. दारू- अर्क काढण्याच्या भांड्याचा एक भाग. [सं.]

अधोरक्त वि. किरणांच्या पट्ट्यातील लाल रंगापलीकडचा अदृश्य रंग

अधोरंध्र . अपानद्वार; गुदद्वार : 'अधोरंध्राचेनि वाहे । अपानु हे नाम लाहे ।'- ज्ञा १८.३३८. [सं.]

अधोरेखा स्त्री. (मजकुराच्या, आकृतीच्या) खाली ओढलेली रेघ.[सं.]

अधोरेखित वि. ज्याच्या खाली रेघ ओढली आहे असा (मजकूर, चिन्ह इ.) [सं.]

अधोर्ध्व पु. १. श्वासोच्छवास. २. अस्तित्व; जीवमानता.

क्रिवि. खालीवर : 'अध्योर्ध्व काय नेणों जाहलें ।'- ज्ञा ११.१८९.[सं.]

अधोलोक पु. १. पाताळ; अधोविश्व. २. गुन्हेगारांचे व त्यांच्या साथीदारांचे जग. [सं.]

अधोली स्त्री. १. पायलीच्या अर्धभागाचे माप; दोन शेराचे माप. २. अधोलीच्या आकाराचे शोभेच्या दारूचे एक खापरी भांडे. ३. धान्याने भरलेले माप : 'दारात अधोली ठेवून ती सुनेने लाथेने पाडायची...'- पलकोघे १६८. [सं. अर्ध]

अधोलेप पु. (यंअ.) पाण्यापासून संरक्षण करण्यासाठी एखाद्या वाहनाच्या खालील पृष्ठभागावर (जमिनीलगतच्या) दिलेले विशिष्ट आवरण. [सं.]

अधोवदन वि. अधोमुख; खाली मान घातलेला; खिन्न; दु:खी : अवमानित. [सं.]

अधोवर्धन न. (वन.) ज्या द्विपार्श्व अवयवामध्ये अधर पृष्ठभागाची वाढ पृष्ठीय पृष्ठभागापेक्षा जास्त क्रियाशीलतेने होते असा अवयव. उदा. फुलांचे प्रसरण. [सं.]

अधोवलि-ली स्त्री. (भूशा.) दोन्ही बाहू परस्परांकडे कललेले अशी (खाली वाक असलेली) घडी. [सं.]

अधोवाक पु. (भूशा.) कमानीच्या उलट वाक असणारी, (खाली वाकलेली)वली.

अधोवात,वायु-यू पु. पाद; अपानवायू; पंचप्राणांपैकी एक; गुदद्वारातून सरणारा वायू. [सं.]

अधोविभाग पु. (भूशा.) (जेथे तपमान व दाब उच्च असतात असा) भूस्तरांच्या, खडकांच्या खूप खोलीवरचा विभाग. [सं.]

अधोशाख वि. खाली फांद्या असलेला : 'हे असो अधोशाखा ।'- ज्ञा १५.५२०. [सं. अध:शाखा]

अधोष्ठ न. भगोष्ठ; स्त्रीजननेंद्रियातील ओष्ठसदृश भाग. [सं.]

अधोहिम वि. (भूशा.) १. हिमक्षेत्राखालील. २. हिमनदीच्या तळाचा. [सं.]

अध्धर क्रिवि. अधांतरी; निराधार. पहा : **अधर** [सं. अ + धर]

अध्धा पु. (ताल.) पहा : **तिलवाडा** [सं. अर्ध]

अध्धी स्त्री. अर्धशिशी.

अध्यग्नि-ग्नी न. लग्नाच्या वेळी होमासमोर दिलेले स्त्रीधन. - यास्मृति; व्यवहाराध्याय. ८.१४३. [सं.]

अध्ययन न. १. पठण; वाचन; अभ्यास. २. शिकलेले; पठण केलेले शास्त्र; एखाद्या विषयाचा अभ्यास; मनन-चिंतन. [सं.]

अध्ययन रजा स्त्री. एखाद्या विषयाचे संशोधन, अभ्यास करण्याकरिता अध्यापकवर्गाला किंवा इतरांना मिळणारी किंवा देण्यात येणारी रजा.

अध्ययनशील वि. अभ्यासू; वाचनाची, शिकण्याची वगैरे गोडी किंवा आवड असलेला; अभ्यासू. [सं.]

अध्यर्थन न. १. (खालच्या न्यायाधीशाने दिलेला ठराव तपासण्याकरिता) वरच्या न्यायाधीशाकडे अर्ज करणे; अपील करणे. २. पंचांच्या किंवा तिऱ्हाईतांच्या निवाड्यावर सोपवणे. ३. विनंती; प्रार्थना. ४. मदतीकरिता अर्ज, विनवणी. ५. साक्षी-पडसाक्षी ठेवणे. [सं.]

अध्यलंड मध्यलंड पहा : **अधलंडमधलंड**

अध्यवसाय पु. १. आत्मबोध; सदसद्विवेकबुद्धीने केलेला निश्चय; मनोभाव. २. ठराव; निर्धार. ३. दीर्घोद्योग; प्रयत्न. ४. (तर्क.) तर्कानि- कार्यकारण संबंध पाहून एखादे निश्चित अनुमान किंवा कार्याकार्य निर्णय करणे. - गीर १२३. ५. तत्परता; दक्षता; नेट. [सं.]

अध्यवसित वि. १. स्वत: किंवा आत्म्याने जाणलेले, निश्चित ठरविलेले. २. अंगीकारलेले. ३. प्रयत्न केलेले.

अध्यशन न. अति खाणे. २. पूर्वी खाल्लेले पचनी पडण्यापूर्वी आणखी खाणे. [सं.]

अध्यस्त वि. १. आरोपित; कल्पित; मानलेले. (दोरीच्या ठिकाणी सापच आहे असे, मृगजळाच्या ठिकाणी पाणीच आहे असे इ.)२. चिंतिलेले; चिंतन केलेले; विचार केलेले; मनन केलेले. ३. चुकीने किंवा अज्ञानाने गृहीत धरलेले. [सं.]

अध्यस्थि-स्थी स्त्री. १. घोड्याच्या पायाचा रोग-अश्वप २.२८. २. (आयु.) हाडावर येणारी अस्थिमय सूज किंवा उंचवटा.

अध्यक्ष पु. १. संस्था अगर मंडळ यांच्या नियमाप्रमाणे निवडलेला अगर ठरविलेला मुख्य, नियंता, प्रमुख. २. विधानसभेचा किंवा संसदेचा

नियंता; सर्वाधिकारी. ३. स्वामी; वरिष्ठपणाने देखरेख करणारा; दिशा दाखविणारा; नियामक; नियंत्रक. उदा. दानाध्यक्ष, धनाध्यक्ष, धर्माध्यक्ष : 'जो इंद्रियदेशींचा अध्यक्षु ।'–ज्ञा ८.३४. [सं.]

अध्यक्षपद न. अध्यक्षाची जागा; अध्यक्षस्थान. [सं.]

अध्यक्षाधिष्ठित वि. जिचा प्रमुख अध्यक्ष आहे (अशी एक प्रकारची प्रातिनिधिक शासनपद्धती, राज्य.). [सं.]

अध्यक्षी पु. सर्वांकडे पाहणारा; ज्याची दृष्टी सर्वत्र आहे असा; सर्वश्रेष्ठ : 'सर्वांसाक्षी । अध्यक्षी हें नाम त्या ।।'–निगा ४१३. [सं.]

अध्यक्षीय वि. अध्यक्षासंबंधी; अध्यक्षाची; अध्यक्षाने केलेली.[सं.]

अध्यक्षीय पद्धत स्त्री. (राज्य.) गणराज्याचे शासनप्रमुख म्हणून सार्वत्रिक मतदानाने अध्यक्षांची निवड करण्याची पद्धत.

अध्या पु. अध्याय; प्रकरण; सर्ग : 'अध्या इतुकेन जाला ।'– दावि २५६.

अध्यातमध्यात न पडणे कोणाच्याही भानगडीत नसणे; दुसऱ्याच्या कामात लुडबूड न करणे; दुसऱ्याच्या खाजगी गोष्टींमध्ये कोणत्याही प्रकारची ढवळाढवळ न करणे; त्या जाणून घेण्याची इच्छा न करणे.

अध्यात्म न. १. आत्म्याबद्दलचे ज्ञान; ब्रह्मज्ञान; अधिभूतापासून परिणाम पावलेली भावना; सामर्थ्य; वेदान्त : 'तेथ अध्यात्माचे नवलपण पुरे ।'– ज्ञा ७.१७७. २. शरीरस्थित त्वंपदवाच्य आत्मा. ३. प्रत्येक वस्तूचा स्वत:चा मूळ भाव (स्वभाव). ४. परमात्म्यासंबंधी निरूपण. वि. १. आत्मविषयक; आत्म्यासंबंधी; आत्म्याबद्दलचे; शारीरिक; शरीर, इंद्रिये व प्राण यांपासून होणारे : 'तैसे अधिभूताधिदेवां । अध्यात्मादि उपद्रवां । पातलेया पांडवा । गिळूनि घाली ।।'–ज्ञा १६.१९५. २. अध्यात्मासंबंधी; वेदान्तविषयक. [सं.]

अध्यात्मयोग पु. बाह्य सृष्टीतून मन काढून ते आत्मध्यानी लीन करणे. [सं.]

अध्यात्मविद्या स्त्री. वेदान्तशास्त्र; ब्रह्मविद्या; उपनिषदांत सांगितलेले ज्ञान. [सं.]

अध्यात्मविज्ञान न. परलोकविद्या. 'आपल्या स्त्रीच्या मृत्यूच्या शोकाने फार विव्हल होऊन ते अध्यात्म विज्ञानाची चर्चा करू लागले.'– पलोवि ३६. [सं.]

अध्यात्मशास्त्र न. ब्रह्मज्ञानाचे शास्त्र.

अध्यात्मज्ञान न. ब्रह्मज्ञान : 'प्रकृती व पुरुष हे सांख्यांचें द्वैत भगवद्गीतेस मान्य नसून या दोहोंच्याही पलीकडें तिसरें सर्वव्यापक अव्यक्त व अमृततत्त्व चराचर सृष्टीच्या बुडाशी आहे, हा गीतेतील अध्यात्मज्ञानाचा व वेदान्तशास्त्राचाही पहिला सिद्धान्त आहे'– गीर १८९ आ. सहावी. [सं.]

अध्यात्मा पु. १. आत्मा; ईश्वरांश; शरीरात व्यापून असणारा परमात्म्याचा अंश; चैतन्य. २. आत्मज्ञान. [सं.]

अध्यात्मी पु. १. वेदांतशास्त्रामध्ये मग्न; परमार्थी; वेदांतीः 'देवगृहीं अवघे अध्यात्मि जालेती सर्वही ।' – सप्र ८.१०.३०. २. अध्यात्माचा अभ्यास करणारा. [सं.]

अध्यादेश पु. संसदेचे किंवा विधानसभेचे अधिवेशन चालू नसताना एखाद्या तातडीच्या प्रश्नावर कायदा करून तो अंमलात आणण्याची शासनाला गरज भासते; त्यावेळी अनुक्रमे राष्ट्रपतींच्या किंवा राज्यपालांच्या किंवा तत्सम पदाधिकाऱ्यांच्या सहीने प्रसृत होणारा हुकूम; वटहुकूम. [सं.]

अध्यापक पु. शिक्षक; गुरुजी; शाळेत किंवा महाविद्यालयात शिकविणारी व्यक्ती. [सं.]

अध्यापन न. शिकविणे; पढविणे; अध्यापकाचा व्यवसाय. [सं.]

अध्यापन शास्त्र न. शिक्षणाची तत्त्वे व नियम; कसे शिकवावे हे सांगणारे शास्त्र; शिक्षणशास्त्र. [सं.]

अध्यापिका स्त्री. शिक्षिका; मास्तरीण. [सं.]

अध्याय–व पु. १. खंड; पर्व; परिच्छेद (पुराणादी ग्रंथांचे); प्रकरण; विभाग : 'एवं जन्यजनकभावें । अध्यावो अध्यायातें प्रसवे । – ज्ञा १८.७५. २. नियमित करायचा अभ्यास, वाचन इ. [सं.]

अध्यारोप पु. १. मिथ्या आरोप; भ्रम; कल्पना; माया : 'सुखद सृष्टीचा आटोप । वेदांत्या अध्यारोप ।।' – टिक १६२. २. भ्रामक, चुकीचे विधान.

अध्यारोपण न. १. वर ठेवणे; रोवणे; उपरिस्थापन. २. (वै.) वरून लावणे; थर देणे; एकमेकांत न मिसळून जाणाऱ्या गोष्टी एकमेकांना लावणे; चिकटविणे. ३. (ग.) (दोन भिन्न आकृती) एकाच स्थळी ठेवलेली स्थिती. [सं.]

अध्यावरण न. (वन.) बीजोपांग; बीजकाच्या तळापासून उगम पावून बीजकाभोवती अंशतः किंवा पूर्णपणे वाढणारे बीजावरण. उदा. लिची, कमळ, विलायती चिंच इ. [सं.]

अध्यावरणयुक्त वि. (वन.) बीजोपांगयुक्त; बीजोपांग (तिसरे आवरण) असलेले (बीज). [सं.]

अध्यावाहनिक न. वरातीच्या वेळी मिळालेले स्त्रीधन – यास्मृ ८.१४३. [सं.]

अध्यास पु. १. पूर्ण चिंतन; ध्यास; लक्ष लावून केलेला विचार; निरंतर ध्यान : 'अध्यास बळाने पुण्यपुरुष । होऊनिं तद्रूपें दिसती ।।' – दावि ७७९. २. चुकीची कल्पना; जाणीव; खोटी कल्पना; मिथ्याग्रह; आरोप; आळ : 'देहादि अध्यासू आपुल्याठायीं । श्रवणें मननें मिथ्या केला पाही ।।' – एभा ११.६४०. [सं.]

अध्यासन न. विशिष्ट विषयाच्या अभ्यासासाठी निर्माण केलेले पीठ, अभ्यासकेंद्र, संशोधनकेंद्र. उदा. मराठीचे अध्यासन. [सं.]

अध्याहार पु. १. वाक्य पुरे करण्यासाठी एक किंवा अनेक शब्द घेणे; पदरचे घालणे. २. अध्याहृत किंवा गाळलेला शब्द; पदरचा घातलेला शब्द. [सं.]

अध्याहार्य वि. अध्याहार करावयाचे (पद); पदरचा घालायचा (शब्द). [सं.]

अध्याहृत वि. १. प्रत्यक्ष वाक्यात नाही पण अर्थ पूर्ण करण्यासाठी ज्याची जरुरी आहे असा (शब्द इ.); व्यक्त न केलेला: 'बरं आहे, येतो.' यात 'येतो' पूर्वी 'मी' हा कर्ता अध्याहृत आहे. २. तर्कित; गृहीत. [सं.]

अध्येता पु. अध्ययन करणारी व्यक्ती. [सं.]

अध्येमध्ये पहा : **अधीमधी**

अध्रीत वि. धारण न करता येणारे; अतिगहन : 'हे अध्रीत शास्त्र की गा' – लीचउ २०४; ६३४.

अध्रुव वि. चिरकाल न टिकणारे; अनिश्चित; चंचल; क्षणभंगुर. [सं.]

अध्रुवात्मक वि. ध्रुवीभवन न झालेले. [सं.]

अध्रुवित वि. ज्याला ध्रुव-केंद्रबिंदू नाही तो (अणू, विद्युतप्रवाह इ.). [सं.]

अध्वपरिमाण न. मार्ग किंवा अंतर मोजण्याचे साधन – माप, कोस, योजन इत्यादी रस्त्याच्या लांबीचे परिमाण. [सं.]

अध्वर पु. यज्ञयाग : 'ऐशी हे आदि परंपरा संक्षेपें तुज धनुर्धरा । सांगितली या अध्वरा । लागौनियां ।।' – ज्ञा३.१३८. २. अष्टवसूंपैकी एक. ३. (ज्यात हिंसा नाही असा) यज्ञ. [सं.]

अध्वरकांड न. शतपथ ब्राह्मणातील यज्ञकांड. [सं.]

अध्वर्यु-र्यू पु. १. यज्ञ चालविणारा; उपाध्याय : 'अध्वर्यु याज्ञवल्क्य, ब्रह्मा श्रीव्यास पैल मुनि होता ।' – मोसभा २.१८. २. यज्ञातील मुख्य ऋत्विज. ३. (ल.) मुख्य व्यवस्थापक; पुढारी; नायक; अध्यक्ष; धुरीण; प्रमुख; मुख्य. ४. यजुर्वेदातील निष्णात. [सं.]

अध्वा पु. रस्ता; मार्ग; पथ. [सं.अध्वन्]

अध्वी स्त्री. अर्धशिशी. (व.) [सं.अर्ध]

अध्व्यावरचा वि. १. मार्गातील; रस्त्यावरील. २. (ल.) तात्पुरता; उपरि पहा : **अधव्याचा**

अन् स्वराने सुरू होणाऱ्या शब्दाला लागणाऱ्या नकारार्थी 'अ' उपसर्गाचे रूप 'अन्' असे होते. उदा. अनपेक्षित.

अन्, अन वि. अन्य; इतर; दुसरा.
क्रिवि. १. एकूण एक; सर्व : 'वाघाला पाहताच अन् माणसे पळू लागली.' २. ऐन; अतिशये करून : 'अन उन्ह पडलें होतें तशांत मी शेतात गेलों.' – उभ.
आणि; आणखी : 'यापुढे अन् मला सुचवेना' – किंगवि ५५.

अनकरोट न. अन्नपाणी.

अनकष्टी वि. आळशी; कष्ट न करणारा (माणूस).

अनकळित क्रिवि. अडचणीत न पडता; प्रयासरहित; श्रमविरहित; सहज होणारे; न कळता; अक्लेश; निर्वैर; निष्कंटक : 'मग निघाले अनकळित निवृत्तितटीं ।।' – ज्ञा ७.१०१.

अनखर वि. १. कठीण : 'कधी अनखर असे वाटलेच ...' – उपा २२४. २. पहा : **अणखर**

अनगट पहा : **अणगट**

अनगार वि. अपरिग्रह वृत्ती; साठा न करण्याची वृत्ती : 'दीक्षेनंतर हा साधू अनगार होतो. याच्याजवळ कसलाही परिग्रह असत नाही.' – जैवा ६५.

अनग्नि-ग्नी वि. १. अग्निहोत्र न ठेवणारा, निरग्नी २. ज्याच्या जठरातील अग्नी मंद आहे, असा. [सं.]

अनग्निदग्ध वि. शास्त्रोक्त, विधियुक्त अग्नी देऊन ज्याचे दहन केले नाही असा. [सं.]

अनघ वि. १. निष्पाप. २. निर्मल. ३. सुंदर; दुःखरहित : 'जो अनघ जीवनाचा अनिर्वचनीय प्रसाद त्यांच्या वाङ्मयात आढळतो ...' – व्यरे ९९. [सं.]

अनघटित वि. १. अद्भुत; अघटित; न घडणारे. २. अवघड; कठीण : 'तरी हे असे अनघटित । वायां दुःख दुणावत ।' – कथा १.४.१७९. [सं. अ+ घटित]

अनघड वि. १. न घडलेला; न घासलेला; संस्कार न झालेला; न तासलेला (लाकूड, दगड). २. अप्रबुद्ध; अज्ञान; अजाण; अडाणी; असंस्कृत : 'अनघड संग प्रसंग नकोरे देवराया ।' – दावि १८६. [सं. अ+घट]

अनघता स्त्री. निरागसपणा : 'त्यांच्या वृत्तीत एक प्रकारची मोहक अनघताहि होती.' – व्यरे ४.

अनघादेवी स्त्री. प्रकृती; माया; देवी; स्त्री. [सं.]

अनच्छ पु. अस्वच्छ पदार्थ; चिखल; गाळ : 'मग चिरकालें गा तो अनच्छ । उपसिल येळरायीं ।' – कथा २.१६.१४३. [सं. अ+अच्छ]

अनणु-णू पहा : **अणणु**

अनत्याचारी वि. अत्याचाररहित; सात्त्विक; सनदशीर; अत्याचारी हिंसक मार्गाचा अवलंब न करणारा; हिंसा न करणारा किंवा शांततेच्या मार्गाने चळवळ करणारा (पक्ष, माणूस इ.) [सं.]

अनद्यतन वि. आजचा नाही असा; पूर्वी घडलेला. [सं.]

अनद्यतनभूत पु. (व्या.) संस्कृत व्याकरणातील एक भूतकाळ; मागील दिवसांसंबंधी नव्हे तो. [सं.]

अनधिकारी वि. १. अधिकार, हक्क, योग्यता नसलेला; अपात्र; अयोग्य. २. ज्याचा वारसा-हक्क गेला आहे असा; बेवारशी. ३. साधनचतुष्टयसंपन्न नव्हे असा. [सं.]

अनधिकृत पु. अधिकृत नसलेले; संबंधित अधिकाऱ्याची रीतसर परवानगी न घेता केलेले (काम); शासनमान्य नसलेले. [सं.]

अनधिकृत विनिमयदर पु. (अर्थ.) शासनमान्य दराऐवजी प्रत्यक्ष बाजारात चालू असलेला दोन देशांच्या चलनांच्या अदलाबदलीचा दर.

अनधिगत वि. माहीत नसलेले; शोध लावून न काढलेले; अज्ञात; अलब्ध; न संपादिलेले; प्राप्त न झालेले. [सं.]

अनधिप्रवेश पु. अनाहूत प्रवेश; बळजबरीने शिरणे, घुसणे. [सं.]

अनधीत वि. १. न वाचलेले; न शिकलेले (पुस्तक). २. जो शिकला नाही किंवा ज्याने वाचले नाही असा; अक्षरशत्रू; न शिकलेला. [सं.]

अनध्याय पु. १. (वेद) पठण करण्यास निषिद्ध मानलेला दिवस; (वेद) पठणात किंवा अभ्यासात खंड, खळ, अडथळा; अष्टमी, चतुर्दशी, पौर्णिमा, अमावस्या, प्रतिपदा, सूर्यसंक्रांती, मन्वादी, युगादी; कार्तिक, आषाढ, फाल्गुन या महिन्यांच्या कृष्ण पक्षातील द्वितीया; तूळ व मेष या संक्रांतीचे १२ प्रहर हे काल वेदाभ्यास करण्यास अयोग्य व अनध्यायाचे समजतात. – धसिं २. 'की अनध्यायामाजी रसाळ । वेदाध्ययन राहिले ।।' २. (ल.) सुट्टी. [सं.]

अनन न. सीताफळ.

अननगण पु. अन्नान्न गत; अन्नान्नदशा.

अननस, अननास पु. एक फळ व झाड. हे उष्ण प्रदेशात होते; मूळचे दक्षिण अमेरिकेतले केतकीच्या झाडाप्रमाणे व झुपकेदार. फळे रुचकर व गोड.

अननं न. १. अन्न. २. जेवणखाण; भोजन. [सं. अन्न]

अननिल वि. (वन.) अवायुजीवी; हवेशिवाय जगणारे. उदा. नायट्रेट क्षारांचा नाश करणारे जमिनीतील सूक्ष्म जंतू. [सं.]

अननुभूत वि. न अनुभवलेला; अपूर्व; ज्याची प्रचीती आली नाही असा : 'पण कोणत्यातरी अननुभूत स्पंदनानी ...'–किरी ८. [सं.]

अननुरूप वि. अनुरूप नसलेला; योग्य नसलेला; विसंवादी; मिळताजुळता नसलेला. [सं.]

अननुवादी क्षेत्र न. (वै.) ज्या भागातून कृतीला प्रतिसाद लगेच मिळत नाही असा शरीराचा किंवा त्वचेचा भाग; मंद भाग.

अननुसूचित वि. अनुसूचीत समाविष्ट नसलेला; यादीत नसणारा. [सं.]

अननुसूचित बँक शासनाने अनुसूचित बँकांच्या (शेड्यूल्ड बँकांच्या) यादीत समाविष्ट न केलेली बँक.

अनन्य वि. १. एकरूप : 'सोऽहबोधें तयाच्या ठायीं। अनन्यु होय।' – ज्ञा १८.१३९७. २. एकमेव; एकटा : 'येणेपरी परिसतांचि तया अनन्या।'–नल १२१. ३. एकनिष्ठ; दुसऱ्याचा आश्रय न घेतलेला : 'जाति कुळ नाहीं तयासी प्रमाण। अनन्या अनन्य तुका म्हणे।।' – तुगा ६९. ४. अन्योन्य; परस्पर : 'न तुटे अनन्यमिळणी योग। भिन्न विभाग दावितां।' – एभा २४.२७. ५. एकाकी; अनाथ; ज्यास दुसरा कोणी तारणारा नाही असा; ज्यास दुसरा उपासना–विषय, देव, आश्रयदाता वगैरे नाही असा : 'अनन्यास रक्षीतसें चापपाणी।' – राम ३५. ६. स्वकीय; स्वतःचा (मुलगा, मूल) : 'पाये अनन्य लोटुनि लावावें काय अन्यथा नातें।' – मोभीष्म ४.५. [सं.]

अनन्यगतिक वि. एकनिष्ठ; दुसरा मार्ग किंवा उपाय नसलेला; अगदी अवलंबून असलेला : 'ऐसे अनन्यगतिकें चित्तें। चिंतितसांतें मातें।' – ज्ञा ९.३३७. [सं.]

अनन्यचित्त, अनन्यमानस वि. चित्ताच्या, मनाच्या वगैरे सर्व शक्ती ज्याने एकाच ठिकाणी लावल्या आहेत असा. [सं.]

अनन्यता स्त्री. एकरूपता; पूर्णतः समरस, लीन होणे; अविभक्तता; तत्स्वरूपता; भिन्नता; एकाश्रयता; एकनिष्ठा. [सं.]

अनन्यभक्ति–क्ती स्त्री. केवळ एका (देवा) चीच भक्ती. [सं.]

अनन्यभाव पु. १. अंतःकरणात एकच एक विचार असणे; निस्सीम भक्ती; कळकळ; आस्था; एकनिष्ठता. २. सरळभाव; प्रामाणिकपणा; साळसूदपणा; कपटराहित्य. [सं.]

अनन्यविषय वि. केवळ एकच विषय असलेला; एकचित्त; एकनिष्ठ; एकदिलाचा. [सं.]

अनन्यवृत्ति–त्ती, अनन्यमनस्क वि. एकाच पदार्थावर, विषयावर, मन, ध्यान किंवा लक्ष असलेला; सावधानचित्त; एकाग्रचित्त.[सं.]

अनन्यवेद्य वि. दुसऱ्याला जाणता न येण्यासारखे; स्वतःलाच समजणारे; आपल्या अनुभवानेच जाणता येणारे; दुसऱ्यास त्याची जाणीव करून देता न येण्यासारखे (ब्रह्म, सुख, मनातील गुप्त गोष्ट इ.). [सं.]

अनन्यशरण वि. दुसरा आसरा किंवा आधार नसलेले; दुसरा ठाव नसलेले; एकाच आश्रयावर अवलंबून असलेले. [सं.]

अनन्यशासन क्रिवि. सार्वभौम; दुसऱ्या कोणाचा अंकित नसणारा.

अनन्यसाधारण–सामान्य वि. इतरत्र न आढळणारे; अलौकिक; सामान्यतः न दिसणारे (धैर्य, शौर्य इ.) : 'तो अनन्यसाधारण कादंबरीकार नि तत्त्वचिंतक बनला.' – न्यूगं १४४. [सं.]

अनन्योदक न. १.एकनिष्ठारूपी पाणी. २. (ल.) भक्ती : 'अनन्योदकें धुवट। वासना जे तन्निष्ठ।' – ज्ञा १५.३. [सं.]

अनन्वय पु. १. विसंगतपणा; असंबद्धता; अप्रस्तुतता. २. एक अर्थालंकार; एकाच अर्थास उपमानत्व आणि उपमेयत्व कल्पून जो उपमानोपमेयभाव वर्णिलेला असतो तो उदा. 'समर्था या लोकीं तुजसम अये तूंचि अससी।'–वागंल. [सं.]

अनन्वित वि. १. भयानक; घोर; बेसुमार (छळ, अत्याचार इ.). २. बेताल; अमर्याद; प्रमाणाबाहेर (छळ इ.). ३.असंबद्ध; विसंगत; अव्यवस्थित; भलभलते (भाषण, ग्रंथ इ.) शास्त्र व लोकव्यवहार याच्या विरुद्ध; अनियमित; अयोग्य (वर्तन, वगैरे). [सं.]

अनपत्य वि. १. अपत्यरहित; वांझ; वांझोटी. २.(ल.) फटिंग. [सं.]

अनपराध वि. निर्दोष–निष्पाप; निरपराध.
क्रिवि. दोष, चूक नसताना; विनापराध. [सं.]

अनपाय वि. १. अपाय न करणारा; अविघ्नकारी. २. अपायरहित; नाश न पावणारी; अविनाशी; अखंड : 'तैसी क्रियाशक्ती पवनी। असे जे अनपायिनी। ते पडिली नानास्थानीं। नाना होय।' – ज्ञा १८.३३३. क्रिवि. अपाय न करता; उपद्रव दिल्याशिवाय; त्रासरहित : 'तया वनीं एक तडाग तोयें। तुडुंबले तामरसानपायें।' – नल ३६.[सं.]

अनपाळणे सक्रि. न पाळणे; सांगितलेले न ऐकणे. (गो.)

अनपेक्ष वि. १. अपेक्षा नसलेले; निरपेक्ष; निरिच्छ; बेगरजू. २. बेफिकीर; उदासीन. [सं.]

अनपेक्षित वि. १. अनिच्छित; जरूर नसलेले.२. अनिष्ट. ३. ध्यानीमनी नसलेले; अकल्पित; अकस्मात उत्पन्न झालेले. [सं.]

अनफायोग पु. (ज्यो.) जन्मकुंडलीमध्ये चंद्र ज्या स्थानी असेल त्या स्थानाच्या द्वादश स्थानी सूर्याव्यतिरिक्त कोणताही ग्रह असेल तर अनफायोग होतो. – जाबो १७०. [सं.]

अनबनाव पु. बेबनाव; वैमनस्य; शत्रुत्व. [हिं. अ + बनाव]

अनबुज वि. अज्ञानी; बुद्धिहीन; अडाणी : 'तुझे थोरपण तुजलाचि साजे। येरी अनबुजे होय देवा।'– बगाथा ७१०. [सं. अ + बुध्]

अनभरवसा पु. अविश्वास; बेभरवसा.[अ + भरवसा] **अनभव** पु. भोगवटा; भोगण्याचा हक्क; अम्मल किंवा ताबा.

अनभावार्थी वि. कपटी, धूर्त. [सं. अ + भाव]

अनभिगम्य वि. दुर्गम; बेलाग; अगम्य; न पोहोचण्याजोगा. [सं.]

अनभिमत व्यक्ती आवडीतली, मर्जीतली नसलेली व्यक्ती; नको असलेली व्यक्ती. [सं.]

अनभिषिक्त वि. अभिषेक न झालेला (राजा, पुढारी इ.); रीतसर, कायद्याने नसलेला पण लोकमानसात स्थान असलेला (नेता).[सं.]

अनभिसंगत वि. १. क्रम, संगती नसलेले. २. (भूशा.) एकमेकांवर समांतर रचल्या गेलेल्या खडकांच्या दोन स्तरांमध्ये कालाच्या दृष्टीने अंतर असणारे. [सं.]

अनभिज्ञ वि. १. परिचय नसलेला; अपरिचित; बिन माहितीचा. २. अजाण; अडाणी, जाणकार नसलेला. [सं.]

अनभोग पु. भोगवटा; भोगण्याचा हक्क; ताबा; अंमल : 'सदर लिहिलेप्रमाणे आम्हांस वतन व इनाम गाव अनभोग जाहले; त्यात तफावत नाही.'- दसकैया २५४.

अनभ्यस्त वि. न आचरलेला; सराव किंवा परिपाठ नसलेला; अपरिचित; तरबेज किंवा कुशल नसलेला; माहिती नसलेला. [सं.]

अनभ्यास पु. १. अभ्यासाचा, परिपाठाचा अभाव; परिचय नसणे. २. (संगीत.) एखादा स्वर रागालापात फार थोडा वेळ घेणे. [सं.]

अनभ्यासी वि. १. न अभ्यासिलेले; सराव किंवा परिपाठ नसलेले. २. अभ्यास किंवा सराव न करणारा; अभ्यासाच्या कामी आळशी; अनभ्यस्त. [सं.]

अनमान पु. १. अनादर; दुर्लक्ष; उपेक्षा; अवगणना; हेळसांड हयगय. २. संशय; शंका : 'तैसाचि तो मयूरकेत । पूर्ण करील मनोरथ । यांत नसे अनमान' - जै ४६.८५. ३. संकोच. [सं. अ + मन्] (वा.). **अनमान न ठेवणे, धरणे, पाहणे** - १. संकोच न करणे; भीड न धरणे. २. अव्हेरणे; अनादर करणे; दुर्लक्ष करणे; हयगय करणे.

अनमान पु. अंदाज; अदमास; अनुमान. [सं. अनुमान]

अनमानणे सक्रि. अव्हेरणे; अवज्ञा करणे; उपेक्षणे.

अनमानधप(ब)का पु. निव्वळ तर्क; कल्पना; अंदाज; अटकळ; अटकळ पंचविशी. (बहुधा तृतीया विभक्तीत उपयोग- अनमानधपक्याने = अंदाजाने, ठोकळ मानाने.)

अनमानिक वि. १. निष्काळजीपणाचे; बेफिकीरपणाचे; अनादराचे; ज्यात अनमान आहे असे (भाषण वगैरे.) २. अनिश्चित; मोघम; संदिग्ध; (माणूस, भाषण वगैरे). [सं. अनुमान]

अनमानीत वि. घोटाळ्याचे; संशयित; मोघम; अनिश्चित; संदिग्ध; दुटप्पी (उद्योग, कारभार, भाषण वगैरे). [सं. अनुमान]

अनमार्ग पु. १. वाईट मार्ग; असन्मार्ग; कुमार्ग. २. दुसरा रस्ता; अन्यमार्ग: 'सन्मार्ग तो जीवीं धरणें । अनमार्गाचा त्याग करणें ।'- दास ५.१०.२.

अनमित, अनमीत वि. अकारणमित्र; कशाचीही अपेक्षा न करता बंधुभाव धरणारा : 'अनमित बंधु करुणाकरा'- वछा ३९५.

अनमीख वि. अनिमिष; पापणी न हलवता : 'अनमीख पाओ ठेले । राया मुरारीतें ।' - वछा ७३. [सं. अनिमिष]

अनमीत वि. ज्याचा ठाव लागत नाही असे : 'चरणविहिरांचे पाणी अनमीत' - लीचपू १९६.

अनमोल वि. १. बिनमोल; ज्याची किंमत करता येत नाही असे; २. बहुमोल; अमोल. [सं. अ + मूल्य]

अनम्यता स्त्री. ताठरपणा.

अनय पु. १. अन्याय; अनीती; अप्रामाणिकपणा. २. कपट; पाप. वि. अनीतीचे; अन्यायाचे. [सं. अ+नय]

अनयाळें पहा : **अणियाळे**

अनर न. १. रामफळ. २.(दारुकाम) अनारनळा.(कों.) [हिं. अनार]

अनरसा पु. तांदळाच्या आंबलेल्या पिठात गूळ मिसळून त्याच्यावर खसखस थापून तुपात तळून (वडेघारग्यासारखा) केलेला पदार्थ.

अनराहाटी स्त्री. गैररीत; कुमार्ग; आडरस्ता : 'अधर्म अनरहाटी शोकसंग्रहो ।'- दास २.३.२७.

अनरीती स्त्री. अन्याय; गैर गोष्ट; पद्धतीविरुद्ध आचरण. [सं. अन् + रीति]

अनरूढा वि. अनूढा; अविवाहित; कुमारिका : 'जैसी अनरूढा रूपवंती ।। देखोनि वेधे चक्रवर्ति ।'-ऋ ५३.

अनर्गल-ळ वि. आडकाठी नसलेला; उच्छृंखल; स्वच्छंदी; मनस्वी; स्वेच्छाचारी : 'तू ठायींचा गोवळ । अविचारी अनर्गळ ।'- तुगा १८५. क्रिवि. मनसोक्त; स्वेच्छाचाराने; स्वैर; अप्रतिबद्ध : 'शिष्या मुक्तपणे अनर्गळ । करिसीं इंद्रिये बाष्कळ ।'- दास ५.६.६०. [सं.]

अनर्गलता स्त्री. स्वच्छंदीपणा; स्वैराचार; स्वैरवर्तन : 'अनर्गळता करू नये ।'- दास १४.१.२५. [सं.]

अनर्गळी स्त्री. स्वच्छंदी आचरण; स्वैरवर्तन; खोड्या; चाळे; लहर. [सं. अनर्गल]
वि. ज्याला अर्गला नाही तो; स्वच्छंदी.

अनर्घ-र्घ्य वि. १. अमोल; अंदाज न करता येण्यासारखा; बहुमोल; अतिशय मौल्यवान : 'कंठी माळा अनर्घ्यमणी ।'-सीस्व ४.४७. [सं. अ + अर्घ; अर्घ्य]

अनर्जित वि. स्वत: न मिळवलेला; श्रम न करता अप्रत्यक्षपणे मिळवलेला- मिळालेला. [सं.]

अनर्जित संपत्ति-त्ती स्त्री. वारसा हक्काने, लॉटरीत, सट्ट्यात मिळालेली संपत्ती.

अनर्थ पु. १. अतिशय अनिष्ट गोष्ट; मोठे अरिष्ट. २. अव्यवस्था; थैमान; दंगा किंवा त्यापासून उद्‌भवणारे दुःख; संकट; विघ्न : 'हे असो जे सागरु । अनर्थांचा ।।'- ज्ञा ८.१४९. ३. अर्थहीनता; अर्थशून्यता; निरर्थकता; पोकळपणा.[सं.] (वा.) **अनर्थ ओढवणे-** संकट येणे. **अर्थाचा अनर्थ करणे -** १. एखाद्या गोष्टीचा विपर्यास करणे. २. बोलणाऱ्याच्या शब्दाचा हेतू लक्षात न घेता. भलताच अर्थ लावणे. ३. अतिशय अमर्यादता. ४. शत्रुत्व वैर.

अनर्थक वि. १. निरर्थक; अर्थशून्य (ग्रंथ, पद्य, वाक्य इ.). २. बिनकायदेशीर; व्यर्थ; पोकळ. ३. अनर्थकारी; उपद्रवी.

अनर्थकारक वि. ज्यामुळे फार मोठे संकट येते, नुकसान होते असा; उपद्रवकारक [सं.]

अनर्थगर्भ वि. अनर्थास कारण होणारा. [सं.]

अनर्थभान न. अरिष्टाची, दुर्दैवाची जाणीव; मानसिक विकलता; हुरहूर; अनर्थाची पूर्वकल्पना. [सं.]

अनर्थापात न. १. मोठ्या अरिष्टाचा आघात; अरिष्ट कोसळणे; संकटे वगैरे येणे. २. अतिशयितता; अतिरेक. [सं.]

अनर्थावह वि. ज्याच्यामुळे संकट ओढवेल असा; अनर्थकारक; संकटकारक [सं.]

अनर्हता स्त्री. एखाद्या पदाकरिता लायक, पात्र नसणे; अयोग्यता; अपात्रता. [सं.]

अनल–ळ पु. १. अग्नी; विस्तव; आग. सामा. शब्द – कामानल, तृषानल इ. : 'जैसा उद्यानामाजीं अनळु ।।'– ज्ञा १.२३०. [सं.]

अनलस वि. आळस नसलेला; तत्पर; दक्ष; उद्योगी; मेहनती. [सं.]

अनल्प वि. पुष्कळ; थोडा नव्हे तो. [सं.]

अनव वि. वृद्ध; जुनाट : 'बहु हेंही पदभरिहि जरि सारील अनव करी रणगा ।।'– मोभीष्म ४.१०. [सं.]

अनवकाश पु. काळाचा, जागेचा अभाव.
वि. १. वेळ; सवड नसलेला; बिनफुरसतीचा. २. स्थल, प्रसंग, संधी, जागा, सोय, प्रवेश, शिरकाव, पोकळी वगैरे नसलेला. ३. पूर्ण व्याप्त; पूर्ण भरलेला. [सं.]

अनवछिन्न वि. अखंड; अकुंठित; व्यापक; अभंग: 'ऐसी अनवच्छिन्न समता । भूतमात्रीं सद्यता ।'– ज्ञा २.२९८. [सं.]

अनवट–ठ पु. १. पायाच्या अंगठ्यात घालावयाचा रुप्याचा दागिना. पहा : **अणवट** : 'अनवट निटत्या ही जोड त्या जोडव्यांची ।' – सारुह ६.३१; 'जोडवी अनवठ मासोळ्या ।।'–स्त्रीगीत ६५. २. (संगीत.) अपरिचित राग; फारसा प्रचारात नसलेला राग.

अनवटी–ठी स्त्री. हनुवटी. [सं. हनु + वृत्त]

अनवद्य वि. अदूषणीय; निर्दोष; ज्यात उणे काढायला यत्किंचितही जागा नाही असे. [सं.]

अनवरणे सक्रि. त्याग करणे; सोडणे; टाकून देणे : 'लोभ आणि अहंकार आम्ही अनवरिला बाई ।' – भज ४१. [सं. अ + वृ]

अनवरत वि. अविरत; अविश्रांत; अव्याहत – सतत चालणारे; अखंड : 'जयजय वो शुद्धे । उदारे प्रसिद्धे । अनवरत आनंदे ।वर्षतिये ।' – ज्ञा १२.१.
क्रिवि. न थांबता; न अडखळता; एकसारखे; सतत; निरंतर.

अनवल स्त्री. रामफळाचे झाड. (को.)

अनवला पु. आबाळ; हेळसांड. (बे.) [सं. अ + नवस]

अनवलिप्त वि. व्याप्त किंवा गुरफटलेले नाही असे; संपूर्ण परिपूर्ण नसलेले : 'कोणतेही तत्त्व सर्वथा निरपेक्ष, अनवलिप्त... आहे असे समजणे धोक्याचे आहे.' – विश २१. [स.]

अनवले,अनोले न. रामफळ.

अनवलोभन न. सोळा संस्कारांपैकी एक. स्त्री गरोदर असताना तिसऱ्या महिन्यात हा संस्कार करावयाचा असतो. अश्वगंधा वनस्पतीचा रस नवऱ्याने आपल्या गरोदर स्त्रीच्या नाकात पिळावयाचा असा यात मुख्य विधी असतो. त्या रसामुळे गर्भ सुरक्षित राहतो.[सं.]

अनवसन्न कर्ज न. मुदत न भरलेले कर्ज; चालू कर्ज.

अनवसर पु. १. अवेळ; अकाल; फुरसत किंवा सवड नसलेली वेळ; असमय; भलतीच वेळ : 'अथवा अवचटें ऐसें धडे । जें अनवसरें देह साडे ।'–ज्ञा ८.२०५. २. अनधिकार; अयोग्यता : 'स्त्री शूद्रादिकां प्राणियां । अनवसरु मांडुनियां ।राहिला आहे ।'– ज्ञा १८.१४५८. ३. वियोग; लोप; अभाव : 'जयाचेनि अनवसरें । द्रष्टा ले दृश्याचें मोहिरें ।'– अमृ २.९. ४. जागेचा अभाव; अवकाशाचा अभाव. ५. संकट; दुष्काळ; वाईट काल; आपत्काल; आपत्ती. [सं.]

अनवसरी स्त्री. अकाल; जागेचा अभाव; अवकाशाचा, अस्तित्वाचा अभाव : 'अनुभवो हा ठाववेऱ्ही ।आपुलीचि अनवसरी'–अमृ २८१.

अनवसित १. न संपलेले. २. न ठरवलेले.

अनवस्था, अनावस्था स्त्री. १. अनिश्चित, चंचल, विस्कळीत स्थिती; निराश्रित स्थिती; निराधारता. २. अव्यवस्था; घोटाळा; तारांबळ. ३. अवस्थेच्या, अस्तित्वाच्या पलीकडील स्थिती; अमूर्त, निराकार स्वरूप, स्थिती. ४. अमर्यादता; असमाप्ती. ५. अनास्था; दुर्लक्ष; हेळसांड (मुलांची, जनावरांची). ६. अनियमितता. [सं.]

अनवस्था प्रसंग पु. १. निराधार स्थिती; अव्यवस्था; अमर्यादपणा. २. कठीण, विचित्र परिस्थिती. [सं.]

अनवस्थित वि. १. अनिश्चित; अव्यवस्थित; विस्कळीत. २. वास्तव नसलेले; मोकळे; रिकामे. [सं.]

अनवस्थिति–ती १. अनिश्चितपणा; कायम नसलेली अवस्था. २. (ल.) (कामाचा, मनाचा, स्वभावाचा) चंचलपणा. [सं.]

अनवस्वर पु. अवेळ : 'तुम्हांसि अवस्वरू–अनवस्वरू नाही'– लीचपू २९८.

अनवहाणी, अनवाहाणी पहा : **अनवाणा–णी**

अनवळता क्रिवि. अचानक; नकळत.

अनवा पु. फणसाप्रमाणे खाण्याचा, गोराडू जातीचा मोठा कंद.

अनवा पु. घाईघाईने खरडलेला लेख, मसुदा; कच्चा खर्डा.

अनवा वि. १. सर्वोत्कृष्ट; अमौलिक :'नवरत्नामधीं चंद्र पाहिला तेजस्वी अनवा ।'– सला ५३. २. नवीन तऱ्हेचे; विलक्षण; विचित्र; तऱ्हेवाईक. (चुकीने अनवल अवरूप) नवनवीन; विलक्षण; अपूर्व व मनोवेधक; आश्चर्यकारक; अप्रतिम. [फा. अन्वा]

अनवाणा–णी वि. पायात पादत्राण (वाहणा, जोडा) न घातलेला; उघड्या पायाचा : 'अनवाणी घाई राव हळुहळु ।'– सप्र २.१४.
क्रिवि. पायात पादत्राण न घालता उघड्या पायांनी.[सं. अ + उपानह]

अनवाणा काशीकर पु. पक्का लबाड; लुच्च्या; पादत्राण न घालता काशीला गेल्याची थाप मारणारा.

अनवाळ वि. उच्छृंखल; बेफिकीर; खोडकर; स्वैर; उनाड : 'दशवर्षामाजीं बाळ । तारुण्यांत अनवाळ ।'– आप ८१.

अन(नु)वाळी स्त्री. १. टवाळी; चेष्टा; खोड्या : 'तु व्रजपाळ बाळक होउनि हे अनुवाळी, करिशी मुरारी ।'– वामन ४. २. कात्याव्रत.

अनवाळे न. सोवळे. [सं. अनाविल]

अनविश्वास पु. अविश्वास.

अनवेक्षण न. अनादर; दुर्लक्ष : 'म्हणे ही तप:सिद्धी तत्त्वतां अनवेक्षणी रूसली ।'– जै १९.२. [सं.]

अनव्यावृत्तिसिद्ध वि. दुसऱ्याच्या निरासाने सिद्ध होणारा.

अनशन न. उपवास; उपोषण; निराहार [सं.]

अनशनव्रत न. उपोषण करण्याचे व्रत. [सं.]

अनशवे–शिळे, अनशे, अनशो, अनशोय वि. रिकामे किंवा अन्न नसलेले (पोट).(अनशवे वगैरे विशेषणांचा कधी कधी प्रथमा विभक्तीत उपयोग करतात. उदा. अनशवे पोटी पाणी प्याले असता.)

अनशवे पोटी क्रिवि. काही न खाता; खाल्ल्यावाचून; उपाशी असता.

अनशिट न. १. ठसका; अळसूत. २. उष्टा न केलेला पदार्थ. पहा : **अनसूट** [सं. अन् + उच्छिष्ट]

अनशुद्ध, अनशुद, अनसूद पहा : **अन्नशुद्धी**

अनसाईपणा पु. उतावीळपणा; असहिष्णुता.

अनसारिखी वि. सारखी नसलेली; वेगळी : 'तेथिची व्यवस्था ते अनसारिखी आणिकीचि ।'– चक्रसू १३४.

अनसूट वि. १. चव न घेतलेले; उष्टे न केलेले; न वापरलेले; स्पर्श न केलेले; जसेच्या तसे असणारे. (दुभते, पाणी वगैरे) : 'म्हणे दधि दूध जें सांचलें ।अनसूट परी येथूनी ।' – हरि ७.२८. २. खर्च न करावयाचे; न वापरण्याजोगे; आधी उष्टे न करण्याचे : 'माता म्हणे आजि मित्रवार । दुग्ध अनसूट असे समग्र ।' – हरि ९.१९३. ३. (ल.) वाटणीचा भाग ज्यास मिळाला नाही असा. ४. वैषयिक अनुभव न घेतलेला; ब्रह्मचारी (पुरुष किंवा स्त्री) : 'उरों नेदी कोठें अनसूट । परद्वारी हा क्रियाभ्रष्ट ।' –हरि १६.१६. ५. बिन बडवलेला (बैल); खच्ची न केलेला (घोडा). ६. (ल.) वीर्यवान : 'अनसूट निर्मळच्या रिवाजी ।' – सीस्व ८.१७९. ७. पहा : **अन्नशुद्धि** [सं. अनुच्छिष्ट]

अनसूट वि. १. पूर्ण; अखंड : 'दोरी दोरपण अनसूट' – एभा २९.३६३. २. (श्राद्ध किंवा पक्ष या शब्दाला जोडून) भरणी श्राद्ध भाद्रपद वद्य पक्षातले. (न जोडता) मृताच्या वर्षश्राद्धाच्या आधीच्या दिवशीचे श्राद्ध. [सं. अनुस्यूत]

अनसूट वि. शुद्ध; पवित्र : 'वाचा अनसूट धरणे जाण ।'– एभा १७.२३८. [सं. अ + अशुद्ध]

अनसूय वि. मत्सररहित. [सं.]

अनसूया स्त्री. १. मत्सर नसणे; मत्सर न वाटणे.२. जिच्या मनात मत्सर नाही अशी स्त्री.

अनसोले (पोट) पहा : **अनशवे**

अनस्फूर्ति स्त्री. बुद्धिमांद्य : 'एक वेळ केसोबासांसि अनस्फूर्ती ऐसी वाटली : काही काळीचें काळीं आठवेना'–स्मृस्थ ७१.

अनस्यूत वि. अखंड वाहणारा; सतत वाहणारा : 'जैसा प्रवाहो अनस्यूतु । गंगाजलाचा ।' – ज्ञा २.१५३.

अनहित न. तोटा; अहित; नुकसान; अकल्याण. [सं.]

अनळ पु. अग्नी. पहा : **अनल** [सं. अनल]

अनक्षर वि. क्षयरहित; कमी न होणारा; न झिजणारा. [सं.]

अनक्षर वि. १. निरक्षर; खेडवळ; अशिक्षित; जंगली; अडाणी. २. शब्दातीत (परब्रह्म). [सं. अ + अक्षर]

अनंकुश वि. १. स्वैरवर्तनी; अनावर. २. नियम न पाळणारा; ज्याच्यावर ताबा चालत नाही किंवा चालविता येत नाही असा; बेशिस्त; स्वच्छंदी. [सं.]

अनंग पु. मदन; कामदेव; काम.
वि. अंगरहित; निराकार : 'जे अनंगु तो पेंधा ।निकवडा नुसधा ।।' – ज्ञा १३.९८०. [सं.]

अनंगक्रीडा स्त्री. रतिविलास; कामक्रीडा. [सं.]

अनंगदहन पु. मदनाला जाळून टाकणारा शंकर; शिव.

अनंगदानी स्त्री. वेश्या. [सं. अनंग + दान]

अनंगपण न. देहबुद्धीची जाणीव :'अनंगपण फिटलें । माया छंद साठविले ।'– ज्ञागा ४९५.

अनंगलेख पु. प्रणयपत्रिका; प्रेमपत्र. [सं.]

अनंत पु. १. विष्णूच्या नावांपैकी एक : 'आपुलिये चाडे श्री अनंता ।उमगु नोहे ।।'– ज्ञा ५.३. २. सर्पांचा राजा–नागांपैकी एक शेष : 'नागांमाजीं समस्ता । अनंतु तो मी ।' – ज्ञा १०.२४२; 'अनंतासी (शेष) म्हणे अनंत (विष्णू) ।' – हरि ३.१४. ३. अनंतचर्तुदशी (संक्षिप्त रूप). ४. भाद्रपद शु ।। १४ च्या दिवशी पूजा करून उजव्या हातात बांधावयाचा चौदा गाठींचा रेशमी गोफ–दोरा. ५. कानात घालण्याचा एक दागिना. ६. एक फुलझाड; अनंततगर. याची फुले शोभिवंत, वास मोहक मधुर असा असतो. पांढरा व तांबडा अशा याच्या दोन जाती आहेत. ७ (ग.) अमर्याद संख्या; अगणित संख्या; पहा : **अनंतराशी**. ८. (सामान्यत:) परमेश्वर; परब्रह्म. ९. जैन लोकातील चौदावा तीर्थंकर.
वि. ज्यास अंत नाही असा; शाश्वत; अमर्याद; असंख्य; अपार (काळ, स्थळ, संख्या, ब्रह्म) : 'अनादि मी अनंत मी अवध्य मी भला...'–साक; अनवच्छिन्न; अक्षय. [सं. अन् + अंत]

अनंतक्रमिका स्त्री. (ग.) ज्यात अंतर्भूत असलेल्या राशींची संख्या अनंत आहे असा राशिक्रम. [सं.]

अनंतख्याल पु. अपार विनोदी– लहरी–मौजा–गमती–युक्त्या–चाळे.

अनंतख्याली वि. अनंतख्याल किंवा अमर्याद; अपार विनोद करणारा.

अनंतगाठ्या पु. समुद्रातील किड्यासारखा बारीक व विळविळीत मासा.

अनंत चतुर्दशी स्त्री. १. भाद्रपद शुद्ध चतुर्दशी गणेशोत्सवाचा शेवटचा दिवस. २. भाद्रपद शुद्ध चतुर्दशी या दिवशी (विष्णूप्रीत्यर्थ) करण्याचे व्रत– चौदा प्रकारची फुले, फळे, नैवेद्यास चौदा पक्वाने. अनंत दोऱ्याला चौदा गाठी व चौदाव्या तिथीला पूजा हा चौदांचा मेळ.

अनंततगर पु. एक फूल.

अनंततृतीया स्त्री. भाद्रपद, मार्गशीर्ष आणि वैशाख या मासांतील शुक्ल पक्षातील तृतीया. [सं.]

अनंतत्व न. १. ज्या स्थितीला अंत नाही अशी शाश्वत स्थिती; अनंतता; अपारता; निरवधिभाव; अमर्याद असण्याचा गुण. २. संपूर्णता; अव्यंगता. ३. (ग.) अनंत संख्या; अनंतता. [सं.]

अनंतपाद पु. (प्राणि.) घोण वर्गातील अनेक पाय असणारा प्राणी.

अनंतपार वि. ज्यास अंत किंवा पार नाही असा; अमर्याद; अफाट.[सं.]

अनंत प्रतिगम पु. (तत्त्व.) स्पष्टीकरणातील एक दोष. ज्यानुसार आपली स्पष्टीकरणाची प्रक्रिया कोठे पूर्ण होतच नाही आणि आपण एका संकल्पनेचे स्पष्टीकरण दुसरीच्या भाषेत, दुसरीचे तिसरीच्या भाषेत करीत राहतो. [सं.]

अनंतमूल–ळ न. एक औषधी वनस्पती; रक्त शुद्ध करण्याचा गुण हीत आहे. पर्यायी नामे : उपळसरी; तुणतुणी; दुधी.

अनंत मूल्य न. (ग.) कुठल्याही विशिष्ट मूल्यापेक्षा मोठे असे मूल्य. अनंत मूल्यापेक्षा कोणतेही मूल्य मोठे असू शकत नाही. [सं.]

अनंतर वि. १. मध्यंतरी अंतर न ठेवता, खंड न पडता येणारा; अगदी लागून किंवा पाठोपाठ येणारा; अनुक्रमिक. २. अव्याहत; निरंतर; अविच्छिन्न; अखंड; सतत.
क्रिवि. मागाहून; पश्चात; नंतर; पाठीमागून; मग.
शअ. मागे; मागून; पश्चात; पाठीमागे; नंतर. [सं. अ + अंतर]

अनंतराशी स्त्री. (ग.) अगणित संख्या, रक्कम, राशी. [सं.]

अनंतलोम पु. (प्राणि.) अंगावर पुष्कळ केस असलेला प्राणी. [सं.]

अनंतवात स्त्री. चार बोटांवर १४ दोरे घेऊन केलेली कापसाच्या सुताची वात. अनंतचतुर्दशीपासून दररोज दोन वाती अशा या वर्षभर लावतात अगर एकदम लक्ष वाती लावतात.
पु. डोळे, भुवया व आख या ठिकाणी होणारा एक त्रिदोषजन्य विकार. [सं. अनंत + वर्ति]

अनंतव्रत न. अनंतचतुर्दशीच्या दिवशी करण्याचे व्रत. [सं.]

अनंतश्रेणी स्त्री. (ग.) अंत न पावणारी श्रेणी. [सं.]

अनंतिम वि. (तत्त्व.) तात्कालिक; क्षणभंगुर; अंतिम नसलेले. [सं.]

अनंती स्त्री. १. अनंताची बायको. अनंतचतुर्दशीस अनंताबरोबर दुसऱ्या एका लहान रेशमाच्या दोऱ्याची पूजा करतात व तो पूजा करणाऱ्याच्या पत्नीच्या डाव्या दंडास बांधतात. २. गळ्यातील एक दागिना : 'मग गळा अनंती घातलीया. नमस्कार करितां वाजीनलीया' – लीचउ ४७०.

अनंतोपगा स्त्री. (ग.) दिलेल्या आकृतीस एकमेकांपासून अनंत अंतरावर असलेल्या दोन बिंदूंत भेटणारी, परंतु स्वत: मात्र त्या आकृतीपासून अनंत अंतरावर नसणारी रेषा. उदा. अपास्ताला दोन अनन्तोपगा असतात. [सं.]

अनंदक वि. ज्या ठिकाणी नांदणूक होत नाही असे; अपेशी; भूतादी बाधेमुळे ज्यात कुटुंब नांदत नाही असे (राहण्याला अयोग्य घर).

अनाकलनीय वि. न समजण्याजोगा; आकलन न होण्याजोगा. [सं.]

अनाकार वि. १. आकाररहित; निराकार. २. (भूशा.) ज्यांची आंतरिक रचना स्फटिकीय नाही असे (खनिज); स्फटिकीभवन न होता द्रवावस्थेतून घन झालेला पदार्थ. [सं.]

अनाकृति वि. १. आकार नसलेला; आकृतिरहित. २. (भूशा.) बाह्य आकार विकसित झालेला नाही असा (स्फटिक). [सं.]

अनाक्रमक वि. आक्रमक नसलेला; हल्ला न करणारा; आक्रमण न करणारा. [सं.]

अनाक्रमण न. (राज्य.) (देशादेशांमधील) आक्रमणाचा प्रतिबंध; परस्परांवर हल्ला न करणे. उदा. अनाक्रमण करार. [सं.]

अनागत वि. १. पूर्वी न झालेला; पुढे होणारा : 'जें कां अतीत अनागत । वर्तमान जें प्रस्तुत ।'– एभा ४.३४. २. भविष्यकालचे; भावी : 'अतित अनागत वर्तमान । हें तापसासि उठे प्रपंचज्ञान ।'– विसिंउ ४.४२.[सं.]

अनागत चिंता स्त्री. पुढील तरतूद, काळजी; भविष्य काळासंबंधी विचार. [सं.]

अनागतदर्शी, अनागतद्रष्टा वि. भविष्य जाणणारा, भविष्यवेधी : 'जे तपसामर्थ्ये समर्थ घोर । अनागतद्रष्टे ऋषीश्वर ।'–एभा २२.२२.[सं.]

अनागत विधाता वि. दूरदर्शी; भविष्य ओळखणारा; धोरणी; पुढील तरतूद करणारा. [सं.]

अनागम वि. ज्याचा आरंभीचा अथवा सुरुवातीचा काल माहीत नाही असा; पूर्वापार; अतिप्राचीन; स्मृतिकालातील (वतन, मालमत्ता, हक्क, रिवाज). [सं.]

अनागम्य वि. १. दुर्गम; जे गाठणे वा करणे अशक्य आहे असे. २. अप्राप्य; अवघड; दुरापास्त; असाध्य; दुर्मिळ. [सं.]

अनागामी वि. १. न येणारा. २. (ल.) पुनर्जन्मरहित : 'इतर सर्व कर्मांचे फळ क्षांती अनागामी (पुनर्जन्मरहित) वृत्ति अथवा अर्हत्पद प्राप्त केले असतां चुकवितां येतें.' – ज्ञाको (क) १२९. [सं.]

अना(नि)गोंदी स्त्री. सावळागोंधळ; अराजकसदृश परिस्थिती; कोणाचा पायपोस कोणाच्या पायात नाही अशी स्थिती; कर्नाटकातील विजयानगर साम्राज्याची अनागोंदी ही राजधानी होती. तेथील अराजकसदृश्य कारभारावरून लक्षणेने हा अर्थ.

अनागोंदी कारखाना, कारभार, जमाखर्च, बक्षीस , बोलणे खोटा, अव्यवस्थित, पोकळ, रिकामा कारभार, जमाखर्च इ.

अनागोंदीचा राजा पु. मागितलेली वस्तू विचार न करता देणारा; भोळा सांब; गबाळा.

अनाघात क्रिवि. अतिशय; प्रमाणाच्या बाहेर; भरमसाटपणे.

अनाघ्रात वि. १. वास न घेतलेले. २. (ल.) उपभोग न घेतलेली स्त्री; कुमारिका. [सं.]

अनाचार पु. अनिष्ट, अनियमित वर्तन; विहित आचार सोडून वागणे; आचारभ्रष्टता; अधर्म; दुराचार : 'विवेकें त्यजावा अनाचार हेवा ।' – राम ६९. [सं.]

अनाचारी–रीय वि. धर्मलंड; अनाचार करणारा; स्वेच्छाचारी; दुराचारी : 'दारिद्री आडखुळे विधी : अनाचार्याते वरित सिधी' – ऋव ४६. [सं.]

अनाच्छादन १. आवरण, आच्छादन दूर होणे. २. (भूशा.) झीज आणि धूप होऊन खडक उघडा पडणे. [सं.]

अनाज न. धान्य. [हिं.]

अनाटोप वि. आवरता न येणारी; अनावर : 'तुंगाच्या भुकेपेक्षाही त्याची भूक अनाटोप होई.' –ककां १०.

अनाठाय पु. लय; लोप : 'ज्ञानेसी विज्ञान गेले अनाठाया'– निगा २०५.

अनाठायी क्रिवि. १. अयोग्य ठिकाणी, स्थळी, जागी; गैरमार्गाने; भलत्याच गोष्टीत. २. व्यर्थ; फुकट; अनावश्यक. [सं. अन्य + स्थान]

अनाड स्त्री. अडचण; संकट : 'येथ मांडलिया तातडी । तें प्राण पडेल अनाडी ।' – एभा १४.४२५.
वि. १. अडाणी : 'मी अनाड काही कळेना गे येथे ।देहजड पडली भ्रांति ।।'– पला २२.५६. २. उनाड; द्वाड; नाठाळ.[सं. अज्ञानी]

अनाड-ढ, अनाडकी, अनाडचाळा, अनाडबाहुला, अनाडभाजी, अनाडझाड, अनाडणे वगैरे शब्द उनाड या अर्थी आहेत. ह्याकरिता पहा : **उनाड**

अनाडचोट पहा : **अडाणचोट**

अनाडी वि. १. अडाणी; अशिक्षित; मूर्ख; खेडवळ; अनभिज्ञ; गावंढळ; निरक्षर; अजागळ : 'अनाडी लोकांचा चौथा वर्ण झाला असेल.' – निमा १०७४. २. अजाण; वयाने लहान : 'कोणी वदती रे अनाडी सुंदरी ।' – दावि २५. [सं.अज्ञानी]

अनाढळ वि. निराळे; भिन्न : 'भृंगीचिया अंगी कोणते हो बळ शरीरे अनाढळ केली आली.' –जना २३४.

अनात-थ स्त्री. कृपा; मेहेरबानी; खैर. [फा. इनायत्]

अनातप वि. छायायुक्त; शीतल.

अनात्म वि. मायामय; नश्वर; आत्म्याविरहित; आत्मा नसलेला; अशाश्वत; जड : 'आणि अनात्मवर्गनीर । सांडुनि आत्मरसाचें क्षीर । चरताति जे सविचार । राजहंस ।' – ज्ञा १५.२९६.
पु. आत्मा नव्हे तो म्हणजे शरीर; स्थूल देह. [सं.]

अनात्मक वि. अशाश्वत.

अनात्मवर्ग पु. जग; जडसमुदाय.

अनात्मज्ञ पु. १. मूर्ख; अनात्मकवान. २. इंद्रियनिग्रहशून्य.

अनात्मसंपन्न पु. बुद्धिहीन; ज्याने इंद्रिये जिंकली नाहीत असा.

अनाथ वि. दीन; निराश्रित; गरीब; पोरका; निरालंब. [सं.]

अनाथनाथ पु. ईश्वर; मालक; गरिबांचा कैवारी; पालक. [सं.]

अनाथवाणी क्रिवि. अनाथाप्रमाणे; केविलवाणी; दीन; असहाय्य : 'झाली असें परिसतांची अनाथवाणी । ठावी नसे जीस कधीं अशि नाथवाणी ।' – वारू १८.

अनाथालय न. पोरक्या, आईबाप नसलेल्या मुलांचा सांभाळ करण्यासाठी असलेले गृह. [सं.]

अनाथाश्रम पु. पोरक्या, अनाथ मुलांसाठी काढलेला आश्रम. [सं.]

अनाद स्त्री. १. अन्न. २. तांदूळ. (गो.)

अनादर पु. आदराचा अभाव; तिरस्कार; अवहेलना; तुच्छता; अपमान; अवज्ञा. [सं.]

अनादि-दी न. परब्रह्म.
वि. १. आरंभरहित; उत्पत्तिरहित (ईश्वर, माया) : 'अनादिमाया प्रभावें ।' – ज्ञा १७.५६. २. ज्याच्या आरंभकाळाचा थांग लागत नाही तो; चिरंतन. ३. मूळचा; स्वभावत: 'तैसाचि श्रुत स्वर्गादिक । अनादि दोषयुक्त देख ।' – एभा १०.४९६. [सं.]

अनादित्व न. आरंभरहित अवस्था :'आपुलें अनादित्व भेटे ।'– ज्ञा १७.२२०. [सं.]

अनादिपरंपरा स्त्री. अतिप्राचीन काळापासून चालत आलेली रीत, पद्धती. (क्रि. असणे, चालत येणे, होणे.) [सं.]

अनादिसिद्ध वि. अनादिकालापासून असलेला; स्वयंसिद्ध; अनिर्मित; स्वयंभू (ब्रह्म, ईश्वर इ.) : 'जरी भिन्नचि अनादिसिद्ध ।' – ज्ञा १५.३२३. [सं.]

अनादिसोयरा पु. ईश्वर : 'भेटला तो अनादि सोयरा ।।'

अनादृत वि. तिरस्काराने, तुच्छतेने वागविलेला. [सं.]

अनाद्यनंत वि. १. आरंभ व शेवट नाही असा; चिरकाल टिकणारा. २. ईश्वर. [सं.]

अनान पु. पृथकत्व; वेगळेपणा : 'दोहींचीं अभिधानें । अधीचेनि अनानें । विप्लावलीं ।' – अमृ ८.१३ .
वि. वेगवेगळा; निरनिराळा; पृथक. [सं. अन्य+अन्य]

अनापेक्षी वि. १. अपेक्षेबाहेरचा; कल्पनेबाहेरचा. २. कोणतीही अपेक्षा, इच्छा नसलेला; निरिच्छ; निष्काम : 'सुगड संगीत गुणग्राही । अनापेक्षी लोकसंग्रही ।' – दास २.८.१९. [सं. अन+अपेक्षा]

अनाप्त वि. परकीय; नातलग किंवा संबंधी नव्हे तो : 'जे नवमास वाहे उदरांत । ते माता करूनि अनाप्त । स्त्रियेसि मानिति अति आप्त ।' – एभा ३.२३६. [सं.]

अनाप्तता स्त्री. १. समाजापासून दूर, एकीकडे पडल्याची भावना. २. समाजाचा घटक नसल्याची भावना. ३. एकाकीपणा; समाजबाह्यता. [सं.]

अनाबशाही वि. द्राक्षाची एक जात.

अनाम वि. नामरहित असा (ईश्वराचे विशेषण) : 'यया अनाम्या नामें ठेविती ।' – ज्ञा ४.६९. [सं. अ+नामन्]

अनाम न. लोक; जग; मनुष्यमात्र. [फा.]

अनामत वि. १. विश्वासाने दुसऱ्याजवळ ठेवलेली (ठेव.). २. (ल.) विश्वास पटण्यासाठी दिलेली अगाऊ (टेंडर बरोबरची वगैरे) रक्कम. ३. जप्त; सरकार जमा : 'जयदेवरायास हरामखोरी लावून देशमुखी अनामत केली.'– इमं ३३. ४. तसलमात; मोघम; हिशेबात नावाखाली दाखल न केलेले. ५. तिऱ्हाइताकडे ठेवलेली (वादातील वस्तू) सामाशब्द – अनामत खर्च-खाते –जमा-रक्कम-हिशेब इत्यादी.
क्रिवि. १. खर्च न करता; उपभोग न घेता; स्पर्श करून न बिघडवता; जशीच्या तशी. २. अलगत; अल्लाद; हळूच; सावकाश; स्थिरपणे. [फा. अमानत – वर्णविपर्यय]

अनामतवही पूर्ण कायमचा निकाल न लागलेल्या अशा अनिश्चित पैशाच्या देवघेवीसंबंधी – तसलमात रकमांची ठेवलेली हिशेबाची चोपडी.

अनामपत्र न. ज्याला पत्र पाठविले तो न सापडल्यामुळे टपाल कचेरीत पडून राहिलेले पत्र; बेवारशी पत्र.

अनामय वि. निरोगी; सुदृढ; निकोप (प्रकृती). [सं.]

अनामिक वि. १. अनामक; नामरहित असा; नाव नसलेला (ईश्वर). २. ज्याने आपले नाव गुप्त ठेविले आहे असा; निनावी. ३. अपवित्र; ज्याचे नाव घेऊ नये असा अंत्यज : 'पवित्राला म्हणती नको हा कंटक । मानिती आत्मिक अनामिका ।।'– तुगा ४०८. [सं.]

अनामिक कृति-ती स्त्री. (ग्रं.) ज्याचा लेखक किंवा कर्ता अज्ञात आहे असे ज्ञानसाहित्य. [सं.]

अनामिकता स्त्री. १. कोणतेही विशिष्ट नाव नसणे. २. (मानस.) विचारशून्य, अविवेकी वर्तन करताना जमावातील व्यक्तीच्या मनात मीच हे कृत्य केले,

याला पुरावा काय ?– अशी भावना निर्माण होणे.

अनामिका स्त्री. करंगळीच्या शेजारचे बोट; अंगठीचे बोट. [सं.]

अनाम्ल न. १. आम्लास निर्गुणत्व आणणारा जो पदार्थ त्यास अनाम्ल म्हणतात. २. भस्म; लवणोत्पादक धातू.

अनायक, अनायकी वि. नेता किंवा सत्ताधारी पुढारी नाही असा; बेबंद; निर्नायक; अंदाधुंदीचे; अव्यवस्थित : 'सत्यासत्य हारपलें । अवघें अनायेक जाले । चहुंकडे ।।' – दास ११.२.२४. [सं.]

अनायती स्त्री. कृपा. [फा. इनायत]

अनायत्त वि. स्वतंत्र; पराधीन नसलेले; स्वावलंबी; स्वायत्त. [सं.]

अनायास पु. परिश्रमाची किंवा कष्टाची जरुरी नसणे किंवा त्यापासून मुक्तता; (बहुतकरून तृतीया विभक्तीत उपयोग. जसे –अनायासे, अनायासाने = परिश्रमावाचून). [सं.]

अनार न. १. डाळिंबाचे झाड; फळ : 'विलायती अनारे या दिवसांत तेथवर गर्मीमुळे न पावतील.' – दिमरा १.३३. २. (साधारणत: डाळिंबाच्या आकाराचा) दारूचा नळा; हिंगणबेट : 'हवया भुनळे चंद्रज्योती जळती । अनारे जातणी या जागोजागीं लाविती ।' –स्त्रीगीत ३७. [फा.]

अनारणे क्रि. आळसणे; सुस्त होणे.

अनारत वि. सततचे; निरंतनचे.
क्रिवि. सतत; अविरत.

अनारदाणा पु.१. डाळिंबाच्या बियांप्रमाणे दिसणारे एक धान्य. २. डाळिंबाचे दाणे. [फा.]

अनारदाणी वि. डाळिंबाच्या रंगाप्रमाणे किंवा दाण्यासारखे ठिपके ज्यावर विणले आहेत असे (पागोटे, शेला, दुपेटा वगैरे.)

अनारब्ध वि. न आरंभलेले; सुरू न केलेले; भावी; पुढचे. [सं.]

अनारब्ध कार्य न. पुढे सुरू करावयाचे काम; भविष्यकालीन कार्य; क्रियमाण असे कर्म : 'वेदान्त सूत्रात प्रारब्धासच प्रारब्धकार्य आणि जीं प्रारब्ध नाहीत त्यास अनारब्ध कार्य अशी नावे दिली आहेत.' – गीर २६९.

अनारसा पहा : **अनरसा**

अनाराध्य वि. १. ज्याचे शंकानिरसन करता येत नाही असा; खातरजमा करून घेता येत नाही असा. २. अपूजनीय. ३. अप्राप्य. [सं.]

अनारिस–सा वि. १. भिन्न; दुसरा; वेगळा; भलता : 'आपण विसरोनि अनारिसें । देखे पिसे जयापरी ।' –रंयोवा १.४६३. २. दुसऱ्या जातीचे–रीतीचे; विलक्षण; नवीन; निराळे : 'बाई तुझा नवा शृंगार । अनारिसा दिसतो मुखचंद्र । तरी कोण जोडला वर । सांगे आम्हा ।'– कथा १.१२.९.३. अपूर्व; अद्वितीय : 'अमृत पाजीले चवी अनारिसी । साक्ष ज्याची त्याची मनामाजी ।' – बगा २५.१२. [सं. अन्यादृश]

अनार्त वि. निरिच्छ; दु:खरहित; सुखी : 'होआल तुम्ही अनार्त ।'– ज्ञा ३.१०२. [सं.]

अनार्तव पु. (वै.) मासिक पाळी न येणे. [सं.]

अनार्द्र वि. ओलावा नसलेले; शुष्क; कोरडे. [सं.]

अनार्य वि. १. आर्य वंशातील नव्हे तो; द्राविड, मोंगल वगैरे आर्येतर वंशातील. २. आर्य किंवा श्रेष्ठ नव्हे तो; नीच; दुष्ट. ३. आर्यास अनुचित; अयोग्य; न शोभणारे; अप्रतिष्ठाकारक. ४. असभ्य; गावंढळ; प्रतिष्ठा नसलेला [सं.]
पु. १. भिल्ल, कोळी, कातकरी इ. जमाती – गांगा. २. म्लेछ, शक, हूण वगैरे वंशातील व्यक्ती.

अनार्यजुष्ट वि. कुलीन माणसाला न शोभणारे : 'हे त्याचे कृत्य अनार्यजुष्ट होते.' – युगान्त २१७.

अनावर वि. बेलगामी; स्वैर; अमर्यादित; बेताल; आटोक्याबाहेरचे : 'हे अनावर न विचारितां । वायाचि धिंवसा उपनला चित्ता ।' – ज्ञा १.६७. [सं. अनिवार्य]

अनावरण वि. ज्यावर झाकण नाही असा; वस्त्रात गुंडाळता न येण्यासारखा; उघडा : 'मज अनावरणा प्रावरण । भूषणातीतासि भूषण ।'–ज्ञा ९.१६२ [सं.]

अनावरण काल (मानस) एखादी वस्तू उघड करण्याचा कालावधी; मानसशास्त्रीय प्रयोगात वापरले जाणारे चित्र किंवा वस्तू प्रथम झाकून ठेवून ज्या थोड्या वेळासाठी उघड करून दाखवले जाते तो काळ.[सं.]

अनावरण समारंभ (एखादा पुतळा, चित्र, सभागृह वगैरे) खुले करण्याचा, उद्‌घाटन करण्याचा समारंभ.

अनावर्त दशांश पु. (ग.) ज्या दशांश स्वरूपात लिहिलेल्या संख्येत, तोच अंक अथवा अंकांचा समूह पुन्हा पुन्हा येत राहत नाही असा दशांश. [सं.]

अनावर्ती वि. पुनपुन्हा न येणारा; एकदाच दिला जाणारा (खर्च, अनुदान); ठराविक काळानंतर फिरून फिरून दिला न जाणारा. (आवर्ती = ठराविक काळानंतर पुन्हा मिळणारा) : 'प्राथमिक शिक्षणासाठी मोठ्या प्रमाणात आवर्ती व अनावर्ती अनुदान मंजूर केले.' – आशिआस २७. [सं.]

अनावळी स्त्री. खोडी; चेष्टा.

अनाविल पु. गुजराती ब्राह्मणांची एक जात.
वि. शुद्ध; सोवळे. [सं.]

अनावृत वि. १. आवरण, झाकण नसलेले; उघडे; जाहीर; प्रकट; बंद न ठेवलेले; न झाकलेले. २. अनिग्रहित; अनावर; आटोक्यापलीकडील; बाहेरचे; अतीत : 'माझें स्वरूप गा असमसहस । गुणमायेसी अनावृत ।' – एभा १५.२२७. ३. (ल.) असंरक्षित. [सं.]

अनावृत करणे (वै.) उघडे करणे; बाहेर काढणे (म्यानातून तलवार इ.); आवरण बाजूला करणे.

अनावृत पत्र न. एखाद्या व्यक्तीला किंवा संस्थेला उद्देशून वर्तमानपत्रातून प्रसिद्ध होणारे जाहीर पत्र. [सं.]

अनावृत्त वि. आवृत्ती नसलेला; पुन्हा न येणारा. [सं.]

अनावृत्ति–त्ती स्त्री. पुन्हा न येणे; आवृत्ती न निघणे इ.

अनावृष्टि–ष्टी स्त्री. अवर्षण; पावसाचा अभाव.

अनाश्य वि. न बिघडणारे; नाश न पावणारे; क्षय न होणारे; ऱ्हास न पावणारे. [सं. अ+नश्]

अनाश्रम–मी वि. सोडमुंज होऊन विवाह झाला नाही असा; चार आश्रमात जो मोडत नाही असा. [सं.]

अनाश्रय–यी पु. आश्रय, संरक्षण किंवा आधार यांचा अभाव.

अनाश्रय, अनाश्रित वि. निराधार; आश्रयहीन; निराश्रित. [सं.]

अनास क्रिवि. अकस्मात : 'अनास एकेकडून हैदरखान उठेल. तिकडून तसी गत असे.' – ऐलेसं ३२५०.

अनासक्त वि. विरक्त; उदासीन; आसक्त, लिप्त नसलेला : 'तैसा भूतकर्मी अनासक्तु मी भूतीं असे ।' – ज्ञा ९.१२९. [सं.]

अनासक्ति–क्ती स्त्री. कर्मफळाची अपेक्षा न करणे; वांछा, वासना नसणे; विरक्ती. [सं.]

अनास्था स्त्री. १. निष्काळजीपणा; बेफिकिरी; हयगय; हेळसांड; धरसोड; कळकळीचा अभाव. २. आस्था, आपुलकी नसणे. [सं.]

अनास्वाद्य वि. बेचव; रुचिहीन; आस्वाद न घेण्यासारखा. [सं.]

अनाहत वि. १. न मारलेला; न हाणलेला. २. स्वयमेव; स्वभावतःच उत्पन्न झालेला. ३. कोरे; न धुतलेले (वस्त्र). ४. सततचा; अखंड. ५. योगामुळे ऐकू येणारा दशनादांचा ध्वनी : 'तव अनाहताची बोली । चावळे ते ।।' – ज्ञा ६.२७४. [सं.]

अनाहत कमळ, अनाहत चक्र न. (योग.) शरीरातील षट्चक्रापैकी हृदयामध्ये अनाहत नामक चौथे कमळ आहे. त्याचा रंग अग्नीसारखा असून ते बारा पाकळ्यांचे असते. क पासून ठ पर्यंत तेथे बीजाक्षरे प्रत्येक दळावर प्रकाशमान झालेली असतात : 'हृदयीं अनाहत कमळ । तें अग्निवर्ण द्वादशदळ । कं पासूनि ठं बीजीं करी झळाळ । प्रतिपत्रीं ।।' – विउ १.५१. [सं.]

अनाहत गजर, ध्वनि, नाद १. योगसाधनेने ऐकू येणाऱ्या दश नादाच्या ध्वनीपैकी एक किंवा दहाही. २. एकसारखा अखंड अव्याहत सूर – आवाज : 'जैसा अनुहाताचा गजर । तैसीं तुरें वाजती अपार ।' – एरुस्व ६.७२. ३. सोहंशब्द; श्वासोच्छ्वास.

अनाहार पु. उपवास; उपोषण; अन्नावाचून राहणे. [सं.]

अनाहारी वि. १. उपवास करणारा. २. ज्याने काही खाल्ले नाही असा.

अनाहुत न. दुर्मिळता; दुर्भिक्ष्य; अप्राप्यता; अनुपलब्धता : 'येक प्यादा कोठेहि मिलेना आणि चहूकडे अनाहुत जाले आहे.' – पेद ४०.१०७.

अनाहूत वि. १. न बोलावलेला; आमंत्रण न दिलेला; आगंतुक. २. अनपेक्षित; अकल्पित; आकस्मिक.[सं.] (वा.) **अनाहूत करणे** – अत्याचार करणे : 'मालवणीस शिंद्यांच्या लोकांनी फार अनाहूत केले.' – ऐलेसं ५८२२.

अनाहूतपणे क्रिवि. आपण होऊन; बोलावणे नसता; लोचटपणे.

अनाक्षरिक वि. (भाषा.) श्वासोच्छ्वासाच्या एका सपाट्यामध्ये उच्चारल्या गेलेल्या ध्वनिसमूहातील अमुखर (स्पष्टपणे ऐकू न येणारा) ध्वनी – विशेषत: व्यंजन. तुलना : आक्षरिक. [सं.]

अनाक्षेपित वि. ज्यावर आक्षेप घेतलेला नाही असा; ज्यास आव्हान दिले नाही असा. [सं.]

अनि उभ. आणि; अन् : 'मुदित अनि श्रीगुरुचे स्मरता उपकार होय सद्गदित ।' –कीर्त १.८४.

अनिकट पु. नदीला बांधलेला बंधारा; बांध. [इं. अनिकट]

अनिकेत वि. बेघर; निवारा नसलेले : 'आम्ही दोघेच त्या वेळी अगदी अनिकेत असे होतो.' – व्यरे २. [सं.]

अनिगा–घा स्त्री. निगा न ठेवणे; हयगय; देखरेख न ठेवणे; आबाळ; अनास्था; दुर्लक्ष. [फा. निगाह].

अनिगूत–ती स्त्री. आबाळ; दुर्लक्ष; हेळसांड; टापटिपीचा अभाव.

अनिचाड वि. चाड नसणारा; अनास्थ; बिनघोर.

अनिच्छा वि. निरिच्छ; इच्छा, अपेक्षा नसलेला. [सं. अ+इच्छा]

अनिच्छा स्त्री. १. निरिच्छता; अपेक्षेचा अभाव. २. बेफिकीरपणा. [सं.]

अनिच्छा प्रारब्ध न. १. दैववशात प्राप्त; इच्छा नसताना घडून आलेली गोष्ट. २. नको ते नशिबी येणे. [सं.]

अनिच्छित वि. नको असलेले; अवांछित. [सं.]

अनित्य वि. नित्य शाश्वत नसलेला; नश्वर; विनाशी; क्षणिक. [सं.]

अनित्य न. अनीती (अप.); वाईट गोष्ट, हेतू : 'अनित्य पोटीं धरू नये ।' – दास १४.१.२८. [सं. अ + नीति]

अनिबद्धगान न.(संगीत.) ज्या गायनात रागाच्या धोरणाने केवळ स्वरांचे अनेक प्रकारे उच्चारण होते; पण त्यात चीजेची अक्षरे व ताल नसतो असे गायन.

अनिभ्रांत वि. १. निःसंशय; खात्रीचा; निश्चित; खचित. २. भ्रांतिरहित; विकल्परहित. [सं.]

अनिम पु. न शमणारा; न ओसरणारा; पडत राहणारा (आषाढ–मेघ) : 'अनिम आखाडमेघ ।' – राज्ञा १६.३६४.

अनिमित्त कारणांचा अभाव; अकारण; अहेतुक.

अनिमि(मे)ष पु.ज्याच्या डोळ्यांच्या पापण्या लवत नाहीत असा, देव किंवा मासा.

वि. न मिटणारे; लवणारे; उघडे (डोळे); सदा जागरूक.

क्रिवि. डोळे न मिटता; डोळ्यात तेल घालून; टक लावून; सावधानतेने.

अनियत वि. १. अनिश्चित; अनियमित; अनियंत्रित; पक्के न ठरलेले. २. नियमाने न वागणारा : 'अनियतासि सर्वथा योग्यता नाही ।' – ज्ञा ६.३४४. [सं.]

अनियतकालिक न. निश्चित वेळी न निघणारे; वाटेल तेव्हा सवडीनुसार प्रसिद्ध होणारे; प्रसिद्धीचा निश्चित कालावधी नसलेले. [सं.]

अनियत बाजार पु. (कृषी.) शेतकऱ्यांच्या मालाचे वर्गीकरण, वजन व त्याला वाजवी भाव मिळण्यासंबंधी निश्चित नियम व यंत्रणा नसलेला बाजार. उदा. खेडेगावातील आठवडे बाजार.

अनियतरूप वि. नियत रूप नसलेले; बेडौल; बेढब; आकृतिहीन. [सं.]

अनियम पु. अनिश्चितपणा; कायमपणाचा अभाव; कायम न केलेली स्थिती.

अनियम, अनियमित वि. १. अनिश्चित; न ठरलेला. २. अमर्याद; अपरिमित; निरंतरचा. [सं.]

अनियम्य वि. नियमन किंवा दमन करता न येण्याजोगे; आवाक्यात न आणण्याजोगे; हुकूमत न चालविता येण्यासारखे; अनिवार. [सं.]

अनियंत्रित वि. १. नियंत्रण नसलेला; ताब्यात नसलेला; निर्बंध नसलेला;

बेफाम; अमर्याद. २. स्वैर; जुलमी (सत्ता). [सं.]

अनियाळ–ळे वि. १. अणकुचीदार; टोकाचे. २. वाकडा; तिरकस : 'मुरडिवें आंगें झाडी करितु । अनियाळां डोळां वेंझ घेतु ।।' – शिव ७१०.

अनियाळपण न. वक्रता; तिरकसपणा : 'पांता दिठीचें अनियाळपण । कमळदळें होति साधारण ।' – नरुस्व ९२.

अनिरुता पु. वि. स्पष्ट : 'भावो अनिरुता वोळखिला ।' –रुस्व १२२५.

अनिरूप वि. अर्थ विशद करण्यास कठीण : 'ते अनिरूप कीं निरूपिजे । ऐकतां बुद्धि आणिजे ।' –ज्ञा १३.१७७; वर्णन करता न येण्यासारखे; न सांगण्यासारखे. [सं.]

अनिर्णय पु. अनिश्चितता; धरसोड; निश्चित किंवा कायम नसलेली अवस्था; निकालाचा अभाव.
वि. अनिश्चित; अनियत. [सं.]

अनिर्णायक वि. संदिग्ध; अनिश्चायक. [सं.]

अनिर्णीत वि. १. कायम किंवा निश्चित न केलेला; संशयित. २. ज्याचा अद्यापि निकाल लागला नाही किंवा निर्णय झाला नाही असा.[सं.]

अनिर्देश पु. दखल न घेणे; उल्लेख न करणे. [सं.]

अनिर्देश्य वि. दाखविता येत नाही, उल्लेख करता येत नाही असा.[सं.]

अनिर्धारित वि. १. निश्चित न केलेला, न ठरवलेला, मोघम. २. (ग.) ज्याचे निश्चित मूल्य काढता येत नाही असा. (गुणक, रूप इत्यादी). [सं.]

अनिर्धार्य वि. जे ठरवता येत नाही असे.

अनिर्बंध वि. कोणत्याही प्रकारचे बंधन किंवा मर्यादा नसलेला.

अनिर्बंध व्यापार पु. (अर्थ.) जकातीचे बंधन नसलेला दोन देशांमधील मुक्त व्यापार.

अनिर्वचनीय अत्युत्कट, ज्याला पार नाही असा अपरंपार (आनंद).

अनिर्वाच्य वि. १. अवर्णनीय; वर्णन करण्यास कठीण; विवेचन, स्पष्टीकरण करण्यास अवघड (ईश्वर, सुख, दुःख) : 'आणि इये अनिर्वाच्यपण । ते दुजें ही देवांगण ।' – अमृ ६.३९. २. सांगण्यास अयोग्य. ३. अर्वाच्य; ज्याचा उच्चार करू नये असा. [सं.]

अनिर्वाच्यपण न. उच्छृंखलपणा.

अनिर्वाह पु. निभाव न लागण्याची स्थिती किंवा अनिष्ट अवस्था; निरुपायाची स्थिती; नाइलाज. [सं.]

अनिर्वाह्य वि. आवरण्याला, व्यवस्था करण्याला, चालवण्याला कठीण.

अनिल पु. १. वायु; वारा. २. अष्टवसूंपैकी एक. [सं.]

अनिवड वि. १. अतुल; निवड करता येत नाही असा. २. प्रचंड; भयंकर : 'अनिवड उठला टणकु । अंबरीं नादु येकु ।।' – गीता १.७७८.

अनिवार वि. १. अतिशय; अमर्याद; प्रमाणाबाहेर; फार मोठा. २. आवरण्याला कठीण; दुर्निवार; खोडकर : 'मूल तुझा अनिवार यशोदे ।' – राला १८. ३. अपरिहार्य; न टाळता येणारी; न चुकविण्यासारखी (आपत्ती, विपत्ती, गंडांतर, अरिष्ट इ.) : 'आम्हा जन्ममरण अनिवार ।' – एभा ३.१११. ४.जागृत; कडक; पराक्रमी : 'दख्खनदेशी अंबाभवानी दैवत अनिवार ।।' – ऐपो २७४. ५. अमोघ. [सं. अनिवार्य]

अनिवार्य वि. १. टाळता येणार नाही असा; अपरिहार्य; अटळ. २. आज्ञाबोधक; करायलाच हवा असा; आवश्यक.३. (शिक्षण.) आवश्यक; जरुरीचा; घेतलाच पाहिजे असा (विषय). [सं.]

अनिवार्य गट पु. (समाज.) ज्या गटाचे सदस्यत्व व्यक्तीच्या इच्छेवर अवलंबून नसते व अपरिहार्यपणे स्वीकारावेच लागते असा गट. उदा. कुटुंब, वंश, देश इत्यादी.

अनिवास पु. रहिवास नसणे; न राहणे. [सं.]

अनिवासी पु. न राहणारी व्यक्ती; वस्ती न करणारा माणूस; रहिवाशी नसलेला माणूस.
वि. राहण्याची व्यवस्था नसलेली (शाळा, महाविद्यालय इ.).

अनिश्चित वि. १. खात्री, निर्णय न केलेला. २. न ठरलेला. [सं.]

अनिषेक फलन न. (वन.) फलनाच्या लैंगिक प्रक्रियेशिवाय फल बनण्याची घटना. [सं.]

अनिषेचित वि. (जीव.) संयोग न झालेले पुंबीज किंवा स्त्रीबीज.[सं.]

अनिष्ट न. तोटा; नुकसान; अनर्थ; अहित; अकल्याण; अप्रिय; गोष्ट वगैरे.
वि. १. इष्ट नसलेले; अप्रिय; नापसंत. २. प्रतिकूल; अशुभ; वाईट; अकल्याणकारक; अननुकूल. [सं.]

अनिष्टसूचक वि. अनिष्ट फल सुचविणारे; वाईट गोष्टीचे पूर्वसूचक; अशुभ दर्शविणारे; दुर्लक्षणी; अभद्र; अमंगल. [सं.]

अनिष्टापत्ति–त्ती स्त्री. १. अनिष्ट घडणे; संकट येणे; अनर्थ ओढवणे. २. (न्याय.) जे सिद्ध करावयाचे नाही ते सिद्ध करणे, होणे.[सं.]

अनिष्टापात पु. अनिष्ट घडणे; आपत्ती; दुर्दैव; विपत्ती; दुर्घटना; संकट कोसळणे, येणे; अपशकुन. [सं.]

अनिष्पन्न वि. १. न संपलेले; अपुरे; अर्धेमुर्धे. २. ज्यापासून काही एक झाले नाही असे; निष्फळ. [सं.]

अनिंदक वि. निंदा न करणारा : 'जो अनिंदकु अनन्यगती ।' – ज्ञा ९.४०. [सं.]

अनिंदित वि. न निंदिलेले; दोषरहित; निर्दोष. [सं.]

अनिंद्य वि. निंदा न करण्याजोगे; निष्कलंक; उपहास करण्याला अयोग्य; स्तुत्य. [सं.]

अनीक पु. न. १. सैन्य; फौज. २. समुदाय; जमाव : 'पुनरपि परते मार्गी माधव हरिसा शिरे गजाअनिकीं ।' – मोद्रोण ११. [सं.]

अनीगा स्त्री. आण; शपथ; आणेगा : 'माझें चरित्र कोणी पाहू नये अशी अनीगा विनायकाने घातली ' – विक. चरित्र. [सं. आज्ञा]

अनीति–ती स्त्री. १. अधर्म; पाप; अनाचार; अन्याय; व्यभिचार. २. असभ्यपणा; अशिष्टता; ग्राम्यता; वाईट चालरीत. [सं.]

अनीन स्त्री. लगाम (वादी, दोरी) : 'एकदाच घोड्याच्या अनिना उठवून मोहळाच्या माशा उडतात, त्याप्रमाणे सर्वत्रांनी उडी घातली' – पाब ४५.[फा. इनान] (वा.) **अनीनीस अनीन लागणे** – हातघाईस येणे : 'ज्या वेळीं अनीनीस अनीन लागेल त्या वेळी येतील तितके ठेवून घेऊ' – मइसा १२.३४.

अनीमोल पहा : **अनमोल** : 'मुक्त तुरा पदकी रत्न असे अनीमोल । राजेंद्र भूपती शान सर्वावर डोल ।' – होला ११९.

अनीश्वरभाव पु. ईश्वर नाही असा भाव; नास्तिक मताचा पुरस्कार; ईश्वर नाही या मताचा पुरस्कार करणारा वाद. [सं.]

अनीस पु. मित्र; सखा. [फा.]

अनु क्रिवि. अणुमात्रदेखील; मुळीदेखील; किंचितसुद्धा : 'मुसळाचे अनु । तुका म्हणे नव्हे हा धनु ।'–तुगा ३१४५. [सं. अणु]

अनु अ. एक उपसर्ग. १. मागून; पश्चात. उदा. अनुगमन; अनुचर. २. सारखा; प्रमाणे; बरहुकूम. उदा. अनुरूप. ३. खाली (ल.) खालोखाल; दुय्यम प्रकारचा; पेक्षा हलका. उदा. अनुकल्प. ४. मिळून; बरोबर. उदा. अनुकंपन. [सं.]

अनु–अक्ष पु. (ग.) आडवा अक्ष. उदा. अपास्त्याच्या दोन भागांच्या अग्रांना जोडणारी आडवी रेषा. [सं.]

अनुकरण न. १. नक्कल; दुसऱ्याप्रमाणे वागणे; प्रतिकृती. २. हुबेहूब काढलेला आवाज (जनावर, पक्षी इ. चा); ध्वन्यनुकरण. [सं.]

अनुकरणधातु–तू पु. (व्या.) आवाजाच्या अनुकरणाने बनविलेला धातू; अनुकरण वाचक धातू. जसे : – करकरणे, खरखरणे, चुकचुकणे, चुरचुरणे. [सं.]

अनुकरणप्रिय वि. ज्याला अनुकरण, नक्कल करणे आवडते असा. [सं.]

अनुकरणशब्द पु. आवाजावरून बनविलेला शब्द. उदा. सपसप, सळसळ. [सं.]

अनुकरणसिद्धांत (भाषा.) प्रत्येक भाषेत असे काही शब्द आढळतात की जे आजूबाजूच्या आवाजांचे अनुकरण आहेत, असे मानणारा सिद्धान्त. [सं.]

अनुकरणे उक्रि. १. अनुकरण करणे; नक्कल करणे; सदृश वागणे, होणे : 'जे प्रकृति डंका अनुकरे । ते प्रकृति डंकें अवतरें ।' – अमृ ५.३६. २. उत्पन्न करणे : 'तया कर्मामाजीं मग । संहरो आघवे जग । अथवा नवें चांग । अनुकरो ।।' – ज्ञा १८.४३२. ३. आकारास येणे; उद्युक्त होणे; सरसावणे : 'तेथ इंद्रियेंही अनुकारती । अपुलालिये कर्मी ।।' – स्वादि ५.२.३१.

अनुकर्ष पु. १. आकर्षण. २. विहित कालानंतर केलेली क्रिया. ३. मंत्राने बोलावणे. ४. पूर्वीच्या नियमातील शब्द घेणे. [सं.]

अनुकल्प पु. १. मुख्यत्वेकरून जे धर्मकृत्य सांगितलेले असते त्याच्या अभावी काही गौण कर्म करावे अशी जी शास्त्रादिकात अनुज्ञा असते ती; गौणकल्प. जसे :– कुशाच्या ऐवजी दूर्वा उपयोगात आणणे. २. प्रतिनिधी; पर्याय. [सं.]

अनुकंपनीय वि. दयेस योग्य; केविलवाणा; दयनीय. [सं.]

अनुकंपा स्त्री. दया; करुणा; कृपा; कळवळा; कीव : 'नच सुंदरी करू कोपा । मजवरि धरि अनुकंपा ।' – सं. सौभद्र. [सं.]

अनुकंपी चेता स्त्री. (वै.) अस्वायत्त चेता.

अनुकंप्य वि. दयेस पात्र; दया करण्याजोगे. [सं.]

अनुकार पु. १. अनुकरण; अनुसरण : 'जातीचेनि अनुकारें । जेणें अवसरें । करणे पावें ।।' – ज्ञा ६.४५. २. आकार; स्वरूप : 'कैवल्ययंत्राचा उद्धारू । करावेआं रेखाचा विस्तारू । तैसे दिसे अनुकारू । वळीत्रयांचा ।।' – शिव ३९५. ३. संप्रदाय. ४. प्रतिबिंब; नक्कल : 'ते आनंदाचे अनुकार । सुखाचे अंकुर ।' – ज्ञा ५.१३८. ५. साम्य; सारखेपणा; सादृश्य. [सं.]

अनुकारी वि. १. अनुकरण करणारा. २. सदृश असणारा, दिसणारा. [सं. अनुकार]

अनुकारी जीन स्त्री. (वै.) एकमेकांशी युग्मविकल्पी पद्धतीने न वागणाऱ्या व सारखाच परिणाम असणाऱ्या जीनपैकी प्रत्येक.

अनुकार्य वि. अनुकरण करण्याजोगा; नक्कल करण्यायोग्य. [सं.]

अनुकुंचनी स्त्री. (वन.) लांबीमध्ये होणाऱ्या पारंपरिक वृद्धीमुळे द्विपार्श्व अवयवांमध्ये निर्माण होणारी स्वयंचलित वक्रता. [सं.]

अनुकूल – ळ न. योग्य परिस्थिती; सहायक परिस्थिती; अनुकूलता; सोईस्करपणा.

वि. १. फायदेशीर; उपकारक; सहायक; धार्जिणा; शुभ; कल्याणप्रद; हितकर; हितावह; योग्य. २. जुळणारा; संमत; अनुसरून असणारा. ३. तयार, हातात, ताब्यात, हुकमतीत असणारा (पैसे, धान्य वगैरे) : 'अनुकूल स्त्रियापुत्र । अनुकूल मंत्री पवित्र । अनुकूल राज्य सर्वत्र । भोगिले विचित्र नाना भोग ।।' – एभा २.१.४३. [सं.]

अनुकूल आंतरराष्ट्रीय ताळेबंद पु. (अर्थ.) एखाद्या देशाचे दृश्य निर्यातमूल्य दृश्य आयात मूल्यापेक्षा जास्त असणे.

अनुकूलक न. एखाद्या यंत्राचे वा वस्तूचे सुटे भाग एकमेकांना मिळते जुळते करून देणारे उपकरण; अनुकूल करणारे साधन. [सं.]

अनुकूलक्रम पु. (ग्रं.) वर्गीकरण करताना संबंधित विषय एकमेकांशेजारी येण्याच्या दृष्टीने लावलेला क्रम. [सं.]

अनुकूलता स्त्री. १. ऐपत; सामर्थ्य. २. संमती.

अनुकूलन न. १. उचित किंवा हवी असलेली परिस्थिती निर्माण करणे; अनुकूल करणे. २. नियमाने, संकेताने बांधणे. ३. (वै.) बाह्य परिस्थितीशी (उष्णता, प्रकाश, अंधार इ.) जमवून घेण्याची क्षमता येण्यासाठी शरीरात घडून येणारे बदल. [सं.]

अनुकूल प्रारण न. (भू.) सूर्यकिरणांचे प्राणी व वनस्पती यांच्या वाढीला पोषक असणारे व घातक नसणारे किरण.

अनुकूलित वि. उचित किंवा वांछित स्थितीप्रमाणे केलेले, ठेवलेले. उदा. वातानुकूलित. [सं.]

अनुकृति–ती स्त्री. १. अनुकरण; एखाद्याचे अनुकरण करून लिहिलेली, तयार केलेली कलाकृती. २. नक्कल; वाकुल्या; विडंबन. [सं.]

अनुकेंद्री वि. (भूशा.) १. केंद्राकडे झुकलेले. २. सर्व बाजूंनी मध्यकेंद्राकडे झुकलेले. [सं.]

अनुकोन प्रतिचित्रण न. (भौ.) रेखांश व अक्षांश या दोन्हींना एकच प्रमाण धरून व त्यामधील कोन काटकोन धरून काढलेला नकाशा. यामुळे पृथ्वीवरील लहान लहान प्रदेशांचेही योग्य मापात चित्रण करता येते. [सं.]

अनुक्त वि. १. अविहित; निषिद्ध (शास्त्राने न सांगितलेले म्हणून). २. न बोललेले; न सांगितलेले; न उच्चारलेले. [सं.]

अनुक्त संकेत पु. प्रत्यक्ष न बोलता परस्पर समजुतीने ठरलेली गोष्ट; मुग्ध करार.

अनुक्रम पु. १. ओळ; एकामागून एक येणे; परंपरा. २. पद्धती; नियम. ३. विशिष्ट पद्धतीप्रमाणे किंवा नियमाप्रमाणे रचना; मांडणी : 'देखें अनुक्रमाचरें । स्वधर्मु जो आधारे ।' – ज्ञा ३.८०. [सं.]

अनुक्रमणिका स्त्री. एखाद्या पुस्तकात समाविष्ट असलेल्या विषयांची पृष्ठक्रमांकासह सुरुवातीला दिलेली क्रमवार यादी; विषयसूची; प्रकरणसूची. [सं.]

अनुक्रमणे क्रि. योग्य काळी सुरुवात करणे, प्रारंभ करणे; करू लागणे; हाती घेणे (काम वगैरे).

अनुक्रमांक पु. क्रमाने येणारा अंक; क्रमाप्रमाणे दिलेला अंक; अंकांचा क्रम. [सं.]

अनुक्रमित वि. (ग.) ज्यांचा क्रम निश्चित आहे असे. उदा. बिंदूचे सहनिर्देशक अनुक्रमित असतात. त्यांच्या विशिष्ट क्रमामुळेच कोणता सहनिर्देशक अंक कोणत्या मितीशी संबंधित आहे हे निश्चित होते. [सं.]

अनुक्रमे क्रिवि. १. अनुरूप; अनुसरून : 'जेवीं राजाज्ञा अनुक्रमें ।' – एभा ३.५३५. २. ओळीने; क्रमाने; क्रमवार. ३. (ग.) सारख्याच क्रमाने (संबंधित). उदा. अ, ब, क, यांच्या किंमती अनुक्रमे ३, ७ व ९ आहेत. याचा अर्थ अ ची ३, ब ची ७ व क ची ९.

अनुक्रांत वि. अनुक्रम लावलेला; अनुक्रमाने मांडणी केलेला; विशिष्ट रचना केलेला. [सं.]

अनुक्रोश पु. १. दोषारोपण; आरोप; निंदा. २. कीव; दया; अनुकंपा. [सं.]

अनुखंड पु. पोटकलम.

अनुग पु. अनुचर; अनुयायी : 'कला त्यांची त्यांना असतिल तयांचे अनुग जे । तयांना, आम्हांला अरसिक जनां काय समजे ।' –टिक ८७.

अनुगत वि. अनुसरणारा; जोडलेला; पुरवणी लावलेला. [सं.]

अनुगतधर्म पु. नैसर्गिक गुणधर्म; आनुवंशिक गुण; सहजधर्म. [सं.]

अनुगम पु. १. एखाद्या विषयाचे संपूर्ण आकलन. २. सर्व शास्त्रांचा विचार करून होणारे ज्ञान. ३. मागे जाणे; अनुसरणे. [सं.]

अनुगमन न. १. मागून जाणे; अनुसरण. २. सती जाणे; सहगमन; पतीबरोबर चितारोहण. [सं.]

अनुगामिनी वि. १. मागे जाणारी;– च्या मताप्रमाणे वागणारी. [सं.]

अनुगामी वि. १. नोकर; शिष्य; अनुयायी; आश्रित; खिदमतगार. २. अनुसरणारा; मताप्रमाणे वागणारा; सांप्रदायी : 'बहुतेक ते अनुगामी आहेत. ' – विक्षिप्त १.१४२. [सं.]

अनुगामी विवर्तन न. (अर्थ.) मागील जागी जाणे.

अनुगामी समीकरण न. (ग.) मूलत:च, संबंधित असलेले समीकरण.

अनुगुण वि. १. जुळणारा; जमणारा; समानशील; अनुकूल. २. योग्य; शोभणारा; मनाजोगता. सामा. शब्द – कर्मानुगुण, देवानुगुण इ. ३. एक अर्थालंकार : – एकाचे गुणदोष दुसऱ्याच्या गुणदोषांच्या साहाय्याने चढत्या क्रमाने वर्णन करणे : 'आधीच मर्कट तशांतहि मद्य प्याला.' [सं.]

अनुगुणोत्तर न. (ग.) सरळ क्रमाने राशी घेऊन काढलेले गुणोत्तर. उदा.अ व ब यांचे अनुगुणोत्तर अ ब हे आहे. [सं.]

अनुगृहीत वि. अनुग्रह, कृपा केलेला; कृपाळूपणाने, अनुकूलतेने वागविलेला, मानलेला; काळजी घेतलेला : 'तैसा मी अनुग्रहीतू । साधूचा निरूपितू । ते आपुला अलंकारितु ।।' – ज्ञा १.८२. [सं.]

अनुग्रह पु. १. कृपा; दया; दयाळूपणा; मेहेरबानी; प्रभाव (देवता, राजा, गुरू इ. चा) : 'तुमचा अनुग्रहो गणेश ।' – ज्ञा १०.५. २. वेदमंत्राचा उपदेश; गुरूपदेश (क्रि. देणे, घेणे). २. अवलंबन ह्न साहाय्यकारी संबंध.(वा.) **अनुग्रह करणे** उपदेश देणे; कल्याण करणे; गुरूने शिष्याला ज्ञान देणे. २. मेहेरनजर, कृपादृष्टी असणे. [सं.]

अनुग्रह अवधी पु. ठरलेली मुदत संपल्यानंतर मेहेरबानी म्हणून वाढवून दिलेली मुदत.

अनुग्रहगुण पु. कृपेने दिलेले जादा गुण. [सं.]

अनुग्रहवाद पु. ईश्वराची कृपा संपादन करण्याचे तत्त्व; भक्तिमार्ग : 'युरोपातील अनुग्रहवाद आणि आपल्याकडील पुष्टिवाद यांची वाचकांना आठवण करून दिली.' – विचावि ८२. [सं.]

अनुग्रहविपत्र न. (व्या.सं.) सवलतीचे विनिमय देयक.

अनुग्रही वि. उपदेश दिलेली; अनुग्रह झालेली (व्यक्ती); उपदिष्ट.

अनुग्राहक वि. १. अनुग्रह करणारा; दया दाखवणारा. २. उपदेश देणारा; उपदेष्टा (गुरू). [सं.]

अनुग्राह्य वि. १. अनुग्रह, दया करण्यास पात्र. २. उपदेश करण्यास योग्य. [सं.]

अनुघटी क्रिवि. घड्याळाचे काटे ज्या दिशेने फिरतात त्या दिशेने. [सं.]

अनुघड – डु पु. आच्छादन; आवरण; ढगांची काळोखी. [अ + उघड] (वा.) **अनुघड फुटणे** – उघडणे; आवरण नाहीसे होणे : 'जेव्हां शारदीयेचा अनुघडु फुटे । तेव्हां घनजात आटे ।' – ज्ञा ९.३०२.

अनुघड स्त्री. अडचण; अवरोध (हालचाल बंद पडणे) : 'इंद्रियां अनुघडुं पडलिया ।' – ज्ञा ८.१२१. [सं. अनु+घट]

अनुघडी क्रिवि. एकसारखी; निरंतर; सतत : 'अमृताची सातवांकुडी । लागो कां अनुघडी ।'–ज्ञा १३.६४१. [सं. अनु+घटि]

अनुचर –चारी पु. १. अनुयायी; सेवक; आश्रित; भक्त. २. (वै.) शरीरातील एका भागाशेजारी असलेला किंवा त्याच्याशी संबंधित दुसरा भाग. उदा.धमनीच्या बरोबर असणारी शीर. [सं.]

अनुचरण–चर्या न. अनुसरण; चाकरी; नोकरी; सेवाशुश्रूषा. [सं.]

अनुचलन न. १. (ग.) सारख्याच दिशेने होणारे चलन. उदा. क्ष = २य या समीकरणात क्ष चे य बरोबर अनुचलन होते. क्षची किंमत य च्या बरोबर त्याच प्रमाणात कमीजास्त होते. २. (जीव.) सजीवांची पाणी, प्रकाश इत्यादी बाह्य उत्तेजनाला प्रतिसाद देण्यासाठी होणारी हालचाल. [सं.]

अनुचार पु. अनुचरण; अनुक्रम; अनुसरणक्रिया; पाठीमागून येणे : 'चाप ओढणें व आवाज ह्यांमध्ये अनुचार आहे. ' – न्याप २६. [सं.]

अनुचित वि. १. अयोग्य; अशिष्ट; वावगे; न शोभणारे; अप्रशस्त. २. अपात्र; अयोग्य; असमर्थ; योग्य गुण नाहीत असा. [सं.]

अनुचित्र न. (विअ.) प्रतिमा; हुबेहूब नक्कल. [सं.]

अनुच्चारणीय वि. बोलण्यास अयोग्य; अशिष्ट; अश्लील; उच्चार

करण्यास अयोग्य; उच्चारता न येणारे. [सं.]

अनुच्चारित वि. न उच्चारलेला; ज्याचा उच्चार झाला नाही, केला नाही असा. [सं.]

अनुच्छिष्ट वि. १. उष्टे न केलेले; उपभोग न घेतलेले; उपयोगात न आणलेले; नवीन; न विटाळलेले; सोवळे; ताजे (अन्न, पाणी इ.) : 'सातही पदें अनुच्छिष्टे । नवले आहाती ।' – ज्ञा ७.१९७. २. (ल.) अप्राप्य; आटोक्याबाहेर; शक्तीपलीकडील : 'असो हे अनादि अविट । जो वाक्‌चतुष्ट्या अनुच्छिष्ट ।' – ऋ ४३. [सं.]

अनुच्छेद पु. धारा; घटनेचा, कायद्याचा किंवा एखाद्या तहनाम्याचा स्वतंत्रपणे क्रमांकित केलेला भाग. [सं.]

अनुज, अनुजन्मा पु. पाठीमागून जन्मलेला; धाकटा भाऊ. [सं.]

अनुजा स्त्री. धाकटी बहीण; नंतर जन्मलेली. [सं.]

अनुजात वि. (ग.) दुसऱ्या एखाद्या राशीवर विशिष्ट गणिती क्रिया करून येणारी (राशी.). [सं.]

अनुजात पदार्थ (भौ.) काही प्रक्रिया केल्यामुळे किंवा झाल्यामुळे एका पदार्थापासून तयार झालेला दुसरा पदार्थ.

अनुजात फल न. (ग.) विशिष्ट क्रियेने दुसऱ्यापासून निर्माण झालेली राशी. [सं.]

अनुजायिनी वि. अनुकूल असणारी : 'पै स्वहिता अनुजायिनी । मेधा ते गा मी ये जनी ।' –ज्ञा १०.२१९.

अनुजाव पु. हलका वार : 'तयाचेया हातियराचा अनुजावो ।'– रुस्व २९७.

अनुजीवी पु. आश्रित; नोकर; हुजऱ्या; दास. [सं.]

अनुज्जिद न. (शाप.) उज्ज (हायड्रोजन) विहीन (अम्लें); अनार्द्र.[सं.]

अनुतट वि. (भू.) समुद्रकिनाऱ्याला लागून असणारे (प्रवाळी खडक.)[सं.]

अनुतट दांडा पु. (भू.) समुद्राच्या किनाऱ्यावर वाळू साचून तयार झालेला उंचवट्याचा लांबट पट्टा.

अनुतप्त वि. पश्चात्ताप, अनुताप पावलेला; दुःखी; पश्चात्तापदग्ध.[सं.]

अनुतरंग पु. (भौ.) एखाद्या माध्यमातून जाणाऱ्या (ध्वनी, विद्युत इ.) तरंगामुळे त्यातील कण त्या तरंगाच्या दिशेनेच एका रेषेत कंपित होत राहणे. [सं.]

अनुताप पु. पश्चात्ताप; अयोग्य कृत्याबद्दल वाटणारा खेद : 'अनुदिनीं अनुतापें तापलों रामराया ।' – राक. [सं.]

अनुतापणे अक्रि. पश्चात्ताप पावणे; खिन्न होणे; दुःखाने व्याप्त होणे : 'ऐसा अनुतापोनि वाल्हा । नारदापासीं परतोनि आला ।।' रावि.[सं.]

अनुतापी वि. १. आपल्या कृत्याबद्दल लगेच किंवा नेहमी पश्चात्ताप पावतो असा; अशा स्वभावाचा. २. पश्चात्ताप झाला आहे असा; अनुतप्त; खिन्न; दुःखी.

अनुताल पु. एक प्रकारचा ताल. [सं.]

अनुतोष पु. (विधि.) पीडानिवारण. [सं.]

अनुत्तर न. १. उत्तराचा अभाव; विसंगत, भलते, अपूर्ण उत्तर. २. वचनभंग; करार न पाळणे; ठरलेल्या गोष्टीप्रमाणे न वागणे, करणे.
वि. १. उत्तर देण्यास असमर्थ; निरुत्तर. २. अद्वितीय; सर्वात श्रेष्ठ.[सं.]

अनुत्तरित वि. ज्याचे उत्तर मिळाले नाही असा; न सोडवलेला : 'काही समस्या अजून अनुत्तरितच आहेत.' – लोस ४७. [सं.]

अनुत्तीर्ण वि. (शिक्षण.) नापास झालेला (परीक्षेत); अयशस्वी. [सं.]

अनुत्पत्ति – त्ती स्त्री. निष्पत्ती न होणे; उत्पन्न न होणे. [सं.]

अनुत्पन्न वि. १. उत्पन्न न झालेला. २. उपजीविकेचे साधन नसलेला : 'श्रोत्री, कुटुंबवत्सल, अनुत्पन्न, असे सद्ब्राम्हण पाहून ग्राम अथवा भूमि देणें ती द्यावी.' – आज्ञा २५. ३. गरीब; अकिंचन : 'तर गरीब अनुत्पन्न असे ब्राम्हण पुण्यात असतील... त्यास शंभर रुपयेपर्यंत येकास याप्रमाणे धर्मादाय करणें.' – पेद १८.१३०. [सं.]

अनुत्पादक वि. १. ज्यातून प्रत्यक्ष हाती काही पडत नाही असे. उदा. अनुत्पादक गुंतवणूक. २. नापीक; पीक देत नाही अशी (जमीन). [सं.]

अनुत्पादक कालावधि–धी पु. जेव्हा काही उगवत नाही असा ऋतू, कालखंड.

अनुत्पादक भूमि–मी स्त्री. (कृषी.) ज्या जमिनीत काही कारणांमुळे उत्पन्न काढता येत नाही अशी जमीन. उदा.कोकणातील खारवट अथवा देशावरील लोणा पडलेल्या जमिनी. [सं.]

अनुत्पादन न. उत्पन्न न होणे.

अनुत्साह पु. कोणत्याही गोष्टीबद्दल आवड, गोडी, हुरूप किंवा आनंद नसणे; उत्सुकता नसणे; उदासीनता. [सं.]

अनुदर वि. सडपातळ; खपाटी पोटाचा.

अनुदात्त वि. १. उदात्त नसलेला; श्रेष्ठ नसलेला. २. आघात नसलेला स्वर; वैदिक ऋचा म्हणताना ज्या स्वरावर कोणताही आघात नसतो असा स्वर; स्वरित, उदात्त, अनुदात्त यापैकी एक स्वर. [सं.]

अनुदान न. एखाद्या व्यक्तीला किंवा संस्थेला लोकोपयोगी किंवा कल्याणकारी कामाकरता शासनाकडून किंवा इतर प्राधिकरणांकडून दिली जाणारी रक्कम किंवा जमीन वगैरे. [सं.]

अनुदानग्राही पु. शासनामार्फत कल्याणकारी कामासाठी दिली जाणारी रक्कम स्वीकारणारी व्यक्ती, संस्था. [सं.]

अनुदार वि. १. कोत्या मनाचा; उदार नाही असा; क्षुद्र बुद्धीचा; संकुचित मनाचा. २. स्वार्थी; कृपण. [सं.]

अनुदित वि. १. प्रकट न झालेला. २. न उगवलेला. [सं.]

अनुदिन – नी क्रिवि. दररोज; प्रत्येक दिवशी : 'अनुदिनीं अनुतापें तापलो रामराया ।' – राक. [सं.]

अनुदीप्ति–प्ती स्त्री. (भौ.) आकाशातील तारे किंवा तत्सम पदार्थ यांनी बाहेर टाकलेला प्रकाश. [सं.]

अनुदृष्टि–ष्टी वि. ज्याची चर्या अनुकूल आहे असा.
स्त्री. कृपायुक्त मुद्रा किंवा अवलोकन.

अनुदेश पु. आदेशवजा सूचना; मार्गदर्शनपर सूचना. [सं.]

अनुद्‌भूत वि. उत्पन्न, प्रकट न झालेला; न उद्‌भवलेला; गुप्त. [सं.]

अनुद्‌भूत उष्णता स्त्री. अप्रकट उष्णता. [सं.]

अनुद्रुत वि. प्रतिध्वनी झालेला (शब्द), गायनात मात्रेचा चतुर्थांश.

अनुद्वाह पु. लग्न न होणे; अविवाहित अवस्था, स्थिती, ब्रम्हचर्य; कौमार्य. [सं.]

अनुद्वेग पु. उद्वेगाचा अभाव; प्रसन्नता; संतोष; आनंद. [सं.] क्रिवि. निश्चित; बेफिकीर : 'रहावें आपण अनुद्वेग ।' एभा २९.८२३.

अनुधार क्रिवि. न थांबता; सतत; अविरत.

अनुधावन न. १. मागून धावणे; पाठलाग करणे. २. पूर्ण तपास; शोध; चौकशी; पिच्छा; दीर्घशोध; अभ्यास; संशोधन. ३. निदिध्यास : 'साक्षरता टिकविण्याचे अनुधावनात्मक काम (फालोअप) अंतर्भूत करणे आवश्यक आहे.' - आशिआस १९५. [सं.]

अनुधावन न. शुद्धी किंवा स्वच्छता. [सं. अनु+धू]

अनुध्यास पु. अविचलित चिंतन; एकाग्र मनाने आराधन; पूर्ण लक्ष; चित्ताची एकाग्रता; मनन. [सं.]

अनुध्वनि-नी पु. १. मुख्य आवाजानंतरचा आवाज; पडसाद. २. वाद्य बंद केल्यानंतर चालू राहणारा नाद, सूर, कंप. [सं.]

अनुनती स्त्री. (भौ.) समस्थितीपासून किंवा सरळ रेषेपासून वळण्याच्या अंतराचा कोन. [सं.]

अनुनय पु. १. प्रियाराधन; नम्र आर्जव; विनंती; प्रार्थना; मनधरणी. २. बरोबर नेणे; अनुसरण्यास लावणे. ३. (ल.) शिकवण; शिकवण लावणे; वळण लावणे.

अनुनय धोरण न. (राज्य.) शांतता किंवा सलोखा टिकविण्यासाठी विरोधी सत्तांच्या किंवा राष्ट्रांच्या मागण्या मान्य करणे; त्यांना सवलती देत जाणे.

अनुनयी वि.१.विनयशील; सभ्य.२.शिकवणारा; वळण लावणारा.

अनुनाद पु. १. प्रतिध्वनी. २. (भावनिक) आवेगामुळे शारीरिक क्रियांमध्ये होणारी गुंतागुंत व तज्जन्य ध्वनी. ३. तोंड किंवा स्वररज्जूंच्या हालचाली आणि नाकपुडीतून येणारा ध्वनी; यातून निर्माण होणारा आवाज; आवाजाचा खणखणीतपणा. [सं.]

अनुनादक पेटी स्त्री. नादवर्धक किंवा ध्वनिवर्धक अशी पेटी; आवाज वाढवणारी, मोठा करणारी पेटी.

अनुनादकक्ष पु. (भाषा.) स्वरयंत्रणेतील ध्वनिनिर्मिती करणारे मुखविवर, नासिकाविवर आणि ग्रसनी(घसा) हे भाग. [सं.]

अनुनायिका स्त्री. नाटकातील दुय्यम किंवा गौण स्त्रीपात्र. (सखी, दासी इ.)

अनुनासिक न. (भाषा.) ज्याचा उच्चार नाकातून होतो असा वर्ण. तोंडाची पोकळी बंद राहून नाकावाटे हवा बाहेर जात असताना उच्चारला जाणारा ध्वनी. उदा. ङ्, ञ , ण्, न्, म् इत्यादी. [सं.]

अनुनासिकता स्त्री. बोलण्यात किंवा गाण्यात अनुनासिक ध्वनींचे प्रमाण खूप अधिक असणे.

अनुनिरीक्षण न. (मा.शा.) घटनांचे मागाहून निरीक्षण. निरीक्षणाची पुनरावृत्ती. [सं.]

अनुनीत वि. १. नम्रपणाने विनवलेले, प्रार्थिलेले; २. पुढे नेलेले; शिक्षण दिलेले; वळण लावलेले. ३. शांत केलेले; मनधरणी केलेले; संतुष्ट केलेले. [सं.]

अनुनीति-ती स्त्री. १. समजूत काढलेली, सांत्वन केलेली अवस्था; संतुष्ट स्थिती; समाधान. २. शिकवण, शिस्त लावलेली अवस्था. [सं.]

अनुपकारी वि. १. उपकाराची फेड न करणारा; उपकार न जाणणारा; कृतघ्न. २. दुसऱ्यावर उपकार न करणारा. ३. (व्यापक) निरुपयोगी; कुचकामाचा; निरर्थक (वस्तू, पदार्थ).

अनुपचयस्थान न. (ज्यो.) कुंडलीतील १।२।४।५।७।८।९।१२ या स्थानांना अनुपचयस्थाने म्हणतात.

अनुपठण - न न. दुसऱ्याच्या मागून वाचणे, म्हणणे; पाठ करणे; संथा घेणे. [सं.]

अनुपठित वि. दुसऱ्याच्या मागून म्हटलेले; पाठ केलेले. [सं.]

अनुपत - द क्रिवि. व्यर्थ : 'अनुपद तुझिया मी व्यर्थ पोटास आलें ।' - सारुह २.१०६. [सं.]

अनुपत-द, अनुपत्ति - त्ती स्त्री. १. उत्पन्न नसणे; निर्वाहाच्या साधनाचा अभाव : 'आपदा अनुपत्ती कदान्न । या नांव आदिभूतिक ।' - दास २.७.८१. २. विपत्ती; दारिद्रय; कंगालपणा; ओढ; आपत्काल : 'ब्राम्हणासि हिंसाकर्म । तो जाण पां परम अधर्म । लागल्या अनुपत्ती दुर्गम । तैं क्षात्रधर्म करावा ।।' - एभा १७.४५५.

अनुपत्य न. चणचण; दुष्काळ : 'सेवकाचा अनुपत्ये विचार. दूर करणार स्वामी धणी आहेत. ' - पेद २६.१७०.

अनुपत्र न. मुख्य कागदाला पुढील मजकूर लिहिण्यासाठी लावलेला कागद. [सं.]

अनुपद क्रिवि. पावलोपावली; वरचेवर : 'अनुपद तिस कोणी विंझणे जाणवीती ।' - सारुह ३.६६. [सं.]

अनुपदे क्रिवि. मागाहून; पाठोपाठ : 'अनुपदें औरंगाबाद बुऱ्हानपूर... त्यावरी चालोन घेतले असता. ' - आज्ञा ६६.

अनुपनीत वि. अविवाहित : 'नव्हें मी पराची अंगना । अनुपनीत निर्धारें ।।' - मुआदि २.२२.५७. [सं.]

अनुपपत्ति - त्ती स्त्री. १. निर्वाहाच्या साधनांचा अभाव; दारिद्र्य. २. काथ्याकूट; काही निष्पन्न न होणे. ३. अप्रगती; अयोग्यता : 'अंगाचिया अनुपपत्ति । आटलिया उपपत्ति ।' - अमृ ५.५५. [सं.]

अनुपपन्न वि. १. सिद्ध न झालेले; स्थापित न झालेले; पोकळ. २. निर्वाहाचे साधन नसलेले; कंगाल. ३. उत्पन्न न झालेले; अनुत्पन्न. ४. असंगत; अयुक्त; असंबद्ध. [सं.]

अनुपभुक्त वन न. जेथे पूर्वी कधीच पीक काढले नाही अशी जमीन.

अनुपम, अनुपमेय, अनुपम्य वि. १. दुसरी उपमा किंवा तुलना नाही असे; अतुल्य; निरूपम. २. प्रतिस्पर्धी नसलेला. ३. सर्वोत्कृष्ट : 'आकर्ण अवघ्याचें वचन । ऐशिया श्रद्धा राजा पूर्ण । अनुपम्य प्रश्न पुसेल ।।' - एभा २.७९१. [सं.]

अनुपयुक्त वि. १. निरुपयोगी; निकामी. २. न जमणारा; न जुळणारा; न शोभणारा; विशोभित. [सं.]

अनुपयोगिता स्त्री. (अर्थ.) ऋण उपयोगिता; एखाद्या वस्तूच्या अधिकाधिक उपभोगाने मिळत जाणारे समाधान शेवटी शून्यापेक्षाही कमी (ऋण, उणे) होत जाणे. [सं.]

अनुपरोध वि. निर्विकार; स्पष्ट; यथार्थ : 'हे अनुपरोध मत माझें । जिहीं परमादरें स्वीकारिजे ।' - ज्ञा ३.१९२. [सं.]

अनुपलब्ध वि. प्राप्त न झालेला; न गवसलेला; न मिळालेला; मिळत नसलेला. [सं.]

अनुपलब्धता स्त्री. दुर्लभता; न मिळणे; मिळण्याजोगे नसणे [सं.]

अनुपलब्धि–ब्धी स्त्री. (तत्त्व.) एखाद्या विषयाचे ज्ञान नसणे. (भट्ट मीमांसकांनी अनुपलब्धी नावाचे प्रमाण वा ज्ञानांचे साधन मानले आहे.) [सं.]

अनुपलंभ पु. (तत्त्व.) बोध अथवा प्रत्ययाचा अभाव. [सं.]

अनुपशय पु. (वै.) रोगलक्षणे वाढणे; रोग आटोक्याबाहेर जाणे. [सं.]

अनुपसंजाति–ती स्त्री. (विधि.) अनुपस्थिती.

अनुपसंहारी पु. (तर्क.) १. एक तर्कदोष. पुरेशी कारणे न देता एखादा सिद्धान्त मांडणे. २. (न्या.) एक प्रकारचा हेत्वाभास. [सं.]

अनुपस्थित वि. १. प्रचलित नाही असे; लुप्त; नामशेष झालेले (शास्त्र, कला इ.). २. गैरहजर; उपस्थित नसलेला. ३. मागितल्याबरोबर तयार नसलेला; सिद्ध नसलेला. ४. स्मरणात नसलेले (संपादित ज्ञान, अभ्यास इ.). [सं.]

अनुपस्थिति पद्धती स्त्री. (समाज.) जेथे आपला जमीनजुमला असेल तेथे न राहता तेथील उत्पन्नावर दुसऱ्या ठिकाणी ऐषारामात राहण्याची जमीनदारांची पद्धत; प्रत्यक्ष व्यवसाय असलेल्या ठिकाणी न राहण्याची पद्धत.

अनुपागमन न. (कायदा.) लैंगिक समागमाची संधी नसणे. (विशेषतः पत्नी आणि पती यांच्या संदर्भात.)

अनुपात पु. त्रैराशिक; प्रमाणगणित. [सं.]

अनुपातिक वि. प्रमाणानुसार.

अनुपातिक करप्रणाली. (अर्थ.) प्रमाणानुसार अनुपातिक कर आकारणी पद्धत.

अनुपाति प्रतिनिधान न. लोकसंख्येच्या प्रमाणात प्रतिनिधित्व. [सं.]

अनुपान न. १. औषध घेताना त्याबरोबर घ्यावयाचा पदार्थ; रसायनादी सिद्ध औषध ज्यात मिसळून घेतात असे पदार्थ (आल्याचा रस, मध इ.) : 'भोजना न द्यावें आन । जेणें चुके अनुपान । तरीच घेतल्याचा गुण । होईल जाण सत्य भाव ।।' – तुगा ७२४. २. औषध घेत असता खाण्यास योग्य पदार्थ; पथ्य पदार्थ. ३. औषधावर, विषावर किंवा इतर बाबतीत उतारा. उदा. पालीचे तेल विंचवावर अनुपान; अजीर्णाचे अनुपान लंघन. ४. भोजन; खाद्य; साहित्य: 'भवानराव प्रतिनिधी आले अनुपान भोगुनि । एक मोर्चा त्यानि रोखुनि ।' – ऐपो २७८. ५. शेत, मळा वगैरे संबंधीच्या लक्षात घ्यावयाच्या गौण (आनुषंगिक तत्संबंधी, बरोबर असणाऱ्या) बाबी, गोष्टी. [सं.] (वा.) **अनुपान जमणे, बसणे, साधणे, होणे** – प्रधान किंवा मुख्य गोष्टीशी गौण गोष्टींचा मेळ बसणे; उतारा लागू पडणे.

अनुपाय पु. निरुपाय; नाइलाज; अगतिकता.
वि. निरुपायाचे; नाईलाजाचे; उपायहीन. [सं.]

अनुपालन न. नियमाप्रमाणे वागणे, करणे; नियमानुरूप कृती करणे; आदेशांचे पालन करणे. [सं.]

अनुपालनाधीन वि. मान्यता मिळण्याच्या स्थितीत असलेले; कार्यवाहीत येणार आहे असे.

अनुपूरक वि. (कायदा.) कायद्यातील एखाद्या कलमात भर घालणारी (तरतूद); भर घालणारा (उपबंध).

अनुपेग – गी वि. निरुपयोगी; निष्फळ; निकामी : 'त्यासि इंद्रियांचे बंधन । सर्वथा जाण अनुपेगी ।' – एभा २८.३२६.

अनुप्रतिमा स्त्री. १. मुख्य प्रतिमेनंतर येणारी प्रतिमा. २. मुख्य संवेदनेनंतर जाणवणारी संवेदना. [सं.]

अनुप्रमाण न. (ग.) सतत कायम असलेले प्रमाण. [सं.]

अनुप्रमाणन न. प्रमाणपत्राच्या प्रतीच्या खरेपणाबद्दल, अस्सलपणाबद्दल ग्वाही देण्याकरिता केलेली सही अगर दिलेली साक्ष. [सं.]

अनुप्रमाणित करणे क्रि. प्रमाणपत्राच्या प्रतीच्या खरेपणाबद्दल खात्री देणे, साक्ष देणे, सही करणे.

अनुप्रयुक्त वि. व्यवहारोपयोगी : '... अनुप्रयुक्त गणित विभागाचे दालन जगाला प्रथम खुले केले अर्किमिडीजनेच.' – कग ३७.

अनुप्रवेश पु. १. मुख्य प्रवेशामागून झालेला, केलेला प्रवेश. २. मागोमाग, क्रमाने आत जाणे, शिरणे. उदा. विषयानुप्रवेश. [सं.]

अनुप्रवेशनीय वि. (भूशा.) ज्यातून द्रव व वायू आरपार जातात असे, (खडक). [सं.]

अनुप्रस्थ वि. (वै.) आडवा. [सं.]

अनुप्रस्थ भ्रंश पु. (भूशा.) खडकांच्या प्रादेशिक रचनेला काटछेद देणाऱ्या दिशेतील प्रस्तर भेग. [सं.]

अनुप्रास पु. एक शब्दालंकार. काव्यात एका किंवा अनेक अक्षरांची पुनःपुन्हा आवृत्ती आली असता हा अलंकार होतो. अनुप्रासाचे छक, वृत्ती, श्रुती, लाट असे चार प्रकार आहेत. [सं.]

अनुफा पु. शिधा; रोजमुरा : 'जे शिपाई लोक सरकार इंग्रजांकडून येतील त्यास अनुफा अडीश्री श्रीमंत राजे देतील.'– पया ४०१. [फा.]

अनुबद्ध करणे (कार्यालयीन पत्रव्यवहारात) मागाहून जोडणे.

अनुबद्ध कोन पु. (ग.) विशिष्ट प्रकारे संबंधित कोन. दोन त्रिकोणांच्या संदर्भात पायालगतचे डावीकडील व उजवीकडील कोन; तसेच उरलेले शिरोकोन या अनुबद्ध कोनांच्या जोड्या देता येतात. [सं.]

अनुबद्ध मूल्य न. (ग.) दुसऱ्याशी असलेल्या विशिष्ट संबंधामुळे प्राप्त झालेले मूल्य. 'क्ष' या स्वचल राशीवर अवलंबून असलेल्या 'य' या परचल राशीच्या संदर्भात; 'क्ष'चे विशिष्ट मूल्य असताना 'य' चे जे मूल्य असेल ते 'क्ष' च्या मूल्याशी अनुबद्ध मूल्य होय. [सं.]

अनुबल न. (मागे) असलेले बल; पिछाडीचे सैन्य; कुमकीचे सैन्य. [सं.]

अनुबंध पु. १. पाश; बंधन; बेडी; लोढणे; अडथळा; कुटुंबासंबंधी ओढा; ओझे; काळजी; संसारपाश. २. भाषेचे मूलतत्त्व. जसे धातू; प्रत्यय; कार्य. ३. अवलंब; आश्रय; जवळचा संबंध; उपांग; अंग; आनुषंगिक भाग. ४. गौण, दुय्यम प्रतीची सूचक प्रीती, भाव. ५. सतत प्रवाह; अखंडता; परंपरा. ६. आरंभ. ७. अवस्था. ८. आसक्ती. ९. हेतू. १०. आनुषंगिक; –च्या बरोबर उद्भवणारी (व्याधी किंवा पीडा) उदा. मूर्च्छानुबंध. ११. वंशज; आप्त. १२. गुन्हा; अपराध.

१३. एखाद्या गोष्टीचा आग्रह; अभिनिवेश. १४. पूर्णांक व अपूर्णांक असेलेली संख्या. [सं.]

अनुबंधचतुष्टय पु. शास्त्रातील, वादविवादातील प्रतिपादनाचे चार प्रकार : १. विषय २. प्रयोजन ३. संबंध ४. अधिकारी. [सं.]

अनुबंधन न. (जीव.) (दोन किंवा अधिक जनुकांचे एकाच रंगसूत्रावर असल्यामुळे माळेतील मण्याप्रमाणे असलेले) साहचर्य. [सं.]

अनुबंधी वि. १. जवळचा; संबंधी. २. आनुषंगिक; अनुयोगी; अवलंबून असणारा; कार्यकारणसंबंधी. सामा. शब्द – कर्मानुबंधी, हितानुबंधी, नाशानुबंधी. ३. आसक्त. ४. जोडणारे. [सं.]

अनुबिंब न. प्रतिबिंब; हुबेहूब प्रतिमा : 'तो नैषधेंद्र तुमचा अनुबिंब भासे ।।' – दस्व ३३. [सं.]

अनुबोधपट पु. एखाद्या विषयाची, कलेची, प्रकल्पाची, वस्तूची उद्‌बोधक माहिती करून देणारा चित्रपट; शैक्षणिक माहितीपट. : 'लोकनृत्यांच्या ध्वनिमुद्रिका, ध्वनिपट्टिका आणि अनुबोधपटांचे संग्रहालय ....' – जात्यांदे १५८. [सं.]

अनुबोध श्रुतिका स्त्री. (आकाश.) एखादा प्रकल्प किंवा संस्था यांची माहिती देणारी, तेथील प्रत्यक्ष ध्वनिमुद्रणावर आधारित अथवा अशी माहिती कल्पनाजन्य प्रसंगात गुंफून तयार केलेली नभोवाणी श्रुतिका. [सं.]

अनुभग्न वि. अनोळखी; .. ची ओळख नसणे; .. चा परिचय नसणे. [सं. अनभिज्ञ]

अनुभव पु. १. प्रत्यक्ष ज्ञान; प्रचीती; स्वतः मिळवलेले ज्ञान; अनुमान; शब्द इ. द्वारा मिळालेले ज्ञान; साक्षात्कार. २. (कायदा.) उपभोग; कब्जा. ३. (ल.) परीक्षा. ४. (तत्त्व.) निरनिराळ्या गोष्टींचे स्मरण. ५. दृष्टांत; दाखला. ५. चव; आस्वाद. ७. (ल.) ईश्वरविषयक ज्ञान. ८. (सास.) भावभावनांच्या प्रतीतितून मनावर झालेला परिणाम; कलाकृतीच्या आस्वादाचे फलित.[सं.] (वा.) **अनुभव घडणे** – आस्वाद मिळणे. **अनुभव भोगणे** – प्रत्यय येणे.

अनुभवकोश –ष पु. (मानस.) नव्या अनुभवांची जुन्या अनुभवांशी सांगड घातली गेल्यामुळे सर्व अनुभवांचे झालेले एकत्रीकरण. [सं.]

अनुभवगम्य वि. प्रत्यक्ष अनुभवाने जाणण्याजोगे; अनुभवाने समजणारे; अनुभवज्ञेय (ब्रह्मज्ञान इ.). [सं.]

अनुभवजन्य वि. अनुभवाने मिळालेले : 'अनुभवजन्य ज्ञानाच्या समुच्चयाने विषयग्राहकता उत्पन्न होते.' – सुकौ ९. [सं.]

अनुभव(वि)णे सक्रि. १. प्रचीती घेणे; अनुभव घेणे; अनुभवास येणे; चांगले कळून येणे : 'देव तेही सर्व येती तीयें वेळीं । मृत्यु अनुभवेल तूज तेव्हां ।।' – बगाथा ८६. २. उपभोग घेणे; उपयोग करणे किंवा फायदा घेणे. [सं. अनुभव]

अनुभवपंथ पु. अनुभवाचा आटोका : 'परब्रह्म कीरू अकथ्य । येसैंचि ये येथातथ्य परी न ये अनुभवपंथ । श्रीगुरूवाक्येवीण ।' – विसिं १४.८८.

अनुभववाद पु. १. (तत्त्व.) आपल्याला असलेले सर्व ज्ञान हे अनुभवजन्य आहे असे प्रतिपादन करणारे मत, वाद. २. संकेत, अंतर्ज्ञान याऐवजी फक्त प्रत्यक्ष अनुभवाने मिळणाऱ्या ज्ञानाच्या आधारानेच एखाद्या विषयाचा अभ्यास करण्याची पद्धत. [सं.]

अनुभवशीर, अनुभवसिद्ध वि. अनुभवाने किंवा प्रचीतीने निश्चित किंवा सिद्ध झालेले.

अनुभवाद्वैत न. प्रचीतीने जीवाशिवाचे ऐक्य सिद्ध करावे असे मत प्रतिपादन करणारे तत्त्वज्ञान. [सं.]

अनुभवार्थी वि. श्रद्धाहीन : 'पापियां अनुभवार्थियां हातीं । कां विकिती मज ।।' – क्रिपु १२१.

अनुभविक वि. १. प्रचीती घेतलेले; माहीत झालेले; चव घेतलेले; ज्याचा अनुभव आला आहे असे; अनुभवसिद्ध. २. (ल.) तिखट; तीक्ष्ण; झोंबणारे; जहाल; कडक; पटणारे; लागणारे; हृदयस्पर्शी (काव्य वगैरे). ३. अनुभवी. ४. जगाच्या व्यवहारात मुरलेला; जगातील टक्केटोणपे खाऊन शहाणा झालेला; हुशार.

अनुभवी वि. १. अनुभव, प्रचीती घेतलेला; अनुभव आलेला : 'ह्या बुद्धी जो अनुभविया ।' – परमा १४.२५. २. ज्याने उपभोग घेतला आहे असा; ज्याने उपयोग केला आहे असा. [सं.]

अनुभाजन न. (अर्थ.) सूक्ष्म विभागणी.

अनुभाव पु. १. योग्यता; मान्यता; प्रभाव; माहात्म्य; अधिकार; सामर्थ्य; मोठेपणा. २. (साहित्य) एकभाव; आंतरिक भावावस्थेचा शारीरिक आविष्कार. उदा. भ्रूभंग; मनोवस्थेची बाह्य चिन्हे; आविर्भाव. पहा : **भाव;** २. तेज; कांती; शौर्य; वैभव. [सं.]

अनुभाविक पु. अनुभवणारा : 'तैसे अनुभाव्य अनुभाविक । इहीं दोही अनुभूतिक । तें गेलिया कैवें एक । एकासीचि ।' – अमृ ५.६२. पहा : **अनुभविक** [सं.]

अनुभाव्य न. १. अनुभवण्याचा विषय. २. पहा : **अनुभाविक** [सं.]

अनुभूत वि. १. चव घेतलेले; प्रत्ययास आलेले; कसोटीस लावलेले; अनुभवसिद्ध. २. माहीत असलेले; परिचित. [सं.]

अनुभूति–ती स्त्री. १. प्रत्यय; अनुभव : 'अनुभवु वेडावला । अनुभूतिपणे ।' –ज्ञा १८.१२१७. २. प्रत्यक्ष ज्ञान. ३. एखाद्या तत्त्वाच्या खऱ्या स्वरूपाची जाणीव. ४. बाह्य घटनांचा व्यक्तीच्या मनावर होणार परिणाम. ५. (मानस.) प्रत्यक्ष अनुभवाच्या आटोक्याबाहेरच्या गूढ कल्पनांची मानवी मनाला झालेली जाणीव. [सं.]

अनुभूयमान वि. प्रचीती येत असलेले; उपभोगीत असलेले. [सं.]

अनुमत न. १. अनुमोदन; संमती; मान्यता; खात्री; अभिमत; कबुली : 'तोचि मार्ग दावि आम्हांते । तुझिया अनुमते चालू आम्ही ।' २. अनुकूल मत; एकमत; एक भाव. ३. निर्णय; बनलेले मत; निवाडा; फैसला (न्यायाधीश किंवा पंच यांचा).

वि. पसंत केलेले; आवडलेले; अनुकूल असलेले. [सं.]

अनुमति–ती स्त्री. १. पसंती; कबुली; संमती; मान्यता; अनुज्ञा; संसदेत किंवा विधानसभेत मान्य झालेल्या विधेयकास अनुक्रमे राष्ट्रपती व राज्यपाल यांनी दिलेली संमती; मान्यता. २. चतुर्दशीयुक्त पौर्णिमा तिथी; श्रौत कर्मात या देवतेस हविर्भाग देतात. राजसूय यज्ञात ह्या तिथीची पूजा करतात. [सं.]

अनुमरण न. सती जाणे; पतीबरोबर चितारोहण, अनुगमन.

अनुमंत्रण न. मंत्राभिषेक. [सं.]

अनुमान न. १. कल्पना; अटकळ; अंदाज (क्रि. काढणे, बांधणे) : 'एऱ्हवीं अनुमानाचेनि पैसें । आवडे कीर कळलें ऐसें । परि मृगजळाचेनि वोलांशें । काय भूमि तिमे । ' – ज्ञा ९.१३७. २. ज्ञात गोष्टीवरून अज्ञात गोष्टीबद्दल काढलेला तर्क किंवा निर्णय. (न्यायशास्त्रातील चार प्रमाणांपैकी दुसरे); (सामान्यतः) तर्क; सिद्धांत. ३. (कायदा.) तर्कावरून काढलेला पुरावा. ४. (काव्य.) (अनमान अप.) दोलायमान वृत्ती; संकोच; शंका; संशय; किंतू : 'तुका म्हणे आहे ठायीचाचि मान । आता अनुमान कायसा तो ।' – तुगा १४९३. ५. एक अर्थालंकार. साधनावरून साध्याचे तर्काने ज्ञान : 'भवन्मतिस आवडे जरि धनादिकांलागि ते । मदीय गुणकीर्तनश्रवण कां तरी त्यागिते । असेहि म्हणशील बा । जरि तरी तुझी मावली । तुज त्यजुनि पाजितां कशि दुधाकडे धांवली ।।' – केका ५२. [सं.]

अनुमानगम्य वि. तर्काने, धोरणाने, अंदाजाने, कल्पनेने जाणण्यासारखे. [सं.]

अनुमानजन्य वि. अनुमानातून आलेले; तर्काने समजणारे; धोरणाने जाणलेले : 'संगीताचा आढळ जरी अनुमानजन्य म्हटला तरी' – मागोवा १०. [सं.]

अनुमानणे सक्रि. १. तर्क करणे; तर्काने ताडणे; कल्पना करणे; अजमावणे : 'मनी अनुमानी पै येथू । कपटाचार दिसतसे ।' – मुआदि ४.१६०. २. अनमान करणे; का कू करणे : 'बळिभद्र लागला अनुमानु' – उह १३५०.

अनुमानधप(ब)का पहा : **अनमानधपका**

अनुमानसिद्ध वि. तर्काने निश्चित केलेले, ठरवलेले, जाणलेले. [सं.]

अनुमानित वि. १. अंदाज केलेला; अनुमान केलेला. २. तर्कगत; तर्कसाध्य. [सं.]

अनुमानित देयता स्त्री. (वा. ले.) अंदाजी, अपेक्षित देणे.

अनुमानी वि. तर्क करण्यात, तर्काने ताडण्यात कुशल; धोरण बांधण्यात, अटकळ किंवा अंदाज करण्यात कुशल, तरबेज. [सं.]

अनुमानोक्ति – क्ती स्त्री. १. तर्काने बोलणे; अंदाज अटकळ करणे. २. अनुमानाने किंवा तर्काने केलेली मांडणी; अनमानधपका. [सं.]

अनुमानोपलब्ध न. तर्काने मिळणारा : 'सांख्यांचे मूलकारण अचेतन, सूक्ष्म व अनुमानोपलब्ध असे आहे.' – मागोवा २५६. [सं.]

अनुमापक वि. ज्याच्यावरून अनुमान करता येईल असे; यथार्थ कल्पना देणारे; अनुमानाला साधन किंवा जागा करून देणारे; तर्क करण्यास आधारभूत (गोष्ट) : 'प्रतिबिंब बिंबा अनुमापक' – अमृ १.२६. [सं.]

अनुमापन न. (रसा.) अम्लधर्मी किंवा अल्कधर्मी संयुगे, तसेच ऑक्सिडीकारक किंवा क्षपणक गुण अंगी असलेल्या संयुगांच्या विद्रवाची संहती ठरवण्याची पद्धती. [सं.]

अनुमित वि. अनुमानाने, तर्काने ठरवलेला, जाणलेला. [सं.]

अनुमिति–ती स्त्री. तर्क; निर्णय; अनुमानाने, तर्काने होणारे ज्ञान.[सं.]

अनुमेय वि. तर्क करता येण्याजोगे; अटकळ करता येण्यासारखे : 'हा कां प्राणानुमेयो । येवो का हाती देवो ।' – अमृ ७.२३८. [सं.]

अनुमोदक वि. संमती देणारा; पसंती दर्शविणारा; अनुकूल मत देणारा (ठरावास वगैरे). [सं.]

अनुमोदणे सक्रि. प्रशंसा; स्तुती करणे : 'मग ते एकमेकांप्रति सुखानंदु म्हणौनि अनुमोदों लागले ।' – लीचपू ५२.

अनुमोदन सक्रि. १. पसंत करणे; संमती; मान्यता; कबुली; परवानगी. २. वाहवा करणे; प्रशंसणे . ३. चित्त; लक्ष : 'श्रवणी पठणीं निजध्यास । आदरें धरावा दिवसेंदिवस । अनुमोदन देतां कथेस । सर्व पापास क्षय होय ।।' – शिली १.६९. ४. सूचनेस दुजोरा; पाठिंबा : 'बहुधा अनुमोदनाशिवाय सूचना (ठराव) विचारांस घेत नाहीत. सभापतीने सुचविलेल्या सूचनांस अनुमोदनाची जरुरी नसते.' – सभा ७१. ५. उत्सव; अनुष्ठान; उपासना; समारंभ; सांगता : 'माझ्या पर्वाचे अनुमोदन । करी करवी आपण ।' – एभा ११.१२५५. (क्रि. करणे, घेणे, देणे, पडणे.) [सं.]

अनुमोदनार्थ वि. (व्यापार.) १. पसंतीसाठी पाठविण्यात आलेला (माल.). २.मान्यतेसाठी सादर केलेला (मसुदा, प्रस्ताव.) [सं.]

अनुमोदित वि. पसंत केलेले; वाखाणलेले; स्तुती केलेले; मान्यता दिलेले; परवानगी दिलेले. [सं.]

अनुयान न. १. अनुसरणे; मागून जाणे; येणे. २. वाहनाच्या मागच्या बाजूला जोडलेले; सुटे करता येणारे वाहन; वाहनाबरोबर ओढले जाणारे मागचे वाहन; जोडगाडीचा मागचा भाग. ३. (ल.) निकाल; निर्णय; परिणाम; शेवट. [सं.]

अनुयायिनी वि. अनुकूल असणारी : 'पै स्वहिता अनुयायिनी । मेधा ते गा मी ये जनी ।' – ज्ञा १०.२७९. [सं.]

अनुयायी वि. १. अनुसरणारा; मागून येणारा; (ल.) शिष्य; अनुचर. २. एखाद्या पक्षाचा, पंथाचा किंवा विशिष्ट मताचा. उदा. बौद्धानुयायी, टिळकानुयायी. [सं.]

अनुयोग पु. १. प्रश्न; चौकशी. २. बोलणे; निंदणे. ३. प्रयत्न; उद्योग. ४. ध्यान. ५. टीका; भाष्य. [सं.]

अनुयोगित्व न. अभियोग; प्रारंभीचा हल्ला; आपण होऊन केलेली चढाई : 'राजकारणाच्या युद्धास प्रजेकडे व त्यांच्या पुढाऱ्यांकडे केवळ प्रतियोगित्वाचा मान असतो; अनुयोगित्वाचा म्हणजे प्रारंभीची चढाई किंवा हल्ला करण्याचा मान सरकारकडे असतो.' – टिच २.१.[सं.]

अनुयोगी वि. १. पूर्वीचा; अगोदर येणारा; मूळचा; आरंभीचा; विषय; आधार; उगम इ. अधिकरणविषयक. २. जोडणारा, संबद्ध.

अनुयोजन न. १. जेथल्या तेथे लावणे; ठेवणे; ठाकठीक करणे. २. मेळ; सुस्थापन. ३. (भूशा.) योग्य अथवा विशिष्ट रीतीने स्थिर होण्याची क्रिया. [सं.]

अनुयोजी वि. (विअ.) १. एखाद्या यंत्राची पाहणी करून ते एकसुरात चालू करणारा किंवा ते बसवणारा. २. विजेच्या उपकरणाचे सुटे भाग एकत्र जोडणारा. ३. एखाद्या यंत्रातील किंवा उपकरणातील एका भागाचे दुसऱ्या भागाशी (त्याच्या योग्य जागेवर) पद्धतशीर अनुयोजन करणारा. [सं.]

अनुयोज्य पटल न. (भौ.) दर्शक भिंगाचे छिद्र लहानमोठे करण्यासाठी

असलेला पातळ, अपारदर्शक, पट्टीचा पडदा. हा एका गोल कड्याने फिरवता येतो. त्यामुळे मध्यवर्ती छिद्राचा व्यास लहानमोठा करता येतो. [सं.]

अनुयोज्य पाना पु. (यंअ.) आट्यांच्या साहाय्याने दाते खाली – वर करून योग्य त्या अंतरावर स्थिर करता येण्याजोगा पाना.

अनुयोज्य पेच पु. (यंअ.) योग्य त्या ठिकाणी स्थिर करता येण्याजोगा पेच; सरकता पेच.

अनुरक्त वि. १. अनुरागी; प्रेमबद्ध; विषयी; संसारी; ज्याचे प्रेम बसले आहे असा; मन गुंतले आहे असा. २. निष्ठावंत; रत; परायण; आसक्त. [सं.]

अनुरक्ति–क्ती स्त्री. प्रीती; आसक्ती; भक्ती; आवड; इच्छा; निष्ठा; स्नेह. [सं.]

अनुरणन न. १. प्रतिध्वनी; पडसाद. २. वाद्य वाजविणे बंद झाल्यावर त्यातून काही वेळ घुमणारा, टिकणारा ध्वनी; आवाजाची धून. ३. सतारीच्या जोडांच्या तारांतून निघणारा ध्वनी किंवा कंपन. ४. (साहित्य) व्यंग्यार्थ. [सं.]

अनुरत वि. आसक्त; लंपट; अनुरक्त. [सं.]

अनुरति–ती स्त्री. अनुराग; आसक्ती; प्रेम; प्रीती. [सं.]

अनुरक्षण गृह न. मुलाच्या जन्मानंतर त्याची काळजी घेणारी संस्था. [सं.]

अनुरंगणे अक्रि. तन्मय होणे; रंगून जाणे : ‘(नामा) संतचरणी अनुरंगला’ – नाम ८४५.

अनुरंजक वि. करमणूक करणारा; मन वेधणारा; संतोष देणारा; सुखदायी. [सं.]

अनुरंजन न. १. करमणूक; मनोरंजन; विहरण; संतोष; मौज. २. सुखावस्था; आनंदवृत्ती. [सं.]

अनुराग पु. प्रेम; प्रीती; इच्छा; निष्ठा; अंतःकरण वेधणे : ‘हा अनुरागु भोगितां । कुमुदिनी जाणे ।।’ – ज्ञा १.६०. [सं.]

अनुरागी वि. प्रेमी; शौकी; आसक्त; इच्छा, प्रेम असलेला; प्रणयी; प्रीतियुक्त; ममताळू; स्नेहाळू. [सं.]

अनुराधा स्त्री. क्रांतिवृत्तातील सत्तावीस नक्षत्रांपैकी १७ वे नक्षत्र. (राधा – विशाखा या नक्षत्राच्या मागोमाग येणारे नक्षत्र.). [सं.]

अनुरावक वि. ध्वनिसाम्य असणारा : ‘साध्या भाषणातसुद्धा कर्म, मर्म वगैरे अनुरावक शब्द घातल्याने ....’ – सको ६६.

अनुरूप वि. १. जुळणारे; शोभणारे; योग्य; यथायोग्य; साजणारे; संयुक्तिक. २. सदृश; सारखे; समान. सामा. शब्द – आज्ञानुरूप, कालानुरूप, देशानुरूप, सामर्थ्यानुरूप, योग्यतानुरूप. शअ. अनुसरून; अन्वये; यथावत्; अनुरोधाने. [सं.]

अनुरूप अनुदान न. एखादा प्रकल्प किंवा योजना पूर्ण करण्याच्या दृष्टीने मूळ खर्च व गुंतवणूक यांच्याशी मिळती–जुळती अशी शासनाने दिलेली रक्कम. [सं.]

अनुरूपता स्त्री. जुळणारे, साजेसे असणे; सदृशता; सारखेपणा.

अनुरूप बाजू स्त्री. (ग.) सरूप त्रिकोणाच्या समान कोनांसमोरच्या बाजूंना परस्परांशी अनुरूप बाजू म्हणतात. – महमा १५०.

अनुरेख पु. (भौ.) एखादी वस्तू नाहीशी झाल्यानंतर पाठीमागे राहिलेली तिची खूण किंवा रेषा. [सं.]

अनुरेखन न. एखाद्या आकृतीवर पातळ कागद ठेवून त्या आकृतीची प्रत काढणे.

अनुरोध पु. १. कल; गती; धोरण; रोख; लावून दिलेली दिशा; सरणी : ‘आता प्रतीतिने जो अनुरोधु । तो सत्यासि बाधू करू न शके ।।’ – एभा ११.३६. २. विनंती; मान्यता; संमती; अनुसंधान; मर्जी. ३. शिफारस : ‘हिंदुस्थानसरकारास लिहिले तर त्यांनी म्हणावे हा मुंबईसरकारच्या अनुरोधावर (शिफारशीवर) अवलंबून राहणारा प्रश्न आहे.’ – माज ४११. ४. हुकमत; वर्चस्व; आटोका; कह्यात जाणे; तावडीत सापडणे : ‘मीपणाचेनि अनुरोधें । गिळिलों होतो मोहमदें ।’ – एभा ३.५९५. तृतीया विभक्तीत नेहमी उपयोग. [सं.]

अनुरोधी वि. अनुसरणारा; अनुरूप; यथायोग्य; अनुसरून असलेला; अनुकूल : ‘तो आळु नोहे अनुरोधी । बोलति या ।।’ – ज्ञा १५.२३०.

अनुर्वाच्य वि. बोलता न येण्यासारखे; अवर्णनीय : ‘अनुर्वाच्य जे शब्दब्रह्म । स्वानंदसुख ।’ – स्वादि १.५.३९. [सं. अनिर्वाच्य अप.]

अनुलग्न वि. अंगभूत असलेली; मुख्य वस्तूच्या अनुषंगाने असलेली, जोडलेली, लावलेली (वस्तू इ.). [सं.]

अनुलग्नक न. मुख्य वस्तूला जोडून असलेली वस्तू.

अनुलग्निक वि. जबाबदार; संबंधी. (गो.) [सं.]

अनुलक्षून क्रिवि. अवधान देऊन; लक्षात घेऊन; मन लावून; अवलोकन करून; अनुसरून; उद्देशून. [सं. अनु+लक्ष]

अनुलक्ष्य न. १. लक्ष देऊन केलेली वागणूक; आज्ञेनुसार, अनुकरणपूर्वक किंवा लक्ष देऊन केलेली गोष्ट; धोरण; अनुवर्तन. पहा : **अनुरोध.** २. लक्ष्याकडे, संबंधित बिंदूकडे वळवणे. [सं.]

अनुलंब विपथन न. (भौ.) भिंगाच्या नाभीय अंतरातील लंबरेषेपासून किरण बाजूला जाणे. [सं.]

अनुलंब सोपान पु. (स्था.) लोंबता जिना. [सं.]

अनुलिपी स्त्री. (विधी.) लिप्यंतर.

अनुलेख पु. (ज्यो.) रेषेच्या दोन टोकांपासून दोन लंब काढले तर त्यांचे पाये सांधून जी रेषा त्या पातळीत होते ती. [सं.]

अनुलेखक् . दुसऱ्याने सांगितलेला मजकूर लिहून घेणारा किंवा लिहिलेला मजकूर उतरवून काढणारा लेखनिक. [सं.]

अनुलेखन न. १. छापलेला किंवा लिहिलेला उतारा पाहून तो जसाच्या तसा पुन्हा लिहून काढणे. २. (ग्रं.) सूचीलेखन करताना, नोंद करण्याच्या दृष्टीने ज्ञानसाहित्याची आवश्यक ती माहिती नमूद करणे. ३.(ग.) स्वचलाची किंमत वाढवत जाऊन त्याबरोबर त्यावर अवलंबून असलेल्या परचलाच्या किंमतीनुसार आलेखपटावर मिळणाऱ्या बिंदूचा आलेख काढण्याची क्रिया. [सं.]

अनुलेप– न पु. १. माखणे; लेप देणे; शरीरास उटणे चोपडणे : ‘जयाचे निर्लेप अनुलेपु करी’ – ज्ञा ११.२२५. २. उटी; उटण्याचे द्रव्य; लेप (पदार्थ). ३. माखलेली, चोपडलेली, लेप लावलेली स्थिती.[सं.]

अनुलोम वि. १. योग्य क्रमाने उत्पन्न झालेला किंवा जन्मलेला (विशेषतः

संकर जातीविषयी उपयोग); उच्च वर्णाचा पुरुष व खालच्या वर्णातील स्त्री, यापासून झालेली संतती. २. (ल.) अन्वय : 'अनुलोम प्रतिलोम । विवंचना वाढेल दुर्गम । हें न करितां सांख्य सुगम । आकळे तें वर्म सांगेन ।' – एभा २४.६०३. ३. (आयु.) स्वाभाविक दिशेस अनुसरून असणारा.

क्रिवि. योग्य क्रमाने; व्यवस्थित पद्धतीने; नैसर्गिक पद्धतीप्रमाणे किंवा रीतीने; शिस्तवार. [सं.]

अनुलोमज पु. अनुलोम विवाहापासून झालेली संतती : 'हीन वर्णाची जे नारी । उत्तम पुरुषाचा गर्भ धरी । ते अनुलोमज संसारी । शास्त्रकारी बोलिजे ।' – एभा २०.३२. [सं.]

अनुलोमन न. (आयु.) वातादिकांना स्वमार्गाकडे वळविणे; अशी क्रिया करण्यास उपयोगी ठरणारे औषध. [सं.]

अनुलोमपद्धति–ती स्त्री. १. यथाक्रम चालणारी रीती; ज्या कालानुक्रमे गोष्टी घडल्या असतील त्याच क्रमाने सांगणे; सुलट क्रमाने घडणे, करणे, बनणे याच्या उलट प्रतिलोम पद्धती. २. ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र हा वर्णक्रम अनुलोम आहे. याच्या उलट प्रतिलोम.

अनुलोमविलोम श्लोक पु. सुलटा किंवा उलटा वाचला असता सारखाच वाचला जाणारा श्लोक. उदा. ' या माता ममता माया.'

अनुलोम विवाह पु. अनुलोम पद्धतीने झालेले लग्न; उच्च वर्णाचा पुरुष व कनिष्ठ वर्णाची स्त्री यांचा विवाह. [सं.]

अनुल्लंघनीय वि. उल्लंघन न करता येण्याजोगे. [सं.]

अनुल्लंघनीयता स्त्री. १. जिच्यावर मात करणे शक्य नाही अशी स्थिती. २. दुर्लंघ्यता; दुस्तरता. [सं.]

अनुल्लेख पु. ज्याबद्दल लिहिले किंवा बोलले पाहिजे त्याबद्दल न लिहिणे किंवा न बोलणे. [सं.] (वा.) **अनुल्लेखाने मारणे** – उल्लेख करण्यासारख्या गोष्टीचा मुद्दाम उल्लेख न करणे.

अनुल्लेखनीय वि. दुर्लक्षणीय; बिनमहत्त्वाचे; क्षुल्लक. [सं.]

अनुवर्जणे सक्रि. पाठीमागून जाणे; बोलवणे : 'गोसावी तेयाते अनुवर्जीत निगाले' – लीचपू ४८३.

अनुवर्जन न. बोळवण; वाटेला लावणे; विदा करणे: 'अनुवर्जन करी ते आली' – महानु. [सं.]

अनुवर्तणे सक्रि. १. दुसऱ्याच्या मर्जीप्रमाणे वागणे; सेवा करणे. २. एखाद्याच्या मागे मागे असणे; चिकटून राहणे; धरून बसणे. ३. एखाद्या परंपरेतील प्रत्येक वस्तूला, भागाला किंवा गोष्टीला लागू करणे, संबंध लावणे. [सं. अनु+वृत्]

अनुवर्तन न. १. अनुकरण; अवलंबन; सेवा; चाकरी; अनुरूपत्व; मागून जाणे. २. (भौ.) एका पाठोपाठ एक असे परत परत येणे. ३. (वन.) वाढीची प्रक्रिया; वनस्पतीच्या वाढीच्या दिशेवर अवलंबून असणारा गुण. [सं.]

अनुवर्तनी वि. (वन.) चेतना निर्माण करणाऱ्या घटकाकडे किंवा घटकाच्या विरुद्ध दिशेने वाढत जाणारे अवयव अथवा होणारी वाढ.

अनुवर्ती वि. १. सेवा किंवा चाकरी करणारा; कामास किंवा उपयोगास येणारा. २. आश्रय, आधार देणारा. ३. खालच्या प्रतीचा; दुय्यम. ४. समाविष्ट; अंगभूत असणारा. ५. संबंध धरून असणारा. ६. आज्ञांकित; मताप्रमाणे वागणारा; मागोमाग, नंतर येणारा; नंतरचा.

अनुवर्ती स्थायी दंत (वै.) पहिले दात पडून गेल्यानंतर आलेले दुसरे कायमचे दात; सलगपणे असलेले स्थायी दात.

अनुवर्धन न. (स्था.) दीर्घीकरण; विस्तार. [सं.]

अनुवंश पु. वारसा; आईवडील व इतर पूर्वज यांच्यातील गुणदोषांचे अपत्यांमध्ये झालेले संक्रमण. [सं.]

अनुवंशक्रम पु. (जीव.) कुलपरंपरेचे अथवा वंशावळीचे कोष्टक. [सं.]

अनुवंशज्ञ पु. (जीव.) आधुनिक संकरण शास्त्रातील तज्ज्ञ; अनुवंशिकता व तिचे स्वरूप या विषयातील तज्ज्ञ. [सं.]

अनुवंशिकता स्त्री. पूर्वजांचे गुणावगुण पुढल्या पिढीत संक्रांत होणे : 'काही बाबतीत अनुवंशिकतेचा प्रभाव असतो.' – कशी मी १.[सं.]

अनुवंशिकतावादी वि. मुलांच्यात असणारे सर्व गुणदोष आईवडील व इतर पूर्वज यांच्यापासून येतात असे मानणारा.

अनुवाक पु. ऋग्वेदसूक्तांचा एक समुच्चय; संहितेच्या अध्यायातील पोटभाग; प्रकरण; परिच्छेद. [सं.]

अनुवाद–दन पु. १. भाषांतर; एका भाषेतील मजकूर दुसऱ्या भाषेत आणणे; नक्कल (ग्रंथ, काव्य वगैरेची). २. (सभेमध्ये) दुसऱ्याचे बोलणे किंवा स्वतःचे म्हणणे पुनःपुन्हा सांगणे किंवा मांडणे; पुनःपुन्हा स्पष्टीकरण; स्पष्टीकरणार्थ पुनरुक्ती. (ल.) वर्णन. ३. एखाद्यावरचा शाबीत झालेला आरोप सर्वांस सांगून त्याला दिलेले शासन पुन्हा सांगणे. ४. दुसऱ्याची दुष्कृत्ये उघडकीस आणणे. ५. (व्यापक.) संवाद; संलाप; भाषण. ६. (धर्म.) प्रायश्चित्त घेते वेळी पातकांचा व प्रायश्चित्ताचा उच्चार करणे. ७. (कायदा.) सिद्ध करणे; प्रस्थापित करणे (जुनी रीत, रिवाज वगैरे). ८. (तत्त्व.) यथार्थ निरूपण : 'अर्थ व वेदातील वर्णन वस्तुस्थितीस धरून असेल तर त्यास अनुवाद म्हणतात.' – गीर २२. ९. दुजोरा. [सं.]

अनुवादक, अनुवादी पु. १. अनुवाद, भाषांतर, नक्कल करणारा. २. प्रायश्चित्त घेते वेळी, प्रायश्चित्त घेणाऱ्याच्या पातकांचा उच्चार करणारा. [सं.]

अनुवादणे सक्रि. १. पुन्हा पुन्हा सांगणे, म्हणणे; पाठ करणे; पोपटपंची करणे. २. बोलणे; सांगणे : 'तो स्वयें सर्वेश्वरु । प्रत्यक्ष अनुवादला' – ज्ञा १.७२. ३. स्पष्ट करणे : 'ऐसे बहुधा निरोपिले । ग्रंथगर्भी जे बोलिले । ते अवघेंचि अनुवादलें । न वचें किं कदां ।' – दास १.१.१३. [सं.]

अनुवादी वि. संगीताचे सौंदर्य वाढवणारे सहायक स्वर; वादी व संवादी खेरीज रागात लागणारे बाकी सर्व स्वर अनुवादी समजले जातात.[सं.]

अनुवाय पु. संबंध; संसर्ग : 'वायुचेनि अनुवाये । धूं दिगंत वेन्ही जाये ।' – राज्ञा १३.६८५.

अनुवास–सन पु. न. १. उटणे. २. सुवासिक करण्याची क्रिया. ३. (वै.) तैलबस्ती; तेलाचा एनिमा. [सं.]

अनुविकरण न. (व्या.) प्रत्यय. [सं.]

अनुविद्ध वि. भोक पाडलेले; वेष्टिलेले; आच्छादित; व्याप्त; संबद्ध; कोंदण करून बसवलेले; जडवलेले. [सं.]

अनुविधान न. सुचवल्याप्रमाणे करणे.

अनुविभाग पु. धारा; अनुच्छेद.

अनुवृत्त वि. संबद्ध; निगडीत; अनुयायी. [सं.]

अनुवृत्तदर्शन न. (नृत्य.) नृत्यामध्ये एखादा पदार्थ निरखून पाहण्याचा अभिनय. [सं.]

अनुवृत्ति – त्ती स्त्री. १. परंपरेने चालत आलेला संबंध; क्रम; मालिका; रांग : 'अर्जुना इया परी । मिथ्यादृष्टीच्या घरीं । युगानुवृत्तीची करी । चोज पाउलें ।' – ज्ञा १४.११३. २. सेवा; चाकरी; आज्ञापालन; शुश्रूषा. ३. साहचर्य. ४. अनुकरण; नक्कल. ५. संमती. ६. (व्या.) पूर्वगामी नियमांचा प्रभाव प्रचलित नियमावर चालू राहणे. [सं.]

अनुवेल– ळ क्रिवि. पुनःपुन्हा; वारंवार; फिरफिरून; अनेकवार. [सं. अनु + वेला]

अनुव्यवसाय पु. प्रबोध; भान; सारासार विचार; चैतन्य; जाणीव. [सं.]

अनुव्याख्यान न. मंत्रादिकांचे विवरण; मंत्रादिकांचे अर्थ विषद करणारे व्याख्यान. [सं.]

अनुव्रत क्रिवि. अनुसरून : 'अनुव्रत नवा रसां ।' – राज्ञा १८.३३०. [सं.]

अनुशय पु. (तत्त्व.) १. दुष्कर्मांचा परिणाम. २. पश्चात्ताप : 'अनुसो आर्तिसी सीकवी आलवांका' – मूप्र २१५४.

अनुशंसा स्त्री. एखाद्या गोष्टीस प्रशस्तिपूर्वक मान्यता देणे; शिफारस करून संमती देणे. [सं.]

अनुशासणे सक्रि. १. नियमित, परिमित करणे; बंदोबस्त ठेवणे; राज्यकारभार चालविणे; कायद्याने, नियमाने बांधून टाकणे. २. विवरण, विवेचन, ऊहापोह करणे. [सं. अनु +शास्]

अनुशासन न. १. आज्ञा. २. कायदा; नियम; ठराव. ३. शिस्त; नियमन. ४. निश्चित, मर्यादित, सुनियंत्रित करण्याचा व्यापार. ५. व्यवहारशास्त्र. ६. अनुष्ठान : 'मग मांडिले अनुशासन । आणि रुद्राचे करी चिंतन ।' – कथा ४.१३.२८. ७. एखाद्या विषयाचे विवेचन, विवरण, ऊहापोह, स्पष्टीकरण इ. [सं.]

अनुशासन संधारण न. शिस्तपालन; शिस्तरक्षण.

अनुशास्ता पु. १. अनुशासन, नियमन करणारा; राज्य चालविणारा; बंदोबस्त राखणारा; कारभारी; शिक्षा करणारा; नियंता. २. उपदेश करणारा. [सं.]

अनुशास्ति–स्ती स्त्री. कायद्याचे पालन करावे म्हणून योजलेली शिक्षा, शासन इ. [सं.]

अनुशीतन न. (शाप.) (काच, धातू, प्रस्तर इ. तापविल्यानंतर) सावकाश थंड होण्याची प्रक्रिया. [सं.]

अनुशीलन न. १. परिशीलन; पिच्छा; हव्यास; आसक्ती; अनुरक्ती; पाठीस लागणे; पाठपुरावा; सराव; अभ्यास. २. एकनिष्ठ सेवा. ३. (मानस.) उजळणी; एखादी कृती करण्यातील वाकबगारपणा व सुलभता मिळवण्यासाठी ती कृती वारंवार करणे. [सं.]

अनुशेष पु. साठून राहिलेली कामे, अपुरी राहिलेली आश्वासने इ. निर्धारित कालावधीत पूर्ण न झाल्यामुळे पुढे चालू राहणे. [सं.]

अनुश्रवण न. रेडिओ किंवा दूरदर्शनाच्या ध्वनिक्षेपणाची तांत्रिक तपासणी. [सं.]

अनुश्रुत वि. परंपराप्राप्त; पूर्वापार चालत असलेले : 'अनुश्रूत हे प्रासादिक । कृपाभीक स्वामीची ।' – तुगा २१३२. [सं.]

अनुभक्त वि. चिकटून असलेला; बिलगून असलेला. [सं.]

अनुषंग पु. १. संगती; भागीदारी; संसर्ग; सोबत; साहचर्य; सख्य; निकटसमागम; संबंध. २. आश्रय. ३. मिश्रण; जोड; मिलाफ. ४. एक अलंकार – एका क्रियेपासून अनेक कार्यसिद्धी झाल्याचे वर्णन जेथे असते तेथे हा अलंकार साधतो. उदा. 'छळी नृप बळी बळी तरिच तो नसे आटला ।' – केका ७६. [सं. अनु + संग]

अनुषंगिक वि. संबंधी; बरोबरचा. पहा : **आनुषंगिक**

अनुष्ट पहा : **अनुच्छिष्ट**

अनुष्टुप–ब–भ पु. चार चरण, आठ अक्षरे, लघु गुरू अनिश्चित असा एक छंद. उदा. 'मातेचि मानुनी थोर । कर्मे सर्व समर्पिती । तरी अद्वैतयोगेचि । मातें ध्याती उपासती ।' – वामन गीस १२.६.
न. (वैदिक छंदात याच्या चरणांत अक्षरे सर्वात कमी असल्यामुळे लाक्षणिक अर्थाने) अल्पत्व; अल्पराशी; थेंब; संक्षेप : 'केवळ अनुष्टुप निर्बळ । ऐसे दिसे पांडवदळ ।' – जै ४२.३२. [सं.]

अनुष्ठणे क्रि. १. विधिपूर्वक आचरण करणे : 'म्हणोनि आपुलियापरी । शास्त्र अनुष्ठिती कुसरी ।' – ज्ञा १७.९२. २. अनुष्ठान करणे : 'जियें कर्मी हा प्रयोगु । अनुष्ठिजे सद्विनियोगु । तेथ अनुष्ठिला सांगु । वेदुचि तो ।' – ज्ञा १७.४१३. ३. करणे; संपादणे; साधणे; सिद्ध करणे; शेवटास नेणे; पार पाडणे (धंदा, उद्योग इ.) : 'अन्योक्तीने प्रसंगीं चतुरा । धाकुटे काज सांगे असुरा । त्यावरी अभिमान ये थोरा । कार्य अनुष्ठितील ते ।' – मुआदि ४.६५. [सं. अनु+स्था]

अनुष्ठाता वि. देवतांच्या प्रसादार्थ धार्मिक विधी करणारा. [सं.]

अनुष्ठान न. १. विधिपूर्वक धर्मकृत्य, कर्म यांचे आचरण : 'म्हणोनि स्वधर्मानुष्ठान । ते अखंड यज्ञयाजन । जो करी तया बंधन । कहींच न पडे ।' – ज्ञा ३.८३. २. देवाप्रीत्यर्थ अभिषेक, पूजा, पाठ, होम, हवन, दानधर्म वगैरे कर्म. ३. (ल.) मोठ्या परिश्रमाचे काम; महत्कार्य; अवघड कृत्य. ४. (सामान्यतः) संपादणी; आचरण; पार पाडणे. (क्रि. करणे, चालवणे, बजावणे, मांडणे). [सं. अनु + स्था]

अनुष्ठान पद्धति-ती स्त्री. धार्मिक विधी यथासांग करण्याची पद्धती. : 'प्रभुचे भोजन म्हणजे पवित्र सहभागिता इची अनुष्ठान पद्धती ।' – साप्रा ९०.

अनुष्ठानी वि. १. अनुष्ठान करणारा : 'जैसे अनुष्ठानिअें लोचनु । ते वांचवेआं स्त्री रत्नु । करितांति धारी तर्पणु । मदनलिंगांसी ।'– शिव ८४९. २. अनुष्ठानामध्ये कुशल, निपुण; यजमानाचे अनुष्ठान चालविणारा; अनुष्ठान प्रतिनिधी.

अनुष्ठित वि. केलेले; बजावलेले; उरकलेले; आचरलेले; अनुष्ठिलेले; साधलेले. [सं.]

अनुष्ठेय वि. अनुष्ठान करण्यास योग्य; करणीय; करण्याजोगे; आचरणीय; बजावण्यास योग्य : 'हेंचि नित्यनैमित्तिक । अनुष्ठेय आवश्यक ।' – ज्ञा १८.११९. [सं.]

अनुसट वि. मोकळा : ‘पुत्र पुत्र संग्राम केला । निजपुत्र अनुसट राहिला । आतां माझा युद्ध सोहळा । दुरून पाहे स्वामिया ।।’ – जै ४.१०१. [सं. अनुच्छिष्ट]

अनुसपोटी पहा : **अनशवे पोटी** (व.)

अनुसमर्थन न. (कायदा.) औपचारिक संमती देणे; औपचारिक मंजुरी देणे. [सं.]

अनुसर पु. १. संमती : ‘अस्त्रेया अनुसरू नास्ति । बलात्कारे संगु करिती’ – उह ५३९. २. आविष्कार : ‘परि वीणभक्ती अनुसरे : नव्हेति मोक्षा हेतु’ – ज्ञाप्र ११७६. (वा.) **अनुसर होणे–** कबूल होणे.

अनुसरण न. १. अनुकरण; अनुवर्तन; मागोमाग जाणे; सदृश आचरण; नक्कल करणे : ‘अनावडीचा वर्षावो । तेणे नुगवे अनुसरन भावो ।’ – ज्ञाप्र २४३. २. अंगीकार. [सं.]

अनुसरणे सक्रि. १. अनुकरण करणे; सदृश आचरण ठेवणे; अनुलक्षून वागणे. २. अनुकूल होणे; संमत होणे; मिलाफ करणे; जुळणे; जमणे. ३. मताचा स्वीकार करणे; अनुयायी होणे; वश होणे. ४. स्मरणे; भजणे : ‘नारायण भय येऊं नेदी गांवा । तुका म्हणे नांवा अनुसरे त्या ।’ – तुगा ८३. ५. अनुरक्त होणे; अधीन होणे; वरणे : ‘योजनगंधा मुनिला जसि गंगा शंकराशि अनुसरली ।’ – मोआदि ८.३७ [सं. अनु + सृ]

अनुसरळ क्रिवि. अनुसार; च्याप्रमाणे : ‘धान्य सुवर्ण तांबोळ : कर्पुरादि सकळ : वेचिजे वित्तानुसरळ’ – रसकौ ३७८.

अनुसर्पी वि. (विअ.) पाठोपाठ येणारा. [सं.]

अनुसंकट न. संकट.

अनुसंग पहा : **अनुषंग** : ‘तू अनुसंगाचा ठावो ।’ – ज्ञा ४.३०.

अनुसंगे करून क्रिवि. दिमतीस; तर्फेने : ‘सदाशिव माणकेश्वर हे सवाई माधवराव पेशवे सरकार यांचे कारकिर्दीत वकिलीचे वगैरे राजकारणाचे लिहिण्यात गोविंदराव पिंगळे यांचे अनुसंगे करून सरकारकामात वागत होते.’ – दसकैया ११५.

अनुसंतति संबोधन न. (समाज.) मुलाच्या नावाने आई वडिलांना ओळखण्याची पद्धत.

अनुसंधान न. १. जोडणी; जुळणी; मांडणी; संगती; संगतवार जुळविणे, जोडणे, व्यवस्थित लावणे (मुद्दा, विषय, अनुक्रम इ.). २. लक्ष; अवधान; चित्त; ध्यान : ‘कृष्ण चरणी जडलें मन । या लागी वाचे पडले मौन । दृढ लागलें अनुसंधान । सहजस्थिति चालली ।’ – एरुस्व ६.६७. ३. हेतू; ध्येय; बेत; लागाबांधा; योजना; वळण; वशिला; मसलत; धोरण; युक्ती (क्रि. बांधणे, लावणे.). ४. कीर्तनातील उत्तररंग; कथेतील आख्यान : ‘अवघें पोटासाठी सोंग । तैथे कैचा पांडुरंग । लावी अनुसंधान । काही देईल म्हणवून ।’ – तुगा २८८३. ५. जम; मेळ; समन्वय; मिलाफ; अनुकूलता. ६. (कधीकधी) अनुरोध या अर्थी. ७. प्रस्ताव; प्रस्तावना; प्रवेश. ८. चौकशी; शोध; मागोवा. ९. क्रमप्राप्त गोष्ट; ओघाने आलेली गोष्ट. १०. (न्यायात) पंचावयवी वाक्यातील जो उपनय तो. हे पंचावयव येणे प्रमाणे – प्रतिज्ञा, हेतू, उदाहरण, उपनय आणि निगमन. [सं.]

अनुसंधानी वि. १. मसलत करण्यात धूर्त; युक्त्या, बेत योजण्यात हुशार; मोठा हिकमती; शक्कल लढविणारा. २. आख्यान लावणारा (हरिदास). ३. (वासावरून) मार्ग काढणारा; सुगावा लावणारा. [सं.]

अनुसार–रा पु. १. अनुसरण; अनुवर्तन; सारखे वागणे. २. क्रम; सरणी; मार्ग : ‘जो दाविला तुम्हीं अनुसारा ।’ – ज्ञा ५.१६५.
वि. प्रमाणे; सारखा; सदृश; अनुरूप; जुळणारा. सामा. शब्द – आज्ञेनुसार वर्तन, पापानुसार क्लेश.
क्रिवि. धोरणाने; क्रमाने; अनुरूप. [सं.]

अनुसारी वि. अनुसरणारा; मागोमाग जाणारा; अनुकरण करणारा; आज्ञेप्रमाणे वर्तणारा. पहा : **अनुसार** [सं. अनुसार]

अनुसिद्ध वि. (ग.) दुसऱ्या गोष्टीच्या आधाराने सिद्ध झालेला. [सं.]

अनुसिद्धता स्त्री. (ग.) गृहीत गोष्टींवरून दुसरी गोष्ट सिद्ध करणे. [सं.]

अनुसिद्धांत पु. (ग.) उपसिद्धांत; एखाद्या स्वतंत्र व महत्त्वाच्या सिद्धांताचा आधार घेऊनच जो सिद्ध करता येतो असा दुसरा सिद्धांत. [सं.]

अनुसूचि पहा : **अनुसूची**

अनुसूचित वि. सरकारने नक्की केलेल्या विशिष्ट कोष्टकात जिचा समावेश केलेला आहे, अशी (जात, जमात).

अनुसूचित जमाती स्त्री. शासनाने आदिवासी व भटक्या, विमुक्त जमातींची जी यादी केली आहे त्यात समाविष्ट केलेल्या जमाती.

अनुसूचित जाती स्त्री. शासनाने अस्पृश्यादी दलित, मागासलेल्या जातींच्या तयार केलेल्या यादीत समाविष्ट असलेल्या जाती.

अनुसूचित दर पु. (व्यापार.) एखाद्या कंपनीने उत्पादित केलेल्या वस्तूंची अधिकृत कोष्टकात नमूद केलेली किंमत; अधिकृत दर.

अनुसूचित बँक स्त्री. बँकासंबंधीच्या कायद्याला जोडलेल्या यादीत समाविष्ट असलेली बँक.

अनुसूची स्त्री. कायद्याला, कराराला वगैरे अधिकृतरीत्या जोडलेली यादी; फेरिस्त; तालिका; माहितीपत्रक. [सं.]

अनुसृत वि. १. अनुसरलेला; अनुयायी झालेला; प्रमाणे वागलेला. [सं.]

अनुसेवन करणे उक्रि. (स.वि.) साहाय्यक होणे.

अनुसेवी वि. १. साधनभूत; साध्य प्राप्त करून घेण्यासाठी साधनभूत होणारा. २. हाताखालचा; कनिष्ठ; दुय्यम. [सं.]

अनुसेवी स्थावर (विधि.) नियमानुसार मिळालेली जमीन.

अनुसो पु. पश्चात्ताप : ‘अनुसो आर्तिसि सीकवी आवाका:’ मूप्र.

अनुस्तरणी स्त्री. (मूळ वैदिक अर्थ : सूत्रकाळी अग्निहोत्र्याच्या उत्तरक्रियेत गाय मारून तिची वपा काढून तिने अग्निहोत्र्याच्या प्रेताचे आच्छादन करीत. त्या गाईस वैतरणी म्हणत.) उत्तरक्रियेत वैतरणी तरावयासाठी देण्यात येणारी गाय. [सं.]

अनुस्फटिक वि. स्फटिकमय. [सं.]

अनुस्फुरण न. (जीव.) येणाऱ्या प्रकाशाचे पारदर्शक पदार्थात शोषण व रूपांतर होऊन तो बाहेर पडण्याची क्रिया. [सं.]

अनुस्यूत वि. नियमितपणे, अखंडित जाणारा; अत्रुटित (उपभोग, कारभार, वृत्ती इ.); सरळ व न अडखळणाऱ्या गतीचा; एकसारखा; एकत्र गुंफलेला; व्यापक : ‘सत्ता अनस्यूत अबाधिति ।’ – रंयोवा १.८१. [सं.]

अनुस्यूतपण, अनुस्युति न. स्त्री. अखंडितपण; सतत स्थिती; अखंड गती, व्याप्ती; एकसारखेपणा : 'गंधा पासोनि पृथ्वी कठिण । उपजली आपी आपण । येरयेरांचे अनुस्यूतपण । सर्वथा जाण मोडेना ।' – एभा २४.१२५; 'वेगळाल्या मूर्ती । जयाचिये अनुस्यूती ।' – ज्ञा १३.९१७. [सं.]

अनुस्रोत वि. (भूशा.) प्रवाहाच्या खालच्या दिशेला. [सं.]

अनुस्वार पु. १. नाकातून होणारा स्पष्टोच्चारदर्शक शीर्ष बिंदू. २. य, र, ल, व, श, स, ह या अक्षरांवरील नाकातून होणारा स्पष्ट उच्चार दर्शविण्याकरिता योजावयाचे टिंब. ३. पुढे कोणतेही व्यंजन असून त्यापूर्वी ङ्, ञ्, ण्, न्, म् यापैकी कोणतेही व्यंजन उच्चारावयाचे असले म्हणजे येणारे अक्षरावरील टिंब. [सं.]

अनुहत–हात वि. अखंड; निरंतर; सतत; एकसारखा; न थांबता.

अनुक्षणी क्रिवि. क्षणोक्षणी; प्रत्येकक्षणी : 'आनंदाब्धि अनुक्षणीं भरतसें यांच्या कृपाईक्षणीं ।' – आसी १६.१८. [सं. अनु + क्षण]

अनुक्षेत्र न. लहान क्षेत्र किंवा महत् (काशी आदी) क्षेत्र सदृश – पंढरपूर. [सं.]

अनुक्षेत्रपाळ पु. १. क्षेत्रस्थानाची प्रतिपाळक देवता. २. (ल.) पंढपूरचा विठोबा : 'धन्य वेणुनाद अनुक्षेत्रपाळा ।' – विठोबाची आरती.

अनुक्षेप पु. युद्धकलेतील पवित्र्याचा एक प्रकार. [सं.]

अनुज्ञप्ति–प्ती स्त्री. परवानगी; हुकूम; सनद; अनुज्ञापत्र; परवाना; मान्यता; प्रमाणपत्र अगर दस्तऐवज. [सं.]

अनुज्ञप्तिदाता पु. एखादी गोष्ट करण्याची परवानगी देणारे अधिकृत प्रमाणपत्र मंजूर करणारा. [सं.]

अनुज्ञप्तिधारक पु. एखादी गोष्ट विकण्यासंबंधीचे लेखी प्रमाणपत्र ज्याच्याकडे आहे असा विक्रेता. [सं.]

अनुज्ञा स्त्री. आज्ञा; हुकूम; परवानगी; संमती : 'वरिपडले जयाचिया । अनुज्ञा कां ।' – अमृ २.१७. २. एक अलंकार; दोषात काही एक गुण आहे या बुद्धीने केलेली दोष देण्याविषयीची प्रार्थना : 'तुका म्हणे गर्भवासी । सुखे घालावे आम्हासी ।' – तुगा ११९३.

अनुज्ञात आज्ञापित; हुकूम केलेले; संमत; विहित. [सं.]

अनुज्ञापक वि. शिफारस करणारे; परवानगी देणारे. [सं.]

अनुज्ञापत्रिका स्त्री. (ग्रं.) ग्रंथादी साहित्य ग्रंथालयाबाहेर नेण्यासाठी परवानगीदाखल दिलेली लेखी चिठ्ठी. [सं.]

अनुज्ञेय वि. परवानगी देण्याजोगा; परवानगी असलेला. [सं.]

अनुन वि. १. कमी नसलेला. २. समग्र विस्तृत; मोठा. ३. सर्व हक्क, अधिकार असलेला.

अनूढ – ढा वि. लग्न न झालेला; अविवाहित. [सं.]

अनूढमातृत्व न. विवाहपूर्व मातृत्व.

अनूप वि. १. निरुपम; असाधारण; अलौकिक; विलक्षण; चमत्कारिक; असामान्य; नवलाईचे; आश्चर्यकारक.२. (वायु.) जेथे झाडी व पाणी फार आहे असा (देश). ३. महामृग (रानडुक्कर, रेडा, मृग, हत्ती, रानगाय, गेंडा, गवा इ.), जलचर (हंस, सारस, बदक, बगळा, पानकोंबडा इ.), मत्स्य (रोही, पाठीन, कासव, कालव, शंख इ.) हे (प्राणी). ४. दलदलीच्या प्रदेशात कुजलेल्या पदार्थापासून निघणारा (वायू, मिथेन, मार्श गॅस.) [सं.]

अनूप समावास पु. (वन.) कायम दलदलीत वाढणारा वनस्पतींचा समुदाय.

अनूरु–रू पु. मांड्या नसलेला; सूर्याचा सारथी, अरुण. (याला मांड्या नव्हत्या. हा गरुडाचा थोरला भाऊ). [सं.]

अनूर्णक पु. (भौ.) लव किंवा लोकर नाहीशी करणारे उपकरण. [सं.]

अनृण–णी वि. कर्ज, ऋण नसलेला; ऋणमुक्त. [सं.]

अनृत न. लबाडी; खोटेपणा; असत्यता.
वि. खोटे; लबाड; अतथ्य (भाषण इ.). [सं.]

अनृत्य पहा : **अनृत** : 'द्वेषवचनी अनृत्यवचनी । बाष्कळवचनी धि:कारू ।' – दास २.३.२२.

अनेक वि. एकापेक्षा अधिक; काही; पुष्कळ. सामा. शब्द – अनेकविध, अनेकसत्ताक, अनेकवार. [सं.]

अनेककोशिक न. (वन.) १. बहुकोशिक; अनेक कोशिकांचे बनलेले (शरीर किंवा अवयव).२. बहुपेशीय; अनेक शरीरघटक असलेले.

अनेकचर वि. कळप करून राहणारा; संघचर; समूहचर.

अनेकजिव्ह वि. पुष्कळ जिभा असलेला; (ल.) खोटे बोलणारा; बोलणे बदलणारा. [सं.]

अनेकत्र क्रिवि. अनेक ठिकाणी. [सं.]

अनेकदा क्रिवि. पुष्कळ वेळा.

अनेकधा–विधा क्रिवि. पुष्कळ रीतींनी, प्रकारे; पुष्कळ वेळा. [सं.]

अनेकमातृक वि. पुष्कळ आया असलेला. [सं.]

अनेकवचन १. ज्यावरून अनेक वस्तूंचा बोध होतो ते; बहुवचन. २. नामाचे निरनिराळ्या विभक्तींमधील बहुसंख्याबोधक व क्रियापदांचे त्यांच्या पुरुष आणि काळ यामधील बहुसंख्याबोधक कर्तादी रूप. ३. बहुवचनातील शब्द. [सं.]

अनेकवर्ण समीकरण (द्वि त्रि इ. अज्ञात वर्ण) न. (ग.) ज्या समीकरणात दोन अथवा अधिक वेगवेगळ्या अज्ञात राशींचा अंतर्भाव असतो असे समीकरण. उदा.२ क्ष + ३ य+ ७र = ० या एकाच समीकरणात क्ष, य, र या तीन वेगवेगळ्या अज्ञात राशी आल्या आहेत. [सं.]

अनेकवादी वि. पाखंडी मताचा. [सं.]

अनेकवार क्रिवि. पुष्कळ वेळा; वारंवार; नेहमी सतत.

अनेकशः क्रिवि. पुष्कळ प्रकारे. [सं.]

अनेकसदस्य मतदारसंघ पु. (राज्य.) ज्या मतदारसंघातून एकाहून अधिक उमेदवार निवडून द्यावयाचे असतात असा मतदारसंघ. [सं.]

अनेकसंधिपाद प्राणिवर्ग (प्राणि.) ज्यांच्या पायांना अनेक सांधे आहेत असे प्राणी. [सं.]

अनेकार्थता स्त्री. १. एकार्थतेचा अभाव; अर्थाची अनेकता. २. संदिग्धता; मोघमपणा. [सं.]

अनेकांगी वर्ग पु. (ग्रं.) अनेक पैलू अथवा अंगे असलेला विषय; वर्गीकरणाच्या दृष्टीने दोन वेगवेगळे विषय एकत्रित मांडणारे पुस्तक.

अनेगा स्त्री. १. आण. पहा : **आणेगा** : 'रामसमर्था त्याची आहे मज अनेगा ।' – पला ३८.९९. २. प्रत्यवाय; दोष; विघ्न; अडचण; निषेध : 'खुटेकर धनगरांना जाते, कंजारणीला सूप, फासेपारध्यांना दिवा व जोडा, अशा अनेक अनेगा आहेत.' – गांगा १६७.

अनेटी क्रिवि. फुकट; वाया : 'तवा तुमास द्येला तर, ता काय अनेटी जाणार नाय!' – अउआ १२५.

अनेत्र क्रिवि. अन्यत्र; दुसऱ्या ठिकाणी. [सं. अन्यत्र]

अनेत्रता स्त्री. (वै.) आंधळेपणा; दृष्टिहीनता. [सं.]

अनेळी वि. गुळाची एक जात. (विशिष्ट पद्धतीने बनविलेला गुळाचा प्रकार; याचा उपयोग औषधात व काही दुखण्यात करण्यात येतो.) (को.)

अनैकमत्य न. एकमत नसणे; मतभिन्नता (ऐकमत्याचा उलट).[सं.]

अनैकांतिक वि. १. अस्थिर; चंचल. २. मूळ मुद्द्यास सोडून असलेले; गौण. ३. (न्याय.) असिद्ध, विरुद्ध, अनैकांतिक, प्रकरणसम आणि कालात्ययापदिष्ट या पाच हेत्वाभासांपैकी एक; साध्याविषयी संशय उत्पन्न करण्याला जो कारणीभूत होतो तो किंवा जो व्यभिचारयुक्त असतो तो अनैकांतिक होय. [सं.]

अनैक्य न. १. फरक; भिन्नत्व; एकत्वाभाव. २. एकी नसणे; वैमनस्य; बेबनाव; बिघाड; वाकडे. २. द्वैत, अर्थ, वचन किंवा संदर्भ यामधील विरोध, तफावत. [सं.]

अनैच्छिक वि. (वै.) यदृच्छेने किंवा आवेगामुळे नकळत होणारी (हालचाल, कृती); स्वाधीन नसलेली. [सं.]

अनैच्छिक बचत स्त्री. (अर्थ.) सक्तीची बचत; व्यक्तीच्या इच्छेविरुद्ध करावी लागणारी बचत.

अनैच्छिक बेकारी स्त्री. (अर्थ.) स्वतःचा कोणताही दोष नसताना, इच्छा असूनही एखाद्याला नोकरी न मिळणे.

अनैतिक वि. (समाज.) सर्वसामान्य रूढ नीतिनियमांना धरून नसलेला; नीतितत्त्वाविरुद्ध असलेला; नीतिबाह्य. [सं.]

अनैतिक व्यापार पु. (समाज.) वेश्याव्यवसायासाठी चोरून चालणारा स्त्रियांचा व्यापार.

अनैतिहासिक वि. १. इतिहासाशी संबंधित नसलेली. २. वस्तुस्थितीवर, प्रत्यक्ष घडलेल्या घटनांवर न आधारलेली (कथा). ३. काल्पनिक; कल्पित. [सं.]

अनैसर्गिक वि. १. अस्वाभाविक; स्वभावाविरुद्ध. २. निसर्गनियमाविरुद्ध; सृष्टिक्रमाबाहेरचा; सृष्टिबाह्य. [सं.]

अनैसर्गिक मैथुन न. माणसाने पशूंशी केलेले मैथुन.

अनोखा वि. नवीन; अपूर्व; न पाहिलेला; अनोळखी : 'युद्धसहाय्यक फंडाचे मदतीकरितां मनोरंजक व अनोखे खेळ व्हावयाचे आहेत.' – के १४.२.४१. [हिं.]

अनोज वि. कुचंबलेले; कंटाळलेले; खिन्न झालेले : 'वनी वाट पहात असे यादव कटक । थोर अनोज झाले सकलिक । खानपानें विणें.' – जांस्व.

अनोठा वि. नवीन; विलक्षण; असामान्य; चमत्कारिक.

अनोपत न. आपत्ती; अनुपत. गावातील किंवा घरातील पुष्कळ माणसे एकाच वेळी आजारी असणे.

अनोपाय पु. निरुपाय; अगतिकत्व : 'प्रस्तुत आमचा अनोपाय झाला आहे.' – पेद २९.९५.

अनोल न. रामफळाचे झाड.

अनोल वि. अळणी. (खा.) [सं. अलवण]

अनोळख वि. १.ओळख नसणारा; नवा; अपरिचित. २. उपकार न जाणणारा : 'दुष्ट दुरात्मे अनोळख ।'– एभा २९.३७५.

अनोळखपण न. परकेपणा; अपरिचितपणा : 'तयां आपवियांचेंचि फिटलें । अनोळखपण ।।' – ज्ञा १०.१६३.

अनोळखी, अनवळखी वि. १. न ओळखीचा; न ओळखणारा; नवखा. २. बिनमाहितीचा; गैरमाहीत; ठाऊक नसलेला (इसम, बाब, लोक, वस्तू इ.).

अनौचित्य न. १. उचितपणा नसणे; अयुक्तपणा; अयोग्यपणा; गैरशिस्त; चुकी. २. काल व प्रसंग यांना न शोभेलसे वागणे, बोलणे. [सं.]

अनौपचारिक वि. १. उपचारांचा डामडौल न ठेवता केलेला; खेळीमेळीचा; मैत्रीपूर्ण. २. उपचारांची तमा न बाळगणारा; रीतीकडे, पद्धतीकडे दुर्लक्ष करणारा. ३. अनधिकृत; खाजगी. [सं.]

अनौरस वि. औरस नसलेला; जारज; अकरमाशा; विवाहबाह्य संबंधापासून झालेला. [सं.]

अनौरसता स्त्री. औरस नसलेल्या संततीचा दर्जा. [सं.]

अनौरस संतति–ती स्त्री. (कायदा.) ज्यांचा कायदेशीर रीतीने विवाह झालेला नाही अशा स्त्री–पुरुषांची संतती. [सं.]

अन्करीब क्रिवि. १. जवळ : 'फिल्हाल मऊल रोज अन्करीब येऊन पोहचतील.' – पया ३८४. २. लवकरच.

अन्न न. १. धान्य वगैरेचा तयार केलेला खाण्याचा पदार्थ; (विशेषतः) भात, भाकरी, भाजी पक्वान्न वगैरे नेहमीच्या खाद्यातील शरीर पोषणार्थ असलेले जिन्नस; आहार; भक्ष्य; भोज्य : 'मृत्यूचे आघवेंचि अन्न ।' – ज्ञा १८.५६३. २. (सामान्यतः) धान्य. ३. चरितार्थाचे साधन (रोजगार, नोकरी). ४. पक्वान्न; जेवण्याचा पदार्थ. ५. यंत्र इत्यादींची हालचाल चालू राहण्यासाठी द्यावे लागणारे इंधन. (वा.) **अन्न अन्न करणे – करीत फिरणे** – अन्नाकरिता भिक्षा मागणे; दारोदार फिरणे. **अन्न अंगी लागणे** – पचणे; कामी येणे; उपयोगी पडणे. **अन्न चारणे** – खाऊ घालणे; जेवू घालणे; पोसणे. **अन्न जाणे** – भूक असणे; अन्न पचणे; तोंडाला चव असणे. **अन्नपरब्रह्म** – अन्न हेच परब्रह्म. (ल.) अन्नाशिवाय दुसरे काही महत्त्वाचे नाही (असा माणूस); खादाड. **अन्नपाणी तुटणे, राहणे** – अन्नावर वासना नसणे; तोंडास चव नसणे; भूक कमी होणे. **अन्नपाणी सोडणे** – अन्न न खाणे; अन्नपाणी टाकणे; उपाशी राहणे. **अन्न व खोबरे बरोबर असणे** – श्रीमंत पण कंजूष माणसाला लावतात. **अन्नाआड येणे, वर उठणे** – एखाद्याच्या उदरनिर्वाहाच्या साधनात व्यत्यय आणणे किंवा ते साधन नाहीसे करणे; पोटावर पाय आणणे. **अन्नाचा किडा** – १. खादाड. २. नुसता खाऊन स्वस्थ बसणारा माणूस; वृद्ध किंवा लहान मूल. **(एखाद्याच्या) अन्नाचा असणे –** एखाद्याचा आश्रित असणे. **अन्नाचा मारलेला खाली पाही –**

(तलवारीचा मारलेला वर पाही) = अन्न खाऊ घातल्यास तो नेहमी आपल्याशी नम्र आज्ञाधारक राहतो. परंतु मनुष्यावर प्रहार केल्यास तो उलट प्रतिकार करण्यासाठी मगरूरपणे टवकारून वर पाहू लागतो. (ल.) दयेने, सौम्यतेने माणूस जिंकला जातो, कठोरतेने मनुष्य शत्रू बनतो. **अन्नाची लाज धरणे**– खालेल्या अन्नाबद्दल उतराई होणे; कृतज्ञता वाटणे. **अन्नाचे खोबरे होणे** – अन्नाची वाण किंवा दुष्काळ होणे – पडणे, (ज्या देशात खोबरे फार कमी व महाग तेथील लोकांच्या तोंडात असलेली म्हण). **अन्नाचे पाठी लागणे** – निर्वाहाच्या साधनांच्या मागे लागणे; नोकरी करणे, पाहणे. **अन्नाचे पाणी करणे, होणे** – अन्नातील पौष्टिकपणाचा व चवीचा नाश करणे, होणे; अन्न निःसत्त्व व बेचव करणे; (खाण्याच्या वेळी काहीतरी अभद्र, अनिष्ट किंवा भीतिप्रद बोलण्यामुळे). **अन्नाच्या गारगोट्या** – (गारगोट्यासारखे थंड झालेले) अगदी निवलेले अन्न. **अन्नात माती कालविणे, घालणे** – एखाद्याच्या निर्वाहाच्या साधनांचा नाश किंवा बिघाड करणे; पोटावर पाय आणणे; अन्नाआड येणे; नोकरी घालविणे. **अन्नात माशी पडणे –** माशी अन्नाबरोबर पोटात गेली असता अन्न ओकून पडणे. त्यावरून, अगदी सिद्ध होत असलेल्या कामात अवचित काही अनिष्ट गोष्ट घडून कार्यनाश होणे : 'त्यागमति असी कोठुनि आली या भोजनांत हे मासी ।' – मोआश्रम ३.२९. **अन्नामुळे वाळणे** – अन्नाच्या अभावामुळे रोड किंवा कृश होणे; खंगणे. **अन्नावर अन्न वस्त्रावर वस्त्र** – अन्न जिरले नाही तोच पुन्हा अन्न सेवन करणे व एकाच्या ठिकाणी अनेक वस्त्रे घालणे (केव्हाही अहितकारक आहे; यावरून कोणतीही वस्तू चांगली असली तरी मितपणा सोडून एकसारखे अधिक सेवन करू नये.). **अन्नावर वाढणे** – आश्रयावर लहानाचे मोठे होणे. **अन्नास जागणे** – (पोशिंद्याला) कृतज्ञ राहणे; ऋणी असणे; उपकार स्मरून उतराई होणे. **अन्नास महाग, मोताद** – अत्यंत दरिद्री; कंगाल; नेहमीच्या सामान्य गरजांची वाण असलेला; बुभुक्षित. **अन्नास याजित होणे** – अन्नास महाग होणे; पारखे होणे : 'घरेदारे प्रपंच केला तो सर्वस्वी हरण होऊन अन्नास याजित जाहलो. ' – ऐसंसाखं ११.२८. **अन्नास लावणे** – निर्वाहाचे साधन मिळवून देणे; काम, उद्योग, धंदा देणे.

अन्न वि. (अप.) दुसरा : 'देवावाचूनि नेणे अन्न ।' – दास १४.५.३०.

अन्न–अरिष्ट (कृषी.) अन्नधान्याची कमतरता; अतिवृष्टी, अवर्षण, थंडीची लाट, रोग व कीड इत्यादींमुळे घटलेले अन्नधान्य पिकांचे उत्पादन.

अन्नई स्त्री. ताट ठेवण्याची लोखंडी अगर पितळी तिवई; अडणी. (व.)

अन्नकूट – कोट पु. बलिप्रतिपदेच्या दिवशी गोवर्धनादी देवापुढे ठेवण्याचा अनेक प्रकारच्या खाद्यपदार्थांचा ढीग. [सं.]

अन्नकोश–ष पु. शरीर; पहा: **अन्नमयकोश** [सं.]

अन्नगुरु–रू पु. १. खादाड. २. अन्नाचा किडा, पिंड.

अन्नछत्र पहा : **अन्नसत्र** [सं. अन्नसत्र]

अन्नत्याग पु. प्रायोपवेशन; अन्न वर्ज्य करणे. [सं.]

अन्नदाता पु. १. अन्न देणारा; जेवू घालणारा; पोषण करणारा. २. यजमान. ३. चरितार्थाची साधने मिळवून देणारा; अन्नास लावणारा. [सं.]

अन्नदान न. अन्नसंतर्पण; जेवू घालणे; भोजन देणे. [सं.]

अन्नदेवता स्त्री. १. खाद्यपदार्थादी उपजीविकेच्या वस्तूंवर अधिष्ठित असलेली देवता; अन्न देणारी देवता; प्रयोजन, जेवणावळ वगैरे प्रसंगी हिची आराधना करतात. २. (देवतातुल्य) अन्न; धान्य. [सं.]

अन्नद्वेष पु. १. अन्नाचा वीट, तिटकारा, कंटाळा असे ज्यामुळे होते तो विकार. [सं.]

अन्नधान्य पीक न. (कृषी.) ज्वारी, बाजरी, गहू, भात, मका, नाचणी यासारखी पिके.

अन्नधान्ये न. अन्न म्हणून उपयोगात आणली जाणारी धान्ये. [सं.]

अन्ननलिका स्त्री. पहा : **अन्नमार्ग**

अन्नपचन, परिपाक न. अन्न पचणे, जिरणे. [सं.]

अन्नपाणी न. १. अन्न आणि पाणी. २. जीविताला आवश्यक असलेल्या वस्तू; निर्वाहसाधने.

अन्नपान न. (विप्र.) अन्नप्राशन. [सं.]

अन्नपूर्णा स्त्री. १. दुर्गा; पार्वती; भवानी; अन्नदात्री; अन्नाधिष्ठित देवता; समृद्धिदेवता. २. (ल.) जिच्या हातचा स्वयंपाक, अन्न पुरवठ्यास येते अशी बाई; स्वयंपाकीण. ३. (उप.) भिक्षेची, माधुकरीची झोळी.

अन्नपूर्णी स्त्री. काशीकडील पाणी पिण्याचे भांडे (काशीच्या अन्नपूर्णा देवीच्या नावावरून). (वा.) **अन्नपूर्णी येणे** – अन्नास पुरवठा येणे.

अन्नप्रपाक पु. (प्राणि.) अर्धवट पचन झालेले आतड्यातील अन्न. [सं.]

अन्नप्राशन न. लहान मुलास प्रथम अन्न खाऊ घालण्याचा, उष्टावण्याचा विधी. (सोळा संस्कारापैकी एक) : 'गर्भादान, पुंसवन । जातकर्म अन्न प्राशन । ही समस्त कर्मे पूर्वी जाण । केलीं संपूर्ण चौलांत ।।' – एभा १७.२७०. [सं.]

अन्नब्रह्म न. पहा : **अन्नपरब्रह्म** : 'अन्नब्रम्हाते आळंकारणें ।' – दावि ३११. [सं.]

अन्नभूली स्त्री. अन्नाची किळस; अन्नद्वेष : 'नियतच तुज आली हे असे अन्नभूली ।' – सारुह २.८०.

अन्नमय वि. अन्नापासून, अन्नाचे बनलेले; अन्नावर अवलंबून असणारे (प्राण, देह, इंद्रिये इ.).

अन्नमय कोश पु. १. चैतन्याला आवरणभूत असलेल्या पाच कोशांपैकी पहिला; स्थूल देह (कारण हा देह अन्नापासून बनलेला असतो). २. पहा : **पंचकोश**

अन्नमार्ग पु. तोंड आणि पक्वाशय यांच्यामध्ये एक लांब नळी असते ती; अन्ननलिका, ही स्नायूंची असून सुमारे नऊ इंच लांब असते. [सं.]

अन्नमोड पु. १. अन्नपचन. २. भुकेचे समाधान; तृप्ती; अन्नासंबंधी आशापूर्ती.

अन्नरस पु. १. अन्नाचे पचन होऊन झालेला रस. २. अन्नांश. ३. खाणे; आहार; भक्ष्य. [सं.]

अन्नवस्त्र न. १. मनुष्यास निर्वाहार्थ लागणारे अन्न आणि वस्त्र. २. (कायदा.) आपल्या पोषणाची तजवीज कायदेशीर रीतीने एखाद्या व्यक्तीकडून

अगर मालमत्तेतून करून घेण्याचा हक्क; यास अन्नवस्त्राचा हक्क असे म्हणतात; कायदेशीर विभक्तता किंवा घटस्फोट यानंतर स्त्रीला नवऱ्याकडून दिली जाणारी रक्कम; पोटगी; जितरोटी; खावटी. [सं.]

अन्नवाहिन्या स्त्री. अव. (वानस.) पानातून अन्य भागात अन्न पोहोचवणाऱ्या वाहिन्या.

अन्नविकार–विकृति पु. स्त्री. १. अपचनामुळे पोटात – आतड्यात झालेला विकार, बिघाड. २. अन्नद्वेष; अन्नावर वांच्छा नसणे. ३. अन्नाचे रूपांतर; एक अवस्था; अन्नापासून बनलेले (प्राणी, शरीर, अवयव इ.) रूप. ४. अन्नामध्ये होणारा रासायनिक फरक; अन्नाच्या घटकांपासून तयार होणारा एक नवीन पदार्थ. [सं.]

अन्नविपाक पु. १. अन्नपचन झाल्यानंतरची अवस्था. २. अन्नपचनाची क्रिया. ३. अन्नपचनानंतर बनलेले द्रव्य (रक्त, मांस इ.)

अन्नविषबाधा स्त्री. (वै.) रोगकारक सूक्ष्म जीव अथवा त्यापासून निर्माण झालेल्या विषारी पदार्थामुळे दूषित झालेल्या अन्नाच्या सेवनामुळे होणारी विषबाधा. [सं.]

अन्नव्यवहार पु. रोटी व्यवहार; जेवण; पंक्तिभोजन; एकमेकांच्या हातचे खाणे; एका ठिकाणी किंवा परस्परांच्या घरी भोजन करणे. [सं.]

अन्नशांति–ती स्त्री. १. (विप्र. अन्नशांत). भुकेल्यांना, क्षुधितांना अन्नदान करणे. २. ब्राह्मणभोजन. [सं.]

अन्नशुद्धि–द्धी स्त्री. १. अन्न भोजनास योग्य करण्यासाठी किंवा नैवेद्यासाठी भातावर तूप वाढावयाचे हा विधी. २. तूप; अन्नशुद्धीचा पदार्थ. [सं.]

अन्नशेष पु. उच्छिष्ट अन्न; उष्टे; जेवण झाल्यावर राहिलेले अन्न. [सं.]

अन्नसत्याग्रह पु. एखाद्या गोष्टीचा निषेध म्हणून अन्न घेण्याचे नाकारणे; एखाद्या तत्त्वासाठी उपोषण करणे : 'बाहेरच्या उठावाची आग तुरुंगात अन्नसत्याग्रह करून पेटत नसते.' – पएेको २१४.

अन्नसत्र न. (विप्र. अन्नछत्र) १. याचकवर्ग किंवा ब्राह्मणलोक यांना भोजन देणे; अन्नदानाचे धर्मकृत्य. २. या कामासाठी बांधलेली इमारत; अन्नछत्राचे गृह. ३. मुक्तद्वार.

अन्नसंतर्पण न. अन्नदान; अन्नशांती. [सं.]

अन्नसंपर्क– संस्कार पु. जेवण जेवणे; भोजन करणे. (प्रत्यक्ष जेवणे. उपहार किंवा अल्पाहार नव्हे); आहार.

अन्नसामग्री स्त्री. स्वयंपाकासाठी आवश्यक असलेली सामग्री. [सं.]

अन्नाच्छादन न. उदरनिर्वाहाची तरतूद; अन्नवस्त्र. [सं.]

अन्नाठी स्त्री. पावशेर. (गो.) [अर्ध + निठवे]

अन्नादि–दी वि. १. अन्न आणि इतर. २. जीवनाच्या अत्यावश्यक गरजांसाठी वापरण्यात येणारा शब्द.

अन्नान्नगत–ती, दशा स्त्री. अन्न! अन्न! करीत दारोदार भटकत फिरण्याची अवस्था; अत्यंत विपन्नावस्था; कंगालपणा; घोर दारिद्र्य. [सं.]

अन्नाभायर वि. (अन्नाबाहेर अप.) अन्न खावयास मिळू नये असे (करणे). [सं. अन्न + बहिः]

अन्नार्थी वि. १. अन्नाची जरुरी असलेला; अन्नाच्या मागे लागलेला; अन्नासाठी हपापलेला. २. जीविताला आवश्यक असलेल्या वस्तूंची जरुरी असलेला किंवा त्या वस्तूंच्या शोधात असलेला. [सं.]

अन्नावणे अक्रि. भुकावणे; भुकेजणे; भुकेलेला असणे; भुकेने व्याकूळ होणे; अन्न न मिळाल्यामुळे दुःस्थितीत असणे. [सं. अन्न]

अन्नाशय पु. जठर; पोट; उदर; कोठा; कोथळा. [सं.]

अन्नाहारी वि. शाकाहारी; निरामिष : 'मी अन्नाहारी आहे.' – सप्र ६५.

अन्नोदक न. १. अन्न आणि पाणी. २. योगक्षेम वृत्ती; उपजीविका साधन, व्यवस्था. [सं.]

अन्नोदक ऋणानुबंध पु. १. अन्नोदक दिल्या घेतल्याने उत्पन्न होणारा संबंध; पूर्वजन्मी केलेल्या सुकृताची, ऋणाची किंवा उपकाराची या जन्मी फेड; प्रारब्धाने कारणीभूत झालेला संबंध. २. अन्नोदक देण्यासारखा जडलेला संबंध; झालेला उपकार. [सं.]

अन्मार्ग पु. वाईट मार्ग : 'अशुद्ध अन्मार्गी चालती जन ।' – दावि ३. [सं. अ + मार्ग किंवा अन्य मार्ग]

अन्मीख वि. अनिमिष; पापण्यांची उघडझाप न करता : 'अन्मीखे पाहों ठेलें । राजा मुरारि तें ।।' – वछा ७३. [सं. अनिमिष]

अन्य वि. १. दुसरा; इतर. २. एकरूप नसलेला; परका; निराळा; भिन्न; वेगळा. ३. अधिक. [सं.]

अन्यकथन न. इतर पंथीयांना आपले शास्त्र सांगणे : 'अन्यकथने जाए'– लीचउ १९८.

अन्यकारणक ज्याचे कारण वेगळे आहे असा : 'अन्य कारणकाचि तैशिया ।'– ज्ञा १६.२७७.

अन्यक्रामण न. १. तणाव २. हस्तांतरण ३.भिन्न कार्याकडे वळवणे.

अन्यच्च वि. दुसरे; अधिक.
क्रिवि. पुन्हा; आणखी. [सं.]

अन्यजन्मार्जित वि. मागील जन्मात केलेले किंवा मिळवलेले (सुकृत, दुष्कृत, पुण्य, पाप). [सं.]

अन्यतम वि. दुसरा; अनेकांपैकी कोणताही एक; कोणीही एक; कोणीही; कोणताही. [सं.]

अन्यतर वि. १. दोहोपैकी कोणताही एक. २. दुसरा; वेगळा; निराळा; भिन्न. [सं.]

अन्यतः अ. दुसऱ्यामुळे, कडून, पासून, कडे. [सं.]

अन्यत्किंचित् न. १. दुसरे काहीतरी; वेगळे; निराळे. २. सध्या न दिसणारे; (वर्तमान सुखदुःखास कारणीभूत असा) पूर्वजन्मातील पापपुण्याचा शेष; पूर्वजन्मार्जित; संचित. [सं.]

अन्यत्र क्रिवि. १. दुसरीकडे; कोठेही दुसऱ्या ठिकाणी; इतर स्थळी : 'नाना एका ठाऊनि उठी । अन्यत्र नव्हे पैठी ।' – अमृ ७.१८८. २. खेरीज; शिवाय; वाचून. [सं. अन्यत्र]

अन्यत्र उपस्थिति–ती स्त्री. (कायदा.) गुन्हा घडला त्यावेळी आपण त्या ठिकाणी नव्हतो तर इतर ठिकाणी होतो असा आरोपीचा दावा.

अन्यत्रजात वि. (भूशा.) दुसरीकडे तयार झालेला, बनलेला; तयार.

अन्यत्रठायी क्रिवि. (अशुद्ध प्रयोग) दुसऱ्या ठिकाणी; अन्यस्थळी.

अन्यत्रवासी जमीनदार पु. आपल्या मालकीची जमीन जिथे असेल

तिथे न राहता दुसऱ्या ठिकाणी राहणारा जमीनमालक.

अन्यत्रवासी क्षेत्रस्वामी पु. इतर ठिकाणी राहून मालकीहक्क बजावणारा जमीनमालक, घरमालक इत्यादी.

अन्यथा क्रिवि. १. नाहीतर; नाहीपेक्षा; एरवी; असे नसेल तर. २. दुसऱ्या रीतीने, प्रकाराने, पद्धतीने; अन्य प्रकारे; वेगळ्या तऱ्हेने : 'हें वांचूनि पार्था । राहाटों नये अन्यथा ।' – ज्ञा ३.१२६. ३. खोटे; असत्य; मिथ्या; अयथार्थ; अनृत. ४. विपरीत; व्यर्थ. ५. चुकीने; अयोग्यपणाने; गैररीतीने. [सं.]

अन्यथाख्याति–ती स्त्री. (तत्त्व.) एका प्रकारचे विधान; चुकीचे विधान; पहा : **ख्याति** : 'आख्याति अन्यथाख्याती । शून्यख्याती सत्ख्याती । अनिर्वचनीय जे ख्याती । तो वादू निश्चिती मी उद्धवा ।।' – एभा १६.२०७. [सं.]

अन्यथात्व न. विपरीत प्रकार : ' जे नेणणें माझें प्रकाशूनि । अन्यथात्वें मातें दाऊनिं ।' – ज्ञा १८.१११४. [सं.]

अन्यथादृष्टि–ष्टी स्त्री. विपरीत ज्ञान : 'अवस्थात्रय तिन्ही लोक । प्रकाशूनि अशेख । अन्यथा दृष्टि पांथिक । चेवविलें ।' – ज्ञा १८.१३००. [सं.]

अन्यथानुपपत्ति–त्ती स्त्री. (तत्त्व.) एका वस्तूच्या अभावी दुसऱ्या वस्तूच्या अस्तित्वाची किंवा उत्पत्तीची असंभवनीयता.

अन्यथाबोध पु. विपरीत ज्ञान; समजूत : 'पै अन्यथाबोधु आघवा । मावळोनि तया पांडवा ।' – ज्ञा १८.९६४. [सं.]

अन्यथाभाव पु. पालट; बदल; अवस्थांतर (विशेषतः वाईट); अपकर्ष; ऱ्हास; अधोगती. [सं.]

अन्यथामति–ती स्त्री. विपरीत ज्ञान, बुद्धी : 'ते वेळीं विश्वस्वप्नासहितें । कोण अन्यथामति निद्रेतें । सांभाळी नुरेचि जेथे । मायाराती ।।' – ज्ञा १६.११.

अन्यथावृत्ति–त्ती वि. वृत्तीत फरक किंवा चलबिचल झालेला; मनोविकारांनी पीडित.

अन्यथासिद्ध वि. १. इतर काही उपायांनी, मार्गांनी साधलेले, स्थापन केलेले. २. (तर्क.) जो नसला तर गरज भागविता येईल असा; ज्या वाचून अडणार नाही असा; अनावश्यक; (जसे मडक्याची माती आणावयास गाढवच पाहिजे असे नाही. दुसरा आणू शकेल यावरून व्यापक) कुचकामाचा; व्यर्थ; फुकट; निरुपयोगी. ३. चुकीने सिद्ध केलेला (योग्य कारण न देता). [सं.]

अन्यथासिद्धि–द्धी त्री. १. काहीतरी, निराळ्या उपायाने सिद्ध करणे; साध्य करणे. २. त्याचा पूर्वपक्षावरून वेगळा, भलता निर्णय प्रस्थापित करणे. ३. (ल.) चुकीचे अनुमान.

अन्यथाज्ञान न.१. विपरीत ज्ञान : 'आतां अन्यथाज्ञानीं । या दोनी अवस्था जया जनीं ।' – ज्ञा १५.५२६. २. चूक. [सं.]

अन्यदा क्रिवि. दुसऱ्या वेळी, प्रसंगी; एकदा; कोणे एके काळी.

अन्यदीय वि. दुसऱ्यासंबंधी; दुसऱ्याच्या; परकीय. [सं.]

अन्यदेशीय पु. दुसऱ्या देशाचा नागरिक; दुसऱ्या राष्ट्राचा प्रजाजन; परदेशी मनुष्य. [सं.]

अन्यदेशीयता स्त्री. १. दुसऱ्या देशाशी असलेली बांधीलकी, निष्ठा. २. विदेशीयत्व. [सं.]

अन्यधर्म पु. ईश्वराव्यतिरिक्त इतर देवतांचे धर्म : 'श्रेष्ठत्व प्रकाशे तेणे अन्यधर्मु : विकारू उपजे : अन्यधर्मे पुरुषु धर्मापासौनि जाए '– लीचउ ४८२.

अन्यपूर्व वि. पूर्वी दुसऱ्याचे असलेले; विवक्षित कालापूर्वी जीवर दुसऱ्याची मालकी होती अशी (भूमी, वृत्ती इ.). [सं.]

अन्यपूर्वा स्त्री. एकाशी अगोदर वाङ्‌निश्चय झाला असून मग दुसऱ्याशी जिचे लग्न झाले आहे किंवा होणार आहे अशी मुलगी. वि. पुनर्विवाहित. [सं.]

अन्यबीज वि. दुसऱ्याच्या पोटचा; जारज : 'कुलगुरू देव विद्या जो शिकवी । त्यासी जो नाठवी अन्यबीज ।।' – ब गाथा २५०.

अन्यभृत् पु. कावळा; दुसऱ्यांना पोसणारा . (कावळी कोकिळेची अंडी स्वतःची म्हणून उबवते यावरून). २. कोकिळ; दुसऱ्याने पोसलेला. [सं.]

अन्यमनस्क, अन्यमना, अन्यमानस वि. १. विचारात व्यग्र असल्यामुळे भोवतालच्या परिस्थितीचे भान नसलेला; आपल्याला काय करावयाचे आहे व आपण काय करीत आहोत याची जाणीव नसलेला. २. मन किंवा विचार इतरत्र संचारत असणारा; अनवधानी; दुर्लक्ष असलेला; बेभान; भ्रमिष्ट; विमनस्क. ३. चंचल वृत्तीचा; अविश्वासू; एकनिष्ठ नसणारा. [सं.]

अन्यमूर्ति–र्ती वि. दुसऱ्या आकाराचा; रूपांतरित; भिन्नरूपी; दुसरा देह धारण केलेला. [सं.]

अन्यरेताचा वि. अन्यबीज; जारज (शिवी) : 'यः पुत्रो पितरोद्वेषी वचन । द्वेषी ब्रम्हविदो जनः दुर्जन । तो अन्यरेताचा म्हणोन खूण । दाविती पंडित शास्त्रांतरीं ।।' – दावि ७६३. [सं. अन्यरेतस्]

अन्यवसें वि. इतरांच्या अधीन : 'हे (वाहांटुळी) अन्यवसे' – लीचउ ५८५.

अन्यवादी वि. १. खोटी साक्ष देणारा. २. प्रतिवादी.

अन्यव्रत वि. १. वेदोक्त देवतार्चन व विधी न पाळणारा. २. नास्तिक; पाखंडी. ३. विधर्मी.

अन्यशाखी वि. दुसऱ्या शाखेचा; पंथाचा (वेद, धर्ममत इ. च्या). [सं.]

अन्यसंक्रामक वि. (कायदा.) मालमत्ता दुसऱ्याच्या हवाली करणारा; विकणारा. [सं.]

अन्यसंक्रामण न. (कायदा.) दुसऱ्याच्या हाती देणे; परहस्तगत करणे; मालकी हक्काचे हस्तांतरण. [सं.]

अन्यसंक्राम्यता स्त्री. (कायदा.) मालकी हक्काचे हस्तांतरण करण्याची क्षमता, शक्यता. [सं.]

अन्यसाधारण वि. सर्वसामान्य; सर्वांना लागू पडणारा; सामान्य; सार्वजनिक. [सं.]

अन्याकार वि. खिन्न; उदास : 'ते उठिलेः परि नावेक अन्याकार जाले' – स्मृस्थ ८०.

अन्याय पु. १. अपराध; गुन्हा; कायदा सोडून केलेले वर्तन; कायदेभंग. २. अनीती; अधर्म; शास्त्रातिक्रम. ३. जुलूम जबरदस्ती. ४. चुकीचा निकाल. (वा.) **अन्याय बक्षीस करणे** – अन्याय माफ करणे. **अन्याय मागून**

घेणे – गुन्हा कबूल करून तो माफ करवून घेणे.
अन्यायवर्तन पहा : **अन्यायवृत्ति**
अन्यायवर्ती वि. दुर्व्यसनी; दुर्वर्तनी; दुराचारी; वेडीवाकडी वर्तणूक करणारा; गैरशिस्तीने वागणारा.
अन्यायवृत्ति स्त्री. अनीतीने वागणे; गैरशिस्त वागणूक; स्वैर-वर्तन. [सं.]
अन्यायाचा प्रतिबंध पु. (कायदा.) ज्या दिशेकडे कोणा मनुष्याचा हक्क आहे, त्या दिशेकडे जाण्यास हरकत.
अन्यायाची कैद स्त्री. अमुक मर्यादेच्या पलीकडे कोणत्याही दिशेने जाण्यास केलेला प्रतिबंध.
अन्यायी वि. १. अपराधी; अपराधाचा; गुन्हेगारीचा; दोषी. २. अनीतीचा; अधर्मी; अयोग्य आचरण करणारा; पापी. ३. कायदा सोडून वागणारा. [सं.]
अन्यायोपार्जित वि. अनीतीने संपादिलेले; अन्यायाने, अनीतीने मिळवलेले (द्रव्य वगैरे). [सं.]
अन्याय्य वि. सदोष; कायद्याला, नीतीला धरून नसलेले.
अन्याय्य वर्तन न. अनीतीने वागणे; गैरशिस्त वागणूक; स्वैर वर्तन. [सं.]
अन्याव –अन्यो पु. अपराध; चुकी; गुन्हा : 'द्रौपदी वस्त्र हरण पहाहो । मुख्य अन्यावो हा कौरवांचा ।।' – एभा १.२१२. [सं. अन्याय अप.]
अन्यून वि. उणीव नसलेले; पूर्ण; सगळे; अव्यंग. [सं.]
अन्येद्युष्क पु. (आयु.) रोज येणारा हिवताप. [सं.]
अन्योक्ति –क्ती स्त्री. १. आडून बोलणे; अप्रत्यक्ष बोलणे. २. एक अर्थालंकार; अप्रस्तुत प्रशंसा. अप्रस्तुत गोष्टीच्या वर्णनाने प्रस्तुत गोष्टीची प्रतीती. (१) कार्यावरून कारणाचे, (२) कारणावरून कार्याचे, (३) सामान्यावरून विशेषाचे व (४) विशेषावरून सामान्याचे वर्णन करणे. ही अन्योक्तीची काही अंगे आहेत. ३. गूढ अर्थाचे भाषण : 'परोक्ष वाद वेदव्युत्पत्ती । त्यागसुखें गा अन्योक्ती । सांडवी विषयासक्ती । ब्रह्मप्राप्ती लागूनी ।।' – एभा २१.३५३. [सं.]
अन्योन्य वि. १. एकमेक; परस्पर : 'धावति अन्योन्यवरि ते दोघे आठवूनि अपकार ।' – मोकर्ण ४५.२. २. एक अर्थालंकार. एकाच क्रियेच्या द्वारे दोन वस्तू परस्परांस उपकारक होतात असे वर्णन. परस्परांनी परस्परांना भूषविण्याचा प्रकार. ३. सर्वस्वी. [सं.]
अन्योन्यक्रिया स्त्री. एकमेकांवर अवलंबून असलेल्या किंवा एकमेकांवर परिणाम करणाऱ्या क्रिया. [सं.]
अन्योन्यक्रिया संरूपण न. (भौ.) दोन पदार्थांची एकमेकांवर क्रिया होऊन त्यांचा होणारा बाह्याकार.
अन्योन्यता स्त्री. १. एकमेकांशी संबंधित असणेः 'द्विघातीक अन्योन्यतेविषयी त्याला नियम शोधावयाचा होता...' – कग १७२. २. राष्ट्राराष्ट्रातील परस्पर देवाणघेवाण; दोन राष्ट्रांनी परस्पर संमतीने केलेली कामे; परस्परसंबद्धता. [सं.]
अन्योन्यदर्शी वि. (भू.) एखादी विशिष्ट कल्पना अथवा वस्तू चित्ररूपाने दाखविण्यासाठी वापरलेले (चिन्ह अथवा आकृती.) उदा. धोका दाखविण्यासाठी कवटी व फुलीच्या आकारात दोन हाडे दाखवतात ती. [सं.]
अन्योन्यपक्षनयन न. (गणित) संख्या एका पक्षातून दुसऱ्या पक्षात नेणे.
अन्योन्यपोषक वि. परस्परांचे समर्थन करणारे.
अन्योन्यभाव पु. १. परस्परांमधील परस्परांचा अभाव. उदा. घट तो पट नव्हे, पट तो घट नव्हे अशा प्रतीतीने समज. २. (न्याय.) पूर्ण भेद. पहा : **अभाव** [सं.]
अन्योन्य लवचिकता स्त्री. (अर्थ.) वस्तूंच्या मागणीचा व किंमतीचा परस्परावलंबी लवचिकपणा; एकमेकांवर अवलंबून असल्याने सहजपणे बदलण्याची स्थिती.
अन्योन्यविण वि. अनन्वित; भलतेसलते; गैरशिस्त : 'बोलो नये घडलें ऐसें अन्योन्यविण । दासीगमन आदिकरूनी ।' – तुगा ४०६५.
अन्योन्यविसरण न. (भौ.) परस्परावलंबी अभिसरण. रेणूंची मर्यादित कक्षेतील इतस्ततः हालचाल. या हालचालीमुळे ते एकमेकांत मिसळून जातात. [सं.]
अन्योन्यसंपूरक वि. एकमेकांना पूरक. [सं.]
अन्योन्यसंबंध पु. दोन व्यक्तींचा, गोष्टींचा किंवा वस्तूंचा परस्पर संबंध.
अन्योन्यसंमिश्रता स्त्री. दोन व्यक्तींचा किंवा वस्तूंचा एकमेकात मिसळून जाण्याचा गुण.
अन्योन्याध्यास पु. सत्यावर मिथ्याचा व मिथ्यावर सत्याचा होणारा आभास. [सं.]
अन्योन्यावलंबी वि. एकमेकांच्या आश्रयाने असलेले; एकमेकांवर अवलंबून असलेले; परस्परावलंबी. [सं.]
अन्योन्याश्रय पु. परस्परांचा परस्परांना आधार; परस्परांमधील साहाय्य; परावलंबन; कार्यकारणभाव संबंध. [सं.]
अन्योन्याश्रयता वि. परस्पराश्रयित्व; एकमेकांचा आश्रय घेणे. [सं.]
अन्योन्याश्रित वि. परस्परांवर अवलंबून असणारे; परस्परांकडून साहाय्यभूत. [सं.]
अन्योन्योक्ति-क्ती स्त्री. संभाषण. [सं.]
अन्योविण्य-न्य वि. १. असंबद्ध; विचित्र; अर्धवट; विसंगत; गैरशिस्त (भाषण, लेखन इ.) २. कल्पनातीत; स्वैर; बेफाम; बेकैद (आचरण, वर्तन इ.) : 'जैसा मदिरापानें उन्मत्त । विसरूनि आपुला निजस्वार्थ । मग अन्योविन्य अनर्थ । आत्मघात करू धावे ।' – एभा १३.२२७. ३. भरमसाट; अद्वातद्वा : 'पुढे अन्योविण्य वर्णसंकर ।' – दास ६.४.८६. पहा : **अन्योन्यविण**
अन्वय पु. १. संबंध; अवलंबून असणारे अस्तित्व; आधार; मिलाफ; योग; संयोग : 'प्रसंग अन्वय राखतें ।' – वेसीस्व २.२३. २. (व्या.) व्याकरणात अनेक पदे, वाक्ये यांचा परस्पर अर्थानुरोधी संबंध (कर्तृकर्मक, क्रियाकारक, विशेषण = विशेष्य इ.). ३. काव्याची गद्यमय सरळ रचना; एखाद्या कवितेतील शब्दांची रचना बदलून आपण नेहमी बोलतो त्याप्रमाणे करणे. ४. तर्क पद्धतीस अनुसरून रचना. ५. इंगित; कल; धोरण; मुद्दा; हेतू; उद्दिष्ट; सारांश. ६. कुल; जाती; परंपरा; वंश : 'विटंबिला अन्वय भूभुजांचा ।' – सारुह ३.२३. ७. (न्याय.) विगमनाचा एक मार्ग. ८. ओघ; अनुसंधान : 'पुढे कथेचा अन्वय । सावध ऐका ।।' – दास ५.१०.८. ९. व्याप्ती;

पहा : **अन्वयव्याप्ती.** १०. (सामान्यतः) कार्यकारण संबंध. ११. मागून जाणे. १२. योग; संबंध. [सं.] (वा.) **अन्वय लावून बोलणे** – दुसऱ्यास न दुखविता बोलणे; गोडीने बोलणे; (ल.) काम साधणे; लांबण लावणे.

अन्वयमार्ग पु. वृत्ताच्या (घटनेच्या) दोन किंवा अधिक उदाहरणांमध्ये आणखी एक सर्वसाधारण कारण दाखविणारे वृत्त. [सं.]

अन्वयमुखे क्रिवि. प्रत्यक्ष रीतीने; पदार्थ आहे असे कल्पून अर्थ समर्थन करण्याचा एक प्रकार (व्यतिरेक मुखे याच्या विरुद्ध). [सं.]

अन्वययोजना स्त्री. काव्यातील शब्द सरळ गद्य वाक्यात मांडणे; अन्वय करणे. (सामा.) वाक्यरचना. [सं.]

अन्वय व्यतिरेक पु. १. एकी व भेद; ऐक्य भेदाची सांगड. २. (तर्क.) अन्वय म्हणजे अमुक गोष्ट असता अमुक गोष्ट घडणे आणि व्यतिरेक म्हणजे अमुक गोष्ट न घडली तर अमुक दोष उत्पन्न होईल अशा प्रकारचा साध्य व साधन यांच्यामधील परस्परसंबंध; भावाभाव संबंध : 'अन्वये आणि वीतरेक । हा शब्दभेद कोणी येक । निःशब्दाचा अंतरविवेक । शोधिला पाहिजे ।।' – दास ९.२.२१. [सं.]

अन्वयव्यतिरेक व्याप्ति–प्ती स्त्री. (तर्क.) अन्वय (अस्ति) व व्यतिरेक (नास्ति) उभयपक्षी संबंध; दोन वस्तूंचा भाव व अभाव यांचे साहचर्य. उदा. जेथे धूर असतो तेथे विस्तव असतो, ही अन्वय व्याप्ती आणि जेथे विस्तव नसतो तेथे धूर नसतो ही व्यतिरेकव्याप्ती. तेव्हा विस्तव आणि धूर या जोडीसंबंधाने अन्वय व्याप्ती आणि व्यतिरेक व्याप्ती अशी आहेत. [सं.]

अन्वयव्यतिरेकी वि. ज्या विधानांची सत्यता सरळ व उलट दोन्ही पक्षी पटते ते. जेथे अन्वय आणि व्यतिरेक या दोहोंचाही उपयोग होतो ते. [सं.]

अन्वयव्याप्ति–प्ती स्त्री. (तर्क.) भावांचे साहचर्य; कार्यकारण संबंध; अस्तिपक्षी प्रमेयापासून अस्तिपक्षी अनुमान. एकाच्या अस्तित्वावर दुसऱ्याचे अस्तित्व अवलंबून असणे. उदा. धूर असेल तेथे अग्नी असतो. [सं.]

अन्वयस्थळ न. शिष्यपरंपरा, ग्रंथ व इतर वृत्त ज्यात कथन केलेले आहे ते ठिकाण. [सं.]

अन्वयज्ञ पु. वंशावळ जाणणारा. [सं.]

अन्वयागत वि. परंपरागत. [सं.]

अन्वयी वि. १. संबंधी. सामा. शब्द – अन्य – अपर – इतर – उत्तर – उभय – एतत् – सत् – दूर – पूर्व – अन्वयी. २. दोन गोष्टींचे साहचर्य असणारा. [सं.]

अन्वये (अन्वये) अ. .... ला धरून; .... प्रमाणे.

अन्वर, अन्वार वि. दोहोत तेजस्वी; अनेकात तेजस्वी; अधिकतर, अधिकतम तेजस्वी. [अर. अन्वार]

अन्वर्थ, अन्वर्थक वि. १. यथार्थ वर्णनात्मक; गुणदर्शक; सार्थ; यथार्थ; यौगिक अर्थ न सोडता अर्थाची अभिधानता पावलेला (शब्द, नाव इ.) [सं. अनु = प्रमाणे + अर्थ = शब्दार्थ] २. वास्तविक; सत्य; आभासात्मक नव्हे तो; खरा. ३. नावाबरहुकूम; लायक; योग्य. [सं. अनु + अर्थ = सत्यता]

अन्ववसर्ग पु. (तत्त्व.) स्वेच्छाचार; भोगवाद; मनःपूत, यथेच्छ आचरणाची मुभा. [सं.]

अन्ववाय पु. कुळ; वंश. [सं.]

अन्वष्टका स्त्री. मार्गशीर्ष, पौष, माघ आणि फाल्गुन या महिन्यांतील वद्य नवमी. [सं.]

अन्वष्टक्य न. अन्वष्टका दिवशीचे श्राद्ध. [सं.]

अन्वस्त पु. (ग.) शंकूचा विशिष्ट प्रकारे छेद घेतल्यास मिळणारी विशिष्ट रेखाकृती. तिची विमध्यता १ असते. $य = ४ अक्ष^{२}$ असे तिचे साध्या स्वरूपातील समीकरण असते. एक स्थिर बिंदू व रेषा यांच्यापासून नेहमी सारख्याच अंतरावर असणाऱ्या चल बिंदूमुळे निर्माण झालेली आकृती अन्वस्त असते. [सं.]

अन्वस्ताभ वि. (ग.) जिचा कोणत्याही अक्षास समांतर घेतलेला छेद अन्वस्त असतो अशी (त्रिमित आकृती). [सं.]

अन्वस्तीय वि. (वै.) परवलयाचा; परवलयधर्मी [सं.]

अन्वा पु. ओक्तीने पाणी चढविणारा मनुष्य उभा असतो ती जागा. पहा : **ओक्ती** [हिं. अनवा]

अन्वाख्यान न. स्पष्टीकरणार्थ पुन्हा सांगणे. [सं.]

अन्वागत वि. (तत्त्व.) संलग्न; पूर्वापार संबद्ध. [सं.]

अन्वाचय न. (तत्त्व.) १. संलग्नता. २. दोन गोष्टींचा परस्पर संबंध जोडणे. ३. मुख्य कार्याच्या सिद्धीबरोबर अप्रधान (गौण) कार्याचीही सिद्धी. [सं.]

अन्वादेश (तत्त्व.) १. पूर्वोक्त विधानाशी संबंध जोडणे. २. एका आज्ञेच्या पाठोपाठ दुसरी आज्ञा देणे. [सं.]

अन्वाधान न. (याज्ञिक) १. अग्नीवर समिधा ठेवणे. २. ज्या देवतांना उद्देशून याग करावयाचा त्यांचा व त्यांच्यासाठी उपयोगात आणावयाचे होमद्रव्य यांचा व आहुतीच्या संख्येचा उल्लेख करणे.

अन्वाधेय–धेयक न. स्त्रीधन. (विवाहानंतर बापाकडून किंवा सासरकडून मिळालेले.) [सं.]

अन्वायोजन न. नंतर जुळवणे, बसवणे.

अन्वारब्ध वि. १. एकाच कर्माचे दोन अधिकारी असल्यास एकाने प्रत्यक्ष कर्म करावे व दुसऱ्याने त्याच्या हातास आपला उजवा हात लावावा म्हणजे कर्माचे फल हात लावणारास मिळते. उदा. धार्मिक कृत्यात यजमानाच्या हातास हात लावणे. २. संबंध, स्पर्श असलेला; अनुसरलेला. [सं. अनु + आरब्ध]

अन्वारम्भण न. एखाद्या विशेष धर्मानुष्ठानानंतर यजमानाला स्पर्श करून वा त्याच्या पाठीवर शाबासकी देऊन त्याचे कृत्य सफल झाल्याचे त्याच्या निदर्शनास आणून देणे. [सं.]

अन्वारंभ पु. पहा : **अन्वारब्ध**, आचार्य, यजमान इ. जो मुख्य कर्ता त्यास कर्मकाळी इतर ऋत्विज, पत्नी इ. माणसे जो हस्तस्पर्श करतात तो. [सं. अनु +आरंभ]

अन्वारोहण न. सहगमन; सती जाणे. पहा : **अनुगमन**

अन्वालोप पु. (ग.) एखाद्या चल राशीच्या निरनिराळ्या मूल्यांमुळे निर्माण झालेल्या रेखाकृतींच्या संचातील प्रत्येक रेखाकृतीस स्पर्श करील अशी

दुसरी रेखाकृती म्हणजे त्या रेखाकृतींच्या संचाचा अन्वालोप.

अन्वाहार्यपचन न. (तत्त्व.) दक्षिणाग्नी; अन्वाहार्य यज्ञात वापरला जाणारा अग्नी. [सं.]

अन्वाहार्यश्राद्ध न. दर अमावास्येला करावयाचे पार्वण श्राद्ध; मासिक पितृश्राद्ध. [सं.]

अन्वाहित वि. मालकाला देण्याकरिता एखाद्या इसमाजवळ ठेवलेली (एखादी वस्तू, ठेव). उपनिधीच्या पाच प्रकारांपैकी दुसरा प्रकार.

अन्वित वि. १. संबद्ध; जोडलेला; युक्त. २. युक्त असलेला; आधीन; ग्रासलेला. [सं.]

अन्विती स्त्री. (भाषा.) वाक्यामधील शब्दांची व्याकरणाच्या दृष्टीने असलेली अनुरूपता. [सं.]

अन्वीक्षा स्त्री. (कायदा.) एखाद्या दिवाणी किंवा फौजदारी प्रकरणातील तथ्यांची, कायद्याप्रमाणे केलेली न्यायचौकशी. [सं.]

अन्वेषक, अन्वेषी १. एखाद्या घटनेची अगर प्रसंगाची तपशीलवार चौकशी, तपासणी करणारा अधिकारी; संशोधक. २. पाठपुरावा करणारी व्यक्ती. [सं.]

अन्वेषण न. १ एखाद्या घटनेची अगर प्रसंगाची तपशीलवार चौकशी; शोध; संशोधन. २. एखाद्या घटनेमागील हेतू, प्रेरणा इत्यादी वस्तुस्थितीची तपासणी; पाठलाग; माग काढणे. [सं.]

अन्वेषण युग न. (भू.) ज्या काळात नवे संशोधन सुरू होऊन नवे नवे शोध लागले व विविध साधने विकसित झाली तो काळ. [सं.]

अन्वेषणे सक्रि. तपास करणे; शोध करणे; माग काढणे; धुंडाळणे.

अन्वेष्टा पु. संशोधक; अन्वेषण करणारा. [सं.]

अन्सार पु. मददगार. [सं.]

अप्–प न. पाणी. [सं.]

अप अ. एक उपपद किंवा शब्दयोगी अव्यय. याचे अर्थ – १. कमीपणा; हीनता. उदा. अपशब्द, अपपाठ, अपकीर्ती. २. अभाव. उदा. अपयश, अपमान. ३. दूरता; वियोग. उदा. अपभय, अपकरण. ४. विरुद्धता. उदा. अपसव्य. [सं.]

अपक वि. १. न पिकलेले; अपरिपक्व; ज्यांची बुद्धी परिपक्व नाही असा : 'या अपक बुद्धीच्या बालकाला वाटले की, तो एक रत्नस्तंभच असून आपण त्यावर गंडस्थळे घासावी.' – तीम १२०. [सं. अपक्व]

अपक(ख)रा, अपकुरा पु. १. करवलीच्या हातात असलेले (घट) भांडे; त्यास करा म्हणतात त्यात पाणी असते म्हणून अपकरा. २. अपकारा; पाण्याची झारी : 'जिल्हइदार अपकरे वाटतें आज चरकीं धरिले । बिंब दिसे कलशांत शुद्ध अवयव शरिरावरले ।' – प्रला ११९. ३. पूजेला पाणी घेण्याचे लहान भांडे. [फा. अवखुरा]

अपकर्ता पु. गैरकृत्य करणारा. (विशेषत: दुसऱ्याच्या संबंधात).[सं.]

अपकर्ष–ण पु. १. ऱ्हास; अवनती. २. खाली ओढणे; मागे ओढणे; दूर ढकलणे. ३. कमीपणा येणे; हीनपणा येणे; अपमान–अप्रतिष्ठा होणे; हीनस्थितीस पोहोचणे. ४. वेळेपूर्वीच, अगोदर करणे (धर्मकृत्य). ५. (काव्य.) पुढे येणाऱ्या एखाद्या शब्दाचा अगोदरच अध्याहार करून एखाद्या ओळीचा किंवा श्लोकाचा अर्थ पूर्ण करणे. ६. (संगीत) पहा : **विकर्षण**

अपकर्षक वि. हीनता आणणारा; अपकर्षण करणारा. [सं.]

अपकर्षणे उक्रि. १. हीनता आणणे. २. मागे घेणे; ओढणे. ३. अर्थ लावण्याकरिता पुढील शब्द मागे घेणे. पहा : **अपकर्ष** [सं. अपकर्ष]

अपका पु. हपका; हाताने पाण्याचा जोरात केलेला मारा; छिडकाव (पाणी, दूध इ. शिंपडणे.) जोराने मारणे. (क्रि. टाकणे, देणे, मारणे). [सं.]

अपकाज न. आपले स्वत:चे काम : 'तया अपकाजार्थी : अनेगी शब्दी प्रार्थी : परितोखु पुरलिये; स्वार्थी : यऱ्हवी निंदा' – ज्ञाप्र ३३०.

अपकार पु. १. इजा; नुकसान; दु:ख; उपद्रव; रोग. २. एखाद्याचे नुकसान; दुखापत वगैरे. ३. गुन्हा; अन्याय; दोष : 'जी भृगूचा कैसा उपकारू ।।' – ज्ञा १६.२६ ४. दुसऱ्याचे वाईट किंवा अनिष्ट चिंतणे. [सं.]

अपकार–री–कारीक वि. अपकार करणारा; इजा, नुकसान करणारा, देणारा; त्रासदायक; उपद्रवी : 'परी तेथींची नवलपरी । अपकाऱ्या होय उपकारी ।'– एभा १७.१०८. [सं.]

अपकारणे अक्रि. नासून जाणे; खराब होणे : 'हा (पाऊस) असाच धिंगाणा घालत राहिला तर कोंब पिवळे पडतील. पीक अपकारेल !'– काआ ७८.

अपकारी पु. १. (कायदा.) कायद्याचे उल्लंघन करणारी व्यक्ती; गुन्हेगार. २. अपकार करणारा; कृतघ्न. [सं.]

अपकार्य न. (कायदा.) गैरकायदा वर्तणूक; गैरकायदेशीर कृत्य करणे.

अपकिरण न. (वा. सां.) विखुरणे.

अपकीर्ति–र्ती स्त्री. १. निंदा; अपमान; मानहानी. २. दुष्कीर्ती; दुर्लौकिक; बदनामी; बदलौकिक. [सं.अप+कीर्ति]

अपकृति–ती पहा : **अपकार**

अपकृत्य न. १. (कायदा.) कायद्याने घालून दिलेला नियम मोडला म्हणून नुकसान भरपाईदाखल कोर्टात फिर्याद आणता येते असा विशिष्ट गुन्हा. २. दुष्कृत्य; विघातक कृत्य: 'किचनेर यांनी लष्करी खर्च वाढविला काय आणि कर्झन साहेबांनी तिबेट मिरानमध्ये पैसे ओतले काय, हिंदुस्थानातील लोकांच्या दृष्टीने दोन्हींही एकसारखीच अपकृत्यें आहेत.'– लोटिकेले २.५९७. [सं. अप +कृ]

अपकृष्ट वि. १. खाली ओढलेला; अवनत. पहा : **अपकर्ष**. २. नियमित; ठरावीक काळापूर्वी केलेले. ३. मंत्रसाहाय्याने खेचून आणलेला; वश. ४. नीच; हलका; दुष्ट; अधम. [सं.अप+कृष्]

अपकेंद्री वि. (भौ.) केंद्रापासून दूर जाणारे, सरणारे; केंद्रपरावर्ती; केंद्रोत्सारक. [सं.]

अपकेंद्री बल न. (भौ.) मध्यभागातून बाहेर पडणारे बल; केंद्रापासून दूर फेकली जाणारी शक्ती. [सं.]

अपक्रम, अपक्राम पु. १. उलटा क्रम; व्युत्क्रम. २.(ल.) उलथापालथ; अव्यवस्था. ३. अतिक्रम; टळून जाणे; निघून जाणे. ४. (ज्यो.) क्रांती; अपम (तारे, नक्षत्र इ.चा) [सं. अप+क्रम्]

अपक्रमण पहा : **अपक्रम**

अपक्रांत वि. निघून गेलेला; टळलेला; उलटून गेलेला. [सं.]

अपक्रिया स्त्री. १. दुष्कृत्य; वाईट काम.२. (कायदा.) मालकाचे नुकसान

व्हावे या इराद्याने त्याच्या मालाची खराबी करणे. [सं. अप+कृ]

अपक्क वि. १. कच्चा; हिरवा; न पिकलेले (फळ वगैरे). २. न शिजलेला, कच्चा, अर्धवट, (भात, स्वयंपाक वगैरे.). ३. अननुभविक; कच्चा; अडाणी; कोरा. [सं.]

अपखडी स्त्री. निंदा : 'तरि कां अपखडि । आणावी आंगा ।।'- राज्ञा १८.९३६. [सं. अप +अक्षरी]

अपखंडन न. तुकडे करणे.

अपख्यात-ति स्त्री. अपकीर्ती : 'दयाधर्म सत्कीर्ति लोटूनि पाये । सखी जोडली म्यां अपख्यात माये ।'- मुरामा २.८७. [सं.अप+ख्या]

अपगत वि. १. दूर केलेला, गेलेला. २. वियुक्त; विभक्त. [सं.अप+गत]

अपगम न. (ज्यो.) (परम पूर्व) एखाद्या ग्रहाचे आयनिक वृत्ताच्या अनुषंगाने मोजलेले सूर्यापासूनचे किंवा एखाद्या उपग्रहाचे त्याच्या ग्रहापासूनचे पृथ्वीवरून दिसणारे कोनात्मक अंतर.

अपगम न. (ज्यो.) (परम पश्चिम) सूर्याच्या पश्चिमेला सूर्यापासून जास्तीत जास्त कोनात्मक अंतरावर एखादा ग्रह असताना आयनिक वृत्ताच्या अनुषंगाने मोजलेले त्या दोघांमधील कोनात्मक अंतर. [सं.]

अपग्रह पु. (वै.) एखाद्या पदार्थास शरीराने दिलेला (अवाजवी) प्रतिसाद.

अपघटन न. १. निरनिराळ्या घटकात विलग होणे; विलगीकरण. २. जीवाणूंमुळे किंवा बुरशीमुळे कुजणे, सडणे. २. विघटित होणे; नष्ट होणे; विघटन. [सं.]

अपघटनक्षमता स्त्री. (भौ.) पदार्थाची विघटित होण्याची क्षमता.[सं.]

अपघर्षण न. घर्षणाने होणारी झीज. [सं.]

अपघर्षीवाह पु. (भूशा.) खडकांची ज्यामुळे झपाट्याने झीज होते असा प्रवाह. [सं.]

अपघात पु. १. अकल्पित, अकस्मात घडलेली दुर्दैवी घटना. (आगगाड्यांची टक्कर, मोटार उलटणे इ.) २. आकस्मिक मरण (वरील रीतीने आलेले); अकाली मरण : 'मग प्रसन्न होऊनि रुक्मिणीकांत । चुकविला काळाचा अपघात ।।' ३. योगायोग; अचानक घडलेली घटना. [सं.]

अपघातविमा पु. (अर्थ.) अपघातामुळे होणाऱ्या नुकसानीबद्दल विमा कंपनीने घेतलेली हमी.

अपघाती वि. हट्टी; आडदांड; धाडसी; साहसी.
क्रिवि. आकस्मिक; अकस्मात; एकाएकी.

अपचन न. भूक नसताना खाल्यामुळे किंवा काही आजारामुळे अन्नाचे पचन नीट न होणे; अन्न न जिरणे. पहा : **अजीर्ण** [सं.]

अपचय पु. १. ऱ्हास; तोटा; अवनती; क्षय; नाश. २. (रसा.) ज्यामध्ये अधिक रेणवभार असलेल्या जटिल पदार्थांचे विघटन होऊन त्यापासून कमी रेणवभार असलेले सुटसुटीत पदार्थ बनतात अशी क्रिया. [सं.]

अपचयन न. (प्राणि.) अधिकाधिक रासायनिक विघटन होत असतानाचे चयापचय. [सं.]

अपचार पु. १. अपथ्य आहार; कुपथ्य. २. वाकडा मार्ग; दुर्वर्तन; कुमार्ग. ३. उपद्रव; पीडा. ४. (कायदा.) समाजविघातक वा गुन्हेगारी स्वरूपाचे कृत्य (विशेषत: अल्पवयीन तरुणांचे). [सं.]

अपचारि न. आपचार्य; मूल जन्मण्यापूर्वी करायचा एक विधी : 'ऐसे अपचारीएं जाले'- लीचपू ३०.

अपचारिता स्त्री. (समाज.) १. कर्तव्यात केलेली कसूर; कर्तव्याची उपेक्षा. २. अपराध; दुष्कृत्य; समाजविरोधी वर्तन. [सं.]

अपचारी पु. (कायदा.) समाजविघातक अगर गुन्हेगारी स्वरूपाचे कृत्य करणारी (विशेषत: अल्पवयीन) व्यक्ती. [सं.]

अपचारी बालक न. (समाज.) बालगुन्हेगार.

अपचित वि. १. कृश; रोड; ऱ्हास पावलेला. २. पूजित; श्रेष्ठ.

अपचिति-ती स्त्री. १. ऱ्हास; तोटा.२. खर्च; व्यय. ३. प्रायश्चित्त. ४. सूड. ५. ऋणाची फेड. ६. आदर. ७. पराजय. [सं. अपचिति]

अपची स्त्री. गंडमाळा रोग. [सं.]

अपच्छाय वि. १. छायारहित. २. अंधूक. [सं.अप+छाया]

अपच्छाया स्त्री. १. अशुभ छाया. २. पिशाच्च; भूत. [सं. अप+छाया]

अपजणे अक्रि. उपजणे; उत्पन्न होणे : 'कीळेचे पांघुरण । रत्ना (अ) उपजवी कोण ।' - अमृ ७.१६६. [उपजणे अप.]

अपजय पु. पराजय; पराभव. [सं.]

अपजात वि. आईबापांहून कमी गुणांचा पुत्र. [सं.]

अपजाल-ळ न. आळ; खोटा आरोप. (क्रि. घालणे, टाकणे) : 'जो तुझे करील मुखावलोकन । त्यावरी येती अपजाळ ।' - हरि २५.१४३. [सं. अप+जाल]

अपट पु. पडदा; आडोसा; आडभिंत : 'ते रोख गा तंव वैरी । आइकिजति गा अपटांतरी ।' - राज्ञा १६.४२५. [सं.]

अपटचापट स्त्री. (पत्त्यांच्या खेळात) पत्ते पिसणे.

अपटफ(फु)टी स्त्री. एक झुडूप; झाडरू.

अपटांतर वि. १. मध्ये पडदा नसलेला; आड नसलेला; (ल.) प्रत्यक्ष; जवळचा. २. पडद्यामागे; आड. पहा : **अपट** [सं.]

अपटी स्त्री. १. धक्का; संकट; दुर्दशा, (व्यापारात) नुकसान; तोटा; बूड. २. (व.) चाकोरीवर पावसाळ्यात पडलेल्या खड्ड्यावरून जाताना गाडीचे आपटणे. ३. (सामान्यत:) पडणे; ठेचकाळणे. (क्रि. खाणे.)

अप-टु-डेट (अप्-टु-डेट्) वि. १. आजतागायत. २. (ल.) पूर्ण सुधारलेला; आधुनिक; अगदी फॅशनेबल. ३. चोख; अगदी व्यवस्थिशीर; टापटिपीचा. [इं.]

अपटौळ वि. नाठाळ : 'की मी अपटौळ आज्ञापालनी'-ऋव ३०९.

अपड स्त्री. रुसणे; पड न घेणे; ओढून धरणे : 'तव बोलिले दैत्यविभांडे । आतां उसीरू होइलु अपडें ।।' - शिव १८५.

अपड पु. विटाळ; शिवाशिव; अस्पृश्यता. (ग्रा.)

अपडीची वि. रजस्वला; विटाळशी; अस्पर्श. (ग्रा.)

अपढंग पु. स्वेच्छाचार; स्वैरवर्तन; दुर्वर्तन.

अपढंगी वि. स्वैराचारी; खट्याळ; मन मानेल तसे वर्तन करणारा.

अपढंगीपणा पु. वाईट वर्तणूक; चाल.

अपतट वि. किनाऱ्यावर; किनाऱ्याच्या पलीकडे; किनाऱ्यापासून अंतरावर; तटपार. [सं.]

अपतर वि. खोडकर; अचपळ. पहा : **अप्तर.** [फा. अप्तर]

अपत्य न. १. मूल; संतान (पुत्र किंवा कन्या); संतती : 'जैसा स्वभावो मायबापांचा । अपत्य बोले जरी बोबडी वाचा । तरी अधिकचि तयाचा । संतोष आथी ।।' -ज्ञा १.६४ २. पुढची पिढी. [सं.]

अपत्यधर्म पु. आपल्या आईवडिलांच्या संदर्भातील मुलांचे कर्तव्य.[सं.]

अपत्यवाचक वि. (व्या.) मात्यापित्याच्या किंवा एखाद्या पूर्वजाच्या नावावरून पडलेले; वांशिक (वंशनाम). उदा. राघव, कौशिक.

अपत्यविक्रय पु. मुलाची विक्री (एक महापातक). [सं.]

अपत्रप वि. निलाजरा; निर्लज्ज. [सं.]

अपत्रपा स्त्री. १. लाज; भीड; मर्यादा; संकोच. २. गोंधळ; लाज; शरम (अपराध उघडकीस आल्यामुळे वाटणारी) : 'हें कटक सोड तिकडे चाल तुझ्या हरुनि गोधना खळ तो । प्राणत्राणपरायण जिकडे निरपत्रपाग्रणी पळतो ।'- मोविराट ४.८० (क्रि. पावणे, येणे.)[सं.]

अपथ पु. १. पाखंड; कुमार्ग. २. अनियमितपणा; रूढमार्गाविरुद्ध आचरण; रीतीवेगळे बाहेरचे वर्तन. [सं.]

अपथगमन, अपथवर्तन, अपथसंचार पु. १. पाखंडमार्ग. २. नियमाविरुद्ध अशिष्टवर्तन; दुराचरण; वाईट वर्तन. [सं.]

अपथगामी, अपथचार, अपथवर्ती पु. १. पाखंडी; धर्मबाह्य आचरणाचा. २. नियम, रूढी न मानणारा; दुराचारी; कुमार्गी .[सं.]

अपथ्य न. १. अयोग्य; अपायकारक; रोग्याला वर्ज्य (तेलकट, तिखट असे) अन्नपदार्थ; कुपथ्य : 'अपथ्यरुचिरुग्ण तो कटुक ओखदे कोण पी ।'- केका ८९. २. पथ्याला, नियमांना सोडून वागणूक; नियमच्युती. ३. (ल.) अहित; अकल्याण; अमंगल.
वि. अहितकारक; अशुभ; इजा करणारे; न सोसणारे; वर्ज्य.[सं.]

अपथ्यशील वि. पथ्य न करणारा : 'जरी अपथ्यशीळा व्याधी । कळे साधूसी दुर्जनाची बुद्धी ।' - ज्ञा ७.९३.

अपदारण न. (राज्य.) १. अपघाताने वेगळा झालेला भाग; आघाताने वेगळा केलेला भाग. २. पुरासारख्या आपत्तीने एखाद्याची जमीन दुसऱ्याच्या जमिनीस जोडली जाणे. [सं.]

अपदार्थ पु. १. (तर्क.) नास्तित्व; अभाव; अविद्यमानता. २. (व्या.) वाक्यात नसलेल्या शब्दाचा अर्थ. ३. वाक्यातील शब्दांचा नसलेला अर्थ. [सं.]

अपदास्थपण पु. पदभ्रष्टता.

अपदेवता स्त्री. दुष्ट देवता; राक्षस; पिशाच्च इ. [सं.]

अपदेश पु. १. सबब; मिथ; सोंग. २. तोड; युक्ती; बेत. ३. गुप्त वेश; छद्मवेश; कपटरूप. ४. (तर्क.)अनुमानातील दुसरे प्रमेय; उद्देश.[सं.]

अपद्रव्य न. अशुद्ध द्रव्य; भेसळ असलेले द्रव्य. [सं.]

अपधाक पु. १. आकस्मिक भीती; एकाएकी मनावर होणारा भीतीचा परिणाम; धडकी; धसका : 'अपधाकासि ताडिलें । लिंगदेहासि विभांडिले ।' - दास ५.९.४३. २. आपलीच आपल्याला वाटणारी भीती : 'तीं अपधाकांनी अर्धमेलीं झाली.' - बाळमित्र १.१.७०.८०.

अपधाकणे अक्रि. भीती वाटणे; भिणे; घाबरणे; हाय घेणे; धसका बसणे.

अपनय पु. १. दूर नेणे. २. निवारण करणे. ३. खंडन. ४. मूर्खपणा. ५. अपकार; अन्याय. ६. अनीती; दुर्वतन. [सं.अप+नय]

अपनयन न. १. अपहार (पैशाचा इ.). २. निवारण करणे; खंडन करणे. [सं. अप + नी]

अपनयन न. डोळे पुसणे; समाधान करणे; सांत्वन करणे.[सं. अप+नयन]

अपनिदेशन न. १. चुकीचे मार्गदर्शन; गैरमार्ग दाखविणे; दिशाभूल. २. (कायदा.) चुकीची समजूत करून देणे. [सं.]

अपनेय संपर्क पु. (विअ.) तोडता येण्याजोगा, बदलता येण्याजोगा, स्थानभ्रष्ट करता येण्याजोगा संपर्क (विजेचा).

अपन्यास पु. (संगीत.) राग-आलापी करताना ज्या स्वरावर मध्यंतरी विश्रांती घेतात तो स्वर. [सं.]

अपन्हव, अपन्हुति पहा : **अपह्नव, अनुह्नुती.**

अपपर्णन न. १. (भूशा.) (खडकांच्या पृष्ठापासून आत रासायनिक क्रियेने अपक्षरण झाल्यामुळे खडकाचे) पापुद्रे, छिलके सुटणे. २. (वन.) अनुस्तर धागे किंवा पट्टिका यांचे मूळ अवयवापासून अलग होणे. उदा. खोडापासून सुटणाऱ्या झाडाच्या साली. [सं.]

अपपाठ पु. चुकीचा पाठ; अशुद्ध पाठ (ग्रंथादिकातील); चुकीचा शब्द, तऱ्हा, सरणी. [सं.]

अपप्रचार पु. १. खोटा, विपरीत प्रचार करणे. २. एखाद्याची बदनामी होईल अशा गोष्टी सर्वत्र पसरवणे : 'अपप्रचार होतो हे ऐकून मला अतिशय वाईट वाटतं.' - लोआ २५. [सं.]

अपप्रयोग पु. १. शब्दाचा अशुद्ध प्रयोग; दुरुपयोग. (एक भाषादोष.) २. चुकीची शब्दयोजना; व्याकरणाच्या नियमांना सोडून असलेली शब्दांची मांडणी, सरणी. ३. भाषेतील सर्वमान्य व शिष्टसंमत प्रयोगाऐवजी चुकीचा, असंमत व अपमानकारक शब्दप्रयोग. ४. भलत्याच सरणीने पद्धतीने एखादे काम करणे. [सं.]

अपप्रवाद पु. कुटाळकी; कंडी पिकविणे; लोकापवाद; निंदास्पद गोष्ट; जनापवाद. [सं.]

अपप्रवेश पु. बेकायदेशीर प्रवेश; कायदेशीररीत्या प्रवेश नसलेल्या जागी प्रवेश करणे; हुकमावाचून किंवा हुकूम मोडून एखाद्या ठिकाणी प्रवेश करणे. [सं.]

अपप्रेरक दुष्कृत्याला प्रेरणा देणारा, मदत करणारा. [सं.]

अपप्रेरण न.फूस लावणे, देणे; बेकायदेशीर कृत्यास, दुष्कृत्यास प्रोत्साहन देणे.गुन्ह्यास दिलेले उत्तेजन, केलेली मदत. [सं.]

अपबळ -आपबळ अ. आपण होऊन; स्वत: होऊन : 'छपन देशिचे गुणीजन येती या जागीं अपबळ'-होला १८४.

अपभरंत वि. (प्राणि.) बाहेर वाहून नेणारी. [सं.]

अपभरंत चेतनतंतू पु. (प्राणि.) चेतापेशीपासून स्नायू व ग्रंथीकडे संवेदना वाहून नेणारा तंतू.

अपभवन न. (भौ.) प्रकाशकिरण सरळ रेषेपासून च्युत होणे.

अपभाषण न. वाईट भाषण; शिवीगाळ; निंदा; दुर्भाषण; अपशब्द; सभ्याचाराला सोडून असणारे बोलणे. [सं.]

अपभाषा, अपभ्रष्ट भाषा स्त्री. मूळ भाषेची अपभ्रष्ट झालेली भाषा;

अशुद्ध, गावंढळ भाषा. पहा : **अपभ्रंश** [सं.]

अपभ्रष्ट वि. १. विकृत, अशुद्ध रूप पावलेला. २. नष्ट; अधोगतीस पोचलेला; दुराचारी; हीन. [सं.]

अपभ्रंश पु. १. एका भाषेतील शब्द दुसऱ्या भाषेत जाताना झालेले त्या शब्दांचे ध्वनिपरिवर्तन, विकृती किंवा रूपांतर. उदा. सं. गृह–म. घर; सं. अक्षयतृतीया – म. अखेती इत्यादी. २. दूषित होणे; अशुद्ध स्वरूप प्राप्त होणे; भ्रष्ट होणे. (ल.) विकार; नाश; हानी. ३. भ्रष्टाचार : 'म्हणौनि हा अपभ्रंशु । विषयसंगु' – ज्ञा २.११८. (वा.) **अपभ्रंशी पाडणे** – भ्रष्ट करणे; कुळास कलंक लावणे : 'ऐसी वर्तणूक करून अपभ्रंशी पाडिले. गोतपत आरंभिली.'– पेदसमा ७.

स्त्री. एक प्राकृत भाषा (ही मूळ संस्कृत भाषेपासून अपभ्रष्ट झाली म्हणून.)

वि. भ्रष्ट करणारा; अधोगतीला नेणारा; मुकवणारा; विघ्नकारी.

अपम, अपममंडल, अपमवृत्त पु. (ज्यो.) क्रांती; उलथापालथ; पलीकडे जाणे; क्रान्तिवृत्त. पहा : **अपक्रम**

अपमध्य वि. (ग.) वर्तुळाकृती मार्गावरून फिरताना त्रिज्येच्या दिशेने कार्य करणारा. [सं.]

अपमंदन न. हळूहळू कमी होत नाहीसे होणे. [सं.]

अपमान पु. अनादर; मानभंग; मानखंडना; अप्रतिष्ठा; तेजोभंग; पाणउतारा; बेअब्रू. [सं.] (वा.) **अपमान गिळणे**– पाणउतारा, अपमान सहन करणे.

अपमानणे अक्रि. अपमान, मानखंडना किंवा अनादर करणे; धिक्कारणे : 'तुझे महिमानु कवण जाणे ।। जेणें एके शक्तीचे नि गुणें । ब्रह्मा अपमानिला ।।' – दावि ३४१.

अपमानि(नी)त वि. अपमान केलेला; धिक्कारलेला.

अपमार्जित वि. (संवि.) काढून टाकलेले.

अपमिश्र न. भेसळ करण्यासाठी वापरण्यात येणारी हलक्या प्रतीची वस्तू, माल. [सं.]

अपमिश्रण न. भेसळ. [सं.]

अपमुरे वि. अधमुरे; अर्धवट मुरलेले; आपोआप मुरलेले; विरजलेले

अपमृत्यु –त्यू पु. १. जिवावरचे दुखणे; (सर्पदंश वगैरे) गंडांतर; फार मोठे संकट. २. आकस्मिक मृत्यू; अपघात; अकाली मृत्यू. (क्रि. चुकणे, निवारणे, टळणे, येणे.) [सं.]

अपमृत्युनिर्णेता (विधि.) पु. अपमृत्यू आहे असा निर्णय देणारा.

अपयश न. पराजय; कार्यनाश; अपकीर्ती. [सं.] (वा.) **अपयशाचा धनी होणे, अपयशाचे खापर फुटणे**– दुसऱ्याच्या चुकीकरता स्वत:वर दोषारोप घेणे किंवा प्रायश्चित्त भोगणे.

अपयशस्कर वि. अपमानकारक; लाजिरवाणा; इज्जतखाऊ.

अपयशी वि. दुर्दैवी; अयशस्वी; मंदभाग्य; कपाळकरंटा.

अपर वि. १.दुसरा; द्वितीय; अन्य : 'सुंदर तरी अपर मदन क्रोधी तरी यमासमान'– जै २३.४. २. (ल.) अतुल. ३. (समासात) दूरचा; पुढील; मागचा; पलीकडचा. उदा. अपरार्ध (दुसरा, पुढला, अर्ध); अपरात्र (उत्तररात्र); अपराण्ह – दिवसाचा उत्तरार्ध; दोन प्रहरानंतरचा; पूर्वापार (पहिला व दुसरा) इ. ४. पश्चिमेचा : 'कां पूर्वापर सरिता भिन्न दिसती पाहतां' – ज्ञा ३.३९. ५. श्रेष्ठ; ज्याच्या पलीकडचा कोणी नाही असा. ६. अधिक –अपर सचिव, अपर न्यायाधीश. [सं.]

अपरक्राम्य वि. विकता न येण्याजोगा; दुसऱ्याच्या नावावर करून न देता येण्याजोगा (कर्जरोखा, शेअर इ.). [सं.]

अपरक्रिया स्त्री. और्ध्वदेहिक उत्तरक्रिया.

अपरजाति–ती स्त्री. प्रकार; पोटभेद; इतर तऱ्हा; भेद. [सं.]

अपरत्र क्रिवि. दुसरीकडे : 'एकत्र केशव वसे अपरत्र वैरी ।'–नीतिश्लोक १८.

अपरदन न. (भूशा.) (खडकांची) झीज व धूप. [सं.]

अपरधर्म पु. परमधर्म; ब्रह्मविद्या मार्ग सोडून इतर मार्ग : 'अपरधर्माचे धारण यातें विकल्पु बोलिजे'– लीचउ ३८६.

अपरपर्याय पु. प्रतिशब्द; तद्वाचक दुसरा शब्द. [सं.]

अपरपक्ष पु. १. दुसरा पंधरवडा; वद्यपक्ष. २. खटल्यातील दुसरी बाजू; प्रतिवादी; सामनेवाला. ३. पितृपक्ष; पितृपंधरवडा : 'आला विप्र महाधनी । अपरपक्ष करणे मनीं ।' – गुच ३६२२. [सं.]

अपरपाठ पु. दुसरा पाठ; इतर पाठ. [सं.]

अपरमात–वाद पु. ठपका; बोल; आरोप; मिथ्यादोष; अन्यथागोष्ट; आळ : ' हा माझ्यावर निव्वळ अपरमात आहे'– भा ७५.

अपरमाय स्त्री. दुसरी आई; श्रेष्ठमाता : 'जय जय देवी सर्व गे । सत्वश्रिया श्रीरंगे । सर्वातीत निसंग संगे । अपरमाय तूं ।'– स्वादि १.४.५.

अपररूपी वि. (भूशा.) एकापेक्षा अधिक रूपात आढळणारे.[सं.]

अपरलोक पु. स्वर्ग.

अपरव पु. १. मालमत्तेसंबंधी भांडण. २. (सामान्यत:) भांडण; कब्जा; तंटा; बखेडा.

वि. निर्विवाद; हक्कशाबीत (मालमत्ता, वारसा). [सं.]

अपरवड–डी स्त्री. १. क्रम सोडणे; पद्धत नसणे, सोडणे. २. (काव्य.) विलक्षणपणा; तऱ्हेवाईकपणा; वैचित्र्य; असामान्यपणा; नवलाई (क्रि. वाटणे, होणे). ३. अन्याय; गैररीत : 'परी धर्मपत्नी धांगडी । पोसिता जरी एकी वोढी । तरी कां अपरवडी । आणावी आंगा ।।'– ज्ञा १८.९४२. ४. अपकीर्ती; आगळीक : 'युद्धी खांडमिशा बोडी । हे अपरवडी तुवा केली ।' – एरुस्व १३.११ ५. भटकणे; मार्ग सोडून जाणे : 'वेशधारी वृथा मुंडी । त्यांचे संगतीची अति गोडी । जेथ अपरवडी विधिवेदां ।।'– एभा १३.१२१. [सं. अपरिपाठ]

अपरवय न. वृद्धापकाळ : 'अपरवय होतां काळें । पति तुझा यती होईल ।।'– गुच १२.५४. [सं.]

अपरवाद पु. अपरमात; ठपका.

अपरवासी वि. विटाळशी; रजस्वला; अस्पर्श. (व.)

अपरसचिव पु. जादा चिटणीस; शासकीय विभागाचा प्रशासकीय कारभार पाहणाऱ्या सचिवाशिवाय त्याच विभागाचा जादा सचिव.

अपरसामान्य वि. सामान्यत: एकाच जातीचा परंतु थोडाफार किरकोळ फरक असणारा; पोटजातीचा; पोटभेदाचा. [सं.]

अपरसूर्य पु. सूर्यासारखा; दुसरा सूर्यच. (ल.) अत्यंत विद्वान, तेजस्वी व्यक्ती; दैदीप्यमान तारा इ. [सं.]

अपरस्वस्तिक न. (ज्यो.) क्षितिजावरील पश्चिम दिग्बिंदू. [सं.]

अपरंपार वि. अनंत; अमर्याद; असंख्य; अफाट; अगणित (शक्ती, गुण, बुद्धी, पराक्रम, महत्त्व वगैरे); सर्वातीत : 'विठ्ठल अपरंपार न कळे'- ज्ञागा १८५. [सं. अ+पर+पार]

अपरंपूर वि. अतिशय; पहा : **अपरंपार** (ग्रा.)

अपरा वि. कनिष्ठ प्रतीची : 'ही अपरा म्हणजे खालच्या प्रतीची (प्रकृती) झाली.'- गीर ७१५; परस्वरूप; अलीकडील; अवर : 'देवता आदिकरूनि सकळ देवता अपरा अमोचका बोलिजेति'- लीचउ. २०९. पहा : **अपर** [सं.]

अपरा वि. अपुरा; आखूड. उदा.अपरे नाक, अपरा अंगरखा.

अपराग्नि-ग्नी पु. १. प्रेतदहनाचा अग्नी. २. दक्षिण आणि गार्हपत्य हे अग्नी. [सं.]

अपराजित वि. पराभूत न झालेला; अजिंक्य : 'सात्यकि अपराजितु ।' - ज्ञा १.१५२. [सं.]

अपराजिता स्त्री. १. (विजयादशमीस जिची पूजा करतात ती) दुर्गा देवी. २. जमिनीवर पसरणारी एक वेल; दूर्वा, शेफालिका, जयंती, विष्णुकांता, शमी वगैरे वनस्पती. ३. ईशान्य दिशा. ४. एक अक्षरगण समवृत्त. यात प्रत्येक पादात १४ अक्षरे : 'धन यश मिळण्या त्यजू निज तत्त्व मी ? । स्वहृदयमणि तो न कांहीं मला कमी ।।'- छंर ३३. [सं.]

अपराण्ह पु. १. दिवसाच्या १९-२४ किंवा २१-२५ या घटका; पाच भागांपैकी चौथा भाग; दिवसाचे दोन भाग केले असता दुसरा, तीन भाग केले असता तिसरा भाग. २. तिसरा प्रहर. [सं.]

अपरात-त्र स्त्री. अपररात्र; उत्तररात्र; मध्यरात्री नंतरचा काल; रात्रीचा शेवटचा भाग. [सं. अपररात्र]

अपराध पु. १. दोष; चूक; अन्याय; अतिक्रमण; गुन्हा; अधर्माचरण; दुर्वर्तन. २. (कायदा) कायद्यात ज्याला शिक्षा सांगितली आहे असे कृत्य. (कर्तव्य न करणे, हयगय). [सं.] (वा.) **अपराध पोटात घालणे** - अपराधाबद्दल क्षमा करणे.

अपराधकर्म न. व्यभिचार; बदअम्मल : 'कोंडो मल्हाराची भावजई विधवा इजपासून अपराधकर्म घडले सबब गुन्हेगारी ८०० रुपये.'- ज्युसिम ३६४. [सं.]

अपराध सहायक पु. गुन्ह्यात सामील असणारी, मदत करणारी व्यक्ती. [सं.]

अपराधसिद्धि-द्धी स्त्री. अपराधी ठरविणे; अपराधाची खातरजमा करणे. [सं.]

अपराधी वि. दोषी; गुन्हेगार. [सं.]

अपरापरी स्त्री. १. दुर्दशा; वाताहत : 'एकीं घरीं कोणी कोणासी न धरी । ऐसी अपरापरी केली आम्हां ।' - तुगा २९९४ २.परकेपणा. [अपरचे द्वि.] [सं. अपरापरण]

अपरावर्ती यंत्र न. उलटे न फिरणारे यंत्र.

अपरांत पु. कोकण देश. [सं.]

अपरिगण्य वि. गणना करता न येण्यासारखा; मोजता न येण्यासारखा; अपरिमित. [सं.]

अपरिग्रह पु. १. असंग्रह; असंचय. २. परिवारशून्यत्व. ३. उपाधिराहित्य; उपाधी जवळ न बाळगणे; कोणत्याही वस्तूचा स्वीकार न करणे : 'साधूची अपरिग्रहता । परिग्रहो नातळे चित्ता ।' -एभा ११.९०१ ४. दारिद्र्य; निर्धनता. [सं.]

अपरिचित वि. ओळख नसलेला; अनोळखी. [सं.]

अपरिच्छिन्न वि. क्रिवि. अखंड; सतत; एकसारखा. [सं.]

अपरिणीत वि. (अप. रूपे- अपर्णीत-र्णित) अविवाहित; लग्न न झालेला. [सं.]

अपरितुष्ट वि. असंतुष्ट; असमाधानी; अतृप्त. [सं.]

अपरितोख पु. असंतोष; असमाधान : 'तरी तेथिंचेनी अपरितोखें । क्षोभावें ना ।'- ज्ञा २.२६९.

अपरिदल वि. (वन.) परिदले (संवर्त व पुष्पमुकुट) नसलेले. उदा. अळू, केवडा यांची फुले. [सं.]

अपरिपक्व वि. पूर्ण वाढ किंवा विकास न झालेला. [सं.]

अपरिपक्व मृदा स्त्री. (भू.) अपक्षरणाने (झीज) खडकांचे मातीत रूपांतर होण्याच्या अवस्थांतील एक अवस्था. (अशा मातीत खडकांचा ओळखता येण्याइतका अंश शिल्लक असतो.)

अपरिपुष्ट वि. (विधि.) ज्याचे (पुराव्याचे) समर्थन केले गेले नाही किंवा ज्या कथनाला बळकटी आणली गेली नाही असे.

अपरिपूर्ण वि. गुण, घटक इत्यादी बाबतीत पूर्णत्वास न गेलेला. [सं.]

अपरिपूर्ति स्त्री. एखादी इच्छा, वचन पूर्ण न होणे; सिद्धीस न जाणे. [सं.]

अपरिमाणिक साधने न. अव. (अर्थ.) अविशेषोपयुक्त साधने. [सं.]

अपरिमित वि. १. अतिशय; अगणित; असंख्य. २. अनियमित; अमर्यादित; अचाट; अवाढव्य. ३. वाजवीपेक्षा अधिक; फाजील. पहा : **अपरिगण्य** [सं.]

अपरिमेय संख्या स्त्री. (ग.) दोन पूर्ण संख्यांचे गुणोत्तर या स्वरूपात मांडता न येणारी संख्या. [सं.]

अपरिवर्तनीय वि. बदल करता न येण्यासारखा. [सं.]

अपरिवर्ती वि. फेरफार न होणारा; ज्याच्यात बदल नाही असा. [सं.]

अपरिवर्त्य वि. रूपांतर, बदल होणे शक्य नसेलला; न बदलणारा.

अपरिशुद्ध वि. (वा.सां.) चुकीचा; तंतोतंत नसलेला. [सं.]

अपरिष्कृत वि. संस्करण न केलेला; पैलू न पाडलेला; जाडाभरडा. [सं.]

अपरिहर वि. टाळण्यास अशक्य; अपरिहार्य : 'जे जन्ममृत्यू हे पाहीं । अपरिहर'- ज्ञा २.१५८. [सं. अपरिहार्य]

अपरिहार्य वि. अनिवार्य; न टाळता येणारे; परिहार करण्यास अशक्य; अपरिहर; (ल.) असाध्य; अलंघ्य. [सं]

अपरिहार्य कामबंदी स्त्री. (अर्थ.) कामावरून तात्पुरते कमी करणे; नाईलाजाने, निरुपायाने काम थांबवणे.

अपरिहार्य गर्भपात (वै.) न टाळता येण्यासारखा, काही रोगामुळे किंवा इतर कारणाने होणारा गर्भपात.

अपरिहार्यता स्त्री. अनिवार्यता; आवश्यकता

अपरीति-ती स्त्री. गैरशिस्त वर्तन; वाकडा मार्ग. [सं.]

अपरीक्षित वि. न तपासलेले; सिद्ध न केलेले; परीक्षा न केलेले. [सं.]

अपरूक वि. अपरूप; आवडते; अपूर्व : 'देई आई जें बांधून । आपरूक ते सारं म्हणून ।' – न्यासे. [सं. अपूर्व]

अपरूप–ब–भ वि. १. विचित्र; चमत्कारिक; विलक्षण; अद्‌भुत : 'अपरूप होये ब्रह्मादिका ।' – दावि ८७. [वैदिक सं.= अप+रूप=कौतुक, आश्चर्य, आनंद किंवा सं. अपूर्व] २. दुर्मिळतेमुळे महत्त्व आलेले; मौल्यवान; दुसऱ्या ऋतूत उत्पन्न होणारे पण सांप्रत मिळालेले. [सं. अप + ऋतु–अपर्तु–अपरूक–अपरूप] ३. (ल.) दुर्लभ; दुष्प्राप्य.(ल) मुष्कील; मोताद; पारखा. ४. (ल.) प्रिय; आवडते.(व.) ५. अपूर्व : 'प्रभाकर गाई बुट । अपरूप अनुसुट ।' – प्रला १२२. [सं. अपूर्व]

अपरूप वि. कुरूप; बेढब; बेडौल. [सं. अप+ रूप]

अपरूपमेवा पु. १. दुर्मिळ खाद्य. २. (ल.) स्वत:चे मूल; अपत्य.

अपरूपाई –बाई–भाई–वाई स्त्री. १. दुर्मिळता; अपूर्वाई; नवलाई; उत्कृष्टता; बहुमोलपणा. २. दुर्मिळतेमुळे आलेले महत्त्व. ३. अत्यंत चळ लागल्यासारखे प्रेम.

अपरूपी वि. (रसा.) एका रासायनिक प्रक्रियेतून तयार झालेल्या पदार्थाचा निरनिराळ्या रूपात राहण्याचा धर्म. उदा. कार्बन. हा प्लबॅगो, चारकोल व डायमंड या तीन रूपांनी आढळतो. [सं.]

अपरोखी क्रिवि. पाठीमागे; मागून; डोळ्याआड (ग्रा.) [सं.अपरोक्ष]

अपरोद्धान न. (ज्यो.) मोठे उधाण; अमावस्येला व किंचित कमी प्रमाणात पौर्णिमेला चंद्राच्या व सूर्याच्या आकर्षणाचा परस्परपूरक परिणाम होऊन सागराला येणारी मोठी भरती व ओहोटी. [सं.]

अपरोध पु. १. अवरोध; विरोध; अडथळा. (को.) २. लाजाळूपणा; विनय; संकोच; मर्यादा. [सं.]

अपरोधणे अक्रि. १. विरोध होणे. २. लज्जित होणे; थोडेसे गोंधळणे; संकोचणे. [सं.अप+रोध्]

अपरोधित वि. १. विरोधलेला. २. लाजलेला; संकोचलेला किंचित गोंधळलेला. [सं.]

अपरोक्ष वि. दृष्टिआड नव्हे, अदृश्य नव्हे असा. दृश्य; दृग्गोचर. क्रिवि. १. (चुकीने पण रूढ) गैरहजेरीत; पाठीमागे; दृष्टिआड : 'ज्यासि अपरोक्ष पूर्ण शांति । तो सद्‌गुरुमूर्ति निश्चयें ।' – एभा ३.३१५.[सं.]

अपरोक्षबोध पु. प्रत्यक्ष ज्ञान; अपरोक्षानुभूती : 'स्वप्नीचें दरिद्र समर्थता । जेवीं मिथ्या दोनी जागतां । तेवीं द्वंद्वबाधेची वार्ता । न बाधे गुरुभक्तां अपरोक्षबोधें ।'– एभा ३.४७१. [सं.]

अपरोक्षस्थिति–ती स्त्री. साक्षात्कार : 'प्राप्ती म्हणजे अपरोक्षस्थिति । भगवंत स्फूर्ती अनिवार ।' – एभा २.६०९. [सं.]

अपरोक्षज्ञान न. १. प्रत्यक्ष ज्ञान; साक्षात्कारपूर्वक ज्ञान. २. आत्म्यासंबंधी किंवा ईश्वरासंबंधी ज्ञान; आत्मज्ञान–प्रतीती : 'अपरोक्ष ज्ञान प्राप्त । सद्‌गुरू वांचोनि न घडे ।'– हरि १.५६. [सं.]

अपरोक्षानुभव पु. ब्रह्मसाक्षात्कार. [सं.]

अपर्याप्त वि. १. अमर्यादित; अफाट; अगणित.२. अपुरे.

अपर्याप्तता (भौ.) अपुरेपणा; हवे त्यापेक्षा कमी असण्याची अवस्था . [सं.]

अपर्शी वि. १. नीट न पाहणारा; नीट न दिसणारा. २. (ल.) मूर्ख. (ग्रा.)

अपऱ्हासन न. घट; कपात. [सं.]

अपलवणे अक्रि. आसक्त होणे : 'ही जीवु इतुलेनि सुखें अपलवतें.' – अज्ञातच ५८.

अपलक्षण पहा : **अवलक्षण**

अपलक्ष्य (भौ.) निरीक्षणातून किंवा गणिताने काढलेले परिमाणाचे मूल्य व त्याचे खरे मूल्य यातील फरक. [सं.]

अपलाण–णी वि. उपलाणी; खोगीर न घातलेला (घोडा.) [फा. पालान = खोगीर]

अपलाप पु. १. सत्य लपविणे, टाळणे; सत्यगोपन. २. अज्ञानप्रदर्शन; उडवाउडवी; विपर्यास : 'ह्या रीतीनें काही सत्याचा अपलाप करून कॅबिनेटचा कारभार सुरळीत चालवावा लागतो.' – इंमू ३५२. पहा : **छेकापन्हुति** [सं.]

अपलाभ पु. वाईट मार्गाने झालेला लाभ, मिळालेला –मिळवलेला पैसा. [सं.]

अपलेखन न. यादीतून रद्द करणे.

अपलौकिक पु. दुर्लौकिक : 'इंग्रजाने वसईस वेध लावून घेतली हे अपलौकिक लोकांतरी काय आहेत (ते) श्रवण करावे.'– ऐलेप्र १०५. [सं.]

अपवर्ग पु. १. मोक्ष; चार पुरुषार्थांपैकी चवथा; मुक्ती : 'जयाचिए गाविचा मार्गु । चुके साधनाचा वर्गु । देआवेया अपवर्गु । धावे घरोघरी ।' – ऋ ७७. २. समाप्ती. ३. अपवाद; विशेष नियम. ४. देणगी. ५. त्याग. [सं.]

अपवर्जक वि. १. प्रवेशाला प्रतिबंध असलेला; वर्जक; प्रतिबंधक. २. विशेष; अनन्य; व्यावर्तक. [सं.]

अपवर्जक करार पु. (अर्थ.) आपल्या उत्पादनासारखा दुसऱ्या उत्पादकाचा माल किरकोळ विक्रेत्याने विकू नये म्हणून उत्पादकाने त्याच्याशी केलेला करार.

अपवर्जन न. वगळणे; व्यावृत्ती; काढून टाकणे. [सं.]

अपवर्जी अधिकार पु. (संवि.) एकाधिकार.

अपवर्जीशक्ति–क्ती एकालाच असलेले सर्व सामर्थ्य.

अपवर्ण वि. रंगहीन; विवर्ण; रंग काढलेला. [सं.]

अपवर्त पु. १. संक्षेप देणे; काढून टाकणे. २. (ग.) सामान्य साधारण भाजक. [सं. अप+वृत्]

अपवर्तक वि. ज्याने संक्षेप देण्यात येतो तो (अंक); संक्षेपक.[सं.]

अपवर्तन न. (ग) १. सामान्य भाजकाने भागणे; संक्षेप देणे. २. संक्षेप देऊन आलेले रूप. उदा. भाज्य ६४ व भाजक ४० तेव्हा अपवर्तक ८ ने अपवर्तन करून ८ (भाज्य) व ५ (भाजक) अशा लघुभूत राशी होतील. ३. (भौ.) (एका माध्यमातून दुसऱ्या माध्यमात शिरताना सरळ रेषेत जाणाऱ्या प्रकाशाची) दिशा बदलणे. [सं.]

अपवर्तन कोन पु. (भौ.) प्रकाशकिरण एका माध्यमातून दुसऱ्या माध्यमात जाताना सरळ रेषेत न जाता वळतात त्यावेळी त्या माध्यमाच्या पृष्ठभागाशी वळणाऱ्या किरणांचा होणारा कोन.

अपवर्तनांक पु. (भौ.) एका माध्यमातून दुसऱ्या माध्यमात जाताना

प्रकाशकिरणाचा त्या माध्यमाच्या रेषेशी होणारा कोन. [सं.]
अपवर्तनी वि. (भौ.) (प्रकाशकिरणांच्या) वक्रीभवनाविषयी. [सं.]
अपवर्त्य वि. गुणक.
अपवहन घट; कपात.
अपवाड् पु. १. बोलण्यास, सांगण्यास असमर्थ असणे; अकथनीयत्व : 'वाचेसि अपवाडु ।' -ज्ञा १३.५६८. २. अशक्तता. ३. मार्ग किंवा प्रवेश नसणे : 'तिये गावी देसी : अपवाडु तिहीं तापासी '- ज्ञाप्र ५०८. [सं. अप्रवाद]
अपवाद पु. १. नियमाविरुद्ध गोष्ट; नियमास बाध. २. अयोग्य, अन्यायमूलक निंदा; दोष : 'हानि लाज न देखे । परापवादु नाइके ।' - ज्ञा १३.७९१. ३. आळ; ठपका; प्रच्छन्न निंदा : 'आता सांगेन अपवादातें । सावधचित्तें परियेसी ।'- एभा ९.२८७. [सं.]
अपवादक-वादी वि. १. अपवाद, नियमन करणारे; मर्यादित करणारे (वचन, वाक्य). २. अपवाद काढणारा; निंदक; दोषी. ३. (ल.) वाईट भाषण करणारा : 'भूमीवरी मनुष्य लोक । असत्य निंदा अपवादक ।' - गुच २.६५. [सं.]
अपवारक पु. १. आच्छादन. २. पडदा. ३. आडोसा.[सं. अप+वृ]
अपवारण न. लपविणे; झाकणे; आच्छादणे. [सं.]
अपवारित वि. १. झाकलेला. २. अदृश्य.
अपवाहन न. (भूशा.) १. खाली वाकणे; बाजूला जाणे. २. नेहमीच्या प्रवाह मार्गापासून दूर जाणे. [सं.]
अपवाहन धरण न. (स्था.) मुख्य धरणात पाणी भरण्यापूर्वी ते पाणी वळवून साठविण्यासाठी केलेली योजना.
अपवाह क्षेत्र न. (भूशा.) मुख्य नदी व तिच्या सर्व उपनद्या यांच्या उगमाशी जेथे भरपूर पाऊस पडतो व जेथून पडणारे पाणी नदीतून वाहून नेले जाते तो प्रदेश. [सं.]
अपवाहिनी नदी स्त्री. (भूशा.) मुख्य नदीच्या प्रवाहाच्या सर्वसाधारण दिशेच्या विरुद्ध दिशेने वाहणारी उपनदी. [सं.]
अपविक्रय करणे सक्रि. नीच कामासाठी, वेश्या व्यवसायासाठी विकणे.
अपवित्र वि. १. अशुद्ध; अनिर्मळ; गढूळ; अमंगळ; अस्वच्छ; घाणेरडे. २. भ्रष्ट; अनैतिक; पातकी. ३. सोवळे नव्हे ते; ओवळे. [सं.]
अपविद्ध पुत्र पु. आईबापांनी टाकलेला व तिऱ्हाईतांनी पुत्राप्रमाणे मानलेला मुलगा. मनूने सांगितलेल्या बारा वारसपुत्रांपैकी एक.[सं.]
अपविद्ध बाहू पु. (नृत्य.) छातीवरील बाहू तोंडासमोरून डोक्यापर्यंत नेत असताची स्थिती. [सं.]
अपविद्या स्त्री. माया; अज्ञान. [सं.]
अपविन्यस्त वि. (भूशा.) १. अव्यवस्थित; बिघडलेला; असंतुलित; अनुक्रमे नसलेला. [सं.]
अपविन्यास पु. गैरव्यवस्था; अव्यवस्था; क्रमभंग; उलटापालट. [सं.]
अपवृद्धि-द्धी (अपवृद्धी) स्त्री. (वन.) अवयवांचा अकाली ऱ्हास.[सं.]
अपव्यय पु. १. उधळेपणा; निरर्थक खर्च; उधळपट्टी; दिवाळखोरी. २. अयोग्य कामात घालवलेला काळ, पैसा, शक्ती. [सं.]
अपव्ययी वि. अतिशय खर्च करणारा; उधळ्या.
अपव्यापार पु. वाईट व्यापार.
अपशकुन पु. १. अशुभ गोष्ट; दुश्चिन्ह : 'सत्यवंत म्हणे सावित्री । अपशकुन तुज देखा ।' - वसा ५९. २. अवलक्षण. [सं.]
अपशकुनी वि. अपशकुन करणारा; यश न देणारा.
अपशब्द पु. (व्या.) १. अशुद्ध शब्दप्रयोग; अपप्रयोग दुरुक्ती; २. शिवी; दुर्वचन; दुर्भाषण. ३. अशुभ अपशकुनी शब्द, वचन.[सं.]
अपशराण - न १. आळ; तुफान (घेणे). (को.) २. वाईटपणाची जबाबदारी; अपेश; ठपका; दोष. [सं.अपसरण]
अपशाच-अपशेच-अपशा-शी क्रिवि. आपोआप; आपसूक; आपण होऊन; आपशाच. (गो.)
अपशारण पु. विनाकारण आळ. पहा : **अपशराण**
अपशिष्ट न. (यंअ.) निरुपयोगी अवशेष. [सं.]
अपशोषण शोषून घेणे; आत्मसात करणे. [सं.]
अपश्रद्धा स्त्री. चुकीची श्रद्धा.
अपश्रेय न. दोष, ठपका, पाप : 'तुमच्या कामात विनाकारण ढवळाढवळ केल्याचे अपश्रेय येईल.' - विराशिंरो ८९.
अपसगुण पु. अपशकुन : 'हातीं पडला : अपसगुण जाला'- लीपू २२६.
अपसद वि. दुष्ट; अधम : 'अश्व - अरेरे सूतापसदा तू माझी निंदा करतोस काय ?' - वेसंअ ३. [सं.]
अपसम वि. (ग.) ठरावीक साचा किंवा नियम नसलेला. [सं.]
अपसमायोजन न. एखाद्या गोष्टीची व्यवस्थित जुळणी नसणे. [सं.]
अपसया क्रिवि. आपोआप; अपसूक : 'उसळोनि सर्पांची वेटाळीं । कुंडीं पडली अपसया ।' -मुआदि ९.४.
अपसरण न. १. दूर सरणे; बाजूला जाणे; इच्छित मार्ग सोडून दिशा बदलणे. २. आळ; ठपका; बोल; दोष.[सं. अप+ सृ]
अपसव्य वि. १. उजवा : 'पितरस्वरूपी तूंचि जनार्दन । सव्य तें कवण अपसव्य ।' - तुगा ३७८०. २. विरुद्ध; उलट; विपरीत. जसे- उजवीकडून डावीकडे लिहीत जाणे. (फारसी, उर्दू लेखनपद्धती); उजव्या खांद्यावरून जानवे घालणे. (श्राद्ध इ. मध्ये). क्रिवि. घड्याळाच्या काट्यांच्या गतीच्या उलट दिशेने. [सं.]
अपसव्य विद्येचे विद्यार्थी उलट्या बाजूने म्हणजे उजवीकडून डावीकडे लिहिणारे; मुसलमान : 'मोलवी व अपसव्य विद्येचे विद्यार्थी बहुत जमा होते हे पाहून वजीर राजा मशारनल्हेस बोलले कीं, तुम्ही दोन्ही धर्म आचरतां; सारांश ईश्वर एकच आहे.'- भाअख ७.
अपसंगति-ती (अपसङ्गती) स्त्री. (भौ.) दोन वस्तूंचा आकार, गुणधर्म किंवा आकृतिबंध यात वेगळेपणा असणे; साम्य नसणे. [सं.]
अपसंचय पु. फायदा मिळविण्याच्या हेतूने एखाद्या वस्तूचा छुपा आणि अमर्याद साठा करणे. [सं.]
अपसंवेदन न. (वै.) कोणत्याही बाह्य कारणाशिवाय त्वचेला टोचल्यासारखी, चुरचुरल्यासारखी, खाजवल्यासारखी संवेदना. संवेदी चेतेचा क्षोभ किंवा चेतेला दुखापत झाल्याने अशी संवेदना होते.
अपसंज्ञा स्त्री. खोटे नाव; बनावट नाव. [सं.]

अपसातुपसी स्त्री. हमरीतुमरी; विरोध; वादविवाद; कलह; भांडण.
अपसानी वि. हबसाणी; कागदाचा एक प्रकार.
अपसामाजिक वि. समाजाच्या हिताचे नसलेले; अहितकर.
अपसामान्य वि. १. ठरावीक प्रमाणाहून भिन्न; सामान्यत्वाच्या रेषेखाली असणारा. २. (मानस.) सर्वसामान्यापेक्षा खालच्या पातळीवरचा; कमी बुद्धिमत्ता असलेला; मानसिक विकृती, अपंगत्व असलेला. [सं.]
अपसारण न. १. दूर करणे; काढून टाकणे. २. ठपका; आळ; दूषण; दोषारोप; अपसरण. [सं.]
अपसारित वि. दूर केलेला; टाकलेला. [सं.]
अपसारी वि. (जीव.) परस्परापासून दूर होत जाणाऱ्या (शिरा इ.).[सं.]
अपसिद्धांत पु. चुकीचा नियम, प्रमेय, निर्णय; तर्कशास्त्रास सोडून केलेला निकाल. [सं.]
अपसुऱ्या वि. बेसूर आवाजाचा (गवई, वाद्य इ.). [सं. अपस्वर]
अपसूर पु. (संगीत.) षड्जादी स्वरांच्या मर्यादेचा भ्रंश होऊन निघणारा भलताच स्वर; वर्ज्य स्वर.
वि. बेसूर; स्वरशून्य; रुक्ष. [सं. अपस्वर]
अपसृत वि. दूर केलेला; दूर अंतरावर गेलेला. [सं.]
अपसृतपार्श्व (नृत्य.) एका पायाच्या चवड्यावर उभे राहून कटी विवृत करीत असता वरचा सर्व भाग फिरवावा लागतो तो फिरवून पुन्हा जशाचा तसा आणण्याची क्रिया. [सं.]
अपसृत होणे क्रि. (भौ.) एका बिंदूपासून निघून वेगळे होणे; सरकणे; विरुद्ध दिशांना जाणे.
अपसोय स्त्री. गैरव्यवस्था; अव्यवस्था.
अपसोशी–सी वि. दु:ख करणारा; दु:खी. [फा. अफ्सोस]
अपस्करण न. १. प्रकाशाचे निरनिराळ्या रंगांत होणारे विलगीकरण. २. विकीरण; फाकणे; फाकवणे; पांगणे; उडवणे. [सं.]
अपस्करण शक्ति–क्ती स्त्री. (भौ.) प्रसरणशील, विकीरणशील शक्ती.
अपस्कारिता स्त्री. (भौ.) बदलण्याचा गुणधर्म. [सं.]
अपस्तम्भ पु. (आयु.) श्वासनलिका; छातीतील मर्मस्थान. [सं.]
अपस्थापन न. चुकीच्या ठिकाणी ठेवणे; अस्थानी ठेवणे; भलत्या ठिकाणी स्थापन करणे. [सं.]
अपस्थित कटक न. (भूशा.) प्रस्तरभंगामुळे खडकांचे थर खालीवर होऊन तुटलेली डोंगररांग. [सं.]
अपस्नात वि. मृत माणसाच्या उत्तरक्रियेसाठी बरोबर गेल्यामुळे स्नान केलेला. [सं.]
अपस्नान न. १. मृत माणसाच्या उत्तरक्रियेसाठी बरोबर गेल्यामुळे करावे लागणारे स्नान. २. प्रेतास घातलेले स्नान. ३. एकदा स्नान केलेल्याच पाण्याने पुन्हा स्नान. [सं.]
अपस्फीति –ती स्त्री.(वै.) शीर किंवा चेता प्रमाणाबाहेर फुगणे, विस्फारण.
अपस्मरी वि. अपस्मार हा रोग ज्याला झाला आहे असा.
अपस्मार पु. फेफरे; मिरगी; एक मानसिक विकृती. या विकृतीत एकदम मूर्च्छा येणे, छाती धडधडणे, घाम येणे, तोंडातून फेस येणे वगैरे लक्षणे आढळतात : 'अपस्मार एका आंगी ते भीति पाणिया लागीं । – गीता १३.२४९३. [सं. अप + स्मृ]
अपस्मार न. १. अपथ्य. २. अपस्मारपण. (गो.)
वि. दुष्ट; मृत्यूसमान : 'पापी अपस्मार जनीं । राक्षेस जाणावे ।' – दास १८.६.५. [सं.अप + मारण]
अपस्मारण न. आवाक्याबाहेर काम करणे. [सं. अप + मारण]
अपस्मारी वि. अपस्मार, फेफरे याविषयीचा; ज्याला अपस्मार रोग आहे असा.
अपस्वार्थ पु. स्वत:चा वैयक्तिक स्वार्थ : 'श्रीमंतांचे राज्यात फळी बांधून (स्वतंत्र एक पक्ष निर्माण करून) धनी माथ्यावर नसता अपस्वार्थाकरिता बखेडा करावा हे नेकसल्ला नाही'– हौके ६१. [सं.]
अपस्वार्थी वि. स्वत:चा स्वार्थ साधणारा. [सं.]
अपहरण न. १. हिरावून घेणे; लुटणे; लुबाडणे; नागविणे. २. जबरदस्तीने पळवून नेणे; फसवून पळवणे. [सं.]
अपहर्ता वि. लुटणारा; हिरावून घेणारा; लुबाडणारा. [सं.]
अपहसित न. मान वगैरे हलवून मुक्तपणे हसणे; डोळ्यात पाणी येईपर्यंत हसणे. [सं.]
अपहस्तकी – अपहस्तें आपल्या हातांनी. पहा. **आपहस्तक**
अपहानि–नी स्त्री.नुकसान; खराब होणे (करणे, पोचविणे.) [सं.]
अपहार पु. १. अन्यायाने घेणे; कपटाने संपादन करणे; लबाडीने मिळवणे.२.अन्यायाने संपादन केलेले द्रव्य : 'आईते अपहार । आणूनियां भरी घर ।'– तुगा २९७४. ३. ज्याचे अपहरण झाले आहे, त्यास होणारे दु:ख. ४. चोरी. ५. नाश ६. कसर ७. (विधि.) अफरातफर.
अपहारक–री पहा : **अपहर्ता**
अपहृत वि. फूस लावून, फसवून–पळवून नेलेला; जबरदस्तीने पळवून नेलेला; ज्याचे अपहरण केले गेले आहे असा. [सं.]
अपहृतयश न. हिरावून घेतलेले यश. [सं.]
अपह्नव–अपह्नुति –ती पु. स्त्री. १. लपवणूक; लपवणे; दडवणे : ' करीतसें नित्य अपन्हवाला ।'– सारुह २.७४.२. एक अर्थालंकार. उपमेय उपमान असल्याचे वर्णन. उपमेयावर त्याच्या वास्तविक स्वरूपाचा अपलाप करून उपमानाचा आरोप करणे. हा अलंकार उपमेचाच एक प्रकार आहे.३. शांत करणे. [सं.]
अपळे वि. पूर्ण दिवस भरण्यापूर्वी जन्म झाल्याने अवयवांची संपूर्ण वाढ न झालेले (मूल.)(व.)
अपक्ष वि. १. कोणत्याही राजकीय पक्षाचा सदस्य नसलेला. २. कोणाच्याही बाजूने न बोलणारा, वागणारा. ३. पंख नसलेला (मनुष्य, पशू इ.)
अपक्षपात पु. १. कोणत्याही पक्षाचा किंवा बाजूचा कैवार न घेणे; नि:पक्ष असणे. २. लोकांची भीडमुर्वत न ठेवणे. [सं.]
अपक्षय पु. १. ऱ्हास; अवनती; झीज; उतार; उतरती कळा; क्षय; कमजोरपणा. २. (भू.) खडकांवर रासायनिक प्रक्रिया झाल्याने, वातावरणाचा परिणाम झाल्याने खडकांची झीज होऊन त्यांचे मऊ, भुसभुशीत मातीत रूपांतर होणे. [सं.]

अपक्षरण न. १. झीज; धूप. २. (भूशा.) (हवेमुळे, विरघळल्यामुळे, घर्षणामुळे) भूपृष्ठावरील खडकांची झीज होण्याची क्रिया. [सं.]

अपक्षरणक्षमता स्त्री. (भौ.) झीज होण्याची क्षमता. [सं.]

अपक्षारण न. (भू.) क्षार कमी किंवा नाहीसे करणे. [सं.]

अपक्षालन न. (भूशा.) पृष्ठभागावर पडणारे पाणी जमिनीत मुरून खाली जात असता जमिनीतील विद्राव्य घटक व पोषक द्रव्ये पाण्याबरोबर निघून जाणे. [सं.]

अपक्षिप्त वि. खाली फेकलेले, टाकलेले. [सं. अप+ क्षिप्]

अपक्षीण वि. ऱ्हास पावलेला; अवनत स्थितीस आलेला; उतरती कळा लागलेला; कमजोर झालेला. [सं. अप+ क्षी]

अपक्षेप-अपक्षेपण पु. न. १. खाली फेकणे, टाकणे. २. (व्यापार.) सर्वसाधारण हिताचा विचार करून वादळात किंवा संकटात सापडलेल्या जहाजावरील माल स्वखुशीने समुद्रात फेकून देणे. [सं. अप + क्षिप्]

अपंक्त वि. (प्र. अपांक्त) पंक्तीतून, जातीतून बाहेर टाकलेला; जातिबाह्य; बहिष्कृत. [सं. अ +पंक्ति]

अपंग वि. स्वतःची कामे स्वतः करावयाला असमर्थ; विकलांग; व्यंग असलेला; लुळा, आंधळा, पांगळा इ. [सं. अप+अंग]

अपंगणे उक्रि. (प्र. आपंगणे) १. सांभाळणे; वाढविणे; पालन-पोषण करणे; आश्रय देणे; जवळ करणे : 'वैभवहीन जाल्यां अपंगी कोण ।'- दावि ७८. २. स्वीकारणे : 'गति रीति कैसी अपंगिती । सज्जनाची स्थिती न कळे हो कवणासी ।' - दावि २३०.

अपंगत करणे क्रि. बहिष्कृत करणे : 'त्यास अपंगत केले होते.' -आंप ५३.

अपंगत्व न. शरीरात काहीतरी व्यंग असणे : 'ज्यामुळे यश मिळविण्यात अडथळा निर्माण होण्याची शक्यता आहे असे व्यंग असणे म्हणजे अपंगत्व होय.'-आशिआस २०१. [सं.]

अपंगालय न. अपंग, अशक्त, विकलांग असणाऱ्यांची देखभाल, व्यवस्था जेथे केली जाते अशी जागा, गृह. [सं.]

अपंगिता वि. आश्रयदाता; सांभाळणारा; पोसणारा; पोशिंदा. पहा : **आपंगिता**

अपंगिस्त वि. परावलंबी नाही असा; स्वतंत्र : 'जें जें विषयांचे सुख । तें तें इंद्रियपंगिस्त देख । अपंगिस्त भक्तिसुख । सभाग्य लोक पावती ।।'- एभा १४.२१७.

अपंडित पु. अविद्वान; न शिकलेला. [सं.]

अपा-प्पा पु. १. थोर किंवा वडील माणसाचे आदराने घ्यावयाचे टोपण नाव. २. लहान मुलास ठेवलेले प्रेमाचे नाव. ३. (वरील अर्थी) नावाच्या पुढे हा शब्द कित्येक वेळा जोडतात. उदा. चिमाजीअप्पा. [का. अप्पा]

अपाशाई - अप्पाशाही जोडा- चढावासारखा जोड्याचा एक प्रकार.

अपाकरण न. १. चोहोकडे विखरून, उडवून नाहीसा करणे. २. उधळपट्टी; व्यर्थ अपव्यय; चैनबाजी.(संवि.) गुन्हा लपविण्यास मदत करणे. [सं.]

अपाकृत होणे-करणे क्रि. (भौ.) तुकडे होणे, करणे; विखुरणे; विखुरले जाणे; खूप विखुरले गेल्यामुळे दिसेनासे होणे. [सं.]

अपाच्य वि. (वै.) न पचणारे; अपचनीय.

अपाच्छेदन न. (वन.) झड; स्वाभाविकपणे अवयव गळून पडण्याची (झडण्याची) प्रक्रिया. उदा. काही झाडांच्या सालीचे तुकडे, पाकळ्या, फळे इ. [सं.]

अपाटा की झपाटा पु. मुलींचा एक खेळ. [झपाटाचे द्वि.]

अपाड वि. १. अपक्व. २. चुकीचे; खोटे : 'तुम्हीं चालिजे हें मत कुड । अपाडू कीं ।' - शिव ४८५.

अपाड-डु-डे वि. क्रिवि. १. अतिशय; फार : 'याच्या बळा ब्रम्हांडगोळा । तुळितां अुणा अपाडें ।' - मुआदि २७.१८३. २. अतुल; अप्रतिम : 'जरी चतुर अपाडाचा ।' - विसिंपू १.१७ . ३. अशक्य; योग्यतेबाहेरचा : 'म्हणऊनि अपाडु हें आघवें । निर्धारितां । - ज्ञा १.६९. ४. अंतर; असाधारणत्व; असादृश्य : 'कनका आणि कापूसा । अपाडु कां जैसा ।'- ज्ञा .१३.११०१; नवल : 'सिंहासि झोंबे कोल्हा । ऐसा अपाडु अधिक जाला' । -ज्ञा २.१६ [सं. अ+प्रति]

अपात्र वि. १. अयोग्य (दान करण्यास वगैरे); नालायक : 'देता न म्हणसी पात्रापात्र ।' - ज्ञा ११.९८ २. एखाद्या पदाकरिता किंवा जागेकरिता आवश्यक असलेली योग्यता अगर अर्हता नसलेला; अनर्ह.

अपात्रता स्त्री. अयोग्यता; एखाद्या पदाकरिता योग्य नसणे; लायक नसणे; पात्र नसणे. [सं.]

अपात्रदान न. अयोग्य ठिकाणी दिलेली देणगी. [सं.]

अपाद वि. ज्यास पाय नाहीत असे. [सं.]

अपादणे सक्रि. संपादणे; ओढवून घेणे. [सं. अप+आ+दा] अक्रि. कंटाळणे; त्रासणे; जीवित नकोसे होणे.[सं. आपदा]

अपादान न. १. दूरीकरण; वियोग. २. पंचमी विभक्तीचा अर्थ. ३. पंचमी विभक्तीतील नाम. पंचमी विभक्तीचे रूप. [सं.]

अपान न. न पिणे.

अपान पु. १. पंच प्राणांपैकी दुसरा; अधोगामी वायू. हा गुदप्रदेशी राहतो; पाद : 'मग अपानाग्नीचे मुखीं । प्राणद्रव्ये देखीं ।'- ज्ञा ४.१४५; 'कंठी उदान गुदीं अपान ।' -दास १७.८.१२. २. गुदद्वार. ३. बाहेर जाणारा श्वास; उच्छ्वास. [सं.]

अपानद्वार न. गुदद्वार; मलद्वार. [सं.]

अपानरंध्रद्वय न. शिस्न व गुद : 'अपानरंध्रद्वया - । माझारी धनंजया ।' - ज्ञा १८.१०३६. (वा.) **अपानी मेखा मारणे -** अपानी खुंटी ठोकणे; पूर्वीच्या शिक्षांपैकी एक : 'कानीं खुंट्या आदळती । अपानी मेखा मारिती ।' - दास ३.७.७३. [सं.]

अपानवायु-यू पु. १. गुदद्वारी स्थिर झालेला वायू. २. पाद. [सं.]

अपाप वि. निष्पाप; निर्दोष; शुद्ध. [सं. अ + पाप]

अपामार्ग पहा : **आघाडा**

अपाय पु. इजा; विपत्ती; अनर्थापात; कहर; आपदा; विनाश : 'शिणतां बाह्य उपायीं । जन अपायीं पडताती ।' - एभा १३.५३८.[सं.] (एखाद्याचा) **अपाय होणे** - ठार होणे.

अपायकारक वि. इजा करणारा; हानिकारक; नुकसान करणारा.[सं.]

अपायन न. मार्गच्युती; प्रकाशकिरणांचे पथपरिवर्तन; विपथीभवन. [सं. अप + अयन :]

अपाययंत्र न. १. अपायकारक प्रकार; युक्ती : 'एकालागी उभारिती अपाय यंत्रे । '- ज्ञा १६.३४४. २. नुकसान करण्याचे करणीचे साधन. [सं.अपाय + यंत्र]

अपायी वि. अपायकारक. [सं.]

अपायु पु. गुद.

अपार वि. १. अमर्याद; अपरिमित : 'हे अपार कैसेनि कवळावें ।'- ज्ञा १.७४.२. अतिशय; पुष्कळ:'तेणे देवयानीच्या चित्ता । स्नेह वाढला अपार ।'- मुआदि १७.५५. [सं.]

अपारणे क्रि. दूर जाणे; कमी होणे; उतार पडणे; ओसरणे. [सं. अ+पृ]

अपारदर्शक वि. ज्याच्यातून पलीकडचे दिसत नाही असे. [सं.]

अपारदर्शकता-त्व स्त्री. पारदर्शक नसणे; वस्तूच्या पलीकडे प्रकाश न जाणे; प्रकाश प्रतिबंधकत्व. [सं.]

अपारांतर न. फार अंतर : 'एवं तपसाधन जें ठेलें । अपारांतरें ।' - ज्ञा ११.६२०.
वि. अमर्याद अंतरावर असलेले. [सं. अपार + अंतर]

अपार्थ वि. निरुपयोगी; निरर्थक : 'जेथ सत्य अर्थ नाहीं, तो अपार्थ म्हणिजे पाही ।'- एभा २८. १५९. [सं. अप +अर्थ]

अपार्थसिद्धि-द्धी स्त्री. (ग.) एखादी गोष्ट खरी मानून त्या आधारे येणारा निष्कर्ष गणिताच्या मूलतत्त्वांशी अथवा पूर्वसिद्ध गोष्टींशी विसंगत आहे व म्हणून चूक आहे असे दाखवून त्यावरून खरी मानलेली गोष्ट खोटी असली पाहिजे असे सिद्ध करण्याची पद्धत.[सं.]

अपार्थिव वि. १. पार्थिव वस्तूंशी संबंधित नसलेला; मानसिक; आध्यात्मिक : ' रोमच्या सेंट पीटर्सने मला असाच अपार्थिव आनंद दिला आहे.'- दिअहो ५. २. अमूर्त; निराकार. [सं.]

अपार्य वि. १. पलीकडे जाणे अशक्य असलेला; अभेद्य; दुर्भेद्य. २. मध्ये वाट पाडता येणार नाही असा. [सं.]

अपार्यता स्त्री. १. अभेद्यता; दुर्भेद्यता. २. अपारदर्शकता. [सं.]

अपालन न. नियमांचे पालन न करणे; आदेशांचे, सूचनांचे पालन न करणे; आदेशाबरहुकूम न वागणे. [सं.]

अपालिपा पु. (लु.) लपंडावाचा एक खेळ; आंधळी कोशिंबीर पहा : **अपाय** : 'विकळ जाहलिया साधनांसी । ये साधकांसी अपावो ।' - एभा २९.६८.

अपावृत-त्त वि. प्रकट; उघड : 'तेथ अपावृत जाहले । इंद्रियानळ ।' - ज्ञा ४.१२८. [सं.]

अपास्त वि. दूर अंतरावर टाकलेला, फेकलेला.
पु. (ग.) शंकूचा विशिष्ट प्रकारे छेद घेऊन मिळणारी विशिष्ट रेखाकृती. हिची विमध्यता एकापेक्षा जास्त असते.[सं.] **पास्त अन्वस्तीय** (ग.) जिचा एका विशिष्ट दिशेत घेतलेला छेद नेहमी अन्वस्त असतो व त्या दिशेस काटकोनात घेतलेला छेद नेहमीच अपास्त असतो अशी एक त्रिमीत आकृती. [सं.]

अपास्तीय वि. (ग.)आडव्या आसाभोवती अपास्त पूर्ण फिरवल्यानंतर तयार होणारा (पृष्ठभाग). [सं.]

अपांक्त पहा : **अपंक्त**

अपांक्तपत्र न. (जातगंगेने) एखाद्यास जातीबाहेर टाकल्याबद्दलचे निर्णयपत्र. [सं.]

अपांग वि. १. अवयवात किंवा इंद्रियात व्यंग, खोडी असलेला; विकलांग उदा. आंधळा, लंगडा. २. (कों.) स्वतंत्र. [सं.]

अपांग वि. १. डोळ्यांच्या बाहेरच्या अंगाचा कोन; नेत्रप्रांत. २. कटाक्ष; दृष्टिक्षेप : 'ज्याचेन कृपाअपांगे ।' - एभा १.७९. [सं.]

अपांगणे १. विघ्न उपस्थित होणे; उखळणे; ळंगडे होणे; हातपाय मोडल्यासारखे होणे; नडणे. २. जाचणुकीच्या स्थितीत असणे; पेचात सापडणे. ३. पहा : **आपंगणे** [सं.अपांग]

अपांगपात पु. कटाक्ष टाकणे : 'जयाचेनि अपांगपातें । बंध मोक्षपणीं आते ।' -अमृ २.४. [सं.]

अपांपति-ती पु. समुद्र : ' मोक्षासकट गती । जेथे येती विश्रांति । गंगादि अपांपती । सरिता जेवी ।'- ज्ञा १३.१०७४. [सं.]

अपांपरी स्त्री. अव्यवस्था; दुर्दशा; पहा : **अपरापरी** : इंद्रियें प्रकृति भूललीं । वाचा प्राणासि चूकली । ऐसी अपांपरी होती जाली शरीरग्रामीं ।'- राज्ञा ११.६५५.

अपिकिंज न. (वन.) किंजमंडल खालच्या पातळीवर (अध:स्थ) राहून बाकीची पुष्पदले वरच्या पातळीवर येतात, तो प्रकार. येथे पुष्पस्थली किंजपुटाला पूर्णपणे वेढून राहते. उदा. पेरू, काकडी, निशिगंध यांची फुले. [सं.]

अपिचक्र न. (ग.) ज्याचा मध्य बिंदू स्थिर नसून तो दुसऱ्या मोठ्या वर्तुळाच्या परिघावर फिरत आहे असे लहान वर्तुळ.

अपितर वि. बदमाष; खोडकर; उनाड. (व.)

अपितार पु. अजागळ व्यक्ती.(ग्रा.) [फा. अब्तर]

अपिधान न. १. झाकणें; आच्छादन; लपविणे : 'भरलें रतीसागरी विषय उद्यान । करूं कुठवर करी अपिधान ।'- प्रला ३९. २. (वन.) शेवाळीच्या बीजुकाशयावरचे झाकण; नेपैंथस (कलशपर्णी) या कीटकभक्षक वनस्पतींच्या चंबूसारख्या अवयवाचे टोपण; परागनलिका बाहेर येण्यापूर्वी अलग होणारा भाग. ३. शेवाळीतील बीजुकाशयाचे किंवा काही बीजी वनस्पतीतील करंडकरूप फळाचे टोपण. उदा. घोळ, कुरडू. ४. काही परागकणांवरील टोपण. ५. निलगिरीच्या फुलावरील टोपण. [सं.]

अपिभौम न. (वन.) बी रुजण्याचा एक प्रकार. बी रुजल्यावर दलिका जमिनीवर येऊन बहुधा हिरव्या बनतात व काही वेळ अन्ननिर्मिती करतात. [सं.]

अपिलेट कोर्ट न. मूळ दिवाणी किंवा फौजदारी न्यायालयांनी दिलेल्या निकालांचा फेरविचार करणारे वरच्या दर्जाचे न्यायासन. [इं.]

अपिसंवर्त न. (वन.) १. संवर्ताखाली असलेले छदांचे वर्तुळ. उदा. कापूस, जास्वंद, भेंडी इ. येथे संवर्त या मंडलावर असतो. २. संदलाखाली असलेल्या पानासारख्या उपांगाचे (छदांचे)

वर्तुळ. उदा. जास्वंद. [सं.]

अपिस्तर पु. (प्राणि.) त्वचेमधील पेशींचा बाहेरील स्तर. [सं.]

अपीडित वि. (वै.) परिणाम न झालेले; त्रास न पोहोचलेले; पीडा न झालेले. [सं.]

अपील न. १. खालच्या न्यायाधीशाने दिलेल्या निकालाविरुद्ध वरच्या न्यायालयाकडे अर्ज करणे : 'त्या अपिलाचा जो निकाल होईल तो कायमचा वज्रलेप समजला जाईल.'– घका १२२. [इं.]

अपुत वि. अशुद्ध; अपवित्र : 'रमुनि अपुत केली ते कशी पूत नारी ।' –मंराधा ८. [सं. अ+ पूत]

अपुत्रक –अपुत्रीक वि. निपुत्रिक; संतती नसलेला; संतानविरहित; अपत्याशिवाय. [सं.]

अपुनरावृत्ति–त्ती स्त्री. १. पुन्हा न होणे, घडणे; परत न येणे. २. अखेरची मुक्ती; मोक्ष (जेथून पुन्हा जनन–मरण लागत नाही); निर्वाण; जननमरणाच्या फेऱ्यापासून आत्म्याची मुक्तता. [सं.]

अपुनर्भव पु. पहा : **अपुनरावृत्ती** २.

अपुनर्लभ्य वि. पुन्हा न मिळणारे, प्राप्त न होणारे. [सं.]

अपुरकी क्रिवि. पश्चात; मागे; अपरोक्ष. (गो.)

अपुरबाय, अपुराबाय, अपुर्बाय स्त्री. १. नवलाई; अपूर्वता. २. अतिशय ममता, प्रेम, लाड. (गो.) [सं. अपूर्व]

अपुरा–अपुरता वि. १. पूर्ण न भरलेला; न संपलेला; पुरा न झालेला; कमी असलेला. २. पुरेसा किंवा भरपूर नसलेला; उणा; थोडा; असमर्थ; अयोग्य : 'मी अपाडे कीर अपुरा ।'– ज्ञा ६.१४०. ३. अपरिपक्व; अर्धवट; पोरकट : 'अपुरती बुद्धि पुण्य नाही पाठी ।' – तुगा १८७८. [सं. अपूर्ण]

अपुरी स्त्री. पहिलीच्या आधीचा बालवर्ग : 'अपुरीत आणि पहिलीत प्रथम उजळणी काढायची असे' – माजीया २८.

अपुष्क वि. (वन.) गर्भपोषहीन; पुष्क नसलेले. उदा. चिंच, हरभरा, वाटाणा यांची बीजे. [सं.]

अपुष्ट वि. न पोसलेला; हडकुळा; रोडका; अशक्त. [सं. अ + पुष्ट]

अपुष्टत्व–ष्टार्थत्व न. मुख्यार्थात भर न घालणारा शब्द; जो शब्द गाळला असता अर्थहानी होत नाही असा शब्द योजणे हा दोष. [सं.]

अपुष्टि–ष्टी स्त्री. (वै.) पूर्ण काळजी घेऊनही शरीराच्या एखाद्या भागाचे किंवा स्नायूचे पूर्ण पोषण न होता तो दुर्बल होत जाणे. [सं.]

अपुष्प वनस्पति–ती स्त्री. वनस्पतिशास्त्रातील दोन मुख्य भागांपैकी एक. वनस्पती जननपेशीपासून उत्पन्न होते व सपुष्प बियांपासूनही होते– ज्ञाको २०७. [सं.]

अपूट वि. पुट न दिलेले. २. अस्पृष्ट; हात न लावलेले(वस्त्र, अन्न इ.): 'कुंजपुरीयाची वस्ती अपूट होती; लूटहि मुबलक सापडली.'– भाब १२१. ३. स्वतंत्र शिल्लक राहिलेले; वगळलेले. ४. वैषयिक समागम झाल्याने दूषित न झालेला (पुरुष, स्त्री.) ५. अशिक्षित; वठणीवर न आणलेले (अपेट या अर्थी). ६. (व्यापक) अचानक या अर्थी. ७. अचूक; अखंड. [सं. अस्पृष्ट]

अपूप पु. अनरसा; घारगा : 'निंबे नारिंगे नारेळे । अपूप लाडू अमृतफळें ।'– एरुस्व ६.८६. [सं.]

अपूर स्त्री. उणीव; कमरता; उणेपणा; भरपूर नसणे. पहा : **अपुरा** [सं. अपूर्ण]

अपूरकी स्त्री. अपूर्वाई; नवलाई : 'तुरीच्या शेंगा काय अपूरकीची जिन्नस हाय ?'– आआशे १६. [सं. अपूर्व]

अपूरनपूर स्त्री. किंचित उणीव.

अपूर्ण वि. १. न भरलेले; अपुरे; कमतरतेचे; पूर्ण नसलेले; कमी असलेले. २. निष्णात किंवा तरबेज न झालेला. ३. अतृप्त : 'आणि पसरिला अभिलाषु । अपूर्ण होय तोचि द्वेषु ।' – ज्ञा १६.३९९. ४. तुटक.[सं.]

अपूर्ण–गुणन न. (जीव.) एकगुणित रंगसूत्रांच्या पटीपेक्षा जास्त किंवा कमी रंगसूत्रे असणे. [सं.]

अपूर्णपदी वि. पदातील चरण अपूर्ण असलेला; अपुऱ्या मात्रांचा.[सं.]

अपूर्ण पिच्छाकृती वि. (वन.) अर्ध्यापेक्षा बरेच अधिक आणि पिसासारखे (पाते) विभागलेले (साधे पान.) उदा. झेंडू, कॉसमॉस, कामलता.

अपूर्ण बीजुक न. (वन.) ज्यात काही भागांची पूर्ण वाढ होत नाही असे बीजुक.

अपूर्ण भविष्य वि. (व्या.) एखाद्या क्रियेस आरंभ होऊन तिचा व्यापार त्या काळी चालत राहणार असेल, असा बोध ज्या क्रियापदापासून होतो त्याचा काल. [सं.]

अपूर्णभूत वि. (व्या.) हा काळ भूतकाळात एखादी क्रिया अर्धवट झालेली असून पुरी व्हावयाची असते असे दाखवितो. या काळाच्या ठायी क्रियेची अपूर्णता दर्शविली जाते. [सं.]

अपूर्णमाफी स्त्री. साऱ्यात थोडीशी सूट असते अशी जमीन.

अपूर्ण वर्तमान वि. (व्या.) एखादी क्रिया चालू आहे हे दाखविणारा काळ.

अपूर्ण स्पर्धा स्त्री. (अर्थ.) मर्यादित स्पर्धा; बाजारात अनेक उत्पादक, विविध वस्तूंचे उत्पादन करीत असूनही ग्राहक तुलनेने कमी असल्यामुळे प्रत्येक उत्पादक बाजारपेठेवर आपला प्रभाव पाडू शकतो अशी स्थिती. [सं.]

अपूर्ण हस्ताकृती स्त्री. (वन.) अर्ध्यापेक्षा अधिक विभागलेले हस्ताकृती पाते, पान उदा. गारवेल. [सं.]

अपूर्णांक पु. (ग.) १. पुरा नसलेला अंक; अंकाचा भाग; उदा. एक चतुर्थांश, सात अष्टमांश. २. पूर्ण मूल्य न दाखवणारा अंक. ३. तुकडा. [सं.]

अपूर्णांग ढाचा पु. (स्था.) अपुऱ्या अवस्थेत असलेली जोडणी; कच्ची जोडणी.

अपूर्व न. १. चमत्कारिक, आश्चर्यकारक गोष्ट; अद्‌भुत वस्तू; नवल : 'येता देखिले मार्गासी । अपूर्व परियेसा ।' – गुच ३४.१०२. २. (तत्त्व.) पूर्वजन्मविरहित इह जन्मातील कृत्यांपासून होणारे पापपुण्य.
वि. १. पूर्वी कधी न घडलेले, झालेले, प्रथमचे; अगोदरचे; आरंभाचे. २. विलक्षण; चमत्कारिक; असाधारण. ३. अद्भुत; आर्श्चयकारक; असामान्य; श्रेष्ठ दर्जाचे; अत्युत्कृष्ट; फार मोलाचे : 'म्हणोनि तया

निर्मळा । सुख ज्ञानी सरळा । अपूर्व ये फळा । सात्त्विक ते ।'- ज्ञा १४.२६१. [सं.]

अपूर्व दर्शन न. १. पहिले दर्शन. २. काहीतरी नवीन किंवा चमत्कारिक पाहणे; पूर्वी कधीही न पाहिलेली गोष्ट पाहणे, दिसणे.

अपूर्वाई स्त्री. नवलाई; विलक्षणपणा; असाधारणपणा; उत्कृष्टपणा; भलाई; अत्यंत चांगलेपणा. (वा.) **अपूर्वाई करणे** - कौतुक करणे; फार प्रशंसा करणे; फार फार मानणे. [सं. अपूर्व]

अपूस- अपोस पु. एक उत्कृष्ट जातीचा आंबा; हपूस; हापूस. [पोर्तु. आल्फान्सो]

अपृष्ठवंश-वंशीय पु. पाठीला कणा किंवा मणके नसलेला एक प्राणिवर्ग. [सं.]

अपृष्ठीय वि. (भूशा.) ज्यांचे बाह्याकार स्फटिकरूपात विकसित झालेले नाहीत अशी (खनिजे). [सं.]

अपेट वि. १. अंडील; अंड न बडविलेला (बैल, पशू); सांड : 'अपेट वृषभ असती सात । त्यांसी घालील जो नाथ ।'- कथा ४.११.११२. २. अंगातली रग न मोडलेला; वठणीस न आलेला; नरम न झालेला; काम न शिकविलेला; तरबेज न झालेला. ३. अननुभवी.४. संसारकृत्य इत्यादिकांनी जर्जर न झालेला; जगाचे व्यवहार माहीत नसलेला. [सं. अ +पिष्ट]

अपेटी वि. रस्त्यापासून दूर; आडवळणी; एका बाजूस. (व.)

अपेत वि. दूर गेलेला; मार्गच्युत-भ्रष्ट. [सं. अप+इ=जाणे]

अपेप क्रिवि. पहा : **आपोआप** : 'सहस्त्र वर्षे होता पूर्ण । अपेपचि उलेल हे ।' - मुआदि ४.३९.

अपेय वि. पिण्यास अयोग्य, निषिद्ध मानलेले (दारू इ.) : 'कां बधिराचे नीट कान । अपेया नाम पान ।'- ज्ञा १८.५८०. [सं.]

अपेयपान न. दारू वगैरे निषिद्ध पेयाचे सेवन करणे. [सं.]

अपेरण न. (शाप.) किरणांचे अकेंद्रीभवन; केंद्रातून न जाणे; अपायन.

अपेश न. अपयश; दुष्कीर्ती; पराभव : 'आणि अपेश ते न वचेल । कल्पांतवरी ।' -ज्ञा २.२०१.[सं.अपयश](वा.) **अपेशाचे खापर-टोपले -मोटकुळे -** अपमानाचे व लाजेचे (काही अनिष्ट कृत्यामुळे) दुसऱ्यांनी टाकलेले - लादलेले ओझे. (वर किंवा डोक्यावर शब्दाबरोबर आणणे, देणे, घालणे, फोडणे, येणे या क्रियापदांशी योजतात.)

अपेशी वि. पराभव झालेला; दुष्कीर्ती झालेला; ज्याला यश किंवा सिद्धी मिळाली नाही असा; अपयशी; निष्फळ : 'निर्गुण सांडून अपेसी । सर्व ब्रह्म म्हणे ।'- दास १५.५.२८. [सं.अपयशी]

अपेशीय वि. (वै.) १. ज्याच्या शरीराचे अनेक पेशींमध्ये विभाजन झालेले नाही असा (प्राणी, वनस्पती). २. पेशीपासून न बनलेले. [सं.]

अपेष्टा स्त्री. त्रासदायक, दु:खदायक स्थिती; कष्ट; त्रास; खेकटे; लचांड; ब्याद; विघ्न. [सं. अप + इष्ट]

अपेस क्रिवि. आपोआप : 'रूप सद्गुण संगती तुझ्या तैसें । भाग्य निश्चित असणार तें अपेसें ।।'- फुओं १९.

अपेक्षणीय वि. वाट पाहिलेला; मार्ग प्रतीक्षा केलेला; साकांक्ष पाहिलेला, शोधलेला; आशा वाटत असलेला; वचन किंवा खात्री दिलेला. २. इच्छा करण्यास योग्य : 'अपेक्षणीय जे काहीं । ते मीचि केला ।'- ज्ञा १८.१११८. [सं.]

अपेक्षणे अक्रि. इच्छा करणे; वाट पाहणे; जरूर असणे : 'जे अपेक्षिजे विरक्ती । सदां अनुभविजे संतीं ।' - ज्ञा १.५२. [सं.अप+ ईक्ष]

अपेक्षया शअ. पेक्षा. उदा. तदपेक्षया = त्यापेक्षा; मदपेक्षया = माझ्यापेक्षा. [सं.]

अपेक्षा स्त्री. १. इच्छा; वांच्छा; आकांक्षा; वासना : 'ऐसी अपेक्षा जालिया । बद्ध मुमुक्षते आलिया ।' -ज्ञा १८.१४४१. २. गरज; कारण; प्रयोजन; जरुरी; मागणी. [सं.](वा.) **अपेक्षा करणे-** (मिळण्याच्या आशेने किंवा इच्छेने पाहणे, बघणे, शोधणे, मार्गप्रतीक्षा करणे, इच्छा करणे. ३. साठी, करिता : 'घरापेक्षा स्नानभोजन । परापेक्षा वस्त्रपरीधान' - विसिं. ११.९७.

अपेक्षापूर्ति-र्ती स्त्री.अपेक्षा पूर्ण होणे; मनाप्रमाणे घडणे.

अपेक्षाबुद्धि-द्धी स्त्री. आकांक्षा; मनीषा; आशा (काही मिळण्याची). (क्रि. धरणे, ठेवणे, करणे.) [सं.]

अपेक्षाभंग पु. वाटले होते तसे न घडल्यामुळे झालेली निराशा; मनाविरुद्ध घडणे; आशाभंग. [सं.]

अपेक्षित वि. १. आशेने इच्छिलेले; मार्गप्रतीक्षा केलेले : 'काय अपेक्षित तुमचें चित्त । तें निश्चित मी करीन ।'- एरुस्व ३.४२. २. वांच्छित; इच्छित. ३. जरूर असलेले : 'मग अपेक्षित जें आपुलें ।' - ज्ञा ४.१६७.

अपेक्षित वित्तीयभार पु. (अर्थ.) एखाद्या वस्तूचे उत्पादन करताना त्यासाठी अपेक्षित असलेली आर्थिक तरतूद.

अपेक्षितव्य वि. १. अपेक्षा करावयाचे. २. काम्य; स्पृहणीय; इच्छिण्याजोगे. [सं.]

अपेक्षी वि. १. अपेक्षा, इच्छा करणारा. २. गरजू. [सं.]

अपैता-ते वि. स्वाधीन; प्राप्त; वश.
क्रिवि. आपोआप; सहज : 'जागर क्षिरापती वैष्णवा सांगाते । घडेल अपैते लाभ मज'- चोखा १८६.

अपैशुन-न्य न. सरळपणा; प्रामाणिकपणा; इमान; दोष टाकून गुण घेण्याची दृष्टी; सौजन्य : 'अगा अपैशुन्याचे लक्षण । अर्जुना हे पुढे जाण ।'- ज्ञा १६.१५२. [सं.]

अपोढ पु. (भौ.) एका जागेवरून दुसऱ्या जागेवर ढकलले जाणे.[सं.]

अपोढ निक्षेप पु. (भूशा.) प्रवाहातून वाहून आलेला गाळ. [सं.]

अपोढ प्रदेश पु. (भौ.) बदलत्या बाह्य क्षेत्राचा ज्यावर परिणाम होत नाही अशी इलेक्ट्रॉन नळीतील रिकामी जागा; अवकाश.

अपोढ वाळू स्त्री. (भूशा.) प्रवाहातून वाहत आलेली वाळू.

अपोढ स्तर स्त्री. (भूशा.) हिमनदीच्या प्रवाहामुळे विस्तीर्ण प्रदेशावर साचलेला गाळ. [सं.]

अपोशन - अपोषण -अपोष्णी न. १. पाणी पिणे. २. आचमन; ब्राह्मणादी त्रैवर्णिकांनी संध्यादी कर्माच्या वेळी किंवा भोजनाच्या वेळी चित्राहुती घातल्यानंतर व भोजनांती तळहातावर थोडे पाणी घेऊन आचमनासारखे एकदाच पिणे : 'शुद्धमतीनें आपण । कृष्णासी दिधलें आचमन । तीन वेळां न करी जाण । सर्वापोशन एक वेळा ।'-

एरुस्व १५.१४६. ३. लग्नात जेवावयास बसताना सासूने आपल्या पतीचे नाव घेऊन जावयाच्या हातावर तूप घालणे. ४. (ल.) त्याग : 'केले अपोषण कर्मासी ।'– निगा ४२. [सं. आप : + अशन]

अपोहन न. १. त्याग; दूर करणे; घालवणे : 'सविलास अविद्यानिरसन । अपोहन या नांव ।'– एभा १३.१८५. २. (रसा.) मोठ्या रेणुभाराच्या पदार्थांपेक्षा कमी रेणुभार असलेले, सामान्यत: स्फटिकवृत्तीचे पदार्थ वेगळे करण्याची क्रिया. [सं.]

अपौरुष वि. १. मनुष्याने केलेले नव्हे ते; ईश्वरकृत. २. मनुष्याच्या आवाक्याबाहेरचे; दैवी; अतिमानुष. ३. भित्रे; भित्रेपणाचे.[सं.]

अप्तर वि. १. बिघडलेले; दोषयुक्त; नासलेले : 'तितका बयान श्रीमंतास लिहिला असतां बाजी अप्तर होती.'– मइसा. ५.११६ २. उनाड; उजाड.

अप्तरी स्त्री. बिघाड; नुकसान : 'यांत कांहीं विपरीत दिसल्यानें अधिक सावधगिरी जाली म्हणजे गोष्ट बहकण्यात येऊन अप्तरी होईल.'– मइसा ७.११६.

अप्ती स्त्री. १. आपत्ती; संकट. २. वाण; उणीव. [सं. आपत्ति]

अप्पा पहा : **अपा**

अप्पाध(धो)प्पा पु. लहान मुलांचा एक खेळ. 'अप्पा धप्पा । वेणी वेणी गप्पा । आणा दोर । बांधा चोर ।' इत्यादी गाणे म्हणून टाळ्या वाजवीत फिरावयाचे.

अप्रकट वि. १. अप्रगट; अप्रसिद्ध; विख्यात नसलेला; उघडा न केलेला; न दाखविलेला. २. अस्पष्ट; संदिग्ध; सुप्त. ३. (जीव.) दोन वैकल्पिक गुणांपैकी संकरप्रजेत न दिसणारे पण त्यापुढच्या पिढीतील काही अपत्यांत आढळणारे गुणदोष. [सं.]

अप्रकाशित वि. प्रकाशित न झालेले, केलेले; प्रसिद्ध न केलेले, झालेले (पुस्तक इ.). [सं.]

अप्रकांड वि. ज्यास बुंधा किंवा कांडे नाही असे छोटे (झाड). [सं.]

अप्रकांडकथा (अप्रकाण्डकथा) स्त्री. विसंगत भाषण; भाकडकथा; अवांतरकथा; आडकथा. [सं.]

अप्रकृत न. (साहित्य.) उपमान.
वि. विषय, प्रसंग सोडून असलेले; विसंगत; अप्रस्तुत. [सं.]

अप्रक्रिय वि. (यंअ.) असंस्कारित; कोणतीही प्रक्रिया न केलेला परंतु पुढील प्रक्रियेसाठी तयार असलेला (धातूचा तुकडा). [सं.]

अप्रगत वि. मागे राहिलेला; शास्त्रीय सुधारणात व आर्थिक दृष्ट्या मागे असलेला (देश वगैरे) : 'अप्रगत राष्ट्राचे स्वरूपही असेच झपाट्याने पालटण्याची कुवतही आजच्या विज्ञानाच्या ठिकाणी आहे.'– लोस ३. [सं.]

अप्रगल्भ वि. अपक्व; पूर्णावस्था प्राप्त न झालेले; कच्चे; पूर्ण न झालेले (विचार वगैरे). २. भिडस्त; लाजाळू. [सं.]

अप्रगामी वि. (भौ.) पुढे न जाणारे (पाणी इ.); एकच तापमान असलेले (हवामान इ.). [सं.]

अप्रचलित (अप्रचलित्) वि. प्रचारात चालू नसलेले; व्यवहारात वापरात नसलेले; व्यवहारातून गेलेले; लुप्त (शब्द, रीत वगैरे). [सं.]

अप्रचेता पु. ज्ञानी : 'येरा प्रतिग्रहो ठाकला । अप्रचेतया' – तसा ८०६.

अप्रज वि. १. संतान नसलेला; निपुत्रिक. २. प्रजा, लोक नसणारा; उजाड (गाव, राज्य वगैरे). ३. न जन्मलेला. [सं.]

अप्रणीत वि. १. न केलेले; न बनविलेले. न पुरस्कारिलेले. २. न रचलेले. ३. न उपदेशलेला; कर्तव्य म्हणून न सांगितलेला. [सं.]

अप्रतर्क्य वि. १. तर्क न करता येण्याजोगे; न जाणण्याजोगे. (ईश्वर स्वरूप-माहात्म्य इ). २. दुर्ज्ञेय.३. अवर्णनीय. [सं.]

अप्रतल वक्र पु. (ग.) एकाच प्रतलात पूर्णपणे सामावली न जाणारी वक्र रेषा. [सं.]

अप्रतिकार्य वि. (आयु.) ज्याच्यावर उपाय करता येत नाही असा; असाध्य (रोग इ.). [सं.]

अप्रतिदेय वि. तंतोतत भरून देता न येण्याजोगा; भरपाई करता न येण्याजोगा . [सं.]

अप्रतिदेय ऋणपत्र न. (व्यापार.) ज्याची परतफेड होत नाही, करता येत नाही असा कर्जरोखा.

अप्रतिदेय भाग पु. (व्यापार.) ज्याची परतफेड होत नाही असा भाग.

अप्रतिपत्ति-त्ती स्त्री. १. अज्ञेयता; गूढता. २. अनाकलनीयत्व. ३. कर्तव्यासंबंधीच्या निश्चयाचा अभाव. [सं.]

अप्रतिबंध वि. १. अडथळा न केलेले; अटकाव, हरकत नसलेले. २. (कायदा.) अनिर्बंध; निर्विवाद; तंटा, भांडण किंवा वाद नसलेले (वतन वगैरे.). [सं.]

अप्रतिबंधदाय पु. ज्या मिळकतीवर जन्मत:च मालकी हक्क प्राप्त होतो म्हणजेच असा हक्क प्राप्त होण्यास कोणत्याही प्रकारचा अटकाव नसतो ती मिळकत; बापरोटी. [सं.]

अप्रतिबंध व्यापार पु. खुला व्यापार; आयात व निर्यात मालावर जकात न घेण्याची पद्धती : 'अर्थशास्त्रावरील इंग्रजी पुस्तकांत अप्रतिबंध व्यापाराचें जें महत्त्व गाईलें असते'– लोटिकेले १.५१६. [सं.]

अप्रतिभट पु. दुसरी तोड किंवा जोड नसलेला योद्धा; दुसरा प्रतिस्पर्धी नाही असा वीर; सेनापती. [सं.]

अप्रतिम वि. ज्याची बरोबरी करणारा दुसरा कोणीही नाही असा; जोड किंवा तोड नसलेला; अद्वितीय; अनुपम. [सं.]

अप्रतिमल्ल पु. बिनजोड पहिलवान. पहा : **अप्रतिभट** : 'हे अप्रतिमल्ल जगीं । पुरता प्रतापु अंगीं ।'– ज्ञा १.११०. [सं.]

अप्रतिरव पु. अविवादित मिळकत. पहा : **अप्रतिबंधदाय**

अप्रतिवाद्य वि. वादविवादास किंवा हो नाही म्हणण्यास जागा नसलेला; खंडन करता न येणारा; निर्विवाद. [सं.]

अप्रतिष्ठा स्त्री. दुष्कीर्ती; दुलौंकिक; अपमान; फजिती; मानखंडना.

अप्रतिष्ठित वि. १. तिरस्कृत; बदनाम. २. (तत्त्व.) अस्थिरचित्त. [सं.]

अप्रतिहत वि. १. अनिरुद्ध; स्वैर; अनिर्बंध; अप्रतिबंध; नेहमी, सदोदित असणारे; अव्याहत : 'कोणत्याही भाषेची प्रगल्भता म्हणजे सर्वत्र तिचा अप्रतिहत संचार सुरू असला पाहिजे'– लोटिकेले ४.४.१५७. २. निराश न झालेला. [सं.]

अप्रतीत वि. १. माहिती नसलेले; अननुभवी; अपरिचित. २. असंतुष्ट. ३. (साहित्य.) ज्याचा अर्थ स्पष्ट होत नाही असा. [सं.]

अप्रतीति-ती स्त्री. १. अनुभवाचा अभाव; प्रतीती, अनुभव, माहिती नसणे. २. ज्ञानगोचर न होणे. [सं.]

अप्रतोख पु. असमाधान : 'भांडारेकार तो अप्रतोखु भावीतचि असति'- लीचपू ४८.

अप्रत्यय पु. १. प्रत्ययाचा, अनुभवाचा अभाव. २. अविश्वास; विश्वासाचा, भरवशाचा अभाव; बेभरवसा.
वि. (व्या.) ज्याला प्रत्यय लागत नाही असा. [सं.]

अप्रत्ययी वि. १. अनुभवशून्य. २. अविश्वासू; बेभरवशी.

अप्रत्यर्पण न. अर्पण न करणे; स्वाधीन न करणे, होणे; ताब्यात न देणे; हवाली न होणे, करणे. [सं.]

अप्रत्यक्ष वि. १. समक्ष नव्हे तो; एखाद्याच्या पाठीमागे. २. स्वत: न करता इतरांच्या मार्फत केलेला. उदा. अप्रत्यक्ष मतदान; अप्रत्यक्ष करआकारणी. [सं.]

अप्रत्यक्ष कर पु. (अर्थ.) १. व्यक्ती किंवा कंपन्या यांच्याऐवजी वस्तूंवर किंवा सेवासुखसोयींवर बसवलेला कर. २. ज्या करात कराघात (कायद्याने सरकारात कर भरण्याची व्यापारी, उत्पादक यांची जबाबदारी) व करापात (कराची रक्कम प्रत्यक्ष खिशातून देणारा ग्राहक) भिन्न व्यक्तींवर असतो असा कर.

अप्रत्यक्ष दायित्व न. अप्रत्यक्षपणे आलेली जबाबदारी (कर्ज फेडण्याची, पैसे वगैरे देण्याची).

अप्रत्यक्ष निवडणूक स्त्री. (राज्य.) प्रत्यक्ष मतदारांकडून नव्हे तर निर्वाचक गुणांमार्फत होणारी निवडणूक. उदा. राज्यसभेची निवडणूक.

अप्रत्यक्ष पुरावा पु. अनुमानिक व परिस्थितिजन्य पुरावा.

अप्रत्यक्ष प्रतिकार पु. १. प्रत्यक्ष विरोध न करणे; सरळ मार्गाने प्रतिबंध, अडवणूक न करता अन्य मार्गाने अडवणूक करणे : 'अप्रत्यक्ष प्रतिकार हें एक बलवान शस्त्र आहे.'- टिव्या. [सं.]

अप्रत्यक्ष मतदान न. मतदारांऐवजी त्यांच्या प्रतिनिधीने केलेले मतदान.

अप्रत्यक्ष लोकशाही स्त्री. (राज्य.) लोकांनी निवडून दिलेल्या प्रतिनिधींमार्फत कायदे करून चाललेली शासनव्यवस्था.

अप्रत्यादेय राशी स्त्री. वसूल न होणारा पैसा.

अप्रत्यास्थ वि. (भौ.) कठीण, घणाघाती (आघात).[सं.]

अप्रत्यास्थ संघात पु. (भौ.) अस्थितिस्थापक (घन) पदार्थांचा एकमेकांवर होणारा आघात. या आघातातून शक्ती निर्माण होते. [सं.]

अप्रदल वि. (वन.) प्रदलहीन; पाकळ्या (पुष्पमुकुट) नसलेले (फूल). उदा. गुलबक्षी; एरंड. [सं.]

अप्रदान न. (पगार, हिशेब इ.) चुकता न करणे; फेड न करणे. [सं.]

अप्रधान वि. दुय्यम; वरिष्ठ किंवा मुख्य नसलेले; गौण; कमी प्रतीचे. [सं.]

अप्रफुल्ल वि. अविकसित; न फुललेले. [सं.]

अप्रबुद्ध वि. १. अज्ञानी ; मठ्ठ; मूर्ख; मद्दड. २. अपक्व समजुतीचा. ३. माहिती नसलेला; तरबेज नसलेला; विषयाशी अपरिचित.[सं.]

अप्रभु-भू वि. १. बलहीन; सामर्थ्यहीन. २. ज्याचा दुसऱ्यावर दाब, ताबा किंवा नियंत्रण नाही असा. [सं.]

अप्रमत्त वि. १. कर्तव्यात न चुकणारा. २. सावध; हुशार; दक्ष; जागरूक. ३. उन्मत्त नसलेला; न शेफारलेला. [सं.]

अप्रमाण वि. १. पुरावा, आधार नसलेले; अविश्वसनीय; खोटे; निराधार. २. जे प्रमाण होऊ शकत नाही असे; भरमसाट : 'प्रपंची जो अप्रमाण । तो परमार्थी खोटा ।'- दास १२.१.९. ३. किंमत, महत्त्व नाही असे; गैर लागू; आदर्श न मानलेले : 'म्हणोनि भक्ति गा येथ सरे जाती अप्रमाण ।' -ज्ञा ९.४५२. [सं.]

अप्रमाणता स्त्री. (राज्य.) तर्कहीनता; बेकायदेशीरपणा. [सं.]

अप्रमाणित वि. ज्याला विशिष्ट गुणवत्तेचे, दर्जाचे प्रमाणपत्र मिळाले नाही असा; प्रमाणित नसलेला; प्रमाणित न केलेला. [सं.]

अप्रमाद पु. १. मोठा प्रमाद, दोष. (अचपळ प्रमाणे) : 'करूं आवडे अप्रमाद तो तमोगुण ।' - दास २.६.१९. २. दंगा; बंडाळी. वि. बिनचूक; दोषरहित : 'विहित परी अप्रमादें । अनुष्ठावें ।'- ज्ञा ११.१४३८. [सं. अ+प्रमाद]

अप्रमीलक भेषज न. गुंगी न आणणारे औषध.

अप्रमेय वि . १. मापता न येण्यासारखे; अमर्याद. २. निश्चित करता न येण्यासारखे; प्रमाणांनी सिद्ध करता येत नाही असा : 'तरि आतां अप्रमेया । मज शरणागता अपुलिया ।' - ज्ञा ११.५६०. [सं.]

अप्रयास पु. श्रमांचा, कष्टाचा अभाव : 'निधान लाधे अप्रयासीं । तरी कां कष्ट सायासीं ।'- गुच १.५८. [सं.]

अप्रयोजक-जिक वि. १. निरुपयोगी; कवडीमोल; अनावश्यक : 'परी रात्रीविषयी अप्रयोजिकु । जालाचि कीं ।'- अमृ ६.६४. २. गैरवाजवी; विसंगत; हेतुशून्य; अनुचित : 'हा सुधारणेचा हुतूतू अगदी अप्रयोजक होता'- लोटिकेले ४.२९४. २. कृतघ्न; उपकार न समजणारा. [सं.]

अप्रयोज्य वि. लागू न पडणारा. [सं.]

अप्रवर्ती वि. अकार्यकारी; अंमलात नसलेला, आणला जात नाही असा (कायदा इत्यादी.). [सं.]

अप्रवाही वि. न वाहणारा; घन (पदार्थ). [सं.]

अप्रवृत्ति-त्ती स्त्री. १. प्रवृत्तीचा अभाव; नावड; मनाचा ओढा नसणे. २. शास्त्रनिषिद्ध कर्म; कुमार्ग : 'जे अप्रवृत्तीचा अव्हांटा । सांडूनि विधिचिया निघे वाटा ।'- ज्ञा ७.४८. [सं.]

अप्रवेश्य वि. दुर्भेद्य; ज्यातून वाट मिळत नाही असा. [सं.]

अप्रवेश्यता स्त्री. दुर्भेद्यता; वाट मिळत नाही अशी स्थिती.[सं.]

अप्रशस्त वि. १. अरुंद; मोकळे नसलेले; चिंचोळे. २. बेडौल; विशोभित. ३. गैर; अशिष्ट; अनभिमत; संप्रदायास सोडून.[सं.]

अप्रसक्त वि. विसंगत; असंबद्ध; अप्रस्तुत; विषय, प्रसंग सोडून असलेले; अनुचित. [सं.]

अप्रसन्न वि. १. नाखुष; नाराज; असंतुष्ट; इतराजी झालेला; गैरमर्जी असलेला. २. अस्वच्छ (पाणी इ.). [सं.]

अप्रसरणशील वि. ज्याच्या अंगी विस्ताराचे – प्रसरणाचे गुणधर्म नाहीत असा; विस्तार न पावणारा. [सं.]

अप्रसवा स्त्री. (वै.) जिला मूल झाले नाही अशी स्त्री; वांझ. [सं.]

अप्रसंग पु. १. अवेळ. २. अप्रस्तुत, अयोग्य गोष्ट: 'म्हणौनि अप्रसंगु तेणें । म्हणावा कीं तो ।'– ज्ञा १८.१६२६. [सं.]

अप्रसंगालाप पु. विषय सोडून बोलणे : 'परि हे अप्रसंगालाप ।' – ज्ञा ७.३८. [सं.]

अप्रसाद पु. अवकृपा; असंतोष; नाराजी.

अप्रसि(सी)का स्त्री. हरकत; अडथळा; शंका; आक्षेप.(वा.) **अप्रसि(सी)का मांडणे** – अडथळा किंवा तक्रार करणे.

अप्रसिद्ध वि. १. अप्रकाशित; न छापलेला (ग्रंथ). २. सांदीकोंदीचा; अविख्यात; कीर्ती, लौकिक यामुळे प्रसिद्धीस न आलेला. ३. प्रचलित, रूढ नसलेला. ४. खरे अस्तित्व नसलेले; विद्यमान नसलेले; उपलब्ध नसलेले; कवींच्या असंभाव्य कल्पनेतील. जसे – खपुष्प, सशाची शिंगे, वगैरे. ५. गुप्त; हलका; क्षुद्र. [सं.]

अप्रस्तुत वि. १. चालू काळाला किंवा विषयाला अयोग्य किंवा न शोभणारे; अप्रासंगिक; अनुचित; विसंगत. [सं.]

अप्रस्तुत तथ्य असंबंधित गोष्ट किंवा घटना.

अप्रस्तुत प्रशंसा स्त्री. एक अर्थालंकार. पहा : **अन्योक्ति** [सं.]

अप्राकर्णिक वि. प्रकरणास सोडून; अप्रस्तुत. [सं.]

अप्राकृत वि. १. असामान्य; असाधारण; सृष्टिक्रमाबाहेरचा; अलौकिक; अद्‌भुत. २. (वन.) नेहमीपेक्षा वेगळी रचना असणारा. उदा. परागकोश पाकळीसमोर नसण्याची स्थिती. [सं.]

अप्राट वि. अपरंपार : 'अप्राट त्यानें पुण्य केला'– मसाप ३२०. (काथ.) [सं. अपार]

अप्राप्त वि. १. न मिळालेले; अनागत; अलब्ध. २. अकृतार्थ; (ल.) ज्यास ब्रह्मानंद मिळाला नाही असा : 'परी नेणती ते काय कीजे । अप्राप्त देखें ।'– ज्ञा २.२५२. [सं.]

अप्राप्तकाल वि. (तर्क.) दिलेल्या प्रमाणावरून सिद्ध न होणारा; तर्कशुद्ध नव्हे असा; अकालिक; अयोग्यकालिक.
पु. (तत्त्व.) १. येणारा काळ; भविष्यकाळ. [सं.]

अप्राप्त यौवन वि. वयात न आलेला; यौवनावस्था प्राप्त न झालेला; कोवळा. [सं.]

अप्राप्त व्यवहार पु. कायद्याने वयात न आलेले मूल; अज्ञान. पहा : **अजात व्यवहार** [सं.]

अप्राप्ति स्त्री. न मिळणे; प्राप्ती न होणे; (ल.) ब्रह्मानंदप्राप्तीचा अभाव.

अप्राप्य वि. अलभ्य; मिळण्यास कठीण. [सं.]

अप्रामाणिक वि. अविश्वसनीय; विश्वासार्ह नाही असा; विश्वासास अपात्र; लुच्चा; खोटा; शंका येण्यासारखा. [सं.]

अप्रामाण्य न. पुराव्याचा, आधाराचा अभाव. [सं.]

अप्रामाण्य ग्रह प. खोटे मानणे; असत्य मानणे; अविश्वास. [सं.]

अप्रार्थित वि. आगंतुक; अनपेक्षित; आकस्मिक.

अप्रासंगिक वि. अयोग्य काळी, अवेळी केलेले; विषयाला किंवा प्रसंगाला सोडून असलेले; विसंगत; असमयोचित.

अप्रास्ताविक वि. अयोग्य तऱ्हेने, अवेळी सुरुवात केलेले, सांगितलेले; प्रसंगाला न शोभणारे; अप्रासंगिक; अप्रस्तुत. [सं.]

अप्रास्य वि. अप्रशस्त; घाणेरडे : 'कुचीळ मळीन अप्रास्य ।'– आचामा २३७. [सं. अप्रशस्त]
न. कडक व्रत; उपासतापास : 'देह तुटले अत्यंत अप्रास्य केले'– स्मृस्थ १०६.

अप्रांत वि. अमर्याद : 'पृथुतरें सरळें ।अप्रांते एकें ।'– ज्ञा ११.१२४.[सं.]

अप्रिय वि. पसंत न पडणारे; न आवडणारे; नावडते. [सं.]

अप्रीत–ति–ती स्त्री. १. असंतोष; नापसंती; नावड; अरुचि. २. तिरस्कार. [सं. अ+प्रीति]

अप्रुक वि. (ना.) अलौकिक; नावीन्यपूर्ण. पहा : **अप्रूप** (ग्रा.)[सं.]

अप्रुब वि. अपूर्व; प्रिय. (गो.)[सं. अपूर्व]

अप्रूप न. अपूर्व घटना; आश्चर्य.
वि. अपूर्व. पहा : **अपरूप** [सं.अपूर्व किंवा अपरूप]

अप्रेरित वि. उत्तेजन न दिलेला; उद्युक्त न केलेला; प्रोत्साहन, प्रेरणा न दिलेला. [सं.]

अप्रोद पु. भीड; लाज; संकोच.

अप्रोदणे अक्रि. भीड वाटणे; संकोचणे; लाजणे.

अप्रौढ वि. १. लहान; वयात न आलेला : 'नाना अप्रौढी बाळकीं । तारुण्य राहे थोकी ।'– ज्ञा १२.७८. २. अप्रगल्भ. [सं.]

अप्सरण न. दोष. पहा : **अपशरण** : 'जीव देण्याचें अप्सरण माझ्यावर लादू पाहतोस काय ?'– मेनका २८.(बे.)

अप्सरा स्त्री. १. इंद्रसभेतील नर्तकी व गायिका; कंचनी (ह्या समुद्रमंथनाच्या वेळी अपः म्हणजे पाणी यापासून उत्पन्न झाल्या.); गंधर्वांगना; देवलोकीच्या नृत्यांगना. २. (ल.) अतिशय सुंदर स्त्री. [सं.]

अफ्–फ् उद्गा. धनगराचा बकऱ्या हाकण्याचा शब्द; हर्रर.

आफजाईश स्त्री. वृद्धी; वाढ. [फा. आफ्जाईश]

अफट्ट वि. तुडुंब. (गो.)

अफतर वि. बिघडलेला; नष्ट झालेला; उजाड. [अर. इफ्तर]

अफतरी स्त्री. खराबी; दुर्दशा; नाश; हानी. [फा. अब्तरी]

अफतागीर अफताबगीर पहा : **अबदागीर**

अफतादार वि. उजाड; ओसाड; न व्यापलेली; पडून राहिलेली (जमीन, घर, मकान).

अफरातफर स्त्री. १. लबाडीने केलेला अपहार; स्वतःच्या ताब्यात असलेला दुसऱ्याचा पैसा किंवा मालमत्ता लबाडीने घेणे; अपहार; खोटे हिशोब दाखवून सरकार, संस्था इ.चा पैसा लुबाडणे. २. घोटाळा; गोंधळ; गडबड (देशातील); परागंदा स्थिती (लोकांची). ३. अव्यवस्थित, विस्कळित स्थिती (वस्तूंची, कामाची). [फा.]

अफरातफरा–तफ्रीक वि. परागंदा; बेपत्ता : 'हिंदू माणूस होते तेही अफरातफरा जाहले.' –मइसा १०.२९८.

अफरातफरी क्रिवि. अव्यवस्थित रीतीने; ढिलाईने; गडबडीने; तारांबळीने. [फा.]

अफराद पु. १. सेवक. २. एकटा : 'हाली विसाजी राम, कृष्णाजी बायदेऊ याचा फर्जंद हा अफराद देशपांडेगिरीचा वारिसी होय.'– भाइसंअ १८३४.५७. [फा.इफ्राद]

अफल–ळ वि. १. निष्फळ; व्यर्थ; फुकट. २. ज्याच्यापासून काही कार्यनिष्पत्ती होत नाही असे. ३. जे फळ नव्हे ते. ज्याला फळ म्हणता येत नाही असे. [सं.]

अफल–लक अंडी न. अव. नर व मादी यांचा संयोग न होता केवळ खुराक खाऊन कोंबडीने घातलेली अंडी. यात जीव नसतो. यास बार अंडी असेही म्हणतात. [सं. अफल + अंड]

अफलाकांक्षी वि. बक्षिसाची इच्छा न धरणारा; निरिच्छ. [सं.]

अफलातून वि. १. इतरांपेक्षा निराळा; ज्याच्या वागण्यात, बोलण्यात काही विशेष आहे असा : 'रघुनाथपंत हणमंते तशीच अफलातून असामी आहे.'– श्रीयोभा २.२९२. २. विलक्षण; अप्रतिम; आश्चर्यकारक. ३. अरबी भाषेतील 'प्लेटो'चे नाव. [फा.]

अफलाद–अफवाद–अहफाद स्त्री. १. मुलीचा वंश : 'अव्लादअफ्वाद (वंशपरंपरा) देविले असे.'– मइसा १५.१५९; 'ओलाद व अहफाद चालविजे' – मइसा २०.१४१. २. दत्तक पुत्राचा वंश. ३. रखेलीची, पाटाच्या बायकोची, दासीची संतती. [फा. अहफाद्]

अफलित वि. (जीव.) नर व मादी गंतुकांचा संयोग न झालेला. [सं.]

अफवा स्त्री. कंडी; बाजारगप्पा; आवई; जिचा पुरावा, जिचे मूळ सापडत नाही, पण जी अनेकांनी ऐकली आहे अशी बातमी. [फा.]

अफसाणी, हबसाणी कागद पु. सोन्याचा वर्ख लावलेला सोनेरी बुट्ट्यांचा विशिष्ट कागद. मातब्बर लोकांना पत्रे लिहावयाची असता अशा उंची कागदाचा उपयोग करीत.

अफसोस पु. १. शोक; दु:ख. २. (ल.) पश्चात्ताप. ३. उद्गा. दु:खदर्शक उद्गार : 'अरेरे! हाय हाय!' [फा. अफसोस्]

अफळणे अक्रि. १. हिरवे, कच्चे किंवा अपक्व राहणे (फळ इ.). २. अर्धवट शिजणे (अन्न). [सं. अ+फल्]

अफाट वि. १. विस्तीर्ण; विस्तृत; विशाल (स्थळ, अरण्य, तलाव, समुद्र, इमारत, काम). २. मोठे; अचाट. ३. प्रबळ; अतिशय सामर्थ्यवान; आश्चर्यकारक; उत्कृष्ट. ४. उनाड; मोकाट (जनावर.) ५. (ल.) अशिक्षित; अडाणी; ठोंब्या; दांडगट.

अफार वि. १. अतृप्त : 'आनंदसुत विभु हा नंदनंदन अफार विचरे घरे ।'– आपद ८४. २. फार; अतिशय : 'पुष्पा वैल वारा ।परीमळ येतसे अफारा ।' – श्रीकृच १९४.

अफिण्या, अफिमी- म्या वि. अफूचे व्यसन असणारा.

अफीण–म स्त्री. अफू; खसखशीच्या बोंडातील वाळलेला मादक किंवा कैफ आणणारा चीक.[सं. अहिफेन. फा.अफीन] (व.) **अफीण उतरवणे–** एखाद्याची चांगली खोड जिरवणे. **अफीणीसारखा जीव ओढणे, लागणे**–अतिशय आवड किंवा उत्कंठा असणे; ओढा असणे.

अफीणबाज वि. अफूचे व्यसन असणारा.

अफु–फू : अफीण

अफूचा गाळावा पु. गाळलेली अफू किंवा अफूची गोळी. (वा.) **अफूचा गाळावा घेणे–** पैजेचा विडा उचलणे किंवा आणप्रमाण करणे. अशा वेळी अफू गाळून प्यायचा काही विधी रजपूतात होता.

अफूचे झाड न. (वन.) पॅपॅव्हरेसी कुलातील वनस्पती. तुर्कस्तान, इराण, चीन, ब्रह्मदेश व भारत येथे आढळते. अफूचा अर्क औषधात व गुंगी आणण्यासाठी वापरतात.

अफेक स्त्री. प्रबळ इच्छा; उत्कंठा; आशा; आवड; चट; चटक; ध्यास; ओढा. (क्रि. धरणे, बाळगणे). [सं. अपेक्षा]

अफेनद वि. जड; फेन (फेस) न देणारे; ज्या पाण्यात साबणाचा फेस जास्त व लवकर होत नाही व अन्न लवकर शिजत नाही असे खडकाळ किंवा रेताड जमिनीतील पाणी. [सं.]

अफोडी वि. न फोडता; सबंध : 'सर्वज्ञें भणीतलें अफोडी उदंबरू खाईजे.'– लीच २.५५.

अफौटे वि. न फुटणारी; अभंग : 'अफौटे ब्रिदे पढवी सैंग.'– नरुस्व ३७१.

अफ्जल वि. उत्तम; सर्वश्रेष्ठ : 'लोक म्हणतात की ती केवळ अफ्जली परी आहे.'– म्हैवा १३६.

अफ्तर, अफ्तरी, अफ्तागीर–गिऱ्या, अफ्ताब, अफ्लातून, अफ्लाद, अफ्वा, अफ्वाई पहा : **अफतर – अफवा** इ.

अबई–आबई स्त्री. १. एक फुलझाड. २. एक वेल; घेवड्याची एक जात; याला खडसंबळ, पठारी, कोयतेवाल, ब्रह्मी अशी नावे आहेत. आश्विनात शेंगा येतात त्यांची भाजी करतात.

अबक विटीदांडूच्या किंवा चेंडूच्या खेळातील शब्द 'एक'. या अर्थी. जसे – अबक, दुबक, तिबक; अबकी, दुबकी, तिबकी; एक, दोन, तीन.

अबकार पु. एक प्रकारचा विषारी किडा. हा चावल्याने अंग सुजते. [का.]

अबकारी वि. १. दारू, अफू वगैरे मादक पदार्थांवरील (जकात, कर.) २. दारु वगैरे काढण्याचा (कलाली धंदा). ३. मादक पदार्थविषयक (खाते, उत्पन्न वगैरे).

अबगाळला वि. आबाळ झालेला; ज्याच्याकडे दुर्लक्ष झाले आहे असा. (व.)

अबजब पु. हमरीतुमरी; वादावर किंवा हमरीतुमरीवर येणे; एकेरीवर येऊन केलेले भांडण; अरेतुरे. [हिं. अबे–जाबे.]

अबजाळ पहा : **अपजाळ**

अबजुक स्त्री. अवघडपणा : 'पुन्ना सुगीला पैसं साठवून झकास नवा शालू जसाच्या तसा आणायचा. त्यात एवढी काय अबजूक?'– खळाळ ३१.

वि. अवघड.

अबडू न. जाकीट : 'अंगरखे जाऊन अबडू, पाटलोणी, कोट निघाले.' –ज्ञान १८.९.१८७१.

अबतूर वि. बिघडलेले; दोषयुक्त.

अबद वि. १. बोलू नये असा; अभद्र : 'येर सकळा सोमवंते राहुनि । द्वेसिती अबद वचनीं ।।' –क्रिपु ८५३. [सं.अभद्र]

अबदा स्त्री. १. संकट; विघ्न; अरिष्ट. २. पीडा; त्रास; दु:ख; जाचणूक. [सं. आपदा]

अबदागि(गी)र स्त्री. राजे, सरदार वगैरे लोकांच्या डोक्यावर, सूर्याचे

ऊन लागू नये म्हणून मिरवणुकीच्या वेळी धरावयाचे छत्र. नवऱ्या मुलाच्या मस्तकावरही असे छत्र धरण्याची पद्धत. [फा.]

अबदागिरबाळ्या स्त्री. अव. कानात घालावयाच्या ३२ बाळ्यांपैकी एक प्रकार : 'नालबाळ्या अबदागिरबाळ्या तर्कधर ।'– अफला ५५.

अबदागिऱ्या पु. अबदागीर धरणारा सेवक.

अबदार पु. जलशाळेवरील अधिकारी. पाणी स्वच्छ, थंड करणे वगैरे कामावरचा अधिकारी. [फा. आब्दार]

अबदार क्रिवि. जपून; बेताने : 'पारूनं चुलीवरचं... गाडगं उचलून दारातल्या दगडाशेजारी अबदार ठेवलं.' –खळाळ ८२.

अबदारखाना पु. १. पिण्याच्या शुद्ध पाण्याचा खजिना, साठा; जलशाला; हौद. २. पाण्याचे खाते व त्या खात्याचे काम.

अबदारी स्त्री. अबदाराची कचेरी व काम; अबदारखाना.

अबद्ध वि. १. न बांधलेले; मोकळे; स्वतंत्र. २. (ल.) असंबद्ध; मूर्खपणाचे; विसंगत (भाषण, वर्तन वगैरे) : 'देह पांचभौतिक प्रसिद्ध । तो मी म्हणणे हे अबद्ध ।' – एभा ९.२८८. ३. ढिले; ढिलाईचे; बेकैद; बेबंद; स्वैर; स्वच्छंदी (वर्तन, वागणूक). ४. अशुद्ध; वेडेवाकडे : 'अबद्ध वांकुडें जैशातैशापरी । वाचे हरिहरि उच्चारावे ।' – तुगा ८०९. ५. चूक; प्रमाद. [सं.]

अबद्ध अधिकर्ष पु. कोणत्याही प्रकारच्या अटी जोडलेल्या नाहीत असा अधिकर्ष.

अबद्ध मंत्र पु. पिशाच्चादी साधनांचा मंत्र; अघोरी विद्या. [सं.]

अबद्धमुख वि. घाणेरड्या तोंडाचा; शिवराळ; अभद्र बोलणारा; फटकळ. [सं.]

अबधाक–णे पहा : **अपधाक–णे**

अबनाल–ळ न. तलवारीच्या म्यानाचे वरचे टोपण (चांदीचे अगर सोन्याचे).

अबनूस पु. (वन.) एबेनेसी कुलातील सदापर्णी वृक्ष. हा कोचीन, त्रावणकोर, श्रीलंका व मलाया येथे आढळतो.

अबब उद्‌गा. आश्चर्योद्‌गार; अहह!

अबरगत स्त्री. संकटाची भीती; खोटे संकट. पहा : **बलामत** (ग्रा.)

अबरगोबर क्रिवि. अव्यवस्थितपणे; ढिलाईने; गबाळपणे (क्रि. सारवणे, माखणे वगैरे).

अबरचबर न. (विप्र. अरबटचरबट); नि:सत्त्व, बेचव अन्न; नीरस–रुक्ष खाणे; बोलणे.

क्रिवि. १. मूर्खपणाने; नीरसपणाने. २. अव्यवस्थितपणे.

अबरवण न. १ वाहते पाणी. २. कापडाचा एक प्रकार.

अबरवा क्रिवि. वाहणारे पाणी, यावरून सरळ अखंडितपणे.

अबरूगबरू वि. खाऊन पिऊन पोसलेला, वाढलेला. सुखवस्तू : 'कोण अबरूगबरू हरिजन गेला तर उभा चिरून टाकतील.' – अगाअवि ५३.

अबर्गत वि. १. लहान मुलासारखा; असहाय. (कों.) २. रोगिष्ट. [सं. अर्भकवत्]

अबलक–ख वि. १. चित्रविचित्र रंगाचा; अनेक रंगांचा; सर्व शरीर लाल असून त्यात पांढरे, काळे, जर्द पट्टे असलेला हा घोडा फार दुर्मिळ होय. – अश्वप २९ : 'पंचकल्याणी घोडा अबलक ।' –ऐपो १२९. २. तेज दौड करणारे : 'हरितवर्ण अबलख वारू' – गादै ९. ३. अनेक रंगाच्या नक्षीचे. [फा. अब्लक]

अबला स्त्री. बाई; स्त्री. [सं.]

अबळ वि. १. ताकद किंवा बळ नसलेला; अशक्त; कमजोर; दुर्बळ; दीन : 'बळी अबळातें खाय ।हेचि बाधित जरी होय ।' – ज्ञा १६.३०२. २. (ल.) अज्ञानी : 'बाळकाहातीं दिधल्या फळा ।खावे हे न कळे त्या अबळा ।।' – एभा १५.२०. [सं. अबल]

अबंदपैबंद वि. अशाश्वत : 'दौलत अबंदपैबंद' – मइसा २०.२८६.

अबंध वि. निर्बंधरहित; स्वैर; मोकळा; मोकाट : 'परि अबंधा नित्य ब्रह्मभावा ।बिघाड नाही ।' –ज्ञा २.२५७. [सं. अ + बंध]

अबंधडका वि. अनागोंदी; अंदाधुंदीचा कारभार. (को.)

अबा, आबा १. वयाने मोठ्या माणसासाठी वापरायचे आदरार्थी संबोधन. २. बाप. ३. आजोबा.

अबाजबा क्रिवि. अद्वातद्वा; अचकटविचकट; वाटेल तसे : 'तो तिला अबाजबा बोलू लागला.' –धग ३५.

अबाजा पु. संबंध; अधिकार : 'मठानजीक माती खणावया तुमचे काय अबाजा आहे :' – मइसा १५.१५९.

अबाट वि. १. न बाटलेला; जो भ्रष्ट झाला नाही असा; दूषित नसलेला; दोष न देता येण्यासारखा. २. (कु.) जातीबाहेर, वाळीत न टाकलेला. [सं. अभ्रष्ट]

अबाठ वि. ज्यात कोयीची नीट वाढ झाली नाही असा.

अबादगुण पु. दुर्गुण : 'पोट्टीत काही अबादगुण आहे वाटतें, नाही रे?' –बाविबु ५५.

अबादगुणी वि. ज्यात अनेक दुर्गुण आहेत असा. (व.)

अबादान वि. समृद्ध : 'साहुकाराकरितां राज्य अबादान होते.' –आज्ञापत्र ८९.

अबाधित वि. १. बाधा, दोष नसलेला; अदूषित; आक्षेप न घेतलेला; शास्त्रादिकांनी संमती दिलेला; अविरोध. २. विरोध,प्रतिकार न करता येण्यासारखे; कायम; नाकबूल करता न येण्यासारखे. ३. उत्पत्ती, स्थिती व लय यांची बाधा न होणारे; मुक्त. ४. स्वाधीन; स्वायत्त; कोणतेही निर्बंध नसलेला. ५. परिणाम न झालेला; अविकृत; बाधा न झालेला.

अबाब पु. १. अबवाब(अव.); बाबी. २. निरनिराळ्या प्रकारचे सरकारी कर. ३. गावच्या हक्कदाराचा वाटा वजा करून सरकारला साऱ्याबद्दल जे धान्य, तेल जिन्नस द्यावयाचे ते. ४. (नगर) आंब्याच्या पिकाचा अंदाज. [फा.]

अबाबय, अबाबा उद्‌गा. आश्चर्य; अचंबा. पहा : **अबब** (व.)(वा.)

अबाबय, अबाबा करणे, वाटणे – अवडंबर माजविणे; कांगावा करणे; थैमान मांडणे; बोंबाबोंब करणे.

अबालबोध वि. अवघड; समजण्यास कठीण : 'आमचे शब्द जरी मराठी असतात तरी विचार इंग्रजी व अबालबोध असतात.' –विराशिंरो ४३. [सं.]

अबाव न. कांगावा; थैमान; बोंबाबोंब.

अबा (ब्बा) शाई–ही–अब्बाशी वि. गहिरा–गर्द तांबडा व काळसर–अब्बास फुलासारखा रंग; या रंगाचे वस्त्र. [हिं.]

अबाष्पनशील वि. (भौ.) ज्याचे लगेच बाष्पीभवन होत नाही असा. [सं.]

अबांधविक बहुपतित्व न. (समाज.) विवाहाचा एक प्रकार; एकमेकांचे नातलग नसलेले अनेक पुरुष एकाच स्त्रीशी विवाह करतात. मलबारमधील नायर जमातीत प्रचलित असलेली विवाहपद्धती.

अबिल खेळू का तबिल खेळू मुलींचा एक खेळ.

अबिस्टी वि. तेज: पुंज:'येकि थोरि अबिस्टी मुहुर्ति ।माहा भयेंकरि दिसती ।' –क्रिपु ३१.२९.

अबिळाखण स्त्री. अभिलषण; अभिलाषा; इच्छा: 'लोकीं न्हवावेया अभिळाखण । तुमी वर्जिले आळंकार भूषण ।' – क्रिपु १.१०२.

अबिळोखणे अक्रि. अभिलाषणे; अभिलाषा करणे : 'परनारी अबिळोखिलेया । ते योग्य नव्हे कवणा प्राणिया ।'–क्रिपु २.२३.७६.

अबीजी वि. (वन.) ज्या वनस्पतींना फुले किंवा बी धरत नाही अशी.

अबीजुक शाकाणू पु. (कृषि.) पुष्कळशा सूक्ष्म जीवांच्या पेशीमध्ये अतिउष्ण हवेमुळे एक वाटोळ्या आकाराचे बीजुक तयार होते. ज्या सूक्ष्म जीवांमध्ये बीजुक तयार करण्याची नैसर्गिक शक्ती नसते असे बीजुक.

अबीर पु. चंदन, केशर, कापूर, कस्तुरी अशा सुगंधी द्रव्यांच्या मिश्रणाने केलेला सुगंधी पदार्थ. [फा. अबीर]

अबुज क्रिवि. बुजल्यासारखे; ओके–ओके. (व.)[सं. अ+बुध] (वा.) **अबुज वाटणे** – न करमणे; चैन न पडणे; न सुचणे.

अबुद्ध वि. १. माहीत नसलेले; न समजलेले. २. बुद्ध धर्मीय नसलेला. [सं.]

अबुद्धि–द्धी वि. मूर्ख; समज नसलेला; शहाणा नसलेला. [सं.]

अबूज वि. अडाणी; अल्लड; चमत्कारिक; विचित्र.[सं. अबुद्ध] (वा.) **अबूज वाटणे** – गोंधळून जाणे; चैन न पडणे.

अबे उद्गा. अरे! [हिं.]

अबेदाबे स्त्री. १. अरेतुरे; हमरीतुमरी. २. उद्धटपणाची भाषा वापरणे, करणे; वाकडेतिकडे बोलणे. (क्रि. करणे). [हिं. अबेचे द्वि.]

अबोट वि. बोट न लावलेले; स्पर्श न केलेले; चव न घेतलेले; उपयोगात न आणलेले (अन्न, पदार्थ वगैरे).
न. १. अखंडित लेप; २. अनामिका : 'तें लागलेसे अबोट चंदनाचें ।' – ज्ञा १५.३.

अबोटी स्त्री. अलिप्तता; स्पर्श न करणे : 'तेथोनि देह आवघें । अबोटी कीजे ।' –ज्ञा १७.२१०.
वि. अस्पृष्ट; (ल.) विषयोपभोग न करणारे : 'अखोरी अबोटी जन्म परमेश्वरासि देयावे'– लीचउ ५८८.

अबोध पु. अज्ञान; ज्ञानाभाव : 'वस्तूसी अपुला जो अबोधु ।तो उर्ध्वी आठुलैजे कंदु ।' – ज्ञा १५.८८.
वि. १. (समाज.) जाणीव नसलेला; जागृत नसलेला. २. (मानस.) सुप्त; अव्यक्त; जागृत नसलेले (मन). [सं.]

अबोधन–ध्य न. १. मूर्खास शिकविणे. २. जाणीव नसणे; बोध न होणे. [सं.]

अबोधनीय–ध्य वि. १. सांगण्यास, जाणण्यास, बोध होण्यास, शिकविण्यास कठीण. २. जड; मंद; बुद्धिहीन. [सं.]

अबोध्यबोधन न. मूर्खाला शिकवणे. [सं.]

अबोल, अबोलका–णा, अबोल्या वि. १. मुखस्तंभ; बडबड न करणारा; जास्त बोलावयास नको असलेला; मितभाषी : 'आत्मा अबोलणा स्वयें । परि तोचि बोलतो म्हणावा निश्चयें ।' – यथादि ४.३०७. २. गाण्यातला विशिष्ट स्वरयुक्त जो बोल त्या विरहित असा : 'कां न सज्जितां वीणा ।तो नाद जो अबोलणा ।' – अमृ ५.४१. ३. मुका; स्तब्ध : 'एक सदा गाती नाचती । एक तो होती अबोलणे ।'– एभा २.६३१.

अबोलणे न. मौन : 'काही बोलसी तरि अबोलणे बोल' –चांगा २१.

अबोलण्या वि. न बोलण्यासारखा : 'तुका म्हणे नष्टा । अबोलण्या तुझ्या चेष्टा' – तुगा १४१९.

अबोला पु. १. दुसऱ्याने केलेल्या चुकीबद्दल अजिबात न बोलता राग व्यक्त करणे; कुढ्या मनाने राहणे; परस्पर मैत्रीत अंतर पडणे; रुसवा किंवा द्वेष इ. कारणांमुळे एकमेकांशी न बोलणे. २. (सामा.) मौन : 'ब्रह्माचा अबोला फिटावा । अद्वैतत्त्वें भेटावा ।' – ज्ञा १७.३२२.

अबोली स्त्री. (वन.) कोरांटी कुलातील अबोली रंगाची फुले येणारे एक लहान फुलझाड.

अब्ज न. १. एक संख्या; शंभर कोटी; अर्व. २. दहाव्या स्थानाची संख्या.

अब्ज न. कमळ.
पु. १. शंख. २. चंद्र. ३. धन्वंतरी. [सं.]

अब्जिनी स्त्री. कमलिणी : 'अद्वयाब्जिनीविकाशु । वंदूं आता ।' – ज्ञा १६.१.

अब्जिनी भोग पु. कमळिणीचे मूळ.

अब्जुग न. नवलविशेष; अद्भुत.

अब्द पु. १ मेघ. २. वर्ष. ३. सांवत्सरिक श्राद्ध : 'प्रयागी अब्दचवदा श्रीरामें सांग सारिले ।' – मोरा १३. [सं.]

अब्द वि. १. खूप. २. अभद्र.

अब्दागिरी बाळी स्त्री. कानात घालावयाची अब्दागिरीसारखी बाळी.

अब्धकणे क्रि. धक्का बसणे; भीती वाटणे.

अब्धि–ब्धी पु.समुद्र, महासागर : 'नातरी शब्दब्रह्माब्धि । मथिलेया व्यासबुद्धि ।' – ज्ञा १.५१. [सं.]

अब्धिगजाळ वि. समुद्रातल्या हत्तीसारख्या : 'कुठे पूर्वीची कूपमंडुकी । कुठे अतां ही अब्धिगजाळ ।' – मक ११७.

अब्ब– ब्बा उद्गा. अहा! ओहो! अबब. (क्रि. करणे, म्हणणे.)[ध्व.]

अब्बस स्त्री. निर्भर्त्सना; फजिती; अपमान. (क्रि. करणे).

अब्बा पु. बाप; बाबा (ख्रिस्ती व मुस्लिम समाजात). पहा : **अबा**

अब्बा उद्गा. खेळामध्ये, धरणारा मुलगा पळणाऱ्या मुलास धरावयास आला असता त्याने पकडले जाऊ नये म्हणून खाली बसताना म्हणावयाचा शब्द : 'एकाद्यास आता धरणार अशा वेळी त्याने धरण्यापूर्वी अब्बा म्हणून खाली बसावे.' – व्याज्ञा १.१३६.

अब्बाशाई–ही पहा : **अबाशाई**

अब्बाशी स्त्री. १. अबाशाही. २. लहर; मिजास. (व.)
अब्रश वि. घनश्याम; काळासावळा; ठिपकेदार. [फा. अब्रस]
अब्रह्म न. (तत्त्व.) ज्याची तार्किक उपपत्ती देता येत नाही, पण ज्याचा स्वीकार अनिवार्य आहे असा पदार्थ म्हणजे माया होय. ही माया आणि तिचा पसारा म्हणजेच अब्रह्म. [सं.]
अब्रह्मण्य वि. ब्राह्मणांनी करू नये असे; निषिद्ध.
न. ब्राह्मण्याविरुद्ध गोष्ट; पाप; दुष्कृत्य.
उद्गा. (ल.) अरेरे! घात झाला! (याअर्थी). [सं.]
अब्राह्मण पु. हिंदू धर्मातील ब्राह्मण सोडून इतर जाती.
अब्राह्मण न. ब्राह्मणांची जी विशेष कर्तव्ये त्याविरुद्ध आचरण.
अब्रू स्त्री. मान; कीर्ती; लौकिक; प्रतिष्ठा; मान्यता; इज्जत. [फा.] (वा.) **अब्रू घालवणे** – वाईट वागून लोकांचा स्वत:विषयी वाटणारा आदर गमावून बसणे. **अब्रू घेणे –** १. अपमान करणे; अप्रतिष्ठा करणे; मानहानी करणे. २. शील भ्रष्ट करणे; बलात्कार करणे. **अब्रू गाड्यावरून चालणे–जाणे**–दुष्कीर्ती होणे; बदलौकिक होणे. **अब्रू जाणे–** अपमान होणे; किर्तिनाश होणे; नालस्ती होणे.
अब्रूखाऊ– घेणा वि. १. दुसऱ्याची अब्रू घालविणारा, घेणारा. २. भ्रष्ट; मोडता घालणारा; भोंदणारा; चकविणारा; पेचात घालणारा.
अब्रूचा, अब्रूदार वि. प्रतिष्ठित; योग्यतेचा; माननीय; लौकिकवान; इभ्रतदार.
अब्रूची चाड स्त्री. मानसन्मानाची, प्रतिष्ठेची आस्था, काळजी.
अब्रूचे काकडे पु. अव. अब्रूचा नाश.
अब्रूनुकसानी स्त्री. (कायदा.) लेखाने, भाषणाने, खुणांनी अगर चिन्हांनी एखाद्याची बेइज्जत करणे; मानहानी करणे.
अभक्त वि. १. भक्त नसलेला; पूज्यबुद्धी नसलेला. २. रुष्ट; नाराज : 'तुम्ही नानावर अभक्त जाहला आहा.' –पेद ८.३१. [सं.]
अभक्ति–क्ती स्त्री. १. अप्रीती; श्रद्धेचा अभाव. २. द्वेष; नावड; तिरस्कार. [सं.]
अभद्र न. १. वाईट गोष्ट; अकल्याण; अरिष्ट : 'अभद्र व्हावे शिशुपाळासी ।' – एरुस्व १३.४२.
वि. १. वाईट; अशुभ; अमंगल; अनिष्ट (भाषण); घाणेरडे, अपशद्बाचे बोलणे; गचाळ; तिट्कारा उत्पन्न करणारे; बीभत्स; द्वाड : 'असा जरि नसे रुचे तरि न तो अभद्र क्षण ।' – केका ९४. २. वाईट नजरेचा; दुष्ट भाषण करणारा. ३. दुर्दैवी. [सं.]
अभय न. १. सुरक्षितपणाची, निर्भयतेची खात्री; हमी. २. भीती नसणे; सुरक्षितता. ३. अभयमुद्रा.
वि. निर्भय : 'स्वकर्म आचरणारे अभय जे बळी सर्वां ठाई ।' – ऐपो ४२०. [सं.]
अभयकर पु. अभय दर्शविणारी देवतेची किंवा राजाची हस्तमुद्रा : 'तुझीयेन अभयंकरे । अनावर माया हे वोसरे ।'– दास १. ४. ९. [सं.]
अभयडिंडिम पु. १. निर्भयता, सुरक्षितता असल्याबद्दल वाजविण्याचा डमरू, दुंदुभी वगैरे. २. (ल.) संरक्षणाच्या खात्रीबद्दल स्पष्टपणे जाहीर रीतीने बोलणे; सुरक्षितपणाबद्दलचे अभिवचन, कौल वगैरे. [सं.]
अभयदान न. सुरक्षिततेबद्दलची देण्यात येणारी खात्री, हमी, वचन. [सं.]
अभयपण न. अभयदान.
अभयपत्र न. (समाज.) १. परदेशात निर्भयपणे प्रवास करण्याचा परवाना. २. मर्यादित क्षेत्रात फिरण्यासाठी किंवा काही कामकाज करण्यासाठी सैन्याच्या अधिकाऱ्यांनी सर्वसामान्य माणसांना दिलेला अधिकृत परवाना. ३. सुरक्षितपणाबद्दलचे अधिकृतपत्र; कौल; सरकारच्या दहशतीने अथवा दुष्काळाने रयत परागंदा झाली असता तिला आश्वासन देण्यासंबंधीचे पत्र, दवंडी, जाहीरनामा. [सं.]
अभयमुद्रा पहा : **अभयकर**
अभयलेख पु. पहा : **अभयपत्र** : 'समुद्रयान करण्याचा जर त्यास प्रसंग आला तर कफ्तानाकडून नौकेबद्दल अभयलेख घेतल्यावाचून तो तिजवर पाऊल ठेवणार नाही काय?' – निमा ८८८.
अभयवचन पहा : **अभयदान**
अभयवन न. वन्य पशुपक्ष्यांची शिकार करण्यास जेथे मनाई आहे असे अरण्य; वन्य पशुपक्षी निर्भयतेने राहू शकतील असे जंगल.
अभयस्थान न. सुरक्षित स्थान; आश्रयस्थान; जेथे कशाचेही भय नाही असे ठिकाण. [सं.]
अभयहस्त पहा : **अभयकर** : 'धर्मप्रतिष्ठा तो सिद्धु । अभयहस्तु ।' – ज्ञा १.१३.
अभयंकर वि. भयप्रद नसलेले; भीती वाटण्यासारखे नसलेले; सौम्य. [सं.]
अभयारण्य न. पशुपक्षी मारण्यास जिथे बंदी आहे असे अरण्य; पशुपक्षी पूर्णपणे नष्ट होऊ नयेत म्हणून त्यांना सुरक्षित ठेवण्यासाठी केलेली जागा. पहा : **अभयवन** [सं. अभय + अरण्य]
अभर स्त्री. आकंठतृप्ती; पूर्णता; विटेपर्यंत समाधान (क्रि. करणे.).
वि. अतिशय तृप्त झालेला; भरलेला; श्रीमंत : 'येक लाभें अभर जाले ।' – दास ११.४.४५. [सं. आ + भृ]
अभर – अभार पु. गावाचे उत्पन्न, वसूल; कच्चा अभर किंवा अभार = काही वजा न देता एकूण जमा केलेला वसूल.
अभरवण स्त्री. १. अतृप्ती; पुरेसे न होणे; वखवख. २. आकंठ भरणे; अधिक येणे. ३. प्रमाणाबाहेर जेवण. [सं. अ + भृ]
अभरवशी क्रिवि. १. आपत्तीत; निराशेच्या अवस्थेत; आशाभंगाने ओढवलेल्या संकटात. २. बेभरवसेपणाने.
वि. विश्वासघाताने. अविश्वासाने.
अभरवसा पु. विश्वासाचा अभाव; निराशा; विश्वासघात. वि. अनिश्चित.
अभराड वि. गर्भधारणेशिवाय जाणारे वर्ष; वांझ काळ (गाय, म्हैस इत्यादींच्या बाबतीत).(कों.)
न. गर्भधारणेशिवाय राहणारे गुरू, जनावर.
अभर्जित वि. न भाजलेले : 'मृग मारुनि असंख्यात ।भक्षूनि भर्जित अभर्जित ।।' – मुआदि २.५.६४. [सं.]
अभर्तृका स्त्री. पती नसलेली स्त्री; विधवा; (प्र.) गतभर्तृका.
अभव पु. संसारनिरपेक्ष, अप्रापंचिक अवस्था; मोक्षाची स्थिती: 'ॐ नमो श्री जनार्दना । नाही भवअभवभावना ।' – एभा १.१. [सं.]

अभक्षणीय–अभक्ष्य न. निषिद्ध पदार्थ (गोमांस इ.) खाणे; खाण्यास अयोग्य ठरवलेले पदार्थ खाणे. जिवास अपायकारक पदार्थ खाणे. [सं.]

अभंग– गी वि. १. अविनाशी; अखंड; अक्षय; निश्चल; निरंतर : 'श्रीकृष्णरंगें सुरंग । अहेवपण तेणें अभंग । तेचि कुंकुम पैं चांग । मुखचंद्रीं चंद्रमा ।' – एरुस्व ७.१७. २. (ल.) ब्रह्मस्वरूप; अविनाशी स्थिती : 'हे करणी केली जनार्दनें । मज अभंगीं घातलें तेणें ।' – एभा १८.३९३. ३. न तुटलेले; न फुटलेले; न उल्लंघलेले; सतत; अविरत : 'प्रपंचाची धाडी ।अभंग हे ।' – ज्ञा १३.९९२. [सं.]

अभंग पु. १. एक मराठी लौकिक छंद. हा लगलाभेदातील (लघु–गुरू इ. भेदांच्या पलिकडचा) अक्षरसंख्यांक पद्यप्रकार आहे. यांचे लहान व मोठा असे दोन प्रकार. २. कविनाममुद्रा.

अभंग पु. अयोग्य गोष्ट; खोटी रीत : 'तेथ न सुवावा अभंगी ।आत्मराजु ।' – ज्ञा १८.२८०. [सं.]

अभंगता स्त्री. (राज्य.) (एखाद्या नियमाचा, कायद्याचा) भंग किंवा उल्लंघन न करता येण्याजोगी स्थिती. [सं.]

अभंड न. १. भांड्यातून जिन्नस तोलून देण्यापूर्वी त्या भांड्याचे वजन करण्यासाठी वजने किंवा इतर जिन्नस तराजूतील दुसऱ्या पारड्यात टाकून काटा समतोल करणे. अशा तऱ्हेने वजन करण्यासाठी टाकलेली वजने किंवा इतर पदार्थ; पासंग.(क्रि. करणे). २. जिनसांचे फार मोठे गठ्ठे; एका गाडीत दोनच डाग जातील अशा प्रकारचे मालाचे गठ्ठे. [सं.]

अभंड न. संकट, चिंता. (व.)

अभंड वि. १. पुष्कळ; अमर्याद; फार. सामा. शब्द – अभंड पाऊस –पीक – धान्य – वार इ. : 'तुका म्हणे काळें काळें केलें तोंड ।प्रकाश अभंड देखोनियां ।' – तुगा २९८६. २. कुभांडी; खोडसाळ. ३. जहांबाज; आडदांड; भांडखोर; कजाग : 'सवती ग सवती नित्य भांडती नाही कोणाचा कमजोरा ।पति पांगळा करूनि बसविला अभंड नारी शिरजोरा ।' – पला ५.९. [सं.]

अभाक क्रिवि. जरा; थोडा; न्यून. (खा.)

अभागी, अभाग्य, अभाग्यवान वि. कपाळकरंटा; खोट्या नशिबाचा; दुर्दैवी : 'त्यासी न भजे अभाग्य कोण ।'– एभा २.२२९.

अभाग्याची पुतळी स्त्री. दुर्दैवी, कपाळ करंटी स्त्री : 'तिथही अभाग्याच्या पुतळ्या, कपाळकरंट्या गोपिकाबाई.' – तोबं १९.

अभाग्ये न. अभागी माणूस : 'अभाग्यें तू नशिबान मेळौंवु जाय.' (गो.)

अभाय न. आभाळ. (खा.)

अभारण न. निरवणूक; सोपवणूक; भार घालणे, टाकणे : 'पांडवांचे अभारण घातले कवणासंगे ।'– उगी ११६. [सं. आ + भार]

अभारित वि. वजन न केलेले.

अभाव पु. १. वाण; मुळीच नसणे; शून्यता; नास्तित्त्व २. नास्तिकपणा; नास्तिकबुद्धी : 'अभावाची घेतली नरडी । धाके उदरणा तडाडी ।' – दास ५.९.४६. [सं.]

अभाव पु. १. डाव; देखावा; शंका; वहीम; अंदेशा; कल्पना; समजूत. २. भरवसा; विश्वास : 'भाषेंचे तिसरे वसतिस्थान न्यायाधिशांच्या कचेऱ्या. या ठिकाणचा मराठी भाषेच्या कैवाऱ्यांस मोठा अभाव आहे.' – निमा ११३. [सं. आ + भाव]

अभावणी स्त्री. १. पिकाचा अंदाज; आणेवारी; कोकणात खोत प्रत्येक शेताचा, पीक उभे असताना पंचांसमक्ष व पाटलासमक्ष पाहणी करून जो पिकाचा अंदाज ठरवतो तो; ठरविलेली पिकांची आणेवारी : 'अर्धेलीबद्दल पुढे मागे तक्रार पडू नये म्हणून शेतात पिके उभी असतानाच एकंदर उत्पन्नाचा अजमास किंवा अभावणी करण्यात येते'– लोटिकेले २.६०७. २. प्रत्येक शेतावरील अभावणीचे नोंदणीपत्रक हे खोताचे नोंदणीपत्रक असून त्यात एकंदर कुळांची नावे, जमीन, पीक व खोताने घ्यावयाचे पीक यांची नोंद असते. यावरूनच खतावणी म्हणून दुसरे एक नोंदणीपत्रक करतात; अंदाजपत्रक.

अभावनीय वि. १. अतर्क्य; न जाणण्याजोगे; न समजण्याजोगे; अनाकलनीय. २. अचिंतनीय; मनात घेण्यास, विचार करण्यास अयोग्य. [सं.]

अभावात्मक वि. अभावाने जाणवणारा : 'मराठी भाषेचा हा अभावात्मक कलंक'–अंया २. [सं.]

अभावात्मक पद्धति–ती स्त्री. नकारात्मक पद्धती.

अभाविक वि. १. देवावर विश्वास न ठेवणारा; श्रद्धा नसलेला; भाविक नव्हे तो. २. अतर्कित; अकल्पित; आकस्मिक; आगंतुक; विचार न केलेला; चिंतन न केलेला.

न. अल्पराशी; जवळजवळ अभाव. [सं. अ + भाव]

अभावित वि. १. अकस्मात; एकाएकी; अचानक; अकल्पित. २. अस्वाभाविक. ३. यादृच्छिक. [सं.]

अभावित नमुना चाचणी स्त्री. कोणतेही ठरावीक तत्त्व किंवा क्रम निश्चित न करता घेतलेल्या नमुन्यांची चाचणी.

अभावितपणे क्रिवि. एकाएकी.

अभावी अ. नसल्यामुळे; अभावामुळे.

अभावे ब्रह्मचर्य न. विषयपूर्ततेची साधने नसल्यामुळे, न मिळाल्यामुळे आपोआप घडणारे ब्रह्मचर्य; तुरगब्रह्मचर्य; 'वृद्धानारी पतिव्रता' यासारखा सोवळेपणा.

अभांड पहा : **अभंड**

अभांडकुभांड न. तोहमत; आळ; किचाट. पहा : **कुभांड**

अभांडीकुभांडी वि. तोहमत घेणारा; आळ घेणारा. [कुभांडचे द्वि.]

अभि उपसर्ग व शब्दयोगी अव्यय. १. सारखेपणा, साम्य, सादृश्य. उदा. अभिरूप, अभिराम (याप्रमाणे). २. सान्निध्य. उदा. अभ्यग्नी, अभिचर, अभिमुख (पुढे, समोर याअर्थी). ३. वेगळेपणा; पृथकत्व (निरनिराळ्या प्रकारे, वेगवेगळे)४. संयोग; विवक्षितपणा (संबंधी, विषयी). उदा. अभिधान. [सं.]

अभिकथन न. १. दृढकथन; निश्चित कथन. २. आळ; दोषारोप.[सं.]

अभिकथित वि. १. (कायदा.) निश्चयात्मक रीत्या कथन केलेले. २. दोषारोप केलेले. [सं.]

अभिकरण न. (अर्थ.) १. एजन्सी; अडत. २. विशिष्ट काम किंवा सेवा पुरविणारा व्यवसाय किंवा संघटना. [सं.]

अभिकर्ता पु. १. अडत्या; ठरावीक अडत घेऊन काम करणारी व्यक्ती. २. प्रतिनिधी. [सं.]

अभिकर्तृत्व न. १. दलालाचे काम किंवा अधिकार. २. मुखत्याराचे काम, अधिकार.

अभिकल्प पु. (यंत्र.) संकल्पचित्र; नकाशा; आराखडा. [सं.]

अभिकार – अभिगार – अभिघार पु. १. यज्ञात हवन करावयाच्या द्रव्यावर किंवा होमाकरिता घेतलेल्या अवदानावर तूप घालणे. २. जेवणाच्या सुरुवातीस वाढावयाचे तूप; अन्नशुद्धी. (व.) ३. (ल.) पाहुण्यांच्या पानावर थोडेसेच तूप घालणे. ४. सिंचन.

अभिकारक पु. (शाप.) एकमेकांवर क्रियाप्रतिक्रिया करणाऱ्या वस्तू, पदार्थ. [सं.]

अभिकेंद्री वि. (भौ.) बाहेरील भागाकडून रूपांतर होत होत मध्यबिंदूकडे जाणारे; केंद्रगामी; मध्याभिगामी. [सं.]

अभिकेंद्री निस्सार पु. (भूशा.) केंद्राकडे द्रव वाहून जाणे, नेणे.[सं.]

अभिकेंद्री बल न. (भौ.) केंद्रामध्ये एकत्र होणारे बल, शक्ती.[सं.]

अभिक्रम पु. १. प्रारंभ; उपक्रम; पुढाकार घेऊन काम करणे. २. जोराचा हल्ला. ३. जवळ जाणे. [सं.]

अभिक्रमण न. (भौ.) एखाद्या ठिकाणाहून, पदार्थातून किंवा एखाद्या बिंदूतून दुसरीकडे जाण्याची क्रिया. [सं.]

अभिक्रिया स्त्री. प्रतिक्रिया; आधीच्या क्रियेमुळे घडणारी उलट क्रिया, नंतर घडून येणारा बदल. [सं.]

अभिगम पु. (स्था.) प्रवेश. [सं.]

अभिगमन न. १. प्रात:काळचे अनुष्ठान, उपासना. २. मंदिराची स्वच्छता, झाडलोट. ३. जवळ जाणे; सहवास. [सं.]

अभिगृहीतक न. (तर्क.) १. सिद्ध केल्याशिवाय अगदी खरी समजून सत्य मानलेली गोष्ट. २. गृहीत कृत्य. [सं.]

अभिग्रहण न. १. (कायदा) पकडणे; काबीज करणे; जप्ती आणणे. २. लुबाडणे. ३. हल्ला, युद्धार्थ आव्हान. ४. सत्ता; वजन. [सं.]

अभिघर्षण न. (भूशा.) घासून पृष्ठभागाची झीज होणे. [सं.]

अभिघात पु. १. धक्का किंवा मार लागणे. २. आघात; धडक.[सं.]

अभिघारणे सक्रि. तुपाने सिंचन करणे : ‘नमस्कारावे वाढितां अन्न ।अभिघारावे पहिले चि जाण ।’ – गुच ३७.१२५.

अभिचार पु. १. एखाद्याला दुखापत करण्याचे किंवा त्याचा नाश करण्याचे मंत्र किंवा जादूटोणा, जारणमारण; करणी : ‘यालागीं रिघे अभिचारी ।ते ममता खरी तामस ।’ –एभा २५.१३२. २. यासंबंधी होमादिकर्म; अनुष्ठान इ. ३. हिंसा; वध. [सं.]

अभिचारक – रिक वि. १. जारणमारण करणारा; करणी करणारा : ‘आणि अभिचारकीं तिहीं ।उपद्रविजे जेतुलें कांहीं ।’ – ज्ञा १६.४००. २. जारणमारणासंबंधी; अभिचाराचे; जादूगिरीचे : ‘तेथींचा अगम अभिचारक ।वेदविरुद्ध मार्ग देख ।’ – एभा १३.१२०.[सं.]

अभिचारी पु. अभिचार करणारा; चेटक्या; मांत्रिक; जादूगार. [सं.]

अभिजन पु. १. जन्मभूमी; मातृभूमी; स्वदेश. २. कुटुंब; कुल; वंश. ३. उत्पत्ती. ४. उच्च कुल; सत्कुल. ५. पूर्वज किंवा वंशज. ६. नातलग; परिवार; सेवकजन; अनुचर. ७. समाजातील प्रतिष्ठित उच्चभ्रू वर्ग (बहुजनच्या विरुद्ध). [सं.]

अभिजनक बी न. (वन.) बी–बियाणे; प्रजननासाठी, लावणी, पेरणीसाठी उपलब्ध असलेले बी. [सं.]

अभिजनवाद पु. समाजातील निवडक उच्चविद्याभूषित व गुणी लोकांनीच राज्य करावे असे मत. [सं.]

अभिजनसत्ता स्त्री. ज्या पद्धतीत सरदार प्रमुख आहेत अशी राज्यपद्धती; उमरावसत्ता : ‘परंतु त्यांतील अभिजनसत्तेचे बीज मात्र त्यांनी नेले नाही.’ –पार्ल २७६. [सं.]

अभिजपणे सक्रि. जप करणे; पुन: पुन्हा उच्चार करणे; पठण करणे : ‘शब्दगर्भमंत्र अभिजपून लतांच्या पानांतील हिरव्या रंगाच्या मनोहारितेला हरताळ फासणार असेल.’ – विचावि २. [सं. अभि + जप्]

अभिजात वि. १. उच्चतम प्रतीचे, श्रेष्ठ; पहिल्याप्रतीचे (साहित्य, कला). २. प्रस्थापित नियम व तत्त्वे यांचे पालन करून लिहिलेले. ३. संयम, समतोल इत्यादी सांभाळून लिहिलेले. [सं.]

अभिजात– त्य वि. १. कुलीन; सभ्य; थोर मनाचा; प्रतिष्ठित; उच्च दर्जाचा : ‘तरि आतां पवित्र तयाचेचि कुळ । अभिजात्य तेचि निर्मळ ।’– ज्ञा ९.४२१. २. सुसंस्कृत; विदग्ध. ३. प्रिय; मधुर; रमणीय. [सं.]

अभिजात कृति स्त्री. उत्तम कृती; एखाद्या विशिष्ट कलाविभागातील श्रेष्ठ कलाकृती; मानदंड समजल्या जाणाऱ्या साहित्यकृती, कलाकृती. [सं.]

अभिजात तत्त्वज्ञान न. (तत्त्व.) कालाच्या ओघात नष्ट न झालेले प्राचीन व मध्ययुगातील तत्त्वज्ञान. [सं.]

अभिजाततावाद पु. (सास.) १. साहित्यातील पारंपरिक मूल्यांचे पालन करावे असे प्रतिपादणारा संप्रदाय. २. साहित्याविष्कारातीत भावनिक संयम व नियमबद्धता यांचा पुरस्कार करणारा, अद्‌भुतरम्यता वादाच्या विरोधी वाद. [सं.]

अभिजात धातु–तू पु. (रसा.) सोने व प्लॅटिनम कुलातील धातू. हवा, पाणी सामान्य आम्ले अथवा अल्कली यांची त्यांवर विक्रिया होत नाही. हे धातू निसर्गात मुक्त अवस्थेत आढळतात. [सं.]

अभिजात बी न. (वन.) ज्या बीजाची संपूर्ण जातकुळी, वंशावळ माहिती आहे असे बी. [सं.]

अभिजात भाषा ज्या भाषांचे स्वरूप संभाषणातील अथवा प्रचलित लेखनातील वापरावरून न ठरवता त्या भाषांमध्ये उपलब्ध असलेल्या साहित्यावरून निश्चित केले जाते अशा भाषा. (संस्कृत, ग्रीक, लॅटीन इत्यादी). [सं.]

अभिजात वर्ग पु. महाजन वर्ग; उमराव वर्ग; बडे लोक; खानदानी वर्ग; समाजातील प्रतिष्ठित, पिढीजात वरिष्ठ वर्ग. [सं.]

अभिजात वाङ्मय न. १. कोणत्याही भाषेतील श्रेष्ठ साहित्यकृती. वैश्विक मूल्य असलेले वाङ्मय. २. रसिकमान्य झालेले प्राचीन साहित्य. ३. संस्कृत, ग्रीक, लॅटीन आदी भाषांतील साहित्य.[सं.]

अभिजाति–ती स्त्री. १. मनाचा थोरपणा; सभ्यपणा. २. कुलीनता; उच्चवंश. [सं.]

अभिजात्य न. कुलीनता; सभ्यपणा, शास्त्रोक्तता.

अभिजित न. २८ वे नक्षत्र. उत्तराषाढा नक्षत्राचा शेवटचा (चौथा) भाग व श्रवण नक्षत्राचा १५ वा अंश एवढ्या कालास अभिजित नक्षत्र म्हणतात. या नक्षत्राचा क्रांतिवृत्ताशी संबंध नाही. हे फारच उत्तरेस आहे : 'तो मी अभिजितू म्हणे हरी ।' – एभा १६.२२१. पु. १. दोन प्रहरचे बारा वाजण्याच्या पूर्वी एक घटका व नंतर एक घटका मिळून दोन घटकांचा काळ; सूर्योदयापासून आठवा मुहूर्त : 'वीरांच्या अभिमाना झाला अस्त । मध्यान्हीं आला आदित्य । मुहूर्ती मुहूर्त अभिजित ।समयो उचित लग्नाचा ।' – एरुस्व ७.६४. २. आगंतुक; आकस्मिक; अनपेक्षित (पाहुणा, खर्च, गोष्ट). [सं.]

अभिजेता पु. जेता; विजय मिळविणारी व्यक्ती.

अभित: क्रिवि. सभोवार; सर्व बाजूंनी; सर्व दिशांनी. [सं.]

अभित्यजन न. (विधि.) सोडून जाणे.

अभित्यागी पु. सैन्यातील नोकरी सोडून पळून जाणारा, गेलेला; फरारी. [सं.]

अभित्याजक पु. (विधि.) सोडून जाणारा.

अभिदत्त भांडवल न. (अर्थ.) भरणा झालेले, केलेले भांडवल.

अभिधर्म पु. (तत्त्व.) १. बौद्ध तत्त्वज्ञानाप्रमाणे अंतिम सत्य. २. पाली त्रि-पिटक ग्रंथांमध्ये विनय-पिटक, सुत्त-पिटक व अभिधम्म-पिटक असे तीन भाग आहेत. अभिधम्मामध्ये धर्माची तत्त्वे सांगितलेली आहेत. – मतम १.२६. [सं.]

अभिधा स्त्री. १. शब्दाचा वाच्यार्थ दाखविण्याची शक्ती. २. शब्दश: अर्थ; वाच्यार्थ; यौगिक अर्थ. ३. नाव; पदवी; लक्षण : 'वाघोबा या अभिधेला शोभण्यासारखेच त्याचे नोकरीतले वर्तन होते.' – आमाणसे १. [सं.]

अभिधान न. १. नाव; नाम; संज्ञा; गुणनाम; वर्ग : 'आता विषयाभिधान । भेदु आईकें।। ' – ज्ञा १३.११६. २. नामनिर्देश; उल्लेख; संकेत शब्द; जातिवाचक नाम; अर्थबोध. ३. नाव सांगणे; नाव घेणे. ४. व्याख्या करणे; लक्षण करणे : 'आता दु:खाची आंतुवट वेली ।दोषकाट्यांची जरी भरली । तरी निजाभिधानीं घाली ।असुरी ते ।' – ज्ञा १६.२१३. ५. शब्द. ६. (व्या.) कर्त्याबद्दल विधान. ७. (अर्थ.) मूल्य, वजन, माप इ. मालिकेत प्रत्येक एककाला (युनिटला) दिलेला दर्जा. उदा. रुपयाच्या मालिकेत ५० पैसे, १० पैसे इ. नाणी. [सं.]

अभिधानकोश अनेक कोशांचे ज्ञान. (चौसष्ट कलांपैकी एक.). [सं.]

अभिधानवाद पु. अन्वयार्थवाद.

अभिधायक वि. नामनिर्देश करणारा; उल्लेख करणारा; कथन करणारा; दर्शविणारा (शब्द, वक्ता). [सं.]

अभिधावृत्ति स्त्री. शब्द व त्याचा यौगिक अर्थ यांमधील संकेत.

अभिधेय वि. नावाचे; उल्लेखिलेले; निर्दिष्ट केलेले; निर्देशिलेले; दाखविलेले; कथन केलेले.
न. अर्थ (शब्दाचा); विषय (बोलण्याचा). [सं.]

अभिध्यान न. (तत्त्व.) १. ध्यान, चिंतन, मनन. २. आतुरता.[सं.]

अभिनती स्त्री. १. एका बाजूला झुकणे. २. (मानस.) पूर्वग्रह; एकाच बाजूला असलेली मनाची प्रवृत्ती; कल. [सं.]

अभिनय पु. १. मुद्रेने किंवा अंगविक्षेपाने किंवा इतर हावभाव करून मनातील भावना व्यक्त करणे. २. (नाट्य.) ज्याचे रूप घेतले असेल त्याचा वेश, भाषण, चेष्टा, मनोविकार इत्यादी सर्व गोष्टींमध्ये अनुकरण. नाटककाराने रंगविलेल्या भूमिकेचे तंतोतंत ज्ञान, हावभाव व वेश या साधनांनी, प्रेक्षकांना करून देणे. ३. (नृत्य.) हस्तपादादी अवयवांच्या नियमबद्ध हालचालीने रस व भाव प्रकट करणे. ४. (सामान्यत:) हावभाव; चेष्टा; अंगविक्षेप. [सं.]

अभिनव वि. १. नवीन; नूतन : 'आतां अभिनव वाग्विलासिनी ।' – ज्ञा १.२१. २. अपूर्व; आश्चर्यकारक; विलक्षण : 'कृष्ण पाहावयाच्या लोभा । नयनीं नयनासी निघती जिभा । श्रवण श्रवणासी वल्लभा । अभिनव शोभा कृष्णाची ।' – एरुस्व १.७६. ३. तरुण, कोवळा. ४. ताजा, टवटवीत. ५. नवशिका.
न. नवल; आश्चर्य : 'अभिनव करिती सकळ जन । म्हणती वांझेसी गर्भधारण ।' – गुच ३९.३३. [सं.]

अभिनवणे अक्रि. १. अपूर्वतेने प्रकट होणे : ' तो शांतुचि अभिनवेल ते । परियसा मऱ्हाठे बोल ।' – ज्ञा ४.२१४. २. ताजे होणे; नवीन दिसणे. ३. शब्दांनी किंवा अभिनयाने साकार होणे. [सं. अभिनव]

अभिनवता स्त्री. नावीन्य, नवलाई, अपूर्वाई.

अभिनवतावादी वि. चाकोरीला कंटाळलेला; परिचित गोष्टींत कुतूहल न उरलेला आणि नावीन्याची इच्छा करणारा. [सं.]

अभिनंदन न. कोणी काही चांगले केल्यास किंवा कोणाचे काही चांगले झाल्यास त्याबद्दल आनंदप्रदर्शन, कौतुक, स्तुती. [सं.]

अभिनंदनीय वि. अभिनंदन करण्यालायक; प्रशंसेस पात्र. [सं.]

अभिनियोक्ता पु. आपल्या जागी दुसऱ्याची नेमणूक करणारा.

अभिनिर्णय पु. (कायदा.) संपूर्ण चौकशी करून दिलेला निर्णय, निवाडा. [सं.]

अभिनिर्णयन सक्रि. निर्णयात्मक घोषणा.

अभिनिर्णेता पु. (कायदा.) चौकशी करून निवाडा देणारा; निर्णय सांगणारा. [सं.]

अभिनिर्धारण न. (जीव.) ज्यांच्याविषयी कमी माहिती आहे अशा सजीवांची पूर्ण माहिती असलेल्या तशाच प्रकारच्या सजीवांशी साधर्म्य पडताळून पाहण्याची कृती. [सं.]

अभिनिर्धारण सक्रि. सत्काराचे भाषण करणे, अभिभाषण करणे.

अभिनिविष्ट वि. १. अभिनिवेशयुक्त; उत्सुकतापूर्वक लक्ष देणारा; पूर्ण व्यग्र किंवा एकचित्त झालेला; अती आसक्त; २. निपुण; परिचित; निष्णात असलेला. ३. गर्विष्ठ; हेकेखोर. [सं.]

अभिनिवेश पु. १. औत्सुक्य; एकचित्तता. २. निश्चय; प्रयत्न; नेट; आग्रह; धीर. ३. दमदारपणा; नैपुण्य; तरबेजपणा; प्रगती; परिचय; परिज्ञान. ४. मनावरील परिणाम किंवा ठसा; कल्पना; ग्रह. ५. अहंकार; अभिमान; आवेश. ६. (व्यापक) संचार. (क्रि. धरणे). ७. भक्ती; प्रेम. ८. उत्कट इच्छा; कळकळ. [सं.]

अभिनिवेशी वि. १. अभिनिवेश, आवेश बाणलेला. २. हेका धरणारा;

हेकट; हट्ट धरून राहणारा. ३. निग्रही; दमदार; चिवट; पिच्छा पुरवणारा. ४. चिकाटीने प्रयत्न करणारा. [सं.]

अभिनीत वि. १. हावभाव करून व्यक्त केलेले किंवा अभिनयाने दर्शविलेले (मनोविकार, भावना). २. चांगला शिकविलेला; शिक्षण दिलेला; तरबेज केलेला. ३. क्षमाशील, शांत, कृपाळू. ४. सुशोभित. [सं.]

अभिनीति-ती १. पहा : **अभिनय.** २. मैत्री; स्नेह. [सं.]

अभिनीलन न. अतिशय तापविल्याने स्टील वगैरे निळे होणे. [सं.]

अभिनेता पु. कलाकार; नट; सोंगाड्या. [सं.]

अभिनेत्री स्त्री. नटी.

अभिनेय वि. ज्याचा अभिनय करायचा ते; अभिनयातून व्यक्त करायचे ते. [सं.]

अभिन्न वि. १. पृथक् किंवा वेगळे असलेले; भेदरहित : 'एवं जीवधर्महीनु । जो जीवेंसी अभिन्नु ।' -ज्ञा १३. १०६६. २. (ल.) अद्वैत; एकरूप; सरूप : 'अभिन्न सुखमेवे आंतू । नारद आनंदें नाचत गातू ।' – एभा. १.९३. ३. (ग.) अपूर्णांक नसलेले; पूर्णांक. संकलन (बेरीज), व्यकलन (वजाबाकी), गुणन (गुणाकार), भाजन (भागाकार) या शब्दांशी जोडून उपयोग करतात. ४. अखंड सगळा. [सं.]

अभिन्नता स्त्री. एकरूप भेदरहितता; भेदाचा अभाव. [सं.]

अभिन्न परिकर्माष्टक न. (ग.) पूर्णांकाची मुख्य आठ कृत्ये. (बेरीज, वजाबाकी, गुणाकार, भागाकार, वर्ग, वर्गमूळ, घन, घनमूळ). [सं.]

अभिन्नबोधन न. एकरूपतेची जाणीव; एकरूपता सिद्धी.

अभिन्नवेशु पु. ध्यान; चिंतन; विशेष मनोधर्म. [सं. अभिनिवेश]

अभिन्यास पु. विन्यास; प्रन्यास.

अभिपट्टी स्त्री. जास्तीचा कर.

अभिपत्रक न. शासन व तत्सम संस्था यांनी काढलेले परिपत्रक, माहितीपत्रक. [सं.]

अभिपुष्टी स्त्री. निश्चयात्मक घोषणा; दुजोरा.

अभिपूरण न. अंमलबजावणी.

अभिप्राय– व पु. १. अर्थ; उद्देश; हेतू; भाव : 'तुझा अभिप्राय पाहून मला फार खेद वाटतो.' – बाळमित्र २.२२१. २. भावार्थ; सारांश; मथितार्थ : 'भक्तिचेन योगें देव । निश्चयें पावती मानव । ऐसा आहे अभिप्राव ।' – दास १.१.४. ३. मत; शेरा; सरकारी अधिकाऱ्याचा शेरा किंवा अहवाल. [सं.]

अभिप्रेत न. अर्थ; हेतू; उद्देश; योजना; सारांश.
वि. १. उद्देशिलेले; योजिलेले; ठरविलेले. २. इष्ट; प्रिय : 'निष्कामासि अभिप्रेत । सर्वदा जें ।' – ज्ञा ८.१०५; 'प्रार्थना हे या वर्गास अभिप्रेत असलेल्या साधनांपैकी मुख्य साधन आहे.' -हि २.२४३. [सं.]

अभिभव पु. पराभव; पराजय; मोड; दाणादाण : 'विघ्नी अभिभव नव्हे त्यासी । तूं हृषीकेशी रक्षिता ।' – एभा ४.१५५. [सं.]

अभिभवणे उक्रि. १. पराभव करणे; जिंकणे; घेरणे: 'ना तरी रणीं शव सांडिजे । तें चौमेरी गिधीं विदारिजे । तैसें स्वधर्महीन अभिभविजे । महादोषी ।' -ज्ञा २.२००. २. उदय पावणे; पसरणे : 'तेथ यजन म्हणिजे स्वयें यज्ञ करावे । जे कां सोमादि अश्वमेधांत बरवे ।अथवा नित्यकर्मी अभिभवे । श्रौतस्मार्तादिक ।' – स्वादि ५.४.४. [सं.अभिभव]

अभिभवन न. १. वश होणे; च्या कबजात जाणे. २. तिरस्कार; अपमान; उपमर्द.

अभिभार पु. (भौ.) रॉकेटसारख्या अवकाशयानातील यंत्रसामग्री व इंधन यांच्या वजनाव्यतिरिक्त असलेले त्यातील प्रवासी व त्यांचे सामान यांचे वजन. [सं.]

अभिभाव पु. वर्चस्व; वर्चस्व असणे. [सं.]

अभिभाषण न. १. औपचारिक भाषण; समारंभप्रसंगी करावयाचे पूर्व नियोजित भाषण. २. संसद, विधानसभा यांच्या अधिवेशनप्रसंगी राष्ट्रपती, राज्यपाल यांनी केलेले भाषण. [सं.]

अभिभूत वि. पराभूत; पराजित; वश : 'देखें कामना अभिभूत ।' – ज्ञा २.२४८. [स.]

अभिमत वि. प्रिय; संमत; पसंत.
न. १. इच्छा. २. स्वीकार. [सं.]

अभिमत व्यक्ती स्त्री. मर्जीतला मनुष्य; आवडीची व्यक्ती; कृपापात्र व्यक्ती. [सं.]

अभिमनस्क, अभिमना वि. १. विशिष्ट गोष्टीकडे मन वळले आहे असा; विशिष्ट गोष्ट ज्याच्या मनात आहे असा; चित्त एकाग्र असलेला; तल्लीन; आसक्त. २. उद्युक्त; तयार; उत्कंठित असलेला; सावधान. [सं.]

अभिमर्द पु. १. जोराने तुडविणे किंवा मर्दन करणे, मळणे; अतिशय तुडवातुडव, चेंदामेंदा; नाश; नासधूस. [सं.]

अभिमंत्रण न. १. मंतरणे; मंत्र म्हणून विशिष्ट संस्कार करणे; सुसंस्कृत करणे; मंत्राने पवित्र करणे; भारणे. २. आमंत्रण; निमंत्रण; बोलावणे; हाक मारणे. [सं.]

अभिमंत्रणे क्रि. मंतरणे; मंत्र म्हणून सुसंस्कृत, शुद्ध करणे; परिणामकारक बनवणे; बोलावणे. [सं.अभिमंत्र]

अभिमंत्रित वि. १. मंतरलेले; अभिमंत्रण केलेले; मंत्र म्हणून पवित्र केलेले. २. बोलाविलेले; आमंत्रण दिलेले – केलेले; आमंत्रित.[सं.]

अभिमंदन (भौ.) (रंग व प्रकाश) हळू हळू कमी होत जाणे.

अभिमान पु. १.स्वत्वाची जाणीव; तोरा; गर्व; मीपणा. २. आत्मिक भावना; आपलेपणाची दृष्टी किंवा जाणीव; आपल्या स्वत:विषयी किंवा आपल्या वस्तूसंबंधी 'हा माझा' असा ग्रह असणे; मन व अंत:करण लावणे किंवा गुंतविणे. त्या त्या विषयाचे जे बरे वाईट ते ते आपलेच असे वाटणे. सामा. शब्द. – कुलाभिमान, अधिकाराभिमान, जात्याभिमान, देशाभिमान. ३. एखाद्याकडे ठेवलेला, लावलेला हक्क; हक्क सांगणे; स्वत्व-स्वामित्ववाद. ४. मान; योग्य गर्व; उच्चतेबद्दलची भावना; उदात्त किंवा थोर मनोविचार. (क्रि. धरणे, भोगणे, वाहणे, मानणे, करणे). ५. ईर्षा. (वा.) **अभिमान धरणे** – एखाद्या गोष्टीबद्दल अतिशय काळजी, कळकळ, आस्था बाळगणे. **अभिमानाखाली जाणे** – १. गर्वामुळे नाश पावणे; नुकसान होणे. २. अहंकाराने बोलणे, वागणे. **अभिमानाने मरणे** – १. गर्वामुळे आपला जीव, दर्जा किंवा सौख्य नाहीसे करणे. २. काही

झाले तरी (जिवावर बेतले तरी) आपला ताठा किंवा मत, पक्ष, हेतू, हेका न सोडणे.**अभिमानास पडणे, पेटणे**–लाजेमुळे किंवा केवळ अपमानाच्या कल्पनेमुळे मोठ्या खटपटीस लागणे; ईर्षेस चढून कार्योद्युक्त होणे. **अभिमानास झोंबणे** – मन:पूर्वक अभिमान धरणे.

अभिमानणे उक्रि. अभिमान (सर्व अर्थी) धरणे, बाळगणे.

अभिमानधन वि. अभिमानाला महत्त्व देणारा; अभिमान धरणारा; स्वत:च्या शब्दास जागणारा; धीराचा; दमदार. [सं.]

अभिमानशून्य वि. अभिमान नसलेला; स्वाभिमान न बाळगणारा.[सं.]

अभिमानी वि. १. स्वत्वाची जाणीव असणारा; गर्विष्ठ. २. योग्य अभिमान बाळगणारा. [सं.]

अभिमुक्ति–क्ति स्त्री. कर्जातून पूर्णपणे मुक्त होणे; अशा प्रकारे मुक्त झाल्याचा लेखी पुरावा. [सं.]

अभिमुख वि. १. सामोरा; सन्मुख; कडे तोंड केलेला; रोख असलेला. उदा. पूर्वाभिमुख, सूर्याभिमुख, मदभिमुख इ. २. (ल.) प्रवृत्त; उद्युक्त; सज्ज असलेला; इरादा असलेला; (अमुक एका गोष्टीच्या) चिंतनात किंवा विचारात गढून गेलेला. उदा. यज्ञाभिमुख, प्रयाणाभिमुख इ. ३. अनुकूल; फायदेशीर; उत्कर्षकारक (नशीब, काल, परिस्थिती). उदा. दैवाभिमुख. [सं.]

अभिमुखता स्त्री. सुधारणा, बदल करण्याच्या दृष्टीने दिशा दाखवणे.[सं.]

अभियंता पु. (अभि.) १. धरणे, कालवे, घरे, रस्ते, यंत्रे इत्यादीचे आराखडे, बांधकाम व उभारणी करणारा तंत्रज्ञ. २. अभियांत्रिकी (इंजिनियरिंग) महाविद्यालयातील ठरावीक शिक्षणक्रम पूर्ण केलेला पदवीधर. [सं.]

अभियंत्रणा स्त्री. तंत्रज्ञास्त्र, यंत्रे, वास्तु इ. चे शास्त्र.

अभियाचना स्त्री. प्रार्थना, याचना, मिनतवारी करणे. मागणी. [सं.]

अभियान न. १. जवळ जाणे. २. कूच करणे; प्रयाण. ३. हल्ला. ४. मोहीम; आंदोलन. [सं. अभि + या]

अभियांत्रिकी स्त्री. निरनिराळी यंत्रे, संरचना व उत्पादने यांद्वारे वस्तुमात्रातील गुणविशेष व निसर्गातील ऊर्जाविषयक साधनांचा मानवी उपयोगासाठी वापर करणारे शास्त्र; वास्तुविज्ञान; शिल्पविज्ञान; धरणे, कालवे इत्यादींचे बांधकाम शिकविणारे शास्त्र; यंत्रउभारणीविद्या. उदा. स्थापत्य अभियांत्रिकी, विद्युत अभियांत्रिकी, यंत्र अभियांत्रिकी इ. [सं.]

अभियुक्त वि. १. आरोप असलेला; विरुद्ध तक्रार असलेला; आरोपित; आरोपी. २. पूज्य; पवित्र मानलेला; अधिकारी म्हणून मानलेला (ग्रंथ, ग्रंथकार). [सं. अभि + युज्]

अभियुक्त उक्ती स्त्री. अधिकारयुक्त वचन किंवा बोलणे; अभियुक्त जनांची उक्ती, सूत्र, वचन. [सं.]

अभियुक्त प्रयोग पु. अधिकारयुक्त प्रयोग; अधिकारी माणसांनी योजलेला प्रयोग. [सं.]

अभियोक्ता पु. (कायदा.) फौजदारी न्यायालयात खटला चालविणारा (वकील); फिर्याद करणारा फिर्यादी; खटला दाखल करणारा. [सं.]

अभियोग पु. १. फिर्याद; आरोप; (वादीची) तक्रार; आळ; दोष. २. वाद; युद्ध; भांडण; हल्ला : 'श्रींच्या अधिकाऱ्यासमोर वादी प्रतिवादीच्या अभियोगांत झालेला पुरावा कोणत्या तरी सभेपुढे यथेच्छ वाचीत बसण्याचे... नाकारले' – लोटिकेले. ३. फौजदारी; खटला; फिर्याद. ४. निकट संबंध. ५. (एखाद्या कामाला) वाहून घेणे.[सं.]

अभियोग्यता स्त्री. कल; योग्यता; प्रवृत्ती. [सं.]

अभियोग्यता कसोटी स्त्री. विशिष्ट प्रकारचे काम करण्यास एखादी व्यक्ती योग्य आहे की नाही हे पाहण्यासाठी घेतली जाणारी चाचणी.

अभिरति–ती स्त्री. (तत्त्व.) हर्ष; संतोष; अनुराग; भक्ती. [सं.]

अभिरक्षक पु. एखाद्या विशेष गोष्टीचा प्रतिपाळ व देखरेख करण्यासाठी नेमलेली व्यक्ती; ग्रंथ, हस्तलिखिते, प्राचीन दुर्मिळ वस्तू यांच्या सुरक्षिततेसाठी व्यवस्थापक म्हणून नेमलेली व्यक्ती. [सं.]

अभिरक्षा स्त्री. संरक्षण; प्रतिपालन; राखण. [सं.]

अभिरंग पु. (रसा.) रंगद्रव्ये, सरस, पाणी इ. एकत्र करण्याच्या पद्धतीतून रंगकलेचे विकसित झालेले तंत्र.

अभिराम वि. १. सुंदर; रमणीय. २. आनंददायक; आल्हादकारक; सुखदायक; समाधानकारक.
पु. प्रियकर; पती. [सं.]

अभिरुचि –ची स्त्री. १. चव; गोडी; आवड; शौक. २. वाङ्मयीन, कलात्मक कृतींचा हंसक्षीरन्यायाने आस्वाद घेण्याची, परीक्षण करण्याची शक्ती. [सं.]

अभिरूप वि. १. सदृश; सारखे; एकरूपी; साजेसा; शोभेसा. २. सुंदर; रम्य; देखणे; सुरेख. ३. आवडता; प्रिय. ४. लुटूपुटूची: 'एक अभिरूप लढाई आखण्यात आली.' – स्वादे १४. [सं.]

अभिरूप न्यायालय न. न्यायालय नाट्य.

अभिरूप संसद पु. संसदेतील कामकाजाचे अनुकरण करून सादर केला जाणारा मनोरंजनपर कार्यक्रम; संसदीय कामाची विडंबनपर नक्कल.

अभिरोधिता स्त्री. (भौ.) चुंबकीय प्रवाहाचे नियंत्रण करणाऱ्या साधनांची क्षमता. [सं.]

अभिरोप पु. (वै.) कलम; आरोपण. [सं.]

अभिरोपण न. (वै.) १. जखम भरून काढण्याकरता पेशीजाल, शरीरघटक किंवा धातू यांची योजना करणे. २. एका अवयवावर दुसऱ्या अवयवाचे कलम करणे. [सं.]

अभिलग्न वि. (जीव.) दिसण्यास वेगळे असणारे पण युती होणारे (दोन अवयव.) [सं.]

अभिलषित वि. इच्छित; इष्ट; प्रिय : 'जो अभिलषित मनोरुचि । पुरविता तो ।' – ज्ञा १.२७. [सं.]

अभिलक्षण न. वैशिष्ट्य; विशेष लक्षण; विशेष गुण.

अभिलाष पु. स्त्री. १. प्राप्तीची इच्छा, हेतु. २. लोभ, हाव. ३. दुसऱ्यांच्या द्रव्यादिकांचा अपहार करण्याची इच्छा.

अभिलाष(ख)णे क्रि. १. इच्छा करणे; अपहार करणे : 'शरीरनिर्वाहाविसीं । कोठे कांहीं नाभिलाखी ।' – एभा ३.५०१. [सं. अभिलाष]

अभिलाष बुद्धि–द्धी स्त्री. अपहार करण्याची इच्छा.
अभिलाषित वि. वांच्छित; मनोगत; इच्छा केलेले; लोभ ठेवलेले; हाव धरलेले. पहा : **अभिलषित** [सं.]
अभिलाषी वि. लुब्ध; लोभिष्ट; हावरा; इच्छा करणारा : 'तैसेनि साहंकारे । फळाभिलाषियें नरें ।' – ज्ञा १८.६०५. [सं. अभिलाषिन्]
अभिलेख पु. एखाद्या घटनेचा किंवा वस्तुस्थितीचा तपशील असलेला लेखी वृत्तांत; सरकारी, न्यायालयापुढील कामकाजाचा लेखी वृत्तांत; एखाद्या व्यवहाराचा सविस्तर अहवाल नोंदविणारा लेख.
अभिलेखक पु. ध्वनिलेखन यंत्र. [सं.]
अभिलेख कार्यालय (राज्य.) सरकारची दप्तरे व जुनी कागदपत्रे जेथे संग्रहीत केली जातात असे कार्यालय. [सं.]
अभिलेखन न. १. नोंद; कंपनीतील किंवा सरकारी कार्यालयातील कामकाजाची संगतवार नोंद करून ठेवणे. २. नोंदणी करण्यासाठी मिळणारे वेतन. ३. विद्युत्‌शक्तीच्या साहाय्याने ध्वनींचे लेखन करणे. [सं.]
अभिलेखपाल पु. जुन्या व ऐतिहासिक किंवा सरकारी कागदपत्रांच्या संग्रहाचा, अभिलेखागाराचा मुख्य अधिकारी. [सं.]
अभिलेखमाला स्त्री. (भूशा.) (खडकांच्या एकावर एक झालेल्या थरांची) कालानुसार विभागणी व नोंद. [सं.]
अभिलेख शाखा स्त्री. एखाद्या कंपनीतील किंवा सरकारी कार्यालयातील कामकाजाच्या संगतवार नोंदी जेथे व्यवस्थितपणे ठेवल्या जातात असा विभाग.
अभिलेखागार न. १. एखाद्या व्यक्तीच्या, संस्थेच्या किंवा शासनाच्या निरनिराळ्या कागदपत्रांचा, अभिलेखांचा संग्रह; असे अभिलेख ठेवलेली इमारत. २. जुने सरकारी व ऐतिहासिक महत्त्वाचे कागदपत्र व्यवस्थितपणे ठेवण्याची जागा. [सं.]
अभिवक्ता पु. वकील.
अभिवचन न. वचन; खात्रीचा शब्द; वाग्दान; हमी. एखाद्याची वकिली करणे; बाजू मांडणे. [सं.]
अभिवर्धक वि. (यंअ.) १. कुंडलातील (सर्किटमधील) विजेचा दाब वाढविणारे (उपकरण). २. प्रवाही पदार्थाचा दाब वाढविणारा (पंप). [सं.]
अभिवर्धन न. वाढ; विकास; वृद्धी; भर. [सं.]
अभिवंदणे सक्रि. नमस्कार करणे : 'तैसा पुढत पुढती तोचि । मियां अभिवंदिला श्रीगुरुचि ।' – ज्ञा १.२७. [सं. अभि + वन्द्]
अभिवंदन न. प्रणाम; साष्टांग नमस्कार; सर्वांगेकरून नमन; वडील, गुरू यांना नामगोत्रोच्चारपूर्वक नमस्कार करणे. [सं.]
अभिवादक वि. नमस्कार करणारा; (मी अमुक अमुक असे सांगून) अभिवादन करणारा. [सं. अभि + वन्द्]
अभिवादन न. १. वडील, गुरू यांना नामगोत्रोच्चारपूर्वक नमस्कार. २. नमस्कार; प्रणिपात; नमन. [सं.]
अभिवाह पु. खळाळ; वेगवान प्रवाह. [सं.]
अभिवाहखडक पु. (भूशा.) अति उष्णतेमुळे वितळून वाहणारा खडक. [सं.]
अभिवाहिनी स्त्री. (वै.) एका स्थानाकडून दुसऱ्या स्थानाकडे जाणारी (शीर, चेता इत्यादी.). [सं.]
अभिवाही वि. एका स्थानाकडून दुसऱ्या स्थानाकडे जाणारा. [सं.]
अभिविधि–धी पु. समावेश; अंतर्भाव; पासून–पर्यंतच्या सर्वांचा समावेश. [सं.]
अभिविन्यसन न. (वाणिज्य.) प्रदर्शन; प्रगटीकरण; वातायन.
अभिवृत्ति–त्ती स्त्री. मनाचा कल; प्रवृत्ती; एखादी क्रिया करण्यासाठी आवश्यक असलेली मानसिक पूर्वतयारी. [सं.]
अभिवृद्धि–द्धी स्त्री. वाढ; उत्कर्ष; वृद्धी; भरभराट; चढ; वाढावा; वर्धन. उदा. आयुष्याभिवृद्धी, ऐश्वर्याभिवृद्धी. [सं.]
अभिवेदन न. विनंती अर्ज; निवेदन; आपले म्हणणे किंवा गाऱ्हाणे संबंधित अधिकाऱ्यांपुढे मांडणारा अर्ज. [सं.]
अभिव्यक्त वि. स्पष्ट; स्वच्छ; उघड; खुले. [सं.]
अभिव्यक्ति–क्ती स्त्री. १. खुलासा; स्पष्टपणा; उघडपणा; स्वच्छपणा; पूर्णपणे व्यक्त करणे; पूर्ण प्रदर्शन; स्पष्ट रूपरेषा किंवा गुणवर्णन; प्रकटभाव : 'तेणे महाभूतांची ।अभिव्यक्ति होय ।' – ज्ञा १४.९२. २. अमूर्त कल्पनेला मूर्त रूप देणे. ३. विचार, भावना, अनुभव इत्यादींचा शब्द, चित्र, संगीत इत्यादी माध्यमातून केलेला आविष्कार. [सं.]
अभिव्यंजक वि. स्पष्ट, उघड व्यक्त करणारे; पूर्ण रूपरेखा, वाढ दर्शविणारे; खुलासा करणारे; गुणादिकांची अभिव्यक्ती करणारे; सूचक. [सं.]
अभिव्यंजन न. लक्ष्यार्थ; मथितार्थ; ध्वनितार्थ; प्रकट, व्यक्त, स्पष्ट किंवा सूचित करावयाचा भाव. [सं.]
अभिव्यापक वि. सर्वत्र वेढणारे, पसरणारे; सर्व कवटाळणारे, व्यापणारे; स्वीकारणारे; आक्रमण करणारे; सर्वव्यापक. [सं.]
अभिव्यापणे उक्रि. (काव्य.) सर्वत्र पसरणे, आक्रमणे, फैलावणे.
अभिव्याप्ति–प्ती स्त्री. सर्वत्र विस्तार, फैलाव, प्रसार; सर्वव्यापकता.
अभिशपन पहा : **अभिशाप**
अभिशप्त वि. १. खोटा आळ (अभिशाप) ज्याच्यावर आला आहे असा. २. शाप दिलेला : 'यांत निंद्य जे ब्राह्मणाआंतू । केव्ळ दोषी अथवा अभिशप्तू ।'– एभा १८.११३.
अभिशस्त वि. निंदित; आरोपित. पहा : **अभिशप्त**
अभिशस्ती १. आळ; आरोप. २. निंदा; अपमान.(व.) [सं.]
अभिशंसन न. १. बालंट; अभिशाप; खोटा आरोप; आळ. २. निंदा; अपमान. [सं.]
अभिशंसी वि. खोटा आरोप पसरविणारा, फैलावणारा; निंदक. [स.]
अभिशाप पु. १. अन्यायाने ठेवलेला आरोप, आळ; खोटा आरोप; ठपका. २. तळतळाट; शाप; निंदा. (क्रि. देणे) : 'असतीं कीर्ती जाईल जगचि अभिशापु देईल ।' –ज्ञा २.१९८. [सं.]
अभिशीतन न. (यंअ.) अतिशय थंड करणे; गोठवणे.
अभिशून्यन न. १. निरुपयोगी ठरणे. २. रद्द करणे.
अभिशोधन न. (भूशा.) धातूकातील अनावश्यक भाग काढून टाकून उपयुक्त खनिजाचे घातुकातील प्रमाण वाढवणे. [सं.]

अभिशोषण न सामावले जाणे; शोषले जाणे.

अभिश्रवण न. १. श्राद्धाचे ब्राह्मण जेवावयास बसले असता म्हणण्यात येणारे वेदमंत्र. २. असे मंत्र म्हणणे. [सं.]

अभिश्राप पहा: **अभिशाप :** अभिश्राप पूर्ण तुजवरी ।' – सप्र २.३.

अभिश्लेषाश्म पु. (भूशा.) संयोगातून, मिलाफातून तयार झालेला दगड. [सं.]

अभिषवण पु. १. धर्मकृत्य करण्यापूर्वी स्नान. २. सोमलतेचा रस काढणे; (सामान्यत:) मद्य तयार करणे. ३. यज्ञयाग. ४. अभिषेक. ५. (सामन्यत:) स्नान.
न. काजी; आंबील. [सं. अभि + सृ]

अभिषंग – संग पु. १. संगती; संबंध; आसक्ती; आलिंगन; संभोग. २. पराभव. ३. अकल्पित संकट. ४. भूतबाधा. ५. शपथ. ६. शाप; आळ.७. दुष्कीर्ती. ८. तिरस्कार. ९. मानसिक अशांतता. [सं.]

अभिषिक्त वि. (विप्र.) अभिषेकी. १. ज्याला अभिषेक केला आहे असा (देव, राजा). २. संस्कार करून स्थापलेला. [सं.]

अभिषेक पु. १. विधिपूर्वक व संस्कारपूर्वक स्नान घालणे; अभिषेक पात्रात पाणी, दूध वगैरे घालून मंत्र म्हणून पात्रातील पाणी थेंब थेंब पाडून देवाची मूर्ती, राजा आदींना स्नान घालणे; देवपूजेतील स्नान; धर्मसंस्कारात यजमानावर पाणी प्रोक्षण करणे; सतत धार धरणे. २. सिंचन; शिंपडणे. ३. राज्याभिषेक. [सं.]

अभिषेक(च)णे उक्रि. संस्कारपूर्वक स्नान घालून प्रतिष्ठापना करणे. [सं. अभि + सिंच्]

अभिषेक पात्र न. देवादिकांवर अभिषेक करावयास, सतत धार पडण्याजोगे सच्छिद्र भांडे. [सं.]

अभिषेकी ओलीत न. (कृषि.) थेंब ओलीत; पिकाच्या मुळालगत थेंब थेंब पाणी ठिपकत ठेवण्याची पद्धत. ठिबक सिंचन. पाण्याची फार टंचाई असलेल्या ठिकाणी या पद्धतीचा वापर करण्यात येतो.

अभिष्टव पु. स्तुती; स्तोत्र. [सं.]

अभिष्यंद न. डोळे येणे; डोळे लाल होऊन त्यातून सतत पाणी वाहणे; एक नेत्ररोग. [सं.]

अभिसरण न. १. इकडे तिकडे धावणे, वाहणे (द्रवपदार्थ). २. खाली जाणे, सरकणे. (आतड्यातील वायू). ३. ... कडे जाणे = जवळ पोहोचणे; अभिगमन; परिभ्रमण. ४. (शाप.) दोन द्रवरूपी पदार्थांचे एकमेकात संमिश्रण होणे. ५. प्रसरण; विक्षेप. उदा. उष्णताभिसरण, रक्ताभिसरण. ६. राशीक्रमातील राशींच्या किमतीस अन्तिम मर्यादा असण्याचा गुणधर्म. ७. (समाज.) वेगवेगळ्या संस्कृतींची सरमिसळ; संयोग. [सं.]

अभिसरण तंत्र न. एकसारखी फिरत राहण्याची क्रिया. [सं.]

अभिसंगति–ती स्त्री. सुसंगती; अनुरूपता; सादृश्य. [सं.]

अभिसंधान न. (मानस.) एखाद्या प्रतिक्रियेचे नैसर्गिक चेतक बाजूस ठेवून त्या ठिकाणी नव्या कृत्रिम चेतकाची स्थापना करून त्याच्या साहाय्याने हवी असलेली प्रतिक्रिया घडवून आणणे. [सं.]

अभिसंधि–धी पु. १. ध्येय; लक्ष्य; उद्देश; बेत (क्रि. ठेवणे). २. वचन. ३. मथितार्थ, आशय. ४. मत; समज. ५. करार; कराराच्या अटी. ६. फसवणूक. ७. तह करणे. ८. मित्र–भाव किंवा सलोख्याचा संबंध स्थापित करणे. (एका राजाने दुसऱ्या राजाबरोबर). [सं.]

अभिसंधित प्रतिक्षेप पु. (शिक्षण.) विशिष्ट उत्तेजनाची विशिष्ट वस्तूशी सांगड घालून मिळणारी एकचएक प्रतिक्रिया. [सं.]

अभिसंधीकरण (मानस.) पहा : **अभिसंधान**

अभिसंमुख पु. (ग.) चौकोनाचे समोरासमोरचे कोन.

अभिसंस्करण न. (समाज.) दोन भिन्न संस्कृतींमध्ये होणारी देवाणघेवाण व त्यामुळे झालेले बदल; विशेषत: आदिम समाजावर प्रगत समाजाच्या दीर्घ सहवासामुळे झालेले संस्कार. [सं.]

अभिसंहित वि. (समाज.) नियमाने किंवा संकेताने बांधलेले; कृत्रिमरित्या तयार केलेली (विशिष्ट परिस्थिती).

अभिसादन न. (जीव.) एकमेकाशेजारी असलेल्या वायूंचे, द्रवांचे किंवा घनपदार्थांचे हळूहळू आंतरमिश्रण घडून येणे. [सं.]

अभिसार पु. सांडलवंड; इकडे तिकडे पसरणे; विस्कळीत होणे; वाताहत; दाणादाण; सैरावैरा होणे. [सं.]

अभिसार, अभिसारण पु. प्रियकराची प्रेयसीशी भेट; अशा भेटीचे ठिकाण; संकेतस्थान. [सं.]

अभिसारिका स्त्री. संकेत ठरवून प्रियकराकडे ठरलेल्या जागी मीलनार्थ जाणारी स्त्री. [सं.]

अभिसाक्ष स्त्री. प्रतिज्ञापूर्वक सांगणे

अभिहत वि. १. वश झालेला; नरम झालेला; वठणीस आलेला; नम्र झालेला. २. मारलेला; पीडलेला; बडवलेला; झोडपलेला. ३. अतिक्रांत. ४. जर्जर. ५. अडवणूक झालेला. ६. गुणलेला. [सं.अभि + हन्]

अभिहस्तांकन न. (कायदा.) आपला एखादा अधिकार, हितसंबंध अगर स्वत:च्या मालमत्तेवरील हक्क दुसऱ्या व्यक्तीस देणे, त्याचे हस्तांतरण करणे. [सं.]

अभिहस्तांतरणपत्र न. मालमत्तेवरील आपला हक्क कायदेशीररीत्या दुसऱ्यास ज्या लेखाद्वारे दिला जातो तो लेख. [सं.]

अभिहित वि. १. म्हटलेले; बोललेले; कथन केलेले; नामनिर्देश केलेले. २. स्मरण दिलेला. ३. ठरविलेला. [सं.अभि + धा]

अभिहितान्वयवाद पु. शब्दांना स्वतंत्र अर्थ असतो आणि शब्दांचे स्वतंत्रपणे अर्थ केल्यावर वाक्याचा अर्थ आपोआप समजतो असे मत (नैयायिकांचे). [सं.]

अभिक्षमता स्त्री. (मानस.) उपजत क्षमता; एखाद्या विशिष्ट क्षेत्रात गुणवत्तापूर्वक काम करण्याची व्यक्तीची नैसर्गिक क्षमता, कुवत. [सं.]

अभिज्ञ वि. १. जाणणारा; माहीतगार : 'कैवल्यमार्गीचा अभिज्ञु। सांगाती हा।' – ज्ञा १६.९९. २. निपुण; कुशल; तरबेज; निष्णात; पारंगत; मर्मज्ञ. पु. परमात्मा. [सं.]

अभिज्ञता स्त्री. समज; जाणकारी; समजूतदारपणा; जाणण्याची ताकद: 'डॉ. केतकरांनी फार अभिज्ञता दाखविली आहे.' – केतका २४.

अभिज्ञा पहा : **अभिज्ञान**

अभिज्ञात वि. पूर्ण माहीत असलेले; पूर्णपणे जाणलेले; अवगत असलेले. पहा : **अभिज्ञ** [सं.]

अभिज्ञान न. १. पूर्ण किंवा खोल ज्ञान; संपूर्ण ज्ञान; माहिती. २. खूण (ओळख पटण्यासाठी केलेली किंवा दिलेली). उदा. अभिज्ञान शांकुतल. ३. चंद्रबिंबावरील काळा भाग. [सं.]

अभिज्ञानपत्र न. १ दाखला. २. शिफारसपत्र.

अभिज्ञेय वि. (भौ.) ओळख पटण्याजोगा; ओळखण्यासारखा.[सं.]

अभीप्सित वि. १. प्रिय; आवडलेले; इच्छित; वांच्छित; मनोगत. २. अनुकूल; उत्कर्षकारक; फायदेशीर.
न. कल्याण; हित. [सं.]

अभीयंक न. अभ्यंग, तैलमर्दन : 'लाळीचे पाझर येती जिभेतून ।अभीयंकावीण स्नान होते ।।' – फुसवा ४९९. [स. अभ्यंग]

अभीष्ट पहा : **अभीप्सित**

अभीष्टचिंतक वि. एखाद्याचे कल्याण इच्छिणारा; तशी प्रार्थना करणारा. [सं.]

अभीष्टचिंतन न. कल्याण व्हावे अशी (ईश्वराजवळ) प्रार्थना; इच्छा. [सं.]

अभीष्टतत्त्व न. (ग्रं.) ग्रंथांचे वर्गीकरण करताना तौलनिकदृष्ट्या ज्या विषयावर अधिक वाङ्मय प्रसिद्ध झाले असेल त्या विषयाला प्राधान्य द्यावे लागते. हे ठरविण्याचे तत्त्व. [सं.]

अभुक्त वि. १. ज्याचा उपभोग कोणी घेतला नाही असा; न उपभोगलेला; उपयोग न केलेला; उपयोगात न आणलेला. २. न जेवलेला; उपाशी; उपभोग न घेणारा. ३. ज्याने उपभोग (संभोग) घेतला नाही असा (मनुष्य). [सं.]

अभुक्त मूळ(ल) न. ज्येष्ठा नक्षत्राच्या शेवटच्या चार व मूळ नक्षत्राच्या पहिल्या चार घटिका असा आठ घटिकांचा काळ. [सं.]

अभुला वि. न भुलणारा; न विसरणारा.

अभूक स्त्री. भूकेचा अभाव; तृप्ती.

अभूट न. अभ्रे मळभ; ढग. (खा.) [सं.]

अभूत वि. न झालेला; नसलेला. [सं.]

अभूतआहरण न. गर्भित किंवा लाक्षणिक भाषण.

अभूतपूर्व वि. पूर्वी कधी झाला नाही, घडला नाही असा; अपूर्व; लोकोत्तर. [सं.]

अभूतोपमा स्त्री. असंभवनीय कल्पनेपासून घेतलेली उपमा किंवा उदाहरण; जी गोष्ट संभवनीय नाही, घडलेली नाही तिची उपमा. [सं.]

अभेद पु.१.अभिन्नता; फरक नसणे; भेद नसणे; एकरूपता; एकत्रता; एकी; एकदृष्टी व एकभावना असणे; ऐक्य : 'आतां अज्ञानाचेनि मारें । ज्ञान अभेदें वावरें ।' – अमृ ४.१. २. पहा: **अभेदभाव – मत**
वि. अभिन्न; भाग करता न येण्यासारखे; अद्वैत; एकरूप. [सं.]

अभेदभक्ति–क्ती स्त्री. आत्मा व ईश्वर (जीवात्मा व परमात्मा) एक होत ही जाणीव; तसेच या भावनेने केलेली ईश्वराची भक्ती.[सं.]

अभेदभाव, अभेदमत पु.विश्व व ब्रह्म किंवा जीव व शिव ही एकच आहेत असे मत, तत्त्व; अद्वैतमत. [सं.]

अभेदवाद पु. अभेदमत व त्याचे समर्थन. [सं.]

अभेदवादी वि. अभेदमताचे अनुकरण करणारा; अभेदमत मानणारा.

अभेदित वि. ज्यात वेगळेपणा मानला नाही असे.

अभेद्य वि. १. वेगळे न होणारे; न फुटणारे, मोडणारे, तुटणारे; अभंग; भाग न करता येण्यासारखे. २. ज्यात काही शिरू शकत नाही असे. [सं.]

अभेंड वि. अडाणी; अल्लड.(व.)

अभोक्ती स्त्री. कोणताही उपभोग न घेणारी प्रौढ विधवा : 'अभोक्त्या म्हातारीचिया परी असावे' –लीच ६१०.

अभोगत वि. १. न भोगलेले; हिशेबात न घेतलेले; अनिश्चित; न ठरवलेले; अखेरचा निकाल लागला नाही असे; अनिर्णित; न स्वीकारलेले किंवा न केलेले. २. मोघम; अजमासाने घेतलेले. [सं. अभुक्त]

अभोगती जाणे क्रि. अधोगतीस जाणे; चिरडले जाणे; चुराडा होणे; नाश होणे.पहा : **अधोगती** [सं. अधोगति]

अभोगी पु. (संगीत.) एक दाक्षिणात्य राग. गानवेळ रात्रीचा दुसरा प्रहर. याला काही लोक चुकीने कानडा रागाचा एक प्रकार मानतात. हा काफी थाटाचा मल्हार राग आहे.

अभोग्य वि. उपभोग घेण्याला अयोग्य; भोग घेता येत नाही असा.[सं.]

अभोज्य वि. न खाण्याजोगे; खाण्यास अपवित्र; अयोग्य; निषिद्ध; अभक्ष्य. [सं.]

अभोज्य अन्न वि. ज्याच्या (पतित, सुतकी इ.) हातचे अन्न खाण्यासाठी निषिद्ध मानले आहे असा. [सं.]

अभोट पु. पावसाळ्याची सुरुवात. पहा : **अगोट**

अभोळ वि. १. दुर्बल; अशक्त : 'आम्हां सारखिया अभोळां ।' – ज्ञा ५.१६६. २. अत्यंत भोळा; भाबडा. [सं. अबल]

अभौतिक वि. अजड : आधिभौतिक नसलेले; अप्राकृतिक; आधिदैविक. [सं.]

अभ्यक्त वि. तैलमर्दन वगैरे केलेला; अभ्यंग केलेला. [सं.]

अभ्यर्चणे सक्रि. पूजा करणे. [सं.]

अभ्यर्चना स्त्री. पूजा.

अभ्यर्चित वि. पूजित. [सं.]

अभ्यर्थना स्त्री. प्रार्थना; विनंती; विनवणी; याचना. [सं.]

अभ्यर्थी पु. उमेदवार; पदप्राप्तीसाठी प्रयत्न करणारा.

अभ्यर्पित वि. देऊन टाकलेले; वाहिलेले.

अभ्यसन न. अध्ययन; शिकणे.

अभ्यस्त वि. सूर्यास्ताच्या वेळी निजलेला.
क्रिवि. सूर्यास्तकाली; सूर्यास्तासमोर. [स.]

अभ्यस्त वि. १. निपुण; अभ्यास केलेला; वाकबगार; पटाईत. २. ज्याचा अभ्यास, सराव केलाआहे तो (शास्त्रादिक). ३. गुणलेला; आवृत्ती केलेला. ४. (व्या.) एकाच शब्दाची किंवा शब्दातील काही अक्षरांची पुनरावृत्ती होऊन नवीन बनणारा (शब्द). उदा. लाललाल; झुळुझुळु; फडफड; वटवट; दगडबिगड. [सं.]

अभ्यस्त अवधान न. (मानस.) अभ्यासाने आणि सवयीने लक्ष्य विषयावर केंद्रित केलेले अवधान, लक्ष. [सं.]

अभ्यंग न. १. (स्नान करण्यापूर्वी) तेल, तूप, अत्तर इत्यादी स्निग्ध पदार्थांचा शरीरास करण्यात येणारा लेप; माखणे; चोपडणे; उटी लावणे; शरीर मर्दन करणे : 'नाही अभ्यंग केशविंचरण ।तेणे जटा वळल्या आपण । हे ब्रह्मचारियासि जाण ।व्रतधारण नेमस्त ।।'– एभा१७.२८१. २. (ख्रि.)'अंक्शन' या इंग्रजी शब्दाचा पर्याय; प्रभूच्या नावाने आजारी मनुष्याच्या सर्वांगास आशीर्वादित केलेले तेल लावून त्याच्यासाठी प्रार्थना करणे :'प्राचीन एक्लेसियेमध्ये अभ्यंग करण्याचा प्रघात होता.' – ईवि १९६. [सं.]

अभ्यंगस्नान न. तेल, उटणे इ. लावून केलेले स्नान; न्हाणे. [सं.]

अभ्यंजन न. तैलमर्दन. पहा : **अभ्यंग**

अभ्यंतर न. १. आतील भाग; गाभा; मध्यभाग; अंतरंग : 'आणि अभ्यंतरिलियेकडे ।'–ज्ञा १३.३८४. २. मन; हृदय; अंतःकरण. ३. समाविष्ट झालेली जागा; माजघर; आतील बाजू. ४. अंत: करणातील हेतु : 'तुका म्हणे यासी । न लावी उशीर । माझे अभ्यंतर जाणोनियां ।'– तुगा १६४७. ५. उदर; अंतरंग; पोट : 'नित्य निर्माल्य मिरवेशिरी । चरणतीर्थ अभ्यंतरी ।'– एभा२.२९६. [सं.]

अभ्यंतरज्ञ पु. अंतर्ज्ञानी. [सं.]

अभ्यंतरज्ञान पहा : **अंतर्ज्ञान**

अभ्यंश पु. हरवलेला भाग.

अभ्यंशपद्धत स्त्री. मालाचा ठरावीक भाग देण्याची रीत.

अभ्यागत पु. १. पाहुणा; अतिथी. २. सत्कार; पाहुणचार : 'कांई करी अभ्यागतु । तुम्ही निजानंदे तृप्तु ।'– शिव ७४. [सं.]

अभ्यागत पुस्तक न. ज्यात पाहुणा आपला अभिप्राय लिहितो ते पुस्तक.

अभ्यारोप पु. फौजदारी प्रकरणातील दोषारोप.

अभ्यास पु. १. व्यासंग; सराव; परिपाठ; सवय : 'अभ्यासें प्रगट व्हावें । नाही तरी झांकोन असावें ।'– दास १९.७.१७. २. मर्म जाणण्यासाठी केलेली आवृत्ती; घोकणे; पुनरुक्ती; निदिध्यास : 'ग्रंथांत अभ्यास म्हणजे पुनरुक्ती किंवा वारंवार काय सांगितले आहे तें पहावें'– गीर २२. ३. (ग.) गुणाकार; पट. ४. (संगीत.) रागविस्तार करताना एखाद्या स्वराचे पुन्हा पुन्हा उच्चारण करणे. ५. (व्या.) एकाच शब्दाची किंवा शब्दातील काही अक्षरांची पुनरावृत्ती होऊन नवीन शब्द बनणे. उदा. लाललाल; हळूहळू; फडफड; वटवट; दगडबिगड; किडूकमिडूक. (वा.) **अभ्यासाखाली पडणे –** एखाद्याच्या नेहमीच्या सरावामध्ये असणे.

अभ्यासक वि. १. अभ्यास केलेला; निष्णात. २. अभ्यास करणारा; व्यासंगी; अध्ययनशील; एखाद्या विशिष्ट विषयाचे ज्ञान मिळविण्याजोगे असलेला (माणूस). [सं.]

अभ्यासक्रम पु. १. शाळा, विद्यापीठ इत्यादिकातील ठरावीक कालावधीत पूर्ण करण्याचा ठरावीक शिक्षणक्रम; अध्ययनक्रम; पाठ्यक्रम. २. शाळा, विद्यापीठे इ. ठिकाणी शिकवल्या जाणाऱ्या विषयांचा तपशील देणारे माहितीपत्रक. [सं.]

अभ्यासगम्य वि. सरावाने प्राप्त होणारे. [सं.]

अभ्यासजड वि. १. पांडित्य प्रदर्शन करणारा; अभ्यासाचा डौल मिरवणारा. २. अभ्यासाखाली वाकलेला; विद्याभ्यास ज्याला मानवला नाही असा. [सं.]

अभ्यासणे क्रि. अभ्यास करणे; शिकणे; सराव करणे; नेहमी परिपाठ ठेवणे; पाठांतर करणे; आवृत्ती करणे.

अभ्यासन न. अभ्यास, सराव करणे; शिकणे : 'नलगे यापरते काही करणे । नाना परींचीं अभ्यासनें । संकल्पविकल्पात्मक साधनें । सर्व त्यजीजें ।।'– परमा २.४. [सं.]

अभ्यास मंडळ न. (शिक्षण.) शासनाच्या शिक्षण विभागाने किंवा विद्यापीठाने, शाळांतील अगर विद्यापीठातील अभ्यासक्रम तयार करणे, पुस्तके नेमणे, पुस्तके लिहून घेणे, कालावधी ठरविणे इत्यादी कामांसाठी नेमलेले मंडळ. [सं.]

अभ्यासवर्ग पु. एखाद्या विषयाचा लहानसा प्रशिक्षण वर्ग. [सं.]

अभ्यासशाखा स्त्री. अभ्यासाची किंवा शिक्षणाची विशिष्ट शाखा; ज्ञानशाखा. [सं.]

अभ्यासानुवर्ती वि. (शिक्षण.) नेहमीच्या वेळापत्रकाबाहेरचा परंतु अभ्यासाला अनुकूल असलेला. [सं.]

अभ्यासिका स्त्री. लेखन, वाचन, अभ्यास यासाठी घरात अगर इतरत्र राखून ठेवलेली खोली; अभ्यास करण्याची खोली. [सं.]

अभ्यासी पहा : **अभ्यासक**

अभ्यासू वि. अभ्यासाची आवड असणारा; सतत अभ्यास करणारा.

अभ्युक्ति स्त्री. शेरा.

अभ्युत्थान न. १. भेटावयास आलेल्याच्या स्वागतार्थ उठणे; मानसन्मान (क्रि. देणे, घेणे). २. उदय; उत्कर्ष. ३. एखाद्याविरुद्ध शस्त्र उचलणे; मोहिमेवर निघणे. [सं.]

अभ्युदय पु. १. वर येणे; दिसू लागणे; उदय पावणे; उगवणे (आकाशातील ग्रह–तारे इ.). २. (ल.) उत्कर्ष; भरभराट; चालता काळ; नशीब उघडणे –उदयाला येणे; उर्जितावस्था : 'म्हणोनि जेथ श्री तेथें श्रीमंतु । जेथे तो पांडूचा सुतु । तेथ विजय समस्तु । अभ्युदयो तेथ ।।'–ज्ञा १८.१६५५. [सं.]

अभ्युदयिक न. नांदी श्राद्ध; विवाहादी समारंभाच्या आरंभी पुण्याहवाचनानंतर करावयाचा एक विधी; वृद्धिश्राद्ध. [सं.]

अभ्युदित वि. १. उगवलेला (सूर्य इ.). २. (ल.) नशीब काढलेला; अभ्युदय झाला आहे असा. ३. सूर्योदयाच्या वेळी किंवा त्यानंतर निजलेला. [सं.]

अभ्युपगम पु. १. गृहीत गोष्ट; पूर्वपक्ष; (विशेषतः प्रतिपक्षाचे म्हणणे पुढे खोडून काढण्यासाठी तूर्त) गृहीत धरून चालणे; काही वेळ अनुमती देणे; स्वीकारणे. २. जवळ जाणे, येणे; आगमन; अभिगमन.३. सारखेपणा; साम्य; तुल्यभाव; उपमान. [सं.]

अभ्युपेत्यवाद पु. पुढे खोडून काढण्यासाठी प्रतिपक्षाचे म्हणणे काही वेळ गृहीत धरून त्यावर भाषण करणे. [सं.]

अभ्र न. १. मेघ; ढग : 'ना तरी अभ्रवातें हाले ।'– ज्ञा २.२. २. ढगांची काळोखी; आभाळ; मळभ. ३. आकाश; अंतरिक्ष. ४.(ल.) संकट. [सं.]

अभ्रक पु. न. पारदर्शक व पापुद्र्यांनी युक्त असे खडकात सापडणारे एक खजिन द्रव्य. प्रकार चार- पांढरा, तांबडा, पिवळा, काळा. उद्योगधंद्यात व औषधाच्या कामी याचा विशेष करून उपयोग.

अभ्रक भस्म न. अभ्रकावर विशिष्ट प्रक्रिया करून तयार करण्यात येणारे आयुर्वेदिक औषधी भस्म.

अभ्रक मारणे न.क्रि. खडीकामावर चकाकी यावी यासाठी अभ्रकाचा भुसा वर मारणे.

अभ्रछाया स्त्री. १. ढगाची सावली. २. (ल.) क्षणभंगुरता; पाण्यावरचा बुडबुडा. [सं.]

अभ्रछायापटल-पडळ न. ढगांनी आकाश आच्छादिले जाणे, व्याप्त होणे, किंवा व्याप्त झालेली स्थिती, अवस्था; मेघावरण. [सं.]

अभ्रट न. अभ्रयुक्त आकाश; मळभ. [सं. अभ्र]

अभ्रट-अभ्राट वि. गर्भधारणेशिवाय असलेली; गाभास न गेलेली; गाभण न राहिलेली (गाय, म्हैस इ.) भाकड.

अभ्रमु-मू स्त्री. (इंद्राचा हत्ती) ऐरावताची मादी : 'त्यासि जयश्री न त्यजि तसि जशि ऐरावतासि अभ्रमु रे ।'- मोसभा ७.८२. [सं.]

अभ्रा पु. छत्री, लोड, तक्या, गादी, गालिचा इत्यादिकांवरील वस्त्रांचे आच्छादन. (अभ्र आकाशास झाकते याप्रमाणे). [सं.]

अभ्रांत वि. भ्रांतिरहित; नि:संशय : 'तरि मी धनंजयाधिक होईन तुज जय घडेल अभ्रांत ।' - मोकर्ण २०.४१. [फा. अब्र] [सं.अ+भ्रांति]

अभ्रिका १. धुके व धूळ यांनी बनलेला छोटा ढग; आकाशगंगेतील फिकट, धुरकट व स्पष्ट सीमा नसलेले भाग. २. लहान मेघ; नीहारिका; लहान तेजोमेघ : 'नुसत्या डोळ्यांनी जी तारका अंधुक दिसते तीच साध्या दुर्बिणीने पाहिल्यास तेथे असंख्य तारकांचा समुदाय दिसतो. त्यासच अभ्रिका किंवा तेजोमेघ म्हणतात.'- अंद १३४. [सं.]

अमइ उद्‌गा. अगबाई; आई ! (आश्चर्य - उद्‌गारवाचक) : 'अमइ निरखिली म्या चोरटी चौंदिसां गे ।'- आकं १८.

अमका वि. १. कोणी एक इसम; फलाणा; कोणी विवक्षित मनुष्य; कोणी एक : 'लोक म्हणतील अमक्याचा अमुक । घरोघरी मागतो भीक ।'- नव १८.५१. २. (नामाबरोबर उपयोग) कोण; विशिष्ट; विवक्षित (माणूस, पदार्थ). [सं.अमुक]

अमकातमका-ढमका-धमका वि. कोणीतरी; काहीएक (इसम, वस्तू). [अमकाचे द्वि.]

अमत्र न. पात्र; भांडे. [सं.]

अमद स्त्री. आगमन; येणे; उत्पन्न होणे; उत्पत्ती : 'येकायेकीच पाण्याची अमद आल्यामुळे कितेक माणसे असावधपणे मेलीं गेलीं व जिंदगीस तर ठिकाणच नाही' - मइसा ७.७०. [फा. आमद]

अमद(दा)नी स्त्री. १. हंगामात उत्पन्न होणाऱ्या वस्तू; विवक्षितकाली बाजारामध्ये येणारा माल. २. हंगाम; मोसम; सुगी; विपुलता. ३. आयात मालावरील जकात; दस्तुरी. ४. (जकाती भाषेत) नव्या रस्त्यावरील, पुलावरील किंवा नदीतील तरीवरील रहदारी; व्यापारी वाहतूक. ५. उत्कर्षाचा, भरभराटीचा काळ; उर्जित काळ. ६. अवांतर मिळकत; खेरीज प्राप्ती; आगंतुक लाभ; आडमिळकत. ७. कारकीर्द; अंमल. ८. आवक; उत्पन्न; वसूल : 'चहूकडून गल्ला येथे येण्याची आमदानी बंद जाली'- मइसा ५.४४. ९. मुक्काम; वस्ती; स्वारी : 'प्रस्तुत पंतप्रधान यांची आमदानी कोणते ठिकाणी झाली; नदी कोणते उतरास उतरतात हे लिहावे' - ऐलेसं ११८४. [फा.]

अमन वि. मनरहित; निर्विकार : 'व्रत तप यज्ञ दान त्याहून अधिक हरीचे ध्यान । निमिषामाजी समाधान । अमन मन होऊनि ठाके ।।' - एरुस्व ४.२२. [सं. अ+मन]

अमन स्त्री. शांती. [फा.]

अमनचमन-चमीन-चैन स्त्री. १. शांती-समृद्धी; वैपुल्य; मुबलकपणा. २. मौज; मजा; गंमत.
वि. विपुल; भक्कम; पुष्कळ; अघळपघळ; अतिशय; उदंड; यथेच्छ.
क्रिवि. सुरक्षितपणे; शांतपणे; निर्धास्तपणे; सुखाने; चैनीने. [फा.]

अमनमन न. 'मन' या उपाधिरहित मन; मनावाचून उत्पन्न झालेला आदी संकल्प : 'इये प्रकृति पुरुषें दोनी । उपजतीं जयाचिया अमनमनीं ।' -ज्ञा १.२७२. [सं.]

अमनसभा स्त्री. शांतता सभा; जातीय, धार्मिक दंगलीच्या प्रसंगी शांतता प्रस्थापित करण्याचे उपाय सुचविणारी सभा. [फा. अमन]

अमनस्क-स्थ वि. १. विमनस्क; मनरहित; शून्यमताचा; लक्ष नसलेला; व्यग्रचित्त उदास : 'तया अमनस्काचे मन । बुद्धीही होय ।'- ज्ञा १३.१००२.

अमनस्कता स्त्री. (वै.) प्राथमिक बौद्धिक वाढीच्या अभावी झालेली मानसिक अवस्था मतिमंदता. [सं.]

अमनी उद्‌गा. आई ! अगबाई ! इत्यादी उद्‌गार; पहा : **अमई** : 'मुखि म्हणती अमनी अमनी ।' - आपद ९०.

अमर वि. ज्याला मरण नाही असा; मृत्यूच्या आधीन नसलेले; मृत्युरहित; नाशरहित : 'सहजे दुर्वेचा डिरु । आंगेचि तव अमरू । वरी आला पुरू । पीयुषाचा ।।'- ज्ञा १४.२८.
पु. अमर्त्य; देव; देवता; सुर : 'कृष्णरस जे सेवित । तयांसि फिकें होय अमृत । अमर अमृतातें सेवित । तेही चरफडित हरिरसा ।।' - एरुस्व १.७७. [सं.]
न.करचंद-फळ.(गो)

अमरओळी, अमरोळी स्त्री. योगमार्गातील एक सिद्धी : 'अमरओळीचा देह' - लीचपू १९८.

अमरकंद-कांदा पु. १. या नावाच्या अनेक प्रकारच्या वनस्पती व कांदे आहेत. उदा- गुळवेल; कोरफड; निर्गुडी इत्यादी. २. अमरवेलाचा कांदा, गड्डा : 'नवसार अमरीसी वाटुनु अंजन कीजे '- वैद्यक ७७. ३. (काल्पनिक) सर्व रोगनाशक मुळी. हिच्या सेवनाने तारुण्य कायम राहते अशी कल्पना आहे. ४. महाबळेश्वराकडे मिळणारा एक कांदा.

अमरकाया स्त्री. न मरणारे शरीर; निरोगी व जोमदार शरीर. [सं.]

अमरतरु -रू कल्पवृक्ष; स्वर्गातला वृक्ष; देवदार. [सं.]

अमरता स्त्री. अमरपणा; चिरंजीवपणा; मरण नसणे; नष्ट न होणे.

अमरपट्टा-टा, अमरपत्र-पाट (अमर्‌पट्टा) पु. अमरपणाचा लेख;

मृत्यूपासून सुटका केल्याचा हुकूम– आज्ञा– ताम्रपट; मरण न येण्याचे आश्वासन : 'तू आपणाला महाराणी म्हणवितेस म्हणून तुला देवाकडून अमरपट्टा थोडाच मिळाला आहे ?' –रामह. [सं.अमर+पट]

अमरपण पहा : **अमरता** : 'सेविती अमृतसरिता । रोगु दवडूनि पंडुसुता । अमरपण उचिता । देऊनि घाली ।'– ज्ञा १५.५८३.

अमरलोक पु. स्वर्ग.

अमरवेल स्त्री. १. सोनवेल; आकाशवेल; ही आंब्याच्या झाडावरही उगवते. हिची पाने सूक्ष्म असतात किंवा नसतात. ही वेल पिवळ्या रंगाची व संपूर्ण परोपजीवी असते. २. पहा : **अमृतवल्ली**

अमरसाहित्य न. मरणास प्रतिबंध करणारे साधन; अंगात घालावयाचे चिलखत इत्यादी : 'अमर साहित्य अंगातील काढोन.'– मइसा २.१९३.

अमरंथ न. १. कोरांटी, गुलमखमल वगैरे फुलझाडे. २. तांदुळजा, माठ, राजगिरा वगैरे पालेभाज्या. [सं.]

अमराचार्य पु. देवांचा गुरू; बृहस्पती; एक पदवी.

अमराधिप पु. देवांचा राजा इंद्र. [सं.]

अमरावती स्त्री. इंद्राची राजधानी : 'जेथ अमरत्व हेचि सिंहासन । ऐरावतासारिखे वाहन । राजधानी भुवन । अमरावती ।।' – ज्ञा ९.३२०.

अमरांगना स्त्री. **अप्सरा** [सं.]

अमर्त्यभाव पहा: **अमरता**

अमर्पीत न. १. आम्लपित्त रोग. (गो.) २. नाकातून निघणारे रक्त. [सं. आम्लपित्ताचा अप.]

अमर्याद वि. १. (लोक, शास्त्र इत्यादींच्या) मर्यादेच्या किंवा योग्य सीमेच्या पलीकडे गेलेला; ठरावीक मर्यादा उल्लंघन करणारा; स्वैर; स्वेच्छाचारी; मोकाट; अव्यवस्थित; (ल.) फन्दी; अनाचारी; चैनी. २. अतिशय; अत्यंत; प्रमाणाबाहेर; बेसुमार; कल्पनेच्या बाहेर; विपुल (क्रिया, रक्कम, गुण, इसम वगैरे). [सं.]

अमर्यादा स्त्री. १. सीमा, मर्यादा यांचे उल्लंघन; मर्यादातिक्रम. २. अनादर; अपमान; उद्धटपणा; विनय सोडून वागणे. [सं.]

अमर्ष पु. क्रोध; संताप; असहनशीलता : 'जगचि देह जाहले । म्हणोनि प्रियाप्रिय गेले । हर्षामर्ष ठेले । दुजेविण ।।'– ज्ञा १२.१६८.
वि. सहन न करणारा; न सोसणारा; असहिष्णू. [सं.]

अमल वि. १. मलरहित; शुद्ध; स्वच्छ; चकचकणारे : 'उघडी अमल राजीव नयन ।' – रावि ६.२४८.

अमल वि. आवळी; शिकेकाई; खडीसाखर. [सं.]

अमल पु. १. अधिकार; स्वामित्व; सत्ता; राज्य; हुकूम. २. बजावणी; निवाडा लागू करणे; कृतीत आणणे : 'पुढे अमलात येईल ते मागाहून विनंती लिहू'– दिमरा १.३७. ३. कैफ; नशा; औषधाचा पगडा : 'दारूच्या अंमलात झमाझम उडू लागल्या तलवारा.'– ऐपो ३२४. ४. पदार्थातील कैफ आणणारा गुण. ५. दारू, गांजा वगैरे कैफी पदार्थ : 'रुक्या दोरूक्याचा अमल सेउनि' – दावि ४५२. ६. सुभा, मामला इत्यादी जागा; हुद्दा; अधिकार. ७. (अमीन अप.) जमिनीचा सारा वसूल करणारा सरकारी अधिकारी; कलेक्टर; ह्यावरून सध्या खेड्यातील सारावसुलीतील एक हक्क. ८. वेळ; काळ; प्रभाव: 'साखरा वाटून दीड प्रहरचे अमलात तोफांचे बार पाच करविले' –ख ११.५६९६. [फा.अर. अमल] (वा.) **अमल करणे –**मादक पदार्थ खाऊन कैफांत गुंग होणे; दारू वगैरे घेणे; **अमल गाजविणे**– अधिकार चालविणे; **अमलाच्या जोराने–**अधिकारामुळे प्राप्त झालेल्या सत्तेने. **अमलात आणणे–** १. (निवाडा, ठराव, हुकूम वगैरे) लागू करणे. २. (गाव किंवा देश वगैरे) आपल्या सत्तेखाली आणणे; ताब्यात घेणे. ३. कृतीत आणणे : 'तो निश्चय अंमलातहि आणला.' – वज्राघात ४६.

अमलकलम न. क्रियालेख : 'बोलण्यात गोष्टी आल्या असतील, परंतु दस्तैवज अथवा वचन, शपथ, क्रिया, अमलकलम असे काही झाले नाही'– मइसा ५.१५.

अमल गहाण न. ताबे गहाण; तारणावर घेतलेले कर्ज.

अमलतास पु. बहाव्याच्या शेंगांचा मगज. [हिं.]

अमल दस्तूर पु. नियम; कायदा; वटहुकूम; शासन.

अमलदार पु. अधिकारी; अखत्यार असलेला सरकारी नोकर; सुभेदार; मामलेदार वगैरे. [फा. अमल+दार]

अमलदारी स्त्री. अमलदाराचे काम, हुद्दा. [फा.]

अमल बजावणी स्त्री. प्रत्यक्षात आणणे; कृतीत उतरविणे; कार्य घडवून आणणे; अधिकार वर्तविणे; अमलात आणणे; (हुकुमा) प्रमाणे वर्तन करणे; अनुरूप वागणे : '(रामकालीन) राजा हा फक्त अंमलबजावणी करणारा अधिकारी असून तो प्रजेच्या नियंत्रणाखाली असे' – मसाप २.११२.

अमलमणी–रत्न पु. न. स्फटिक.

अमलमस्त वि. सत्ता असल्यामुळे मगरूर बनलेला. [फा.]

अमलमस्ती स्त्री. सत्तेचा गर्व; ताठा. [फा.]

अमलवारी स्त्री. अमदानी; कारकीर्द; अमल : 'अलिकडल्या शतकातलेच पांचवे पायस व पांचवे सेक्टस यांच्या अमलवारीचा विचार करा.'– विद्याभिवृद्धी ४०.

अमला पु. कारकून; अधिकारीवर्ग; अंमलदार : 'तालुक्यास अमला योजून बंदोबस्त करावा.'– मइसा ७.४५. [फा. आमिला]

अमला पु. सोन्याचा डूल; लोलक; आंबला. [सं. आमलक]

अमलाफैला पु. १. अमल; अधिकार; ताबा. २. कारकून; पांढरपेशा; इतरलोक; प्रजा : 'दिल्लीतही अमलाफैला पळावयाचा इरादा करीत आहेत.'– मइसा १०.३४०.
क्रिवि. पूर्णपणे; एकंदर; निखालस (विक्री, देवघेव कामात).[फा.]

अमली वि. १. कबजी; सरकारच्या सत्तेतील (गाव, कसबा, प्रांत).
पु. १. कैफी; नशा आणणारे. २. नशा करणारा; व्यसनी.[फा. अमल]

अमली पदार्थ पु. मादक पदार्थ.(ज्यामुळे अंमल चढतो असे, दारू, भांग इ. पदार्थ).

अमली बाब स्त्री. जमाबंदीतील एक खाते (दारू, कलाली, अफू, ताडी, माडी, शिंदी इत्यादी); अंमली पदार्थांच्या विल्हेवारीचे खाते व त्यापासून होणारे उत्पन्न. अबकारी खाते, उत्पन्न.

अमली मुलूख पु. अंमल असलेला मुलूख; ज्याच्यावर ताबा आहे असा मुलूख.

अमलीसन पु. ओरिसात प्रचारात असलेला एक शक. याचा आरंभ भाद्रपद शु. ।। १२ पासून होतो.

अमले फाले पु. अव. अमलाफैला; कारकून; कामकरी; नोकरचाकर : 'खान मजकूर दरजबाब आरज करून पाठविले की ३० रुपये सालखर्चास महाराजाचे बहादरानी करार करून दिले आहे. माह बमाह पोचतात आणि अमलेफाले हुजूरचे मुखत्यार आहे'– हिंद ८१.

अमवाल पु. द्रव्य; संपत्ती : 'येलची याही बादशहासी बहुत सख्त रदबदली करून शुजाउद्दौलाचा अमवाल इच्छून; काही द्रव्य घेतले व बहुत तगादा केला'– हिंद

अमवाळ वि. आंबट : ' न साहे रुक्ष, क्षार, अमवाळ'– गीता १२. १८१. [सं. अम्ल]

अमसर वि. फार; पुष्कळ : 'किल्ल्यावरून पथरबाजी केली. खानाचे लोक अमसर जखमी झाले.' –शिचसा २.१३२.

अमसू(सो)ल न. कोकमसाल; रातंबीच्या फळाची सुकविलेली साल.

अमसूळ वि. आंबटसर : 'रसास थोडा कचरा लागला तरी तो अमसूळ होतो.' – कृषिवि ४८०. [सं. अम्ल+सदृश]

अमळ–अमळसा वि. थोडा; किंचित; जरासा; काहीसा. क्रिवि. थोडावेळ; अल्पकाल.

अमळत्रय न. वर्तमान, भूत आणि भविष्य हे तीनकाळ : 'तेथ प्रभुत्वे म्हणिजताये नाभी अमळत्रयाते '– ऋव ४०६.

अमळशाने क्रिवि. जरा वेळाने; थोड्या वेळाने : 'अमळशाने मी त्यांचा परिचय करून दिला.'– दिअहो ८६.

अमंगल–ळ वि. (विप्र. अमंगळ.)१. अशुभ; मंगल नसणारे; अनुकूल नसलेले; अहितकारक; अनिष्ट. २. घाणेरडे; खराब; गचाळ; अपवित्र; ओंगळ; भ्रष्ट (काही विधी, आचार, क्रिया, स्थळ, इसम). ३. ओवळे. (को.) ४. (उप.) ज्याच्या कुंडलीत मंगळ अशुभस्थानी नाही असा.

अमंत्र–अमंत्रक वि. १. ज्यास वेदमंत्राचा अधिकार नाही तो (स्त्री, शूद्र); वेदाचा अधिकार नसलेला. २. न मंतरलेले; वैदिकमंत्र न म्हणता केलेला (विधी, समारंभ). ३. मंत्राखेरीज. [सं.]

अमंत्रि–त्री वि. ज्याला मंत्री (प्रधान) नाही असे (राज्य) : 'अमंत्रिया राज्याची परी होये । बळासिया ।' – राज्ञा १३.५५५. [सं.]

अमंद वि. १. शीघ्र; मंद नव्हे असा.२. पुष्कळ : 'सस्नेह ज्यात अतिसुंदर हास्यमंद । प्रेमप्रसाद शुभ ज्यात असे अमंद ।'– ध्यानमाश्लो ११.[सं.]

अमा स्त्री. अमावास्या; आवस. सूर्य व चंद्र यांच्या युतीचा दिवस; चंद्राची १५ किंवा१६ वी कला : ' अमारात्रीचे तम केवळ ।' – कथा ५.५.४०. [सं.]

अमा, आमा पु. १. स्तन. २. (पोर्तु.) अंगावर दूध पाजणारी दाई.

अमा स्त्री. आई; एखाद्या स्त्रीस आदरार्थी संबोधितात. [का.]

अमा अ. परंतु; तरीपण; उलट; इकडे; इतक्यात : 'कागद घेतला अमा दाम दिला नाही' – भाइ (१८३४) १४४; 'अमा पातशहा खलेल करविताती'– राराभा १५.२११. एकत्र : 'का कळीं पूर्ण चंद्रमा । आणौनि मेळवी अमा'– अमृ ४८६. [फा.]

अमाइक वि. मायेपलीकडला; खराखुरा; वास्तव : 'अमाइक तव नव्हसी । कवणहि विषो ।'– अमृ २.३६.

अमाईकपण न. निष्कपटपण; सरळपणा : 'अमाईकपणे मनींचे सांगसी'– दावि २६२. [सं.अ+माया]

अमाजिद वि. शुद्ध; पवित्र; श्रेष्ठ. [फा. अम्जद]

अमातृक वि. मातृहीन; आई नसलेले पोरके मूल. [सं.]

अमात्य पु. १. आठ प्रधानांपैकी एक; याने सर्व राज्यांतील लष्करी आणि मुलकी वसूल व हिशोब ठेवून युद्धावरही जाण्याचे काम करावयाचे असे. फडणिशी पत्रावर याची निशाणी असे. २. (सामा.) मंत्री; प्रधान; सल्लागार; सचिव. [सं.]

अमात्र वि. १. निर्विषय; अविषय. २. प्रणवातीत. ३. अभौतिक; पंचमहाभूतात्मक नव्हे तो.
पु. परमात्मा.

अमाथ क्रिवि. अचूक. (बे.)

अमान स्त्री. अमान्य करण्याची बुद्धी; अनादरवृत्ती : 'सर्व शस्त्रविद्या शिकवोन कोणी । परिपूर्ण जाले वदतां ऐकूनि । चेले न लेखिती पडोन अमानीं ।' – दावि २०१. [सं. अ+मन्]

अमान न. कृपा; दया; संरक्षण : 'तेथील लोकांना आपले रक्षण होणे कठीण वाटून त्यांनी अमान मागितले.'– ऐपो २.६. [फा.]

अमानणे सक्रि. न ऐकणे; अनादर करणे. [सं.]

अमानत स्त्री. १. (विप्र.अनामत) ठेव; निधी; विश्वस्त वस्तु. २. जप्त; सरकारजमा : 'जयदेवरायास हरामखोरी लावून देशमुखी अनामत केली.'– इम २३. [फा.]

अमानतदार पु. विश्वस्त; ठेव सुरक्षित ठेवणारा. [फा.]

अमानतनामा पु. विश्वस्तपत्र; ठेवपत्र. [फा. अनामत+नामा]

अमानतपत्र न. जप्तीपत्र; वादग्रस्त वस्तु तात्पुरती सरकारताब्यात घेतल्याबद्दल किंवा एखाद्या विश्वस्ताजवळ ठेवल्याबद्दल लिहिलेला लेख.

अमानतपन्हा पु. 'श्रेष्ठ' या अर्थी एक पदवी. [फा.]

अमानवी वि. मानवेतर; अमानुष; दैवी : 'त्यांतून (प्रसंगांतून) पार पडून पुन: आज आपले पूर्ण कर्तव्य करण्यास त्यास जें सामर्थ्य आलें आहे तें त्याच्या दृष्टीनें तरी कांहीं अमानवी कारणांमुळें आलेलें आहे.'– लोटिकेले २.१.

अमानित्व न. निगर्वता; अहंभाव नसणे; निगर्वीपणा; नम्रता; विनय : 'पैं अमानित्व पुरुषीं । तें जाणावें इहीं मिषीं ।' – ज्ञा १३.२०२. [सं.]

अमानी स्त्री. १. गैरइजारा; गैरमक्तेदारी; रयतवारी (पद्धत) : 'तालुक्यावर ताहूद केलें तें मोडावें आणि अमानी करावी.' –मइसा ५.२३. २. ठेव; विश्वस्त वस्तु. पहा : **अमानत**
वि. १. तात्पुरता कामावर नेमलेला; कायमची नेमणूक न झालेला; बदली. २. कायम नसलेल्या अमलदाराने चालविलेले. [फा.]

अमानुष–ष्य वि. १. मानवी सत्तेबाहेरचे; अमानवी; दैवी; स्वर्गीय; अद्भुत; मनुष्यदेहधर्मरहित : 'तेविं अमानुष मानुष । मानाल मातें ।।'–

ज्ञा ९.१४२.२. मनुष्यजातीला अयोग्य – न शोभणारे; राक्षसी; पाशवी; क्रूर; निर्दय; माणुसकी सोडून वागणारा. ३. मनुष्याने न आचरण्यासारखे. [सं.]

अमान्य न. कच्चे अन्न; शिधा : 'अयाचित अमान्यें उदंड आलीं ।'– सप्र ८.११४. [सं.]

अमान्य वि. पसंत, मान्य नसलेले; स्वीकारण्याला अयोग्य; नापसंत; अप्रिय; तुच्छ. [सं.]

अमाप–अमाय वि. १. न मापता येण्यासारखा. २. न मावणारे. ३. (ल.) असंख्य; पुष्कळ : 'अमाय पोरांची मिळवीन मांदी ।'– दावि २१. ४. भरघोस; अफाट : 'अमाप यश पदरात पडलं.' – जटापा ८८.

अमापपणे क्रिवि. अमोजपणे; मोजता येणार नाही असे; विपुलतेने; वैपुल्याने.

अमाय वि. १. निष्कपटी; प्रामाणिक. २. अमर्याद.[सं. अ+ माया] पु. मायेचा अभाव; सत्यज्ञान.

अमायिकवृत्ति–त्ती स्त्री. मायेमध्ये न गुरफटलेली वृत्ती –वर्तन –ज्ञान; निर्विकार स्थिती; निर्लेपवृत्ती. [सं.]

अमारत स्त्री. महानुभावित्व; संपन्नता. [फा. इमारत]

अमारतपन्हा पहा : **अमानतपन्हा**

अमारत मर्तबत वि. प्रतिष्ठेची पदवी, चिन्ह : 'अमारत मर्तबत खान अनम याकूबखान यांजकडील तहनामा.'–थोमारो १२१.१. [फा.]

अमार्ग पु. १. आडमार्ग; चुकीचा रस्ता. २. असमंजसपणा. ३. व्यतिक्रम; विलक्षणपणा (बोलणे, वागणे, न्याय करणे यामध्ये). ४. कुमार्ग; व्यभिचार : 'मार्गामार्ग येकवढें । करीत चाले ।'–ज्ञा १८.६२५. [सं.]

अमार्दव नाजुकपणाचा अभाव; निबरपणा; काठिण्य; (ल.) सौम्यपणाचा, मवाळपणाचा अभाव. [सं.]

अमालत पु. वर्चस्व; सत्ता. [फा. अमल्]

अमा(व)वास्या–अमावास स्त्री. कृष्णपक्षाची अखेरची तिथी; सूर्य व चंद्र ज्या दिवशी जवळजवळ येतात तो दिवस; अवसेची तिथी. [सं. अमा=जवळ+वस=राहणे]

अमासा वि. क्रिवि. अल्प; लहान. पहा : **अमळसा** : 'तो अंतरात्मा आहे कैसा । प्रस्तुत वोळखाना अमासा ।' – दास १०.१०.३६.

अमासुस्त वि. सर्वस्वी थंड; आळशी : 'मोगलाई कारभार अमासुस्त ।' – मइसा १.१४७. [फा.]

अमासे क्रिवि. थोड्या वेळाने; अंमळशाने : 'किंबहुना ज्याचे नाम ऐसें । त्याचे स्वरूप असेल कैसें । ते पाहो आद्यंत अमासें । निजमान सोई ।'– स्वादि १.५.४१; अमाशाने (व.) [सं.]

अमाळ वि. शुद्ध; स्वच्छ; शुभ्र : 'चाफेकळ्यांच्या मिरवेत माळा । मुक्ताफळांच्या दिसती अमाळा ।'– सारुह ६.२९.

अमित वि. १. न मापलेले, मोजलेले. २. मोजता न येण्यासारखे; अमर्याद; अंदाज किंवा अटकळ न करता येण्याजोगे; अपरिमित; पुष्कळ : 'तुज नमो अमितविक्रमा ।' – ज्ञा ११.५३३. ३. असंस्कृत.

अमितभाषी वि. फार बोलणारा : 'खरे यांच्याप्रमाणे ते आत्मश्लाघी अमितभाषी आणि अमर्याद मात्र नाहीत.'– व्यरे २३.

अमितीय वि. (भौ.) ज्याला उंची, लांबी, रूंदी, जाडी नाही असा; सूक्ष्म; मोजता न येण्यासारखा. [सं.]

अमित्य वि. (अमित अप.) पुष्कळ : 'अमित्य सेना न्यावी होती ।'– वेसीस्व १.९०. [सं. अमित]

अमित्र पु. शत्रू; स्नेही नसलेला; द्वेषी; वैरी. [सं.]

अमिद न. (रसा.) अम्नसंयुक्तद्रव्य.

अमिदिन न. (रसा.) इमिदाचे अनाम्ल. हे एकाम्लक असून फार स्थिर नसते. अमिदहरिदे किंवा गंधकिल अमिदे यावर अम्न किंवा अमिने यांची क्रिया केली म्हणजे अमिदिन तयार होते. – ज्ञाको अ ३३८.

अमिन न. (रसा.) अम्न (अमोनिया) मधून उज्ज (हायड्रोजन) परमाणु नि:सारित करून होणारे द्रव्य.

अमिराई स्त्री. सरदारकी, अमिराचे ऐश्वर्य.

अमिरी स्त्री. १. सरदारी सत्ता. २. बडेजाव.

अमिल पु. अमलदार; अधिकारी : 'चांगलसा आश्रय मिळता तर तुमच्या अमिलाचा रंगमहाल टाकून देखील मी ह्या भिकार गांवकुसाच्या बाहेर पडतों.' – विवि ८.११.२०६. [अर. आमिल्]

अभिश्रेणीयता स्त्री. (रसा.) दोन पदार्थांची एकमेकात मिसळण्याची अक्षमता. उदा. तेल व पाणी. [सं.]

अमीन पु. १. निधिधारक; विश्वस्त : 'वारीसदार हजर नसेल तर ती जिनगी अमीन याचे ताब्यात देऊन'– ऐस्फु ५८. २. मोगलाईतील व पेशवाईतील एक अधिकारी. याची कामे – प्रत्यक्ष वसूल जमा करणे, कब्जांचा निवाडा करणे, सामान्य राज्यव्यवस्थेत देखरेख ठेवणे इत्यादी; तपासणी अंमलदार; तालुकादार; मामलेदार; तहसीलदार; लवाद; पंच; पगार व काम यासाठी–थोमारो. पहा : **आरमारअमीन** [फा.]

अमीनचमीन पहा : **अमनचमन**

अमीनी, अमिनी स्त्री. १. अमिनाचे काम. २. व्यवस्थितपणा. ३. सरकारी अधिकाऱ्याकडून जमिनीची ताबडतोब लागलेली व्यवस्था. [अर. अमीन]

अमीबा पु. एकपेशीय सूक्ष्मजंतू; जलचर आदिजीव : 'जीवकोटींतील अगदी खालच्या दर्जाचा अमीबा नावाचा जो प्राणी आहे त्याची रचना इतकी साधी... असते.'–वस्व ७९. [इं.]

अमीर पु.१. थोर किंवा बडा इसम; सरदार; उमराव; उच्च घराण्यातील मनुष्य : 'थोर वीर किती अमीर होउनि फकीर भिक मागती ।' – ऐपो ३६७. २. आज्ञा करणारा अधिकारी. [फा.]

अमीर अकारिब सरदार व नातलग : 'मग मसनदेवर जाऊन बैसिले. तमाम अमीर आकारिबाहीं नजरा दाखविल्या'– पेद २५.९५.

अमीर उमराव पु. बडे लोक; सरदार मंडळी. [फा.]

अमीरउल्–उमरा(व) अमिरातील श्रेष्ठ; सरदारांचा नायक. (मालोजी घोरपडे यास ही पदवी होती.)

अमीरउल ममालिक राज्यातील श्रेष्ठ अधिकारी.

अमीरराव एक पदवी.

अमी(मि)राई स्त्री. सरदारी; सरदारी वैभव : 'आहे घरी पुरी अमिराई' – प्रला १२९. [फा. अमीर]

अमी (मि)री स्त्री. १. सरदारी; सत्ता; सर्वाधिकारित्व. २. बडेजाव; मोठा थाट. ३. अमीराचा दर्जा. ४. उदारता. [अर. अमीर]

अमीष न. उत्पन्न; मिळकत; देणगी : 'याचे घरचे लग्नमुहुर्ताचें अमीष जंगमांनी निमे घ्यावे व निमे जोशांनी घ्यावे अशी चाल आहे.'– बाबारो ३७.५५. [सं. आमिष]

अमु–मू वि. ज्यास वाचा नाही असे (पशुपक्ष्यादी, लहान मूल). (को.)

अमु–मू पहा : **आमा**

अमुक वि. विवक्षित; कोणी एक; नाव न घेता सामान्यरूपाने सांगण्यास इष्ट असा.
न. १. विवक्षित वस्तु; इसम : 'तरी अमुकाचि मी स्वयमेव । तो सांग कवण तूं ।'– विसिं ३.११. २. फलाणा; कोणीतरी माणूस. पहा : **अमका** [सं.]

अमुकतमुक वि. अमकातमका; विवक्षित; कोणी एक वस्तु; ही किंवा कोणतीही वस्तु. [अमुकचे द्वि.]

अमुक्त वि. १. बद्ध; बंदिस्त. २. न सोडलेला. ३. न सुटलेला. ४. मोक्षपदास न पोहोचलेला. [सं.]

अमुक्ताभरण न. भाद्रपद शुद्ध सप्तमीस आचरावयाचे देवीचे व्रत. [सं.]

अमुत्र पु. परलोक; पुढील जन्म; जन्मांतर.
क्रिवि. तेथे; तिकडे; परलोकी. [सं.]

अमुद्रांकित वि. महसूल मुद्रांक किंवा डाक मुद्रांक न लावलेला; महसुली तिकीट किंवा पोष्टाचे तिकिट न लावलेला.

अमुद्रित वि. न छापलेले.

अमुर्पिका वि. अर्धवट, न मुरता पिकलेला. (गो.)

अमूप वि. (विप्र. अमाप) मोजता न येण्याजोगे; असंख्य; अतिशय; फार; पुष्कळ; अपार; अमित; पहा : **अमाप** : 'कुळशीळ धनरूप । विद्यावयसा अतिस्वरूप । शांति कांति तेज अमुप । करिती तप तुजलागीं ।'– एरुस्व ४.९.

अमूपार वि. अनंत. [सं. अमूप+अपार]

अमूर्त वि. आकार किंवा रूप नसलेले; आकृती रेखाटून स्पष्टीकरण किंवा विवरण न करीता येण्यासारखे; अव्यक्त; निराकार; आकाररहित. उदा. आकाश, हवा, वेळ, काळ, अंतर, आत्मा, ब्रह्म. [सं.]

अमूर्त अंक पु. (ग.) अमूर्त राशीचा मूल्यदर्शक अंक. [सं.]

अमूर्त अधिकार पु. अदृश्य, दैवी अधिकार.

अमूर्त अर्थ पु. अभौतिक संपत्ती.

अमूर्तमत्ता स्त्री. (अर्थ.) एखाद्या कंपनीचे ख्यातिमूल्य (गुडविल), एखादी वस्तू तयार करण्याचे अधिकार (पेटंटचे अधिकार) यासारखी उत्पादक नसलेली पण विक्री करता येण्याजोगी मालमत्ता.

अमूर्तीकरण न. १. समूर्त वास्तव; विशिष्ट वस्तू किंवा प्रत्यक्ष घटना यांचा आधार न घेता केलेले संकल्पन. २.(तत्त्व.) ध्यानातील एकाग्रता. ३. अशरीरीकरण. [सं.]

अमूल्य वि. किंमत करता न येण्यासारखे; अमोल; मूल्यवान. [सं.]

अमूस, अमोस, अमोशा स्त्री. अमावास्या; आवस.

अमृत न. १. देवलोकींचे पेय (याने वृद्धावस्था किंवा मृत्यू येत नाही); समुद्रमंथनात निघालेल्या चौदा रत्नांपैकी चौदावे; सुधा; पीयूष; सुधारस : 'जोडे अमृताची सुरसरी । तैं प्राणांतें अमर करी ।'– ज्ञा १७.२१९. २. दूध आटवून त्यात खडीसाखर, जायफळ, वेलदोडे वगैरे पदार्थ घालून रात्री थंडीत उघड्यावर ठेवून दुसऱ्या दिवशी प्रात:काळी ते दूध घुसळून त्यावर फेस येतो तो. ३. मरणापासून मुक्तता; सुटका; मोक्ष: 'जिणें गरळ पाजिलें अमृत पाजिलें तीस तां ।' – केका ९१. ४. उदक; (ल.) देवाचे चरणतीर्थ. ५. ब्रह्म : 'अमृत म्हणजे अविनाशी ब्रह्म हा अर्थ उघड असून'– गीर ३५८. ६. दूध : 'सर्प पोसूनिया दुधाचाही नाश । केलें थीता विष अमृताचें ।' – तुगा ३०७३; 'अमृतें तरिच मरिजे । जरी विखेंसीं सेविजे ।'– ज्ञा २.२२४. ७. पंचमहायज्ञ करून जे अन्न शिल्लक राहते ते किंवा यज्ञशेष अन्न – गीर २८८. ८. विष : 'त्यांणी रात्री अमृतप्राशन केले व ते देवाधीन झाले'– ऐलेसं ५३८४. ९. शीख पंथातील एक संस्कार – एका मोठ्या भांड्यात पाणी व साखर घालून ते मंत्र म्हणत किरपाणाने ढवळतात व मग ते प्राशन करावयास देतात. [सं.]

अमृत वि. १. अमर; मरणाधीन नसलेला; मृत्यूपासून सुटका झालेला. २. थंड; आल्हादायक (पेय इ.). [सं.]

अमृत अशन वि. अमृत सेवन करणारे (देव). [सं.]

अमृतअंशु वि. ज्याचे किरण अमृतासारखे सुखप्रद आहेत असा (चंद्र). [सं]

अमृतकर पु. चंद्र; चंद्रकिरण. [सं]

अमृतकळा स्त्री. १. गाल; गालफड.२. घशातल्या गाठी : 'येकांच्या बैसल्या अमृतकळा.' –दास २.५.४. ३. चंद्राची सतरावी कळा. (वा.)

अमृतकळा बसणे – मृत्यूचा काळ जवळ येणे : 'अमृतकळा बसल्या आता वाचणे कठीण.'

अमृतकुंड न. स्वर्गातील अमृत भरलेले पात्र; भांडे.

अमृतकुंडली स्त्री. एक चर्मवाद्य.

अमृतकोकम न. रातांबा किंवा कोकंब यांच्यापासून तयार केलेले मधुर पेय : 'समुद्र काठालगतच्या त्याच्या भावाने अमृतकोकमचे आसव तयार केले असावे.'– माजिस्थि ६.

अमृतघटका–घडी पहा : **अमृतवेळा**

अमृतघुटका–घुटिका पु. १. अमृताचा घोट. २. मजेदार गोष्टींचा चुटका. ३. छोटीशी व सुंदर गाण्याची चीज.

अमृतझोप स्त्री. पहाटेची साखरझोप.

अमृततुल्य वि. अमृताशी तुलना करण्यासारखा; अमृताप्रमाणे मधुर.[सं.]

अमृतधारा स्त्री. एक वृत्तप्रकार. [सं.]

अमृतध्वनि–नी पु. एक छंदवृत्त. याच्या प्रत्येक चरणात बावीस अक्षरे असून त, भ, य, ज, स, र, न हे गण आणि एक अक्षर गुरू असते. [सं.]

अमृतपाक पु. रव्याच्या एक प्रकारच्या वड्या.

अमृतपान–प्राशन न. १.अमृत पिणे; अमृतसेवन; अमृतघुटका. २. (ल.) विष पिणे, खाणे. [सं.]

अमृतपी–प्राशी वि. अमृत पिणारा.

अमृतफळ न. १. जे फळ खाल्ले असता मनुष्य अमर होतो ते. एक

काल्पनिक फळ. राजा भर्तृहरीला असे फळ मिळाले होते. २. पेरू, आंबा, द्राक्ष, बेदाणा, खिसमिस वगैरे. ३. एक पक्वान्न; मोदक : 'कीं देवाचिये सन्निधी अमृतफळें पावतें जाली' -ऋ ८२. [सं.]

अमृतमहाल वि. कर्नाटक राज्यातील अमृतमहालातील बैलांची एक जात : 'खिलारी, अमृतमहाल व कृष्णाकांठ या जातीचे बैल तयार करणें.'- के १८.७.३१.

अमृतमहोत्सव पु. एखाद्या संस्थेला किंवा व्यक्तीच्या वयाला पंचाहत्तर वर्षे पूर्ण झाल्यानंतर करण्यात येणारा समारंभ. [सं.]

अमृतमंथन न. अमृतासाठी देव व दैत्य यांनी केलेले समुद्राचे मंथन; घुसळण : 'एऱ्हवीं अमृतमंथना । सारिखे होईल अर्जुना ।'- ज्ञा १८.१४८२. [सं.]

अमृतवर्षाव पु. अमृताचा पाऊस; चांगल्या व संतोषकारक गोष्टींचा किंवा पदार्थांचा वर्षाव किंवा देणगी; समृद्धी. [सं.]

अमृतवल्ली स्त्री. १. जिच्यामुळे अमरत्व प्राप्त होते अशी एक काल्पनिक वेल. २. (ल.) भांग. ३. अमरवेल; गुळवेल. [सं.]

अमृतवेळ स्त्री. १. तीस घटकांपैकी एक शुभ काल. एकंदर दिनमानाचे व रात्रिमानाचे आठ भाग धरून मुख्यत: आठ वेळा कल्पिल्या आहेत. ३ ।।। घटका हे यांचे मध्यम प्रमाण आहे. दिनमानाप्रमाणे त्यांचा काल कमीजास्त होतो : 'अमृतवेळ प्रसंगज्ञान । कैसें तें ऐकावें ।' -दास ४.१.२०. २. करमणूक; विलास व उपभोग यांची योग्य वेळ. ३. औषध देण्याची योग्य वेळ (सकाळ).४.शांत, खुषीत असण्याचा-स्नेहभावाचा काल. [सं.]

अमृतसर्वा वि. पु. अमृत स्रवणारा :'जेवि पूर्णचंद्र अमृतसर्वा'- ऋम ७२१.

अमृतसंजीवनी स्त्री. १. मृतास जिवंत करणारी विद्या; मृतसंजीवनीचा पर्याय. २. अमृत. ३.(ल.) अद्वैतबोधरूपी अमृत : 'ते नमस्करूं अमृत संजीवनी । श्री देववाणी ।' -१. ४. चंद्राची अमृत झिरपणारी १७ वी कळा.
वि. मृतास सजीव करणारी : 'अमृतसंजीवनी विजविली बाई । अंगें तये ठायीं हारपलीं ।'- तुगा ३७८९. [सं.]

अमृतसिद्धि-द्धी स्त्री. अमृत स्वाधीन असणे : 'कां मृत ही जीवित लाहे । अमृतसिद्धी ।'- ज्ञा १.७७. [सं.]

अमृतसिद्धियोग पु. रविवारी हस्त, सोमवारी श्रवण किंवा मृग, मंगळवारी अश्विनी, बुधवारी अनुराधा, गुरुवारी पुष्य, शुक्रवारी रेवती, शनिवारी रोहिणी याप्रमाणे वार व नक्षत्र यांचा योग. हा कोणत्याही कार्यास शुभ असतो. [सं.]

अमृता स्त्री. गुळवेल. (औषधी वनस्पती). [सं.]

अमृताहरण पु. १. अमृतचोर. २. गरुड : 'जैसा अमृताहरणि स्वर्ग । खगनायक आक्रमि ।।' [सं.]

अमृति-ती स्त्री. १. वैष्णव लोकांजवळील देवाचे तीर्थ ठेवण्याची लहान गिंडी : 'अमृतीमधें आकाश । सगळें साठवतां प्रयास ।'-दास ७.४.१८. २. पाणी पिण्याचे लहान भांडे. ३. हिरडा, आवळी, तुळस, दुर्वा इत्यादी वनस्पती. [सं. अमृत]

अमृतीकरण न. (आयु.) धातू व उपधातू यावर करण्यात येणाऱ्या संस्काराचा एक प्रकार.

अमृतोपम वि. अमृतासारखे, प्रमाणे. [सं.]

अमृत्यु-त्यू पु. अमरत्व.

अमृत्युपत्रीयता स्त्री. (कायदा.) कायदेशीर मृत्युपत्र अथवा मृत्युलेख केल्यावाचून मरण पावणे, मृत्यू येणे; अकृतमृत्युपत्रता. [सं.]
वि. अमर. [सं.]

अमेज-द स्त्री. मिश्रण; गायनातील राग वगैरेचा मिश्र सूर. वि. मिसळलेले; मिश्रित. [फा. आमेज मिसळणे] पहा : **आमेज**

अमेध्य वि. १. हवन करण्यास अयोग्य; अपवित्र; घाणेरडे; कुजके; बिघडलेले (अन्न, वस्त्र इ.) : 'मग केवळ ये देह खोडा । अमेध्योदकाचा बुडबुडा ।'- ज्ञा १६.३१७. २. विष्ठा; मल. [सं.]

अमेय वि. मोजता न येण्याजोगे; अगणित; फार मोठा; अमोज : 'मज अमेया मान ।'-ज्ञा ९.१५९. [सं.अ+मा=मोजणे]

अमोघ वि.१. योग्य प्रकारे लागू होणारे; अचूक, हटकून काम करणारे : 'आपल्या मनांत येणारे विचार तसेच कांहीं तरी अमोघ असायचे.' -चंद्र ११९. २. गुणदायी; फलदायक (शक्ती, पराक्रम, औषध, मंत्र, कौशल्य, शस्त्र, वीर्य) : 'मग तेथिंचे जे अमोघ । अलौकिक भोग ।'- ज्ञा ६.४४२. ३.(चुकीने) निरुपयोगी; निष्फळ; बिनकिफायतीचे; व्यर्थ. [सं.]

अमोघदर्शन वि. ज्याचे दर्शन निष्फळ होत नाही असा; ज्याच्या दर्शनाने निश्चित लाभ होतो असा. [सं.]

अमोघवीर्य वि. १. ज्याचे वीर्य (रेत) व्यर्थ जात नाही असा; प्रजननशक्ती चांगली असणारा (माणूस). २. (ल.) पराक्रमी; उत्कर्षकारक; सामर्थ्यवान. ३. नेहमी गुणकारक असलेले; रामबाण; हटकून गुण आणणारा (उपाय, मंत्र, औषध.). [सं.]

अमोचक वि. बंधनातून सुटका न करणारा; ज्यामुळे मोक्षप्राप्ती होत नाही असा : 'म्हणूनच ते वेदशास्त्र अमोचक आहे.'- मसं ६५. [सं.]

अमोज वि. १. मोजमाप करता न येण्यासारखा; ज्याची गणना करता येत नाही असा; अमाप; असंख्य. २. न मोजलेला; न गणलेला. [सं. अ+मा=मोजणे]

अमोड-डी वि. न मोडलेला; साग्र : 'तळवटीं अमोडी । कुशांकुर ।।' - ज्ञा ६.१८२. [सं. अ+मृद् =मोडणे]

अमोढ वि. अजिंक्य : 'तूं अमोढा देवां माहांकाळु'- मूप्र २५९१.

अमोण पहा : **आंबोण**

अमोणी स्त्री. (वन.) त्रिदली पर्णाचे झुडूप. (फुले जून-जुलैमध्ये).

अमोद आमोद; आनंद.

अमोनाइट पु. (भूशा.) शंखासारख्या वर्तुळाकार चपट्या कवचात मृदू शरीर असणारा; प्राचीन काळी अस्तित्वात असलेला व सध्या नामशेष झालेला एक सागरी प्राणी. (याचे अश्मीभूत अवशेष गाळाच्या खडकात सापडतात.)

अमोनियम न. (रसा.) अल्कधर्मी एकसंयुजी मूलक.

अमोनिया पु. (रसा.) नत्रवायू (नायट्रोजन) व उद्जन वायू (हाईड्रोजन) यांचे अल्कधर्मी मिश्रण. हा हवेपेक्षा हलका असून याची चव व वास

दोन्ही तीव्र असतात. हा पाण्यात चटकन विरघळणारा आहे. कृत्रिम रीत्या तापमान खाली आणण्यासाठी बर्फाच्या कारखान्यात याचा वापर होतो. हा नवसागरासारख्या क्षार पदार्थापासून उत्पन्न होतो.

अमोप वि. पुष्कळ; खूप : 'अंगावर... ओरखडे आणि टेंगळे यांची अमोप पेरणी ...'– हाचिं ११२.

अमोरसमोर क्रिवि. समोरासमोर; एकमेकांकडे तोंड करून : 'ती दोघं दोन धोंड्यांवर अमोरसमोर बसली.' – जैजै १५४.

अमोल, अमोलिक, अमोल्य, अमौल्य वि. १. किंमत करता न येणारा; बिनमोल; किंमत किंवा महत्त्व, अंदाज करता न येण्यासारखा; अमूल्य; अनर्थ. २. उत्कृष्ट; सुंदर; छानदार; सुरेख. ३. (ल.) ज्याची मुळीच किंमत नाही असा; कवडी किंमतीचा; पदार्थ : 'बापु राऊत वेठिला । जीतेयां शिशुपाळाचा अमोला ।' – शिव ५१५. [सं.]

अमोला वि. पराक्रमी : 'तु अशुभादेवांचा अमोला : रणकठीयां देवांचा नीपातु केला' – मूप्र २६०६. [क. अम्मला]

अमोह पु. (तत्त्व.) भ्रांतिमुक्तता; मायारहितता; विरक्ती. [सं.]

अम्न न. नवसागर.

अम्न स्त्री. सुरक्षितता. [फा. अमन]

अम्मल, अम्मलदस्तुर–दार–दारी–बजावणी पहा : **अमल**

अम्मळ–सा अमळसा; थोडा; किंचित.

अम्मा स्त्री. आई; (सामान्यत:) स्त्री; बाई (दक्षिणेकडील प्रातांतून हा सर्रास आढळतो) : 'अम्माचे उतावीळ चित्त ।'– दावि ४११. [सं. अंबा]

अम्मा उभ. पण; तथापि. पहा : **अमा** [फा.]

अम्याग वि. १. सौम्य; नरम. २. भ्याड; भेकड; निरुपद्रवी. ३. स्वभावाने अति गरीब, कर्तृत्वशून्य (असा माणूस.) (कों.)

अम्र पु. १. हुकूम; आज्ञा. २. कार्य; गोष्ट; विषय. [फा.]

अम्ल न. १. आंबटपणा. २. रासायनिक आंबट द्रव.
वि. आम्ल; आंबट. [सं.]

अम्लत्व न. आंबटपणा. [सं.]

अम्लपरीक्षा स्त्री. तेजाब लावून केलेली पारख.

अम्लपित्त न. एक रोग. हा स्वतंत्र नसून अग्निमांद्य किंवा दीर्घकालीन अपचन या रोगांच्या अनेक लक्षणांपैकी एक आहे. याने आंबट ढेकरा, घशात जळजळ व अन्नाची आंबट वांती होते. [सं.]

अम्लमिति–ती स्त्री. (रसा.) एखाद्या विद्रवात असलेल्या आम्लाचे मापन. [सं.]

अम्ल संख्या (रसा.) तेल, चरबी इत्यादी पदार्थात स्वतंत्र स्थितीत असलेले आम्ल दर्शविणारी संख्या. [सं.]

अम्लान वि. १. म्लान नसणारे; न कोमेजणारे; ऱ्हास न पावणारे; खिन्न न होणारे; टवटवीत; प्रफुल्ल. २. स्वच्छ; चकचकीत. [सं.]

अम्ली स्त्री. चिंच (झाड व फळ). [हिं. सं. अम्लिका]

अम्लीकरण –अम्लीभवन न. अम्ल तयार होण्याची क्रिया. [सं.]

अय न. लोखंड. [सं. अयस्]

अयणी पहा : **आयणी**

अयणी, अयणुटे वि. अळणी; अळणुटे; किंचित अळणी असलेले. (को. व.) पहा : **अळणी** [सं. अलवण]

अयत्नत:, अयत्नाने, अयत्ने क्रिवि. कष्ट, श्रम, प्रयत्न न करता; अनायासे; सहज; सहजगत्या; सहजासहजी; आपोआप. (क्रि. सापडणे, मिळणे.) [सं. अ+यत्न+त:]

अयत्नसिद्ध वि. प्रयत्न न करता मिळविलेले– साधलेले – केलेले; सायास न करता मिळवलेले. [सं.]

अयथा क्रिवि. अयोग्य रीतीने; चुकीने. [सं.]

अयथातथ्य वि. १. अयोग्य. २. निष्फळ.
न. १. अयोग्यपणा. २. निरर्थकता.

अयथार्थ वि. १. खरे किंवा खऱ्याप्रमाणे, वस्तुस्थितीस धरून नसलेले; खोटे; असत्य. २. बुद्धीस न पटणारे; अवास्तव; निराधार; अयोग्य.
क्रिवि. १. खोटेपणाने; लबाडीने. २. अप्रमाणशीर; निराधारपणे.

अयथार्थता स्त्री. मुळाबरहुकूम नसणे; तफावत; तंतोतंत नसणे. [सं.]

अयथावत वि. चुकीचे; अयोग्य; गैरशिस्त; संशयित. [सं.]

अयन न. १.उत्तर किंवा दक्षिण दिशेने सूर्याचे गमन. उदा. उत्तरायण; दक्षिणायन. २. सहा महिने; तीन ऋतू. ३. रस्ता; मार्ग; ग्रंथ : 'पौष्याप्रति जातां जो पुरुष वृषारूढ देखिला अयनीं ।' – मोआदि २.१२८. ५. जाणे; येणे; गती. ६. प्रवेशद्वार. [सं. इ = जाणे]

अयनक पु. आरसा; दर्पण; काच.
स्त्री. चष्मा; उपनेत्र; चाळिशी; आरशी. [फा. ऐनक]

अयनकाल पु. सूर्याच्या उत्तरायण व दक्षिणायन या गतींच्या दोन बिंदूमध्ये लागणारा काळ. पहा : **अयन** [सं.]

अयनचलन न. पृथ्वीचे ध्रुव एका बिंदूभोवती फिरत असल्याने ताऱ्यांचे होणारे चलन. [सं.]

अयनवलन न. विशिष्ट ताऱ्याच्या क्रांतिवृत्तीय स्थानापासून ध्रुव व कदंब यावर जाणाऱ्या सूत्रांमधील कोन. [सं.]

अयनवायु–यू पु. ठरावीक वेळी वाहणारे वारे; सहा–सहा महिन्यांनी यांची दिशा बदलते. [सं. अयन+वायु]

अयनवृत्त न. क्रांतिवृत्त; विषुववृत्तापासून २३.५ अंश उत्तरेस व दक्षिणेस असलेली अक्षवृत्ते : उत्तरेकडील कर्कवृत्त व दक्षिणेकडील मकरवृत्त. यामधील प्रत्येक अक्षांशावर एकदा सूर्य अगदी डोक्यावर येतो. [सं.]

अयनावरण न. रसायनावरणाचे वर पृथ्वीच्या पृष्ठभागापासून सुमारे ३२० किमी. पर्यंत असणारा हवेचा भाग. [सं.]

अयनांत पु. अयनाचा शेवट; अयनबिंदू; दोन अयनांमधील संधिकाल.

अयनांश पु. निरयन गणनेचे आरंभस्थान. नि:शर रेवती योगतारा (झिटापीशियम) यापासून सायन मेषसंपातापर्यंतचे क्रांतिवृत्तीय अंशादी अंतर. [सं.]

अयनी पहा : **आयणी**

अयनीकरण न. एखादा पदार्थ पाण्यात विरघळतो म्हणजे त्या पदार्थाच्या रेणूंची पाण्यात गेल्यावर फोड होत असते. याला अयनीकरण म्हणतात. – निप्र ७१. [सं.]

अयनेमहाल सर्वत्र आरसे असलेला दिवाणखाना. [फा.]

अयन्याची अंबारी स्त्री. राजे लोकांची आरसे असलेली अंबारी :

'अयन्यांची अंबारी गगनीं तारांगण ।' – ऐपो १०९.

अयब, आयब् पु. १. दोष; उणीव; अपुरेपणा; खोड; व्यंग; न्यून. २. दुर्गुण; दुराचार. ३. (ल.) धक्का. [फा. अयब]

अयबदार वि. न्यून, दोष असलेला; अपुरेपणाचा. [फा.]

अयुबूगयबू, अयबोगयबो पु. कोणीतरी व्यक्ती; कोणीही आला गेला; कोणतेही सर्वसामान्य लोक; नगण्य मनुष्य.

अयमुर्चे क्रि. फुलाची कळी अर्धवट उमलणे.(गो.) [सं. अधी+ मुच्]

अयय्यो उद्‌गा. आई! आई! बापरे !; आश्चर्य किंवा दया, भीती वाटली असता निघणारा उद्‌गार. [का. अय्याचे द्वि.]

अयराण–न न. १. अरण्य; जंगल; रान. २. आडरान. ३. वाळवंट.

अयस न. १. लोखंड : 'त्वद्‌गुरुचे काष्ठायस दंत हिरण्मय तुझे असोत असे ।' – मोआदि २.४८. २. पोलाद. [सं.]

अयस्कपण न. एक शस्त्र. यातून लोखंडाचे तुकडे बाहेर पडतात.

अयस्कार पु. लोहार. [सं.]

अयस्कांड पु. लोखंडी बाण. [सं.]

अयस्कांत पु. लोहचुंबक; लोहकांत. [सं.]

अयं विशेष प्रथम मान्य झालेली गोष्ट, युक्तिवादपूर्वक पुन्हा सांगितली असता पहिल्यापेक्षा जास्त मान्य होते तेव्हा हे वाक्य म्हणतात.[सं.]

अया–य्या पु. १. लिंगायत लोकांत सन्मानदर्शक संज्ञा. २. त्यांचा गुरू – जंगम : 'आकर्णुनि ऐस्या शुद्ध ज्ञानगोष्टी । वृत्ती अय्याची जाली उफराटी ।' – दावि ३५७. ३. (सामान्यतः) बहुमानार्थी पदवी (स्वामी, साहेब याप्रमाणे). ४. गुरव; पुजारी. कर्नाटकात हा एक बलुतेदार आहे. ५. स्वयंपाकी; आचारी: 'हुजूर मुदबकखान्यातील कामाठी, भालेकरी,अय्या लोकांशी संबंध येत असे.' – विक्षिप्त १.९. [सं. आर्य]

अया–य्या स्त्री. युरोपियन लोकांजवळ असणारी हिंदू दाई; (सामान्यतः) दासी. [सं. आर्या]

अयाचित वि.१. याचना न केलेले; न मागता मिळालेले. २. न मागता इतरांकडून सहज मिळणाऱ्या भिक्षेवर निर्वाह करणारा : 'धनाचा सद्व्यो खरा । द्यावें अनाथ प्रेतसंस्कारा । अर्पावें दीनांच्या उद्धारा । धाडावें घरा अयाचिताच्या ।।' – एभा २३.३९६.

क्रिवि. न मागता; आपोआप; सहजासहजी (मिळालेले); (बायकी) अनाहूत; अवचित. [सं. अ + याच्]

अयाचित खून एकाएकी केलेली, घडलेली हत्या, मनुष्यवध.

अयाचितबाबा अवचितपणे येणारा साधू.

अयाचितवृत्ति–त्ती स्त्री. १. याचना न करता जे मिळेल तेवढ्यावर निर्वाह करण्याची वृत्ती. २. (ल.) संतोषवृत्ती. [सं.]

अयाचितव्रत न. याचना केल्यावाचून ज्या दिवशी जे अन्न मिळेल तेच सेवन करून राहण्याचा केलेला निश्चय. [सं.]

अयाचिती स्त्री. १. न मागता मिळेल त्यावर राहण्याची ज्याची वृत्ती आहे असा. २. अयाचिताकडे पाठविलेले द्रव्य, भिक्षा वगैरे. [सं.]

अयान–अयाँ वि. व्यक्त; श्रुत; स्पष्ट : 'मुकादमे इजविहार केले; अयाँ आले.' – पया ४९०. [फा.अयाँ]

अयाल–ळ स्त्री. विधवेच्या नावापुढे नवऱ्याच्या नावापूर्वी (कागदोपत्री) लिहिण्यात येणारा (भ्रतार या अर्थी) शब्द. [फा.]

अयाव अविधवा; सवाष्ण.(शब्द रूपे– आयाव, आयव, अहेव) (गो.)[सं. अविधवा]

अयावया क्रिवि. गयावया; दीनवाणे, रडवे तोंड करून. (क्रि. करणे.) (ध्व. गयावया)

अयांनम पहा : **अविधवानवमी** (गो.)

अयीन पु. कायदा; नियम.

अयुक्त वि. १. न जोडलेले, जुळलेले. २. अयोग्य; अनुचित; निरुपयोगी.

अयुक्तपण न. विलगता; चंचलता : 'म्हणोनि अयुक्तपण मनाचें ।'– ज्ञा २.३४७.

अयुत दहा हजार ही संख्या : ' जो देवालयाची वृत्ति हरी । जो ब्राह्मण वृत्तीचा लोप करी । तो अयुतायुत वर्षसहस्त्री । योनीं सूकरी विष्ठा भोगी ।।' – एभा २७.३९२. [सं.]

अयुद्ध्यमान वि. युद्धात न गुंतलेले; युद्ध न चालविणारे (राष्ट्र, देश इ.).

अये उद्‌गा. हे! अगे! (संबोधन) : 'अये ये भूलोकीं कवण तरुणीचें तप फळे ।' – सारुह ७.८२. [सं. अयि]

अयोग न. (आयु.) सुई लागू न होणे; पिचकारीचा उपयोग न होणे.

अयोगसंभव, असंयोगिक वि. (शाप.) स्त्रीबीज – पुंबीज यांच्या संयोगाशिवाय झालेली. [सं.]

अयोगोल पु. लोखंडाचा गोळा : 'आकाशातून खाली येणाऱ्या अयोगोलाचें संविधानकानें अनुकरण केलेलें बरें.' –मरारंग २३०. [सं.]

अयोग्य वि. १. न शोभणारे; योग्य, युक्त नसलेले; अनुचित. २. निरुपयोगी; नालायक; अपात्र. [सं.]

अयोनवमी अविधवानवमी. (को.)

अयोनिज विष्णू. [सं.]

अयोनिसंभव वि. १. शुक्रशोणित संयोगाने उत्पन्न न झालेला; जारज, अंडज, स्वेदज नव्हे असा : 'जो अयोनिसंभव श्रीहरी । जगन्निवास लीलावतारी ।' – हरि ५.१५. २. योनिमार्गाने ज्याचा जन्म झाला नाही असा. ३. मानसपुत्र. [सं.]

अयोमुख पु. लोखंडी टोक असलेला बाण. [सं.]

अयोहृदय वि. लोखंडासारखे कठोर, निष्ठुर हृदय असलेला.

अयौतक न. स्त्रीधनाचा एक प्रकार; विवाहप्रसंगाशिवाय इतर वेळी मिळालेले स्त्रीधन. [सं.]

अय्यनवस पु. जंगम.

अय्या उद्‌गा. महिलांच्या तोंडी असलेला लज्जादर्शक उद्‌गार.

अय्याम पु. काल; दिवस. [फा. योम = दिवसचे अव]

अर पहा : **अरे**

अर स्त्री. अलीकडील बाजू: 'अर बांधे तर बांधे '– वैद्यक ८५.

पु. अजगर.

अरई–य स्त्री. (विप्र. आरई.) मांडीवरील खांडुक किंवा गळू; गुदस्थानातील गळू (भगंदर).

अरकट वि. माथेफिरू; भांडखोर; वस्ताद; बनेल; लुच्चा : 'आमच्या

साऱ्या तालुक्यात हे गाव अरकट म्हणून प्रसिद्ध होते.' – बनगर ९७.

अरकशी पु. करवत्या; करवतीने कापणारा माणूस; पहा : **अरकस** वि. करवत्याने केलेले (काम).

अरकशी–बरकशी स्त्री. कलागत; कचकच; कटकट; धुसफूस; तोंडातोंडी; हमरीतुमरी. (क्रि. लागणे, चालणे.)

अरकस–सी पु. १. करवत चालविणारा. २. करवत.[फा. अराकश]

अरकसकाम न. चिरकाम; करवतीने कापण्याचे काम.

अरकसणे सक्रि. करवत चालविणे; करवतीने कापणे; करवतणे.

अरकसदार पु. करवत चालवणारा; करवत्या.

अरकस बरकस १. भिकार, बेचव, सत्त्वहीन अन्न; रुक्ष अन्न; कदन्न. २. नीरस बोलणे; मुळमुळीत भाषण करणे; काहीतरी पाणचट बोलणे. ३. भांडाभांड; तोंडातोंडी; कचकच.

अरकसले बरकसले (अरकस्ले बरकस्ले) न. पचनास कठीण किंवा जड, रुक्ष, जाडेभरडे अन्न. पहा : **अरकसबरकस**

अरकाट वि. लुच्चा; भांडखोर; धूर्त. पहा : **अर्कट**

अरकान पु. अव. १. खांब. २. (ल.) संचालक; आधारस्तंभ; प्रधान. [फा. रकन = खांबचे अव.]

अरकान – इ – दौलत स्त्री. राज्याचे मंत्री; राज्याचे आधारस्तंभ (एक पदवी). [फा.]

अरक्तता स्त्री. (वै.) हिमोग्लोबीन किंवा लाल रक्तपेशींची कमतरता असल्यामुळे येणारा पांढरेपणा, अशक्तपणा. [सं.]

अरखणा–अराखणा स्त्री. निग्रह; दमन; निरोधन; दाब; प्रतिरोध. [सं. आरक्षण]

अरखुडा–खुंडा पु. १. चोळवटून, घासून पडलेली खूण (दोरीने वगैरे); करकोचा. २. खाच; खोबण (दोरी बांधण्यासाठी, काठीला खुंटीला पाडलेली).

अरगजा पु. अनेक सुवासिक द्रव्यांचे मिश्रण करून बनवलेली सुवासिक पूड; एक सुगंधी, सुवासिक उटीचा पदार्थ. [फा.अर्गजा]

अरगजा पु. गोंधळ; घोटाळा; अनिर्बंधता : 'तमाम अवघा अरगजा जाला आहे. पाहावे. कार्याचा परिणाम कोणासही न कळे.' – पेद २५.८७. [फा.]

अरगड–डी स्त्री. खरिपाच्या पिकांपैकी हलकी, तीन महिन्यांत येणारी ज्वारी. ही मृगारंभी पेरतात.

अरगला स्त्री. कैद; अडथळा, बंधन घालणे (क्रि. करणे) : 'शहानवाजखान यास अर्गला केली.'–पेद २५.१७७.(वा.) **अरगल्यात बसविणे** – बंदोबस्तात ठेवणे; कैदेत ठेवणे : 'त्यांजपासी कांहीं घेऊं नये. अगरल्यांत बसवावा असें असतां त्यास जाऊ देता या अर्थी हे कष्टी आहेत.' – ऐलेपा ४९.

अरगळणे सक्रि. गोंधळणे; अडखळणे; घोटाळणे; कुंठित होणे; भांबावणे. [सं. अर्गला]

अरगाल न. चाकोरी; नेमी. [कर्ना.]

अरगिन–ल पु. टांगण्याचा (लोंबता) रॉकेलचा दिवा.

अरगीपारगी पारगीवारगी स्त्री. १. आळीपाळी; हातोहात; अलटापालट. २. हातोहात देवघेवीची क्रिया. उदा. कौले, विटा वगैरेंच्या भरलेल्या टोपल्या एकाने दुसऱ्याच्या, दुसऱ्याने तिसऱ्याच्या हाती अशा रीतीने घेऊन जाणे व रिकाम्या टोपल्या परत आणणे. (तृतीया किंवा सप्तमी विभक्तीत उपयोग.)

अरजणे सक्रि. परवडणे; बनणे; चालणे; जमणे; जुळणे. (व.) [सं.अर्ज् = मिळवणे]

अरजल–जली–जेल वि. एका (किंवा तीन) पायाने पांढरा असलेला (घोडा); चित्रभंगी; हा अशुभकारक मानतात. [अर.]

अरड स्त्री. तेल काढण्यासाठी करडई, एरंडी वगैरेंचा भाजून कुटून तयार केलेला कुट्टा; करडई वगैरेपासून तेल काढून घेण्याची क्रिया. (क्रि. घेणे.) (वा.) **अरड काढणे, घेणे** – एखाद्याची खरवड काढणे; हजेरी घेणे; (जिवाला) मरमरेतोपर्यंत त्रास देणे किंवा बेजार करणे; दमवणे; शिणवणे; झिजवणे; झीज सोसावयास लावणे; घायकुतीला आणणे; भंडावणे; हाडे घुसळणे. **अरड निघणे** – जोर गमावणे; सत्त्वहीन होणे; दमणे; त्रासणे; गळणे; थकणे.

अरडीदरडी स्त्री. अवघड जागा; कडा; उतरणचढण; नदीचा काठ; झाडेझुडूपे : 'महा अवघड अरडी–दरडी । उतरतां कडे कडाडी ।' – कथा ६.५.९८. [दरडीचे द्वि.] (वा.) **(जीव) अरडीदरडी घालणे, पाडणे** – संकटात घालणे; साहस करणे; त्रास सोसणे; अतिशय कष्ट करणे. **अरडीदरडी पडणे** – संकटात सापडणे; पेचात येणे.

अरडीपरडी स्त्री. परडी : 'अरडी ग बाई परडी । परडी एवढं काय ग । परडी एवढं फूल ग ।'– भोंडल्याची गाणी. [परडीचे द्वि.]

अरडेल न. अरड घेऊन काढलेले तेल. पहा : **अरड**

अरण न. रान : 'म्हैसा एकु अरणी होता.' – लीचपू ५८.

अरण न. वैदिक ग्रंथाचा एक भाग. [सं. आरण्यकचा अप.]

अरणी स्त्री. ऐरण; लोखंड वगैरे धातू ठोकण्याचा ठोकळा : 'जैसी लोहाची अरणी । तैशी मेरूची घडणी ।'– कथा ६.२.२६. [सं.अरणि]

अरणी स्त्री. १. शेताची बांधवरूळी; सीव; ओटा. २. रणांगण; रणमैदान; युद्धभूमी; रणक्षेत्र : 'पारकियांचिए अरणी । घालितुं आला लोहाची गवसणी ।' – शिव ९७९. ३. (ल.) पुढारी; सेनाव्यूह : 'देषा (खा) मोडलिया अरणी ।'– उषा १६०६. ४. सेना : 'दोन्ही अरणी उनता जालीया'– लीचउ ४६०.

अरणी स्त्री. एक प्रकारच्या फुलाची वेल. ही बहुधा काटेरी कुंपणात वाढते. फुलांचा वास दुरून चांगला येतो व जवळून वाईट येतो. (व.)[सं.]

अरणी, अरणीपात्र न. अग्न्याधानाच्या वेळी अग्निहोत्री ज्या लाकडातून मंथन करून अग्नी पाडतात ते (पिंपळाचे) लाकूड : 'जैशा दो काष्ठांच्या अरणी । मधूनि काढिजे जेवीं अग्नि ।' – एरुस्व ५.५.[सं. अरणि]

अरणे सक्रि. आवळणे; आखडणे. (गो.)

अरण्य न. १. ओसाड, निर्जन प्रदेश; मोठे जंगल; वन; झाडी. २. जमिनीची स्थिती, पाण्याची दुर्भिक्षता आणि अशाच काही दुसऱ्या कारणांनी लागवडीस व वसाहतीस निरुपयोगी झालेली जमीन. वैराण प्रदेश. ३. गोसावी लोकांतील एक पंथ. [सं.]

अरण्यपंडित पु. अडाणी लोकांतील शहाणा; ज्याच्या विद्वत्तेचा व्यवहाराला उपयोग नाही असा. (ल.) मूर्ख. (फक्त अरण्यात विद्वान, तेथे त्याची विद्वत्ता अजमावण्यास कोणी येत नाही.) : 'असे अरण्यपंडित इंग्लंडात गेल्यावर 'एरंडोपि द्रुमायते' या न्यायाने तेथे मान पावतात.' – निमा. [सं.]

अरण्यराज पु. सिंह. [सं.]

अरण्यरुदन–रुदित–रोदन न. (निर्जन अरण्यातील निष्फळ रडणे) ज्या तक्रारीचा किंवा विनवणीचा उपयोग होत नाही अशा वेळी योजावयाचा शब्द; व्यर्थ श्रम; निरुपयोगी खटपट : 'आपल्या देशबंधूंची जी काकूळत केली ती केवळ अरण्यरुदिताप्रमाणें निष्फळ झाली.' – निमा. [सं.]

अरण्यवास अरण्यसेवन पु. तपश्चर्येकरिता, शिक्षा म्हणून वा स्वेच्छेने गाव सोडून अरण्यात राहणे. [सं.]

अरण्यसोर पु. रानडुक्कर : 'रुक्ष रोही गवे मांसळ । अरण्यासोर माजले ।' – मुआदि १५.५९. [सं. अरण्यसूकर]

अरण्यायन न. संन्यास घेणे.

अरतणेपरतणे उक्रि. उलथेपालथे करणे. (भाकरी, पोळी.)[परतणेचे द्वि.]

अरतवण परतवण न. नवीन लग्न झालेल्या मुलीचे सासर–माहेर करणे. [परतवणेचे द्वि.]

अरता–ती–ते, अरुता क्रिवि. अलीकडे; इकडे; येथे; ह्या बाजूला; भागाला.

अरतापरता क्रिवि. १. अलीकडे पलीकडे; इकडेतिकडे; दोन्ही बाजूला, सर्व बाजूंनी; सभोवार. २. तेथेच; आगेमागे; जवळ; आसपास; कमीअधिक; लवकर किंवा उशीरा.
वि. १. इकडचा तिकडचा; या बाजूचा त्या बाजूचा; दोन्ही कडील; एकाच विविक्षित सदराखाली न येणारे. २. क्षुद्र; किरकोळ; अवांतर.

अरती स्त्री. १. कंटाळा; तिटकारा; वीट; विरक्ती. २. असमाधान; अतृप्ती.
वि. कंटाळा करणारा; विरक्त; अतृप्त; असमाधानी. [सं.]

अरतीर न. अलीकडची थडी, काठ वगैरे : 'प्रपंच नगरासभोंवतीं । कर्मनदीची महाख्याति । तिचेंनि जेथें जीव वर्तती । उत्पत्तिस्थिती अरतिरीं ।' – एभा ११.१०५२.

अरत्नी स्त्री. कोपरापासून करंगळीच्या टोकापर्यंतचे हाताचे माप; हात. (अंदाजे २४ अंगुळे, २४ बोटे).

अरत्र क्रिवि. वि. १. येथे. २. इहलोकातले, मृत्यूलोकातले (जीवित) : 'तेथें अरत्र ना परत्र । कांहीच नाहीं ।' – दास ५.३.४.

अरत्र ना परत्र अ. इकडे नाही व तिकडे नाही अशा प्रकारे; इथे ना तिथे; अधांतरी.

अरद वि. पहा : **अर्ध.** ज्या सामासिक शब्दात अर्ध हे पद आहे त्या ठिकाणी अरद हेही पद पुष्कळदा वापरतात. उदा. अरद कच्चा – जेवा – पडा – पिका – वाट. (गो.) [सं. अर्ध]

अरदळ स्त्री. तैनातीची अर्धी रक्कम; अर्धेली. [सं. अर्ध]

अरद्र वि. ओले : 'कितेक दिवस अरद्र शुष्कपणें' – सप्र ८.२०. [सं. आर्द्र]

अरब पु. अरबस्तानातील रहिवासी – माणूस – घोडा.

अरबचरब, अरबट, अरबटचरबट वि. १. बेचव; नीरस; निःसत्त्व; रुक्ष (अन्न). २. धश्चोट; निलाजरा; उनाड; तोंडास तोंड देणारा; उद्धट; राकट; असभ्य; जंगली; खेडवळ (माणूस, भाषण, चालरीत, सवय, देश, मुलूख, रान, जागा इ.).
क्रिवि. निरर्थकपणे; बाष्कळपणे; काहीचेबाही (बोलणे).
न. बडबड; बकबक; वटवट; बाष्कळ, निष्कारण गप्पा.

अरबट वि. भयंकर : 'अरबटें सिंगें रणीं वाजती' – गोप्र १०२. [क. आर्भाट]

अरबट दांड वि. जंगली; खेडवळ; आडमुठ्या. [सं. आरभट]

अरबा, अर्बा वि. चार ही संख्या; (सूर सन.) [अर. अरबाह]

अरबा पु. १. अरबांची लढाई, हल्ला; युद्ध. (क्रि.(वर) झाडणे). २. शिव्यांचा किंवा धमक्यांचा वर्षाव. ३. कोणतीही तडफदार, जोराची क्रिया; सपाटा; तडाखा; धडाका. जसे – रागाचा, जेवणाचा, लिहिण्याचा अरबा. ४. गावाची किंवा किल्ल्याची वेस.(सोलापूर) [फा.] (वा.) **अरबा उडणे** – रागाने त्वेषाने उठणे; उठाव करणे; शिव्यांचा वर्षाव करणे. **पिऊन जाणे, पिणे, सोसणे** – १. त्वेष, राग, आवेश सहन करणे, सोसणे. २. तोफांचा मारा सहन करून आत घुसणे.

अरबाड न. ऊर; फासळ्या; बरगड्या किंवा त्यांची बाजू. (व.)

अरबाडी पु. विंचू व सर्प दंशावरील मंत्र जाणणारा मांत्रिक. (व.)

अरबाणा पु. हुकमत; वर्चस्व; ताबा; आटोका. [फा.] (वा.) **अरबाण्यात असणे, चालणे, राहणे, वागणे–** आज्ञेत किंवा कह्यात असणे. **अरबाण्यात नसणे, अरबाण्यातून जाणे –** आज्ञेत नसणे; आटोक्याबाहेर जाणे.

अरबाळणे अक्रि. घाबरणे; कासावीस होणे : 'हरनकाळजाची माजी पोर हाय ! आयकील आन जाईल अरबाळून.' – पेरणी ५५.

अरबी वि. अरबस्तानासंबंधी. (ल.) भाषा, घोडा, वेष, लिपी, फळफळावळ वगैरे : 'मंद हळुहळु चालतो । चपळ कैसा आटोपतो । अरबी फिरवणार तो । कैसा असावा ।' – दास १९.७.१८. (वा.) **अरबी तगादा** – अरबी शिपायांनी लावलेला तगादा. हा अतिशय जुलमी व त्रासाचा असतो. यावरून (ल.) अतिशय निकडीची, सक्तीची, जोराची मागणी. **अरबी पहारा** – अरब लोकांची चौकी. हा फार कडक व जालीम असतो त्यावरून कडक व सक्त पहारा. (क्रि. करणे, लावणे, मांडणे, बसवणे, लागणे, बसणे.).

अरबी सन, साल न. अरबी वर्ष; मृगसाल; शूहूरसन (सूर).

अरबूज–द वि. (विप्र. अर्बुज) राकट; आडदांड; खेडवळ; मठ्ठ; रानटी; जंगली; अडाणी; रद्दड; क्रूर; ओबडधोबड : 'अतिसात्विकता दृष्टीं पडे । तरी मानी वेडे अर्बुज ।' – एभा २३.२६४. [सं. अ+बुध] (वा.) **अरबूज जात** – रानवट, आडदांड जात; अशा जातीचे लोक – भिल्ल, पठाण वगैरे : 'इराणी दुराणी, जात अर्बुज. त्यांनी कित्येक तरुण स्त्रियांच्या अब्रू घेतल्या.' –भाब ८०.

अरबैन वि. ४० ही संख्या. [अर.]

अरमिन् पु. मुंगसाच्या जातीचा, अंगावर लोकर असलेला एक प्राणी. [इं. इर्मिन]

अरर स्त्री. दार; दाराची फळी; कवाड : 'जाय बळें उघडाया कर देउनि उघडिल्याहि अररा ज्या.' – मोसभा २.४. [सं.]

अरर उद्गा. अरेरे!; दुःख, आश्चर्य व्यक्त करणारा उद्गार.

अरल–ळ न. १. शेज; आच्छादन : 'आता कवणाचिये सेजे : फुलांचे अरल घालिजे' – वह १९३. २. फूल. [क.अरल्]

अरली स्त्री. सुताराचे लाकूड कापण्याचे हत्यार. (ग्रा.) [सं. आर]

अरव वि. अर्व; दहाकोटी ही संख्या. [सं. अर्बुद]

अरव पु. १. अंकुर : 'चला कल्पतरूचे अरव ।' – ज्ञा १८.१७९८. २. टेटु नावाचे झाड, शुकनास; ऋक्ष.

अरव वि. निःशब्द; शांत. [सं. अ+रव]

अरवली–वाळी स्त्री. खोड्या; दांडगेपणा; (लहान मुलांच्या) चेष्टा; उनाडक्या; मस्ती : 'येथे असल्यास अरवली फार करतात. यास्तव त्यांची काय सोय करावयाची असेल ते करून देऊन त्यास कोपरगावीं लवकर रवाना करावे.' – पेद ४.४.
वि. खोडकर पहा : **अरवळ**

अरवस पहा : **अरव**

अरवळ वि. खोडकर; पोरकट; वेडसर. (गो.)

अरवा (अर्‌वा) वि. नाजूक; अरवार. पहा : **अरूवार** : 'माशुक मऊ मुखचंद्र सुकुमार पुष्पाहुनचि अरवा ।' – प्रला २३०.

अरवाडी–ळी क्रिवि. अवेळी; अकाली. (व.) [सं.]

अरवार–ळ वि. खोडकर; खोडसाळ; उनाड; दांड; अवखळ (मूल).(गो.)

अरवार–ल–ळ वि. १. हलके; सहज तुकडे पडणारी (भाकरी, पोळी इ.); खुसखुशीत (पक्वान्न). २. मऊ; नरम (आंबे, केळी इ.). २. (काव्य.) नाजूक; सुकुमार.
स्त्री. मृदुशय्या; शेज. पहा : **अरुवार**

अरविंद न. कमळ. [सं.]

अरवी स्त्री. तामिळ : 'अरवी लिपीहि अभ्यासिले.' – मएेशि ११२.१४. (तंजा.) [ते. अरवम् = तामिळ]

अरशिसी पहा : **अर्धशिशी**

अरस वि. रसहीन; नीरस. (ल.) बेचव; शुष्क : 'कशासाठी गावीं अरस कवनें मी स्ववदनें ।'–केका ६. [सं.]

अरसपरस क्रिवि. १. भोवताली; जवळपास; आसपास; आजूबाजूस. २. अवरस चवरस. (कों.)

अरसपरस क्रिवि. परस्पर : 'अरसपरस सलाम्या होऊनी । परत आले.' – गापो ६७; 'शेवटी उभयपक्षी अरसपरस हळदी कुंकू देण्यात येते ।' – ऐरापुविवि १४६. [सं. परस्पर]

अरसमात्र वि. (वन.) दोन किंवा अधिक विभागात समान विभाजन होऊ शकते अशी (फुलांमधील अवयवांची रचना).

अरसा पु. अवधी; अंतर : 'जाण्यास दिवसगत न लागावी अरसा न्याहायेत (निहायत) कमी राहिला.' – मशिंका १६७. [फा.]

अरसिक वि. १. साहित्य, कला आदींची आवड, रुची नसलेला; सौंदर्य व मोहकपणा न जाणणारा किंवा त्यासंबंधी चव गोडी नसलेला; मर्म न जाणणारा : 'सेवंतीयें अरसिकांही । आंग पाहतां विशेषु तरीं नाहीं । परी सौरभ्य नेलें तिहीं । भ्रमरीं जाणिजे ।।' – ज्ञा १५.५९४. २. बेचव; नीरस. [सं.]

अरसुकुंची स्त्री. अठरा इंच लांबीचा टिकाव; बेरडांचे घरफोडीचे हत्यार.

अरसेनिक न. (रसा.) सोमल; ताल; रसायनातील एक मूलद्रव्य; होमिओपॅथीत हे औषध आहे.

अरसेमहालपु. चहुबाजूंना आरसे आणि चित्रे टांगलेला दिवाणखाना.

अरस्य वि. नीरस : 'चाखों ते ते अरस्य.'– गीता १.२३१८.[सं. अरस]

अरळ न. १. फूल : 'शेजेवरी अरळ सुकले' – हरि ३०.२७. २. मऊ झालेले. (गो.)
क्रिवि. (अल्लाद या अर्थी) : 'उंच होवोनि ऊर्ध्व हस्तें । अरळ कळिका तोडिल्या ।' – हरि १७.१०९.
वि. (ल.) नाजूक; मृदू : 'शय्या घालुनि एकांती । अरळ सुमनांची निगुति ।' – एरुस्व ३.२६. पहा : **अरवार**

अरळ, अरळतरळ वि. १. सैल, ढिले. (बोचके, गाठोडे). २. अव्यवस्थित बसवलेले; नीट, सरळ नसलेले; वेडेवाकडे; अयोग्य रीतीने बसवलेले (घोडा, खांब, तुळई). २. अनिश्चित; घोटाळ्याचे; घालमेलीचे; मोघम; पिळपिळीत (बोलणे, भाषण). ४. अव्यवस्थित; ढिलाईची; मंदीची (वागणूक, उद्योगधंदा). ५. तात्पुरती, अर्धवट व्यवस्था : 'प्रतिवर्षी आल्याप्रमाणें मात्र मनसबा वरचेवर करून परत जावयाचे न करावे. अरतळतरळ करून रा. पंतप्रधान स्वदेशास गेले म्हणजे मागें आम्हांस कठिण पडते.' – ऐलेसं १४६८. [तरळचे द्वि.]
(वा.) **अरळतरळ होणे** – गळती लागणे :'खर्चास न मिळाल्यामुळे फौज अरळतरळ होऊं लागली.' – विंचूब ६.
क्रिवि. ढिलाईने; सैलपणाने; सरळ नव्हे (बांधणे); अयोग्य रीतीने (बसवणे, लावणे, रोवणे); सैल; विस्कळीत (रचणे, ठेवणे); मोघम; पिळपिळीतपणे (बोलणे, करणे).

अरळी स्त्री. घोड्याच्या अंगावरील उलटी (केसांची) गोम; एक अशुभ लक्षण.

अरक्षित वि. रक्षण न केलेले; असंरक्षित; न जपलेले; न राखलेले, पाळलेले. [सं.]

अरंग वि. निर्गुणत्वाने : 'म्हणे तेथें चौक्या ज्या रंगल्या । अरंग मिरवल्या संतसंगे ।' – नाम २०३३.

अरंदळणे सक्रि. १. ओरडणे; गर्जना करणे; गोंगाट करणे. २. हातपाय आपटणे; चरफडणे; आदळआपट करणे. [सं. आक्रंदन]

अरंधे न. १. स्वतःचे मूल नसणे; अनपत्यता. २. अपत्य नसल्याचे दुःख.

अरंबळ न. क्षीणता; कासावीस होणे; घाबरणे; कुंथणे : 'तेवि मुडपोनि सुजला पाये । तरी अरंबळ न करिती ।' – दावि १३३.

अरंबळणे सक्रि. पोळणे; भाजणे.

अरंबळणे सक्रि. (विप्र. आरंबळणे). १. झोपेत बरळणे; बडबडणे; कण्हणे. २. झोपेने घेरलेला असणे; पेंगणे. ३. ओरडणे; भ्रमात विव्हळणे; आक्रोश करणे; हंबरडा फोडणे; व्यर्थ बडबड करणे.

अराकस पहा : **अरकस**

अराख वि. निंदाप्रचुर; विरोधी : 'अराख बोलती नित्य । मजकारणे ।।' – क्रिपु २.२८.५१.

अराखणा–डा स्त्री. दमन; निग्रह; संयमन; आकलन; दाब; प्रतिरोध; दाबात ठेवणे; रोंधणे.(कों.) [सं. आरक्षण]

अरागती स्त्री. (ज्यो.) तारा किंवा तत्सम गतिमान आकाशस्थ पदार्थ आणि द्रष्टा यांना जोडणाऱ्या रेषेची गती.

अराजक न. शासन व कायदा नसलेली अवस्था; बेबंदशाही; अंदाधुंदी; निर्नायकी.

वि. १. राज्यसत्ता नष्ट करू पाहणारा; बंडखोर; क्रांतिकारक. २. राजसत्ता विरहित; शास्ता नसलेला (देश). [सं.]

अराजकता स्त्री. १. (राज्याच्या) सिंहासनावर किंवा गादीवर कोणी नसणे. २. (ल.) निर्नायकी; अंदाधुंदी; बेबंदशाही; अराजक काल; सरकार या संस्थेचा अभाव. [सं.]

अराजकत्व न. बंडाकडे प्रवृत्ती; बेबंदशाही; अराजकता : 'एखादी सुधारणा करणें म्हणजे अराजकत्वाकडे पाऊल टाकणें कीं काय असे लोकांस वाटू लागले होते' – इंरामू ३१३.

अराजपत्रित वि. शासकीय राजपत्रात ज्यांच्या नेमणुकीचा वा अन्य तपशील येत नाही असे सरकारी नोकर; अराजपत्रित कर्मचाऱ्यांना राजपत्रित कर्मचाऱ्यांपेक्षा अधिकार, वेतन वा अन्य सोयी, सवलती कमी असतात. [सं.]

अराज्यवाद पु. (राज्य.) शासनसंस्था आणि कायदे यांची आवश्यकता न मानणारी राजकीय तत्त्वप्रणाली, विचारसरणी.

अराटी स्त्री. काटी; एक झुडूप; ही झाडे काटेरी वेलीप्रमाणे पसरणारी आहेत. पाने खैराच्या पानासारखी असतात. (सामान्यतः) काटेरी झुडूप : 'अराटीलागी मृदुता । कोठोनि असेल कृपावंता ।' – व्यं १५.

अराठणे, आरठणे अक्रि. काबूत येणे.

अराणूक स्त्री. १. विश्रांती; स्वस्थता; स्वास्थ्य; फुरसद; रिकामपण. २. शांतता; सौख्य; शांती; तृप्ती; समाधान : 'तुका म्हणें नाहीं। अराणूक तुज काहीं ।' – तुगा १८२.

अराबा स्त्री. १. तोफ; तोफेची गाडी. २. बातेरी; तोफांचा मारा; सरबत्ती; अरब लोकांचा सपाट्याचा गोळीबार. पहा : **अरबा**. ३. गराडा; व्यूह : 'देउनि अरावा भंवती ।' - संगी ५८. ४. लवाजमा; इतमाम; ताब्यातील मालमत्ता; प्रापंचिक पसारा; निरनिराळे व्याप (कुटुंबे, गुरेढोरे, जमिनी वगैरे). (क्रि. पडणे, हालणे, मांडणे, पसरणे, उचलणे, आटपणे). ५. मोठा बडेजाव; डौल; दिमाख; भपकेदार प्रदर्शन; अवडंबर. (क्रि. घालणे, घालून बसणे.) ६. घोटाळा; गोंधळ. (व.) [फा.] (वा.) **अराबा पिणे** – शत्रूचा गोळीबार सहन करणे : 'इंग्रजांचा अराबा पिऊन मराठी फौजा आंत घुसल्या, हत्यार चालले, इंग्रजी लोक बहुतेक कापून काहाडले.' – मइसा १९.६३.

अराय पु. मुक्काम; थांबणे; राहणे : 'सवें सोयरे प्रपंच ममता । करितां ना अराय क्षणभरीं ।' – स्वादि ३.१.२०.

अराल वि. वाकडे : 'आम्हांसी सांगाती । होती अराले ते होती ।' – तुगा १८०७. [सं.]

अराल (हस्त) पु. (नृत्य.) आंगठा आकुंचित करून तर्जनी धनुष्याच्या आकाराप्रमाणे मध्येच वाकवून ठेवणे व बाकीची बोटे सरळ पसरून ठेवणे. [सं.]

अराष–स–सी, आराष–सी शोभिवंत रचना; आरास; सुंदर रीतीने केलेली मांडणी; सजावट; आरसे, छते, चित्रे, दिवे इत्यादिकांनी शृंगारलेले घर; थाटमाट; भपका; आराईश : 'करून तेव्हा घरिंच्या अरासी ।'– सारुह ८.३१. [फा. आरईश]

अराष्ट्रीय वि. राष्ट्रासंबंधी नसलेले; राष्ट्रहिताचे नव्हे असे; विदेशी; परकीय.

अराळफराळ न. अप्रस्तुत भाषण. पहा : **अरळतरळ** (कु.)

अराक्ष न. (प्राणि.) हाताचे किंवा चतुष्पाद प्राण्यांच्या पुढील पायाचे एक हाड.

अराक्षीय वि. (प्राणि.) हाताच्या किंवा चतुष्पाद प्राण्यांच्या पुढील पायांच्या हाडांशी संबंधित.

अरि पु. १. शत्रु; वैरी; दुष्मन : 'मज सर्वांतराते कल्पिली । अरि मित्र गा ।' – ज्ञा ९.१६६. २. चक्र. [सं.]

अरिख वि. ऋषिप्रणीत. [सं.]

अरिघर पु. गोफणगुंडा : 'फरसी दीघल गोफणी अरिघरी'– गोप्र ११२.

अरिते वि. न. हीन; वक्र : 'अरिते संहारी आम्हांमाजी' – निगा २८३.

अरिमर्दन वि. शत्रूला ठार मारणारा; नाश करणारा: 'अरिमर्दना उठे आता ।' – रावि.

न. शत्रूचे निर्दालन; हनन; शत्रूचा पराजय : 'तेचि धगधगीत चक्र । अरिमर्दनी उद्भट ।' – एरुस्व १.४७. [सं.]

अरिराय पु. शत्रूचा राजा; शत्रुश्रेष्ठ : 'देवाचेनि तेजे बहुवशें । अरिराए जिंतिलें अनायासे ।।' – शिव ७३५. [सं. अरिराजन्]

अरिवेग पु. जोरदार वेग : 'अरिवेगे मारिला वत्स रागे' – गोप्र ९.

अरिष्ट न. १. अनिष्टकारक, दुःखकारक गोष्ट, अशुभ किंवा त्रास उत्पन्न करणारी गोष्ट. २. लुटारू, दरोडेखोर, टोळधाड, धूमकेतू, उल्कापात, धरणीकंप, नैसर्गिक संकट किंवा अशा तऱ्हेचा अनिष्टकारक प्रसंग; आपत्ती. ३. खोडद्या (लहान मुलांच्या). ४.दुर्दैव; दुर्भाग्य. ५.अनर्थकारक अतिरेक; नुकसानीचा जोर. ६. (वै.) आसव; अर्क; द्रव पदार्थात औषधी द्रव्ये, मद्य, पाणी वगैरे घालून काढ्याप्रमाणे तयार केले जाणारे पेय औषध. ७. (वै.) मरणचिन्ह. ८. सूतिकागृह; बाळंतिणीची खोली. ९. (राज्य.) एखाद्या घटनाक्रमातील निर्वाणीचा क्षण; राजकारण, अर्थकारण या सारख्या क्षेत्रातील अस्थिर व कमालीचा तापदायक काळ.

वि. कठीण; अवघड; प्रचंड; प्रयासाचे : 'वेद मुखोद्गत करणे म्हणजे केवढे अरिष्ट काम.' – निमा १०५५. [सं.]

अरिष्ट कुल न. (वन.) उष्ण प्रदेशीय व उपोष्ण कटिबंधी विभागात आढळणारे १२० प्रजाती व १००० जाती असलेले वनस्पतींचे कुल.

अरिसे न. अर्धशिशी : 'सांपे अरिसाचा उपद्रव ।' – लीचउ ३१. [सं. अर्धशिशी]

अरिसे मूळव्याध : 'भटोबासांसि अरिसेयाचा उपद्रो' – लीचउ ४१८.

अरी स्त्री. १. आर (चांभाराचे कातडे टोचण्याचे हत्यार); टोचणी. २. लोखंडी अणकुचिदार टोक. (भोवऱ्याचे, पराणीचे).[सं. अरा]

अरी स्त्री. हारी; ओळ; रांग. [सं. अर]

अरीणी वि. अऋणी; कर्ज नसलेला. (गो.) [सं. अऋणी]

अरीन्‌वख्त क्रिवि. सध्या. [फा.]

अरीभवन न. (शाप.) (प्रकाशाचे) सरळ रेषांत बाहेर पडणे ; किरणरूपाने निघणे; किरणोत्सर्जन : 'ग्रहांची बिंबे वास्तविक आपणांस जेवढी दिसावयाची त्याहून काहीशी मोठी दिसतात. किरणांच्या अरीभवनामुळे म्हणजे त्यांचे तेज चोहोंकडे फांकत असल्यामुळे हे असे होते.' – सुज्यो ३२१. [सं.]

अरीय वि. आंगठ्याच्या मुळाजवळची; आंगठ्याच्या बाजूकडील; बाह्यप्रकाष्ठास्थिकडील. [सं.]

अरीयक (ग.) पहा : **अरीय माप**

अरीय करवतन न. (यंअ.) वर्तुळाकृती करवतीने कापणे. (ही करवत एका फिरणाऱ्या दांड्यावर बसवलेल्या चक्राने चालविण्यात येते.)

अरीय माप न. (ग.) वर्तुळाच्या साहाय्याने निश्चित केलेले कोनाचे माप. कोनाच्या अग्राशी मध्यबिंदू कल्पून कोणत्याही सोयीस्कर त्रिज्येने वर्तुळ काढले तर कोनामुळे एक वर्तुळकंस (परिघाचा खंड) निश्चित होईल. त्या कंसाची लांबी व वर्तुळाची त्रिज्या यांचे गुणोत्तर म्हणजे त्या कोनाचे अरीय माप होय. (हे गुणोत्तर वर्तुळाच्या त्रिज्येवर अवलंबून नसून फक्त कोनाच्या मूल्यावर अवलंबून असते आणि म्हणूनच ते कोन मोजण्याचे योग्य परिमाण ठरते.)

अरीस स्त्री. मूळव्याधीचे मोड : 'एकवडी सेविजे अरीस मरति ।' – वैद्यक ४६. [सं. अर्श]

अरीळ वि. न चाखलेले; शुद्ध : 'फळें कंदमुळें जरी ही न मीळे । तरी काळ कर्मी जळें कीं अरीळें ।' – किंसुदा २.८.

अरुआर्‌ पु. शिल्पकार.

अरुच वि. १. रुचकर नसलेला; बेचव. २. तुच्छ; न आवडणारे, पटणारे, रुचणारे. २. उदासीनता; राग : 'राव मजकुरांचे ठायीं अरूच फार धरले आहे.' – पेदभा २५.२०८.

अरुचि–ची स्त्री. १. कंटाळा; तिटकारा; अनावड; अप्रीती; नापसंती. २. (वै.) पोटात भूक असूनही रोगामुळे तोंडात घातलेले अन्न खाववत नाही अशी अवस्था. चव नाहीशी होणे; जिभेला गोडी नसणे. ३. अमान्यता; अननुकूलता; अनभिमतत्त्व (प्रतिपादित अर्थासंबंधी).

अरुचिर वि. १. बेचव; कंटाळवाणे; नापसंत; तिटकारा उत्पन्न करणारे. २. सुंदर नसलेला.

अरुण पु. १. सूर्याचा सारथी; कश्यपपुत्र; गरुडाचा वडील भाऊ. २. उषःकाल; प्रभात; पहाट; अरुणोदय (तांबडे फुटणे).
वि. तांबडा; लाल : 'रागेजली अरुणकांति विराजवीते ।'– नल ९७. [सं.]

अरुणसारथि–थी पु. सूर्य. [सं.]

अरुणाग्रज पु. गरुड. [सं.]

अरुणाचल पु. १. पूर्वेकडील पर्वत. २. भारतीय गणराज्यातील एका राज्याचे नाव. हे राज्य भारताच्या पूर्वोत्तर दिशेस आसामला लागून आहे. [सं.]

अरुणात्मज पु. जटायू. [सं.]

अरुणिमा स्त्री. पु. तांबडेपणा; लाली; रक्तिमा. [सं.]

अरुणोदय पु. तांबडे फुटणे; सूर्योदयापूर्वी पूर्व दिशेकडे लाल रंगाचा प्रकाश दिसू लागणे; सूर्य उगवण्यापूर्वी तीन घटकांचा काळ; प्रभात; पहाट : 'घनश्याम सुंदरा श्रीधरा अरुणोदय झाला ।' – होला १६. [सं.]

अरुत–ता क्रिवि. इकडे; अलीकडे. पहा : **अरता.** : 'तो बुद्धियोग विवरितां । बहुतें पाडें पार्था । दिसे हा अरुता । कर्मयोगु ।' – ज्ञा २.२७४.
स्त्री. १. अपेक्षा; आशा : 'या युद्धात वाचून पुन्हा दक्षणेत जाऊन संसार करावा ही अरुता कोणी ठेवली नाही.'–पाब २५. २. मोकळीक : 'हल्लीं दारूने गोळा बंदुकीच्या गोळीप्रमाणे देखील जात नाहीं. तोफेजवळ बाळाराम व राणेखान उभे राहतात आणि शिस्त लागत नाहीं. तेव्हां आता गोलंदाजाच्या पारिपत्यास अरूता आहे.' – ऐलेसं ३२९३.

अरुता–अरू स्त्री. १. हक्क; जागा; योग्यता; योग्यस्थान किंवा धंदा उद्योग. २. पूर्ण आवश्यकता – जरूरी (हजेरीची, मतांची, येण्याची); अपरिहार्यता; अगत्य : 'त्याच्यापुढें बोलण्याची कांही अरूता नाहीं.' – ऐलेख १२.३. (क्रि धरणे, ठेवणे). [सं. अर्हता]

अरुवार वि. १. कोमल; नाजूक; मृदू; सुंदर; मऊ; हळुवार; सुकुमार : 'रातोत्पल सुकुमार । त्याहूनि पदें तुमची अरुवार ।' – रावि १३.५९. २. खुसखुशीत, हलकी; हळू : 'एक सच्छिद्रें अरुवार नवनीतसङ्गे गोडसी ।'– मुआदि २९.८४. ३. हलकें : 'वाळल्या अनुतापकाचरिया । वैराग्य – तळणे अरुवारिया ।' – एरुस्व १४.१०८. न. मृदुशय्या : 'तो असे क्षीरसागरी । निद्रिस्त शेषाचे अरुवारी ।' – कथा २.५.१५७. पहा : **अरवार** [क. अडे]

अरु(रू)श–ष,अरूसा वि. १. आर्ष; मूढ; मंद; जड; वेडावाकडा; मंदबुद्धीचा; रेम्याडोक्या; मूर्ख : 'हा अरूष भक्तिचा भाव । दयाळ धांव घेई धनुकरा ।' – देप २८.१. २. विचित्र; विक्षिप्त (माणूस) : 'येक अरूषे आक्षेपिले ।' – सप्र ८.१२२. [सं. आर्ष]

अरुंतुद पु. (रसा.) एक उत्कर्ब.

अरुंद वि. (कधी अरुंध) रुंदीला कमी किंवा अपुरा; चिंचोळा.

अरुंधती स्त्री. १. वसिष्ठ ऋषींची पत्नी; कर्दमकन्या. २. सप्तर्षी मधील वसिष्ठाच्या जवळचा तारा; (ज्याला अरुंधती दिसत नाही तो लवकर मरतो. कारण दृष्टी इतकी मंद झाल्यानंतर आयुष्य फार थोडे उरलेले असते असा समज.) ३. (योग.) जीभ; जिव्हाग्र. [सं.]

अरुंधती केश ही राशी उत्तरगोलार्धात सिंह आणि भूतप यांच्यामध्ये आहे. [सं.]

अरुंधतीदर्शनन्याय पु. अरुंधती तारा वसिष्ठाच्या खुणेवरून दाखवितात. त्यावरून लक्षणेने. शेजारच्या मोठ्या गोष्टीवरून लहान गोष्टीचा निर्देश करणे. [सं.]

अरूप वि. १. आकार किंवा रूपविरहित; निराकार (ब्रह्म, वायू, ध्वनी

इ.). २. कुरूप; बेढब; बेडौल : 'कृष्ण अगुणांचा अरूप । कन्या सगुण आणि स्वरूप ।' - एरुस्व १०.९६. [सं.]

अरूपता स्त्री. (वै.) इंद्रियजन्य विकृती. [सं.]

अरूपांतरणीय वि. (अर्थ.) दुसऱ्या कोणत्याही वस्तूत न बदलता येण्याजोगा. (विशेषकरून कागदी मुद्रा, नोटा वगैरेंच्या बाबतीत वापर.) [सं.]

अरूपी वि. आकार - आकृती नसलेले. [सं.]

अरे उद्गा. पुरुषाला हाक मारताना - बोलवताना सलगीने अगर तिरस्काराने बोललेला शब्द; संबोधन - रे, ए वगैरे. कधी आश्चर्य वाटले असताना अरे ! असा उद्गार निघतो. नामापुढे लावताना अ गाळतात. जसे : - राम रे ! [सं. अरे] (वा.) **अरे अरे करणे** - करू नको म्हणणे; मना करणे; ताकीद देणे. आश्वासनाचे उद्गारवाचक : 'अरे कोण्ही कव्हणाते न मारी' - ज्ञा ११.४०३.

अरे स्त्री. गळू : 'इंद्रभटा अरे जाली होती : ते अरे फुटली' -लीचउ २९८.

अरेकस (अरेकस्) पु. करवत्या; पहा : **अरकस** : 'अरेकसाच्या कामाला चिरकाम म्हणतात.' - महमा १२६.

अरेखित धनादेश पु. (व्यापार.) रेखांकित (क्रॉस) न केलेला धनादेश (चेक).

अरेखित प्रतिमा स्त्री. (भौ.) जिची बाह्यरेषा स्पष्ट दिसत नाही अशी आकृती. [सं.]

अरेजारे भांडण; उद्धटपणा; उर्मटपणा. (क्रि. बोलणे, म्हणणे, चालणे.) [सं. अरेचे द्वि.]

अरेतुरे न. शिष्टाचार सोडून अमर्यादपणे, हलकटपणाने बोलणे; एकेरीवर येणे; हमरीतुमरी; हातघाई. (क्रि. बोलणे, करणे). (वा.) **अरेतुरेवर येणे** – एकेरीवर येणे; भांडावयास लागणे : 'बाईसाहेब असें अरेतुरेवर एकदम येऊ नका.' - इंप १०१.

अरेतुरेने क्रिवि. अहमहमिकेने; अधिक उत्साहाने :'योग्य मनुष्यास उमेद चढून दुसऱ्यानें अरेतुरेने कामें करीत असावे.'- स्वप २७१.

अरेबापरे उद्गा. आश्चर्याचा, भीतीचा उद्गार.

अरेराव पु. मुजोर; अरे!अरे! करण्यात पटाईत; फुशारकी मारणारा; फुकट प्रतिष्ठितपणा दर्शविणारा; धटिंगण; टिकोजी; लोकांत मन मानेल तसे वागणारा; रगडमल्ल; अहंमन्य; गर्विष्ठ; अत्यधिकाराने प्रमत्त झालेला; तिस्मारखान : 'राष्ट्रीयसभा पूर्णपणे राष्ट्रीयहित साधणारी व्हावी, तिचे काम जनतेच्या बहुमतानें व जाहीर रीतीनें व्हावें, तें एखाद्या अरेरावाच्या खोलीत खाजगी रीतीनें होऊं नये असे आमचें म्हणणें आहे.' - टिव्या.

अरेरावी स्त्री. जुलूम; अहंमन्यता; दडपशाही; फुशारकी : 'विद्या - खात्याचे धोरण अरेरावीचें असून' - केले ३.४९.

वि. जुलमी; अहंपणाचे; आडदांडपणाचे; उद्धट; स्वैर; अन्यायी : 'चार्लस इलियट यांच्यासारख्या अरेरावी अंमलदारास खोल पाण्यात शिरावयाचे होते.' - लोटिकेले २.१६२.

अरेरे उद्गा. दुःखोद्गार; शोक, विस्मय, भय यांसारख्या प्रसंगी आणि पश्चात्तापाच्या वेळी येणारा उद्गार.

अरेरेपणा पु. १. सहानुभूती व्यक्त करणे. २. खोटी सहानुभूती : 'तुमच्या डोळ्यात आता जो अरेरेपणा तरळून गेला ना तो ...' -विभूत ४.

अरेलिया न. बागेतले सुंदर पानांचे एक झाड. [इं.]

अरैठ न. अनर्थ; पहा : **अरिष्ट** : 'शैल्ये थोर अरैठ केलें । तवकें तीनि ओतना वाइले ।' - शिव ९८७. [सं. अरिष्ट]

अरोग-गी वि. निरोगी; आजारी नसलेला; निकोप प्रकृतीचा; धडधाकट; सुदृढ. [सं.]

अरोचक पु. १. अरुची; तोंडाला चव किंवा रुची नसणे; भूक नसणे; (अपचनाचा विकार). २. (ल.) कंटाळा; शिसारी : 'तेतुलें अरोचक । विषयीं घेईल ।।' - ज्ञा १२.१०६.

वि. न रूचणारा; न आवडणारा; कंटाळवाणा. [सं.]

अरोथा पु. अपूर्व इच्छा.

अरोपण न. उभारणी : 'चैत्र अरोपणि देवपरिवारे ग?'-पंढर शिला १.७

अरोबा पहा : **अराबा**

अरोसा पु. १.अणकुचीदार, निमुळते टोक; शेवट (दोरी - दोराचा). २. निमुळत्या शेवटाची दोरी. ३. जीभ.

अरोसापरोसा वि. अंघोळ न केलेला; अस्नात; अशुद्ध; अपवित्र; अस्वच्छ (मनुष्य, भांडे इ.). पहा : **पारोसा** [द्वि.] [सं. पर्युषित]

अरोळी स्त्री. निखाऱ्यावर भाजलेली चांदकी. पहा : **अहारोळी**

अरॉन मापक न. (विअ.) गॅस, वीज, पाणी वगैरेंचे प्रवाह चालू असताना त्यांचे प्रमाण मोजण्याचे किंवा नोंदण्याचे अरॉन या शास्त्रज्ञाने सिद्ध केलेले एक उपकरण.

अर्क पु. १. सूर्य; आदित्य : 'तो तंव अर्काचाहि आदि अर्क ।'- एरुस्व ७.६१. २. रुईचे झाड; मंदार. ३. बारा ही संख्या (बारा आदित्य असतात म्हणून). ४. सूर्यकांत. ५. स्फटिक. ६. अश्वमेधाच्या उपयोगाचा अग्नी. ७. (ज्यो.) उत्तरा फाल्गुनी. [सं.]

अर्क पु. १. सत्त्वांश; तत्त्वांश (औषधादिकांचा); रस; मद्य; सार; कस; निष्कर्ष; काढा. २. गड्डा; गाभा; गाळीव सार. ३. (ल.) अट्टल सोदा; चोर; लबाड. [सं.]

अर्क वि. मुख्य; महत्त्वाच्या : 'या खेरीज येथे किल्ले अर्कात तोफा पाचसात आहेत.'-मइसा १.१८. [फा. अर्क = बालेकिल्ला]

अर्ककला स्त्री. सूर्यबिंबाचा बारावा भाग.

अर्कट, अर्काट (अर्कट्) वि. लबाड; वस्ताद; हट्टी. पहा : **अरकाट**

अर्कतरु-रू पु. रुईचे झाड : 'मग धेनु चारिता तो क्षुद्रिकळ वनांत अर्कतरू लक्षी ।' - आर्याभा १.२.३७. [सं.]

अर्कद्रुदळ न. रुईच्या झाडाचे पान : 'झालो अंध स्वकृतें; अर्कद्रुदळें यथेष्ट भक्षूनीं.' - आर्याभा १.२.४१. [सं.]

अर्कद्वेष पु. उभा दावा; हाडवैर. [सं.]

अर्कबंधू पु. १. गौतमबुद्ध. २. सूर्यकमल. [सं.]

अर्कविवाह (अर्कविवाह्) पु. पुरुषाच्या तिसऱ्या लग्नाच्या वेळी रुईशी प्रथम विवाह करतात तो. कारण लग्नाची तिसरी बायको ही भाग्यशाली नसून लवकर मरते अशी समजूत. [सं.]

अर्कशी-अर्कस पहा : **अरकस**

अर्कान पु. अव. थोर सरदार; दौलतीचे आधारस्तंभ : 'असा डौल

घातला पातशहानी अवघ्या अर्कान वगैरेपासून मुचलके घेतले जे यास सर्वथैव मारावे.'– हिंदस २.२४. [फा.]

अर्कान दौलत स्त्री. राज्याचे आधारस्तंभ : 'राव मात्र गेले परंतु सर्व अर्कान दौलत व सरदार फौज कुल आहे ते आहेच.' – हिंद १.१७. [फा.]

अर्कांश पु. (ज्यो.) ग्रहणाचा विस्तार दाखविण्याकरता सूर्याचे (व्यासाचे) १२ भाग करतात, त्यापैकी प्रत्येक. [सं.]

अर्की स्त्री. मंदार; रुई. [सं. अर्क]

अर्कुले, अर्कूल न. १. रकार किंवा रफार याबद्दलची अर्ध्या र ची अक्षराच्या डोक्यावर द्यावयाची (ॅ) खूण; रेफ. २. इ, उ या स्वरांना दीर्घत्व येण्याकरिता दिलेले चिन्ह (ॅ) : 'अडव्या मात्रा त्याही नीट ।अर्कु लीं वेलांट्या ।' – दास १९.१.३.

अर्केंदुसंगम पु. अमावास्या; आवस. (सूर्य व चंद्र यांची युती (संगम) यादिवशी होते.) [सं.]

अर्कोपल, अर्काश्मा (अर्कोपल्,अर्काश्श्मा) पु. सूर्यकांतमणी. [सं.]

अर्खणे पु. तांदुळाचे तुकडे; मोठाल्या कण्या. (को.) [सं. अर्धखंड]

अर्ग न. (भू.) वाळवंटातील सरकत्या वाळूचे प्रदेश. उदा. सहारा वाळवंटातील वाळूच्या टेकड्या. [इं.]

अर्गट वि. हेकेखोर; पहा : **अर्कट**

अर्गलकरण (नृत्य.) उजवा पाय पाठीमागच्या बाजूस दोन ताल उचलून पसरणे. तसेच उजवा हात पुढच्या बाजूस तितक्याच अंतरावर पसरणे. [सं.]

अर्गली पु. (भू.) १. मध्य आशिया, चीन, मंगोलिया या प्रदेशात जळण म्हणून वापरात असणारे उंट, मेंढ्या इ. जनावरांचे वाळलेले शेण. २. मंगोलियातील एका थोराड जातीची मेंढी.

अर्गळ–ळा–ला स्त्री. १. अडसर; अडणा; कढी; अगळ: 'घेतली द्वाराची अर्गळा ।' – कथा १.७.२३. २. शृंखला; साखळी; बेडी; खोडा; पायबेडी. ३. (ल.) दाब; दमन; निग्रह;प्रतिरोध; नड; अटकाव. (क्रि. घालणे). [सं. अर्गला]

अर्गानर्गा पु. वेढा; कोंडमारा : 'मोगलांचा अर्गानिर्गा केला आहे. गल्ला, वैरण, काडी कूल बाद जाहली आहे.' – पया २९. [फा. नर्गा. = वेढाचे द्वि.]

अर्घ पु. १. किंमत; मूल्य. २. पहा : **अर्घ्य** [सं.]

अर्घपाद्य न. अर्घ्यप्रदान आणि चरणप्रक्षाळण : 'अर्घपाद्य भरूनि सूदले' – इप्र २.२३.

अर्घ्य न. पु. १. ओंजळीत किंवा लहान पात्रात पाणी घेऊन त्यात गंध, अक्षता, फुले वगैरे घालून देवादिकांस, ब्राह्मणास अर्पण करणे **:** 'भरूनियां पुष्पांजुळी । अर्घ्यु देवों ।।' – ज्ञा १५.२. २. संध्यावंदनादी कर्मात सूर्यास उद्देशून ओंजळीतून उदक सोडणे. [सं.](वा.) **अर्घ्य देणे –** देवादिकांस, ब्राह्मणांस पाणी अर्पण करणे. (ल.)उदक सोडणे; नाश करणे; इजा करणे; सत्यानाश घडवून आणणे.**अर्घ्य घेणे – घेऊन उभा, तयार राहणे, असणे** – नाश करण्यासाठी तयार असणे, टपून बसणे.

वि. १. पूज्य; पूजनीय; दर्शनीय; सन्माननीय. २. मूल्यवान. [सं.]

अर्घ्या पु. अर्घ्य देण्यासाठी उपयोगात आणले जाणारे एक पात्र. [सं.]

अर्चक वि. पूजा करणारा; अर्चन करणारा. [सं.]

अर्चणे – अर्चिणे उक्रि. उपासना, सेवा, पूजा करणे; भजणे; स्तवन करणे : 'देखे मातापितरें अर्चिजती ।' – ज्ञा २.३२. [सं.]

अर्चन–ना न. स्त्री. पूजा; अर्चा; उपासना; सेवा; वंदन (देव, ब्राह्मण, थोर लोक यांना केलेले) : 'सर्वही अर्चनें घडली हो ।' –सप्र ८.५४. [सं.]

अर्चनपात्र न. देवपूजेच्या साहित्याचे भांडे; पूजापात्र. [सं.]

अर्चन पूजन न. पूजाअर्चा; उपासना; सेवा. [सं.]

अर्चन भक्ति–क्ती स्त्री. नवविधाभक्तींपैकी 'अर्चन' – पूजा ही पाचवी भक्ती. [सं.]

अर्चनाकुंड न. (पुरा.) मातीचे बनविलेले, चौरस आकाराचे कुंड. भारतात ते रोमन संस्कृतीच्या संपर्कातून आले. अशी कुंडे भारतात तेर, नेवासा, तक्षशिला, अहिच्छत्र वगैरे ठिकाणच्या उत्खननात सापडली आहेत. महाराष्ट्रात पूर्वी अशा कुंडांची पूजा होत असे. [सं.]

अर्चनीय, अर्च्य वि. पूजनीय; वंदनीय; वंद्य. [सं.]

अर्चमार्ग पु. देवयान पंथ; योग्यांचा प्रयाणमार्ग : 'जेथ अर्चमार्गाचे खालहाट : धर्ममार्गाचे राजहाट' – शिव ९६.

अर्चा स्त्री. १. पूजा; अर्चन; उपासना. २. मूर्तीची स्थापना, प्राणप्रतिष्ठा (नवीन बसविलेल्या) किंवा पुन:शुद्धी (विटाळल्यामुळे) करण्याचा विधी; अर्चाशुद्धी. ३. स्तुती (वैदिक). ४. देवाची प्रतिमा. [सं.]

अर्चाशुद्धि–द्धी स्त्री. देवाची मूर्ती अपवित्र झाली असता किंवा नवीन मूर्ती बसविताना होम वगैरे अनुष्ठानाने केली जाणारी शुद्धी.

अर्चि–र्ची स्त्री. ज्वाला; दिव्याची ज्योत : 'दीपकाची अर्ची ।' – ज्ञा १३.११२३.

अर्चिक तान (संगीत.) एकाच स्वराची तान (सामगायनातील एक प्रकार, त्यावरून पूर्वी ऋचा एकाच स्वरात म्हटल्या जात असाव्यात.) [सं. ऋक्]

अर्चित वि. पूजित; वंदित; पूजिलेला. [सं.]

अर्चिरादि मार्ग, अर्चिरमार्ग पु. १. ब्रह्मलोकाचा मार्ग; ह्याला देवयान, उत्तरायण मार्ग असेही म्हणतात. या मार्गाच्या सर्व गोष्टी प्रकाशासंबंधीच आहेत. उदा. नित्य दिवस; प्रत्यही सूर्याचे समीपगमन, चंद्रबलाची वृद्धी इ. : 'यातें अर्चिरा मार्गु म्हणिजे ।' – ज्ञा ८.२२५. २. ज्योतिमार्ग. ३. (ल.) उत्तममार्ग. ४. योग्यांचा प्रयाणमार्ग. [सं.]

अर्चिष्मान पु. १. सूर्य. २. अग्नी.

अर्ज पु. जमिनीची रुंदी; विस्तार. [फा.]

अर्ज पु. १.विनंती; प्रार्थना; निवेदन; आवेदन; अभ्यर्थन; विज्ञप्तिपत्र. २. फिर्याद; दरखास्त. ३. ऐकलेली; श्रुत; मारूज : 'हे खबर श्रीमंत खुदावंत न्यामत यांस अर्ज होतांच.' – पया ४८२. (क्रि. करणे, ठोठावणे, ठाकणे, सजविणे, बनविणे). [फा.]

अर्जक वि. १. मिळविणारा; संपादन करणारा. २. नशीब. [सं. अर्ज्]

अर्ज करणे क्रि. १. आपली तक्रार किंवा विनंती अधिकाऱ्यापुढे मांडणे. २. नोकरीसाठी उमेदवार म्हणून पत्र पाठवणे.

अर्जकाठी स्त्री. जमीन मोजण्याची काठी. [अर. अर्ज = जमीन]

अर्जणे–अर्जिणे सक्रि. संपादन करणे; मिळविणे; प्राप्त करून घेणे: 'जरी बहुतां जन्मीं बहुते ।अर्जिलें सुकृतें ।' – रासपं १.७८४. [सं. अर्ज्]

अर्जणे–अर्जिणे क्रि. अर्ज करणे; विनंती करणे : 'अर्जिती आम्हा कीजे पावन ।'– दावि ४११. [अर.– अर्ज]

अर्जदार पु. विनंती करणारा; याचक; दरखास्त देणारा; फिर्यादी.[फा.]

अर्जदास्त स्त्री. लेखी अर्ज; दरखास्त. [फा.]

अर्जन, अर्जना न. १. मिळवणूक; संपादन; प्राप्ती, संपादणी : सामा. शब्द – द्रव्यार्जन, विद्यार्जन. २. (अर्थ.) व्यक्तीला सेवेबद्दल मिळणारी मजुरी, वेतन इत्यादी. ३. उत्पादन खर्च आणि इतर खर्च वजा जाता, विशिष्ट कालावधीतील महसुलातील शिल्लक . [सं.]

अर्जनवीस पु. अर्ज, आवेदनपत्र लिहिणारा. [फा.]

अर्जबाब स्त्री. तैनातीशिवाय कारणपरत्वे लग्न वगैरे कार्यप्रसंगी सरकारातून मिळालेली देणगी. [फा.]

अर्जबेग–बेगी पु. अर्जदाराचा (लेखी किंवा तोंडी)अर्ज हुजुरास, राजास ऐकविणारा अधिकारी : 'महाराजांचा भोळा अर्जबेगी' – दावि.[फा.]

अर्जभूज स्त्री. रुंदी (जमीन मोजणीतील). [फा. अर्ज]

अर्जमंद वि. १. उत्कंठित; उत्सुक. २. प्रिय; सुखी. [फा. आर्झुमंद]

अर्जमंदी स्त्री. प्रियता; सौख्य; उत्सुकता. [फा.]

अर्जमात स्त्री. १. अर्ज. २. अर्जदार : 'सर्व अर्जमात आले भेटी ।' – सप्र २.९६. [फा.]

अर्जमूळवस न. मूळ वस्ती करताना असलेल्या जमिनीनंतर मागाहून संपादन केलेली जमीन.

अर्जल वि. हलके; गैरनामी; किरकोळ; कनिष्ठ : 'सत्तावीस सरकार नामी मारिले; दीडशें सरदार अर्जल जखमी केले.' – जोरा ९०. पहा : **अरजल** [फा. अरजल = नीच]

अर्जवणे क्रि. खर्ची घालणे; झटणे.

अर्जविनंति–ती पहा : **अर्ज**

अर्जानी वि. हस्तगत; प्राप्त; ताब्यात असलेले : 'हाली साहेबासी मुकासा अर्जानी जाला आहे.'–इम ४४. [फा.]

अर्जित वि. मिळविलेले; संपादिलेले. [सं.]

अर्जित आय पु. (अर्थ.) मजुरी, पगार, व्यवसायशुल्क इ. मार्गांनी जमा होणारी व्यक्तीची मिळकत. [सं.]

अर्जितप्राप्ति–प्ती स्त्री. (अर्थ.) मिळविलेले उत्पन्न; कमाई.

अर्जित रजा स्त्री. सरकारी, निमसरकारी, बिनसरकारी कर्मचाऱ्यांना वर्षातून ठरावीक दिवस मिळणारी पगारी रजा; मिळविलेली, संपादित केलेली रजा.

अर्जिलाइट पु. (भूशा.) चिकणमातीपासून बनलेला एक प्रकारचा घट्ट खडक. [इं.]

अर्जी पहा: **अर्ज** (वा.) **अर्जी सजविणे –** अर्ज किंवा विज्ञप्तिपत्रक तयार करणे.

अर्जी इनाम न. सरकारास नजराणा देऊन घेतलेले इनाम.

अर्जी इल्तमास विनंती : 'नबाब व राजेबहद्दर यांस माघारे फिरल्यावरी अर्जी इल्तमास लिहावी कीं' –ऐलेखं २.४७९.[फा. अर्झ + इल्तिमाश]

अर्जीदास्त, अर्जदस्ती पहा : **अर्जदास्त**

अर्जीमर्जी स्त्री. स्नेह; मैत्री : 'अर्जीमर्जीमध्यें विकल्प उडवा ।' – पला १६४. [फा.]

अर्जुदा वि. कष्टी:'लोक फार अर्जुदे आहेत. गोपाळराव गेल्यामुळे साऱ्यांच्या शक्ती गेल्या आहेत.' –ऐलेसं १९७०. [फा. आजुर्दा]

अर्जुन पु. १. पाच पांडवापैकी तिसरा. २. सहस्रार्जुन, कार्तवीर्य. ३. अर्जुनसादडा–साताडा; पांढरा ऐन. हे झाड कोकणात आढळते. पाने वीतभर लांब, फुले, साल पांढरी, लाकूड हरकामास उपयोगी. वि. पांढरा; श्वेत. [सं.]

अर्जुनकुल न. (वन.) अर्जुनसादडा, हिरडा, बेहडा, ऐन किंजळ, घावडा, धापटी इत्यादी द्विदलिकित वनस्पतींचे कुल. [सं.]

अर्जुनध्वज पु. हनुमान. [सं.]

अर्जुनरुख, अर्जुनसादडा पहा : **अर्जुन ३**

अर्जुनवाद्य न. बोंब; शंखध्वनी; अर्जुनाचे दुसरे नाव फाल्गुन यावरून फाल्गुनातील वाद्य म्हणजे बोंब **:** 'अर्जुन वाद्यें केली' – मइसा १९३०. [सं.]

अर्जुनी क्रिवि. आर्जवाने; दीनवाणीने : 'कृष्णराव बल्लाळ यास निजाम बहुत बहुत अर्जुनी बोलेले की राव पंडित प्रधान याचे फौजेचा कसेही करून येथून कूच करवा.' –सब २९.

अर्जू वि. इच्छुक; तयार; मान्य : 'आज दोन सालांपासून चेनापट्णकराचा दोस्तीचा इरादा. खुद्द एक पालखी व दहा जवानांनसी येण्यास अर्जू. लेकीन जात मकरी.' – मशिंका १६६.

अर्णव पु. समुद्र; सागर; सामा. शब्द – शोकार्णव, मोहार्णव, दुःखार्णव : 'मग मोहार्णवगवाक्षें । रिघोनी ठेला ।' – ज्ञा ११.६१. [सं.]

अर्णवयान न. होडी; गलबत. [सं. अर्णव + यान]

अर्णवोद्भव पु. १. समुद्रात जन्मलेला. २. चंद्र. [सं.]

अर्णवोद्भवा स्त्री. १. समुद्रातून निघालेली स्त्री. २. लक्ष्मी. [सं.]

अर्त(र्त्त)णे अक्रि. अत्यंत उत्सुकतेने, उतावळेपणाने अधीर, व्याकूळ होणे; पीडित होणे. [सं. आर्त]

अर्तलोपर्तुलो पु. ये–जा; येरझार :'ब्रीधासंगमापासौनि वाघाडसंगमुवरि अर्तलो–पर्तुलो करा' – लीचउ ४५४.

अर्ता–र्ति–र्ती क्रिवि. अलिकडे : 'तया अर्ता पर्ता नाहीं काहीं ।'– दावि ३५. पहा : **अरता**

अर्ता–र्ति–र्ती स्त्री. आवड; इच्छा; आशा; काळजी :'माझे मनी असे जे अर्ता पुरवावी ते देवराया ।' – गुच ५.१८. [सं.आर्तिः]

अर्तांग न. अर्धे तांग; अदतांग – आठ रेसांचे तांब्याचे नाणे.(गो.) [सं. अर्ध + टंक]

अर्तिहरी वि. दुःख हरण करणारा. [सं.]

अर्ती स्त्री. अपेक्षा; आवड; इच्छा; उत्कंठा. [सं. आर्तिः]

अर्थ पु. १. अभिप्राय; भाव; भावार्थ; तात्पर्य; काम; हेतू; कारण : 'हे आणिकाही एका अर्था उपकारेला.' – ज्ञा ३.१५३. २. द्रव्य; लाभ; मालमत्ता; धन : 'जया पासोनि होय अर्थप्राप्ति । ते समर्थ शिष्य आवडती ।' – एभा २३.२३३. ३. मिळविण्याची किंवा साध्य वस्तू;

संपादनीय गोष्ट, विषय, ध्येय. ४. धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष या चार पुरुषार्थांपैकी दुसरा; कीर्ती, सत्ता व संपत्ती यांपासून मिळणारे सुख. ५. द्रव्य; जड पदार्थ, वस्तू; सृष्ट पदार्थ; निर्माण केलेला जिन्नस; (व्यापक अर्थाने) अस्तित्व किंवा संबंध; इंद्रियांचा विषय : 'तैसें भारती सुरवाडलें ।अर्थजात ।।' – ज्ञा १.४०. ६. फळ; निष्पत्ती; परिणाम; बनाव; (ल.) प्रसंग : 'अर्थ तसा आलाहे कां, जी मधुसूदना कपाळाला ।' – मोभीष्म ९.५८. ७. इच्छा; आकांक्षा; अपेक्षा. ८. कस; दम; जोर; सत्त्व; हशील. ९. (समासात) आशय, भावार्थ या अर्थी विद्वानांचे संभाषण, चर्चा यांतून नेहमी उपयोग करतात. जसे –लक्ष्यार्थ, वाच्यार्थ, व्यंग्यार्थ. १०. (समासात) साठी, स्तव, करिता म्हणून इ. हेतुदर्शक अर्थाने : 'कामसुख कामिनीमेळी । सुखार्थ स्त्रियेतें प्रतिपाळी ।' – एभा २३.४२७. ११. जरकरिता तरकरिता (त्या) साठी, (ज्या) पक्षी – पेक्षा, (त्या) पक्षी – पेक्षा ह्या अर्थी. १२. (कायदा.) दावा; बाब; फिर्याद; विवादाचा विषय. १३. करावयाची समजावयाची – विश्वासावयाची वगैरे कोणत्याही प्रकारची गोष्ट, बाब. १४. काळजी; आस्था; गरज; हितसंबंधाची जाणीव. १५. (व्या.) कर्त्याचा क्रियाविषयक हेतू. १) स्वार्थ. २) आज्ञार्थ. ३) विध्यर्थ. ४) संकेतार्थ. १६. (ल.) ब्रह्म : 'जेंहीं शोधून पाहिला । त्यासी अर्थ सांपडला । येरां असोनि अलभ्य जाला । जन्मोजन्मीं ।' – स १.९.१२. १७. (ल.) स्वत: ची सत्ता, स्त्री : 'आपुलें अर्थ दुसऱ्यापाशीं । आणि दुसऱ्याचें अभिळासी ।' – दास २.१.६१. १८. बोल; दोष : 'या प्रकरणात आपलेकडे काही अर्थ नाही.' – शिवदि २.२. १९. (समासात) प्रभाव; सामर्थ्य; जोर; कारण; अवलंबन : 'जन्मलासि बळार्थे । धर्माचेनि ।'– ज्ञा १६.४६४. २०. (ज्यो.) कुंडलीतील द्वितीय स्थान (धनस्थान). [सं. अर्थ] (वा.) **अर्थ फावणे** सापडणे; मिळणे; संगती लावणे : 'एवं सर्व शब्दाचा अर्थ फावे ।' – यथादी ११.५४५. **अर्थाला मरणे** – स्वत:च्या फायद्यासाठी धडपडणे किंवा अति उतावीळ असणे.

अर्थ पु. रथ : 'पर्वतवेऱ्ही अर्थेसी बीजें केलें । तेथ अर्थु राहाविला' –लीचपू ३६३.

अर्थअपुर्वाय स्त्री. लाड; कोड; कौतुक. (गो.)

अर्थआयोग पु. शासनाच्या आर्थिक व्यवहाराची व्यवस्था पाहणारे खाते, विभाग, अधिकरण.

अर्थकारण न. समग्र आर्थिक बाबींचा विचार; देशाची वगैरे अर्थव्यवस्था : 'अर्थकारणाचा अभ्यास करून माझी ही भूमिका तयार झालेली आहे.'– धरागा २.१६६. [सं.]

अर्थगम्य न. अर्थाचे ज्ञान; अर्थबोध.
वि. समजण्यासारखे; कळण्यासारखे. [सं.]

अर्थगर्भ वि. आशयपूर्ण; अर्थघन. [सं.]

अर्थगौरव पु. अर्थाचा भारदस्तपणा. [सं.]

अर्थग्रहण पु. अर्थ जाणणे, समजणे, स्वीकारणे; अर्थबोध होणे; ग्रहणशक्ती. [सं.]

अर्थच्युती स्त्री. (भाषा.) एखाद्या शब्दाचा मूळचा चांगला अर्थ जाऊन त्याला वाईट अर्थ प्राप्त होणे. उदा. गोस्वामी शब्दाचा मूळ अर्थ गाईंचा मालक, परंतु त्यापासून झालेल्या गोसावी शब्दाचा अर्थ बैरागी, सडाफटिंग असा होतो. [सं.]

अर्थछटा स्त्री. (सास.) अर्थातील सूक्ष्म भेद, फरक; अर्थाची वेगळी छटा; अर्थाचा भिन्न पैलू. [सं.]

अर्थणे उक्रि. मागणे; याचना, विनंती, विनवणी, प्रार्थना करणे : 'अर्थी आल्या अर्थावयासी । विमुख न व्हावे सर्व सर्वस्वेंसी ।' – एभा ७.४०५.

अर्थत: क्रिवि. १. अर्थाप्रमाणे; अभिप्रायाप्रमाणे; भावार्थाप्रमाणे. २. अलबत; अर्थात; खात्रीने; जरूर. [सं.]

अर्थदर्शक वि. १. अर्थ विशद करणारे, दाखवणारे. २. किमती दाखविणारे. उदा. अर्थदर्शक परिमाणे (किंमती दाखविणारी.) [सं.]

अर्थदास वि. द्रव्याची अति हाव बाळगणारा; कवडीचुंबक; पैशासाठी धडपडणारा; पैशासाठी वाटेल ते करेल असा; अर्थप्राप्ती हेच सर्वस्व मानणारा. [सं.]

अर्थदोष पु. ज्यामुळे काव्यातील मुख्यार्थाची हानी होते असा दोष. हे दोन प्रकारचे. नित्य दोष व अनित्य दोष. [सं.]

अर्थना स्त्री. याचना; विनंती; मागणी; अभ्यर्थना; प्रार्थना : 'हेचि होऊनि अर्थना ।मीचि माझ्या अर्थी अर्जुना ।' – ज्ञा १८.११२०.[सं. अर्थ्]

अर्थनिरूपण न. (सास.) अर्थाचे स्पष्टीकरण, विवेचन; अर्थाचा उलगडा.

अर्थपती पु. कुबेर; अतिधनवान; श्रीमंत माणूस. [सं.]

अर्थपरायण व्यक्ती (अर्थ.) काहीतरी इच्छित प्राप्त करून घेण्याच्या हेतूने, नियमितपणाने आणि पुढे काय घडणार आहे ह्याची कल्पना करून आपले सर्व आर्थिक व्यवहार करणारी, अर्थशास्त्रज्ञाने निर्माण केलेली काल्पनिक व्यक्ती.

अर्थपरिवर्तन न. (भाषा.) भाषेतील शब्दांच्या अर्थात कालौघात झालेला बदल. [सं.]

अर्थपूर्ण वि. १. संकेतगर्भित; हेतुगर्भ. २. अर्थबोधक; अर्थसूचक.[सं.]

अर्थपूर्ण शीर्षक न. (ग्रं.) सूचिलेखन करताना नोंदीमध्ये घ्यावयाचा ग्रंथनामातील उपयुक्त भाग. [सं.]

अर्थप्रशस्ति–स्ती स्त्री. (भाषा.) एखाद्या शब्दाचा मूळचा वाईट अर्थ जाऊन चांगला अर्थ प्राप्त होणे.

अर्थबंध पु. अर्थाला अनुसरून वाक्यातील शब्दांची मांडणी.

अर्थबुद्धि–द्धी स्त्री. १. गरज; इच्छा. २. आवड; कळकळ; हितबुद्धी.
वि. पैशांवर, फायद्यावर नेहमी लक्ष असणारा; स्वार्थी; आपमतलबी.

अर्थभेद पु. अर्थातील फरक : 'ना कांही आथी अर्थभेदु ।तो देव करीतु विशदु ।'– ज्ञा १८.८९. [सं.]

अर्थमंत्री पु. देशाचे किंवा राज्याचे उत्पन्न व खर्च पाहणारा व त्यासंबंधीचे धोरण ठरविणारा मंत्रिमंडळाचा सभासद. [सं.]

अर्थमिति–ती स्त्री. (अर्थ.) सिद्धान्ताची चाचणी, पडताळा घेण्यासाठी गणित आणि संख्याशास्त्रातील पद्धतींचा केलेला वापर. [सं.]

अर्थमीमांसा स्त्री. (सास.) शब्दांचे अर्थ भिन्न संदर्भात का व कसे बदलतात याचा ऊहापोह करणारे शास्त्र.

अर्थवाद पु. १. अतिशयोक्तिपूर्वक स्तुती किंवा निंदा; अतिप्रशंसा; अतिनिंदा; अतिशयोक्तीचे वर्णन : 'कां हा अर्थवादु म्हणती । वाचाळपणें ।।' – ज्ञा २.१९५. २. (सास.) स्पष्टीकरणार्थ करण्यात येणारा युक्तिवाद; फलश्रुती; अर्थगौरव; कविलाघव; काल्पनिक मंडन: 'वेदींच्या अर्थवादासरिसा । मनीं बांधोनि भोगाशा । यज्ञमिषे पशुहिंसा । भोगलिप्सा करू धावतो ।।' –एभा ५.२६२. ३. मिथ्या कल्पना; काल्पनिक स्पष्टीकरण; ऊहापोह; चुकीची समजूत. ४. (ल.) (मीमांसा) आगंतुक विधान. ५. अर्थासंबंधी वादचर्चा; वादविवाद. ६. उद्देशाचे कथन; विवरण; स्पष्टीकरण. ७. अमुक आपत्ती टाळण्यासाठी अमुक करावे असे सांगणारे वचन. [सं.]

अर्थवादात्मक वि. मोठेपणा देणारी; अतिशयोक्तिपूर्ण; खुशामत करणारी : 'तर्कतीर्थांची स्तुती अर्थवादात्मक वाटते.' – मागोवा १२२.

अर्थवाहक वि. ज्यामुळे अर्थ चांगला समजतो अशी (शब्दाची निवड, रचना इ.); अर्थपूर्ण; अर्थवत्ता असलेला. [सं.]

अर्थविचार पु. (भाषा.) शब्दाला प्राप्त होणाऱ्या अर्थाचे स्वरूप, अभिव्यंजक व अभिव्यक्त यांच्यामधील नाते, अर्थाचे विविध प्रकार, अर्थामध्ये होणारी परिवर्तने इत्यादी प्रश्नांची मीमांसा; शब्द आणि त्याचा अर्थ यांच्या परस्परसंबंधाचा सर्व बाजूंनी होणारा अभ्यास. [सं.]

अर्थविणे क्रि. अर्थ करणे; अर्थ सांगणे; प्रतीती सांगणे : 'यथार्थपूर्ण अर्थवी ।'– एभा २.७९३. [सं.]

अर्थविस्तार पु. (भाषा.) एखादा शब्द भाषेच्या पूर्वावस्थेत ज्या संदर्भात वापरला जात असेल त्यापेक्षा नंतरच्या अवस्थेत तो जास्त संदर्भात वापरला जाणे. उदा. 'तांब्या' या शब्दाचा मूळ अर्थ तांब्याच्या धातूपासून बनवलेले विशिष्ट आकाराचे भांडे; परंतु आता या अर्थाचे सामान्यीकरण 'पितळेचा तांब्या', 'स्टीलचा तांब्या'. [सं.]

अर्थविज्ञान पहा : **अर्थविचार** [सं.]

अर्थव्यवस्था स्त्री. (अर्थ.) १. देशाची संपत्ती, साधनसामग्री व उत्पादन यांची निर्मिती व वितरण यांच्याशी संबंधित व्यवस्था; देशातील संपत्तीच्या व उत्पादनाच्या वितरणाची व उपभोगाची कार्यपद्धती. २. समाज, आस्थापना किंवा कुटुंब यांच्या, प्रामुख्याने उत्पादनाशी निगडित असलेल्या व्यवहारांची, सुसंगत मांडणी आणि त्याचे व्यवस्थापन. [सं.]

अर्थशास्त्र न. (अर्थ.) १. अमर्याद गरजा आणि मर्यादित व पर्यायी उपभोगाची साधने यांच्यामुळे निर्माण होणाऱ्या समस्यांचा अभ्यास करणारे शास्त्र. २. संपत्तीचे उत्पादन व व्यय यांचे विवेचन ज्यात केले आहे ते शास्त्र : 'पण त्या घडवून आणण्याचे खरे उपाय आमचे वृथा देशाभिमानी अर्थशास्त्री सांगतात ते नव्हत.' – आगर २.९७. ३. ऐहिक सुखासंबंधी लौकिक व्यवहारशास्त्र (धर्मशास्त्राच्या उलट). ४. राज्यव्यवहारशास्त्र; राजनीतीशासनशास्त्र. उदा. कौटिलीय अर्थशास्त्र. ५. दंडनीती. [सं.]

अर्थशास्त्रज्ञ पु. (अर्थ.) अर्थशास्त्र जाणणारा; अर्थशास्त्राचा तज्ज्ञ; अर्थशास्त्राची पद्धतशीर माहिती असणारी व्यक्ती. [सं.]

अर्थशून्य वि. काहीही अर्थ, आशय नसलेला; निरर्थक; मुद्द्याला सोडून असलेला. [सं.]

अर्थसत्ता स्त्री. संपत्तीच्या उत्पादनाचे व वितरणाचे अधिकार; पैशाचे अधिकार व व्यवहार; आर्थिक सत्ता : 'सर्व अर्थसत्ता सरकारच्या हाती केंद्रित होते.'– लोस ३४. [सं.]

अर्थसमर्थता स्त्री. अर्थाच्या अभिव्यक्तीचे सामर्थ्य; मनातील आशय स्पष्ट करण्याची कुवत. [सं.]

अर्थसमाजशास्त्र न. (समाज.) समाजशास्त्राच्या दृष्टिकोनातून केलेला अर्थशास्त्राचा अभ्यास. आर्थिक व्यवहार आणि समाजजीवनाची अंगे यांचा संबंध, संपूर्ण अर्थव्यवस्थेचा समाजसंघटनेवर आणि समाजातील इतर संस्थांवर पडणारा प्रभाव इत्यादींचा अभ्यास.

अर्थसंकल्प पु. आगामी वर्षातील उत्पन्नाचा व खर्चाचा तपशील देणारे विवरण; अंदाजपत्रक; अर्थमंत्र्याकडून संसद किंवा विधानमंडळ यांच्यापुढे मांडण्यात येणारे, जमाखर्चाचा अंदाज दाखविणारे पत्रक. [सं.]

अर्थसंकोच पु. (भाषा.) व्यापक संदर्भात वापरला जाणारा शब्द कालांतराने मर्यादित संदर्भात वापरला जाणे. [सं.]

अर्थसंबंध पु. अर्थाचा शब्दाशी किंवा वाक्याशी असलेला संबंध. [सं.]

अर्थसाहाय्य न. आर्थिक मदत; शासनाने कल्याणकारी कामाकरिता दिलेले आर्थिक साहाय्य. [सं.]

अर्थसिद्ध वि. १. अर्थदृष्ट्या सिद्ध; गर्भित; ध्वनित; फलापेक्षित. २. सिद्धार्थ; ज्याचा हेतू तडीस गेला आहे असा. [सं.]

अर्थहानि–नी स्त्री. अयोग्य शब्द, रचना इ. मुळे स्पष्ट न समजणे. [सं.]

अर्थहीन वि. अर्थ नसलेले; अर्थशून्य. [सं.]

अर्थाअर्थी क्रिवि. कोणत्याही मार्गाने, रीतीने, पद्धतीने; काहीएक अर्थाने, कराराने, काहीएक संबंध नसताना; किमपि, यत्किंचितही.[सं. अर्थ]

अर्थागळे वि. अर्थप्रचुर; सार्थ; अन्वर्थक; ज्यापासून काही बोध होईल असे; सुबोध : 'कवित्व असावे अर्थागळें ।' – दास १४.३.२७.

अर्थात क्रिवि. १. कारणामुळे; कारणास्तव; अवश्य परिणामाने; ओघानेच; साहजिकच; आपोआप. २. वस्तुत:; वास्तविक; परिणामी; अंती; फलदृष्टीने पाहता. [सं. अर्थ–पंचमी विभक्ती]

अर्थादेश पु. (भाषा.) शब्दाच्या अर्थाच्या अलंकारिक उपयोगामुळे झालेले मूळ अर्थात परिवर्तन. उदा. 'अब्रू' या शब्दाचे मूळ ज्या अरबी शब्दात आहे (आबरु) त्याचा अर्थ 'चेहऱ्यावरची चमक' असा आहे; परंतु आता तो 'चांगले नाव, प्रतिष्ठा, स्त्रीची लज्जा' या अर्थी रूढ आहे. [सं.]

अर्थानुसंधान पु. मागील विधानांचा व पुढील विधानांचा अर्थाच्या दृष्टीने समन्वय; अर्थसंदर्भ; पूर्वापार संबंध किंवा धागा. (क्रि. राखणे, ठेवणे.) [सं.]

अर्थान्तरन्यास, अर्थान्तरोपन्यास पु.अर्थालंकाराचा एक प्रकार.

अर्थान्वय पु. अर्थाचा संबंध; अर्थाविषयी धोरण; संदर्भ; संबंध; वाक्यामधील शब्दांच्या अर्थातील एकसूत्रीपणा. [सं.]

अर्थापत्ति–त्ती स्त्री. १. स्पष्ट न केलेले परंतु गर्भितपणे किंवा ध्वनित करून समाविष्ट केलेले अनुमान; गर्भितार्थ. २. अनुमान किंवा तर्क

करणे, काढणे, बांधणे; अनुमान सिद्धान्त; कल्पना; तर्क; अटकळ; आनुषंगिक सिद्ध गोष्ट. ३. एक अर्थालंकार.

अर्थापन्न वि. अर्थातून निष्पन्न होणारे; आशयसिद्ध; संदर्भागत. [सं.]

अर्थाभास पु. अर्थाचा आभास; अर्थसादृश्य; चुकीची विचारसरणी.[सं.]

अर्थार्थी वि. १. धनाची इच्छा करणारा; द्रव्येच्छु : 'तिजा अर्थार्थी जाणिजे । ज्ञानिया चौथा ।।'– ज्ञा ७.१०९. २. प्रवृत्तिपर अशा चार प्रकारच्या भक्तांतील पहिला; सकाम भक्त.पहा : **अर्थाअर्थी** [सं.]

अर्थालंकार पु. अर्थाच्या योगाने काव्याला शोभा आणणारा अलंकार. (उपमा, रूपक इत्यादी). [सं.]

अर्थिक वि. १. याचक. २. उपयोगी पडणारा सेवक : 'कोणकोणा अर्थिकु । कोण जाणें ।।' – ज्ञा १८.१५९८. [सं.]

अर्थित वि. मागितलेले.

अर्थिम पु. (भाषा.) भाषेतील आशयाचा कार्यकारी घटक. [सं.]

अर्थिल वि. जरुरी असलेला; गरजू; आस्थेवाईक. [सं. अर्थिन्]

अर्थिले ठिकाण न. गरजू ठिकाण, स्थळ; जेथे जरुरी आहे असे स्थळ.

अर्थी स्त्री. ताटी; तिरडी : 'शुद्धिचळवळीची अर्थी यमुनेच्या तटावर लवकरच जाळली जाईल.'– ससावा ३.२४७. [हिं.]

अर्थी वि. १. अर्ज, याचना, विनंती करणारा; प्रार्थना करणारा : 'अर्थी आल्या अर्थावयासी । विमुख न व्हावें सर्वस्वेसीं ।' – एभा ७.४०५. २. (समासात) इच्छिणारा; आकांक्षा असणारा; गरजू. उदा. विद्यार्थी, पुत्रार्थी, मोक्षार्थी धनार्थी. ३. धनवान. [सं. अर्थिन्]

उभ. (ज्याअर्थी...त्याअर्थी...) कारण व कार्यदर्शक उभयान्वयी अव्यय : 'ज्याअर्थी तू बोलत नाहीस त्याअर्थी पैसे तूच घेतलेले आहेत.'

अर्थी प्रत्यर्थी वि. परस्परापेक्ष; परस्परांवर अवलंबून असणारा; एकमेकांची गरज असणारा : 'या प्रकरणी त्यांचा थोडासा अर्थी प्रत्यर्थी संबंध आहे.'– लोटिकेले ४.६६. [सं.]

अर्थे क्रिवि. करता; साठी. पहा : **अर्थ १०**

अर्थे (च) प्राणे (च) क्रिवि. सर्वस्वी; पूर्णपणे; तनमनधनेकरून : 'मल्हाररावाचे व आमचे नासावे हे फारास सुख. गंगोबा तो बाबासाठी अर्थेप्राणे असतील असे वाटते.'–पुद १८७. [सं.]

अर्थेला पहा : **अर्थिल**

अर्थोपाय पु. (राज्य.) १. सरकारच्या उपयोगासाठी पैसा उभा करण्याची योजना; या संबंधीचा कायदा. २. एखाद्या गोष्टीकरिता पैसा उभा करण्याच्या पद्धती व साधने. [सं.]

अर्दखाप् न. प्रत्येक फळीला अर्धी खाच घेऊन फळ्या जोडण्याचा साधाप्रकार. (गो.)

अर्दन न. पीडन; क्लेश; दुःख : 'लिंगदेहाचे मर्दन । तेचिं जनाचे अर्दन' – एभा ६.२.

अर्दमापटे वि. अर्धे मापटे; एक माप; पावशेर. (गो.)

अर्दली पु. नोकर, वैयक्तिक चाकर.

स्त्री. वैयक्तिक नोकरी, चाकरी. [इं. ऑर्डर्ली]

अर्दाळ पु. गोंगाट; आरडाओरड.

अर्दितवायु–यू न. पु. तोंडाचा पक्षघात; पक्षवायू; अर्धांग वायू. [सं.]

अर्दुवटो वि. अपुरे; अर्धवट. (गो.) [सं. अर्धवत्]

अर्द्दुक न. अर्धाभाग; नारळाचा अर्धा भाग(कु.) [सं.अर्ध]

अर्दो वि. अर्धा. (गो.) [सं. अर्ध]

अर्ध, अर्द्ध न. १. एका पदार्थाचे जे दोन सम विभाग ते प्रत्येकी; निम्मा तुकडा. अर्धा भाग. २. (समासात) अर्धा; निम्मा. उदा. अर्धकोस, अर्धघटका इ.

वि. अपूर्ण; अपुरा. उदा. अर्धसत्य, अर्धनग्न इ. [सं.]

अर्धक न. अर्धा भाग; निम्मा हिस्सा.

वि. दोन समान भाग करणारा. [सं.]

अर्धकच्चा वि. १. अर्धामुर्धा पिकलेला, तयार झालेला किंवा अर्धवट शिजलेला (फल, धान्य, विद्या, अन्न); अर्धामुर्धा; अपूर्ण; अपुरा. २. पूर्णपणे शेवटास न जाता अर्धवट राहिलेले (काम). ३. पूर्ण ज्ञान नसलेला किंवा माहिती नसलेला.

अर्धकंदरा पु. घोड्याच्या लगामाचा एक प्रकार.

अर्धकालिक वि. ठरलेल्या वेळेच्या निम्मावेळ कामावर असलेला. [सं.]

अर्धकुशल वि.एखाद्या कामातील कौशल्य पूर्णपणे आत्मसात न केलेला (कामगार). [सं.]

अर्धकुंभ पु. (ज्यो.) सूर्य कुंभ राशीस येतो त्या वेळी दर सहा वर्षांनी प्रयागक्षेत्री त्रिवेणी संगमावर भरणारा मेळा. [सं.]

अर्धकोर त्री. अर्धा चतकोर; नितकोर (भाकरी).

अर्धगज पु. एक हात लांबीचा. पहा:**अरत्नी**

अर्धगोल पु. १. गोलाचा बरोबर निम्मा भाग. २. पृथ्वीचा अर्धा भाग: '... चंद्रसंमुख पृथ्वीचा जो अर्धगोल असतो त्यावरील सर्व लोकांना चंद्रग्रहण दृष्टीस पडते.' –आसू ६६.

अर्धघबाड पु. घबाडमुहूर्तापेक्षा कमी महत्त्वाचा एक शुभमुहूर्त.[सं.]

अर्धचरतीय–जरतीय वि. अर्धे किंवा अर्धवट काम; अनिश्चित स्वरूपाचे काम; मोघम किंवा अनिश्चित भाषण.

अर्धचंद्र पु. १. वद्य किंवा शुद्ध अष्टमीचा चंद्र; अर्धा चंद्र. २. अर्ध चंद्राच्या आकारासारखी वस्तू. ३. (गचांडी देताना हाताचा आकार अर्धचंद्राकार होतो म्हणून) हकालपट्टी : 'या अष्टमीच्या चंद्राच्या मुहूर्तावर मलाही अर्धचंद्र मिळाला.' – मूकनायक. (क्रि. देणे, मारणे, मिळणे इ.). ४. (नृत्य.) हाताची चार बोटे एकमेकास लावून ताठ ठेवणे व अंगठा दूर पसरून ठेवणे. ५. अर्धचंद्राकृती (फाळाचा) बाण. [सं.]

अर्धचंद्रयोग पु. (ज्यो.) केंद्राव्यतिरिक्त कोणतेही एक स्थान आणि त्यापुढील सहा स्थाने यामध्ये सर्व ग्रह असतील तर होणारा योग – जाबो १७२.

अर्धचंद्राकृति–ती १. अर्ध्या चंद्राच्या आकाराची (वस्तू.) २. (पुरा.) लघुपाषाणयुगामध्ये वापरली जाणारी दगडाची अर्धचंद्राकृती (हत्यारे) त्यांचा त्यावेळी बाणांच्या टोकांसाठी उपयोग करत असत. [सं.]

अर्धचंद्री, अर्धतंद्री स्त्री. वि. अर्धवट झोप; मूर्च्छा : 'बाण भेदिला जिव्हारी । विदूरथ पडिला धरणीवरी । डोळां लागली अर्धचंद्री । जेवी खेचरी योगिया ।' – एरुस्व ९.३२.

अर्धजेवा वि. अर्धवट जेवलेला; अर्ध्या जेवणातून उठलेला; अर्धपोटी.

अर्धदृष्टिता स्त्री. (वै.) वस्तू अर्धी दिसणे. (हा दृष्टिदोष आहे). [सं.]

अर्धदेशी कापड न. विदेशी सुताचे, हिंदुस्थानात विणलेले कापड.

अर्धधणी वि. अर्थतृप्त; अर्धपोटी : 'भलतें करीं परी अर्धधणीं । नुठी कदा ।'– ज्ञा १६.३०.

अर्धधनुरासन न. (मल्लखांब) मल्लखांबाकडे पाठ करून कमान टाकून मारलेली अढी. [सं.]

अर्धनरेश स्त्री. अर्धा पुरुष व अर्धी स्त्री असा देह धारण करणारा शंकर; अर्धनारीनटेश्वर. [सं.]

अर्धनार पु. स्त्रीत्व अपुरे असलेली स्त्री; स्त्री धर्मापैकी काही बाबतीत उणीव असलेली स्त्री. [सं. अर्धनारी]

अर्धनारीनटेश्वर, अर्धनारीश्वर पु. १. अर्धे आपले (पुरुषाचे) व अर्धे पार्वतीचे असे शंकराचे रूप; शिवशक्ती. मोहिनीराज हे विष्णूचे रूप (यात अर्धा विष्णू व अर्धी अमृतकलश घेतलेली मोहिनी असे अर्धनारीश्वर स्वरूप असते. नेवासे येथे अशी मूर्ती आहे.) २. अर्धा पुरुष व अर्धी स्त्री एकत्र; शिवशक्ती : 'प्रकृतिपुरुष शिवशक्ती । अर्धनारीनटेश्वर म्हणती ।'– दास २०.३.१०. [सं.]

अर्धनाल चुंबक पु. घोड्याच्या नालाच्या आकारासारखा चुंबक.

अर्धपगारी वि. निम्म्या पगारावर, निम्म्या वेतनावर काम करणारा.

अर्धपड–डा वि. अर्धवट पडलेले, केलेले, बजावलेले, म्हटलेले; अपुरे साधलेले, बजावलेले, वरकरणीपणाने केलेले. (सामान्यत:) अपुरे; वरवर; सरासरी.

अर्धपद्मासन न. डाव्या पायाची मांडी मुडपून बसणे व उजवा पाय मुडपून डाव्या पायावर ठेवणे. [सं.]

अर्धपरोपजीवी वनस्पति–ती स्त्री. (वानस.) अंशत: दुसऱ्या वनस्पतीतील जीवनरसावर वाढणारी वनस्पती.

अर्धपक्षकीटक पु. (प्राणि.) एक कीटक वर्ग. यातील किड्यांचे पुढील अर्धे पंख शृंगी द्रव्याने कठीण झालेले असतात म्हणून त्यास हे नाव आहे.

अर्धपारदर्शक काच स्त्री. अस्फुट काच; ज्या काचेतून अस्पष्ट दिसते अशी काच.

अर्धपार्य वि. (जीव.) पाणी व विरघळलेले पदार्थ पूर्णपणे आरपार जाऊ न देणारा; अर्धवट झिरपणारा. [सं.]

अर्धपिका वि. अर्धवट पिकलेला (फळ वगैरे).

अर्धपिच्छाकृती वि. (वन.) अर्ध्यापर्यंत पिसासारखे विभागलेले (पाते, पान). उदा. काटेधोत्रा, मुळा. [सं.]

अर्धपुडी वि. अर्धवट; अल्पायुषी (अर्धे झोपेत जाते):'थोडें जिणें अर्धपुडी काया । गर्व करिती रडाया ।'– दास १८.५.३५. [सं.]

अर्धपुतळा पु. शरीराचा छातीपासून वरच्या भागाचा पुतळा; मुखवटा. [सं. अर्ध+पुत्तल]

अर्धपोटी क्रिवि. अर्धेच पोट भरले असता; पूर्ण न जेवता; भूक पुरी न भागता. (क्रि. जेवणे, जाणे, असणे, उठणे, राहणे.)

अर्धप्रतिमा स्त्री. अर्धपुतळा. [सं.]

अर्धफोड स्त्री. अर्धवट फोडलेली लाकडे; ठोकळे;(बुरूड) बांबू उभा चिरून केलेले दोन भाग.

अर्धबाट–बाटगा वि. १. अर्धवट संस्कार झालेला (वाटण्याचा, कुटण्याचा, शिजण्याचा इ.); अर्धवट बनवलेला; अर्धबोबडा. २. अर्धवट भ्रष्ट झालेला; बाटलेला; जातीतून अर्धवट बाहेर पडलेला; वाळीत टाकलेला. ३. ज्याचा बाप एका जातीचा व आई दुसऱ्या जातीची आहे असा. ४. ज्याला अर्धवट किंवा वरवर माहिती–परिचय आहे असा. ५. (ल.) अर्धवट शिकलेला (विद्यार्थी, कारागीर, पंडित इ.); कडेकडेने पोहणारा.
क्रिवि. अर्धेमुर्धे करून; अपुरेपणाने. [सं. अर्धभ्रष्ट]

अर्धबाटे पाऊण मराठे न. १. संकर; पंचमिसळ; खिचडी; धेडगुजरी (भाषा, काम, पदार्थ). बारभाई; बजबजपुरी. २. (ल.) उच्छृंखलपणाची वागणूक, आचार.

अर्धबिंब न. १. अर्ध वर्तुळ आणि त्यावरील टिंब; चंद्रबिंदू. २. (ल.) ओंकाराची -प्रणवाची अर्ध मात्रा : 'जंव मात्रात्रय मावळें । अर्धबिंबी ।'– ज्ञा ८.११५. [सं.]

अर्धबुकट–बुकुट वि. पहा : **अर्धवट** (राजा.)

अर्धबेकार वि. वर्षांतून केवळ काही महिनेच काम असणारे (लोक). दिवसाचा काही वेळच काम असणारे (लोक).

अर्धबोबडा वि. १. अर्धवट कुटलेले, चेचलेले, वाटलेले (मिरे वगैरे). २. अर्धवट शिजलेला (भात, डाळ इ. पदार्थ); शिजून मऊ न झालेला, बोटचेपा. ३. (ल.) कसे तरी ओबडधोबडपणे केलेले, बिगारी–वेठ (काम.)

अर्धमागधी स्त्री. एक प्राकृत भाषा. जैन धार्मिक ग्रंथ या भाषेत लिहिले आहेत. शौरसेनी व मागधी भाषाप्रदेशांच्यामध्ये अर्धमागधी भाषाप्रदेश होता. (म्हणजे हल्लीचा अयोध्या–प्रदेश). त्याच्या दक्षिणेकडील मराठी भाषा काही अंशी या भाषेवरून बनली आहे. प्रचारकाल. ख्रि. पू. ४ थ्या शतकाचा शेवट – ज्ञाको अ ४७५.

अर्धमातृका अक्षर न. ओंकारातील बिंदू; तुरीय अवस्था; वैकुंठ : 'बाप रखमादेवीवरु सुलभ साकारु अर्धमातृका अक्षरु'– ज्ञागा १९३.

अर्धमात्रा स्त्री.१. ओंकारातील अर्धी मात्रा : 'अर्धमात्रापरते न सापडे । – परमा २.१३. २. एका वेळी घ्यावयाच्या औषधाच्या प्रमाणाच्या अर्ध्या इतके : 'अर्धमात्रा रस देउनिया जीव । रोग दूरी सर्व करिताती ।'– बगाथा २२२.१. ३. (ल.) औषध; रसायन गुटिका: 'पंचगव्य तेंचि जाण अर्धमात्र'– ब गाथा १०४. ५. ४. किंचित; थोडे : 'हे कृष्णकथा अलौकिक । महादोषासि दाहक । भवरोगासी छेदक । अर्धमात्रा सेविलिया ।'– एरुस्व १८.७५. ५. व्यंजन; अर्धस्वर. ६. संगीतात स्वर घेताना घेतलेली विश्रांती; एक मात्रेचा अर्धा काल. पहा : **अर्धमातृका** [सं. अर्ध + मात्रा]

अर्धमांडीदंड पु. दंडाचा एक प्रकार. यात दंड काढल्यावर एका मागून एक पाय जवळ घेऊन अर्धी मांडी घालावयाची असते.

अर्धमुकुल दृष्टि–ष्टी स्त्री. (नृत्य.) अर्धवट डोळा उघडणे; पापण्यांचे केस एकमेकांस लागतील इतक्या पापण्या मिटणे; आल्हादकारक

सुगंध, सुखस्पर्श ह्या गोष्टींचा या अभिनयाने अर्धबोध होतो.
[सं. मुकुल=किंचित उमलेली कळी.]

अर्धमुर्ध, अर्धेमुर्धे वि. बरेचसे; अर्धेअधिक; जवळजवळ अर्धे : 'माझं चरित्र तर आप्पांनी अर्धमुर्ध लिहूनच टाकलंय.' – अचावा १०.

अर्धमूर्ति–र्ती पहा : **अर्धपुतळा**

अर्धमेला वि. १. अर्धवट मेलेला; थोडासा जिवंत राहिलेला. २. जर्जर; मृतप्राय; व्याकूळ : 'ती भुकेने अर्धमेली झाली आहे.'– पाव्ह २३.

अर्धरथी वि. (रथात बसून) एका रथीला घेऊनही युद्ध करता येत नाही तो; रथीहून कमी प्रतीचा; (ल.) कच्चा योद्धा : 'अतिरथ नव्हे रथ नव्हे हा केवळ अर्धरथचि ।' – मोउद्योग १२.५८. [सं.]

अर्धरात्र स्त्री. मध्यरात्र. [सं.]

अर्धल–ली–ल्या पहा : **अर्धेल**

अर्धलंड –मर्धलंड पहा : **अधलंड–मधलंड**

अर्धली पद्धत स्त्री. (अर्थ.) जमिनीचा मालक व शेत कसणारा यांच्यामधील करारानुसार शेतमाल निम्मा निम्मा वाटून घेण्याची पद्धत.

अर्धवज न. अर्धे ओझे; निम्मे ओझे, माल : 'उंट साधारणतः बैलगाडीच्या अर्धवज व माणूस त्यावर व सलित्यात पाला गच्च भरून न कचरता नेतो.'–आप ३५.

अर्धवट क्रिवि. १. अर्धेपणाने; अपुरेपणाने; उणीव असलेल्या रीतीने; वरवर; वरकरणी; मोघमपणे. २. अध्यांत; मध्यभागी; दोन्ही टोकांच्या मध्ये.

वि. १. अधलामधला; अपुरा. २. (ल.) वेडा; अप्रबुद्ध; कमी समजूत असलेला. ३. अर्धे वय झालेला; तरणा नव्हे असा. [सं. अर्धवत्]

अर्धवर्तुल–ळ न. (ग.) अर्धे वर्तुळ; व्यासामुळे होणारा वर्तुळाचा बरोबर निम्मा भाग. [सं.]

अर्धवार्षिक वि. सहामाही; अर्धसांवत्सरिक; दर सहा महिन्यांनी होणारे, येणारे, पडणारे. [सं.]

अर्धवाहक डायोड पु. (भौ.) अर्धवाहक स्फटिकाचा म्हणजे वाळू किंवा जर्मानियमचा डायोड.

अर्धवाहकता स्त्री. (भौ.) विद्युत, उष्णता वगैरेसारख्या शक्ती पूर्णपणे वाहून नेण्याची वाहकाची अक्षमता. [सं.]

अर्धविराम पु. १. अर्धी विश्रांती. २. स्वल्पविरामाहून अधिक पण पूर्णविरामापेक्षा कमी विश्रांतीसूचक चिन्ह (;).

अर्धवेडा वि. वेडसर; मूर्ख; अर्धवट.

अर्धवेतन न. अर्धा पगार; निम्मे वेतन.

अर्धशासकीय वि. निमसरकारी; अंशतः अधिकृत. [सं.]

अर्धशिजा वि. अर्धवट शिजलेला; पुरता न शिजलेला (भात वगैरे).

अर्धशिशी स्त्री. अर्धे कपाळ दुखण्याचा रोग; याने अर्ध्या मस्तकाकडील मानेचा भाग, भुवई, कान, डोळा व अर्धे कपाळ याठिकाणी तरवारीच्या आघातासारख्या वेदना होतात. [सं. अर्धशीर्ष]

अर्धसत्य न. अर्धवट खरे; अंशतः सत्य : 'आपला देश मागासलेला आहे हे एक अर्धसत्य आहे.'– श्री ग्रामायन ६९. [सं.]

अर्धसमवृत्त न. ज्यात दोन दोन चरण उदा. पहिला आणि तिसरा व दुसरा आणि चौथा यांच्या गणमात्रा सारख्या असतात अशी वृत्ते. उदा. पुष्पिताग्रा. [सं.]

अर्धसंवेष्टी वि. (वन.) ज्या पानाचा अगदी खालचा भाग खोडाला अर्ध्यापर्यंत कवटाळतो असे (पान). [सं.]

अर्धसाप्ताहिक न.आठवड्यातून दोनदा निघणारे नियतकालिक. वि. आठवड्यातून दोनदा असलेला. [सं.]

अर्धसूचीकरण न. (नृत्य.) उजवा पाय सूची करून उजवा हात उपपद्म करणे व डोक्याच्या वरच्या बाजूस नेऊन ठेवणे.

अर्धसूत्रण न. (वन.) पेशीचे विभाजन होत असताना गुणसूत्रांची संख्या अर्ध्याने कमी होण्याची क्रिया. [सं.]

अर्धसूत्री विभाजन न. (वै.) गुणसूत्रांचे विभाजन अर्धवट होणे.

अर्धस्थितस्वर पु. (संगीत.) द्व्यर्थ आणि द्विगुण या स्वरामधील म्हणजे पाचवा, सहावा व सातवा हे स्वर. [सं.]

अर्धस्फोटक पु. (भाषा.) तोंडातून बाहेर जाणारी हवा थोडी जास्त वेळ अडवून ठेवून हळूहळू मुक्त केली असता निर्माण झालेला ध्वनी. [सं.]

अर्धस्वर पु. य्, र्, ल्, व् ही व्यंजने स्वरांबद्दल योजतात म्हणून त्यांना 'अर्धस्वर' किंवा 'अंतःस्थ वर्ण' म्हणतात. [सं.]

अर्धस्वस्तिककरण पु. (नृत्य.) पाय स्वस्तिक ठेवून उजवा हात कमरेवर व डावा वक्षःस्थलावर ठेवणे. [सं.]

अर्धहार पु. बारा किंवा चौसष्ट सरांचा (पदरांचा) हार; एक दागिना. [सं.]

अर्धा वि. एखाद्या वस्तूचे दोन सारखे भाग केले असता त्यापैकी प्रत्येक; निम्मा. [सं. अर्ध] (वा.) **अर्ध्या हळकुंडाने पिवळे होणे** – थोड्याशा लाभाने फुगून जाणे, ताठून जाणे, गर्विष्ठ होणे. **अर्धा जीव होणे**– आजार, काळजी, कष्ट, भीती इ. ने त्रासणे; जर्जर होणे; अधीर होणे.

अर्धा अधिक वि. अर्धा व किंचित जास्त; अर्ध्यापेक्षा जरा मोठा.

अर्धा अर्ध क्रिवि. निम्मेनिम; अर्धार्धा; अर्धे अर्धे करून. (गो.)

अर्धाकोर पु. भाकरीचा आठवा भाग; अदकोर; नितकोर; (काहींच्या मते अर्धा कोर= एक चर्तुथांश किंवा लहान तुकडा.)

अर्धानिर्धा वि. जेमतेम अर्धा; अपुरा : '... त्याचे ओठ अर्धानिर्धा शब्दही उच्चारायचे नाहीत.' – झाकोळ १०.

अर्धामर्धा–मुर्धा वि. जवळजवळ अर्धा, निम्मा; सरासरी अर्धा; अर्ध्यापेक्षा कमी किंवा अधिक. [सं. अर्धचे द्वि.]

अर्धायु काल पु. (भू.) किरणोत्सारी मूलद्रव्याच्या विघटनामुळे मुख्य विघटनक्रिया सुरू झाल्यापासून निम्मी राशी विघटित होण्याचा काळ. [सं.]

अर्धाला वि. १. अर्धा (वाटणीचा भाग दर्शविताना एकंदर संख्येपैकी प्रत्येकाविषयी बोलावयाचे झाल्यास).

अर्धावगुंठित वि. अर्धवट वेष्टिलेले; अर्धवट आच्छादलेले. [सं.]

अर्धासन न. १. अर्धे आसन; बसावयाच्या आसनाचा अर्धा भाग. २. (ल.) सहचारित्व (नवरा आणि बायको, दोन मित्र, राजा आणि सामान्य प्रजाजन इत्यादींचे). ३. ह्या वरून अर्ध्या आसनावर बसण्याचा दिलेला मोठा मान; विशेष घरोबा; परिचय; सलगी; जिवलगपणा. [सं.]

अर्धासनी वि. अर्ध्या आसनाच्या वाटणीचा मान उपभोगणारा; अर्ध्या आसनावर बसण्याची पात्रता असणारा; विशेष स्नेह असलेला.

अर्धासा वि. अर्ध्यासारखा; जवळजवळ निम्मा. [सं. अर्धसदृश]

अर्धांग न. १. अर्धे शरीर; शरीराची एक बाजू; मांड : 'जगजननी असे वामभागीं । भीमकी शोभलीं अर्धांगीं । जैसी विद्युलता झळके मेघीं । दर्शनें भंगी महादोष ।।' – तुगा ७३३. २. पत्नी; स्वस्त्री; गृहस्वामिनी; घरधनीण: 'कीं ते (यमुना) रत्नाकराचे अर्धांग ।' – वह १७८. ३. (ल.) मित्र; साहाय्यक. ४. पक्षवायू; अर्धांगवायू. [सं.]

अर्धांगवायु–यू पु. १. अर्धांग; लकवा; ज्यामुळे शरीराचा अर्धा भाग निकामी होतो असा वात रोग. २. घोड्याचा एक रोग. [सं.]

अर्धांगी स्त्री. पत्नी; भार्या; स्त्री; बायको : 'अर्धांगी पार्वती सुमनांच्या माळा ।' – शंकराची आरती. [सं.]

अर्धांगीकार पु. अर्धी अनुमती; अर्धवट संमती; माफक कबुली. [सं.अर्ध+अंगीकार]

अर्धी स्त्री. पहा : **अर्ध, अर्धा** १. निम्मी : 'वडिलांची अर्धी भाकर खाऊं धुऊन ।' – पला ९.१९. २. एक पै किंमतीचे जुने नाणे. ३. तीन आणे चार पै किंमतीचे नाणे. पहा : **अर्दी** (गो.)[सं. अर्ध]

अर्धी कोर स्त्री. अदकोर. पहा : **अर्धकोर**

अर्धी पट्टी स्त्री. ओझे लादलेल्या बैलावरील पट्टी, कर.

अर्धी मांडणी शिरस्ता पु. कुळास शेत करण्यास देताना शेताचे निम्मेनिम उत्पन्न व निम्मेनिम सारा मालकाने व कुळाने वाटून घेण्याची रीत.

अर्धी म्हैस स्त्री. चार वेते दिलेली म्हैस (कारण म्हैस सुमारे आठ वेते देते.)

अर्धूक न. अर्धा भाग; अर्धेल; निम्मे; निमाई; निमखाई. [सं. अर्ध]

अर्धेल स्त्री. १. (सामान्यत:) निम्मी वाटणी. २. (शेतकी व्यापारी) उत्पन्नाच्या वाटणीतील अर्धा हिस्सा; शेतीच्या उत्पन्नातील अर्धा शेतकऱ्याचा व अर्धा कुळाचा हिस्सा; भांडवल पुरविणाऱ्याचा व अंगमेहनत करणाऱ्या इसमाचा प्राप्तीतील अर्धा वाटा. ३. अशा पद्धतीवर दोन इसमांची ठरलेली भागीदारी; अर्धेली. ४. लागवड करणाऱ्याने जमिनीच्या मालकास उत्पन्नाचा अर्धा वाटा देण्यासंबंधीचे कबुलीपत्र. ५. पैशाची, मालाची अर्धी होण्याची स्थिती; मूळ वस्तूचे अर्धे होणे; निम्म्या भांडवलाइतके नुकसान येणे. ६. निम्मे; निमखाई.[सं. अर्ध]

अर्धेल तिर्धेल स्त्री. जमिनीच्या उत्पन्नातील तिसरा हिस्सा; एक तृतीयांश उत्पन्न; हे उत्पन्न घेण्याचा खोत वगैरेचा हक्क.

अर्धेली–ल्या वि. अर्धेलीचा व्यवहार व तो करणारा (शेतकरी,व्यापारी) : 'गावांत उंड्या गोळा करून अर्धेलीच्या करारावर गाळण्याचा त्यांचा मुख्य व्यवसाय होता'– एल्गार ३६. (वा.) **अर्धेलीने करणे –** जमिनीच्या उत्पन्नाचा अर्धा भाग मालकाला व अर्धा कुळाला अशा कराराने शेत पिकविणे.

अर्धेवचन न. ताबडतोब फलद्रूप होणारे वचन, वचक किंवा अधिकार. [सं. अर्ध+वचन] (वा.) **अर्ध्या वचनात असणे, वागणे**– आज्ञाधारक असणे; अगदी तत्परतेने मुकाट्याने आज्ञा पाळणे.

अर्धोअर्धा पहा : **अर्धाअर्ध**

अर्धोत्पादित वि. (अर्थ.) उत्पादनाची संपूर्ण प्रक्रिया पूर्ण न झाल्याने अर्धवट तयार झालेला (कारखान्यातील माल इ.) [सं.]

अर्धोत्रा पु. दरमहा दरशेकडा अर्धा (टक्का) रुपया व्याज किंवा ते देण्याची पद्धती. [सं. अर्ध +उत्तर=वर किंवा अधिक]

अर्धोदक न. १. कमरेइतके खोल पाणी. २. (ल.) उपोषण करून अर्धे शरीर बुडेल इतक्या गंगेच्या पाण्यात राहून प्राणत्याग करणे; जलसमाधी : 'कां बुडोनि प्राण गेले । ते अर्धोदकी निमाले ।' – ज्ञा १८.१९४. [सं.](वा.) **अर्धोदकी येणे** – अर्धवट स्थिती होणे; धड इकडची कड नाही धड तिकडची तड नाही, याप्रमाणे जणू काही नदीच्या पात्रात कमरेइतक्या पाण्यात अडून राहणे. अर्धवट आधार सुटणे : 'क्षेपनिक्षेप तरी बोलत नाही. रेवा तीरींही राहू देत नाहींत असे अर्धोदकीं झालो आहो' – मइसा १२.१०९.

अर्धोदय न. १. एक पर्व; पौष वद्य अमावस्येचा प्रथम भाग, रविवार व श्रवण नक्षत्राचा मध्यभाग व व्यतिपाताचा अंत्यभाग हे योग असता ते पर्व असते. याचे पुण्य कोटी सूर्यग्रहणसमान आहे : 'हे कृष्ण उद्धव अर्ध मात्रा । अर्धोदयो महायात्रा ।'– एभा ५.५५९. २. आकाशस्थ ग्रहांचा किंवा ताऱ्यांचा अर्धा उदय होणे. [सं.] (वा.) **अर्धोदयी पडणे –** आरंभलेले काम अर्धवट होणे, लांबणीवर पडणे; भिजत घोंगडे राहणे.

अर्धोन्मीलित वि. अर्धे उघडलेले (डोळे, कळी इ.): 'तेथ अर्धोन्मीलित स्थिती । उपजे तया ।' –ज्ञा ६.२०३. [सं.]

अर्धोसो वि. अर्धासा. (गो.)

अर्ध्या जिवाचा वि. १. अर्धमेला; अशक्त. २. आजार, काळजी, कष्ट यामुळे बारीक झालेला.

अर्पण न. १. देणे; समर्पिणे. २. (देवाला फुले, अलंकार) वाहणे; बक्षीस देणे; बहाल करणे; दान. [सं.]

अर्पण करणे क्रि. श्रद्धापूर्वक देणे; प्रेमाने देणे; वाहणे; दान करणे.

अर्पणपत्रिका स्त्री. ग्रंथ ज्यास अर्पण करावयाचा त्या संबंधीचा मजकूर असलेले प्रारंभीचे पृष्ठ.

अर्पणीय वि. बक्षीस, भेट देण्यायोग्य; अर्पण करण्यास योग्य; देय.[सं.]

अर्पणे, अर्पिणे उक्रि. १. बक्षीस देणे; इनाम देणे; दान करणे : 'योगी विषय जे त्यागिती । ते भक्त अर्पिती भगवंती ।।' – एभा २.२८९. २. ओपणे; वाहणे; भक्तिपूर्वक देणे : 'कर्मफल ईश्वरी अर्पे । तत्प्रसादें बोधु उद्दीपे ।' – ज्ञा १८.२६६. पहा : **अर्पण** [सं. अर्प्]

अर्पित वि. १. उपायन, वायन दिलेले; दान केलेले; बक्षीस दिलेले. २. दिलेला; अर्पण केलेला; वाहिलेला. [सं.]

अर्बुज वि. अडाणी, पहा : **अरबूज :** 'आम्ही तरी श्रेष्ठ तुझे । तीं गौळियें असतीं अर्बुजे ।'– कथा ४.६.५२.

अर्बुज वि. दशकोटी; अर्बुद : 'एका पासौनि एकु आगळां । ऐसिआं सैन्यां अर्बुजें सोळां ।'–शिव ९.२६. [सं.अर्बुद]

अर्बुद वि. दशकोटी : 'अर्बुद गायी देतो अथवा देतो स्वराज्य भोगाया ।'– मोआदि ३२.१०. [सं.]

अर्बुद न. (वै.) १. गळू; आवाळू; बेंड. २. कर्कपेशींच्या अनियमित

वाढीमुळे निर्माण झालेली गाठ. [सं.]
अर्भक न. १. लहान मूल; बालक; लेकरू; तान्हे मूल : 'अर्भकाचे साठीं । पंतें हातीं धरली पाटी ।' – तुगा ४०८२. २. मूर्ख, वेडसर, मतिमंद, असंमजस माणूस. [सं.]
अर्भकहत्या स्त्री. नुकत्याच जन्मलेल्या मुलाची हत्या; बालहत्या. [सं.]
अर्भकावस्था स्त्री. मुलाच्या जन्मापासून साधारणत: तीन ते चार महिने वयापर्यंतची अवस्था. [सं.]
अर्भकी स्त्री. लहान मुलगी; अजाण पोर. [सं.]
अर्भाटी स्त्री. एक काव्यप्रकार; भाटांनी रचलेली गीते या काव्यप्रकारातील असतात : 'नेटे गर्जति भाट भाटिव । महाअर्भाटि आरंभिले ।'– असी ८१. [सं. आरभटी]
अर्मरोग पु. (आयु.) डोळ्यातील पांढऱ्या भागाकडून बुबुळाकडे पसरत जाणारा एक विकार. [सं.]
अर्यमा पु. १. सूर्य. २. पितृगणांपैकी मुख्य : 'आणि पितृगणा समस्ता । माजी अर्यमा जो पितृदेवता ।' – ज्ञा १०.२४४. ३. उत्तराफाल्गुनी नक्षत्र. [सं.]
अऱ्या पु. आऱ्या; बोऱ्या; फजिती.
अर्व वि. दहाकोटी. [सं. अर्बुद]
अर्व स्त्री. (रसा.) दुर्मिळ मृत्तिकाधातूपैकी एक धातू. एक रासायनिक मूलद्रव्य; यास गादोलिनाइत असेही म्हणतात. [सं.]
अर्वाक पहा : **अर्वाच्य** : 'अर्वाकानें फार बोलत्ये हाचि त्रास जाला ।' –बयाबाई ९०.
अर्वाक–च वि. आधीचा; ठरलेल्या वेळेच्या अगोदरचा; पूर्वीचा; अलीकडचा.
क्रिवि. अगोदर; आधी; अलीकडे. [सं. अर्वाच्]
अर्वाचिक वि. कच्चा; अननुभवी; अकुशल; नवखा; नवशिक्या; आधुनिक: 'नाथवाणी सिद्धवाणी गावो ए : तैसे अर्वाचिक गावों नेंए' – लीचउ १९८. [सं. अर्वाचीन]
अर्वाचिणे अक्रि. अर्वाचीन रूप देणे; वर्तमान काळास अनुसरून भाषेचे स्वरूप बदलणे: 'प्राचीन मराठी वाङ्मय सामान्य जनतेला सुबोध करण्याच्या काळात अर्वाचिले जाण्याचा संभव आहे. वेदवाङ्मयातसुद्धा फार प्राचीन काळी असे मिश्रण व अर्वाचीकरण झाले होते.'– मसाप ६२.२६०. [सं.]
अर्वाचिलेली वि. अलीकडील; अर्वाचीन केलेली; नवीन (भाषा): 'त्याची भाषा अर्वाचिलेली आहे'– वैद्यक ७८.
अर्वाचीन वि. अलीकडचा; सद्य:कालीन; आधुनिक; हल्लीचा : 'म्हणितले या ज्ञप्ती । अर्वाचिना ।'– ज्ञा १३.४०. [सं.]
अर्वाच्य वि. १. नीच; हलकटपणाचे; खेडवळ; गलिच्छ; घाणेरडे; अभद्र (भाषण, माणूस वगैरे). २. खोडकर; खोडसाळ; खट्याळ; उनाड; उच्छृंखल; द्वाड. [सं. अवाच्य]
अर्वाच्यगिरी स्त्री. तोंडाने वाटेल ते भेकत सुटणे; उडाणटप्पूपणा: 'तो अर्वाच्यगिरी करीत भटकत असे'– ओंकार ३०९. [सं. अवाच्य]
अर्वाळी पहा : **अरवाडी(ळी)**
अर्श पु. १. मूळव्याध. २. बेंड; गळू. उदा. नासार्श; कर्णार्श: 'अर्श, कृमी इ. वर कच्चा अक्रोडचा रस पिण्यास द्यावा'– फचि २४. [सं.]
अर्शग्रहणी, अर्षग्रहणी अतिसार; संग्रहणी; कॉलरा: 'एकार्त अर्ष ग्रहणी' – गीता १३.२४८८. [सं.]
अर्शद पु. उत्तम मार्गदर्शक; चांगल्या मार्गाने जाणारा, नेणारा. [फा.]
अर्शी वि. मूळव्याधीने पीडलेला; दु:खी; मूळव्याधीचा विकार झालेला.
अर्सा पु. १. अंतर; आडपडदा; कालावधी; अवकाश: 'लाड कारण वालीस सर्हद्देस दाखल होण्यास अर्सा फार थोडा' – ऐलेखं ८.४४२४. २. फेरा; मैदान; क्षेत्रफळ; आंगण. [फा.]
अर्ह वि. योग्य; साजणारे; शोभणारे; युक्त; लायक: 'यालागी तनुज त्यागावया । अर्ह नव्हेसी निर्धारें ।।' – मुआदि १६.१८१. [सं.]
अर्हत पु. १. जैन यती.२. बौद्ध साधू. [सं.]
अर्हता स्त्री. एखादे काम करण्यासाठी आवश्यक असलेली पात्रता; योग्यता; लायकी. [सं.]
अर्हताकारी काळ पु. एखाद्या पदाकरिता आवश्यक असलेली पात्रता मिळवण्यासाठी विहित करण्यात आलेला कालावधी.
अर्हताप्राप्त वि. योग्यता संपादन केलेला; लायक. [सं.]
अर्हा स्त्री. मूल्य; किंमत.
अऱ्हा क्रिवि. अलीकडे : 'जेया जे अऱ्हां परौते ।'–ज्ञा १५.७५.
अल् १. अरबी भाषेतील षष्ठीचा प्रत्यय – चा, ची, चे. उदा. अल् बेरुनी = बेरुनीचा. २. इंग्रजी 'दी' प्रमाणे वापरले जाणारे उपपद. उदा. अलहिलाल = चंद्रकोर. [अर.]
अल्अवलाद स्त्री. संतती; मुले, नातवंडे इ. [फा.]
अल्एकचित्त न. संपूर्ण एकी; मतैक्य : 'पुढे तुमचे आमचे अल एकचित्त; तफावत न होऊ पावे असा कौल करार करा.'– हिंदभा २.३१.
अलक पु. केस; कुरळे केस; केसाची बट. [सं.]
अलकट– पालकट, पहा : **अलखट–पालखट** : 'एवढा वेळ भिमा कोळी अलकटपालकट घालून गप बसला होता.'– वाकि ९५.
अलकतरा पु. राळ आणि तेल यांचे मिश्रण करून बनवलेला पदार्थ; डांबर. [फा.]
अलका स्त्री. १.जिचे वय आठ व दहाच्या दरम्यान आहे अशी मुलगी. २. कुबेराच्या राजधानीचे नाव. [सं.]
अलकापुरी स्त्री. १. आळंदी; ज्ञानेश्वरांच्या समाधीचे गाव. २. आळे (जि. पुणे) – ज्ञानेश्वरांनी ज्या रेड्याच्या तोंडून वेद म्हणवले त्या रेड्याच्या समाधीचे गाव. ३. अलका; हिमालयाच्या उत्तरेकडील कुबेराची राजधानी.
अलकाब पु. पत्रामध्ये लिहावयाच्या मायन्यातील पदव्या किंवा मायने: 'हलका अलकाब लिहिलियामुळे विषम मानतात.' – दिमरा १७. [फा. लकबचे अव.]
अलकूत वि. नाजूक; कोमल; सुकुमार. (व.)
अलकूतु. एक प्रकारचा मासा.
अलकोल पहा : **नवलकोल**
अलक्त, अलक्तक पु. लाख; अळता; पहा : **अळिता** [सं.]

अलख पु. १. अल्लक; ब्रह्म; त्यावरून ईश्वर. २. गोसावी लोक भिक्षा मागताना हा शब्द उच्चारतात. ३. अदृश्य. ४. अगोचर. [सं. अलक्ष्य]

अलखगीर – नामी पु. बिकानेर येथील एका चांभाराने स्थापिलेला पंथ. हा मूर्तिपूजेविरुद्ध होता.

अलखट–पालखट, अलखंड–पालखंड, अलखण–पालखण, अलखत–पालखत न. चाराच्या आकड्यासारखी घातलेली मांडी; मारलेली बैठक; आसन मांडी. [पालखचे द्वि.]

अलखनिरंजन पहा : **अलख**

अलखालक–ख, अलखालिक स्त्री. रू भरलेले एक किनारीदार वस्त्र. एक प्रकारचा डगला, अंगरखा. [फा.]

अलग वि. वेगळे; निराळे; भिन्न; स्वतंत्र. [सं. अलग्न]

अलग–अलगत क्रिवि. १. निराळ्या प्रकारे; भिन्नपणे; फटकून. २. कशास न लागता; स्पर्श न होता; सरळ अडथळ्याशिवाय; तडक (धोंडा, गोळी इ. जाणे, उडणे, पाठ म्हणणे वगैरे). ३. पृथक; दूर. ४. विवक्षित संस्कार सबंध न होता (क्रि. असणे, राहणे, ठेवणे). ५. हलकेच; अचळ; अल्हाद. ६. स्वतंत्रपणे; मोकळेपणे. ७. लोंबकळत; ओळंबत; अधांतरी; एकीकडे; एकलकोंडे. [सं. अलग्न]

अलगट वि. १. स्वतंत्र; फाजील : ‘अहो सत्यभामे अलगटी । सांपे जाहलीस तूं धीटी । परि न मागतां जगजेठी । मणीलागी दीपलीसी ।।’– कथा ४.१८.११८. २. द्वाड; कुभांडी; भांडखोर.

अलगटबलगट न. आळ; तोहमत; बालंट; विघ्न; संकट. [बलगटचे द्वि.]

अलगड स्त्री. १. घोटाळ्यात पाडणारे, मती कुंठित करणारे काम, उद्योग; त्रास; अडचण (क्रि. पडणे, येणे). २. पेच; कोंडी; कातरी. [अडगळचा वर्णव्यत्यास]

अलगणे अक्रि. १. (पासून) लोंबकळत किंवा लटकत राहणे (पिकलेली फळे वगैरे). २. झुबके घड किंवा घोस लटकत राहणे – (फळासंबंधी). ३. (सामान्यत:) ओळंबणे; लोंबकळणे. ४. पूर्ण पिकून गळावयास होणे (फळ). (को.) : ‘त्यातून अलगलेले चांगले चांगले पाड तेवढे भागीरथीचे ओटीत पडले.’– बाळमित्र २.६७. [सं. आ + लग]

अलगत–द–ज १. पहा : **अलग** २. अचळ; अधर; हळूवारपणे : ‘त्याने मेहेरजानला आधार देऊन अलगत उचलून नावेत घेतले.’ – वज्राघात ४.

अलगन न. अलग असणे, राहणे; सर्वांपासून बाजूला, एकटे राहणे किंवा ठेवणे.

अलगपीत क्रिवि. १. एकदम; एकाएकी; अकस्मात. २. सावकाश; हळूच; अलगत; न हालवता, हलता; बेताने. ३. चोरून; छपून; चोर पावलाने; नकळत. ४. (इतर अर्थासाठी) पहा : **अलग–अलगत** [सं. अकल्पितचा अप.]

अलगरजी–जू, अलगरदी वि. १. मंद; ढिलाईचा; निष्काळजी; हलगर्जी; अव्यवस्थित; बेशिस्त; विस्कळीत; सैल (इसम, उद्योगधंदा) : ‘परंतु अलगर्जीपणामुळे’– साक्रेसं ९. २. (विशेषत: अलगरजी) ऱ्हास पावलेला; खालावलेला; वय झाल्यामुळे उतरलेला; चुराडा झालेला; बिनटिकाऊ; पहा : **हलगर्जी.** ३. आपल्या कामापुरते दुसऱ्याचे बाह्यात्कारी आर्जव करणारा; आपलपोट्या; स्वार्थी. [अर. अहल्–ई–गरज]

अलगरजी–ने क्रिवि. ढिलेपणाने; सैलपणाने.

अलगी स्त्री. समुद्रावरील शेवाळसदृश वनस्पती : ‘या निळ्या हिरव्या अलगीचे पंधराशे प्रकार ज्ञात आहेत.’– महासागर १००.

अलगुजे–गूज न. १. एक प्रकारचा पावा. हे वाद्य बांबूचे किंवा धातूच्या नळीचे असते. लांबी वीतभर, जाडी अंगठ्याएवढी. बासरी, मुरली हीही याच जातीतील वाद्ये आहेत. २. खोगिराच्या दोन्ही बाजूंना पाठीवर जोडणारे नवारीचे पट्टे. [फा. अल्गोजाह]

अलगे अ. समोर.

अलजुल न. देहधर्मावर अवलंबून असलेले आलंबनादी दोष : ‘तैं स्वभाव राहिलेले उगे तेथे अलजुल कें रीगे’– सव ३६४. [क. अले]

अलटापालट स्त्री. मागचे पुढे; आधीचे मग. पहा : **उलटापालट** [पालटचे द्वि.]

अलणवाड पु. खार किंवा खाजण नसणारा भू–भाग.

अलतगमा वि. अक्षयी : ‘मौजे मदनू इनाम अलतगमा बाफरजंदा बहाल करावा.’– पुअभा १.२५२

अलतड स्त्री. ऐलतड; नदीची अलीकडली बाजू, अलीकडचा काठ; अल्याड.

अलतमघा स्त्री. राजाने दिलेली इनामी जमीन; सनद; वंशपरंपरागत जहागीर.

अलता भलता वि. कोणीतरी; अनोळखी; अलबत्या गलबत्या; गोमाजी तिमाजी; गैरमाहितीचा. [भलताचे द्वि.]

अलप पु. सरकी, पेंड, ढेप वगैरे जनावरांचा खुराक.

अलपकरणी वि. हलक्या कानाचा : ‘खावंद अल्पकरणी. मुत्सद्दी व सर्व जी जी म्हणतात’–पेदभा २९. १७५. [सं.अल्प+कर्ण]

अलपट वि. सोपा; फालतू; नगण्य : ‘केमिस्ट्रीसारख्या अलपट विषयानं त्याचा मुडदा पाडला’– लव्हाळी २८४.

अलफ वि. एक हजार. (अरब सालाबाबत उपयोग). [अर.]

अलबत्–त्ता क्रिवि. १. खचित; खात्रीने; जरूर; खरोखर; निश्चयाने; निश्चितपणे; खास; अगत्यपूर्वक; हमखास: ‘हे गृहस्थ संभावित, शांत आणि अलबत्ता जमाखर्चाचे कामात हुशार असलेच पाहिजेत’– विक्षिप्त १.१४४. २. निदानपक्षी; निदान; कमीत कमी (रक्कम, संख्या). ३. तथापि. [अर. अलबत्ताह्]

अलबत्या–गलबत्या पु. कोणीही; कोणीतरी; भलतासलता; साळकोजी माळकोजी; सोमाजी गोमाजी; य:कश्चित, लुडबुड्या माणूस; आलतूफालतू; कधी विशेषणार्थी उपयोग : ‘कित्येक अलबतीं गलबतीं माणसें किल्लेदारांच्या घरीं येऊन रहात’– कोरकि ८०. [अलबत–त्याचे द्वि.]

अलबम चित्रवही; चिकटवही; चित्रे, छायाचित्रे वगैरे एकत्र ठेवण्याचे (संग्रह) पुस्तक; यात प्रसिद्ध पुरुषांचे फोटो, लग्नकार्यातील सणसमारंभातील फोटो, तसेच स्वदस्तुरचे लेख, गद्यपद्यातील वेचे

वगैरे ठेवतात. [इं.]

अलबला पहा : **अलाईबलाई**

अलबलीत गलबलीत वि. ढिला; मंद; सैल; अव्यवस्थित; विस्कळीत. [सं. गलितचे द्वि.]

अलबिदा पु. ताबूत बुडविल्यानंतर या शब्दाचा उच्चार करतात. याचा अर्थ निरोप असा होतो. [फा. अलविदा]

अलबेल स्त्री. सर्व नीट सुरळीत चालले आहे अशी हमी; अहवाल; हालहवाल : 'पार्लमेंटच्या माहितीकरिता प्रति दहा वर्षी हिंदुस्तानची अलबेल कशी आहे याचा रिपोर्ट.' – लोटिकेले १.३२९.

अलबेला वि. १. हलका; हवेशीर; बेफिकिरीचा (कपडा, गती). २. सैल; पोकळ; ढिले (गाठोडे, बोचके, काम). ३. कमजोर; जुजबी; दिखाऊ (इमारत). ४. अक्कडबाज; नखरेबाज (इसम). ५. सुंदर; रंगेल; प्रिय; लाडका : 'तो जिवबादादा बक्षी अलबेला ।'– ऐपो २८३. ६. मोघम; गुळमुळीत; अनिश्चित (भाषण). [हिं अलबे (भे) ला= १. अकृत्रिम २. निरपराध (मूळ अर्थ)]

अलबेली स्त्री. रंगेल स्त्री; चाळकभवानी; चटकचांदणी. क्रिवि. सहजासहजी.

अलबेले वि. अलगद : 'पागोटें तसेंच अलबेलें डोकीवर ठेऊन तो उठला'– सुय ४१.

अलभ्य वि. मिळण्याला, लाभण्याला कठीण; संपादन करण्याला कठीण, अशक्य. [सं.]

अलभ्यलाभ पु. लाभण्याला अशक्य; अटकळीच्या बाहेर किंवा असंभवनीय असा लाभ; अनपेक्षित फायदा; दुष्प्राप्य मिळकत; केवळ दैव योगाने झालेला लाभ. [सं.]

अलम् क्रिवि. पुरे; बस. [सं.]

अलम पु. झेंडा; निशाण. [फा. अलम]

अलम पु. लहान पागोटे; बत्ती (मुलाकरिता). [फा.]

अलम वि. १. जग; लोक; जनसमुदाय. २. काळ; स्थिती; अंमल. पहा : **आलम.** ३. सर्व. [फा. आलम =जग]

अलमक क्रिवि. नेमका. (व.)

अलमखाना पु. वाद्यशाळा; छत्र, पालखी, चवरडोल, हौद, निशाणे इ. सामान ठेवण्याचे ठिकाण. [फा.]

अलमगिरी वि. एक नाणे. [फा.]

अलमगिरी पैसा पु. औरंगजेबाच्या शिक्क्याचा पैसा.

अलमगीर पु. जगज्जेता; औरंगजेबाची पदवी, किताब. [फा.]

अलमदांड वि. अतिशय उद्धट; दांड; आडदांड; मस्तवाल; धिंगाणा घालणारा.

अलमदुनिया स्त्री. सर्व जग; मानवी जात. [फा.]
(वा.) **अलम दुनिया झुकणे** –(विशिष्ट प्रसंगी) १. सर्व जग विनम्र होणे. २. माणसांची अलोट गर्दी होणे; सर्व लोक भुलून जाणे.

अलमपन्हा वि. जगाचा प्रतिपाळ करणारा; जगरक्षक. [फा. आलमपनाह]

अलमरोशन वि. जगाला प्रकाशविणारा; जगद्विख्यात : 'त्याचा फायदा तो अलम–रोशन आहे.'– पया [फा.]

अलमस्त वि. दांडगा; धटिंगण; बळकट; मत्त : 'इथलें साधू चार महिन्यात असे काही लालबुंद व अलमस्त होतात की ?' – हिप्र १८०.

अलमारी स्त्री. १. खण असलेले कपाट. २. (ल.) साठा; संचय; तिजोरी.

अलर्क पु. १. पिसाळलेला कुत्रा व त्याच्या चावण्यापासून होणारा रोग. २. रुईचे झाड (पांढरी रुई).

अलल् हिशेबी वि. चालू हिशेबी : 'अलल् हिशेबी वसूल' – मइसा २२.७३. [अर. अल्हाल=चालू+हिसाब]

अलललडुर्र उद्गा. पौराणिक नाटकांत देव व राक्षस यांची लढाई चालली असता अलललडुर्र असे राक्षस ओरडत असत; म्हणून पौराणिक नाटकांना अलललडुर्रची नाटके म्हणत असत.

अलवचिक वि. (अर्थ.) स्थिर (मागणी); ताठर.

अलवण–णी वि. बिगरमीठ; अळणी : 'हरिप्राप्तीविण प्रवृत्तिक ग्रंथ । काय कविता अलवण ते ।' –हरि २१.२४. [सं.]

अलवण,अलवाण स्त्री. न. १. एक प्रकारची शाल. २. एक प्रकारचे तांबडे कापड. ३. केशवपन केलेल्या ब्राह्मण विधवा नेसत असत ते तांबडे वस्त्र.

अलवर तालवर, अलवार तलवार न. पु. अव. थोर किंवा सन्माननीय समजून वागविणे; शिष्टाचार; सभ्यपणा दाखवून मोठेपणा राखणे किंवा मोठेपणाने वागविणे. (क्रि. करणे, ठेवणे, राखणे); एखाद्याची मिजास राखणे. [तालवरचे द्वि.]

अलवार वि. कोमल (व.); पहा : **अरूवार–ल :** 'अधिकचि ते अलवार जाहलें ।' – विक ५५.

अलस पहा : **आळस**

अलसंदा, अलमंदा पु. अळसुंदा; चवळीसारखे मोठे कडधान्य. [का. अलसंदी]

अलसिका स्त्री. पेटके आणणारी महामारी; कॉलऱ्याची दुसरी अवस्था; पेटके; पहा : **विषूचिका** [सं.]

अलक्ष न. १. दुर्लक्ष; हयगय; आळस; टाळाटाळ; चुकवाचुकव : 'कोणा एका यक्षें केलें अलक्ष आपुल्या कामीं' – मेघदूत. पहा : **अलक्ष्य** २. अदृश्य: 'ते संधीस गोरक्ष जाऊन । अलक्ष आदेस जल्पतसे ।'– नव ९.११०. [सं. अलक्ष्य]

अलक्षपण लक्षात न येण्याजोगी स्थिती; दुर्ज्ञेयता : 'बोलता ना उगला अलक्षपणें ' – ज्ञा १३.११११. [सं.]

अलक्षित वि. अटकळ किंवा अनुमान न केलेले. (बद्दलचे किंवा विषयी) लक्ष न दिलेले; न शोधलेले; न पाहिलेले; अकस्मात.

अलक्ष्मी स्त्री. दुर्दैव; दुर्भाग्य; दारिद्र्य; विपत्ती; अवलक्ष्मी; अक्काबाई; गैरव्यवहाराने आलेला पैसा. [सं.]

अलक्ष्य न. १. दुर्लक्ष; गैरसावधता; अनवधानता. २. परमेश्वर; ब्रह्म. वि.(अप. अलक्ष); कल्पनातीत; दुर्बोध; अज्ञेय; अतर्क्य : 'ध्वज–वज्रां कुशरेखा । चरणींची सामुद्रिकें देखा । न वर्णवतीं सहस्रमुखा । ब्रम्हादिकां अलक्ष्य ।'– एरुस्व १.२२.(वा.) [सं.] **अलक्ष्य**

लेखणे, धरणे, मोजणे, मानणे, पाहणे, जाणणे - किंमत न देणे; क्षुद्र किंवा क्षुल्लक मानणे; तिरस्कारणे; अनादरणे; अवज्ञा करणे.

अलक्ष्या स्त्री. १. योग्यांची एक मुद्रा. पहा : **मुद्रा** २. योग्यांचे एक प्रकारचे आसन. [सं.]

अलंकरण न. शोभविणे; भूषविणे; नटविणे; अलंकृत करणे. [सं.]

अलंकार पु. १. दागिना; भूषण (पोषाखातील व दागिन्यातील), रत्ने, दागदागिने, शोभादायक वस्तू इत्यादी : 'अलंकारातें आलें। तरी सोनेपण काई गेलें।'- ज्ञा २४.१२४. २. (भाषेतील) शब्दरचना, अर्थरचना, उपमा, रूपक, यमक, प्रास, अनुप्रासा इ. अलंकार. ३. (सामा.) शोभणारी, शोभा देणारी वस्तू; गुण. ४. (संगीत.) स्वरांची विशेष व नियमित रचना. ५. साहित्यशास्त्र. [सं.]

अलंकारणे उक्रि. अलंकार घालणे; सुशोभित करणे; आरास करणे. [सं. अलं+कृ]

अलंकारशास्त्र न. (सास.) भाषेची चित्ताकर्षक शब्दरचना; अर्थरचना करणाऱ्या उपमा, रूपक, यमक, अनुप्रास इत्यादी अलंकारांचे विवेचन करणारे शास्त्र. साहित्यशास्त्रातील अलंकारांची चर्चा, विवरण करणारे शास्त्र. [सं.]

अलंकृत वि. शोभविलेले; विभूषित; सुशोभित; सजलेले.

अलंग स्त्री. १. लांबच लांब सोपा; चाळ; गोठा; खंदक; तट; कोट; संरक्षक भिंत; फौजेची पागा; रांग वगैरे : 'इकडील अलंग फोडून पलीकडील सफेल फोडून गोळा फा(पा)र झाला'- होकै२०. २. फरा (लढाईतला); एक टोकदार शस्त्र. ३. बाजारपेठेतील दुकानांची लांब ओळ, रांग. [क. अलगु]

अलंग पहा : **अलंबी**

अलंगणे - दुलंगणे अक्रि. चुकणे -मुकणे; चुकून राहणे.(व.) [अलगचे द्वि.]

अलंगधुपार्ती स्त्री. निशाण व धुपार्ती (दाखविणे); फसविणे; चकविणे. [अलंग=निशाण+ धुपारती]

अलंगनौबत स्त्री. डंका-निशाण; पहारा : 'अलंग नौबतीची सेवा घेणें.'- शाछरो ५९२.

अलंगभवरी स्त्री. पायाच्या एका अंगठ्यावर फिरणे : 'देता छत्रभवरी अलंगभवरी।' - उगी ४५९. [अलग + भवरा]

अलंघन न. (संगीत.) रागविस्तार करताना एखादा स्वर पूर्णपणे घेणे. [सं.]

अलंघनीय-अलंघ्य वि. ओलांडून जाण्याला कठीण; दुर्लंघ्य; उल्लंघन करण्याला कठीण. [सं.]

अलंटपू वि. उडाणटप्पू; उनाड; व्रात्य : 'बेकार प्वार अलंटपू निपजला' - मसाप ४.४२.८. (कु.)

अलंदे न. मातीचे मोठ्या तोंडाचे भांडे. डेरा. [सं. अल्ज़र]

अलंप्रतीति, अलंप्रत्यय स्त्री. पु. पुरेसेपणाची जाणीव; समाधान; तृप्तता; शांती. [सं. अलम्+प्रतीति]

अलंबी क्रिवि. आधारावाचून; निराधारी; अनिश्चित; धोक्याच्या ठिकाणी (फांदीच्या टोकावर, कड्याच्या काठावर); भक्कम आधार आश्रय किंवा टेका नसता. (कों.)[सं. आलंब]

अलंबुद्धि-द्धी स्त्री. समाधान, तृप्ती; तृप्तता; तृप्ततेची भावना. [सं. अलम् = पुरे + बुद्धी]

अला पु. वैभव; श्रेष्ठता.
वि. सर्वश्रेष्ठ; सर्वज्ञानी. [अर.]

अलाईबलाई, अलायबलाय स्त्री. सर्व दु:ख - त्रास - पीडा, संकट. दृष्ट काढण्यासाठी दिवे ओवळताना किंवा कानशिलावर बोटे मोडताना अनिष्ट निवारण व्हावे म्हणून असे म्हणतात; (यावरून) दृष्ट काढणे. (क्रि.घेणे) : 'मातुश्रींनी अलायबलाय घेऊन मस्तकी विजयहस्त ठेवला' - चित्रगुप्त ११; 'तुका म्हणे वर्णु काय घेतो अलाया बलाया।' [अर. बला = दुर्दैव]

अलागत पहा : **अलग**

अलाड क्रिवि. अलीकडे; येथे; इकडे; ह्या किंवा जवळच्या बाजूस. पहा : **अलतड** [क. अल]

अलाड पलाड क्रिवि. अलीकडे पलीकडे; इकडेतिकडे; ऐलपैल.

अलाणटप्पू-अलालटप्पू पु. १. निष्काळजीपणे, उनाडपणे भटकत राहणारा इसम; उडाणटप्पू. २. आयतगब्बू; ऐदी.

अलात-थ न. (नाविक.) १. वल्ह्याचे पाते किंवा फळी. २. तारवे पाण्यातून जमिनीवर ओढण्याची जाड व बळकट दोरी : 'गलबताची मरामत करून सा गलबते अलाथ अवदाण अवजारसह वर्तमान तयार केली असत ' - पेद ३३.१०.

अलात (अलात्) न. कोलीत; मशाल. [सं.]

अलात अवदात न. (नाविक) गलबताचे सामानसुमान. [फा. आलात = हत्यारे द्वि.]

अलातचक्र न. कोलीत गरगर वाटोळे फिरवले असता दिसणारे चक्र; अग्निचक्र. [सं.]

अलाद स्त्री. गंजिफातील एक संज्ञा.

अलाद-अलादि-दी क्रिवि. अचानक; अलगद. पहा : **अलग** ५ : 'स्वस्थ गच्छलों, अलाद ठकलों।' -अमृत२८.

अलादा पहा : **अलाहिदा** : 'वराता तीन अलादा अलादा सावकाराचे नांवें होत्या.'- मदभा २.३४. [फा.]

अलादियाशाही व्यवहार पु. बिनहिशोबी कारभार; येईल तो जमा, होईल तो खर्च आणि राहील ती शिल्लक असा व्यवहार.

अलाब-(म)-ला संकट. पहा : **अलाईबलाई** : 'मी एकटा मेलों तरी शिवाजी राजे यांची अलाबला गेली; लाख मरावे परंतु लाखांचा पाळणारा कायम रहावा.'-मदरु १.५४. (वा.) **अलाबला घेणे**- मायेने गालावरून हात फिरवणे : 'अलामला घेईस्तवर तर निगालासुदा' - पाचोळा २३. पहा : **अलाईबलाई**

अलाबु-बू पु. १. दुध्या भोपळा : 'बुडतां जों चिंतेच्या झालें अद्भुत अलाबु ओघीं तें।' -मोसभा १.७६.
स्त्री. १. पेशी; पिशवी. २. रक्त काढण्याची तुंबडी.
न. भोपळ्याचे बनविलेले पात्र, भांडे. [सं.]

अलाभ पु. १. लाभ, मिळकत न होणे. २. जरुरी; पाहिजे असणे;

अभाव; वाण. [सं. अ + लाभ; लभ् = मिळणे]

अलायी वि. प्रचंड; व्यापक; अलिजाही. [अर्. अला = मोठा]

अलायी कारखाना पु. मोठा कारखाना; फापटपसारा; प्रचंड तयारी; मोठे प्रदर्शन; डामडौल; व्याप.

अलालनामा, अलाल हिशेब पु. १. चालू हिशेब; देण्याघेण्याचा किंवा आगाऊ दिलेल्या रकमांचा हिशेब; चालू खाते. २. (विशेषत : अलालनामा) कच्चा हिशेब, टाचण.

क्रिवि. अशा हिशेबाप्रमाणे-रीतीने. [अर्. अलहाल = चालू, वर्तमान्]

अलालय-अलाला उद्गा. आश्चर्य व्यक्त करणारा उद्गार.

अलावत स्त्री. बायको. (कु.)

अलावत लावणे एखादा जड पदार्थ ओढण्याकरिता बैलांच्या जोड्या लावणे. (व.)

अलावह-अलावा वि. शिवाय; वेगळे; निराळे : 'अलावा टपाल हशील' - के १२.२.२९. [फा.]

अलावा पु. १. मोहरमात डोल्यांच्यापुढे जी खाच खणतात ती. या खाचेत आग पेटवून मुसलमान लोक तिच्याभोवती नाचतात. २. आगटी; नगारा, चौघडा तापविण्याची जागा. [सं. अलात]

अलाहिदा वि. अलादा; वेगळा; भिन्न; पृथक; विभक्त; स्वतंत्र.

क्रिवि. वेगळेपणाने; भिन्नपणे; अलगपणे. [अर.]

अलाहिदा जमा स्त्री. स्वतंत्र जमा; जमीन महसूल सोडून आलेली इतर बाबींपासूनची जमा रक्कम.

अलांछन वि. कलंकरहित : 'चंद्रमे जे अलांछन ।' - ज्ञा १८.१७९८. [सं.]

अलांडाबलांडा पु. अडथळा; विघ्न : 'नसता अलांडा बलांडा व जेवे वेठबिगारी मनस्वी घालून तगादा करिताति.'- मसाप २.२९६.

अलि पु. भुंगा; भ्रमर. [सं.]

अलिउल-ळ न. भुंग्यांचा थवा : 'माझि सांपडलेनि अलिउळें । जळावरि कळिका जेवि आंदोळे ।' -ज्ञा ११.२४९.

अलिक न. कपाळ; ललाट; भाल : 'भीमातें वारुनि गुरूनें नाराच हाणिला अलिकीं ।' - मोद्रोण ११.६३. [सं.]

अलिखित वि. लेखी नसलेला (कायदा, ठराव, नियम). [सं.]

अलिखितभाषी वि. लिपिबद्ध नसलेल्या अशा भाषा बोलणारा (आदिवासी).

अलिजिव्हा स्त्री. पडजीभ; मृदुतालूच्या टोकाला चिकटलेला जिभेसारखा एक मांसल भाग. [सं.]

अलिज्याहा कारभार पहा : **अलीजाहाँ दरबार**

अलिता पु. १. लाख वगैरे पदार्थांचा रंग; अळिता; याचा तांबड्या शाईप्रमाणे उपयोग होतो. बायका पायांनाही लावतात. २. अलित्याच्या रंगात बुडविलेला कापूस. २. अर्धे सुती व अर्धे रेशमी कापड.[सं. अलक्त]

अलिनी स्त्री. भ्रमरी : 'कस्तुरि जें तिजसवें अलिनी विराजे'- दस्व १४.

अलिप्त वि. १. तटस्थ; तिऱ्हाईत; अलग; वेगळा; न गुंतलेला. २. न चोपडलेले-माखलेले; भ्रष्ट न झालेले; निर्मळ. २. (ल.) दुष्कृत्ये करून पुन्हा शुद्ध किंवा पवित्र दिसणारे. ३. संलग्न; संयुक्त न झालेला; निराळा : 'आता ऐक वो सुंदरी । परमात्मा अलिप्त चराचरीं । संयोग वियोगाची परी । न धरीं संसारी सर्वथा ।।'- एरुस्व १३.६२. [सं.अ + लिप्= माखणे]

अलिप्तता स्त्री. दूर राहण्याची, तटस्थ राहण्याची वृत्ती. [सं.]

अलिप्ततावाद पु. जागतिक सत्तास्पर्धेत किंवा संघर्षात कोणत्याही बाजूने भाग न घेता तटस्थ राहण्याचे धोरण. [सं.]

अलिप्ततावादी वि. तटस्थतेचे धोरण अनुसरणारा. [सं.]

अलिप्तपणा पु. अलिप्त असण्याची अवस्था; तटस्थता; अनासक्तता; पवित्रता : 'अलिप्तपणाचा निश्चयो बोलिला असे ।।' - दास १.१.७.

अलिप्तस्थिती पहा : **अलिप्तपणा**

अलिबंद पु. बंदुकीचा एक भाग : 'बंदुखा-खाशाच्या सुमार चार. १ प्रत दरोबस्त मुलामा सोनेरी अलिबंदास कड्या दोन रुप्याच्या.'- ऐसंसा २.२२०.

अलिबागी वि. रुपयाचा एक प्रकार. याच्या एका बाजूस फारशी अक्षरे काढलेली असत व दुसऱ्या बाजूस 'छत्र-पति' अशी अक्षरे असत.

अलिंग न. (तत्त्व.) प्रकृति पुरुष संयोगजन्य संसाराच्या चार अवस्था योगात मानल्या आहेत. त्यातील पहिली अवस्था म्हणजे अलिंग. या अवस्थेत त्रिगुण साम्यावस्थेत असतात.

वि. (वन.) निर्लिंग; लिंगभेदयुक्त प्रजोत्पादनाचा संबंध नसलेली व बीजुकांच्या साहाय्याने घडुन येणारी नवीन वनस्पतीची निर्माणपद्धती. [सं.]

अलिंद पु. घराच्या पुढील ओटा; देवडी; महाद्वारावरील गोपुर : 'अलिंदी नंदाचे घन, रुचिर चैतन्य मिरवे ।' - सारुह १.५७. [सं.]

अलीक वि. खोटे; असत्य.

पु. खोटा माणूस; लबाड माणूस : 'काय अलीका ? सगळी प्रीति लटकी ती ठरली ?' - मंमं ३. [सं.]

अलीकडचा-अलीकडील वि. १. ह्या किंवा जवळच्या बाजूचा. २. हल्लीचा; थोड्या दिवसांचा; नवा; आधुनिक; अर्वाचीन.

अलीकडून क्रिवि. १. ह्या किंवा जवळच्या बाजूने; इथून. २. (अमुक-मागील काळापासून) आतापावेतो; अमुक काळापुढे.

अलीकडे-स क्रिवि. १. ह्या किंवा जवळच्या बाजूला; येथे; इकडे. २. (या काळात); सांप्रत, हल्ली.

अली-(लि)-गोल पु. गोलंदाज; तोफची : 'पुण्याहून बारुद आली त्याजबरोबर अलीगोल दोनशे नवे माणूस आलें'- ऐलेख १२.६३४४. [फा. अह्लिगोल्]

अलिजाहाँ वि. महामान्य; थोर पदवीचा (राजा, बादशहा).

अलीजाहाँ दरबार पु. १. अवाढव्य थाटमाट. २. (ल.) अव्यवस्थित व अंदाधुंदीचा कारभार. (वैभवशाली).

अलीजाहाँ बहादर पु. १. एक पदवी २. (ल.उप.) महामान्य, श्रेष्ठ, थोर गृहस्थ; बडे लोक. [अर. आलीजाह्]

अलीजाही पहा : **अलीजाहाँ दरबार**

अलीफ पु. 'अ' या उच्चाराचा अरबी पहिला वर्ण. पत्रात डोक्यावर मराठीतील श्रीकाराप्रमाणे लिहितात. [अर्.]

अलुक समास पु. ज्या समासात विभक्तीच्या प्रत्ययाचा लोप होत नाही तो. उदा. सरसिज (कमळ), युधिष्ठिर इ. [सं.]

अलुका–की पु. स्त्री. व्यसन; भूक. पहा : **अळका**
वि. भुकेलेला.

अलुणा पहा : **अलवण**

अलुता–त्या पु. तेली, तांबोळी, साळी, माळी, जंगम, कळावंत, डौरी, ठकार, पडशी, तराळ, सोनार, चौगुला हे बलुत्याच्या खालच्या वर्गाचे १२ हक्कदार. (यातील सोनार=सरकारी नाणी पारख करणारा पोतदार).

अलुतीं बलुतीं न. अलुतेदार व बलुतेदार यांना असणारे वतनी हक्क.

अलुतेदार पु. अलुत्याचा हक्क असणारा.

अलुदा वि. १. मिश्रित. २. (ल.) जुळणारा; परिचित ३. (ल.) दूषितपणे; अपवित्रपणे मिसळलेला.

अलुबुखार पु. एक प्रकारचे आंबूस व रुचकर फळ.

अलुमंदार पु. मोठ्या, पिवळ्याधमक शोभापुष्पांची वेल.

अलुमालु व. थोडे; लहान; किंचित.

अलुलकी स्त्री. १. मोहबत; कृपा; मेहरबानी. २. आत्मीयता; आपलेपणा.

अलुलित, अलूल वि. बुजट; नाचरा; बुजरा; रगेल; मस्त (ठाणबंद घोडा). [सं. आ+लुल्=लोळणे]

अलू वि. थोडासा.

अलेकम सलाम उद्गा. तुम्हांला सुखशांती लाभो, असे मुसलमानांत एकमेकांस भेटताना नमनार्थी म्हणण्याचा प्रघात. [अर. अलेकुम् अस्सलाम्]

अलेख वि. अगणित; अमाप : 'नेली संपति अलेख ।तेया तस्करी ।'– क्रिपु ४२.८८.

अलेपाक पु. आल्याचा तयार केलेला एक औषधी प्रकार. आले व साखर शिजवून तयार केलेल्या वड्या.

अलेमान स्त्री. दोन हात लांब व काहीशी बाकदार पात्याची उत्कृष्ट पोलादी तलवार. [अर.]

अलेल वि. पक्का; अट्टल; अस्सल (सोदा, लुच्चा, चोरटा, शिनळ, बटक्या, मस्त्या या शब्दांबरोबर विशेषत: उपयोग). (को.)

अलेलटप्पू उडाणटप्पू; उनाड; भटक्या.(ना.)

अलेवार तालेवार लाड; कौतुक : 'ज्याचे कितीतरी अलेवार तालेवार झाले असते तोच मुलगा आज रानांत येऊन पडून त्याची आईसुद्धा त्याचेजवळ नाही.'– रूरा २३९.

अलैय्या पु. (संगीत.) एक राग. बिलावलचा एक प्रकार. [हिं.]

अलोचणे सक्रि. न पाहणे : 'सांगता आपुली गुह्यगोष्टी ।अलोचावया वेगळा नुठी ।'– एभा ११.१०.३६. [सं.अ + लोचन]

अलोट वि. १. मागे न परतणारा, पडणारा; फरक न पडणारा; न बदलणारा–उलटणारा–फिरणारा; दुर्निवार; अनिवार्य : 'आतां घेई शाप दुर्गम ।जो कां अलोट हरिहरां ।' –मुआदि १९.६८. २. अनिर्वचनीय; अचाट; अपरंपार; अतिशय : 'किं गगन चक्र उठावलें अलोट । काळरात्रीचें ।' – शिव ९३१. ३. अचूक; खरे. ४. निश्चित; दृढ : 'जेणें चैतन्य ईश्वरा ब्रह्मा ।देहचि केलें परमसीमा । तया आत्मा कर्ता हे प्रमा । अलोट उपजे ।।'– ज्ञा १८.३८२. ५. अनुल्लंघनीय; दूर टाकून देता न येणारे; अतिरस्करणीय : 'त्या आज्ञा अलोट माते.' ६. प्रचंड. [सं. अ + लुट = लोटणे]

अलोट पु. अधिक परिचय किंवा तरबेजपणा; निपुणता; अनायासाने, सवयीने आलेला शहाणपणा. [सं. आलोड्य]

अलोटणे क्रि. करणे; बजावणे; साधणे. [सं. आलुट]

अलोढणे सक्रि. १. धुंडाळणे; शोधणे. २. पारंगत होणे; हस्तगत करणे; आलोडन करणे. [सं. आलोहन]

अलोणि–णी अलोणी वि. पहा : **अलवणी** : 'अलोणि कीं जाहलें क्षारें ।म्हणोनि चोखले जिव्हाग्रें ।'– कथा ४.१२.८३. [सं. आलवण]

अलोभ वि. निर्लोभ; लोभरहित.
पु. प्रेमाचा किंवा प्रीतीचा अभाव. [सं.]

अलोल वि. १. स्तब्ध; शांत; स्थिर; अचंचल. २. निरिच्छ; लंपट नसलेला. [सं.]

अलोलकी, अलोलिका स्त्री. १. अतिशय आवड, प्रेम असणे; महत्त्व; प्रेमळपणा; भावुकता; लडिवाळपणा; मान; किंमत (क्रि. करणे.). २. कौतुक; हौस; लालनपालन; लाड. (व.) ३. प्रेम; भक्ती. ४. देव्हारे, स्तोम माजविणे :'सर्वत्रांसी भजनाची अलोलिका.'– सप्र ८.९१.
वि. १. चमत्कारिक; आश्चर्यकारक; नावीन्याचे; कौतुकास्पद; अपूर्व : 'रामावेगळें अलौकिक ।तां मज दिधले तिन्ही लोक ।' – वेणासीस्व १.३८. २. प्रेमळ; आवडते; हृदयंगम; लडिवाळपणाचे (भाषण, चालरीत, वागणूक.) : 'पुढील कथा अलोलिक ।' –एरुस्व १०.१००. ३. सुंदर; नाजूक; सुकुमार; उत्कृष्ट (माणूस, स्वभाव) : 'ते महालावण्यरूपकळा । श्रृंगारे अथिली मंगळा । चंद्रवदनीं तेजकळा । अलोलिक ।।'– कथा २.११.२०.

अलोलिक तालोलीक न. लाड; लडिवाळपणाची वागणूक; कोड पुरवणे; कौतुक करणे; खुशामत करणे; मिजास पुरवणे. [अलोलिकचे द्वि.]

अलोलिक रचना स्त्री. अपूर्व रचना–घडण (विशे. सृष्टीची.) [सं.]

अलोलुप वि. निरिच्छ; अलंपट; विषयवासनारहित. [सं.]

अलोलुपत्व न. अनासक्ती; निर्लोभता; लोभ नसणे; निरिच्छा : 'अलोलुपत्वदशा ठाऊकी ।जाण ते हे ।' – ज्ञा १६.१६७. [सं.]

अलोहित वि. फिकट लालसर रंगाचे. [सं.]

अलौकिक वि. १. चमत्कारिक; जगविरहित; लोकोत्तर; अद्वितीय; विलक्षण; अपूर्व; असाधारण (इसम, क्रिया, गुण, दोष वगैरे) : 'विश्व हे मोहरें लावावें । अलौकिक नोहावें । लोकांप्रति ।' – ज्ञा २.१७१. २. अरण्यवासी; लोकांत न राहणारा.
पु. दुर्लौकिक; दुष्कीर्ती; अपमान; फजिती; सार्वत्रिक अनादर. [सं.]

अल्क, अल्कली खार; क्षार; अम्लप्रतियोगी. अल्क पदार्थांचे विशिष्ट गुणधर्म : हे पाण्यात विरघळतात, अम्लाचे निर्गुणीकरण करतात, सेंद्रीय पदार्थाला जाळतात वगैरे.

अल्कखडक पु. (भूशा.) सोडियम व पोटॅशियमयुक्त खनिजांचे प्राबल्य

असणारा अग्निजखडक. [सं.]

अल्कधर्मी वि. (वै.) अल्कलीचे प्रमुख गुणधर्म असणारा पदार्थ.

अल्कधर्मी मृदा स्त्री. (भूशा.) सोडियम व पोटॅशियमयुक्त माती. [सं.]

अल्कधातू पु. (रसा.) आवर्ती कोष्टकाच्या पहिल्या गटात असणारे एकसंयुजी धातुरूपी मूलद्रव्य.

अल्क फेल्डस्पार पु. (भूशा.) सोडा पोटॅश व अल्युमिना यांचे सिलिकेट हे रासायनिक संघटन असणारी खनिजे.

अल्कल-अल्कहल पु. अल्क; मद्यार्क. [अर.]

अल्कक्षार मूलक्षार. : हिंग हा एक अल्कक्षार आहे.'- पाकसिद्धी ६६.

अल्काव पु. मायना; पदव्या. पहा : **अलकाव** : 'हलका अल्काव लिहिलियामुळे विषम मानितात ।'- दिमरा १.७.[अर. लकब्चे अव.]

अल्कारस पु. अशरक नावाचे झाड; पिशुना. [सं.]

अल्कोद पु. वनस्पतिजन्य व फार विषारी अनाम्ल.

अल्कोहोल न. मद्यार्क; मद्याचा अर्क; मद्य. [इं.]

अल्गर्जी वि. स्वार्थी. पहा : **अलगरजी** : 'आतां कशाला जाऊन राहिला पोकळ अल्गर्जी ।' - पला १७१. [फा. अहलि-गरझ्]

अल्तमिश पु. सेनापती.
स्त्री. १. आघाडीची फौज. २. सहाची संख्या. ३. सुलतान शमसुद्दीन घोरीची पदवी. [फा.]

अल्तम्गा बक्षीस; सनद: 'पर्वाना अल्तम्गा'- पया २३.[फा. अल्तमघा]

अल्ताफ स्त्री. कृपा, प्रसाद. [फा. सुत्फ]

अल्प वि. १. थोडे; लहान; कोते. २. क्षुद्र. (जन, पुरुष); दरिद्री; भिकारी : 'कृष्णासि भेटला हो स्पर्शसुख जगीं अलभ्य अल्पाते ।'- मोकर्ण ५०.१६. ३. मूढ; मूर्ख : 'मानिति माया केवळ अल्प सभेंतील भूमितळ-पट हो ।' - मोसभा ५.८७. [सं.]

अल्पक वि. दरिद्री; कंगाल : 'एके दिवसीचेनि परान्नें । अल्पकु जैसा ।।'- ज्ञा १६.२२७. [सं.]

अल्पकरणी स्त्री. थोडे, किंचित किंवा अपुरे करणे. [सं.]

अल्पकर्ण-र्णी वि. (विप्र. अल्पकानी) १. हलक्या कानाचा; कानपिसा; सहज विश्वास ठेवणारा; भाविक; भोळा; श्रद्धाळू. २. गुप्त गोष्ट ज्याच्याजवळ ठरत नाही असा; जिभेचा हलका; ढिल्या जिभेचा. [सं. अल्प+कर्ण]

अल्पकालिक वि. थोडा काळ टिकणारा; थोड्या काळापुरता; क्षणभंगुर. [सं.]

अल्पकालिक तारे पु. अव. क्षणिक दिसणारी नक्षत्रे.

अल्पकाळ पु. थोडा काळ; थोडा वेळ; थोडा कालावधी.

अल्पक्रोधी वि. लवकर रागावणारा; चिडखोर; शीघ्रसंतापी, शीघ्रकोपी. [सं.]

अल्पखादी वि. थोडेसे खाणारा : 'अशा प्रकारची आखूडशिंगी, कृष्णवर्णी, बहुदुधी, अल्पखादी व अल्पमोली गाय पैदा करावी.' - आगर २.८४. [सं.अल्प + खाद्य्]

अल्पगति-ती वि. मंदगतीचा. [सं.]

अल्पगुणे क्रिवि. सहज; थोडक्यात : 'आणिक एक आम्हा देणे । मुक्ति होय अल्पगुणें ।' - गुण २९.१९. [सं.]

अल्पगोष्ट स्त्री. लहान, क्षुल्लक गोष्ट; बिनमहत्त्वाची बाब.

अल्पग्रह पु. (आकाशातील) किरकोळ ग्रह. [सं.]

अल्पजन सत्ता स्त्री. (राज्य.) समाजातील बलदंड लोकांच्या छोट्या गटाची सत्ता. [सं.]

अल्पजनसत्ताक वि. थोड्याशा लोकांची हुकमत असलेली. [सं.]

अल्पजीवि -वी वि. अत्यल्पकाल जगणारा (कीटक, माशी इ.).[सं.]

अल्पतम वि. कमीत कमी; लघुतम. [स.]

अल्पतमयुग्म न. (भाषा.) ज्या दोन शब्दांचा अर्थ भिन्न आहे, परंतु बाह्य ध्वनिरूप जवळजवळ सारखे आहे अशा शब्दांची जोडी. उदा. काळ बाळ. [सं.]

अल्पताण पु. (वै.) आवश्यक त्यापेक्षा कमी ताण असलेले (स्नायू वगैरे). [सं.]

अल्पतृष्णा स्त्री. थोडीशी तहान, हाव. [सं.]

अल्पत्व न. १. थोडेपणा; कमीपणा. २. (संगीत.) रागालाप करताना एखादा स्वर थोडक्या प्रमाणात घेणे; ह्याचे प्रकार दोन आहेत- लंघन व अनाभ्यास. [सं.]

अल्पदाबमापी पु. (भौ.) कमी दाब मोजण्याचे यंत्र, साधन.

अल्पदृष्टि-ष्टी वि. १. संकुचित, कोत्या मनाचा; अदूरदृष्टीचा. २. बारकाईने व काळजीने पाहणारा; काटेकोर, बारीकसारीक देखील पाहणारा. ३. (ल.) कृपण; चिकट. [सं.]

अल्पधन वि. गरीब; दरिद्री; कंगाल; अपुऱ्या साधनाचा, ऐपतीचा. [सं.]

अल्पनिद्रा वि. थोडीशी झोप ज्याला पुरते असा; ज्याची झोप लवकर मोडते असा. [सं.]

अल्पपिच्छाकृती वि. (वन.) अर्ध्यापेक्षा कमी व पिसासारखे विभागलेले (साधे पान). उदा. अफू, शेवंती, भुईपात्रा. [सं.]

अल्पप्राण वि. (भाषा.) ज्याच्या उच्चारणात प्राण (तोंडाच्या पोकळीतून जोराने बाहेर पडणारा हवेचा लोट) नसतो असे (व्यंजन.) उदा. क्, ग्, ङ्, च्, ज्, ञ, ट्, ड्, ण्, त्, द्, न्, प्, ब्, म्, य्, र्, ल्, व् आणि ळ् एकूण २०. पहा : **महाप्राण** [सं.]

अल्पबचत स्त्री. थोड्या थोड्या प्रमाणात शिल्लक टाकलेला पैसा; थोडे, थोडे द्रव्य साठविणे : 'अल्पबचत योजनेपासून बालवीर चळवळीपर्यंत ... हा तालुका आजवर नेहमीच आघाडीवर राहिलेला आहे.'- श्रीग्रामायन १३.

अल्पबचत निधी पु. थोड्या प्रमाणात शिल्लक टाकलेल्या पैशांतून उभी राहिलेली रक्कम.

अल्पबलता स्त्री. (वै.) अशक्तपणा. [सं.]

अल्पबुद्धि-द्धी-मति, ती वि. कोत्या बुद्धीचा; अल्प समजुतीचा; मंद बुद्धीचा. [सं.]

अल्पभागी वि. (ज्यो.) भाग्यकाल थोडा असणारा : 'चंद्र नवम स्थानी मकर किंवा कुंभ राशीचा असेल तर मनुष्य...अल्पभागी असतो.'- जाबो ६६.

अल्पभाष-भाषी वि. मितभाषी; अबोलका; घुम्या; वटवट न करणारा;

कमी बोलणारा. [सं.]

अल्पमत न. (राज्य.) निम्म्याहून कमी संख्येत असणे; एखाद्या व्यक्तीला किंवा पक्षाला पन्नास टक्क्यांहून कमी मते मिळणे : 'काँग्रेस अल्पमतात गेली; पण बहुमत कोणाला मिळाले ?' - रचिं ४५. [सं.]

अल्पमुदती वि. थोडा कालावधी व्यापणारा; थोड्या काळात संपणारा; थोड्या कालावधीसंबंधी; थोड्या मुदतीपुरता.

अल्पमोली वि. थोडक्या किंमतीचा; हलक्या किंमतीचा, स्वस्त.

अल्परक्तता स्त्री. रक्ताची कमतरता; रक्त कमी होणे.

अल्परक्तदाब पु. (वै.) रक्ताचा दाब कमी होणे.

अल्पलोमश (वन.) ज्यावरील लव सूक्ष्म, मृदू व उभट असून नुसत्या डोळ्यांना दिसत नाही असे (अवयव). [सं.]

अल्पवय न. शैशव; कौमार्य; अजाणवय. [सं.]

अल्पवय-वयस्क वि. लहान वयाचा; बाल; कायद्याने ठरविलेल्या वयोमर्यादेपेक्षा कमी वय असलेला. [सं]

अल्पवयीन वि. लहान वयाचा. [सं. अल्प + वयस्]

अल्पविकसित वि. मर्यादित प्रमाणात विकास झालेला, फारसा विकास न झालेला (देश, राज्य, जमात); अपूर्ण वाढ झालेले (झाड इ.). [सं.]

अल्पविचार-री पहा : **अल्पबुद्धि**

अल्पविणे उक्रि. बुडविणे. पहा : **आल्पविणे** (अप.) : 'तिन्ही लोक अल्पावती'- विउ ५.३७. [सं. आप्लवन]

अल्पविद्य-द्या वि. थोडके शिकलेला; वरवर ज्ञान असलेला; उथळ ज्ञान असलेला. [सं.]

अल्पविषय पु. क्षुल्लक बाब, गोष्ट; हलके काम; बारीक सारीक प्रकरण. [सं.]

अल्पवृत्त न. लहान वर्तुळ, मंडळ (भौगोलिक किंवा खगोलिक); लघुवृत्त. [सं.]

अल्पवृंत वि. (वन.) वनस्पतींचे अगदी आखूड देठ असलेले अवयव. उदा.पाने, फुले, फळे. [सं.]

अल्पव्याजी द्रव्य न. अगदी कमी व्याजावर मिळणारा पैसा.

अल्पव्याप्ति-प्ती स्त्री. छोटा विस्तार, पसारा किंवा व्याप असलेला; कमी विस्ताराचा; छोटा : 'हे मासिक फारच अल्पव्याप्तीचे होते.'- बासारू ४३. [सं.]

अल्पशक्ति-क्ती वि. अशक्त; निर्बल; कमजोर. [सं.]

अल्पशः क्रिवि. थोड्या प्रमाणात; किंचित; काही अंशाने; थोड्या थोड्या क्रमाने. [सं.]

अल्पसता वि थोडक्या पैशात आणि श्रमात : 'अल्पसता तीर्थ होईल' - लीचउ १५८.

अल्पसमजूत वि. कोत्या समजुतीचा; अडाणी.

अल्पसंख्य, अल्पसंख्यांक वि. संख्येने कमी असलेला; थोड्या प्रमाणात असलेला. (गट, समाज इ.)
पु. एखाद्या राज्यातील, देशातील बहुसंख्येने असलेल्या लोकांपेक्षा धर्माने, भाषेने, वंशाने वेगळा असलेला लहान गट, समाज. [सं.]

अल्पसंतुष्ट, अल्पसंतोषी, अल्पसमाधानी वि. ताबडतोब किंवा थोडक्यात संतुष्ट होणारा, खूष होणारा; कमी महत्त्वाकांक्षी. [सं.]

अल्पसामर्थ्य न. थोडीशी शक्ती; अल्पबल. [सं.]

अल्पसिद्ध वि. थोडक्या श्रमाने-मोलाने-साधनेने-मिळविलेले, मिळालेले, केलेले. [सं.]

अल्पसूचना स्त्री. अगदी थोड्या कालावधीत मिळालेली, दिलेली सूचना.

अल्पसूचना प्रश्न पु. विधिमंडळ-संसदेत पुरेशी पूर्वसूचना न देता विचारलेला प्रश्न; तातडीचा प्रश्न.

अल्पस्वल्प वि. काहीसे; थोडेसे; जरासे; किंचित; लहान प्रमाणाचे, रकमेचे; थोडेबहुत. [सं.]

अल्पहस्ताकृति-ती वि. (वन.) अर्ध्या अंतरापर्यंत कातरलेली हाताचा आकार असलेली (पाने). [सं.]

अल्पज्ञ-अल्पज्ञान वि. कोत्या बुद्धीचा, समजुतीचा; अल्पबुद्धि; अल्पसमजूत. [सं.]

अल्पाक न. दक्षिण अमेरिकेतील पेरू देशातील अल्पाका नावाचे उंटासारखे जनावर. त्याच्या लोकरीपासून तयार केलेले कापड : 'अंगात काळ्या अल्पाकाचा लांब कोट होता.' - शंशिं ५५. [इं.]

अल्पाकपिवळी वि. सर्व पिवळा उभार व आडवण सर्व तांबडी, किनार कोणत्याही रंगाची. अशा प्रकारचे (लुगडे, पातळ).

अल्पाक हिरवी वि. (विणकाम) सर्व पोत हिरव्या उभाराचा व आडवण सर्व तांबडे, किनार कोणतीही अशा प्रकारचे (लुगडे, पातळ).

अल्पायास पु. थोडके परिश्रम, कष्ट, मेहनत. षष्ठी किंवा तृतीया विभक्तीत फक्त उपयोग. उदा. अल्पायासाचा, अल्पायासाने. [सं.]

अल्पायुप्रवाह पु. (भूशा.) अल्पायुषी प्रवाह; अल्पकालिक प्रवाह. (हा वर्षातून फक्त काही कालच वाहतो.) [सं.]

अल्पायु, अल्पायुष-षी वि. थोड्या, अपुऱ्या आयुष्याचा, जीविताचा; थोडे दिवस जगणारा. [सं.]

अल्पारंभ पु. थोड्या किंवा कमी प्रमाणात सुरुवात करणे; हळूहळू किंवा थोडासा प्रारंभ, सुरुवात; सावकाश व संथ आरंभ; मंद प्रवेश, शिरकाव. [सं.]

अल्पार्द्र वि. कमी प्रमाणात ओलेपणा असलेला; थोडा ओलसर. [सं.]

अल्पावधी कर्ज न. थोड्या कालावधीसाठी दिलेले कर्ज.

अल्पावशिष्ट वि. थोडेसेच शिल्लक असलेले; ज्यातील शिल्लक अल्प राहिले असे. [सं.]

अल्पाहार वि. मिताहारी; खाणेपिणे नेमस्त, माफक असलेला.
पु. थोडेसे खाणे; फराळ; उपाहार. [सं.]

अल्पांतरी स्त्री. गणितशास्त्राची एक शाखा. यामध्ये पृथ्वीची क्षेत्रगणना वगैरेचा समावेश होतो. [सं.]

अल्पित वि. गुप्त, अव्यक्त.

अल्पिष्ठ वि. अल्पतम; अत्यल्प.

अल्पोन्माद पु. (मानस.) आत्यंतिक भावनिक बदलामुळे निर्माण झालेली मानसिक विकृती. या विकृतीत अस्थिरता, चिडचीड, अधीरता, असहनशीलता, थकवा, अतिशय बडबड इत्यादी लक्षणे आढळतात. [सं.]

अल्पोपाहार पु. फराळ; चहा, कॉफी, इ. पेय व काही खाद्यपदार्थ.(चुकीने अल्पोपहार) [सं.]

अल्फ वि. हजार. [फा.]

अल्फा व ओमेगा पु. ग्रीक वर्णमालेतील पहिले व शेवटचे अक्षर. यावरून लक्षणेने आदी व अंत.

अल्फाप्रारण न. (भूशा.) १. अल्फा किरणांचे अरीभवन. २. किरणोत्सारी पदार्थातून बाहेर पडणारे, फेकले जाणारे अल्फा कण.

अल्बत–ता–त्ता पहा : **अलबत** : 'अल्बता येणे, काही मुलाहिजा न करणे' – मइसा १७.७.

अल्बिदा पु. अखेरचा सलाम; निरोप; ताबूत बुडवल्यानंतर ह्याचा उच्चार करतात. [फा. अल् + विदाअ = पाठवणूक]

अल्मुल्कलिल्लाह 'विश्व परमेश्वरासाठी आहे' हे वाक्य आदिलशाही व बादशाही फर्मानाच्या प्रारंभी नेहमी असे.

अल्यक वि. सर्वात योग्य. [फा. अहलियार]

अल्याड पल्याड पहा : **अलाड**

अल्युमिनिअम न. एक रासायनिक धातुरूप मूलद्रव्य; हे शुद्ध स्वरूपात सापडत नसून सिलिकेट रूपाने इतर पदार्थांशी संयुक्त स्थितीत सापडते. हा धातू फार हलका व पांढरा असतो. ह्याचे पातळ पत्रे करून त्यांची भांडी करतात. तारही काढता येते. ह्यावर क्षाराचा परिणाम होतो. याला डाग देता येत नाही. [इं.]

अल्युमिनिअम ब्राँझ सोन्यासारखा दिसणारा परंतु सोन्याहून कठीण अल्युमिनिअम व तांबे यांचा संमिश्र धातू. हा हलका असतो. याच्या डब्या, साखळ्या व काही अलंकार करतात. [इं.]

अल्ल पहा : **अले**

अल्लख वि. अलग अलग; स्वतंत्र. पहा : **अलग** : '– गोटे, फाकडे अल्लख अल्लख' – ऐपो २४०. [सं. अलग्न]

अल्लख पहा : **अलख**

अल्लखणे पहा : **अलगणे**

अल्लख दादोजी पु. कफल्लक मनुष्य. (गो.)

अल्लड–अल्हड वि. १. अनुभवी; कच्चा; निपुण, प्रौढ नसलेला; कुशल नसलेला; अपक्व बुद्धीचा; अज्ञानी (माणूस, विशेषत: तरुण). २. निरागस; निष्पाप. पहा : **अपेट** [हिं. अल्हड]

अल्लफ पहा : **अलफ**

अल्ला–अल्लाह पु. (मुसलमानात) ईश्वर; देव; खुदा : 'अल्ला करें सो होय बाबा करतारका सिरताज ।'– तुगा ३२७. [फा.]

अल्ला अल्ला उद्‌गा. आश्चर्य किंवा दु:खोद्गार.

अल्लाची गाय स्त्री. (ल.) अत्यंत गरीब निरुपद्रवी माणूस. (कारण खाटीक गाईच्या मानेवर सुरी ठेवीत असतांही ती शांत व स्तब्ध असते.)

अल्लाम वि. विद्वान; सर्वसाक्षी. [फा.]

अल्लाद–दी, अल्हाद–दी क्रिवि. हळू; अलगद; धक्का न लागू देता.

अल्लारखी वि. परमेश्वराने सुरक्षित ठेवलेला. ज्याला कोणी वाली नाही असा; अनाथ इसम; कोणी पाहत नाही अशी बाब.

अल्लारशी, अल्लाऋषी वि. १. ढिलाईचे; निष्काळजीपणाचे; गैदीपणाचे; गबाळग्रंथी, अव्यवस्थित (काम, वागणूक). २. नेभळट; माभळट; भोंगळट; ढिला; शिथिल; सुस्त; हयगयी; दुर्लक्ष करणारा (माणूस). [फा. अल्ला + वारसी किंवा ऋषी.]

अल्लाला प्यारा होणे मरणे : 'बादशहा केव्हाच अल्लाला प्यारा झाला आहे.'– शश २३१.

अल्ला हो अकबर ईश्वर सर्वश्रेष्ठ आहे.

अल्सेशियन वि. कुत्र्याची एक जात.

अल्हक क्रिवि. खरोखरी. [फा.]

अल्हिदह वि. निराळे. [फा. अलहिदा]

अल्हे क्रिवि. लवकर; एकदम : 'तुकिलासि तें अल्हें । पुरें करीं जी ।।' – राज्ञा १६.२८.

अव शअ. बाहेर; पासून खाली; पासून दूर, लांब.
उपसर्ग १. न्यूनता; ऱ्हास; कमीपणा. उदा. अवदशा. २. अनादर. उदा. अवज्ञा, अवमान. ३. निश्चय. उदा. अवधारण. ४. विस्तार; व्याप; पसारा. उदा. अवकीर्ण. ५. आधार. उदा. अवलंब. ६. खाली; खाली जाणे. उदा. अवतार, अवगाह. शिवाय पहा : **अप** [सं.]

अवई पहा : **अवाई**

अवकटा क्रिवि. एकाएकी; अकस्मात; एकदम. पहा : **अवचट**

अवकण पु. १. धान्याचा दाणा. २. जलबिंदू; तुषार : 'हिमाचे घडिता दामोदर अवकण उसळले थोर' – रुस्व ४८९८. (डोळके)

अवकणे अक्रि. (विप्र. अविकणे) १. अधिक पिकून जाणे व बिघडणे. (कों.) पहा : **अलगणे** २. अतिशय पीक येणे.

अवकर पु. कंटाळा; तिरस्कार : 'हिंवाचा करितां उपचारू । परिचारिकांचा घेत अवकरू । म्हणे हा नव्हे चंद्रचंदन कापुरू । मारू पंचाग्नीचा ।' – रुस्व ५.६०. [सं.अव + कृ]

अवकल–ळ वि. १. न आकळलेला; अनावर; दाबात नसलेला; ओढाळ; हट्टी, बेलगामी. २. आकळण्यास कठीण; दु:साध्य; दांडगा. [सं. अव +आकलन]

अवकल–ळ स्त्री. आयुष्यातील उतार, ऱ्हास; अध:पात; शक्तिहानी; सत्त्वहानी; दुर्बलता; नि:सत्त्वता. [सं. अवकला]

अवकलणे अक्रि. उतरती लागणे; कमजोर होणे; ऱ्हास पावणे (आयुष्य). [सं. अवकला]

अवकलन न. (अभि.) वर्ग पाडणे; विभक्त करणे; वर्गीकरण; विशेषीकरण; वैशिष्ट्य दाखवून विभक्त करणे. [सं.]

अवकहडाचक्र न. (ज्यो.) मुलाचा जन्म ज्या नक्षत्रावर झाला असेल त्या नक्षत्राचे चार चरण कल्पून त्यांस दिलेल्या संज्ञेवरून नाव ठेवण्याविषयी तयार केलेले कोष्टकवजा चित्र. यात प्रत्येक नक्षत्राच्या चारी चरणांच्या निरनिराळ्या संज्ञा, अंत्य–मध्य इत्यादी नाडी, वर्ण, गण, योनी, इत्यादी दाखविलेल्या असतात.

अवकळवणी स्त्री. अकाली पडणारा पाऊस. [सं. अव + काल + वन = पाणी]

अवकळा स्त्री. १. तेजोहीन दशा; अवदशा; निस्तेजता; ऱ्हास; उतरती कळा; अध:पात : 'कटाक्षाचा मोसु देखिला । तेथें नीलोत्पलां आली

अवकळा ।।'– शिव ८०६. २. दुर्दशा; अप्रतिष्ठा; फजिती : 'आणि हे पळतां पळों नेदिती । धरूनि अवकळा करिती ।।'– ज्ञा २.२१८. [सं. अवकला]

अवकंठिक वि. कंठिकास्थीच्या खालचा. [सं.]

अवकाट वि. तमाम; सर्व : 'त्याउपर महाराजांनी अवकाट फौजास हुकूम केला' – मइसा १६.३.

अवकात–द स्त्री. १. औकात; शक्ती; सामर्थ्य; प्राज्ञा; ताकद; बळ; उपाय; साधन (शरीर–धन–संबंधी). २. निर्वाह; गुजारा. ३. आब; अब्रू; मान्यतेनुरूप योगक्षेम; संसार; उदरनिर्वाह : 'मौजे मुलखेड यास इनाम दिल्हे होते. तेणे करून त्यांचा अवकात चालेना म्हणोन दूर केला.' – शिचसा ५.१९१. [फा. ओकात]

अवकार पु. कठीण प्रसंग. [सं. अपकाल]

अवकाल पु. अकाल; अयोग्य काल; अवेळ. पहा : **अवकाळ**

अवकाश पु. १. अवधी; समय; वेळ; प्रसंग. २. फुरसत; निवांतपणाची वेळ; सवड; रिकामा वेळ : 'व्योमकेश ऋषीकेश । स्मरतां नाही ज्या अवकाश ।।' – मुविराट ५.२७. ३. जागा; प्रदेश; स्थल; विस्तार : 'न त्यांत अवकाश या स्थळ दिलें तदा कां देवा ।'– केका १७. ४. मधले अंतर, जागा, काळ, वेळ : 'पाहतां ब्रह्मीं नाहीं अवकाशु । दोहीं माजी ।।' – ज्ञा ६.४०. ५. भेद; वेगळेपणा; अंतर : 'तो आत्मारज्जुसर्पाभास । अवकाश हा ।'– यथादी २.६४५. ६. विलंब; उशीर; वेळ. ७. सामर्थ्य : 'मातें जाणावया होआवा अवकाशु गा ।' – ज्ञा १०.७१. ८. पृथ्वी व आकाशस्थ ग्रहगोल यांच्यामधील पोकळी; रिकामी जागा; शून्य; आकाश : 'जेथुन तेथवरी अवकाश ।'– दास २०.१०.२२. ९. सवड; सोय; संधी. १०. शौचविधी : 'उमाइसे अवकासा गेली'– लीचपू ३०७.११ मळ : 'हात अवकासां भरे' – लीचउ ५०६. १२. ठिकाण; पत्ता; आधार; सोय; : 'काही संसार कृत्यांचा योग असता. तरी त्यामध्येच थोडाबहुत निर्गम करितो (केला असता). प्रस्तुत अन्नवस्त्रास अवकाश नाही असा प्रसंग आहे.' – वै ४.१७४५. १. (वा.) **अवकाश धरणे –** वाट पहाणे; दम धरणे.

अवकाश पोषाख पु. (भौ.) अवकाशात वावरणाऱ्या माणसाला जिवंत राहण्यासाठी हवेचा पुरवठा करणारी साधने, तसेच इतर उपयुक्त व आवश्यक साधने यांनी परिपूर्ण असा बनवलेला पोषाख.

अवकाशभीति–ती स्त्री. (वै.) आकाशाची, अवकाशाची किंवा पोकळीबद्दलची भीती; धास्ती. [सं.]

अवकाश भूमिती अवकाश मापनाचे शास्त्र (स्पेस जॉमेट्री) : 'प्रतल भूमिती व अवकाश भूमिती याबद्दल युक्लिडचे कार्य आहे.' – कग २६. [सं.]

अवकाश यात्री पु. पृथ्वीच्या कक्षेच्या पलीकडे असलेले इतर ग्रह, उपग्रह यांच्या दिशेने जाणारा, अवकाशात भ्रमण करणारा मनुष्य. [सं.]

अवकाशयान न. पृथ्वीच्या वातावरणाच्या बाहेरून पृथ्वीभोवती फेऱ्या मारण्यासाठी किंवा अवकाशातील दूरस्थ ग्रहगोलापर्यंत जाण्यासाठी तयार करण्यात आलेले, अग्निबाणाच्या साहाय्याने जाणारे, मनुष्यरहित वा मनुष्यचालित वाहन. अंतराळाचा शोध व संशोधन या उद्देशाने याचा मुख्यत्वेकरून वापर करतात. [सं.]

अवकाश समीप थोडा अवधी : 'पुढे अवकाश लग्नास समीप जाणोन जुन्या कोटातील श्रीगणपतीस अक्षत जाली.'– ऐलेसं ४६३८.

अवकाशिक वि. अवकाशाशी संबंधित असलेला. [सं.]

अवकाशिक स्त्री. (वै.) पेशीतील पेशीभित्तींनी वेढलेली पोकळी. सजीव पेशींमध्ये ती रंगहीन पेशीद्रव्याने व्यापलेली असते. [सं.]

अवकाळ पु. अकाल; अयोग्य वेळ; भलतीच वेळ.
स्त्री. दुर्दशा; वाईट काळ : 'फुटली मुठ आवळ्याची राव पडला अवकाळीला ।' –ऐपो ४१०.
वि. अकाली आलेला, योग्य वेळेपूर्वी येणारा : 'एऱ्हवीं तरी आकाश मांडी । जो गर्जोनि ब्रह्मांड फोडी । तो अवकाळु मेघु काय पडी । राहात आहे ।।'– ज्ञा १७.२५१.
क्रिवि. सांप्रत; सध्या; हल्ली; अलीकडे; आताशी.[सं. अवकाल]

अवकाळ वि. पुष्कळ; पोटभर. (व.)

अवकाळवणी पहा : **अवकळवणी**

अवकाळी–ळ्या वि. अयोग्य काळचा; बेहंगामी; अयुक्त वेळचा; अकाली येणारा, पडणारा (पाऊस वगैरे): 'हा पहा अवकाळ्या वारा आणि पाऊस आला.'– बाळमित्र २.२४.

अवकिराय स्त्री. दुखणे; आजार. (कु.) [सं. अवक्रिया]

अवकिंज न. (वन.) संदले, प्रदले व केसरदल हे किंजमंडलाच्या खाली असतात अशी फुलामधील अवस्था. [सं.]

अवकीर्ण वि. पसरलेले; विस्तारलेले; विखुरलेले; वरून आच्छादलेले, माखलेले; व्याप्त. [सं.]

अवकृपा स्त्री. गैरमर्जी; इतराजी; नाखुशी; राग; प्रेमाचा अभाव. [सं.]

अवक्कल पु. संकोच. [फा.]

अवक्र वि. १. वाकडा नसलेला; सरळ. २. प्रामाणिक; निष्कपटी; शुद्ध अंतःकरणाचा. [सं.]

अवक्रमण न. (भौ.) उर्जा कमी होणे; हळू हळू खाली येणे; अनेकांच्या हातातून येणे. [सं.]

अवक्रय पु. भाडे.

अवक्रिय वि. विकार न पावणारे; अविकारी.

अवक्रिया स्त्री. १. तिरस्कार; निंदा; हेटाळणी; फजिती; उपहास; पाणउतारा. २. अपमान; हयगय; उपेक्षा; कमी लेखणे. [सं.] (वा.) **अवक्रियेस येणे**– बेईमान होणे; दगलबाजी करणे : 'त्याचे वडील नीमसोड मायणीची देशमुखी खात आले. त्यांचे बंदे दोघेजण करोजी व चापजी, हे दोघे अवक्रियेस येऊन त्यास रात्रीं वडगांवांत जीवें मारिलें.' – मइसा ३.११५.

अवखणणे अक्रि. अडचणीत सापडणे; आखडणे; अवघडणे. (व.) [सं. अव + कृष्]

अवखळ वि. पहा : **अवकल** १. अनिर्बंध; बेलगामी; आळा नाही असा. २. उनाड; दांडगा; खोडकर (मूल) : 'देहयोगासाठीं अवखळजनीं लोक पडला ।' – दावि २२७. ३. चंचल.

अवखळा स्त्री. कमताई; न्यूनता : 'तेवीं अपेक्षेचा अवखळा । न पडे जयां ।' – ज्ञा १५.२०३. [सं. अवकला]

अवखंद पु. मोठा खड्डा; मोठा ओहोळ : 'खंदक अवखंदे भडमार । जळें जाती ।' – दावि २४४. [सं. अवखात]

अवखा स्त्री. दुखणे; विकार; अस्वास्थ्य; असमाधान.[सं. अपक्षय]

अवखात स्त्री. (भूशा.) पाण्याच्या प्रवाहाच्या जोरामुळे जमिनीस पडलेली खाच, खंदक. [सं.]

अवाखाद–म स्त्री. शक्ती; सामर्थ्य; कुवत. [अर. औकाद्]

अवखाद वि. अवघड; अडचणीची; कठीण (जागा इ.) : 'गवत रानामध्ये बहुत जागा अवखाद.' – पेद २२.२३४. [सं. अवस्रात]

अवखाद स्त्री. खरे अंत:स्वरूप. अवलादच्या उलट. अवलाद म्हणजे कायदेशीर औरस संतती. त्या उलट अवखाद म्हणजे कडू संतती. भावार्थाने पोटातील कुकल्पना : 'हरामखोरीचा डाग तुम्हांकडे न लागतां महाराजांकडून तुम्हांस देववावा अशाकरितां तुम्हांस बोलाविलें ते आमचे आम्हापाशी राहून तुम्ही आपली अवखाद बाहेर काढून हरामखोरीचा मदसद (मुखवटा) परिधान केला.' –होकै १५०.

अवखादणे अक्रि. त्रासणे, वैतागणे. (कु.) [सं. अव+खिद्]

अवखुण स्त्री. वाईट कृती; खोडी; दोष : 'बाई ! हे हरिची अवखुण गे ।'– आगो ११०. [सं. अवक्षुण्ण, अवगुण]

अवखुळा पु. आडकाठी; अडथळा. [सं. अव +स्खलन्]

अवग–अवाग न. माशाचे हृदय व फुप्फुस.(कु.)

अवगण पु. अनादर; उपेक्षा; त्याग. पहा : **अवगणना** : 'अनंत तपाच्या अवगणा । जोडिलें विदेहनाम भूषणा ।'– सीस्व १०.५८. [सं. अवगणन]

अवगणणे उक्रि. तिरस्काराने किंवा उपहासपूर्वक वागवणे; कमी लेखणे; तिरस्कारणे; अवहेलणे; तुच्छ मानणे : 'पिता अवगणुनी तूंतें निंदी । होय अपराधी सर्वथा ।'– एरुस्व १२.१४२. [सं.अव+गण्]

अवगणन–ना न. स्त्री. १. तिरस्काराने किंवा हेटाळणी करून वागविणे; झिडकारणे; अवमान; अपमान; हेटाळणी : 'भक्तवचनाची अवगणना । देव सर्वथा न करीचि ।' – एरुस्व ४.७१. २. एखाद्या वस्तूचे मूल्य, किंमत वाजवीपेक्षा कमी ठरवणे. [सं.]

अवगणित वि. अवमानलेला; अपमान केलेला; तिरस्कृत. [सं.]

अवगणी स्त्री. वेष; रूप; सादृश्य; सोंग; ओळखण्याची खूण : 'आत्मा घे नाना शरिराची अवगणी ।'–उगी ५१८. [सं.अव+गम]

अवगणे क्रि. १. दिसणे; सारखे वाटणे; सादृश्य असणे; भासणे : 'तो सूत्रधारु राऊ तें अवगला । तो कैसा सांगौं ।'– शिव. ९९८. २. समजले जाणे; माहीत होणे; ठाऊक होणे; जाणणे. ३. धारण करणे; आचरणे; स्वीकारणे; अंगीकारणे. ४. सोंग घेणे; नटणे : 'राजसां तामसां भावाची परी । तेहि नटिला तो ।। ऐसें अवगोनि मुरारी । येतुसें गोकुळा माझारी ।' – वह २८९.९०. [सं.अव+गम्]

अवगणे–आवगणे अक्रि. १. बाष्कळपणे, स्वच्छंदीपणे वागणे. (को.) २. माणसांतून उठणे. (कर्ना.) [सं.अव+गम्=जाणे]

अवगणे क्रि. धारण करणे, आच्छादन घेणे : 'जैसे वीळसी अवगले स्वांग । विमंछाचें ।'–ज्ञाप्र ७४३. [सं.अप+ग्रह]

अवगणे पहा : **अवंगणे**

अवगत वि. ठाऊक असलेला; कळलेला; समजलेला; माहीत असलेला : 'भ्रमणचंचला, त्या भूलीला । अवगत नव्हत्या कुमारिकेला ।' – बालकवि (फुलराणी)
पु. ज्ञान, माहीत असलेली गोष्ट : 'कोण कधीं आला काय तो भाव । नुच्चारितां अवगतामाजीं ठेवी ।'–दावि ७६३. [सं.]

अवगत, औवग स्त्री. गरोदरपणात मेलेली स्त्री. [सं. अवगत]

अवगतणे क्रि. अवलंबणे.

अवगति–ती स्त्री. १. अधोगती; अध:पात (नरकात, दु:स्थितीत वगैरे पडणे) : 'युद्ध सांडून जे पळाले । ते पावले अवगती ।' – एरुस्व १०.९८. २. (सामान्यत:) खाली येणे; उतार; उतरण. ३. पहा : **अवगत** ४. सोंग : 'भरी तन्मात्राची लोव : ले विषयांचे ढीव : ते अवगती बरव : तोचि जाणे' – उगी ६०३. [सं.]

अवगम–न पु. ज्ञान; जाणीव; आकलन; जाणणे.

अवगमणे उक्रि. वाटणे; भासणे; जाणणे : 'मज अवगमलिया दोनी । मीमांसा श्रवणस्थानीं ।'– ज्ञा १.१६. [सं. अव+गम्]

अवगळ वि. अमंगल.

अवगळणे क्रि. १. टाळणे; गाळणे; काट्याकुट्यांनी भरून जाणे : 'जो मनें विकल्पें भरला । अडवींचा अवगळला । कुहा जैसा ।'–ज्ञा १३.६७७. पहा : **अवगळ**. २. चुकून राहणे; बचावणे; शिल्लक राहणे : 'आणि अभिचारा वेगळे । विपायें जें अवगळें ।' – ज्ञा १६.४०१. ३. झोंबणे; बिलगणे, गळ्यात पडणे : 'मागत दधिगोळे । न देतां अवगळें । दापितां चोळी डोळे ।'– अमृत ४४. [सं. अव + गत् = गळणे]

अवगळा पु. १. शेताच्या कोपऱ्यावर असलेली थोडी खोलगट पडीक जमीन. येथे शेतीची अवजारे ठेवतात. २. (ल.) मायेच्या स्वरूपात असे स्थान आहे की त्या ठिकाणी सुखदु:खरहित जीवास ठेवतात.

अवगळा स्त्री. हीनता. [सं. अवकळा]

अवगामी कर पु. (अर्थ.) टप्प्याटप्प्याने कमी होणारा कर.

अवगाहणे अक्रि. अवगाहन करणे; डुंबणे. [स. अव + गाह्]

अवगाहन न. १. डुंबणे; बुडी मारणे; स्नान करणे : ' का तीर्थे जियें त्रिभुवनीं । तियें घडती समुद्रावगाहनी ।' – ज्ञा १.२६. २. (शास्त्र, विषय) प्रवेश; शिरकाव; संचार; अध्ययन; सखोल अभ्यास. [सं.]

अवगाळ, अवगाळा पु. गाळ; चिखल; दलदल; खड्डा : 'भ्रांतीचेनि खड्डळें । रेवले आश्येचे अवगाळे ।' – ज्ञा ७.७८. [सं. अव + गल्]

अवगाळणे क्रि. दुर्लक्ष करणे; टाकून देणे : 'आवडतियेही फळीं । असीरें सालिं आंठोळी । तेयासाठी अवगाळी । फळातें कोण्हीं ।' – ज्ञा १८.२०४. (व.)

अवगी स्त्री. १. घोड्याची ऐटीने, थाटाने चालण्याची ढब. (क्रि. धरणे): 'ज्या ठिकाणी घोडा हुकूम अमान्य करील त्या ठिकाणीं अवगीनें इशारा करावा.' – अश्वप १६९. २. नाचणे; थयथय करणे (घोडा). (वा.) **अवगीवर धरणे** – घोडा ऐटीत, थाटदार चालीवर चालवणे.

अवगुण पु. १. दुर्गुण; वाईट गुण; खोडी; वाईट सवय; दोष : 'सकळ अवगुणामधें अवगुण । आपले अवगुण वाटती गुण ।' – दास ८.८. २. वाईट परिणाम; अपायकारक प्रयोग; अनिष्ट किंवा इजा करणारी क्रिया (औषध, उपाय इत्यादिकांची). [सं.]

अवगुणी वि. १. दुर्गुणी; दुराचारी : 'मी अवगुणी अन्यायी । किती म्हणोन सांगो काई । आतां मज पायीं । ठाव देई विठ्ठले ।।' – तुगा ५१८. २. अनिष्ट; अपायकारक; वाईट गुणधर्माचा. ३. स्वैर. ४. अवलक्षणी; अपशकुनी. ५. खोडकर; व्रात्य. [सं.]

अवगुंठन न. १. लपेटणे; आच्छादणे. २.वेष्टन; बुरखा; घुंगट; ओढणी; कवच. [सं.]

अवगुंठित वि. वेष्टिलेले; लपेटलेले; आच्छादलेले; बुरखा घातलेली (स्त्री). [सं.]

अवगू पु. कलंक; दोष.

अवग्र वि. सर्व; सगळे; एकूण एक; एकंदर (रास, गोळा, संघ) : 'पर्ण अवग्र लिहिवले ।' – दावि १८२. [सं. अव्यग्र]

अवग्रह – ग्राह पु. १. थांबणे; विराम. २. पाऊस पडावयाचा थांबणे; अनावृष्टी; अवर्षण. ३. परिच्छेद. ४. संधी झाला असता व पुढच्या शब्दाच्या आरंभी 'अ' असता त्याचा लोप करून त्याऐवजी लिहावयाचे चिन्ह (ऽ). [सं.]

अवग्रहण (अवग्ग्रहण) पहा : **अवघ्राण**

अवघड वि. १. कष्टप्रद (करण्याला, जाणण्याला, पोहोचण्याला, सोसण्याला किंवा घडण्याला); दुर्घट; जबर; दुष्कर; श्रमसाध्य; दुर्ज्ञेय; दुर्गम; दुर्लंघ्य; दुष्प्राप्य : 'मिळाला तो अवघड वर । तो ऐकावा जी विचार ।' – कथा १.३.१३. २. अडचणीचे; अप्रशस्त; अरुंद (स्थळ, जागा). ३. विलक्षण; लोकोत्तर; लोकबाह्य; वाईट; तऱ्हेवाईक (कृत्य). ४. गैर; भलतेच; चमत्कारिक; गैरसोईचे; घोटाळ्याचे; संकटावह (स्थिती, परिस्थिती, अवस्था). ५. कठीण (बहुतेक सर्व लाक्षणिक अर्थाने) जसे : – विलक्षण, चमत्कारिक, अनियमित; बेशिस्त (करणी); दुःखप्रद; त्रास देणारी; पीडा करणारी (गोष्ट). बुद्धीला न पटणारे; बळजबरीचे; अयोग्य; सक्तीने; ओढून ताणून आणलेला : 'हे असो दीपाचिये सिद्धी । अवघड धू आधीं ।' – ज्ञा १८.७८०. ६. वेडेवाकडे; चमत्कारिक; भिन्न भिन्न आकाराचे : 'होतु कां उजूं वांकुडें । परि बोरीचें हे न मोडे । तैसीं भूतें अवघडें । परि वस्तु उजूं ।' – ज्ञा १३.१०६. ७. दुःसाध्य; कठीण (दुखणे). न. अडचण; लचांड; संकट; त्रास : 'समर्थाचेनि नामेचि अवघडे निस्तरीजति ।' – पंच ३.९. (वा.) **अवघड वाटणे, होणे** – १. अस्वाथ्य, असमाधान वाटणे; संकोच वाटणे; कसेसे वाटणे. २. गोंधळणे; भांबावणे; घोटाळ्यात पडणे. ३. असह्य वाटणे; दुःख होणे. **अवघड जागा** – जांघ वगैरे जागा; अडसंधी. [सं. अव + घट्]

अवघडणे अक्रि. १. अडचणीत, संकटात सापडणे, पडणे. २. पेचात सापडणे; गोंधळणे; भांबावणे; घाबरणे; मती गुंग होणे. ३. अडकून राहणे; खोड्यात पडणे; गोत्यात येणे; अटकेत पडणे; पंचाईत, तारांबळ होणे. ४. एखाद्याची निकड लागणे; गैरसोय होणे; नेट लागणे; तगादा लावणे. ५. अडचणणे; अडणे; अतिशय ताण बसणे; अडथळा होणे; कोंडमारा होणे; कुचंबणे : 'स्वभाव त्यायोगें अवघडला ।' – विक ३. ६. (शरीराचे गात्र) भारावणे; मुंग्या येणे (रक्तप्रवाह बंद झाल्यामुळे); ताठणे. ७. गरोदरपणामुळे भारावणे : 'शिवनेरीवर सडा शिंपला अवघडल्या तो हातीं ' – शिवमाय (स्वाशा) ८. अंग चोरणे.

अवघडनाथ पु. १. आडव्या अंगाचा; स्थूल; गलेलठ्ठ; ढेरपोट्या माणूस. २.(ल.) ढोल्या; लठठ्या; ३. अवघड्या.

अवघडपंथ – थी बैराग्यांचा एक पंथ पहा : **अघोर पंथ**

अवघडलेली वि. गरोदरपणामुळे भारावलेली : 'पोटची पोर तू! अवघडलेली.' – श्रीयो १.७.

अवघडा पु. अडचण; संकट.

अवघड्या वि. अडचणी उत्पन्न करणारा; शंका उपस्थित करणारा; कुरकुरणारा; अळंटळं करणारा.

अवघंडणे सक्रि. अडचणीत आणणे; कोंडणे; त्रास देणे. पहा : **अवघडणे** : 'कीं अविद्यादुर्गीं अवघंडी । अविचिती मोक्षाची धाडी । भणौनि विषयाचिया नाइकुवाडी । पळतां दीसती ।' – शिव ३४.

अवघा वि. १. सगळा; सर्व. २. प्रत्येक जण : 'अवघाचि काळ जरी सजे । तरी अवघेचि होती राजे ।' – दास १८.१०.४. [सं. अग्रक्त्]

अवघात स्त्री. गैरहंगाम; गैरमोसम. (ना.) [सं.]

अवघात क्रिवि. अकस्मात्; एकाएकी (कोसळणे, उडी घेणे, पडणे इ.). [सं. अप. अव + घात]

अवघ्राण न. १. वास घेणे; हुंगणे. २. टाळू हुंगून शुभचिंतन करणे. [सं.]

अवघ्रात वि. वास घेतलेला; हुंगलेला. [सं.]

अवचक वि. अवाच्य; अगणित; अमूप : 'आवचक धनाचा ठेवा । ओपुनि पाठविलें पार्थवा ।' – मुआदि २०.१५५. [सं. अ + वच्]

अवचट–टे वि. १. आकस्मिक; दैववशात प्राप्त : 'अशामध्ये तुझा अवचट मला लाभ घडला ।' – सारुह ५.७२.
न. अनपेक्षित, अनिष्ट गोष्ट; अतर्कित अरिष्ट (वा.) **अवचटाचे कवचट होणे.** – विलक्षण अनर्थ गुजरणे.
क्रिवि. १. अकस्मात; एकदम; एकाएकी; अकल्पितपणे; अवचित; सतत; सहजगत्या : 'तैसें पुरुषांचे दुर्लभ दर्शन । अवचटें कृपाकर लागतां पूर्ण ।' – पांप्र ५.८०.

अवचटणे अक्रि. बेभान होणे; चित्त ठिकाणावर नसणे; अनवधानी होणे : 'राजा म्हणे कटकटा । कैसेनि ही अवचटली वरवंटा ।' – भारा ४.९७. [सं. अवचित्त]

अवचर्म वि. (प्राणि.) त्वचेखालील. [सं.]

अवचित–ता–तां–तीं क्रिवि. १. अकस्मात; एकाएकी; अकल्पितपणे; सहजगत्या; अवचट : 'वरपडा जाहला अवचिता ।' – ज्ञा ६.१६८. २. क्वचित.(व.) [सं. अवचित्त]

अवचितच्या कवचित क्वचित; केव्हातरी.

अवचितपर्व न. एकाएकी उद्भवलेला प्रसंग : 'नारद बरोबर आहे, अग हे अवचित पर्व ।' – चित्रना २८.

अवचितफळ न. मूल होण्यासाठी स्त्रियांनी करावयाचे एक व्रत.

मकर संक्रांतीच्या दिवशी ब्राह्मणाच्या घरातील पाण्याच्या भांड्यात कोणालाही नकळत टाकलेला नारळ.

अवचितराव पु. १. मोठेपणाला चढलेला किंवा ज्याचे प्रस्थ वाढले आहे असा माणूस. २. निबाप्या किंवा अज्ञातपितृक मनुष्य. ३. पालक बापाच्या जिंदगीला वारसदार आलेला किंवा तिचा उपभोग घेणारा मनुष्य. ४. (ल.) उपटसुंभ. [सं. अयाचित]

अवचितिया–ता वि. अकस्मात; एकाएकी आलेला; अज्ञात : 'अवचितिया वृक्षाचीं अंगें ।' – ज्ञा १८.१५. [सं. अवचित्त]

अवचिते, अवचित, अवचिता भात एका जातीचे हळवे भात. हे फार कमी दिवसात तयार होते.

अवचित्त न. दुर्लक्ष; चित्त नसणे. (गो.) [सं. अवचित्त]

अवचित्या वि. १. उनाड; खोडसाळ. २. अवचित आलेला; अनोळखी; पूर्वी माहीत नसलेला : 'अवचितयावरी सर्वस्व सांडिजे। मग चोख तरी तोचि भांडारी कीजे।' – ज्ञा १०.५२.

अवचिन्ह न. दुश्चिन्ह; अशुभ गोष्ट; अपशकुनी, वाईट किंवा दुष्ट लक्षण. वि. अशुभ; कुलक्षणी. [सं.]

अवचिंद, अवचिन्न न. अपशकुन; दुश्चिन्ह; अवलक्षण; उत्पात; अद्भुत.(कों.) [सं. अवचिह्न]

अवचिंद्या वि. १. अवलक्षणी, अपशकुनसूचक. २. उनाड; खोडकर (मूल); कमनशिबी; दुर्भागी; दुर्दैवी (माणूस).

अवचीन वि. अवचिन्ह. (गों.)

अवचुकून क्रिवि. १. गफलतीने; इच्छा नसताना; गैरसावधपणे; दुर्लक्षामुळे; चुकून. २. अकस्मात; एकाएकी.

अवचेतक पु. (वै.) चेतकाच्या खालच्या मेंदूचा भाग. [सं.]

अवच्छिन्न वि. १. तोडलेला; विभागलेला; वेगळा केलेला; अलग केलेला; परिच्छेद केलेला. २. वर्जित; विवक्षित; विशिष्ट. [सं.]

अवच्छेद पु. १. तुकडा; विभाग; विभाजन; भिन्नीकरण; वेगळे करणे; भिन्न करणे. २. वियुक्तावस्था, परिच्छेद–पृथकावस्था; (रेषा, चिन्हे, फटी वगैरेंनी किंवा निरनिराळी सदरे पाडून) : 'तैसीं सिनानीं चारीं पदें। श्लोक श्लोकावच्छेदें।' – ज्ञा १८.५४ . ३. विभागणारी, वेगळे करणारी खूण, चिन्ह, जागा, फाड; चीर; छेद; खाप; खाच; खांड; फट; सांध; अवग्रह (ऽ); चरणरेघ (।।) इत्यादी सामासिक शब्दांची पदे किंवा कवितेचे चरण दाखविणारी चिन्हे. ४. उद्धृत करणे; उतारा देणे. ५. व्यतिरेक; वर्जन; व्यवच्छेद; निष्कासन; अवकर्षण. ६. आक्रमण; व्याप्ती; वस्ती (उदा. पृथ्वीमध्ये गंध, अग्नीत उष्णता, विश्वात ब्रह्म यांची); स्वभावसिद्ध किंवा अविनाशभूत अधिष्ठान (उदा. आधिभौतिक पदार्थांच्या ठायी घटकावयांचे, सजीव प्राण्याच्या ठायी मृत्यूचे). ७. विशेष गुणधर्म; व्यावर्तक लक्षण; वैशिष्ट्य. ८. सीमा; मर्यादा; अवरोधक पदार्थ किंवा वस्तू. [सं.]

अवच्छेदक वि. १. तोडणारा; विभागणारा; कापणारा; अवरोधक. २. व्यापक; संबद्ध; अधिष्ठित. [सं.]

अवच्छेदकावच्छेद पु. अपवाद, मर्यादा, परिच्छेद नाहीसे करणे; वैशिष्ट्ये; समतेत, साधारणपणात आणणे. [सं.]

अवच्छेदकावच्छेदेकरून क्रिवि. सर्वांना (व्यक्ती, जाती, वर्ग,पंथ वगैरे) घेऊन किंवा त्या सर्वांचा समावेश करून, सर्वांचा (माणसे, प्रकरणे, गोष्टी वगैरेचा) स्वीकार करून किंवा त्यांची गणना करून; कोणतेही वर्ज्य केले असता किंवा कसेही व्यक्त केले असता.

अवच्छेदणे क्रि. वेगळे करणे; तोडणे : 'जर ब्रह्म अवच्छेदवे ।'– उगी ५००. [सं. अव + छिद्]

अवज पु. १. ऐवज; द्रव्य. २. बदल. [फा. ऐवज]

अवजड–जाड–झड वि. १. फार मोठे; अचाट; अवाढव्य; अफाट; दांडगा; भारी; जड वजनाचा; स्थूल; बोजड. २. अवघड; कष्टप्रद. [सं.]

अवजड उद्योग पु. (भू.) मोठमोठी, भारी यंत्रसामग्री तयार करण्याचा उद्योग, कारखाना.

अवजडपाणी न. अणुनिर्मितीसाठी लागणारे एक घटक द्रव्य. (युरेनियम) : 'अणुऊर्जा निर्मितीसाठी अवजडपाणी हाही एक महत्त्वाचा घटक आहे.' – भाअशि ९८.

अवजणे अक्रि.उपयुक्त होणे; बनणे; चालणे; उपयोगी पडणे. (व.)

अवजतन न. १. आबाळ; दुर्लक्षपणाची, निष्काळजीपणाची वागणूक; हेळसांड; कळकळीचा अभाव; हयगय. २. अडचण.

अवजस न. अपयश : 'अवजसाचेया न लातां बोटा रोगनिग्रही लाठा' – रकौ २८७.

अवजंभ वि. (प्राणि.) जबड्याखालील. [सं.]

अवजा पु. वेळ; उशीर; अवधी : 'दासा मनीं तजविजा अवजा न लागे ।' – दावि २२८. [सं. अवधि]

अवजार न. १. हत्यार (कारागिराचे). २. उपकरण; साधन; वस्तू. [फा. औजार]

अवजाळी वि. दांडगा; आडदांड; उनाड. (को.)

अवज्या, अवजता वि. ज्याच्या हातचे पाणी वगैरे चालते व जो घरात वावरू शकतो असा (माणूस). पहा : **अवजणे** (व.)

अवझरता–झडता पहा : **ओझरता**

अवझा स्त्री. रांड; रांडरू; घाण, अमंगळ.
वि. खराब; टाकाऊ; जड : 'असे झाला माझा म्हणून मजला जीव अवझा ।'– सारुह ६.१६०.

अवट पु. १. इमारती लाकडांचा–जळाऊ ओंडक्यांचा ढीग–रास. [वैदिक सं. अवत]

अवट–अवटाण पहा : **ओहोटी**

अवटकी क्रि. स्त्री. १. अवटीची कचेरी, नोकरी मालमत्ता. २. पहा : **अवटी–औटकी**

अवटणे क्रि. १ ओहटणे; ओहोटी लागणे. (कों.) २. शेतातील पीक गोळा करून देणे.

अवटणे न. वीट; तिटकारा:'कालिदासाच्या काव्यरूप पक्वान्नानी अवटणे आलेल्या वाचकांच्या जिभेला फिरून रुची उत्पन्न करण्याकरिता कै. अण्णा किर्लोस्कर यांनी संगीत सौभद्राचे तिखट करून वाढले.' – आगर ३.१४५.

अवटरणे, अवटारणे, अवटळणे, अवठरणे, आवटाळणे उक्रि. १. आक्रसणे. २. संकोच पावणे; आटणे; आखूड होणे (कमावलले कातडे, दोरा). ३. ताठरणे; ताठणे; अवघडणे (कंबर, मान इत्यादी लचक-उसण भरल्यामुळे). ४. (ल.) उदासीनपणे गप्प होणे; आखडून बसणे; रुसणे; अंग काढून घेणे.

अवटळा पु. ताठा; ताठरपणा; लचक. पहा : **अवटळणे, अवटरणे** (क्रि. भरणे, येणे, काढणे, निघणे).

अवटा पु. १. कुढेपणा; कुरठेपणा; घुमेपणे; ताठरपणा; खुंटुन असणे; खळ घेणे (क्रि. धरणे, घेणे). २. रुसवा; घुस्सा. [सं.]

अवटाण न. अयोग्य वेळ; गैर हंगाम. पहा : **अवताण** [सं. अव + तन्]

अवटाळणे उक्रि. १. कवटाळणे; मिठी मारणे; धरणे; पकडणे; वेंगाटणे; कवळून धरणे. २. (ल.) समावेश करणे; आकळणे; अंतर्भूत करणे. ३. जमवणे; साठवणे (वाईट प्रकारांनी किंवा फसवणुकीने पैसा वगैरे).४. आक्रसणे; लचक भरणे.

अवटाळणे उक्रि. लांबणीवर टाकणे; पुढे ढकलणे; टाळणे; दूर ढकलणे; (कपटाने) थोपविणे.

अवटी स्त्री. १. (सोनारी.) दागिन्याच्या भागावर नक्षी अगर ठसा उमटवण्याचा एक छाप; हत्यार. २. (तोडावयाच्या किंवा तासावयाच्या) लाकडावर घेतलेली कोरणीसारखी खाच. (क्रि. घालणे, घेणे, पाडणे). [सं. अवट]

अवटी पु. १. (कारखान्यातून धान्यादिकांचे) मोठ्या प्रमाणावर माप करणारा; मापारी. २. वजन-मापावर देखरेख ठेवणारा; ज्याच्या स्वाधीन सरकारी वजनमापे असतात असा अधिकारी; बाजारात आलेले धान्य, माल मापणारा अधिकारी. ३. सर्व शेतातील उत्पन्न मोजून त्यानुसार सरकारसारा ठरवणारा अधिकारी. मोगली अमलात हा वतनदार असे पण मराठी राजवटीत त्याचे वतन काढून घेतले.

अवटी खोल खड्डे असलेला, उंचसखल असा लांबट रस्ता. (व.)

अवटी स्त्री. ओहोटी. (कों.)

अवटीकाम न. अवटीचा उपयोग करून करावयाचे छापकाम. [सं. अ = खाच]

अवटी जमीन स्त्री. सुपीक, सकस जमीन. [सं. अवट = खाच]

अवटु ग्रंथी स्त्री. (वै.) मानेत, श्वासनलिकेच्या समोरच्या बाजूस असणारी इंग्रजी ‘एच्’ (H) च्या आकाराची ग्रंथी. (थायरॉइड)

अवटुवृद्धि-द्धी स्त्री. (वै.) अवटु (थायरॉईड) ग्रंथींच्या प्रमाणाबाहेरील वाढीमुळे झालेला विकार. (गॉयटर.) [सं.]

अवठा पु. अवठण; रुसवेपणा; रुसण्याची लहर; घुमा राग. (क्रि. धरणे, सोडणे, येणे).

अवठा न. घोड्याला होणारा एक रोग. यात घोड्याच्या अंगावर गाठी उठतात. पहा : **अवठाणू**

अवठाण न. १. शक्यता. २. जोर, शक्ती. [सं. अवस्थान]

अवठाणू न. उठाणू; गळू; अवाळू; केसतूड; खांडूक.

अवडक चवडक, अंवडक चंवडक स्त्री. १. मुलांचा खेळ, पहा : **औडक चौडक**. २. पसारा, गोंधळ, अव्यवस्था (घरातील वस्तूंची वगैरे.) (क्रि. करणे, मांडणे, चालवणे). ३. अव्यवस्थित, गोंधळाची स्थिती, अवस्था.

अवडचिवड स्त्री. १. अव्यवस्थितपणे कालविणे, कोळणे, चेंदामेंदा करणे, दाबणे, पिळणे, कुसकरणे. २. चिवडलेली, विस्कटलेली अवस्था; चिवडाचिवडी; विस्कटाविस्कट; लादालगदा. [चिवडचे द्वि.]

अवडणणे अक्रि. कंटाळा, किळस येणे. पहा : **अवढणणे**

अवडंबर-अवडांबर न. १. भपका; डौल; देखावा : ‘मोठे अवडंबर रचले असता त्याचा शेवटीं एका क्षणात... विध्वंस होऊन जातो’ - निमा ६६९. २. आवेश; गर्व; तोरा; ताठा. ३. हूल दाखविणे. पहा : **आडंबर**. ४. मेघांची किंवा हत्तीची गर्जना. [सं. आडंबर] (वा.) **अवडंबर माजवणे, रचणे-** प्रमाणाबाहेर महत्त्व देणे.

अवडाण न. उठाणू; अवधाण; गळू; पहा : **अवठाणू** (कु.)

अवढणणे अक्रि. १. वीट, किळस, शिसारी येणे. २. अवटणे पडणे. ३. कंटाळा येणे; तिटकारा येणे.

अवढणा पु. वीट; शिसारी; तिटकारा; नकोसे होणे.

अवढंगी वि. वाईट चालीचा; बेढंगी : ‘ही अगदीच अवढंगी कारटी निघाली’- मी ३५९.

अवढा-अवढाय-अवढया पु. अरुची; नावड; अभक्ती; किळस; वीट; कंटाळा. (क्रि. पडणे, येणे, काढणे). (को.)

अवढाण वि. द्वाड; ओढाळ; हट्टी; अनावर; मोकाट; मस्त (गुरु, ढोर) : ‘ते मज नाटोपे अवढाण ।’ - दावि ७६७. (कों.)

अवणापावणा पहा : **अउणापाउणा**

अवतरण न. १. उतरणे; खाली येणे; देवादिकांचे पृथ्वीवर मृत्युलोकी जन्मास येणे; अवतार; अवतरण्याची क्रिया, व्यापार : ‘पार्वती म्हणे माग वरदान । तव अदिती विनवी वचन । कीं त्वा करावे अवतरण । माझे ठाई ।।’ - कथा २.११.३७. २. अध:पात; अधोगती; अवपतन. ३. विवरणात्मक भाषण किंवा विधान; (श्लोक, वाक्य इ. वर) टीका; स्पष्टीकरण; भाष्य; टिप्पणी. ४. उतारा; उद्धृतवचन. ५. आवेश; वारे; संचार : ‘जेणें चैतन्यासी भरे अवतरण ।’- विसिंपू ५.३९. ६. मूर्ती; प्रत्यक्षपण; प्रत्यक्ष अवतार : ‘तो सहजेंचि स्नेहाचें अवतरण ।’-ज्ञा ११.४२. ७. तीर्थस्थान. [सं.]

अवतरण चिन्ह न. ग्रंथातील किंवा भाषणातील शब्द, उतारा दाखवताना वरच्या बाजूला प्रारंभी व शेवटी उलट्या व सुलट्या स्वल्पविरामाच्या आकाराची चिन्हे (‘ ’) देतात ती. एकेरी (‘ ’), दुहेरी (“ ”) [सं.]

अवतरणिका स्त्री. १. अवतरण; भाष्य; टीका. २. प्रस्तावना; सूचना. ३. अनुक्रमणिका; विषयसूची; सारांश : ‘ऐसे नामधारक विनवीत । सिद्धाचे चरणी लागत । म्हणे श्रीगुरुचरितामृत । अवतरणिका मज सांग ।।’ - गुच ५३.१३. ४. ग्रंथाच्या प्रारंभीची देवतेची स्तुती. [सं.]

अवतरणे अक्रि. १. अवतार घेणे; देहधारी होणे; आकारास येणे; प्रगट

होणे (देवदेवता, देवलोकवासी) : 'तेथ रुद्रगणांचे संघाट । अवतरत देखे ।।' -ज्ञा ११.१४२. २. खाली येणे; उतरणे, अधोगमन करणे; अध:पतन होणे. ३. (ल.) बडबडणे; असंबद्ध बोलणे; आचरटपणा करू लागणे; अव्यवस्थितपणे वागणे. ४. आवेश येणे; संचार होणे; वारे शिरणे : 'जें प्रकृति डंका अनुकरे । तें प्रकृति डंके अवतरे ।' -अमृ ५.३६. ५. सरसावणे; पुढे होणे : 'तेथ सुगरणी आणि उदारे । रसज्ञ आणि जेवणारे । मिळती मग अवतरे । हातु जैसा ।।' - ज्ञा १३.११४९. [सं.]

अवतरविणे सक्रि. प्रगट करणे : 'आत्मा अवतरविते मंत्र । अक्षरें इयें ।' - ज्ञा १५.५७७. [सं. अव+ तृ]

अवतलित वि. (अभि.) टांगलेल्या तारांना स्वत:च्याच वजनांमुळे मध्यभागी असलेला (बाक); ढील पडलेली (तार). [सं.]

अवतंतुक वि. (वै.) तंतुकाच्या खालचे. [सं.]

अवतंस न. १. पुष्पे, रत्ने इत्यादिकांचा केलेला (शिरोभूषण, कुंडले) इ. दागिना. २. कीर्ती वाढवणारा; भूषवणारा उदा. कुलावतंस.

अवताण न. अयोग्य किंवा भलती वेळ, काळ; अकाल; अवठाण; योग्य हंगामापूर्वीचा काळ. पहा : **ताण**

अवताभवता क्रिवि. सभोवती; भोवताली; सभोवार; इकडेतिकडे. [भवताचे द्वि.]

अवतार पु. १. एखाद्या देवतेने मनुष्याच्या किंवा पशूच्या रूपाने किंवा इतर कोणत्याही रूपाने पृथ्वीवर अवतीर्ण होणे; अवतरण. २. (ल.) पवित्र किंवा असाधारण सुप्रसिद्ध माणूस; दैवी अंशाचा माणूस-देवावतार. ३. अघोर कर्म करणारा; महापापी-राक्षस-अवतार. ४. उनाड, उपद्व्यापी, शिरजोर, व्रात्य माणूस, मुलगा; उत्पातीपणा. ५. अवतरण; उतरणे; खाली येणे. ६. प्रस्ताव; उतारा वगैरे अवतरणाचे अर्थ. पहा : **अवतरण.** ७. (दशावतारावरून) दहा संख्या. दहा आकड्यांबद्दल योजण्यात येणारा सांकेतिक शब्द : 'अवतार पावेतों.' - मइसा १२.१२४. ८. आयुष्य; जीवन : 'अवतार जरी संपेल ।'- संग्रा. ४८. ९. (उप.) स्वरूप; वेश. १०. नदीचा घाट. ११. तीर्थ. १२. भाषांतर. १३. प्रस्तावना. १४. प्रादुर्भाव. [सं.] (वा.) **अवतार घेणे, धरणे, धारण करणे**-विशिष्ट काम अतिशय जोराने करू लागणे; उच्छृंखलपणे, अव्यवस्थितपणे, दुष्टपणाने, वेडगळपणाने वागणे; उपद्रवकारक वर्तन करणे. **अवतार आटोपणे, संपणे** - १. उत्कर्षदशा जाऊन निकृष्टावस्थेस पोहचणे; शून्यत्व पावणे. २. मरणे : 'पति गेल्यावर आटपला श्वशुराचाही अवतार' - विक १५. ३. कर्तृत्वशक्ती संपुष्टात येणे; सद्दी संपणे; पराक्रमाचा अंत होणे. **अवतार आणणे-** उग्र रूप धारण करणे : 'हिवाळ्याचे दिवस होते. थंडीने कसा अवतार आणला होता.'- स्मया १४८. **अवतार संपूर्ण होणे** - मरणे : 'राजा शाहूचा अवतार संपूर्ण जाहल्यास कोणी खावंद नाही, ऐसे जालें.' - मइसा ८.२२२

अवतारकार्य-कृत्य न. १. अवतार घेण्याचे कारण, उद्देश. २. अलौकिक, लोकोत्तर कार्य. [सं.]

अवतारणा स्त्री. आश्रय; अवलंबन; अवतार : 'वस्तुस्थितीचे वर्णन संपल्यावर कल्पनेची अवतारणा करून प्रश्न करी'- पप्रे ४३.[सं.]

अवतारणे अक्रि. वेड-चळ लागणे; चळणे; स्वच्छंदी बनणे; पिसाटणे; अव्यवस्थितपणे, बेशिस्तपणे वागणे.

अवतारी वि. (अवतारीकही रूढ.) १. पृथ्वीवर मनुष्यरूप किंवा प्राणीरूप धारण केलेली (देवता). २. अत्यंत पवित्र किंवा बुद्धिमान; सुप्रसिद्ध; असामान्य; दैवी अंशाची; लोकोत्तर (व्यक्ती) अतिदृष्ट; उनाड; आडदांड; उग्र; घोरकर्मी (माणूस). [सं.]

अवतीभवती अ. बाजूबाजूला; सभोवती.

अवतीर्ण वि. १. मानवी स्वरूप धारण केलेली, अवतार घेतलेली (देवता). २. प्रकट झालेला; पुढे आलेला; जाहीर, ज्ञात झालेला. ३. खाली आलेला; उतरलेला; अध:पात झालेला. [सं.]

अवतेभवते वि. सभोवतालचे : 'अवत्याभवत्यांनी पैशाच्या लालचीने या गरीब ब्राह्मणाला अगदी गळ घातली.'- बहुरूपी ११.

अवत्रण न. संचार; आवेश : 'तयासि आले क्रोधाचे अवत्रण' - उह १६६३.

अवत्वरक वि. (भौ.) वेग कमी करणारा, थांबवणारा. [सं.]

अवत्वरणी इलेक्ट्रोड पु. विद्युतप्रवाहाची गती कमी करणारा वाहक.

अवथ पु. अवाई; धाक; भीती : 'सदाशिव रड्डी जमियतसुद्धा शहरावर येणार याच्या अवथामुळे रात्रंदिवस हुषारी व ताकीद ज्यारी आहे.'- मइसा ५.११५.

अवथंडणे न. (आयु.) मुडदूस: 'लहान मुलांना होणारा एक रोग.' - आयुसिद्ध १.७३.

अवथाणणे, अवथ(था)नणे अक्रि. १. अंगावर घ्यावयाचे बंद केल्याने (विशेषत: गरोदरपणी) मुलाची प्रकृती खालावणे; अंगावर पिण्याचे तुटणे. [सं. अव + स्तन]

अवथान न. अंगावर पिण्याचे बंद केल्याने लहान मुलाची झालेली स्थिती. (विशेषत: आईच्या गरोदरपणी); आयनेरे. [सं. अव + स्तन]

अवथिणे सक्रि. १. इच्छिणे; योजणे : 'प्रतिज्ञेतें भीष्में मनि अवथिलें या दृढतरे ।।'- वामन (भीष्म प्रतिज्ञा). [सं. अव + स्था]

अवद-ध पु. अवकाश; मध्यंतरीचा काळ. [सं. अवधि]

अवदशा-सा स्त्री. १. दुर्दैव; दुर्भाग्य; कमनशीब : 'आतुडलो होतों मरणगावीं ।ते अवदसाचि अवघी ।' - ज्ञा १६.२४. २. विपत्ती; विपन्नावस्था; दारिद्र्य; निकृष्ट स्थिती : 'श्रीमूर्ती देखोनि राउळिची । फिटली अवदशा डोळेआंची ।।' - ऋ ६६. ३. (ल.) कर्कशा; भांडकुदळ स्त्री; जगभांड (शिवी). [सं.] (वा.) **अवदसा आठवणे** - १. वाईट, निकृष्ट स्थिती प्राप्त होईल असे भलतेसलते घातक विचार मनात येणे; वाईट वर्तन करणे. २. दुर्बुद्धी होणे; दारिद्र्य येणे.

अवदसचिन्ह न. ओढवणाऱ्या दुर्दैवाचे किंवा दारिद्र्याचे चिन्ह, लक्षण, खूण; भावी संकटाची, दारिद्र्याची खूण. (वा.) **अवदसेची फेरी**- दुर्दैवाची फेरी; अवदशेचा फेरा. **अवदसेचे बाळ** - दुर्दैवी, अभागी माणूस.

अवदात वि. १. शुद्ध; सुंदर; शुभ्र. २. पुण्यदायक. ३. पांढरा. ४. उजळ, तेजस्वी. [सं.]

अवदान न. १. अग्नीत टाकावयाच्या एका आहुतीस पुरण्याजोगे होमद्रव्य.

(सामान्यत:) आहुती : 'तेथ पूर्णाहुतीस कारण । घालितां जीवभावाचें अवदान ।' – एभा १९.७७; 'टाकोनी हातीचें अवदान ।' – रावि २८.६. २. (ल.) लाच, बक्षिस-खाणे-घेणे; अपहार; लबाडीने केलेला अभिलाष; खाद; खादगी; हरामखोरी. (क्रि. देणे, मारणे) : 'आजपर्यंत किती अवदानं तू घशाखालीं घातलीस बोल ' – तोबं १६४. (वा.) **अवदान सोडणे** – लाभ सोडणे : 'एवढे थोरले अवदान सोडून जावें असें त्याला वाटेना.' – मस्थि ३७७. ३. बळी : 'सेंदरीं हेंदरीं दैवतें । कोण तीं पूजी भूतेखेतें ।आपुल्या पोटा जीं रडतें । मागतीं शितें अवदान ।'– तुगा ७००. [सं.]

अवदान न. समुद्राला येणारी फार मोठी भरती. पहा : **उधान**

अवदान न. १. शौर्य; शौर्याचे, मर्दुमकीचे कृत्य. २. प्रशस्त धंदा. [सं.]

अवदार न. (नाविक.) शीड. पहा : **अवजार**

अवदांडा पु. भुर्दंड.
वि. दांड; दांडगा; मस्त.

अवदांडो वि. मोठा जोराचा पाऊस व वारा. (चि.कु.)

अवदिवस-अवदिस पु. १. वाईट दिवस; अनिष्ट दिवस; साधारण दिवस. २. आड दिवस; सण नसणारा दिवस.

अवदीप्ति-प्ती स्त्री. तेज; प्रकाश; ज्ञान : 'जे श्रीकृष्णाचि आंजवलिका, अवदीप्ती कृमी कीटकां ।' – वछा १२२. [सं.]

अवदोलन न. (व्यापार.) व्यापारचक्रात तेजीकडून मंदीकडे जाण्याची प्रक्रिया. [सं.]

अवध स्त्री. १. शेवट; अखेर; अंत (मुदतीचा); निघून जाण्याची वेळ. २. अवधी; वेळ; अवकाश; मधला काळ. ३. मधले अंतर; ओलांडावयाची, चालून जाण्याची, शिल्लक राहिलेली जागा – जमीन. [सं. अवधि]

अवधणा, अवधाण, अवधान पु. न. गळू; दुखापत झाली असता बगलेत किंवा सांध्यात येणारी गाठ; वाधणा. [सं. अवध्यान, अवदहन.] (वा.) **खाजवून अवधणा आणणे** – भांडण उपस्थित करणे, काढणे. स्वतःवर त्रास किंवा संकट मुद्दाम ओढून आणणे.

अवधमन न. (यंअ.) १. मंद करणे. २. आघात करून सामर्थ्य कमी करणे. [सं.]

अवधंडा-धोंडा पु. मोठे संकट; फार मोठा अनर्थ, उत्पात. जसे :- वादळ; भूकंप; टोळधाड इ.
वि. भांडखोर; निर्लज्ज; गैरवर्तनी; मारकट; मुसंडी देणारे (जनावर).

अवधा स्त्री.शिरोकोनापासून पडलेल्या लंबाच्या योगाने त्रिकोणाच्या पायाचे जे दोन भाग पडतात, त्यांतील प्रत्येक. [सं. अवाधा]

अवधात वि. उनाड; खोडकर; खोडसाळ; हट्टी; शिरजोर; अवखळ; त्रासदायक (मूल.) [सं. अव +धा]

अवधातु-तू वि. ज्यामध्ये कोणताही धातू नाही असे; अधातू; निकृष्ट धातुयुक्त : 'अष्ट धातु सायासें । जेथि वेधिजेति स्पर्शे । तरि नोहें ऋद्धिपुर ऐसें । तें अवधातुते वेधी ।।' – ऋ २०. [सं. अव +धातु]

अवधान न. १. लक्ष; मनाच्या ज्या अवस्थेत सर्व शक्ती एखाद्या वस्तूकडे केंद्रीभूत होतात अशी अवस्था; एकाग्रता; ध्यान; भान; सावधगिरी; हुशारी; जागृती : 'यापरी जे निजसज्जन । तिही व्हावे सावधान । द्यावें मज अवधान ।।' – एभा १.५५. २. मनाचा कल, ओढा; अनुसंधान; उद्देश; हेतू; नजर; रोख; चित्त.
वि. खट्याळ; खोडकर (मूल). [सं.]

अवधान कक्ष-क्षा पु. स्त्री. (मानस.) एकाच वेळी माणूस किती गोष्टींकडे लक्ष देऊ शकतो याचा विस्तार, पल्ला किंवा कक्षा. [सं.]

अवधान केंद्र न. ज्यावर लक्ष केंद्रित केलेले असते ते (गोष्ट, वस्तू.)

अवधान दिशा स्त्री. (मानस.) ज्या दिशेकडे लक्ष जाते ती.

अवधानविकरणक्षमता स्त्री. एकाच वेळी अनेक गोष्टींकडे लक्ष ठेवण्याची पात्रता; क्षमता.

अवधान विकीरण न. (मानस.) अवधान विचलित, द्विधा होणे.

अवधानी वि. पुष्कळ गोष्टींकडे एकाच वेळी लक्ष पुरविणारा; एकाच वेळी अनेक मोठ्या व गुंतागुंतीच्या मानसिक क्रिया, व्यापार करणारा. [सं. अवधानिन्]

अवधारण-णा न. स्त्री. १. दृढ निश्चय; खात्रीने, निश्चयाने ठरवणे; स्पष्टपणे निवेदन करणे; मांडणे; धरणे. २. (व्यापक) प्रसंगावधान; आत्मसंयमन; सावधगिरी; हुषारी; देहभान. ३. लक्षात ठेवणे; स्मरणात ठेवणे; स्मृती; स्मरण; धारणा. [सं.]

अवधारणे उक्रि. १. स्पष्टपणे खात्रीचा निश्चय करणे; निश्चित मत धोरण ठेवणे; ठाम मत असणे. २. मनात, लक्षात, ध्यानात, स्मरणात ठेवणे. ३. ऐकून घेणे; लक्ष देणे; ध्यानात आणणे; लक्ष लावून श्रवण करणे : 'आता माझें विणविलें । अवधारिजे ।' – शिव १४६. [सं. अव + धृ]

अवधारा स्त्री. १. निश्चय; चित्ताची स्थिरता. (विअ.) २. कमी भार असलेला विद्युतप्रवाह. ३. पृष्ठभागाच्या खालून जाणारा विद्युतप्रवाह. ४. गुप्त विद्युतप्रवाह. [सं.]

अवधारित वि. १. निश्चित; ठरावीक; खात्री केलेले; निर्धारित. २. स्मरणात, आठवणीत असलेले. [सं.]

अवधाव पु. (भूशा.) १. अकस्मात खाली घरंगळणारा. २. डोंगराच्या उतारावरून अकस्मात घसरणारा बर्फाचा लोट; हिमानी. [सं.]

अवधि-धी पु. १. मर्यादा; सीमा; कार्याच्या आरंभाची व समाप्तीची वेळ, घटका; पर्यवसान; शेवट; एखाद्या वस्तूचा अथवा गोष्टीचा परिच्छेद करावयाचा असता जी रेषा काढतात ती : 'तैसी दुर्लभ जे सद्बुद्धि । जिये परमात्माचि अवधि ।' – ज्ञा २.२४१. २. मधला काळ; अवकाश; मुदत; ठरावीक अंतर : 'तुकयाबंधु म्हणे थोडे । अवधि उरली आहे पुढें ।' –तुगा २७३. ३. उपमा देण्याचे प्रमाण; तुलना करण्याचे मोजमाप-इयत्ता; अमुक गोष्टीहून लहान-मोठे, चांगले-वाईट ठरवितात ती गोष्ट. ४. सुरुवातीची जागा, स्थळ, काळ; अवलंबिलेला मार्ग; आरंभाची किंवा अखेरची गोष्ट. ५. मूळस्थान; उगमस्थान; उत्पत्तिस्थान; आरंभस्थान (एखाद्या कामाचे, व्यवहाराचे); उत्पादक; जनक. ६. (समासात) शब्दयोगी अव्ययाप्रमाणे – पर्यंत, पावेतो याअर्थी उपयोग जसे :- रात्र्यवधी, कालावधी, देशावधी; दिन-मास-वर्ष-अवधी. कालात; अंतरात

भर असताना या अर्थी. ७. आश्रयस्थान; अंतिमस्थान : 'तुचि अवधि करून । ठेविले असती प्राण ।'– रासपं २.५८. ८. पहा : **अवधारणा** ९. भाषिक ध्वनीच्या उच्चारणाला लागणारा एकंदर वेळ : 'कमीतकमी अवधीत उच्चारल्या जाणाऱ्या स्वराला ऱ्हस्व स्वर म्हणतात.'

अवधिअरवार न. मुदत गहाण; व्याजाकरिता ठरलेल्या मुदतीपर्यंत जमिनीचा उपभोग घेण्याच्या कराराने ठेवलेले गहाण. भोगवट्यास दिलेले ताबेगहाण.

अवधिक्रय पु. ठरलेल्या मुदतीत रक्कम परत केली नाही तर गहाण जमीन खरेदी समजावयाची असा गहाणाचा प्रकार. [सं.]

अवधी स्त्री. अयोध्या प्रांताची भाषा; हिंदीची एक बोली.

अवधीरण, अवधीरणा स्त्री. न. अपमान; तिरस्कार; धिक्कार.[सं.]

अवधीरित वि. अवमानलेला; धिक्कारलेला; अपमान केलेला. [सं.]

अवधीशेष वि. उर्वरित.
न. ब्रह्म. [सं.]

अवधी साकांक्ष, अवधी सापेक्ष वि. अवधीची आकांक्षा किंवा अपेक्षा असणारे; तुलनात्मक; संबंधी; काही तुलनात्मक मापाशी किंवा इयत्तेशी संबंध असणारे.

अवधुत (शीर्ष) न. (नृत्य.) डोळे एकदाच वाकडे करून खाली करणे, निरोप पोचविणे, ओळख पटलेली दाखविणे इत्यादींबद्दल हा अभिनय करितात. [सं. अव+धू = हलविणे]

अवधूत वि. १. टाकलेले, सोडलेले. २. विरक्त; विरागी; वैषयिक विकारालिप्त. ३. नग्न; दिगंबर.
पु. १. दत्तात्रेयाचा अवतार. २. विरक्तावस्थेत फिरणारा गोसावी; गोसावी पंथातील; नग्न गोसावी.

अवधूत गीता स्त्री. भागवतातील एक प्रकरण. अवधूतपंथी ही तोंडाने म्हणत फिरतात.

अवधूतपंथ–मार्ग–संप्रदाय–दीक्षा–चरित्र पु. स्त्री. न. १. अवधूत गोसाव्यांचा संप्रदाय, त्यांची रीतभात, राहणी. २. (ल.) जात गोत न पाळणे; वर्णसंकर; भ्रष्टाचार; दुराचरण.

अवधूतमूर्ति–र्ती वि. दत्तात्रेय.

अवध्य वि. १. वध करण्यास अयोग्य; ज्यास ठार मारावयाचे नाही असा. २. ज्याला मारणे शक्य नाही असा; न मारला जाणारा : 'अनादि मी, अनंत मी, अवध्य मी भला' – साक. ३. ज्याला ठार मारणे पाप किंवा गुन्हा आहे असा. [सं.]

अवध्यास पु. हव्यास; सतत विचार; मनात एकसारखी बाळगलेली इच्छा, विचार. [सं.]

अवन वि. निर्जल. [सं. अ + वन = पाणी]

अवन न. रक्षण; संरक्षण : 'दीनावनाविणे क्षण देईल दयिता दया कशी वर्तु ।'– मोसंरत्न २४. [सं. अव् = संरक्षण करणे]

अवनत वि. १. लवलेला; वाकलेला; ओणवा. २. नम्र; शरण; वश; निरहंकार; विनयशील. [सं.]

अवनति–ती स्त्री. १. खाली जाणे. २. अपकर्ष; दु:स्थिती; दुर्दशा; खालावलेली स्थिती; निकृष्ट अवस्था. [सं.]

अवनमन न. (भूशा.) १. वाक; बाक; लवणे. २. दाबणे; दडपणे; पतन. ३. खळगा; खाच. [सं.]

अवनयन न. (ग.) गृहीताच्या आधारे दुसरी गोष्ट काढणे.

अवन(ना)स पहा : **अननस** (कों.)

अवनि–नी स्त्री. पृथ्वी; धरित्री; धरणी : 'येरें वायव्यास्त्र लाविलें गुणीं । झंझामारुत सुटला रणीं । वाऱ्यानें जाऊं पाहे अवनी ।'– एरुस्व १२.१०५. [सं.]

अवनिगा–घा स्त्री. निगा न राखणे, ठेवणे; हयगय; निष्काळजीपणाची वागणूक;काळजीचा अभाव; उपेक्षा; हेळसांड; अवजतन.

अवनितल न. पृथ्वीतल, पृथ्वीवरचा प्रदेश. [सं.]

अवनीति–ती स्त्री. अन्याय : 'अवनीतीनें वर्तों नये । आंगबळें ।'– दास २.२.२२. [सं. अवनीति]

अवनु क्रिवि. चालू साली.(कु.)पहा : **अवंदा** [फा.आयंदा = पुढे]

अवपथ्य वि. कुपथ्य; पथ्यास अहितकारक, विरोधक. [सं.]

अवपंक पु. (भूशा.) चिखल; मळी; पाण्याच्या खाली तयार झालेला गाळ; गाळासारखे बसलेले अनेक पदार्थ. [सं.]

अवपात पु. १. (भूशा.) एकदम कोसळणे; खचणे; एकदम विभक्त होणे; तुकडे होणे (खडक इ.). २. (ज्यो.) एखादा आकाशाचा गोल आपल्या कक्षेत फिरताना ज्या बिंदूत आयनिक वृत्ताचे संदर्भप्रतल भेदून उत्तरेकडून दक्षिणेकडे जातो तो बिंदू. [सं.]

अवपात विवर न. (भूशा.) खडक किंवा भूपृष्ठ एकदम खचण्याच्या क्रियेतून तयार झालेली खाच. [सं.]

अवपात संरचना स्त्री. (भूशा.) एकदम खचण्याच्या किंवा तुकडे होण्याच्या क्रियेतून तयार झालेली (खडकांची) मांडणी. [सं.]

अवपीड पु. १. स्त्रियांचा, केसांत घालण्याचा एक दागिना. २. शिंक आणणारा पदार्थ, औषध. ३. दाबणे; आवळणे; चेपणे. [सं.]

अवप्रणोद (भौ.) आघात किंवा स्थिर दाबाखाली एखाद्या वस्तूची होणारी हालचाल. [सं.]

अवप्रलंब पु. (ग.) प्रलंब अक्षास ज्या बिंदूत मिळतो तेथपासून रेखाकृतीपर्यंतच्या प्रलंबाच्या खंडाचा अक्षावरील लंबप्रक्षेप म्हणजे रेखाकृतीवरील बिंदूचा अवप्रलंब. [सं.]

अवप्रवाह पहा : **अध:प्रवाह**

अवबंध पु. (ग.) खालची सीमा. [सं.]

अवबाधा स्त्री. १. दु:ख; पीडा. २. (ग.) पहा : **अवधा** [सं.]

अवबोध पु. ज्ञान; जागृती; जाणीव. पहा : **बोध** : 'हे स्वप्नावबोधु ठेले ।'– ज्ञा २.५७. [सं.]

अवबोधक पहा : **बोधक**; जाणीव करून देणारे; ज्ञान देणारे.

अवभंग पु. पराभव; हार. [सं.]

अवभार पु. (विअ.)१. पूर्ण क्षमतेपेक्षा कमी असलेला विद्युतभार. २. अपूर्ण विद्युतभार. [सं.]

अवभाष स्त्री. दुरुत्तर; दुष्ट बोल; निंदा. [सं. अव + भाष्]

अवभास पु. १. भास; भ्रम; भ्रांती : 'माया अविद्येचिया अवभासा ।' – विसिंधू ७.२६. २. प्रकाश; ज्ञान; साक्षात्कार. ३. आटोका; आवाका.

अवभिताड न. कुंभाराच्या भट्टीच्या पुढची भिंत.

अवभृत(थ)स्नान न. यज्ञसमाप्तीच्या वेळी करावयाचे स्नान : 'अवभृथ स्नान केलें । तैंसे सकळ लोक सुस्नात जाहले ।' – हरि २५.१४०. [सं.]

अवमत वि. अपमान केलेला; तिरस्कृत; अवमानित. [सं.]

अवमर्द–न पु. न. १. तुडविणे; चेचणे; कुबलणे; कुसकरणे; दाबणे; मळणी करणे; पिळणे; मर्दन करणे. २. (ल.) नासधूस; पायमल्ली. [सं.]

अवमर्यादा स्त्री. अमर्यादा; अपमान; हेटाळणी; मर्यादेचा अतिक्रम; उल्लंघन. [सं.]

अवमल पु. (यंअ) १.तेलाचा खाली असलेला गाळ. २. बाष्पपात्रात खाली असलेला गाळ, साका. २. (भूशा.) चिकणमाती.[सं.]

अवमंदक वि. (भौ.) प्रतिबंधक (पट्ट); विजेचा प्रवाह, उष्णता यांना प्रतिबंध करणारा (पदार्थ). [सं.]

अवमंदन न. (भूशा.) गति मंद करणे; घर्षणामुळे गती रोखली जाणे; (विअ.) मंदावण्यास मदत करणे.

अवमान पु. अपमान; अवहेलना; तुच्छता; अनादर; उपेक्षा; दुर्लक्ष. [सं.]

अवमानणे उक्रि. अपमान करणे; अनादर करणे; तिरस्कार करणे; वाईट रीतीने वागविणे. [सं. अव + मान्]

अवमानवीय वि. (समाज.) सर्वसामान्य मानवी पातळीपेक्षाही कमी पातळीचा.

अवमानित पहा : **अवमत**

अवमास वि. १. ढिला; अव्यवस्थित; विस्कळीत; गैदीपणाने चालविलेला (उद्योग, धंदा). २. उद्धट; बेपर्वा; धाडसी; हट्टी; आडदांड (इसम, जनावर).
क्रिवि. स्वैरपणाने; मोकळेपणाने; स्वेच्छाचाराने; बदफैलीपणाने (क्रि. असणे, फिरणे, हिंडणे, राहणे).

अवमिति–ती (ग.) पहा : **अवबंध**

अवमूल्य न. दर्शनी किंमतीहून कमी किंमत. [सं.]

अवमूल्यन न. मूल्य, किंमत कमी करणे. (अर्थ.) नाण्याची किंमत कमी होणे; शासनाने इतर चलनांच्या किंवा सोन्याच्या तुलनेत आपल्या चलनाच्या विनिमयमूल्यात केलेली घट. [सं.]

अवयव पु. १. शरीराचा भाग; गात्र; इंद्रिय. २. परस्पर जोडलेल्या वस्तूतील सुटा भाग; एखाद्या गोष्टीचा भाग, तुकडा; जोडावयाचा भाग (पंचमहाभूतांपैकी प्रत्येक भाग; सामान, कपडे यापैकी प्रत्येक) : 'मग दोन घटिका स्वस्तिक्षेम । सेविती ते विश्राम । उपरी अवयव परिधानून । मार्ग क्रमूं म्हणताती ।।' – नव २३.६९. ३. (अनेकवचनी प्रयोग) स्त्रीचे स्तन. (क्रि. येणे) ४. (ग.) गुणक; बीजगणितातील एखाद्या संख्येचे भाग. ५. (संगीत.) चिजेचे निरनिराळे भाग. ६. (भाषा.) शब्दातील एकत्र उच्चारल्या जाणाऱ्या ध्वनींचा समूह. श्वासोच्छ्वासाच्या एका सपाट्यामध्ये उच्चारला गेलेला ध्वनिसमूह. या ध्वनिसमूहामध्ये एक ध्वनी सर्वात जास्त मुखर (स्पष्टपणे ऐकू येणारा) असतो. पहा : **अक्षर** (वा.) **अवयव पाडणे** –(ग.) अवयव शोधून काढणे.**अवयव काढणे** – दिलेली राशी वा अंक त्याच्या अवयवांच्या गुणाकाराच्या स्वरूपात मांडणे.

अवयवउच्छेदन न. (वै.) एखाद्या रोगामुळे खराब झालेला शरीराचा एखादा अवयव, त्याचा संपूर्ण शरीरावर परिणाम होऊ नये म्हणून पूर्णपणे कापून टाकणे. [सं.]

अवयवच्छेद पु. १. शरीराचा अवयव –हात, पाय, कान इ. शस्त्राने कापणे. २. शब्दाचे अवयव वेगळे करणे. [सं. अवयव+छेद]

अवयव प्रमेय न. (ग.) पदावलीतील अव्यक्त राशीस विशिष्ट किंमत दिल्याने जर पदावलीची किंमत शून्य होत असेल, तर अव्यक्त उणे ती किंमत ही राशी त्या पदावलीचा अवयव असते हा सिद्धांत. [सं.]

अवयवशः क्रिवि. प्रत्येक भाग घेऊन; पृथक्‌पणे प्रत्येक वेगवेगळे करून; भिन्न करून; एकेक (संस्कार करणे). [सं.]

अवयवक्षम वि. (भाषा.) ज्यामुळे अवयव सिद्ध होतो असा (ध्वनी). [सं. अवयव + क्षम]

अवयवार्थ पु. १. समासादी शब्दांतील प्रत्येक अवयवाचा, पदाचा अर्थ. २. सरळ वाच्यार्थ. [सं.]

अवयवावयवी भाव पु. अवयव आणि अवयवी यांचा जो परस्पर संबंध तो; पदार्थ व त्याचे भाग यांमधील संबंध. उदा. पट व तंतू यांमधील संबंध. [सं.]

अवयवी पु. निरनिराळे भाग, इंद्रिये, उपांगे असलेला, जोड भाग असलेला पदार्थ, शरीर; शरीरी; देहधारी : 'सांग पां धनंजया । अवयवी अवयविया । आच्छादिजे की तया । तेचि रूप ।।' – ज्ञा १४.१२५.

अवयवीकरण न. (ग.) दिलेली राशी अवयवांच्या गुणाकाराच्या स्वरूपात मांडण्याची क्रिया. [सं.]

अवयस्क वि. अज्ञान; कायदेशीरदृष्ट्या वयात न आलेला.

अवयाल न. ओल्या खोबऱ्याचे कढवून काढलेले तेल.(हेट.) पहा : **अरडेल** (गो. अवल = पूर्ण तयार झालेला नारळ)

अवयोग पु. कुयोग; अशुभ वेळ : 'अवयोग बारा घटकांपर्यंत होता. त्याजमुळे त्रितीये प्रहरीं दरबारास गेलों.' – पेद २५.१०७.[सं.]

अवर क्रिवि. अलीकडचा; ह्या बाजूचा (कधी 'तवर'शी जोडून उपयोग) :'म्हणोनि पुरुषु क्षराक्षर । दोन्ही देखोनि अवर ।।' – ज्ञा १५.५३८.
वि. १. धाकटा; वयाने लहान. २. पाठीमागचा; नंतरचा. ३. कनिष्ठ; हाताखालचा; नीच. ४. पश्चिमेकडील. [सं.]

अवरक्त वि. (भौ.) दृश्य वर्णपटाच्या लाल रंगापलीकडे असणारा. (दृश्य प्रकाशापलीकडे असणाऱ्या औष्णिक प्रारणाच्या तरंगलांबीसाठी वापरतात.) [सं.]

अवरक्त प्रारण न. (भौ.) अवरक्त किरण बाहेर फेकण्याची क्रिया. [सं.]

अवरज पु. धाकटा भाऊ. [सं.]

अवरज न. मोठे, अपार नुकसान; सर्वप्रकारे नाश; समूळ, निःशेष नासधूस; नुकसान. [सं. अ + वर्ज]

अवरजा स्त्री. धाकटी बहीण. [सं.]

अवरजा पु. १. हिशोबाची वही, डायरी, रोजनिशी, खतावणी यांतील

एक सदर; उतारा; खतावणीतील एक स्वतंत्र खाते; रोजकीर्दीतील एखाद्या विशिष्ट बाबीच्या जमाखर्चाचा उतारा. २. (सामान्यतः) हजेरीपत्रक. पहा : **आवर्जा** [फा. आवर्जा]

अवरजून अ. (विरू. आवरजून) १. स्पष्टपणे; हडसून खडसून. २. प्रत्यक्ष; मुद्दाम; एकदम; तडक; बुद्ध्या : 'अवरजून पंचप्राण झड घालिती खगेंद्र सुधारसा ।' – होला १०७.

अवरठा–डा वि. विवाहाची योग्य वेळ गेल्यानंतरही विवाह न होता राहिलेला; अविवाहित; ब्रह्मचारी. पहा : **आठवर**

अवरठेपणा पु. ब्रह्मचर्य; कौमार्य.

अवरतमाना स्त्री. बायका; स्त्रिया : 'अवरतमाना चार जखमी केलिया आहेती.'–मइसा १६.१५. [फा. औरत + माना]

अवरपर वि. परोक्षापरोक्ष; दृष्टश्रुत; पाहिलेले, ऐकीव. [सं.]

अवरंगजेबी स्त्री. कापडाचा एक प्रकार : 'मागे तीन अवरंगजेब्या लिहिल्या होत्या ते आम्ही राजांचे भेटीस येऊं तेव्हां देऊं.' – ब्रच २९१.

अवरा पु. कडवेवाल; कडवा; पावटा; अळसुंद्यासारखा एक धान्याचा प्रकार. (कों.) [का. अवरि]

अव(वा)रा वि. भलताच; वाटेल तसा : 'येथे मलकापुरीस (मलकापुरच्या टांकसाळीच्या रुपयास) रुपयेस अवरा वट्टा पडतो.'– ऐलेसं ३९७८.

अवरात्र स्त्री. रात्रीचा शेवटचा प्रहर. [सं. अपरात्र अप.]

अवरी वि. अविवाहित; कुमारी : 'त्याची कन्या चंपकमालिनी । ते अवरीच असे आजुनी ।' – जै ५५.८४. [सं. अ + वृ]

अवरीखणे स्त्री. १. दुर्वर्तन; विरुद्ध वर्तन; आचरण. २. अप्रीती; खप्पा मर्जी. पहा : **आवरी** [सं. अव + रीति]

अवरुद्ध वि. १. अडथळा केलेले; रोधलेले; कुंठित; अटकाव केलेले; हरकत घेतलेले; थांबविलेले; बंद पाडलेले. २. व्याप्त ३. राखलेली; ठेवलेली; बाळगलेली (राख, रांड). [सं. अव + रुध्]

अवरुद्ध कंठ पु. भावनेने दाटून आलेला कंठ, गळा – आवाज.

अवरुद्ध भांडवल न. (अर्थ.) अडकलेले, गुंतून पडलेले भांडवल.

अवरुद्ध मत्ता स्त्री. (अर्थ.) ज्या मालमत्तेचा विनियोग कोणत्याही व्यवहारासाठी करता येणार नाही अशी बंद करून ठेवलेली मालमत्ता.

अवरुद्ध लेखा पु. (अर्थ.) ज्या खात्यातून पैसे काढणे कायद्यान्वये बंद केले आहे असे खाते; गोठवलेले खाते.

अवरूप वि. विरूप; कुरूप. [सं.]

अवरूला पु. आरोळी; आवाज : 'अवरूला ऐकिला राम भरतारान । घेतीला रंग्या बाणू रे ।' – एहोरा ५.५६.

अवरेखित वि. (ग.) अधोरेखित; खाली रेष मारलेले. [सं.]

अवरोध पु. १. अडथळा; हरकत; अटकाव; आडकाठी; प्रतिबंध; कुंठितावस्था : 'कृष्ण प्राप्तीशी अवरोधु । सबळ क्रोधु उपजेल ।।' – एरुस्व २.४८. २. नातलगाच्या मृत्यूच्या श्रवणाने येणारी अशुद्धता; सुतक; मृताशौच. ३. अंतःपुर; जनानखाना; राणीवसा : 'तदुपरि अवरोधद्वार किंचिद्विलंबे । यदुपति मग पावे पार्थ हस्तावलंबे ।।' – सारुह ५.४३. ४. (भाषा.) श्वासनलिकेतून बाहेर पडणाऱ्या हवेला उच्चारण अवयवामुळे होणारा संपूर्ण अडथळा. (वा.) **अवरोध पडणे**– अडथळा होणे; विलंब लागणे : 'कासीराव रास्ते यांचा काळ रोज मजकुरी जाला. त्याची स्त्री सती निघाली याजकरिता गंगाधरराव रास्ते यांस अवरोध पडला.' – पुअभा ३.१२२. [सं.]

अवरोधक वि. (शाप.) अडथळा करणारा; अडवणारा; रोखणारा.[सं.]

अवरोधकरक्षी वि. (यंत्र.) अडथळ्यापासून रक्षण करणारे (उपकरण).

अवरोधणे उक्रि. अडथळा करणे; हरकत करणे; आडकाठी करणे; थांबविणे; खोळंबविणे. [सं. अव + रुध्]

अवरोधन न. प्रतिबंध करणे; बाजूस सारणे; निवारण करणे.

अवरोधित वि. दाबलेले, रोखलेले, प्रतिबंध केलेले.

अवरोह पु. १. उतार; उतरणे; खाली येणे. २. उंच स्वरापासून नीच स्वरात जाणे. [सं.]

अवरोह–हण पु. न. १. खाली उतरणे; अवतरण; अधोगमन; पासून, खाली, वरून, बाजूने जाणे. २. वर चढणे, जाणे. ३. (संगीत.) निषादापासून खाली षड्जाकडे स्वर म्हणत येणे. याच्या उलट आरोह. ४. स्वरनलिकांचा कंप हळूहळू कमी प्रमाणात होणे; आवाज खाली येणे. ५. वृक्षास वरपर्यंत वेढणारा वेल. [सं.]

अवरोही वि. उतरता. [सं.]

अवरोहीक्रम पु. उतरता क्रम; क्रमशः कमी होणारी रचना; (ग.) मूल्य कमी कमी होत जाईल अशा तऱ्हेने लावलेला राशींचा क्रम.[सं.]

अवरोही फल न. (ग.) स्वचलाची (स्वतंत्रपणे ज्याचे मूल्य बदलता येते अशी चल राशी) किंमत वाढवीत गेल्यास फलाची किंमत जर कमी कमी होत असेल, तर ते फल अवरोही होय. [सं.]

अवरोही वर्ण पु. (संगीत.) निषादापासून खाली षड्जाकडे येताना लागणारे वर्ण. [सं.]

अवरोही वारा पु. (भू.) विशेषतः रात्रीच्या वेळी डोंगर उतारावरून खाली वाहणारा थंड हवेचा प्रवाह.

अवर्गीकृत वि. वर्गवारीप्रमाणे न विभागलेले, वर्गवारी न केलेले.

अवर्जित वि. सूट सवलत नसलेले; न सोडलेले; न टाकलेले.

अवर्गीय वि. वर्गीकरण न केलेले; वर्गवारी न करता येणारे; संकीर्ण; किरकोळ; ज्यात निरनिराळे प्रकार आहेत असा. व्याकरणात हा प्रयोग येतो. [सं.]

अवर्ण वि. १. विजातीय; आपल्या जाति – वर्णाबाहेरील. २. (ल.) निंद्य; दूषणीय; चातुवर्ण्याबाहेरील : 'जो खादाड आणि स्थूलोदर । जो अवर्णस्त्रियेचा करी स्वीकार । जो श्वशुरगृही राहे निरंतर । तयाचा विचार नायकावा ।।' – जै २.९१. [सं. अ + वर्ण]

अवर्ण आवर्ण न. चौकी पहारा, बंदोबस्त : 'बादशहा व अबदल अहदखान याजभवते अवर्ण आपले केले आणि बाबास लिहून पाठविले की, आम्ही बादशहास आगऱ्यास घेऊन जातो.' – मशियाका ४०८.

अवर्ण, अवर्णनीय, अवर्ण्य वि. वर्णन करण्यास कठीण असे; शब्दातीत; अनिरूपणीय : 'अवर्ण अंबाऱ्या शोभल्या ।।' – नव १३.७५. [सं. अ + वर्ण]

अवर्णपूजा स्त्री. उपदेवतांची पूजा; मुख्य देवतांखेरीज इतर देवतांची

पूजा : 'भक्तजनाचिया काजा । जेवीं करिती अवर्णपूजा । तेवीं सैन्य रचिलें वोजा ।।' – एरुस्व ६.५४. [सं. आवरण]

अवर्णिता स्त्री. (यंत्र.) रंगहीनत्व; रंग नसणे. [सं.]

अवर्णी भिंग न. (शाप.) निरनिराळ्या पदार्थांच्या मिश्रणातून बनविलेले व वेगवेगळ्या केंद्रशक्ती असलेले भिंग. यातून बाहेर पडणारा प्रकाश हा लोलकातून बाहेर पडणाऱ्या रंगापासून मुक्त असतो. [सं.]

अवर्णोदक न. ब्रह्मांडाभोवती व्यापून असलेले पाणी : 'की श्रीकृष्णा अवर्णोदक आले भेटी' – रुस्व ९१. [सं.]

अवर्तणूक स्त्री. गैरवर्तणूक; दांडगाई : 'कर्ज घेऊन न द्यावे ही रीत कोठील ? असे अवर्तणुकेने परिणाम लागेल की काय?'–वे १७४२.५.

अवर्षण न. पावसाचा अभाव; वृष्टीचा अभाव; अनावृष्टी; दुष्काळ : 'आणि सुखाचें अवर्षण पडिलें ।'– ज्ञा ११.३८१. [सं. अ + वृष्]

अवल वि. १. पहिला; उत्तम; प्रमुख. २. (ल.) अतिशय मोठा; उच्च. ३. पहिल्या प्रतीचा, दर्जाचा (जमीन, रेशीम वगैरे) वर्गवारीत पहिला. क्रिवि. प्रथमतः; पहिल्यांदा; प्रारंभी; आदी.
स्त्री. पहिला किंवा आरंभीचा भाग. [फा. अव्वल]

अवल वि. पूर्णपणे तयार झालेला (नारळ). (गो.)

अवल–ले न. वल्हे.

अवलअखेर–आखर क्रिवि. आरंभापासून अखेरपर्यंत; अथपासून इतिपर्यत (नकारार्थी प्रयोगात) पूर्णपणे; एकंदर; समूळ; बिलकुल; अगदी; सर्वस्वी. [फा. अव्वल् + आखिर = शेवट]

अवल अखेर इस्तावा पु. नवीन जमिनीवर दरवर्षी वाढत जाणाऱ्या करांपैकी पहिला.

अवल अर्जी वि. (कायदा) मूळ फिर्याद; तक्रार. [फा.]

अवल आढावा पु. वर्षारंभी मागचे येणे – देणे समजण्यासाठी मांडलेला जमाखर्च.

अवलकार्कून पु. मुख्य कारकून; फडणीस. [फा.]

अवलकी स्त्री. पोहे. [का. अवलक्की]

अवल कोर्ट न. मूळ दावा किंवा फिर्यादीबद्दल ज्या न्यायालयात संपूर्ण चौकशीचे काम चालून निकाल मिळतो ते न्यायालय.

अवलगामी अ. वर्मी; नाजूक जागी : 'अवलगामी लागून पटकन् जीव जाईल माझा.' – आभाळ १२७.

अवलजप्ती स्त्री. दाव्याचा निर्णय होण्यापूर्वी मिळकत न्यायालयाने आपल्या ताब्यात घेणे.

अवलणे उक्रि. वल्हविणे; हाकारणे. [सं. आ + वल् = वल्हविणे]

अवलदोड–द्वाड वि. वाईटपणात, द्वाडपणात अग्रगण्य; बिलंदर; अट्टल; पक्का.

अवलपुरावा पु. प्राथमिक पुरावा; न्यायालयाने प्रथमावस्थेत पाहावा म्हणून हजर केलेला दस्तऐवजासारखा पुरावा.

अवल रजिस्टर न. आजमितीस दर एक गावातील जमिनी कोणाकोणाकडे कोणत्या हक्काने वहिवाटीस आहेत त्याचे तपशीलवार नोंदपत्रक.

अव(व्व)लसाल न. १. वर्षाचा आरंभीचा भाग. २. विवक्षित संख्येतील मालिकेतील पहिले वर्ष. ३. हिशोबाच्या सालातील पहिले साल. ४. सुहूर एका वर्षाच्या काळात ज्येष्ठातील (वैशाखातील सुद्धा) काही तिथी दोनदा येतात यामुळे त्यांच्या निर्देशातील संदिग्धता घालविण्यास 'अवलसाल', 'अखेरसाल' हे शब्द योजतात : 'ज्येष्ठ शुद्ध ४ घटी ५ अवलसालीं राजश्रींची मुंज जाहली.' – शिचप्र २७. [फा.]

अवलक्षण न. १. अशुभ, अनिष्टसूचक चिन्ह, खूण, देखावा, चेष्टा, कृत्य; दुश्चिन्ह. २. अपशकुन; अरिष्ट; उत्पात. ३. वाईट सवय; खोड : 'बहुतांसी न मने तें अवलक्षण । सहजच जालें ।।' – दास १९.३.२७. [सं. अव + लक्षण]

अवलक्षणी वि. १. दुर्गुणी; खोडसाळ. २. अरिष्टकारक; दुश्चिन्हाचे; अवकृपेचे; औत्पातिक. ३. शारीरिक व्यंग असलेला; कुरूप; विद्रूप. [सं.]

अवलक्ष्मी स्त्री. कमनशीब; दुर्दैव; दुर्भाग्य; आपदा. [सं.]

अवलंब पु. १. आसरा; आश्रय; संरक्षण; थारा; आधार. २. (ग.) लंबक ज्या रेषेवर स्थिर राहतो ती रेषा (त्या ठिकाणच्या गुरुत्वाकर्षणाची दिशा दर्शवणारी रेषा). ३. (ज्यो.) एखाद्या स्थळाचे स्वस्तिकापासून खस्थ ज्योतीपर्यंत दृङ्मंडलावरील अंशात्मक अंतर; कोट्यंश; नतांश. [सं. अव + लंब]

अवलंबणे उक्रि. १. आश्रय करणे; आधार धरून राहणे. २. पकडणे; लोंबकळणे; धरणे; चिकटणे; कवटाळणे. ३. धारण करणे; उचलणे; स्वीकारणे; पत्करणे; अंगीकारणे.

अवलंबन न. ग्रहण; स्वीकार; धारण : 'चित्त अवलंबने वीण ।' – विसिंपू २.९३. [सं.]

अवलंबित वि. १. आश्रय दिलेला; संरक्षिलेला; हाती धरलेला; पोसलेला; बाळगलेला; कैवार घेतलेला. २. घेतलेला; धरलेला; कवटाळलेला; पकडलेला (संरक्षणासाठी). ३. लोंबता; लटकता; हलता. ४. परतंत्र. ५. विश्वास ठेवून असलेला. [सं.]

अवला पु. १. अवले. पहा : **वल्हे**. २. वल्हेकरी. ३. (प्रा.) नवरा : 'कांतेचिया भिडा । आवला होये जगायेवढा ।' – अमृ १.३४.

अवलात स्त्री. मुळातच; अव्वलात; सुरुवातीसच.

अवलाद स्त्री. १. पुत्रपौत्रादी संतती; वंश; कुळी; प्रजा : 'राम अवलाद कुशपत्नी धामा । अवलाद देह असे हा ।।' – नव ८.८१. विशेषतः मुलाचा वंश. २. व्रात्य; खोडसाळ. [फा. औलाद]

अवलाद, अफ्लाद स्त्री. वंशपरंपरा; पुस्तदरपुस्त : 'लेकराचे लेकरी अवलाद अफ्लाद तुवां खाणें' – मइसा ८.२८.

अवलाव, अवल्हाव पु. १. अनिष्ट प्राप्ती; अपलाभ : 'तैसा कर्माकारा दूजेया । तो करितेपणांचा आत्मेया । अवल्हाओ येतो गेलेयां । काहिं उरे ।।' – ज्ञा १८.४०९. २. आळ. [सं. अव + लाभ]

अवलिप्त वि. १. माखलेला; चोपडलेला. २. (ल.) दुष्कृत्यात संबंध असलेला; अनिष्ट कृत्यांत भाग घेणारा; एखाद्या दुष्कर्माचा वाटेकरी. ३. कलंकित; दोषयुक्त. [सं.]

अवलिया पु. १. साधू; संत; पुण्यात्मा; ईश्वराच्या चिंतनात मग्न असणारा; विदेही. २. (ल.) लहरी. ३. स्वच्छंदी; मौला; छांदिष्ट

मनुष्य. ४. चमत्कार करून दाखवणारा. [फा. वलीचे अव.]

अवली स्त्री. आघाडी; प्राधान्य; गुणाधिक्य; वरचष्मा; उत्कर्ष; प्रकर्ष. (क्रि साधणे.) [फा. अव्वल्]

अवलीला, अवलीळा क्रिवि. सहज; सुलभपणे.
स्त्री. क्रीडा; खेळ; लीला; कसरत; उड्या इ.

अवलीद पु. घोड्याच्या अंगावरील केसांचा भोवरा.

अवलुंठन न. १. लोळण; लोळण्याची क्रिया; लुंठन. २. लुटणे याअर्थी चुकीने वापरतात. [सं.]

अवले न. वल्हे : 'स्वयें अवलें घेउनि करीं वेगें । नाव हळु हळु लोटीत जळासंगे ।' – अकक १.१४२.

अवलेकरी, अवल्या पु. १. वल्हेकरी; वल्हे मारणारा : 'गंगा म्हणता गीता गंगा सरी न पावे । अवले पोहतां बुडती म्हणवुनि सरी न सामावे ।'– बगाथा ६२८. २. (ल.) सत्ता गाजविणारा; सत्ताधीश; दिशा दाखविणारा; कर्णधार; नायक.

अवलेप –अवलेपन पु. न. १. माखणे; सारवण; चोपडणे. २. ज्याने माखावयाचे तो पदार्थ. ३. माखण्याची क्रिया.

अवलेह पु. चाटण; पाक; रसक्रिया; लेह. [सं.]

अवलोक पु. १. नजर; दृष्टी : 'करूनि आपुलिये दिठी चोखु । मग धापें अवलोकु । तयावरि ।' – ज्ञा १७.१४७. २. प्रकाश : 'कां घरा आंतुल एकु । दीपाचा तो अवलोकु ।' – ज्ञा १८.३२८. ३. दर्शन; निरीक्षण; अवलोकन; पाहणे : 'येथें मी वांचून अवलोकीं । आन हेतु असे ।' – ज्ञा १५.४२४. [सं. अव + लोक्]

अवलोकणे उक्रि. पाहणे; बघणे; प्रेक्षणे; विलोकणे; न्याहाळणे; निरखणे; निरखून पाहणे : 'कामें नेलें चित्त नेदी अवलोकू मुख ।' – तुगा ४५६. [सं. अव + लोक्]

अवलोकन न. १. निरीक्षण; चिंतन; विलोकन; पाहणे; एखादा विषय डोळ्याने किंवा विचारात्मक बुद्धीने जाणण्याचा व्यापार. २. तपास किंवा चौकशी करणे. ३. दृष्टी. ४. डोळा. [सं.]

अवलोकन दंड पु. (स्था.) दर्शनी कठडा. [सं.]

अवलोकित वि. १. निरीक्षलेले; पाहिलेले. २. चिंतिलेले; ध्यान केलेले. २. बुद्धधर्मीय.
न. दृष्टी; कटाक्ष [सं.]

अवलोकित दर्शन न. (नृत्य.) नृत्य करताना खालील वस्तू पाहण्याचा अभिनय करणे. [सं.]

अवलोकितेश्वर पु. गौतमबुद्ध. [सं.]

अवलोडन न. पाण्यात डुंबणे; डुबकणे; बुचकळ्या मारणे. [सं.]

अवलोभन न. कामवासना. [सं.]

अवलोम वि. १. अनुकूल असलेला. २. योग्य; लायक. [सं.]

अवश वि. १. स्वतंत्र; दुसऱ्याच्या ताब्यात नसलेला; वश न झालेला; न माणसाळलेला. २. पराधीन; परतंत्र; स्वाधीन नसलेला. ३. उच्छृंखल; स्वच्छंदी; स्वैर; अनियंत्रित. [सं.]

अवशक्ति–क्ती स्त्री. अशक्तता; निर्बलता; असमर्थता; कमकुवतपणा; दौर्बल्य; शक्तिक्षीणता. [सं. अशक्तिचा अप.]

अवशभाव पु. पराधीनतेची जाणीव.

अवशात क्रिवि. अकस्मात; एकाएकी : 'अवशात निजामशहासही यदिलशाहसाठी युद्धप्रसंग पडले.' – मऐशि ५.१४.

अवशिष्ट वि. बाकी उरलेले; शेष; शिल्लक राहिलेले; उर्वरित.
न. उरलेला भाग. [सं.]

अवशिष्ट बेकारी स्त्री. (अर्थ.) शारीरिक किंवा मानसिक दुर्बलतेमुळे येणारी बेकारीची परिस्थिती.

अवशी स्त्री. पूर्वरात्र; प्रदोष समय; तिन्हीसांज. पहा : **अवस** : 'मग अवशींची प्रहररात्र गुदरलियावर गुप्तपणें हत्तीच्या घांटा काढून डेरेदांडे पाडून झाडून निघालें' – भाब ११९.

अवशीतन न. (भूशा.) द्रवस्थितीतून कोणताही पदार्थ घन स्थितीत येण्यासाठी आवश्यक असलेल्या तापमानापेक्षाही कमी तापमान होणे. [सं.]

अवशीतन करणे क्रि. (भौ.) काही ठरावीक उद्देश डोळ्यासमोर ठेवून वस्तू हवी त्यापेक्षाही कमी थंड करणे.

अवशेष पु. १. बाकी; शिल्लक; शेष; अवशिष्ट भाग : '५५० मिटरवर मृत प्रवाळ प्राण्यांचे अवशेष आढळून आले.' – महा ६०; (पुरा.) प्राचीन मानवी जीवनात कालपरत्वे वापरलेल्या विविध वस्तूंचे भाग. यात दगडी हत्यारे, भांडीकुंडी, अलंकार, मूर्ती, खेळणी, आयुधे वगैरेंचा समावेश होतो. तसेच यात त्यांच्या वस्तीच्या व आहारपद्धतीच्या खुणाही येतात. २. राहिलेली रक्कम किंवा संख्या. [सं.]

अवशेष खनिज न. (भूशा.) रूपांतरण किंवा विघटन झाल्यावर मूळच्या स्वरूपात राहिलेले खनिज. [सं.]

अवशेषित वि. ज्यांचे फक्त अवशेष राहिले आहेत असे : 'पडलेल्या, अवशेषित घरांची संख्या मोठी.'– अगावि ४५. [सं.]

अवशोषक पु. (भौ.) शोषणारी वस्तू; शोषून घेणारा पदार्थ. [सं.]

अवश्य वि. अनिवार्य; दु : साध्य; वश न होणारे; न टळणारे.

अवश्य, अवश्मक क्रिवि. १. आवश्यक बद्दल उपयोग; जरूर; खचित; खात्रीने; खास; अलबत; निःसंशय; अगत्य; निखालस. २. एखाद्याने सांगितलेल्या गोष्टीच्या अंगीकाराचे द्योतक; संमतिदर्शक होय, बरे या अर्थी अव्यय. [सं.]

अवश्यता स्त्री. निःसंशयत्व; निःसंदिग्धता; अनिवार्यता.

अवश्यबुद्धि–द्धी स्त्री. आस्था; अगत्य; कळकळ; आसक्ती; अपेक्षाबुद्धी; आवड; अमुक गोष्ट अमुक कार्यार्थ आवश्यक आहे अशी समजूत. [सं.]

अवश्यभाविता स्त्री. अपरिहार्यता; अनिवार्यता; टाळता येणार नाही अशी, अटळ अशी स्थिती. [सं.]

अवश्यभावी वि. १. खचित – खास होणारे; खात्रीचे; निश्चित; अचूक. २. अपरिहार्य.

अवश्यमेव क्रिवि. खात्रीने; जरूर; अगदी खचित – खास; अवश्यच; निःसंशय; निखालस. [सं.]

अवश्रब्ध वि. सेकंदाला १६ आवर्तापेक्षाही कमी कंपनसंख्या असलेल्या व म्हणून मानवी श्रवणक्षमतेपेक्षा खालच्या पातळीवर असणाऱ्या (ध्वनिलहरी). [सं.]

अवश्रेणिक वि. सामान्य श्रेणीचा; खालच्या श्रेणीचा. [सं.]

अवष्टब्ध वि. १. बांधलेला; गुंडाळलेला; प्रतिबद्ध; अडवलेला; थांबवलेला; थोपवलेला; अडथळा केलेला. २.(शब्दश: व ल.) आधार दिलेला; तोललेला. पहा : **अवष्टंभ** ३. जवळचा; जवळ आलेला. ४. नेट धरणारा; स्थिर. ५. गर्विष्ठ. ६. पक्षाघात झालेला. [सं.]

अवष्टंभ पु. १. अडथळा; अटकाव; अवरोध; खोळंबा; हरकत. २. टेका; आधार; आश्रय; आसरा. ३. (ल.) कृपादृष्टी; दया; मदत; पाठिंबा. ४. अहंकार; गर्व; आढ्यता : 'येर अवष्टंभु जो आघवा । तो आरूढोनि मद्‌भावा ।' – ज्ञा ९.४१४. ५. अष्टसात्त्विक भावांच्या ऊर्मी , फुंज : 'आपण पां करूनि स्वयंभु । बुझविला अवष्टंभु । संजयें तेणें ।।' – ज्ञा १८.१६२२. ६. मलावरोध ७. (ज्यो.) आपल्या वार्षिक भासमान गतीत सूर्य ज्यावेळी आकाशीय विषुववृत्तापासून दक्षिणेला जास्तीत जास्त अंतरावर असतो ती वेळ. [सं.]

अवस–औस स्त्री. अमावास्या. [सं. अमावास्या] (वा.) **अवसेस पुनवेस येणे, घडणे** – केव्हातरी प्रसंगवशात येणे; एखाद्या वेळी, अधूनमधून येणे.

अवस, औस स्त्री. १. रात्रीचा – मध्यरात्रीच्या पूर्वीचा भाग : 'न म्हणे अवसीं पाहाटी । – ज्ञा १३.२९. २. पहाट; उष:काल, अरुणोदय. (नेहमी सप्तमीत प्रयोग) अवसपहाट असा सामासिक शब्दही रूढ आहे. पहा : **अवशी** [सं. उषसि]

अवसणे अक्रि. अवतरणे; प्रवेश करणे; अंगात येणे : 'तेथे अवसली गिरिजा । सिद्धी पावेचि काजा । म्हणोनि तपे दुजा । केला तपोवनीं ।।' – कालिका ५.४२. [सं. आ + विश्]

अवसति क्रिवि. अकस्मात; एकाएकी.

अवसन्न वि. १. संपलेले. २. अयोग्य. ३. नष्ट; मृत. [सं.]

अवसर पु. १. रिकामा वेळ; अवकाश; फुरसत. २. योग; संधी; प्रसंग : 'अवसर मदनाला तोच अत्यंत फावे ।' – सारुह २.६४. २. योग्य काळ; योग्य वेळ, समय; सोईस्कर वेळ (कोणत्याही कार्याची); हंगाम. ३. जागा; स्थान. ४. संचार; वारे; घुमारा : 'दुसऱ्या दिवशीं श्री वेताळाचा अवसर येत असे' – भारत मित्र फेब्रु. १९२५.३०. [सं.]

अवसर पु. स्त्री. घाई; तातडी. [ता. अवसरम]

अवसरणी स्त्री. १. आकाशवाणी : 'अवसरणी वाचा झाली ।' – वसा ६३. २. एखादा विचार किंवा बेत करीत असतां दुसऱ्याचे साहजिकच बोलणे ऐकून, ते आपल्या मनातील विचारास लागू करून घेऊन व आपल्या मनातील कार्यास जोडून शंकानिवारण किंवा अनुमान किंवा तदनुरूप वर्तन करतात, असे त्या बोलण्यातील शब्द. ३. लौकिक वार्ता; भाकित; होरा (क्रि. काढणे, निघणे). ४. अफवा; बातमी; वदंता. [सं. अवसरवाणी; अशरीरिणी]

अवसरणे अक्रि.१. झुरणीस लागणे; खंत घेणे. २. कमी होणे; ऱ्हास पावणे. (ना.) [सं. अव + सृ]

अवसरमाता स्त्री. अंगात येणारी जागृत देवता : 'अवसरमाता चोपडाई करी धावणें ।' – ऐपो ३३४.

अवसरिणी स्त्री. गर्भितार्थ काढून दाखवणारी; वेळ सांगणारी : 'चंद्रहंसा अवसरिणी.' – रुस्व १४. [सं.]

अवसरी स्त्री. १. अडचण; अडथळा; हरकत; शंका : 'माझी अवसरी ते फेडी । विजयाची सांग गुढी ।।' – ज्ञा १४.४१०. २. अभाव; उणीव : 'पै मानसीचि जरी । अहिंसेची अवसरी । तरी कैंची बाहेरी । ओसंडेल ।।' – ज्ञा १३.२९७. ३. अवकाश; जागा; अवस्थिती; स्थान : 'अनुभव हा ठाव वरी । आपुलीची अवसरी ।।' – अमृ ५.६२. [सं. अव + सृ]

अवसरी पु. वेळ दाखविणारा; घड्याळजी : 'इशानु अवसरी । कुबेरू भांडारी । इंदु हडप धरी । आंगाजवळी ।।'– शिव ४९.[सं. अवसर]

अवसरी स्त्री. भूतबाधा : 'अवसरीं घेतलें'– ६.५.

अवसरोक्ति–क्ती स्त्री. समयस्फूर्तीचे भाषण. [सं.]

अवसरोचित वि. समयोचित; यथाकाळ : 'मग अवसरोचित भोगावे । भोग सकळ ।' – ज्ञा २.१८८. [सं.]

अवसर्पिणी स्त्री. खाली येणे; एक प्रदीर्घ कालावधी (जैन) : 'बारा भाग अवसर्पिणी अवस्थेचे धरतात.' – युगान्त २००. [सं.]

अवसऱ्या वि. ज्याच्या अंगात संचार झाला आहे असा; अंगात आणणारा –देवऋषी, भगत. [सं. अवसर]

अवसात क्रिवि. एकदम; एकाएकी; अकस्मात : 'पाठीं अवसात ये चेवो । तै ते अवघेचि होय वावो ।' – ज्ञा ६.६९.

अवसाद पु. १. श्रम; थकवा; ग्लानी; कळमळ. २. औदासिन्य; विषाद; खिन्नता. २. खाली बसणे; (शाप.) साका; एखाद्या द्रव्याच्या तळाशी साचलेला गाळ, गदळ इ. ३. कमी होणे; ऱ्हास; अपकर्ष. ४. नाश. ५. अखेर; समाप्ती. [सं.]

अवसादन न. (भूशा.) गाळ खाली बसणे; एखाद्या द्रव्यातील अविद्राव्य पदार्थ खाली साचणे. [सं.]

अवसादनचक्र न. (भूशा.) गाळ साचण्याचे चक्र; नदी आपल्या पाणलोटाच्या क्षेत्रातून खालील प्रदेशात खूपसा गाळ (माती) वाहून नेते, त्या मातीचे दर वर्षी एकमेकांवर स्तर साचतात, त्यांचे चक्र. [सं.]

अवसादन प्रवृत्ति स्त्री. हीन, वाईट प्रवृत्ती.

अवसादशास्त्र न. (भूशा.) गाळापासून तयार झालेल्या स्तरित खडकांचा अभ्यास. [सं.]

अवसादी खडक पु. (भूशा.) गाळापासून बनलेला खडक.

अवसान न. १. अंत; शेवट; समाप्ती; अखेरी : 'त्या ध्यानाचे परिस अवसान । चैतन्य धन पावावें ।।' – एभा १३.९७. २. (ल.) मृत्यु; मरण; नाश : 'वैद्याचे कार्य काय अवसानी ।' – मोभीष्म ११.१४९. ३. खंड; विराम; तहकुबी; विश्रांती; खाडा; अवसाय. ४. (संगीत.) विराम; विश्रांतिस्थान; विरामचिन्हे खुणा (पदांवर). ५. धैर्य; हिंमत; धाडस; मनोधैर्य; प्रसंगावधान; आवेश; दम; धमक; उत्साह; हिय्या : 'परि हे अनावर आवरिता आवडि । अवसान तें घडी पुरों एकीं देत नाहीं ।।' – तुगा ४५८. (क्रि. धरणे, खचणे, सुटणे, गळणे, फुटणे).

६. जोर; शक्ती; सामर्थ्य; प्रयत्न; परिश्रम; ताण; ओढ; नेट; कष्ट; भर; शक्तिप्रयोग; दम : 'या मतावर श्रीधरपंत वारंवार फार अवसान देतील' – आगर ३.१४३. ७. ऐनवेळ; ऐनप्रसंग; आणीबाणीची वेळ; अडचणीचा प्रसंग. (क्रि. साधणे, सांभाळणे). ८. संधी; प्रसंग; योग. ९. आवेश; उत्साहाची घटका; विकाराची उत्कटता; मनोवृत्तींचा क्षोभ; माज; मस्ती. १०. खोटा डौल, आव. ११. (चित्र) बैठक; अवस्थान; स्थिती; आसन : 'नाना प्रकारचीं अवसानें माणसास काय, जनावरांस काय, देण्याची त्यांची मोठी खुबी असे.'– प्रति आत्म ३३६. [सं.] (वा.) **अवसानात येणे, असणे** – आटोक्यात, आवाक्यात असणे. **अवसानातून जाणे –** सामर्थ्याबाहेर, आटोक्यातून जाणे; हातातून निसटणे. **अवसान तुटणे –** धीर खचणे : ' ही बातमी ऐकून सर्व मराठ्यांचे अर्धे अवसान तुटले.' – स्वप २७. **अवसान देणे –** धीर देणे : 'आपण मातुःश्री यास अवसान देऊन यत्न करणें तो करावा' – ऐलेसं २७०३.

अवसानघात पु. मनोधैर्य नाहीसे करणे, नाहीसे होणे; उत्साह कमी करणे. [सं.]

अवसानघातकी वि. आणीबाणीच्या वेळी निराश करणारा; पाहिजे त्यावेळी काम न करून घात करणारा; गरजेच्या वेळी उपयोगी न पडणारा. [सं.]

अवसानी वि. प्रसंगावधानी; प्रसंगी उपयोगी पडणारा; आणीबाणीच्या वेळी तत्पर, सिद्ध असणारा; धारिष्ट्यवान. [सं.]

अवसाफ स्त्री. १. स्तुती; प्रशंसा; देणग्या. २. अब्रू किंवा लौकिक. [फा. असफ्चे अव.]

अवसाब पु. दरारा; धाक; ख्याती. (व.) [फा. अवसाफ्]

अवसामान्य वि. (मानस.) सामान्यांहून वेगळा; सामान्यांहून कमी; मानसिक विकृती असलेला; मानसिकदृष्ट्या अपंग; मनोदुर्बल.[सं.]

अवसाय पु. १. बंद होणे; उपरम; विराम; थांबणे. २. अंत; शेवट; अखेरी; समाप्ती. [सं.]

अवसायक पु. निस्तारक; समापक.

अवसार वेळ; प्रसंग; योग. पहा : **अवसर**

अवसांद्र वि. (रसा.) विरल, संहत नसलेले. [सं.]

अवसित वि. १. संपवलेले; पुरे केलेले; पूर्ण झालेले. २. समजलेले; नक्की जाणलेले; अवगत. ३. चांगले शिजविलेले; पक्क झालेले. ४. निश्चित; ठाम केलेले; ठरविलेले. ५. बांधलेले. ६. साठविलेले (धान्य वगैरे). ७. गत; गेलेले. [सं.]

अवसिंचन न. पाटाचे किंवा कालव्याचे पाणी देणे. [सं.]

अवसी पहा : **अवशी**

अवसुती वि. १. गैर; भलतेच; अव्यवस्थित; विस्कळित; सैल; गोंधळलेले; घोटाळ्याचे (काम, कारागिरी). २. ओबडधोबड किंवा आडमुठे काम करणारा; अडाणी; अजागळ. [सं. अव + सूत्र]

अवसुत्या पु. अवसुती माणूस; अडाणी माणूस; अडाणी इसम; अव्यवस्थितपणे काम करणारा (माणूस).

अवसूद–त वि. नेमस्त; प्रमाणशीर; बेताचा; मर्यादित.[फा. औसत]

अवसेक पु. १. शिंपडणे. २. तुषार. ३. (वै.) फासणी टाकून रक्त काढणे. [सं.]

अवस्ता–अवस्तू–अवस्तूक–अवस्थ–अवस्था क्रिवि. १. एकदम; एकाएकी; अकस्मात; गैरसावध असता. २. एकंदरीने; पूर्णपणे; अगदी; कधीही; चुकून देखील; बिलकूल.

अवस्तु, अवस्तू न. १. नास्तित्व; वस्तूचा अभाव . २. अवास्तवत्व; खोटेपणा; भ्रामकपणा; शुष्कपणा; पोकळपणा. ३. कुचकामाची वस्तू किंवा गोष्ट. [सं.]

अवस्थ पु. (ग.) विशिष्ट संदर्भातील स्थान दर्शविण्यासाठी मूळ राशीच्या पुढे जोडावयाचा अंक किंवा अक्षर. [सं.]

अवस्था स्त्री. १. स्थिती; दशा; टप्पा; प्रसंग; प्राप्तकाल; हवाल. २. उत्कंठा; आवड; घटका; चिंता; काळजी; हुरहुर; आशा; छंद; वेध; नाद; तन्मयता : 'येरीकडे राजकुमारी । अवस्था लागलीसे भारी ।'– एरुस्व ५.४२. [सं.]

अवस्था चतुष्टय न. मानवी आयुष्याच्या चार अवस्था, पर्याय, काल. (बाल्य, पौगंड, तारुण्य, वार्धक्य किंवा बाल्य, तारुण्य, मध्य, वृद्ध.) [सं.]

अवस्थातीत वि. मानवी जीवितातील अवस्थांच्या पलीकडे गेलेला; मुक्त; ब्रह्मामध्ये विलीन झालेला. [सं.]

अवस्थात्रय न. १. जागृती, स्वप्न, सुषुप्ती : 'अवस्थात्रय तिन्ही लोक' –ज्ञा १८.१३०. २. बाल्य, तारुण्य, वृद्धत्व. ३. सात्त्विक, तामस व राजस अशा अवस्था : 'किंबहुना अवस्थात्रया । हें अधिष्ठान धनंजया ।'– ज्ञा १८.३२०.

अवस्थाद्वय न. मानवी जीविताच्या दोन अवस्था – १. पूर्वावस्था (बाल्य, यौवन) व उत्तरावस्था (प्रौढत्व, वार्धक्य). २. जागृतावस्था व सुप्तावस्था; जागृती–निद्रा. ३. आयुष्याच्या दोन स्थिती – सुख, दुःख. [सं.]

अवस्थान न. १. राहण्याची जागा, ठिकाण; वसतिस्थान; वास. २. राहण्याची, असण्याची रीत. ३. पदार्थाची स्थिती, पद. ४. अस्तित्व; वसती; गुप्तवास : ' न करिता मंथन । काष्ठीं अवस्थान । जैसें कां हुताशन सामर्थ्याचें ।' – अमृ ७.५९. ५. एक, सहा, दहा महिने मुक्काम. (महा.अवस्थान– एक ते बारा वर्षे मुक्काम.) : 'द्वारावतिए पाताळ गुंफे अवस्थान.' – स्थापो १. [सं.]

अवस्थापणे सक्रि. ठेवणे : 'लीलेने द्विडिभांचा न मदअवस्थापिता महात रणीं ।'– मोभीष्म २. २. [सं. अवस्थापन]

अवस्थापन १. घट्ट बसविणे. २. निवासस्थान. [सं.]

अवस्थाभेद पु. जीवात्म्याच्या निरनिराळ्या अवस्था; जागृती, स्वप्न, सुषुप्ती या तीन अवस्था; पहिली विष्णूची व सत्त्वगुणाची, दुसरी ब्रह्मदेवाची व रजोगुणाची, तिसरी शिवाची व तमोगुणी. ह्यांना अनुक्रमे विश्व, तेजस व प्राज्ञ अशाही संज्ञा आहेत. या खेरीज तुरिया व उन्मनी अशाही दोन अवस्था आहेत. [सं.]

अवस्थावेच पु. विरहावस्थेमुळे होणारी देहावस्था : 'जऱ्ही अवस्थावेचु जाला अंगा' – नरुस्व ६५३.

अवस्थित वि. १. स्थल-काल व्यापक; वास केलेला; राहिलेला; थांबलेला; बसवलेला. २. स्थिर; बळकट; मजबूत; पक्का. [सं.]

अवस्थिति-ती स्त्री. १. राहणे; वास करणे; मुक्काम करणे; नांदणे. २. वसतिस्थान; राहण्याचे ठिकाण; स्थान; स्थळ; स्थिती; अवस्था.

अवस्पर्शिका स्त्री. (ग.) स्पर्शिका रेखाकृतीस (वर्तुळ, विवृत्त, अन्वस्त, अपास्त) ज्या बिंदूत स्पर्श करते, तेथपासून ती अक्षास ज्या बिंदूत मिळते त्या बिंदूपर्यंतच्या तिच्या खंडाचा अक्षावरील लंबप्रक्षेप म्हणजे स्पर्शित बिंदूची अवस्पर्शिका. [सं.]

अवस्वर पु. १. वेळ; प्रसंग; क्षण. पहा : **अवसर** : 'ऐसे विवरौनियां श्रीहरी । म्हणितलें तेया अवस्वरीं ।'-ज्ञा ६.१५२. २. संपादणी प्रयोग : 'अवस्वरू आईकिला'-गोप्र १५४.३.पूजेचा सोहळा : 'श्रीप्रभूचा ठाई अवस्वरू करावा'- लीचपू १५५. ४ अध्याय; प्रकरण. ५. संभोग सुख : 'रंभा आपुला अवस्वरू मागावेया आली'- श्रीच ५५.

अवस्वरी पु. जासूद : 'तव अवस्वरीए जुहारिले'- रुस्व १२७.

अवहार पु. १. एकत्र जमवणे; गोळा करणे; गुंडाळणे. २. उपसंहार; समारोप. ३. तहकुबी; खंड. (युद्धादिकांचा) मुदतीचा-तात्पुरता तह; सावधिक संधी. ४. मोठ्या सैन्याचा आळा, पसारा. [सं.]

अवहित वि. १. हजर; तत्पर; सावधान; सादर; अवधानी; लक्ष दिलेला. २. ठेवलेला; जोडलेला. ३. प्रख्यात. [सं.]

अवहित्या स्त्री. १. शरीरावर हर्षक्रोधादी विकार-भाव दृग्गोचर होत असता ते बळेच लपवून ठेवणे; खरे रूप झाकून ठेवणे; लपवणे; झाकणे. २. (ल.) कपटी व्यवहार; ढोंग. [सं.]

अवहिम वि. हिमनदीच्या तळाशी असणारा गाळ. [सं.]

अवहेलणे, अवहेळणे उक्रि. हेटाळणी करणे : 'द्विजाची मर्यादा तदपि अवहेळूंच न शके' - सारुह ५.७०. [सं. अवहेलन]

अवहेलन-ना न. स्त्री. (विप्र. अवहेळणा) हेटाळणी; अव्हेर; तिरस्काराची, अपमानाची वागणूक; अनादर; अप्रतिष्ठा; तुच्छता; टर. [सं.]

अवळका पु. अपयश : 'अवळका करुनि शेवटी ।'- भाए ३६५. [सं. अ + बल]

अवळचवळ क्रिवि. १. अर्धवट, अपूर्ण-अव्यवस्थितपणे. २. अर्धवट चावून.

अवळबंधा स्त्री. निवारण; मनाई; आकलन; नियमन; नियंत्रण; दाब; गवसणी. (क्रि. करणे, लावणे, मांडणे, होणे.)

अवळसर वि. १. किंचित, काहीसे घट्ट; मजबूत. २. किंचित बारीक; अरुंद; चिंचोळे; किडकिडीत. ३. जरासे आखूड.

अवळाअवळी स्त्री. बांधाबांधी; आवराआवरी; सैन्याची कूच करण्याच्या वेळची तयारी; प्रवासाची तयारी. [सं. आ + वल्‌चे द्वि.]

अवळ्याबंब वि. अगडबम्ब; गलेलठ्ठ; ठोंब्या.

अवक्षयण न. मूल्य; ऱ्हास; घसारा.

अवक्षारण न. १. उपनयनातील एक विधी; गुरूने आपल्या ओंजळीतील पाणी बटूच्या ओंजळीत घालणे, ओंजळ धुणे. २. (स्था.) क्षार नाहीसा करणे; क्षार काढून टाकणे. [सं.]

अवक्षिप्त वि. १. खाली टाकलेला; फेकलेला. २. उपरोधाने झोंबेल असे बोललेला. २. निंदित; तिरस्कृत. [सं.]

अवक्षेप, क्षेपण पु. १. (रसा.) एखाद्या विक्रियाकारकामुळे एखादा घन किंवा द्रव पदार्थ अविद्राव्य झाल्याने विद्रवातून बाहेर पडून, तळाशी साचणे. अशा रीतीने एखाद्या द्रावणात मिसळलेली वस्तू घनीभूत कणाच्या स्वरूपात वेगळी करण्याची प्रक्रिया करणे. २. खाली टाकणे; फेकणे. ३. टोमणा; उपरोधी भाषण; उलट बोलणे. [सं.]

अवक्षेपक पु. (भौ.) अवक्षेप तयार करण्यास मदत करणारा मध्यस्थ. उदा. कापराच्या अल्कलीयुक्त द्रावणापासून कापूर वेगळा करणारा पदार्थ, पाणी. [सं.]

अवज्ञा स्त्री. आज्ञा न मानणे; आज्ञाभंग; अनादर; अवमान; तिरस्कार; अपमान; हेलना. (क्रि. करणे) : 'जे सामान्यत्वें लेखिती । अवज्ञा करूनि देखिती ।'- ज्ञा ३.१९५. [सं.]

अवज्ञात वि. अनादराने, तुच्छतेने वागविलेला; ज्याची अवज्ञा केली आहे असा. [सं.]

अवंकण, अवंकणी स्त्री. दुसऱ्या मळणीच्या वेळचे धान्य; अशा धान्याची रास; फोल धान्य : 'अवंकणाचा राशि'- ज्ञा ९.४५.

अवंकणी स्त्री. अटकळ; आकलन : 'तऱ्ही उन्मेखाचिये पेठे । गुणा अवंकणी भरीन बुद्धीची सार्टे ।।' - ज्ञा १४. पहा : **अवाका**

अवंगणी स्त्री. खोळंबा; थांबणे. पहा : **अवंगणे**

अवंगणे वि. अक्रि. थांबणे; खोळंबणे; तिष्ठत राहणे; वाट पाहणे; मार्गप्रतीक्षा करीत राहणे. [सं.]

अवंचक प्रामाणिक; न फसवणारा : ' ऐसा अवंचक वदोनी नृपाल आला '- नल ४४. [सं.]

अवंचकपण-णा न. पु. फसवणुकीचा अभाव; कपटीपणाचा अभाव; चोख व्यवहार : 'धान्य ठेविले त्वां सांठवून । ते देवालयाचे कामा लावून । अवंचकपणें सर्वार्थी ।।'-मो को. [सं.]

अवंजा-औजा पु. भात लावण्याचा हंगाम. (को.)

अवंतण-णे-अवंता न. १. आमंत्रण; बोलावणे. (क्रि. देणे, सांगणे, करणे) : 'जन्ममरणासी अवतणें । दीधलें तेणें सर्वथा ।' -एरुस्व १२.३८. २. अक्षता टाकून आवाहन करणे; विधिपूर्वक बोलावणे; अभिमंत्रण करणे.पहा : **आवतन** [सं. आमंत्रण]

अवंतणे क्रि. आमंत्रण देणे; बोलावणे; पाचारणे : 'भुजंगगृही जो करी वास । त्याणें अवंतिले मृत्यूस ।।'- जै ४१.३. [सं. आमंत्रण]

अवंदा क्रिवि. १. यंदा; चालू साली; औंदा. (ग्रा.) २. सध्या; सांप्रतकाळी : 'अवंदाचा काळीं । मोटकी राणीव सांसीनिली ।'- शिव ४८१. ३. (हेट.) पहा : **अवगु** [फा. आयन्दा]

अवंध्य वि. वन्ध्य नसलेला; लाभदायक; फलदायक; फायदेशीर; नफ्याचा; मिळकतीचा; हिताचा; उपयोगी. [सं.]

अवा पु. (विप्र.) पहा : **आवा**

अवाई स्त्री. १. आवई; कंडी; भुमका; खबर; गप्प : 'जनिं वनिं पसरे, राक्षसीची अवाई'-आपू ४३. २. प्रसिद्धी; प्रख्याती : 'धर्मराज श्रीमंत धन्याची त्रैलोक्यामध्ये अवाई'- ऐपो २०२. (वा.) **अवाई पडणे –** बातमी पसरणे.

अवाईतवाई स्त्री. संकट : 'अवाई तवाई शिपाई लोकांवरी येऊन पडतच आहे' – खास ७.३२४६. [सं. आपद]

अवाक क्रिवि. १. खाली; अध:प्रदेशाकडे. २. खाली तोंड असलेला. (वा.) **अवाक होणे**–चकित, स्तब्ध होणे. [सं.]

अवाकणे अक्रि. १. विचार करणे; मनन करणे; मनात आणणे; चिंतन करणे. २. कांकू करणे; डगमगणे; आशंकणे. ३. योजणे; बेत करणे; हेतू असणे : 'मनांमाजि अवांकिलें सर्व कांहीं ।'– राक ४.३. ४. अंदाज करणे; अटकळ करणे; कल्पना होणे; तर्क बांधणे.

अवाकणे अक्रि. अतिपिकणे; अविकणे. (कु.)

अवागणे अक्रि. वाईट मार्गाला लागणे. (कु.)

अवागमे क्रिवि. समजेल अशा रीतीने : 'हे वाच्य म्हणौनि बोलिजे । कां अवागमे आइकिजे ।'– ज्ञा १८.१३४२.

अवाङ्मुख वि. लाजेने, शरमेने मान खाली घातलेला; निराश; खाली पाहणारा. [सं.]

अवाची स्त्री.दक्षिण दिशा. [सं.]

अवाचीन वि. दक्षिणेकडील, दक्षिणेसंबंधी. [सं.]

अवाचे–च्या–सवा क्रिवि. अतिशय; लांबलचक; प्रमाणाबाहेर; वाटेल तितके; भलते; अवाढव्य (क्रि. बोलणे, खाणे, वाढणे, खर्च करणे.)

अवाच्य वि. १. उच्चारण्यास – सांगण्यास कठीण,अयोग्य; बोलण्यास अयोग्य : 'अवाच्य ते टाळी । जीभ चि गा ।' –ज्ञा १४.२०९. २. अवर्णनीय; वर्णन करण्यास कठीण; अकथनीय. ३. विरुद्ध बोलता न येण्यासारखे; अनिंद्य. [सं.]

अवाजवी वि. गैरवाजवी; अयोग्य. [फा. वाजिब]

अवाजी स्त्री. अवा; शूद्र स्त्रीला सन्मानार्थी बोलावण्याचे संबोधन (बाई, आजी याप्रमाणे). [का. अव्वा +जी]

अवाट स्त्री. आडवाट.
वि. आडमार्गाने जाणारा. [सं. अ+वर्त्मन्= वाट]

अवाटा पु. मर्यादित केलेली जागा; ओटा. (बे.)

अवाठा, अवाड न. घराभोवतालची बंदिस्त जागा; आवार; अंगण; पटांगण; परसू. [सं. आवार]

अवाडाव स्त्री. १. अमार्गी, कुमार्गी वर्तन; सैन्याचा, लुटारूंचा हल्ला; त्यांनी केलेली नासधूस, जुलूम, जबरदस्ती, जाळपोळ. २. खोडसाळपणाचे कृत्य; लहान मुलांच्या खोड्या. ३. आटोका; पकड; मिठी (सप्तमी विभक्तीत प्रयोग).

अवाडू वि. वाव, रीघ नाही असे : 'त्यागा भोगा होय अवाडु ।' – भाए १४१.

अवाढवी पहा : **अवाडाव** : 'मुलखांत अवाढवी सर्वथा होऊं न द्यावी'– मराआ ३७.

अवाढव्य वि. फार मोठे; विशाल; अचाट; विस्ताराचे; राक्षसी; भयंकर; विपुल. (इमारत, शरीर, जंगल, ओबडधोबड मोठा पदार्थ, वस्तू.) [सं. अव +वृध्]

अवात वि. निर्वात; निवांत.
न. शांतता; निवांतपणा. [सं. अ+वात]

अवात न. १. मोठे वादळ; जोराचा वारा; तुफान. २. एकाएकी प्राप्त झालेले मोठे संकट, अरिष्ट, आपत्ती. [सं. अव+ वात]

अवापन न. संपादन करणे; मिळवणे; प्राप्ती; मिळकत.

अवाप्त वि. १. मिळविलेला; संपादन केलेला; ज्याने मिळविले आहे असा. [सं]

अवाप्तकाम वि. ज्याची इच्छा तृप्त झाली आहे असा : 'श्रीकृष्ण अवाप्तसकळकाम ।' –एभा १.२९६. [सं.]

अवाप्ति–प्ती स्त्री. १. मिळकत; लाभ; संपादणूक. २. नव्याने सामील करणे; नोंद करणे. [सं.]

अवाप्ति अनवाप्ती; अवर्षण : 'पर्जन्याच्या अवाप्तीने महालची बाकी राहिली नाही'– ऐलेसं ४७१८.

अवाप्तिक्रमांक पु. (ग्रं.) ग्रंथालयात नव्याने दाखल झालेल्या पुस्तकास दिलेला नोंदणी क्रमांक. [सं.]

अवाम पु. अव. जनता; सर्वसामान्य लोक. [फा.]

अवार क्रिवि. अलीकडील किंवा जवळच्या बाजूला. 'तवार' या शब्दाशी योजना. (ग्रा.)[सं.अवार = अलीकडील किनारा, बाजू.]

अवार वि. मोठे; अफाट; अपार. [सं. अपार]

अवारित वि. प्रतिकार, अडथळा न केलेले; हरकत न केलेले; अप्रतिबद्ध. [सं. अ+ वृ = प्रतिबंध करणे.].

अवारू, आवारू वि. दुसरा; येरू : 'ऐसा न लागे त्याचा पार । मग आवारू जोडूनिया कर ।' – भावि १८.९३. [सं. अवर = दुसरा]

अवार्थ वि. ज्याचे निवारण करता येत नाही असे; ज्याला प्रतिबंध करता यावयाचा नाही असे; अनावर. [सं. अव+वृ]

अवासवा पहा : **अवाचेसवा**

अवास्तव वि. भरमसाट; वस्तुस्थितीला सोडून असलेला; न पटणारा; खोटा; भलताच. [सं.]

अवाहक वि. (भौ.) विद्युत, उष्णता यांचे वाहक नसलेले (पदार्थ). उदा. लाकूड, लोकर इ. [सं.]

अवाही वि. मशागत न करता लागवड केलेले. पहा : **अढाऊ** ३.(व.)

अवाळू–ळे न. गळू; चामखीळ. पहा : **आवाळू** : 'काया सुंदर गौरवर्ण भाळी अवाळें असे ।'– सप्र २.१८७. ३१.

अवाक्षर न. १. वाचण्यात, बोलण्यात, लिहिण्यात निघालेले भलते अक्षर; बोलण्यात, लिहिण्यात चुकी–प्रमाद; अशुद्ध उच्चार. २. एकही अक्षर; शब्द; आवाज; ध्वनी; उद्गार; चकारशब्द : 'तू दुसऱ्या कोणाजवळ अवाक्षर बोललास तर ठार मेलास म्हणून समज'– उष:काल. ३. अपशब्द; निंदायुक्त, अभद्र, शिवराळ भाषा; दुर्भाषण. शेवटच्या दोन अर्थी नकारात्मक उपयोग. [सं.]

अवांग न. (शरीराचा) नाजूक भाग; मर्मस्थान. (क्रि. अवांगी लागणे, पडणे, मारणे). [सं. अव+अंग]

अवांच्छित वि. नको असलेला; इच्छा न केलेला : 'आणि एका अवांच्छित सामाजिक प्रक्रियेला सुरुवात झाली.'– चंद १२७.

अवांछनीय वि. नको असलेला; अनिच्छित; इच्छा करू नये असा; लोभ न करण्याजोगा. [सं.]

अवांझ वाण न. अनेक मुले असलेल्या बाईला मूल नसलेल्या बाईने

द्यावयाचे वाण : 'एका बाईने मुद्दाम येऊन बायाला अवांझ वाण अर्पण केले.' -माजी ८.

अवांतर न. दंगा किंवा स्वारी : 'त्या उपरी ताम्राचे (मुसलमानांचे) अवांतराकरिता भोगवटा तुटला आहे.'-मासपमा १६८.

अवांतर वि. १. इतर; दुसरा; बाकीचा; उरलेला (भाग, संख्या).२. मुख्य विषयाला सोडून; किरकोळ. ३. गौण; अनिश्चयात्मक; विवक्षित सदरात, प्रकारात न येणारा; किरकोळ. [सं.]

अवांतर कार्य न. निराळे काम; किरकोळ काम. [सं.]

अवांतर खर्च पु. आडखर्च; इतर खर्च.

अवांतर प्रलय पु. (तत्त्व.) गौणप्रलय; न्याय वैशेषिक दर्शनानुसार महाप्रलयाव्यतिरिक्त प्रलय; खंडप्रलय. [सं.]

अवांतर प्राप्ति-प्ती स्त्री. किरकोळ मिळकत; आड मिळकत. [सं.]

अवांतर भोजन न. पाहुण्यांना, अतिथींना भोजन; कुटुंबातील माणसांशिवाय इतरांना भोजन घालणे. [सं.]

अवांतरवाचन न. (शिक्षण.) पाठ्यपुस्तकांव्यतिरिक्त वाचन; नेमलेल्या ग्रंथाव्यतिरिक्त इतर साहित्याचे वाचन. [सं.]

अवि पु. १. मेंढा. २. कुंपण.

अविकणे अक्रि. उतरणे; अतिशय पिकणे; पिकून बिघडणे; नासणे (फळ). [सं. अति + पच्]

अविकल्प वि. विकल्परहित; निश्चित; अपरिवर्तनशील; पर्याय नसलेले. [सं.]

अविकसित वि. मागासलेला; विकास न झालेला; अप्रगत. [सं.]

अविकळ वि. १. अखंड; संबंध; संपूर्ण : 'तेथें भागवत धर्म हे सकळ शिकावे अविकळ अनन्यश्रद्धा ।'-एभा ३.६१४. २. व्यवस्थित; निर्दोष : 'त्रिषवण त्रिकाळ । पूजा करितां अविकळ । भजोनि जिंकिला कळिकाळ ।' - एभा ६.१२१. ३. विकाररिहत; स्थिर; दृढ : 'तैसी कर्मे करितां सकळ । सदां अविकळ योगिया ।' - एभा ८.४३. ४. अव्यंग; ज्यांची गात्रे सुदृढ आहेत असा. [सं. अ + विकल]

अविकार वि. विकाररहित; निर्दोष : 'बोलणें जें अविकार । तें सत्य येथें ।।'- ज्ञा १६.१२४. [सं.]

अविकारक वि. (ग.) चलांच्या कोणत्याही किमतीसाठी सत्यच असणारे समीकरण. उदा. (क्ष + य)^{२} = क्ष^{२} + २ क्षय + य^{२}. 'क्ष' व 'य' यांच्या कोणत्याही किमती असल्यातरी वरील समीकरण सत्य आहे, म्हणून ते 'अविकारक' होय. [सं.]

अविकारी, अविकार्य वि. १. विकृती न पावणारे; फरक, बदल न होणारे; निर्विकल्प; नित्यसम. २. नाश, ऱ्हास न पावणारे. ३. (व्या.) अव्यय; ज्यास लिंग, वचन, विभक्ती लागत नाही असा. [सं.]

अविकासी पांडुरोग पु. (वै.) अस्थिमज्जेसारख्या (बोनमॅरो) रक्तोत्पादक इंद्रियाच्या सदोष कार्यामुळे निर्माण होणारी रक्ताची कमतरता. हा दोष उत्तेजक पेयांच्या सेवनाने निर्माण होतो असा समज आहे.

अविकृत वि. १. रूपांतररहित. २. विकार न पावणारा; न बदलणारा : 'व्यक्तीसी अतीतु । अनादि अविकृतु । सर्व रूप ।।'- ज्ञा २.१५०. ३. विकृत नसलेला; नैसर्गिक; स्वाभाविक; सहज. [सं.]

अविक्रिय वि. १. विकाररहित : 'म्हणोनि कैंचे अंश अविक्रिया । एका मज ।'- ज्ञा १५.३३७. २. अक्रिय; क्रियाशून्य. [सं. अ + वि + कृ]

अविक्रिया, अविक्री स्त्री. १. विकार; विकृती; बिघाड; दुखणे; असमाधान. २. किळस; वीट; ओकारी; कंटाळा; शिसारी. [सं.]

अविक्रेय वि. विक्री न करता येण्याजोगा; विक्रीस अयोग्य. [सं.]

अविघात वि. अविरोधी; अडथळ्याविना; मुक्त; बाधारहित.[सं.]

अविघ्नकलश पु. एक मृत्तिका पात्र. पांढरा रंग देऊन यात अक्षता सुपाऱ्या, हळकुंड घालतात. वर झाकण ठेवून त्यावर दोरा गुंडाळतात. हे पात्र देवकाच्या सुपाऱ्यांत ठेवतात. यास अविघ्नकलश असे म्हणतात. यात अविघ्नक संज्ञक गणपतीचे अधिष्ठान असते.[सं.]

अविचल वि. स्थिर. [सं.]

अविचलित वि. स्थिर; न डगमगलेला. [सं.]

अविचार पु. अविवेक, विचाराभाव; दुर्लक्ष; अज्ञान; वेडेपणा. वि. पहा : **अविचारी** [सं.]

अविचारणीय वि. १. विचार न करण्याजोगे; अचिन्त्य; विचाराच्या आवाक्याबाहेरचे : 'मग अविचारणीय तें आंगा । घडोनि जाय ।' - ज्ञा ६.४६७. २. अशंकनीय; शुद्ध. [सं.]

अविचारणे अक्रि. अविचार करणे : 'मग सुमती बोले प्रधान । राया बरवें पुशिलें वर्तमान । अश्व धरिला अविचारून । यासी परिहार एक आहे ।।' - जै २२.४१. [सं.]

अविचारशील पहा : **अविचारी**

अविचारित वि. ज्या बद्दल मनन, विचार केलेला नाही असे; अविचाराच्या लहरीतले; पूर्णपणे आकलन न झालेले : 'हे एकलौतें चराचर । अविचारित सुंदर ।' - ज्ञा १४.११०. [सं.]

अविचारी वि. १. विचार न करणारा; लक्ष न घालणारा, देणारा; अविवेकी; गाफील; असंयमी; तापट. २. गैर कृत्ये करणारा.[सं.]

अविच्छिन्न क्रिवि. १. निरंतर; अव्याहत; एकसारखे; अखंड; सतत. २. तंतोतंत; बरोबर; निव्वळ; यथास्थित; व्यवस्थितपणे; सुंदर रीतीने. वि. अविभक्त; अत्रुटित; अखा; सबंध; सगळा : 'सरकारी सभासदांचे अविच्छिन्न बहुमत सदैव कायम राहील.'- लोटिकेले २.२१६.[सं.]

अविट वि. (विप्र. अवीट) १. अविकार्य; उत्कृष्ट; न विटलेले : 'अविट ज्याची करणी ऐकतां देहप्राण होतो थंडा ।'- होला १४. २. सतत कार्य करणारा; न कंटाळता काम करणारा; दमदार; शूर : 'बापू गोखले केवढे अविट । म्हणे शत्रूची लागली विट ।'- गापो १०४. पहा : **अवीट** ३.ज्याचा वीट येत नाही असे; चिरमधुर.

अविदग्ध वि. मूर्ख; अडाणी; अकुशल. [सं.]

अविद्ध योनि वि. अक्षतयोनी; जिला पुरुषाचा संग झाला नाही किंवा जिचा कौमार्यभंग झाला नाही अशी; अनुपभुक्त. [सं.]

अविद्य वि. अविद्वान; मूर्ख; अडाणी : 'अविद्य सुविद्य न म्हणतां जाण । धरातळीं ब्रह्म ब्राह्मण, त्याचें करूं जातां छळण । कुळ निर्दळण आवश्यक ।।'- एभा १.३ ६४. [सं.]

अविद्यक वि. अविद्येमुळे, अज्ञानामुळे निर्माण झालेला : 'जिवासी

अविद्यक उत्पत्ती ।'– एभा ७.७१.

अविद्यमान वि. हजर नसणारा; अनुपस्थित; नाहीसा झालेला; निर्गत; विनष्ट; मयत; अवर्तमान. [सं.]

अविद्या स्त्री. १. अज्ञान; अजाणपणा : 'हे चिदंश अविद्येमुळे आत्मस्वरूप विसरून आपण जीव असे मानून संसारात पडले.' – शास्त्री को. २. माया; वेदान्त तत्त्वज्ञानात जीवाला यथार्थ ज्ञान होऊ न देणारे एक मूलतत्त्व , अवास्तविक गोष्टी खऱ्या मानणे : 'तेथे मायेच्या प्रपंचातच अविद्या ही संज्ञा आहे.'– गीर २०८. ३. कपट : 'त्यावरून बहिरजीने अविद्या मनात आणून पोष्या दिलेला लेक आपले घरी मायणीस नेऊन ठेविला'– राखं ३. ११६. [सं.]

अविधवा स्त्री. नवरा जिवंत असलेली स्त्री; सुवासिनी; सवाष्ण.[सं.]

अविधवा नवमी स्त्री. भाद्रपद शुद्ध नवमी; पिता जिवंत असून माता मृत असेल अशा गृहस्थाने या दिवशी करावयाचे श्राद्ध.

अविधी पु. नियमाचा, विधीचा अभाव; शास्त्रविरुद्ध वर्तन: 'रुक्मिया म्हणे लग्न लावूंनियां । मग कन्या नेऊं अंबालया । राजा म्हणे कुलधर्म टाकोनियां अविधी केविं करावा ।'– हरि २३.२३८.
वि. अव्यवस्थित; विधिपूर्वक न केलेले; अशास्त्र.
क्रिवि. अशास्त्ररीतीने; अव्यवस्थिपणे. [सं.]

अविनय पु. उद्धटपणा; दांडगेपणा; मस्तवालपणा; विनयाभाव.
वि. उद्धट; मस्त; उर्मट; हट्‌टी; गर्विष्ठ. [सं.]

अविनाभाव पु. अद्वैत; एकमत; आपपरभावाचा अभाव: 'उभयपक्षी अविनाभावे घरोबा चालत आहे यास्तव हें पत्रलेखन केले.' – पेद २४.४.

अविनाश पु. नित्यत्व; शाश्वतता; नाशाचा अभाव; अनश्वरत्व.
वि. नाशरहित असा; शाश्वत; नित्य; अनश्वर : 'पाहती मज अविनाशातें । तरि कैंचा दिसे ।' –ज्ञा ९.१५२. [सं.]

अविनाशपद न. मोक्ष; कैवल्य : 'या देहाचेनि साधनें । अविनाशपद पावणें ।'– एभा ९.२८१. [सं.]

अविनाशभाव पु. नित्यत्वबुद्धी; अविनाशी आहे असा समज : 'तो देखतसे अविनाशभावें । आत्मबुद्धी ।।'– ज्ञा ४.१२०.

अविनाशित्व न. सातत्य; नित्यत्व. [सं.]

अविनाशी वि. १. नाश न पावणारे. २. चिरस्थायी; शाश्वत; नित्य.

अविनिमयक्षम वि. जिची देवघेव होऊ शकत नाही (वस्तू.)

अविनीत वि. उद्धट; विनयशील नसलेला; गर्विष्ठ. [सं.]

अविपथी भिंग न. (भौ.) किरणांच्या अकेंद्रीभवनापासून मुक्त असलेले भिंग. [सं.]

अविभक्त वि. १. सामायिक; एकत्र. २. न विभागलेला; अखंड; सलग; सबंध. [सं.]

अविभक्त कुटुंब न. वेगळे न झालेले कुटुंब; ज्यांचे सर्व स्थावर जंगम एकत्र आहे व व्यवहारही एकत्र आहेत असे आई, वडील, मुले, त्यांची मुले इ. मिळून होणारे कुटुंब.

अविभाग वि. अखंड; अविभक्त. [सं.]

अविभाज्य वि. १. भाग, वाटा, वाटप न करता येणारे; विभाग न होणारे; अखंड, अभिन्न. २. भाग करण्यास योग्य नाही असा. ३. (ग.) ज्या संख्येला १ किंवा स्वत: ती संख्या याशिवाय इतर कोणत्याही संख्येने पूर्ण भाग जाऊ शकत नाही अशी (संख्या) : ७, १७, २३ इ. संख्या अविभाज्य आहेत. [सं.]

अविभाज्य अवयव पु. ज्याचे अवयव पुन्हा पडत नाहीत असे अंक. उदा. ११, ७, ३.

अविभाज्य अंक पु. (ग.) ज्या पूर्णांकाचे त्याच्यापेक्षा लहान पूर्णांकामध्ये (१ हा अंक वगळून) अवयव पाडता येत नाहीत असा पूर्णांक. [सं.]

अविभाज्य मिळकत स्त्री. १. जिची वाटणी करू नये असे कायद्याने ठरले आहे अशी मिळकत, राज्य वगैरे. २. कुटुंबातील इतर इसमांत वाटून न देता एकाकडे चालणारी मालमत्ता.

अविभाज्यता स्त्री. भाग पाडता न येण्यासारखी स्थिती. [सं.]

अविमुक्त क्षेत्र न. काशी क्षेत्र : 'अविमुक्त महास्मशान । वाराणशी आनंदवन । एकासीचि नांवें जाण ।'– एभा २१.५२६.

अविमोचित वि. न सोडवलेला; भरपाई न केलेला. [सं.]

अवियोज्य वि. निराळा, वेगळा करता न येण्यासारखा; अविभाजनीय; अभेद्य. [सं.]

अविरजी वि. न विरजलेले : 'अविरजी दुधाचे भांडें ।' –ज्ञा १८.१४७६.

अविरत वि. निरंतर; अखंड.
क्रिवि. न थांबता.

अविरल वि. १. पातळ नव्हे तो; दाट; घट्ट. २. एकसारखा; निरंतर : 'जगदुन्मीलनाविरल । केलिप्रिय ।।' – ज्ञा १८.६. [सं.]

अविरेचन न. मलावरोध. [सं.]

अविरोध वि. विरोध नसलेला; स्पर्धा न होता, निवडणूक न होता (निवडून आलेला). [सं.]

अविलंब पु. शीघ्रता; तातडी; घाई : 'सकळाभीष्टें साधती । अविलंबेंसी ।' – गुच १.६.
क्रिवि. जलद; लवकर. [सं. अ + विलंब]

अविलंबनीय वि. (शासन.) तातडीचा; निकडीचा

अविलोखण न. अवलोकन : 'करोनि सेपुत्काचे अविलोखण । काये बोले ।।'– क्रिपु भा २.५०.१८९. [सं. अवलोकन]

अविवक्षित वि. १. विवक्षित, विशिष्ट, निराळा नसलेला; विशेष करून उद्देशिलेला किंवा इच्छिलेला नव्हे तो. २. ज्याचा विचार किंवा मनन केलेले नाही असा. २. अनिश्चित; कोणताही.

अविवाहित वि. लग्न न झालेला. [सं.]

अविवाह्य स्त्रीसंबंध पु. ज्या स्त्रीशी लग्न करणे कायद्याने अगर परंपरेने विहित, योग्य नाही अशा स्त्रीशी समागम; अगम्यागमन. [सं.]

अविवेक पु. अविचार; विचाराचा अभाव; तारतम्य नसणे; मूर्खपणा : 'जरी जाहला अविवेकु । तरी संतकृपादीपकु । सोज्ज्वळु असे ।' – ज्ञा १.७६. [सं.]

अविवेकी वि. अविचारी; सदसद्विवेक बुद्धीचा उपयोग न करणारा; ज्याला तारतम्यज्ञान नाही असा; मूर्ख; असमंजस : 'जैसी रांधवणी रससोय निकी । करूनियां मोलें विकी । तैसा भोगासाठीं अविवेकी ।

धाडिती धर्मु ।।'- ज्ञा २.२५४. [सं.]

अविवेच्य वि. अतिसूक्ष्म; ओळखून काढता न येणारा. [सं.]

अविश्रम क्रिवि. एकसारखे; विसावा न घेता : 'त्या भोगाचें फळ गहन । अविश्रम जन्ममरण ।'- एभा २८.१५७. [सं. अ + विश्राम]

अविश्रांत क्रिवि. न दमता, थकता; विश्रांती घेतल्याशिवाय; सतत; अखंड; निरंतर. [सं.]

अविश्वसनीय वि. विश्वास बसू नये असा; विश्वास ठेवण्यास अयोग्य; गैरभरवशाचा. [सं.]

अविश्वास पु. १. बेभरवसा; विश्वासाचा अभाव. २. एखाद्याच्या पात्रतेबद्दल किंवा कार्यक्षमतेबद्दल खात्री नसणे.

अविश्वासणे अक्रि. विश्वास न ठेवणे; विश्वास नसणे : 'भगवद्वचनें अविश्वासे । ऐसा कोण पतित असे ।'- दास १.१.२१. [सं. अ+वि+श्वस]

अविश्वास प्रस्ताव पु. संसदेत, विधिमंडळात किंवा इतर लोकनियुक्त संस्थांत विरोधी पक्षांनी सत्ताधारी पक्षांविरुद्ध मांडलेला आव्हानात्मक ठराव. हा संमत झाल्यास सत्ताधारी पक्षास राजीनामा द्यावा लागतो.

अविश्वासार्ह वि.विश्वास न ठेवण्याजोगा; बेभरवशाचा.

अविश्वासी-सू-सूक वि. १. बेभरवशाचा; साशंक; विश्वास, श्रद्धा न ठेवणारा. २. विश्वास, भरवसा ठेवण्याला अयोग्य. [सं.]

अविषय वि. १. इंद्रियांना अगोचर. २. विषयवासनारहित. पु. १. अभाव. २. आटोक्याबाहेरचा पदार्थ. [सं.]

अविष्यंदी वि. चिकट नसलेला (द्रव, इंधन इ.). [सं.]

अविसाळ न. पक्ष्याचे घरटे; कोट; कोठार : 'कां महावृक्षीं अविसाळें । पक्षीजातीचीं ।' - ज्ञा ११.२५८.[सं. अविस् + आलय]

अविस्मर, आविस्मर वि. विस्मरण न होता; स्मरणयुक्त; अविसर : 'आम्हांवरी ममता धरून वडिलपणे सांभाळ करावयासी अविस्मर असावे'- पेद २७.२०७. [सं. अ+वि+स्मृ]

अविस्रा क्रिवि. एकाएकी; न समजता; अकस्मात.

अविहित वि. १. शास्त्रामध्ये न सांगितलेले; न आज्ञापिलेले; शास्त्रविरुद्ध : 'अविहित कामस्थिती । ह्या स्वभाव ज्याचे वृत्ती । ते अंत्यजादि प्रकृती । जाण निश्चितीं ।।'- एभा १७.२२३. २. अयोग्य. [सं.]

अविंद, अविंध वि. छिद्र,भोक न पाडलेला (मोती,कान इ.) पु. मुसलमान; यवन; म्लेंछ; मुसलमानांच्या कानास हिंदूप्रमाणे भोके पाडलेली नसतात म्हणून. (सामा.) [सं. विद्ध]

अवि पु. १. मेंढा : 'मृतिदायक सापाची छाया भेका, अवींसहि कसापाची ।'- मोकृष्णवि २८.४८. २. कुंपण; वई. [सं. अवि]

अवीक वि. जास्त; फाजील; अधिक. (गो.)[सं. अधिक]

अवीट वि. १. न विटणारा; पक्का (रंग); चवदार; न बिघडणारे (अन्न) : 'अवीट न विटे परमान्न ।' - भज ४२; निस्तेज न होणारा (रत्न, मणी, धातू); कंटाळा, किळस, शिसारी नसणारा; लवकर जीर्ण न होणारे, न झिजणारे,खराब न होणारे, सुदृढ (दागिने, कपडे, भांडी, शरीर, इमारत); विपुल; समृद्ध (पीक, धान्य); याखेरीज इतर पुष्कळ निरनिराळ्या अर्थांने हा शब्द योजतात, पण बहुतेक अक्षय, टिकाऊ याअर्थीच वापरतात. २. अढळ; अच्युत; अक्षय, अनश्वर (ईश्वराबद्दल योजतात) : 'धीटपणेचि अवीट पदाप्रति नीट करुनि मन सत्वर पावा ।'- रत्न ८. ३. ऐटदार; आकर्षक : 'धीट सभांतरिं नीट रिघोनि, अवीट वसे कवणास न साहे ।'-आसी २९. ४. ज्याचा वीट येत नाही, कंटाळा येत नाही असे; सदाबहार.

अवीट आवडी स्त्री. अढळ, अक्षय श्रद्धा, प्रेम.

अवील-अवीलचूल पहा : **अवेल, अवेलचूल**

अवीस न. मांस. [सं. आमिष]

अवृत्ताकार वि. (भाषा.) ओठ गोलाकार न करता पसरट ठेवूनच उच्चारलेला स्वर. उदा. इ, ए. [सं.]

अवृत्तिधारी पु. निश्चित किंवा नियमित मुशाहिरा, मिळकत नसणारा.

अवृष्टि-ष्टी स्त्री. पावसाचा अभाव; दुष्काळ; अवर्षण : 'जे अवृष्टीचेनि उपद्रवें ।' -ज्ञा १३.२२१. [सं.]

अवृंत पु. (वन.) वनस्पतींचे देठ नसलेले अवयव. उदा. पाने, फुले, फळे. [सं.]

अवेच वि. खर्च वाचवणारा; बचत करणारा; काटकसरी; कृपण; कंजूष; हाताचा जड. [सं.अ+वि+ची]

अवेदक वि. बधिर; सुन्न.

अवेधी वि. (वै.) आत न शिरू शकणारे; न विंधणारे; न विंधले जाणारे. [सं.]

अवेध्य वि.(आयु.) टोचले न जाणारे; न विंधणारे. [सं.]

अवेर-रा क्रिवि. एरवा; पुढे येणाऱ्या किंवा गेल्या चौथ्या दिवशी. (काल किंवा उद्या, परवा, तेरवा, अवेरा (एरवा) असा अनुक्रम). (गो.) [सं. अपर, अवर]

अवेल-ला पु. चुलीच्या बाजूला, लहान सहान भांडे ठेवण्याकरता केलेला एक भाग (यास स्वतंत्र तोंड नसून चुलीतून जाळ जावयास जागा असते, असे एक, दोन, क्वचित तीन अवेल एका चुलीस जोडलेले असतात.) पहा : **वेल, वईल**

अवेल केश वि. ज्याची आयाळ खुरापर्यंत पोहोचते असा (घोडा).

अवेल चूल स्त्री. जिला अवेल-वईल आहे अशी चूल.

अवेली क्रिवि. पहा : **अव्वल.** प्रारंभी; अगोदर; पुढे : 'सन १८१६च्या अवेलीस एक लेख आला आहे.'- एलच १.१९७.

अवेव पु. अवयव् (अप.). शरीराचा भाग : 'कां कूर्म जियापरी । उवाइला अवेव पसरी ।'- ज्ञा २.३०१. [सं. अवयव]

अवेवधान न. अव्यवधान; दुर्लक्ष; असावधपणा : 'देशकालवर्तमान । सर्वहि अवेवधान । कोणते विधिविधान ।' - रामदास.[सं. अव्यवधान]

अवेश पु. अवकाश.

अवेश्वरी क्रिवि. योग्य किंवा या, त्या, वेळी, काळी, समयी-प्रसंगी : 'ह्या अवेश्वरी त्या अवेश्वरी ।' - शर (शुभा उद्यो ५.१)

अवेळ स्त्री. १. योग्य वेळ निघून गेल्यानंतरची वेळ; उशीर; विलंब. २. अयोग्य वेळ,काळ,समय; अनवसर. [सं. अ + वेला]

अवेळ सवेळ क्रिवि. योग्य-अयोग्य, अनुकूल प्रतिकूल वेळ-समय; वेळ-अवेळ. [सं. अ + वेला,सुवेला]

अवेक्षक पु. (स्था.) बांधकामावर देखरेख करणारा. [इं.]

अवेक्षण न. १. शोध; तपास; चौकशी; पाहणे. २. लक्ष; देखरेख; अवलोकन; रक्षण. ३. कृपा; लोभ. ४. काळजी. [सं.]

अवैतनिक वि. बिनपगारी; वेतनाशिवाय; मोबदला न घेता केलेले.

अवैध वि. बेकायदेशीर.
क्रिवि. बेकायदेशीरपणे.

अवैधता स्त्री. (कायदा.) बेकायदेशीरपणा; गैरकायदेशीरपणा. [सं.]

अवैयक्तिक वि. व्यक्तिनिरपेक्ष; व्यक्तींशी संबंध नसणारी.

अवो उद्‌गा. अहो! अगे! एक संबोधन : 'अवो तूं देवाची प्रिय परम अर्धांग हरिचें ।' – सारुह ७.९९.

अवोज पु. १. आबाळ; उपेक्षा; वज नसणे; ओज नसणे : 'नातरी होता कृषीचा अवोज । पेरितां नासे बीज पाहा ।' – जै ६३.२०. २. दुर्लक्ष. [सं. अव + ओजस्]

अवोक्षण न. औक्षण; ओवाळणे; अभिषेचन; पाणी शिंपडणे (विशेषत: विधी, संस्कार, यांमध्ये). [सं.]

अव्यक्त वि. १. व्यक्त नव्हे तो; उघड-प्रकट नाही तो; अस्पष्ट; अदृश्य; दृग्गोचर नसलेले; मानवी दृष्टीला अगम्य (देवता, परमेश्वर, आत्मा) : 'वडिला अव्यक्ताचिया वंशा । उद्योतकारु सूर्य जैसा ।' – अमृ ६.३. २. (ग.) अस्पष्ट; अज्ञात; माहीत नसलेली (बीजगणितातील राशी, संख्या). ३. अस्पष्टोच्चारित; ककारादी वर्णरहित शुद्ध ध्वन्यात्मक (शब्द). ४. (ल.) गुळगुळीत (आवाज, ध्वनी). ५. निराकार : 'आद्य मी व्यक्तु । अव्यक्तु ही मी ।'– ज्ञा १८.११९४. ६. अतिसूक्ष्म.
न. १. माया; ब्रह्म; प्रकृती; कारण : 'विराटाचा विराज पुरुष । तो अव्यक्तीं करी प्रवेशु ।'– एभा ३.१७५. २. जगाची सूक्ष्म अवस्था; मूल स्वभाव. ३. अज्ञान. [सं.]

अव्यक्तक्रिया स्त्री. अज्ञात संख्यांची बेरीज, वजाबाकी.

अव्यक्तगणित न. बीजगणित; यातील काही राशी अव्यक्त असतात.

अव्यक्त गुणन न. (ग.) अव्यक्त राशींचा गुणाकार. [सं.]

अव्यक्तता स्त्री. (संगीत.) वर्णोच्चार स्पष्ट नसणे. [सं.]

अव्यक्तपक्ष पु. पिसवांच्या वर्गातील प्राणी, कीटक. यांचे पंख दिसत नाहीत. यांच्या अनेक जाती आहेत. [सं.]

अव्यक्तरस वि. ज्याची नेमकी चव सांगता येत नाही असा.[सं.]

अव्यक्तराशी पु. (ग.)जिची किंमत दिली नाही किंवा माहीत नाही अशी संख्या. भारतीय बीजगणितात इंग्रजी एक्स, वाय, झेड याप्रमाणे अव्यक्त संख्यादर्शक काही संज्ञा योजिल्या आहेत उदा. कालक, पोतक, लोहितक इ. [सं.]

अव्यक्तसंख्या स्त्री. (ग.) माहीत नसलेली व त्यामुळे अक्षराने दर्शविलेली संख्या. [सं.]

अव्यक्त साम्य न. (ग.) अव्यक्त राशीचे समीकरण.

अव्यग वि. अस्वस्थ नसलेला; न क्षोभविलेला; अनुद्विग्न; शांत; संथ; स्वस्थ; एकाग्रचित्त; पूर्ण लक्ष असलेला; ज्याचे चित्त दुसरीकडे गुंतले नाही असा : ' गुंफेद्वारे लक्ष्मण । बैसला रक्षण अव्यग्र ।'– रावि [सं.]

अव्यग्रता स्त्री. शांतपणा; मनाची एकाग्रता; शांतता.

अव्यत्यय वि. उपद्रवरहित; एकसारखा; अखंडित : 'मग समाधि अव्यत्यया ।'– ज्ञा १८.१७५४. [सं.]

अव्यभिचार पु. १. एकनिष्ठता; अनन्यता; एकाग्रता : 'घणावली आवडी । अव्यभिचारें चोखडी ।' – ज्ञा १५.५. २. नित्य साहचर्य. ३. चिकाटी. [सं.]

अव्यभिचारित वि. सदोदित; अखंडित.

अव्यभिचारी वि. १. सर्वसाधारण; सामान्य नव्हे असा; योग्य; बरोबर; आवश्यक; विवक्षित. २. न बदलणारा; एकनिष्ठ. [सं.]

अव्यय न. १. (व्या.) अविभक्तिक किंवा अविकारी शब्द; ज्यास लिंग, वचन, विभक्ती प्रत्यय लागत नाही किंवा ज्याचे रूप बदलत नाही असा शब्द. उदा. क्रियाविशेषण, उभयान्वयी. २. ब्रह्म.
वि. १. अविनाशी; नष्ट न होणारे; न बिघडणारे; फरक किंवा बदल न होणारे; शाश्वत; व्ययरहित; अनश्वर; विकार न होणारे; व्यर्थ न जाणारा : 'व्ययामाजीं मी अव्ययो'– एभा २.३९४. २. अमोघ; व्यर्थ न जाणारा : 'बाण अव्यय काढिला । गुणीं अवगुणांचे जोडिला । अक्रूरें कानाडीं वोढिला । उडविला विदूरथ ।'– एरुस्व ९.३०. ३. व्ययरहित (ब्रह्म, स्वर्गलोक); अक्षय : 'अन्य पुरुषाची जों वरी सुशिला । नसे, गेली जों न ती अव्ययाला ।।– टिक ७३. [सं.]

अव्ययीभाव पु. (व्या.) ज्या समासात पहिले प्रधानपद अव्यय असून सबंध समासाचा उपयोग अव्ययासारखा होतो तो समास. उदा. यथाशक्ती, हरघडी, दर दिवस, प्रतिवर्ष. [सं.]

अव्यवधान वि. १. जवळचे. २. उघडे. ३. गैरसावध. [सं.]

अव्यवस्थ-स्थित वि. १. शिस्तीत नसलेले; जेथल्या तेथे न लावलेले-रचलेले - मांडलेले- ठेवलेले; विस्कटलेले (गोष्ट, काम); गुंतागुंतीचे (काम). २. बेशिस्त; अनियमित; टापटीप नसलेला; अजागळ (माणूस). [सं.]

अव्यवस्था स्त्री. व्यवस्थेचा अभाव; बेशिस्तपणा; घोटाळा; घालमेल; गोंधळ; अनियमितपणा; (भूशा.) (नदीच्या काठच्या गाळाची, खडकांची, भूस्तरांची) उलथापालथ. [सं.]

अव्यवहार वि. व्यवहाररहित. पहा : **अव्यवहारी**
पु. खोटा व्यवहार; चोरी; निंद्यकर्म : ' का राजाज्ञा अव्यवहारु । कुंठवी जेवीं ।'–ज्ञा १८.७३३. [सं.]

अव्यवहारित वि. उपयोगात न आणलेला; व्यवहारातून गेलेला; रद्द; अनुपलब्ध. पहा : **अव्यवहारी-र्य**

अव्यवहारी-अव्यवहार्य वि. १. व्यवहारातील नाही असे; असामान्य; ज्या संबंधाने कोणताही व्यवहार होऊ शकत नाही असे; व्यवहारात, प्रत्यक्षात आणता येणार नाही असे : 'आणि संवादाचेनि मिषें । जे अव्यवहारी वस्तु असे ।'–ज्ञा १८.८१. २. बहिष्कृत. ३. ज्याला व्यवहार माहीत नाही असा. [सं.]

अव्यवहित वि. १. अव्याहत; अप्रतिबद्ध; अखंड; अडथळा न केलेले, झालेले; सतत चाललेले. २. जुळलेले; जोडलेले; चिकटून असलेले,

लगतचे. ३. एकनिष्ठ, व्यवहारित, व्यवधान न पावलेला : 'ते अव्यवहिता भक्ती ।'– यथादी १८.२४३८. ४. न झाकलेलें.[सं.]

अव्यवहितत्व न. (मानस.) एखादी क्रिया आणि तिचा परिणाम यामध्ये काहीही कालावधी नसणे. [सं.]

अव्यंग वि. १. उणेपणा नसलेला; सर्व अवयवांनी, घटकांनी परिपूर्ण; सगळा; संपूर्ण; सांग : ' जितिला जन्ममरणाचा पांग । सुख अव्यंग पावलें ।।' – एरुस्व १०.८६. २. व्यंग नसलेला; दोषहीन; निर्दोष : 'आदरि जो अव्यंगु । संन्यासु तो ।'– ज्ञा १८.६९. [सं.]

अव्यंगवाणे वि. १. व्यंगरहित; दोषरहित; पूर्ण : 'तया अव्यंगवाणेया ब्रह्मातें ।... जाणोनि स्मरे ।' – ज्ञा ८.९१. २. यथासांग.

अव्या पु. १. अडथळा; आडकाठी; हरकत. २. खंड; भंग (चालीरीतीचा). ३. दुःखप्रद प्रसंग; अरिष्ट; अनर्थ. (कों.)

अव्याकुळ वि. अनुद्विग्न; अव्यग्र; एकाग्र; स्थिरचित्त : 'सदामद्रूपें मननशील । अव्याकुळ श्रवणार्थी ।'– एभा १३.७३९.[सं. अव्याकुल]

अव्याकृत वि. १. विवरण, स्पष्टीकरण, टीका न केलेले. २. अस्पष्ट; अव्यक्त; गूढ. ३. विकाररहित; अविकृत : 'कारणदेह अव्याकृत । प्रलय अवस्था वर्ते तेथे ।'– विसिंउ ५.२५. ४. चांगले अगर वाईट असे कोणतेच फल न देणारे (कर्म). कर्माचे तीन विभाग करतात– कुशल, अकुशल आणि अव्याकृत. [सं]

न.१. ब्रह्म. २. (सांख्य) प्रधान. ३. मायोपाधिक ईश्वर.

अव्याकृति–ती वि. सुंदर; सुरूप : 'शेषशयना अव्याकृति ।'– मक ३२.१६२.

अव्याख्यात वि. लक्षण न सांगितलेला; व्याख्या न केलेला. [सं.]

अव्याज वि. निष्कपट; साधा; सरळ; पाचपेच नसलेला : 'गोड निळ्या वातावरणात । अव्याज मनें होती डोलत ।।'– बालकवी.

अव्यापक, अव्याप्त (अव्यापक्, अव्याप्त) वि. व्यक्तिविशिष्ट; व्यापक नसलेला. [सं.]

अव्यापार पु. १. भलतेच, अयोग्य काम. २. आपले नसलेले काम. ३. न येणारा धंदा. [सं.]

अव्यापारेषु व्यापार पु. नसता उद्योग; भलतीच गोष्ट; विकत श्राद्ध; ओढवून आणलेली अडचण.

अव्यापी वि. न व्यापणारे; व्यापक नसणारे. [सं.]

अव्याप्तपद वि. (तर्क.) अव्याप्त हेतूचा हा एक तर्कदोष आहे.[सं.]

अव्याप्ति–प्ती स्त्री. अपुरी व्याख्या; लक्ष्यार्थाचा एकदेश (काही भाग) लक्षणाने व्याप्त न होता (शिल्लक) राहतो असा दोष. व्याख्येय जातीमध्ये ज्या ज्या व्यक्तीचा समावेश व्हावा अशी इच्छा असते, त्यापैकी एखाद्या व्यक्तीचा समावेश तीमध्ये होत नाही असे व्याख्येवरून दिसते तो दोष.

अव्याप्यवृत्ति–त्ती स्त्री. (तर्क) कालासंबंधी, स्थितीसंबंधी वगैरे अपूर्ण अस्तित्व; जसे दुःखावस्थेत सुखाभाव, सुखावस्थेत दुःखाभाव पूर्णपणे होत नाही. सावधिकत्व, मर्यादशीलता. वि. (तर्क). १. विश्वव्यापक किंवा सर्वव्यापक नसणारा. २. अकथनीय, अवाच्य. [सं.]

अव्यावस्त–अव्यावेस्त पहा : **अव्यवस्थित** : 'बहुधा बोलणें अव्यावेस्त । बोलोचि नये ।'– दास ४.२.१८.

क्रिवि. सदोदित; अखंड; खंड न पडता; सतत.[अव्यवस्थितचा अप.]

अव्युत्क्रम वि. (ग.) जे उलट क्रमाने घडत नाही असे.

अव्युत्पन्न वि. १. ज्याची व्युत्पत्ती लावलेली नाही असा, मूळ न शोधलेला (शब्द, नियम); असाधित (शब्द). २. अविद्वान; अडाणी; ज्याने शास्त्रांचा नीट अभ्यास केलेला नाही असा. [सं.]

अव्रण वि. १. दुःख, जखम, रोग, वगैरेंतून मुक्त (इसम, जनावर, फळ). २. निर्दोष; उणेपणा नसलेले; भंग, तडा, चीर नसलेला (कलश,पात्र वगैरे). [सं.]

अव्वडचव्वड क्रिवि. भरमसाट, फोल : 'जातिनिर्णयाचा भंग करण्याची अव्वडचव्वड वचनें दिलीं'– त्रिकाळ १५.१०.१९३९.[चवडचे द्वि.]

अव्वल पहा : **अवल** [फा.]

अव्वा स्त्री. स्त्री; बाई; वृद्ध स्त्री. पहा : **अवा** (स्त्री)

अव्हळव पु. आळ : 'अनंतदेवो ब्राह्मणू ते ओपगावीचे, तेयासि पुश्चळीकेचा अव्हळाओ आला.'–लीच ४.२८.

अव्हा वि.१.उजवा. २. उगाच; भलतेच.

क्रिवि. भलतीकडेच. [सं. सव्यच्या उलट]

अव्हाट–टा स्त्री. आडवाट; वाममार्ग : 'नीट वाट सांडूनि अव्हाटें जाती'– दावि ४०९.

अव्हाटणे अक्रि. १. आडमार्गाने जाणे : 'अव्हांटलिया आस्थाबुद्धि । विषय सुखचि परमावधि ।'– ज्ञा ४.२१. २. मागील गाडी पुढे काढण्यासाठी चकारी सोडून बैल हाकणे. रस्ता सोडून बाजूला जाणे; बाजू देणे.(व.) ३. निघणे : 'म्हणौनि तेउते अव्हाटले । आणि न चलवे ।' – लीचउ ४५.

अव्हारणे सक्रि. विस्तारणे; पसारा घालून ठेवणे. (व.)

अव्हावणे सक्रि बोलावणे. [सं. आ+व्हे]

अव्हाशंख पु. १. दक्षिणवर्ती, उजव्या मुखाचा शंख, हा फार मंगलदायक असतो असे म्हणतात : 'अव्हाशंख अव्हावेल । गुप्त वनस्पती अमोल ।'– दास ६.९.१२. २. भलता; नियमरहित, अनियमित.

अव्हासणे अक्रि. आवेश चढणे : 'तो ढवडु असे आव्हासला'– शिव ४८८.

अव्हासव्हा क्रिवि. उजवा डावा; इकडे तिकडे; हवे तसे. अव्याच्यासवा : ' जो इंद्रियें अव्हासव्हां । चारी येथ ।'– राज्ञा १३.७६९.

अव्हाळा स्त्री. आडवाट : 'भेदाचिया अव्हाळा पडणे'– अमृ ५२४.

अव्हांटाधर्म पु. आडवाटा धर्म : 'काम्य कर्मे करून घेऊन मजुरी न देणें व तीहि भरपूर न देणें हा अव्हांटा धर्म होय.'– महावा इ.४४८.

अव्हांत्रिक वि. अवांतर; इतर.

अव्हेर पु. १. हेटाळणी; अनादर; अवज्ञा; हेळसांड; अवहेलना; धिक्कार; तिरस्कार : 'तू करिसी माझा अव्हेर । तरी त्यागीन शरीर ।'– कथा १.५.१०५. २. अस्वीकार; त्याग : 'जे परदेशीय आचार विचार आपल्या रीतींस जुळत नाहींत त्यांचा या पुस्तकात अव्हेर केला आहे'– निमा ५४२. [सं.]

अव्हेरणे उक्रि. १.अपमान करणे; तिरस्काराने, तुच्छतेने वागविणे; अनादर करणे; त्याग करणे : 'ते देखिलेयां दुर्योधनें । अव्हेरिलें कवणे मानें ।'–

ज्ञा २.९२. २. हेळसांड, उपेक्षा, दुर्लक्ष, हयगय करणे; अव्यवस्थित, धूळ खात पडणे; दुर्दशा होणे (भांडीकुंडी, पुस्तके, खोल्या, जागा वगैरे). [सं. अव+ धीर]

अशकरा, अशकारा पु. कीर्ती; नावलौकिक; प्रसिद्धी; अस्कारा. पहा : **अस्करा, आश्कारा** [फा. आश्कारा]

अशक्त वि. १. असमर्थ; दुर्बल; दुबळा; शक्तिहीन २. नालायक; अयोग्य इ. अस्थिपंजर; हाडाचा सापळा; काडी पेहलवान [सं.]

अशक्तता स्त्री. दुबळेपणा; कमजोरी.

अशक्य वि. शक्य नसणारे; असंभवनीय; न घडण्यासारखे; न करता येणारे. [सं.]

अशक्य सनद स्त्री. अव्यवहार्य वचन; कधी अमलात न येणारी सनद : 'राणीचा जाहीरनामा अशक्य सनद म्हणून बाजूस ठेवण्यास खुद्द लॉर्ड कर्झन तयार आहेत.'– लोटिकेले २.५७४. [सं.]

अशन न. खाणे; भोजन; भक्षण:'अशनाचेनि पावके। हारपतां प्राणु पोखे।'– ज्ञा १८.१०२६. [सं.]

अशन–नी पु. १. वीज, विद्युत : 'एकोन योजनें शत टाकी मथुरापुरींत अशनीची। शक्ति किती।'– मोसभा १.८५. २. शस्त्रविशेष; वज्र. ३. उल्का पृथ्वीवर घनस्वरूप अवस्थेत येतात तेव्हा त्यांना अशनी म्हणतात. – आसूचि १८. [सं.]

अशना स्त्री. भूक, क्षुधा. [सं.]

अशनिपात पु. वीज कोसळणे; अकस्मात मोठे संकट येणे. [सं.]

अशब्द वि. शब्दरहित, मूक : 'अर्थ नुमजतां ज्या लिहिती। अशब्द काव्यें रोज किती।'– ललितलहरी [सं.]
न. ब्रह्म; (सांख्य) प्रधान. [सं.]

अशम पु. इंद्रियांवर ताबा न ठेवणे.
वि. ज्याच्या चित्तास शांती नाही असा. [सं.]

अशर वि. दहा संख्या. अरबी सनाबद्दल वापरतात. [फा. अशर्]

अशरक प. अल्कारस नावाचे झाड; मरूमाला, पिशुना. [गुज.][सं.]

अशरणशरण न. निराश्रितांचे आश्रयस्थान; निराधारांचा आधार.[सं.]

अशरफी पहा : **अश्रफी**

अशरीन वि. वीस संख्या. अरबी सनाबद्दल वापरतात. [फा. इश्रीन्]

अशरीर, अशरीरी वि. शरीर नसलेला; देह धारण न करणारा; दैवी.
पु. मदन, ब्रह्म. [सं.]

अशरीर, अशरीरिणी वाक्–वाणी स्त्री. आकाशवाणी; देववाणी : 'अशरीरिणीं अंबरीं। वदती झाली।' – कथा. 'तों अशरीरिणी वदली उत्तर। धर्मयुद्ध नव्हे हें।'– पांप्र ४५.३९.[सं.]

अशंकडी स्त्री. अडचण : 'शब्दाचिया अशंकडी भेदनदीचां दोहीं थडी।'– ज्ञा १६.५.

अशंकणे अक्रि. दचकणे : 'हातिचिया अंगुलिया। अशंकली'– नरुस्व ५८०.

अशाखमाला स्त्री. (रसा.) ज्यामध्ये कार्बन अणू केवळ एकापुढे एक असे जोडलेले असतात, अशी साखळी. [सं.]

अशात क्रिवि. इतक्यात : 'ये अशात सदनात हरी तो।'– वामन नव ९९.

अशाश्वत वि. कायम न टिकणारे; क्षणभंगुर; अनित्य; क्षणिक; नश्वर; विनाशी; मर्त्य; नाशवंत. [सं.]

अशासकीय वि. सरकारी नसलेला; खाजगी. [सं.]

अशासकीय विधेयक न. विधिमंडळात सरकारतर्फे न मांडण्यात आलेले विधेयक.

अशासित भूमी स्त्री. न. (राज्य.)दोन परस्परविरोधी लष्करी आघाड्यांच्यामध्ये असलेला प्रदेश.

अशास्त्र वि. १. शास्त्रविरुद्ध केलेले; शास्त्राला अमान्य; शास्त्रविरहीत; आचाराकडे नियमाकडे दुर्लक्ष करून किंवा त्याचा भंग करून केलेले; शास्त्र निषिद्ध. २. अशुद्ध; अयोग्य. [सं.]

अशास्त्रसिद्ध वि. शास्त्राप्रमाणे सिद्ध न झालेले. [सं.]

अशास्त्रीय वि. शास्त्राला धरून नसलेला; अज्ञानयुक्त; चुकीचा. [सं.]

अशांत वि. क्वचित; विरळा. (गो.)

अशांत वि. १. क्षुब्ध; अस्वस्थ; खवळलेला (समुद्र, मन, वारा इ.); दमन न केलेला, न जिंकलेला (विषय, विकार). २. षड्विकार ज्याने जिंकले नाहीत असा. (विषयी, क्रोधी, लोभी इ.) [सं.]

अशांतता स्त्री. १. लोकांचे असमाधान, असंतोष. २. गडबड; दंगा; नित्यक्रमात बिघाड; शांतताभंग; कायदा व सुव्यवस्था नसणे. [सं.]

अशिजा वि. अर्धवट शिजलेला; पूर्ण न शिजलेला.

अशित वि. खाल्लेला. [सं.]

अशिव न. अकल्याण; दुर्दैव; दु:ख; पीडा.
वि. अशुभ; अमंगल; अकल्याणकारक. [सं.]

अशिष्ट वि. १. असभ्य; न शोभणारे; लज्जास्पद; लाजिरवाणे; विचकट; बीभत्स; कुत्सित; अव्यवस्थित; गैरशिस्त; अनर्गल (मनुष्य, व्यवहार, चालरीत, मार्ग वगैरे); २. शिष्ट; थोर लोकांना संमत नसणारे; रूढ नसणारे; सर्वसामान्य नसणारे. [सं.]

अशिष्टता स्त्री. शिष्टसंमत नसलेले वर्तन; असभ्यता; अविनय. [सं.]

अशिष्ट व्यवहार पु. अनुचित, असभ्य चाल, व्यवहार (दासीगमन, लावण्या म्हणणे वगैरे). शिष्टसंमत नसलेला व्यवहार.

अशिक्षित वि. १. न शिकलेला; शिक्षण न घेतलेला. २. कवाईत न दिलेला; तयार न केलेला, झालेला; वळण, शिस्त न लावलेला.[सं.]

अशी वि. असा याचे स्त्रीलिंग.
क्रिवि. या स्थितीस, या प्रमाणे.[सं. ईदृशी] (वा.) **अशी राहणे** – वैधव्य आल्यावर सकेशा स्थितीत राहणे : 'ही चांडाळीण अशी राहिली आहे म्हणून मला घरांतलीं कितीतरी कामें करावीं लागतात.' सदानंद. **अशी होणे**– विधवा होणे; वैधव्य येणे : 'तिकडच्या मरणाने मी अशी झालें ना ?'– अस्तंभा १५८.

अशी पु. (असू चे अनेकवचन) आसवे : 'रडतीयाची अशीं तुम्ही पुसोन परिणाम त्याचा करावा, तो कराल.'– ब्रच ४१. पहा : **अश्रू**

अशीतशी वि. लहानसहान; किरकोळ; क्षुल्लक; महत्त्व नसलेले.

अशील पु. १. वकिलाचे कूळ, पक्षकार. २. खासा; खानदानीचा; अभिजात; असल. [फा. असील]

अशील वि. जखमी (लढाईतील कैदी), बंदी. [फा. असीर]
अशीलबे तशीलबे मुलींचा एक खेळ.
अशुचि –ची,अशुचिर्भूत वि. अशुद्ध; अस्वच्छ; अपवित्र; (शब्दशः व लक्षणेने) : 'तया तोंडीं कांटिवडें । आंतु नुसतीं हाडे । अशुचि तेणें पाडें । सबाह्य जो ।' – ज्ञा १३.६७८. [सं.]
अशुढाळ,अशुद्धाळ वि. घाणेरडा; अव्यवस्थित; झोपाळू; अजागळ (माणूस); गिचमिड लिहिणारा; अजागळपणाचे (भाषण, काम); चेंगट; अडाणी; गबाळ्या; भोंगळ; अव्यवस्थित : 'कोण अशुद्धाळ माणसें बुवा ही ? '– सूर्यग्रहण ७७.
अशुद्ध वि. १. शुद्ध नसलेले; शुद्ध न केलेले; चुकीचे; सदोष; भेसळ असलेले. २. घाणेरडे; अस्वच्छ; बिघडलेले; अपवित्र; अमंगळ; विटाळलेले. [सं.]
अशुद्ध न. १. रक्त : 'परि ते अव्हेरूनि गोचिड ।अशुद्ध काय नेघती ।'– ज्ञा ९.५७. २. हीण; मिश्रण; हीन प्रतीचा भाग काढून न टाकलेले (सोने, लोखंड वगैरे). ३. चूक; चुकी; प्रमाद; दोष (बोलण्यात, लिहिण्यात). [सं.]
अशुद्धया वि. नेहमी चुका करणारा; गोंधळ्या; प्रमादी.
न. चूक; चुकी; प्रमाद; दोष (बोलण्यात, लिहिण्यात). [सं.]
अशुभ न. १. अमांगल्य; अनिष्ट; दुर्भाग्य; दुर्दैव; अकल्याण. २. अनिष्ट कार्य; अमंगल कार्य. ३. पातक : 'आमुच्या अशुभाशयाचा धातु । करिता चरण धूमकेतू ।'– एभा ६.१११ .
वि. १. अमंगल; अभद्र; अनिष्ट; प्रतिकूल (देखावा, सूचना, मतलब, अर्थ, योग, क्रिया, शब्द, चिन्हे, लक्षणे वगैरे). २. धर्माला किंवा आचाराला सोडून असलेला.३. दुःखदायक; वाईट. [सं.]
अशुभ आचार पु. ज्यात उत्सव, सुख सोहळा नाही अशा तऱ्हेचे कार्य किंवा समारंभ; विशेषतः और्ध्वदेहिक क्रिया – उत्तरक्रिया. २. पापाचरण; अनाचार; दुष्कर्म. [सं.]
अशुभ कर्म,कार्य न. अमंगल किंवा तिरस्करणीय विधी. [सं.]
अशुभचिन्ह, लक्षण न. १. अमंगल, अनिष्ट, चिन्ह, लक्षण, छाया, व्यंजन, दुश्चिन्ह; अनिष्टसूचक गोष्ट . [सं.]
अशुभ वर्तमान न. वाईट बातमी; अमंगल, अनिष्ट बातमी. [सं.]
अशुरा पु. मोहरमचे दहा दिवस. [फा. अशर=दहा]
अशुश्रूषु वि. सेवा न करणारा : 'शठ नास्तिक दंभयुक्त । अशुश्रुषु आणि अभक्त ।'– एभा २९.५०१. [सं. अ+शुश्रूषा]
अशून्य वि. पूर्ण भरलेला; पोकळ नसलेला. [सं.]
अशेष, अशेख वि. ज्याची बाकी शिल्लक उरत नाही असा; निःशेष; संपूर्ण; सगळा; सर्व; अवघा. [सं.]
अशेषभाजक पु. (ग.) लहानात लहान भाग. [सं.]
अशोक पु. १. एका वृक्षाचे नाव, ह्याची पाने आंब्याच्या पानांपेक्षा लांब व कुरळी असून शोभिवंत असतात. २. आनंद.
वि. ज्याला दुःख नाही असा. [सं.]
अशोक पौर्णिमा स्त्री. फाल्गुन पौर्णिमा. [सं.]
अशोक वनिका न्याय एखादी गोष्ट करण्याचे अनेक तुल्य मार्ग असताना त्यापैकी अमुकच का स्वीकारला याचे कारण सांगता न येणे. जसे – रावणाने सीतेला अशोक वनात का ठेवली तर कोठेतरी ठेवायची ती अशोक वनात ठेवली.
अशोकाष्टमी स्त्री. चैत्र शु. ८. या दिवशी अशोकाच्या कळ्या पाण्यात टाकून ते पाणी पिण्याचा विधी. ही तिथी विष्णुदेवतेप्रीत्यर्थ आहे.[सं.]
अशोधित वि. १. अशुद्ध; शुद्ध न केलेला; खाणीतून काढलेला व त्यावर कोणतीही क्रिया न केलेला (धातू). २. शोधून न काढलेला; अज्ञात. [सं.]
अशोधित तेल न. (भू.) शुद्ध न केलेले खनिज तेल.
अशोधित मृत्युअर्थ मृत्यूचे ढोबळ प्रमाण.
अशोभ वि. १. न शोभणारा. २. कुरूप. [सं. अ + शुभ]
अशोभन वि. अमंगल; अपवित्र.
न. अपकार; अपराध. [सं.]
अशोभनीय वि. १. न शोभणारा; अयोग्य; अनुचित. २. लाजिरवाणा; लज्जास्पद. [सं.]
अशौच न. १. सुतक; अपवित्र स्थिती; मरणाशौच. २. मलिनपणाः 'अशौच तो बाधी आणिकां अक्षरां । नाम निदसुरा घेतां तरे ।।' – तुगा २५१३. [सं.]
वि. अपवित्र; पतितः 'जालों मी अति अशौच ।' – विसिंपू १.९०. [सं.]
अशौचक वि. अपवित्र : 'तोंडाळ, वोढाळ, पतिनिंदक : 'ते स्त्रियेच्या ऐसे देख । अशौचक सबाह्य ।' – एभा १७.२०३. [सं.]
अशौच्य वि. अशौच; अशुद्धः 'कां अशौच्या मंत्रें । बीजें कथिलीं ।' – ज्ञा ९.१७७. [सं. अ + शुचि]
अश्म पु. दगड. पहाः **अश्मा**
अश्मक पु. खानदेश, विदर्भ आणि मराठवाडा मिळून होणाऱ्या महाराष्ट्रातील प्रदेशाचे जुने नाव.
अश्मगर्भी फळ न. (वन.) अष्ठीला; आठळी फळ; बाठी फळ; फलावरणाचा सर्वात आतला भाग कठीण कवचासारखा असलेले (बाठ असलेले) फळ. आंबा वगैरे.
अश्मन न. (भौ.) दगड तयार होण्याची क्रिया; सेंद्रिय पदार्थाचे दगडामध्ये किंवा दगडासारख्या घट्ट पदार्थामध्ये रूपांतर होणे. [सं.]
अश्मपरशु– शू पु. (पुरा.) आद्य अश्मयुगात सापडणारे दगडाचे परशूसारखे हत्यार. [सं.]
अश्मयुग न. (पुरा.) पाषाणयुग; मानवाच्या संस्कृतीची पहिली अवस्था; रानटी अवस्थेतील मानव ज्या प्रागैतिहासिक काळात नद्यांच्या काठाकाठाने हिंडून दगडांच्या हत्याराने जनावरांची शिकार करी, तो प्रदीर्घ कालखंड. या काळात मानवाने मुख्यत्वेकरून दगडाचीच हत्यारे वापरली म्हणून अश्मयुग म्हणतात. [सं.]
अश्मयुगीन गुहा स्त्री. (पुरा.) प्राचीन अश्मयुगातील मानव ज्या नैसर्गिक गुहेत वास्तव्य करीत असे अशा डोंगर कपारींच्या गुहा. या गुहेत त्यांची हत्यारे, मारलेल्या प्राण्यांचे तसेच त्यांचे अवशेष वगैरे सापडतात. [सं.]

अश्मरी स्त्री. मुतखडा; मूत्ररोग; मूत्रकृच्छ. [सं.]

अश्मवर्तुल दफन न. (पुरा.) मृताचे दफन केल्यानंतर त्याभोवती वर्तुळाकार दगड लावणे. अशी प्रथा लोहयुगात होती.

अश्मसार पु. १. लोखंड; लोह. २. हिरा. [सं.]

अश्महृदय वि. पाषाणहृदयी; कठोर; निर्दय; निष्ठुर. [सं.]

अश्मंतक पु. आपट्याचे झाड. [सं.]

अश्मा पु. १. दगड; पाषाणः 'लिळा पदें देउनि अश्मा । उद्धरिला ।' – ऋ ६०. २. मरणोत्तर धार्मिक क्रियेच्या वेळी सवर्णहिंदू ज्या दगडावर तिलांजली देतात तो दगड; जीवधोंडा. [सं. अश्मन्]

अश्मास्थी पु. (वन.) अश्मस्वरूपात रूपांतरित झालेले भूपृष्ठाच्या वेगवेगळ्या थरांत आढळणारे वनस्पतींचे अवशेष. [सं.]

अश्मित वि. (भूशा.) (सजीव अवशेष) खडकात रूपांतरित झालेले; अश्मीभूत झालेले. [सं.]

अश्मी उल्का (अश्मी उल्का) स्त्री. (भूशा.) पाषाणमय उल्का; बाह्यावकाशातून पडलेला उल्कापाषाण; बाह्यावकाशातून पृथ्वीवर येऊन पडलेला सिलिकेटी खनिजे असणारा अशनिपाषाण. [सं.]

अश्मीभवन न. (वन.) गाळात मुरणाऱ्या पाण्यामुळे हजारो वर्षांपूर्वी गाडल्या गेलेल्या वृक्षांच्या खोडांचे कायान्तरण होण्याची क्रिया.[सं.]

अश्मीभूत वि. (पुरा.) खडकांच्या थरांमध्ये प्राचीन प्राण्यांचे किंवा वनस्पतींचे नैसर्गिक रासायनिक प्रक्रियेमुळे दगडासारखे झालेले (अवशेष); दगडाचे रूप पावलेला; दगडासारखे कठीण झालेले; प्रस्तररूप पावणारी (वनस्पती वगैरे). [सं.]

अश्मीभूत अरण्य,वन न. ज्या क्षेत्रात वृक्षांची अश्मीभूत खोडे गाळांच्या उघड्या पडलेल्या खडकात आढळतात अशी ठिकाणे.

अश्युलियन वि. (पुरा.) अश्मयुगीन दगडाची (हत्यारे)ः हात कुऱ्हाडी, अश्मपरशू इ. प्रकार. फ्रान्समधील सोम नदीच्या काठी या प्रकारच्या हत्यारांचा प्रथम शोध लागला. त्या अश्युलियन नावाच्या गावावरून हे नाव पडले. [इं.]

अश्रणी स्त्री. आकाशवाणी; देववाणी.

अश्रफी स्त्री. जुन्याकाळचे एक सोन्याचे नाणे; मोहोर.

अश्रद्ध वि. श्रद्धा नसणारा; भाव, भक्ती नसलेला. [सं.]

अश्रद्धा वि. १.श्रद्धेचा अभाव; भरवसा, भक्ती यांचा अभाव (ईश्वराच्या ठिकाणी). २. अप्रीती; नावड; कंटाळा; तिटकारा. ३. गैरविश्वास; अविश्वास. [सं.]

अश्रद्धेय वि. श्रद्धा ठेवण्यास अयोग्य, नालायक. [सं.]

अश्राप–फ वि.१.अभिजात; सभ्य; थोर; खानदानी घराण्यातील (माणूस); उच्च दर्जाचा. २. गरीब, निरुपद्रवी (जनावर).[फा. शरीफचे अव.]

अश्रापगाय स्त्री. निरुपद्रवी मनुष्य.

अश्रायिणे सक्रि. आश्रय करणे. [आश्रयणे अप.]

अश्राव्य वि. १. ऐकू न येणारे. २. ऐकण्यास अयोग्य (ईश्वरनिंदा, साधुनिंदा इ.) ३. बीभत्स; अश्लील. ४. निःशब्द. [सं.]

अश्राव्यता स्त्री. १. ऐकू न येणे; दुःश्राव्यता; बहिरेपणा. २. निःशब्दता. [सं.]

अश्री स्त्री. १. कोपरा; कोन; पैलू. २. शस्त्राची धार.

अश्रीक वि. अभागी; दुर्दैवी; निःस्तेज.

अश्रु–श्रू पु. असू; आसू; आत्यंतिक दुःखाच्या किंवा आनंदाच्या क्षणी डोळ्यात येणारे पाणी. [सं.]

अश्रुग्रंथी पु. (वै.) डोळ्यातील अश्रू निर्माण करणारी ग्रंथी. [सं.]

अश्रुढाळ वि. सारखे अश्रू गाळणारा; घोड्याचे एक कुलक्षण.

अश्रुत वि. १. न ऐकलेले; ठाऊक नसलेले; अज्ञातः 'अश्रुत फळें या वेगळीं । श्रवणीं पडतां त्याहीं फळीं' – यथादी २.१२४२. २. ज्याने ऐकले नाही किंवा ज्याला ठाऊक नाही असा; अशिक्षित. ३. वेद न जाणणारा. ४. वेदविरुद्ध; वेदाने विहित न केलेला; वेदास असंमत असा; अशास्त्र; वेदबाह्य. ५. कराराने, शपथेने, प्रतिज्ञेने, स्वतःला बांधून न घेणारा. [सं.]

अश्रुतपूर्व वि. पूर्वी ऐकिवात नसलेला; अगदी नवीन; नवलपूर्ण; आश्चर्यकारक. [सं.]

अश्रुधारा स्त्री. अश्रू वाहणे; एकसारखे रडणे; अश्रूंचा प्रवाह. [सं.]

अश्रुधूर पु. प्रक्षुब्ध जमाव पांगवण्यासाठी किंवा ताब्यात ठेवण्यासाठी पोलिसांकडून वापरला जाणारा वायू, यामुळे डोळ्यातून सारखे पाणी येते व डोळे चुरचुरतात.

अश्रुनलिका स्त्री. (प्राणि.) डोळ्याच्या आतील कोपऱ्यात असलेली, नाकाच्या पोकळीत उघडणारी नलिका. [सं.]

अश्रुनाली स्त्री. व्रण; भगंदर; नासूर.

अश्रुपात पु. १. अश्रूंचा प्रवाह; सारखे रडणे (क्रि. चालणे, वाहणे). २. घोड्याच्या डोळ्यातील भोवरा; घोड्याचे एक अशुभ लक्षण.

अश्रुपात्र न. काच किंवा भाजलेली तांबडी माती (टेराकोटा) यापासून केलेले एक प्रकारचे भांडे. ही भांडी ग्रीक व रोमन थडग्यांमधून सापडली असून शोक करणारी माणसे आपले अश्रू त्यांत गाळत असत असे म्हणतात. [सं.]

अश्रुपिंड पु. अश्रू निर्माण करणारी मांसग्रंथी. पहाः **अश्रुग्रंथी**

अश्रुपूर्ण वि. १. अश्रूंनी भरलेला; डबडबेला. २. शोककारक; उदासवाणा. [सं.]

अश्रुप्रपिंड पु. (प्राणि.) डोळ्याच्या बाह्य कोनात असलेली अश्रू निर्माण करणारी ग्रंथी. [सं.]

अश्रुवायू पहाः **अश्रुधूर**

अश्रेय वि. अकल्याण. [सं.]

अश्लाघनीय, अश्लाघ्य वि. स्तुती करण्याला अयोग्य; प्रशंसा करण्याला अयोग्य; अप्रशंसनीय; निंद्य. [सं.]

अश्लील वि. १. असभ्य; अयोग्य; लज्जास्पद; शरम वाटण्याजोगा; अनीतिसूचक; अनीति – मूलक. २. असभ्य भाषा असलेले (वाङ्मय); शिवराळ; गावंढळ. ३. अचकट विचकट; उत्तान, भडक, कामुक वर्णन असलेली (कृती). [सं.]

अश्व पु. १. घोडा; एक चतुष्पाद प्राणी; हा मनुष्यास बसण्यासाठी किंवा गाडी, टांगा वगैरे ओढण्यासाठी वाहक म्हणून उपयोगास येतो. २ (सांकेतिक) सात ही संख्या. [सं.]

अश्व अक्षांश पु. (भू.) कर्कवृत्त व मकरवृत्त यांच्या दोन्ही बाजूंच्या अक्षांशांच्या पट्ट्यातील सागरी प्रदेश (या प्रदेशात वारे शांत असतात). [सं.]

अश्वक पु. १. घोडा; क्षुद्र घोडा; भाडोत्री घोडा; चुकलेला घोडा. २. काकाकुवा पक्षी. [सं.]

अश्वकुटी स्त्री. पागा.

अश्वकुंत पु. भाल्याचा एक प्रकार. [सं.]

अश्वक्रांत स्थान न. (नृत्य.) एक पाय समस्थित ठेवणे, दुसरा पाय अग्रतलसंचर करून पाय अंगठ्यावर टेकून दुसऱ्या पायांजवळ ठेवणे. अडखळणे, वस्त्र उचलणे, झाडाच्या फांद्या ओढणे वगैरे दर्शक हे स्थान आहे. [सं.]

अश्वखाद्य न. हरभरा; घोडखाद्य. [सं.]

अश्वगति–ती स्त्री. घोड्याची चाल,गती. [सं.]

अश्वगंधा स्त्री. एक पौष्टिक औषधी वनस्पती. यास आस्कंद, अजगंध, ढोरगुंज अशी निरनिराळी नावे आहेत. [सं.]

अश्वगुटिका, अश्वघुट(टि)का स्त्री. एक विवक्षित वाजीकरण (औषध, मंत्रसिद्धी, ताईत याद्वारे). [सं.]

अश्वचर्या स्त्री. घोडा फिरविण्याची विद्याः 'कुस्ती व्यतिरिक्त खेळ व कसरतीचे प्रकार म्हणजे रथचर्या, अश्वचर्या, तलवारीचे युद्ध व गदायुद्ध हे होत.' – व्याज्ञा १.३६. [सं.]

अश्वचिकित्सक पु. शालिहोत्रज्ञ; अश्ववैद्य; घोड्यांचा वैद्य. [सं.]

अश्वचिकित्सा स्त्री. घोड्याचे औषधी उपचार. [सं.]

अश्वतर पु. खेचर.

अश्वत्थ पु. एक झाड; पिंपळ. हे अतिशय मोठे, फार वर्षे जगणारे व अनेक औषधी गुणांनी युक्त असल्यामुळे हिंदू लोक यास पवित्र मानतात. धार्मिक संस्कार–विधीत यांच्या समिधा वापरतातः 'कल्पद्रुम हन पारिजातु । गुणें चंदनुहि वाड विख्यातु । तरि ययां वृक्षजातांआंतु । अश्वत्थु तो मी ।।' – ज्ञा १०.२३५.
वि. उद्यापर्यंत न टिकणारा; (तत्त्व) प्रपंचः 'आणि अश्वत्थु ऐसें ययातें । म्हणती जे जाणते ।' – ज्ञा १५.११०. [सं.]

अश्वत्थनारायण पु. देवतारूप मानलेला अश्वत्थ. तमिळ – कानडी लोकांत हे नाव असतेः 'अश्वत्थनारायण सूर्य नारायण' –दास ४.५.१३. [सं.]

अश्वत्थोद्यापन न. पिंपळास पार बांधून मंत्रांनी जो संस्कारविशेष करतात तो. [सं.]

अश्वधाटी स्त्री. एक मात्रावृत्त. याला मंदारमाला असेही म्हणतात. उदा. 'वाचाळ मी नीट पाचारितों धीट याचा नयो वीट साचा हरी ।' – वृत्तदर्पण ३२. या दोहोत फरक म्हणजे अश्वधाटीत बाराव्या अक्षरावर पदसमाप्ती तर मंदारमालेत अकराव्या अक्षरावर.

अश्वधाटी यमक न. यमक शब्दालंकाराचा एक प्रकार. हे मागे व पुढे निराळे व्यंजन असल्यामुळे घोड्याप्रमाणे उड्या मारीत चालले आहे असा भास होतो. उदा. 'गाजत वाजत साजत आज तया जतन करुनि आणाहो.' – मोविराट ६.७५.

अश्वपथ पु. घोड्यांच्या रपेटीसाठी तयार केलेला खास मार्ग. [सं.]

अश्वपरीक्षा स्त्री. १. घोड्यासंबंधाने ज्ञान. २. घोड्याच्या मांसाचे ज्ञान. (अश्वमांसज्ञान.) [सं.]

अश्वपात पु. अश्रू येणे, अश्रुपात.

अश्वपाल पु. मोतद्दार. [सं.]

अश्वभार पु. १. अश्वसेना; घोडदळ; घोडेस्वारांचे सैन्य. २. घोड्यांचा जमाव, समूह. [सं.]

अश्वमुख पु. किन्नर.
न. (स्था.) भिंतीत बसविलेले लाकडी किंवा दगडी घोडे. (असे घोडे भिंत, छत यांना टेकू म्हणून लावतात). [सं.]

अश्वमूत्राम्ल न. हिप्युरिक ॲसिड. (इं.) हे अम्ल वनस्पती खाणाऱ्या जनावरांच्या मूत्रात सापडते. [सं.]

अश्वमेध पु. सार्वभौम राजाने करावयाचा यज्ञ. हा यज्ञ केल्याने पृथ्वीचे सार्वभौमत्व मिळते व असे शंभर यज्ञ केल्याने इंद्रपद मिळते, अशी समजूत आहे. [सं.]

अश्वरस वि. रुंद छातीचा.

अश्वरक्षक पु. मौतद्दार. [सं.]

अश्वराती स्त्री. एक वनस्पती; हरितालिका पूजेतील पत्रींपैकी एक.

अश्वरोह पु. घोडेस्वार.

अश्ववाहक पु. सारथी; घोडे हाकणारा; चाबुकस्वार.

अश्ववैद्य पु. घोड्यांचा आजाराची माहिती असणारा व त्यावर उपचार करणारा माणूस.

अश्वशक्ति–क्ती स्त्री. (भौ.) यंत्राची शक्ती मोजण्याचे एक परिमाण; ७४६ वॅटस् इतक्या शक्तीचे एकक (युनिट); तेहतीस हजार पौंड वजन, एका मिनिटात, एक फूट उंच उचलण्यास, किंवा १ पौंड वजन एका सेकंदात ५५० फूट ओढून नेण्यास लागणारी शक्ती. [सं.]

अश्वशाणी पु. चाबुकस्वार; घोड्यांची परीक्षा करणारा; अश्ववैद्य; परीक्षकः 'बोलावोनिया अश्वशाणी । म्हणती घोडे निवडी गा ये क्षणीं ।' – कथा ४.९.१५.

अश्वशाला स्त्री. १. घोड्यांची पागा; तबेला.२. घोड्यावर बसण्यास शिकवितात ती शाळा. [सं.]

अश्वशिक्षक पु. घोड्यांना निरनिराळ्या चाली शिकवणारा; चाबुकस्वार; घोडे हाकणारा. [सं.]

अश्वशिक्षा स्त्री. घोड्यांना शिकवणे, शिक्षा लावणे. (गती, चाल वगैरे). [सं.]

अश्वसारथी पहाः **अश्वशिक्षक**

अश्वसारथ्य न. रथ किंवा त्याला जुंपलेले घोडे चालवणे, हाकणे; रथाची व्यवस्था. [सं.]

अश्वसाहणी पु. घोड्याची परीक्षा करणाराः 'जैसा वारु उपलाणी । वश्य करी अश्वसाहणी ।' – एभा २०.२१६.

अश्वस्थ वि. अस्वस्थ (अप.): 'अश्वस्थ संसार हा स्वस्थ नाहीं जाणा' – सप्र ५.२१. अश्वथ्य असेही रूप आहे.

अश्वहृदय न. १. घोड्यासंबंधी रहस्य किंवा गुप्त गोष्टींचे ज्ञान; अश्वशास्त्र; अश्वविद्या; घोड्यावर बसण्याची विद्या. २. घोड्यांच्या प्रकृतीचे निदान किंवा त्या संबंधीचे शास्त्र. [सं.]

अश्वादन न. गोडी; आस्वादन :'मकरंद अश्वादन मीसे ।' वह १६१.३४.

अश्वायुर्वेद पु. गुरांचे वैद्यक, शालिहोत्र. [सं.]

अश्वारी – नी स्त्री. घोडेस्वारांची पलटण.(गो.)

अश्वारोह पु. घोडेस्वार. [सं.]

अश्वारोहण न. घोड्यावर बसणे; स्वार होणे. [सं.]

अश्वि(श्वी)न पु. चंद्रमासाप्रमाणे चैत्रापासून सातवा महिना. [सं.]

अश्विनी स्त्री. १. सत्तावीस नक्षत्रांपैकी पहिले. या दोन किंवा तीन तारका समजतात. २. घोडीः 'म्हणे अश्व करितां जळपान । अश्विनी केवी जाहली ।' – जै २१.८५.
वि. जिच्याजवळ घोडे आहेत अशी, सूर्यपत्नी. [सं.]

अश्विनीकुमार–पुत्र, अश्विनौ, अश्विनौदेव पु. १. देवांचे वैद्य; अश्विनी अप्सरेचे जुळे मुलगे. २. (ल.) कुशल वैद्यः 'पै सौम्यतेचा बोलवा । मिती नेणिजे अश्विनौदेवा ।' – ज्ञा ११.१४४. ३. एक औषधी मात्रा.

अश्वील, अश्वल पहाः **अस्वल**

अश्वोरस वि. घोड्यासारख्या रुंद उराचा; रुंद छातीचा. [सं.]

अषढ्ढाळ वि. (बोलणे, करणे इ. मध्ये) ताळतंत्र नसलेला.

अष्ट वि. आठ ही संख्या. [सं. अष्टन्]

अष्टक न. १. आठ पदार्थांचा समुदाय. २. पाणिनीच्या सूत्रपाठाचे आठ विभाग, त्यातील प्रत्येक. ३. ऋग्वेदसंहितेचे पठणाच्या सोईकरिता आठ भाग, त्यातील प्रत्येक. ४. आठ श्लोकांचा समूह; एक काव्यरचनापद्धती. उदा. मंगलाष्टके, करुणाष्टके.
वि. आठ किंवा आठवा. [सं.]

अष्टकपाळ्या वि. १. अष्टांगे – दोन हात, दोन पाय, दोन गुडघे, वक्षःस्थळ आणि कपाळ. दैवयोगाने लाभलेल्या या सुंदर अवयवांचा उपयोग करूनही ज्यास काही लाभ मिळत नाही तो. कोणत्याही कामाला उपयोगी नाही असा माणूस. २. (ल.) पूर्णपणे दुर्दैवी; आपद्ग्रस्त; भद्र्या; कपाळकरंटा.

अष्टकर्ण पु. ब्रह्मदेव.

अष्टकर्णिका स्त्री. आठ पाकळ्याः 'माझें हृदय दिव्य कमळ । जे तेजोमय परम निर्मळ । अष्टकर्णिका अतिकोमळ । मध्यें घननीळ विराजे ।' – हरि ३५.१. [सं.]

अष्टकुलाचल पु. मेरूच्या चारी दिशांस असणारे (नील, निषध, विंध्य, माल्यवान, मलय, गंधमादन, हेमकूट, हिमालय इ.) आठ पर्वत. [सं.]

अष्टकोन–नी–ण–णी वि. आठ कोन व आठ बाजू असलेली (वस्तू, आकृती). [सं. अष्टकोण]

अष्टगंध न. आठ सुगंधी द्रव्ये (चंदन, अगरु, देवदार, कोष्टकोलिंजन, कुसुम, शैलज, जटामांसी, सुरगोरोचन) एकत्र करून केलेले गंध; (सामान्यतः) उटणे. [सं.]

अष्टगुण वि. आठपट.

अष्टगोल – गोली वि. काठापदरांवर वेलबुट्टी काढलेला (चौपदरी शेला): 'कोणासी पागोटें परकाळा । कोणी मागती अष्टगोली शेला ।' – भक्तवि ३०.४१.

अष्टगोळी क्रिवि. सर्वतऱ्हेने; एकंदर.

अष्टग्रही स्त्री. (ज्यो.) रवि, चंद्र, मंगळ, बुध, गुरू, शुक्र, शनी, राहू किंवा केतू हे आठ ग्रह एकाच राशीत येणेः 'काही वर्षामागं अष्टग्रहीनं जग बुडणार असं शास्त्री पंडितांनी भविष्य वर्तविलं होतं.' – अचावा २४२. [सं.]

अष्टघाण स्त्री. अतिशय दुर्गंधी, घाण. [सं. अष्ट + घ्राण]

अष्टताल पहाः **झंपाताल**

अष्टदल–ळ वि.आठ पाकळ्यांचे; आठ पानांचे; अष्टभुज; अष्टकोनी.
न. १. कमळाच्या आकाराची काढलेली आठ पाकळ्यांची किंवा भागांची आकृतीः 'गर्भें रचिली उदंडें । अष्टदळें ।' – ऋ ७१. २. एक प्रकारची रांगोळी. ३. आठ पाकळ्यांचे ताम्हण, संध्यापात्र. [सं.]

अष्टदाने न. अव. और्ध्वदेहिकात द्यायची आठ प्रकारची दानेः आमान्न, उदकुंभ, भूमी, गोदान, शय्या, वस्त्र, छत्र, आसन. [सं.]

अष्टदिक्पाल पु. अंतरिक्षाच्या आठ दिशांचे रक्षण करणाऱ्या देवता – पूर्वेचा इंद्र, आग्नेयेचा अग्नी, दक्षिणेचा यम, नैर्ऋत्येचा नैर्ऋत, पश्चिमेचा वरुण, वायव्येचा मारुत, उत्तरेचा कुबेर (सोम) आणि ईशान्येचा ईश : 'इयेवरी सप्तसागर । मध्यें मेरू महाथोर । अष्ट दिग्पाल तो परिवार । अंतरें वेष्टित राहिले ।।' – दास ४.१०.४. [सं.]

अष्टदिग्गज पु. ऐरावत, पुंडरिक, वामन, कुमुद, अंजन, पुष्पदंत, सार्वभौम, सुमतीक असे आठ दिशांना पृथ्वीला आधारभूत असे आठ हत्ती आहेत, अशी पौराणिक कल्पना आहे. [सं.]

अष्टदिशा स्त्री. आठ दिशा; दिक्चक्राचे आठ भाग – पूर्व, आग्नेय, दक्षिण, नैर्ऋत्य, पश्चिम, वायव्य, उत्तर, ईशान्य. [सं.]

अष्टदेह पु. देहाचे आठ प्रकार – पहिले चार पिंडी व पुढील चार ब्रम्हांडीः 'स्थूल, सूक्ष्म, कारण । महाकारण, विराट, हिरण्य । अव्याकृत, मूलप्रकृति जाण । ऐसे अष्ट देह ।' – दास ८.७.४०. [सं.]

अष्टधा वि. आठ प्रकारचे. [सं.]

अष्टधामूर्ति–र्ती स्त्री. आठ प्रकारच्या मूर्तीः 'शैली, दारूमयी, लेप्या, लेख्या, सैकती अथवा सूर्यमंडळीं, जळीं, स्थळीं, अष्टमूर्तिस्वरूप श्रीहरीसी पूजावें ।' – अमृतधृव ६.

अष्टधार वि. आठ धारा असलेलेः 'तव तेणें साधकें एक अष्टधार आड धरिलें ।' – कृमुरा २२.९६.

अष्टनाग पु. आठ जातींचे सर्प – अनंत, वासुकी, तक्षक, कर्कोटक, शंख, कुलिक, पद्म, महापद्म. [सं.]

अष्टनायिका स्त्री. १. अव. श्रीकृष्णाच्या प्रमुख बायका आठ – रुक्मिणी, सत्यभामा, जांबवंती, कालिंदी (सूर्यकन्या), मित्रवृंदा (अवंतिराजसुता), याज्ञजिती (यज्ञजितकन्या), भद्रा (कैकयनृपकन्या), लक्ष्मणा (महेन्द्रनाथ कन्या). २. इंद्राच्या आठ नायिका – उर्वशी, मेनका, रंभा, पूर्वचिती, स्वयंप्रभा, भिन्नकेशी, जनवल्लभा, घृताची (तिलोत्तमा): 'अष्ट नायिका येऊनि । सर्वा घरीं नृत्य करिती ।' – हरि २६.२२८. ३. (साहित्य) वासकसज्जा, विरहोत्कंठिता, स्वाधीन

भर्तृका, कलहांतरिता, खंडिता, विप्रलब्धा, प्रोषितभर्तृका, अभिसारिका. [सं.]

अष्टपत्री वि. १. कोणत्याही विशिष्ट आकाराच्या (क्राऊन, डेमी) छापावयाच्या कागदाची आठ पृष्ठे होतील अशा तऱ्हेने घडी पडणारे छापलेले (पुस्तक). [सं. अष्टपत्र]

अष्टपद, अष्टपाद पु. १. कोळी वर्गातील प्राणी – गोचीड, सूतकिडे, विंचू, कातीण वगैरे २. आठ पायांचा काल्पनिक प्राणी. [सं.]

अष्टपदरी वि. आठ पदरांचा (शेला); आठ सरांची (माळ); आठ पेडांची, धाग्यांची (दोरी). [सं. अष्टपल्लव]

अष्टपदी स्त्री. १. आठ पदांचा समुदाय. २. आठ चरणांचे एक कथन; कविताप्रकार.

अष्टपाकुळ न. आठ पाकळ्यांचे फूल.

अष्टपुत्रा वि. जिला आठ मुलगे आहेत अशी (स्त्री); सौभाग्यवती स्त्रीला असा आशीर्वाद देतात. [सं.]

अष्टपुत्री स्त्री. विवाहाचे वेळी काठाला हळद लावून वधूला नेसावयास द्यायवयाचे शुभ्र वस्त्र. तिला पुष्कळ अपत्ये व्हावीत या इच्छेचे द्योतकः 'फेडिलें मायेचें वधूवस्त्र । अष्टपुत्र्या पितांबर । नेसली कृष्णमय स्वतंत्र । तेणें सुंदर शोभली ।' – एरुस्व १६.१५.

अष्टपैलू वि. १. ज्याला आठ पैलू (बाजू) आहेत असा (हिरा, रत्न). २. (ल.) हुशार; कलाभिज्ञ; व्यवहारचतुर; निरनिराळ्या विषयात गती असलेला; पुष्कळ विषयांचे ज्ञान असलेला.

अष्टफली–ळी, अष्टफळ–फल पहाः **अटोफळी**

अष्टबंध पु. अष्टकुलाचल पर्वतः 'अष्टबंध पृथ्वीस, अष्टकुलाचळे पर्वतें मेरूमेखला बंध.'– प्रमेय. [सं.]

अष्टभार पु. ८००० तोळ्यांचा एक भार. असे आठ भारः ' नित्य प्रसवे अष्टभार सुवर्ण । सूर्यासम प्रभा परिपूर्ण ।' – हरि २५.१५.

अष्टभाव पु. (साहित्य.) शरीराच्या सत्त्वगुणाचे आठ भाव, प्रकार– स्तंभ, स्वेद, रोमांच, स्वरभंग किंवा वैस्वर्य, कंप किंवा वेपथु, वैवर्ण्य, अश्रुपात, प्रलय. पर्याय – कंप, रोमांच, स्फुरण, प्रेमाश्रू, स्वेद, हास्य, लास्य, गायनः 'आठवीया दिवशीं नाश अष्टभावा । अद्वयानुभावा सुखें राहे ।।' – ब गाथा११०. [सं.]

अष्टभुज वि. आठ भुजा असलेली; आठ बाजू असलेली. [सं.]

अष्टभैरव पु. शिवगणातील अष्टरूपातील भैरव देवता.

अष्टभोग पु. आठ प्रकारचे भोग – अन्न, उदक, तांबूल, पुष्प, चंदन, वसन, शय्या, अलंकार. [सं.]

अष्टम वि. आठवा. [सं.]

अष्टमभाव पु. (ज्यो.) कुंडलीतील आठवे स्थान. [सं.]

अष्टमर्यादागिरी पु. आठ मोठे पर्वत. हिमालय, हेमकूट, निषध, गंधमादन, नील,श्वेत, शृंगवान व माल्यवान. हे जंबुद्वीपात असून ते त्यातील नऊ भागांच्या मर्यादा आहेत. [सं.]

अष्टमहारोग पु. आठ मोठे रोग – वातव्याधी, अश्मरी, कुष्ठ, मेह, उदर, भगंदर, अर्श (मूळव्याध), संग्रहणी. [सं.]

अष्टमहासिद्धि–द्धी १. अणिमा = शरीर अत्यंत सूक्ष्म होणे. २. महिमा = शरीर मोठे होणे. ३. लघिमा = शरीर वजनात हलके होणे. ४. प्राप्ती = सर्व प्राण्यांच्या इंद्रियांशी त्या त्या इंद्रियांच्या अधिष्ठात्री देवतांच्या रूपाने संबंध घडणे. ५. प्राकाश्य = ऐकून ठाऊक असलेल्या व स्वर्गादी पारलौकिक स्थानी व दिसण्याजोग्या इहलोकातील स्थानी भोग व दर्शनाचे सामर्थ्य येणे. ६. ईशिता = शक्तीची, मायेची व तिच्या अंशाची ईशाच्या ठिकाणी व इतरांच्या ठिकाणी असणारी प्रेरणा. ७. वशिता = विषय भोगीत असूनही त्यांच्या ठिकाणी आसक्त न होणे. ८. प्राकाम्य = ज्या ज्या सुखाची इच्छा करावी ते ते सुख अमर्याद प्राप्त होणे. [सं.]

अष्टमंगल वि. (विप्र. अष्टमंगळ). १. ज्याचे तोंड, शेपूट, आयाळ, छाती व चार खूर शुभ्र आहेत असा; कित्येकांच्या मते ज्याचे पाय, शेपूट, छाती व वृषण शुभ्र आहेत व जो कटिप्रदेशी भोवऱ्यांनी युक्त असून ज्याच्या कपाळावर कमलाकृती केंसाचे वेटोळे असते असा (घोडा). २. (सामान्यतः) आठ शुभलक्षणांनी युक्त असा (घोडा).

न. पुढील आठ मंगल वस्तूंचा समुदाय – ब्राह्मण, अग्नी, गाय, सुवर्ण, घृत, सूर्य, जल व राजा. काहींच्या मते सिंह, वृषभ, गज, पूर्णोदककुंभ, व्यजन, निशाण, वाद्ये व दीप. (राज्याभिषेकाच्या समयी या अष्ट मंगलकारक वस्तू लागतात.) [सं.]

अष्टमंगलघृत न. वेखंड, कोष्ट, ब्राह्मी, मोहऱ्या, उपळसरी, सेंधेलोण, पिंपळी व तूप या औषधांच्या मिश्रणाने विधियुक्त बनविलेले तूप. हे बुद्धिवर्धक आहे. [सं.]

अष्टमांगल्य न. त्रैवर्णिकांचा एक संस्कार. पहाः **अठांगुळे** [सं.]

अष्टमांश पु. १. आठवा अंश; भाग. २. (वै.) ज्वर नाहीसा होण्यासाठी आठ भाग पाण्यापैकी सात भाग आटवून एक अंश उरवितात असा काढा. :सं.

अष्टमी स्त्री. चांद्रमासातील प्रतिपदेपासून आठवी तिथी. या महिन्यातून दोनदा येतात – शुद्ध व वद्य. [सं.]

अष्टवर्ग पु. १. आठ औषधींचा समुदाय – ऋषभ, जीवक, मेद, महामेद, ऋद्धी, वृद्धी, काकोली, क्षीरकाकोली. २. मौजीबंधनात वेळी आठ मुंज्या मुलांना भोजनास बोलवितात ते कर्म. [सं.]

अष्टवर्ग्य–वर्ग्या पु. अष्टवर्गात जेवणारा बटू; उपनयनाच्या दिवशी, मातृभोजनाच्या वेळी आठ बटू जेवायला बोलावतात त्यातील प्रत्येक. [सं.]

अष्टवर्षा वि. आठ वर्षे वयाची (कुमारिका); (त्यावरून पुरातन प्रथेप्रमाणे लग्नास योग्य झालेली) उपवर. [सं.]

अष्टविवाह पु. विवाहाचे आठ प्रकार १. ब्राम्हे = सालंकृत कन्यादान. २. गांधर्व = उभयतांच्या अनुमतीने. ३. राक्षस = जबरदस्तीने कन्या हरण करून. ४. दैव = यज्ञप्रसंगी ऋत्विजास कन्यादान करून. ५. आर्ष = गाय, बैल घेऊन कन्यार्पण. ७. असुर = शुल्क घेऊन. ८. पैशाच – कन्या चोरून आणून पत्नी करणे. [सं.]

अष्टसावध वि. पुष्कळ गोष्टींकडे एकदम लक्ष पुरविणारा – देणारा; अष्टावधानी. [सं.]

अष्टसृष्ट–ष्टी स्त्री. काल्पनिक, शाब्दिक, प्रत्यक्षा, चित्रलेपा, स्वाप्नी (स्वप्न सृष्टी), गंधर्वा, ज्वरिका, दृष्टिबंधना अशा आठ सृष्टी. [सं.]

अष्टक्षार पु. पळस, निवडुंग, सज्जी, अघाडा, रुई, तीळ, जव व टाकणखार. [सं.]

अष्टाकपाल पु.ज्यात आठ खापरीच्या तुकड्यांवर भाजलेल्या पुरोडाशाचा हवी देतात तो याग, पुरोडाश. [सं.]

अष्टादश वि. अठरा. [सं.]

अष्टादशपदे न. गयाक्षेत्री विष्णुपदाजवळ – कश्यप, अगस्ती, क्रौंच, मतंग, कण्व, दधीच, गणेश, कार्तिकेय, ब्रह्मा, रुद्र, इंद्र, सूर्य, चंद्र व आहवनीय, दक्षिण, गार्हपत्य, सभ्य, आवसथ्य, (हे अग्नी). या अठरा पदांवर पिंडप्रदान करावे लागते. ही अठरा पदे म्हणजे खडकावर पावलाच्या आकृतीचे काळे डाग उमटलेले आहेत. ही पावले अतिसूक्ष्म दृष्टीने पाहिल्यासच दिसतात. [सं.]

अष्टाध्यायी स्त्री. आठ अध्याय असलेला, पाणिनी या संस्कृत वैयाकरणाचा व्याकरणावरील ग्रंथ. [सं.]

अष्टावक्र – अष्टवक्र वि. १. या नावाचा कहोड ऋषींचा मुलगा (गर्भात असता बापास अध्ययनातील चुकीबद्दल याने हिणविले म्हणून त्याच्या शापाने हा आठ ठिकाणी वाकडा झाला. यावरून) आठ ठिकाणी वाकडा. २. (ल.) कुरूप; विद्रूप; विलक्षण दिसणारा (माणूस, बेढब वस्तू). [सं.]

अष्टावधानी वि. अनेक गोष्टींकडे एकदम लक्ष पुरविणारा किंवा अवधान देणारा. पहाः **अष्टसावध** [सं. अष्ट + अवधान]

अष्टाग्र न. अष्टकोनाची आकृती.
वि. अष्टकोनी. [सं. अष्ट + अग्र]

अष्टाक्षरी स्त्री. १. एका छंदाचे नाव. काही अभंग व ओव्या अष्टाक्षरी असतात. गायत्री छंद हाही अष्टाक्षरी आहे. औट चरणी, त्रिचरणी, असे अष्टाक्षरीचे काही प्रकार आहेतः ‘विरोन जो मुरेल रे । भल्यांत तो सरेल रे । विरेचिना मुरेचिना । भल्यांत तो सरेचिना ।।’ – दावि ७७६. २. (मद्रासमधील) तामीळनाडूतील (सातानींची) एक जात. ‘ॐ नमो नारायणाय’ या अष्टाक्षरी मंत्राच्या प्रभावावर त्यांचा विश्वास असतो. [सं.]

अष्टाक्षरी मंत्र पु. १. आठ अक्षरे ज्यात आहेत असा मंत्रः ‘ॐ नमो नारायणाय.’ २. (ल.) ‘कसे करू काय करू’ हा आठ अक्षरांचा मंत्र; अतिशय दारिद्र्य, मोठे संकट किंवा अडचण प्राप्त झाली असता असे शब्द तोंडून निघतात. [सं.]

अष्टांगनमन – पात – प्रणाम न. पु. हात, पाय, गुडघे, वक्षःस्थल, मस्तक, दृष्टी, मन व वाणी ही आठ अंगे जमिनीवर टेकून नमस्कार करणे. अतिशय आदरार्थी नम्रतापूर्वक नमस्कार.

अष्टांगयोग पहा : **अष्टविध समाधी**: ‘येक सांगती अष्टांगयोग । नाना चक्रें ।।’ – ज्ञा ५.४.२४.

अष्टांगलवण न. पादेलोण, ओवा, आमसुले, आम्लवेतस ही एक एक भाग, दालचिनी, वेलदोडे व मिऱ्या ही अर्धा भाग व साखर सर्वांच्या बरोबर घालून केलेले चूर्ण. हे अग्निदीपक आहे. [सं.]

अष्टांगशुद्धि –द्धी स्त्री. भूमी, आसन, देह, प्राणायाम, वाक्, मन, आत्म, ब्रह्म यांची शुद्धी. [सं.]

अष्टांगसाधन पहाः **अष्टविध समाधी**

अष्टीला पु. (आयु.) गाठीचा एक विकार; कोष्ठगत ग्रंथीः ‘गुल्म, अष्टीला या विकारात गाठीचे क्षरण होण्याकरिता ताम्रभस्माचा उपयोग होतो.’ – आयुसिद्धभा १.३८.

अष्टोदरशे, अष्टोदशे वि. (पाढ्यात) १०८ संख्या.[सं. अष्टोत्तर शत]

अष्टोप्रहर, अष्टौप्रहर क्रिवि. रात्रंदिवस; अखंड; सतत; निरंतर (दिवसाचे आठ प्रहर यावरून). [सं.]

अष्ठी स्त्री. गाठ; अठळी; गठोळीः ‘जैं मागुती होय गर्भइच्छा । गर्भकोश वाढे मासांमासा । तैं अष्ठी पडे शुद्धांशा । स्तनक्षीरासी ।।’ – कथा ५.७.१२२. [सं. अष्ठि = बी, अठळी]

असकट वि. १. वारंवार. २. (ल.) बारीकः ‘कणिक चाळावी असकट । पाखडूनि सांडावें कसपट । होईल परिपाक चोखट । पूर्णपुरिया सिद्धलाडू ।।’ – एरुस्व १८.५०. [सं. असकृत्]

असकर वि. अशक्यप्रायः ‘ऐसा सरिपाड धरू असकरु’ – ज्ञा ११.५४१.

असक(का)रणे सक्रि. धिक्कारून बोलणे.

असका वि. एकटाः ‘कृस्णु असकाचि सापडे ।’ – उषा २९.
[सं. अ + सखिन् – सखा]

असका–के वि. १. सर्व; सगळे; एकूणएक; एकंदरः‘त्रिलोकीचें पाप असकें ।’ – एभा २७.३९८. २. सर्वातील प्रत्येक किंवा सर्व एकदमः ‘तो तूं परब्रह्मचि असकें । मज दैवें दिधलासि हस्तोदकें ।’ – ज्ञा १०.३२२. [सं. आसाग्र]

असकाट न. माजलेले रान; झुडपांची गर्दीः ‘असकाट रानांत जांव नको.’ – मसाप ४.४.२७९. (ग्रा.)

असकृत क्रिवि. वारंवार; पुनःपुन्हा; अनेकवार. [सं.]

असक्त वि. १. विरक्त; उदासीन. २. व्यसन, छंद नसलेला. ३. अशक्त.[सं.](वा.)**असक्ति उपनणे –** आजारी पडणेः ‘नृसींही भांडारेकारासि असक्ति उपनली ।’ –लीचपू १.२५.

असगंध पु. अश्वगंधा; आस्कंद; चारपाच फूट उंचीची. पिवळसर किंवा हिरवट फुले असणारी एक औषधी वनस्पती. [सं. अश्वगंधा]

असगोत्र वि. भिन्न गोत्राचा; स्वगोत्रातील,समान गोत्रातील नसलेला. [सं.]

असट वि.आसक्त; गुरफटलेलेः ‘धरितां इच्छा दुरी पळे । पाठी सोहळे उदासा । म्हणऊनि असट मन । नका खूण सांगतो ।’ – तुगा ३२९३.
[सं. आ + सक्त]

असटभाजी स्त्री. पिठाबरोबर शिजवलेली भाजी; गोळाभाजी.

असडणे–आसडणे उक्रि. १. हिसका देऊन ओढणे; हिसकणे; खेचणे (इंद्रिय, अवयव इ): ‘कीं हृदयीं भावि खद्योत । असडोनि आदित्य खालीं पाडूं ।’ – नव २२.५०. २. सुपाने विशिष्ट प्रकारे पाखडून गदळ काढणे; कणी वगैरे काढणे; नीट करणे; स्वच्छ करणे. ३. असडा, हिसडा देऊन जोराने आपटणे; (खाली, वर) आदळणे. पहाः **हासडणे** ४. एकदम, खाडकन फटकावणे (चाबूक वगैर). ५. धुतारणे; मुंडणे; भोंदणे; लबाडीने – ठकवून, उपटून नेणे (पैसे, माल वगैरे).

६. (शाप किंवा अपशब्द यांचा) भडिमार करणे. ७. खाली पडणे. [सं. आ + सूद]

असडा, आसडा पु. १. एकदम-चटकन दिलेला जोराचा हिसका, हिसडा (अवयव-गात्राला); असा हिसका बसल्यामुळे होणारे दुःख (क्रि. देणे, बसणे). एकदम हिसकणे, फटकावणे, उडविणे (चाबूक, दोरी वगैरे); एकदम धरणे, पकडणे. २. पिळवटणारा कंप; तिडीक; वेणा; आचका (बुडणारा, फाशी जाणारा, गुदमरणारा किंवा मरावयास टेकलेला जसे करतो तसा). (क्रि. देणे, येणे). ३. धक्का; तडाखा. (व्यापारात, पिकासंबंधी) सोसावे लागणारे नुकसान-तोटा (क्रि. बसणे); असडणे.

असडा-डी-डीक वि. १. न सडलेला; न कांडलेला; उखळात न कुटलेला; स्वच्छ, पांढरा न केलेला (तांदूळ, धान्य वगैरे). २. (ल.) अशिक्षित; बेशिस्त; वळण नसलेला; असभ्य; असंस्कृत; अशिष्ट; अडाणी; गावंढळ; अज्ञानी. [अ + सडणे]

असडी स्त्री. १. जखमेवर बसणाऱ्या माश्यांनी केलेली विष्ठा; क्षतादिकांवर माशा बसल्यामुळे त्यात होणारी कृमींची उत्पत्ती; सडण्याची - कुजण्याची क्रिया. (क्रि. पडणे, घालणे). २. (काहींच्या मते) जखमेतील कृमी किंवा त्या उत्पन्न करणारी माशी.

असद्ढाळ पहाः **अशुढाळ**

असण-णा, असणी पु. स्त्री. असाण्याचे झाड. याच्या फांद्या मोठ्या व लांबट असून लाकूड इमारतीस उपयोगी पडते. [सं. आसन]

असणे अक्रि. १. वर्तणे; अस्तित्वात असणे; जिवंत असणे; जगणे. २. राहणे; वास्तव्य करणे; मुक्काम, वस्ती करणे.[सं. अस् = राहणे]

असत् वि. १. खरे नव्हे ते; खोटे; असत्य; मिथ्या; अवास्तव; विनाशी; ज्याला अस्तित्व नाही ते; काल्पनिक; अस्सल नव्हे असे. २. वाईट; दुष्ट; असाधू; खट्याळ. ३. अन्याय्य; अयोग्य.

न. १. जिला अस्तित्व नाही अशी गोष्ट. २. असत्य : 'तरी सच्छब्दें येणें । आटुनि असताचें नाणें । दाविजे अव्यंग वाणें ।' - ज्ञा १७.३८०.३. वाईट गोष्ट. [सं. अ + सत्]

असत् अंक पु. (ग.) मूलभूत बैजिक क्रियांशी विसंगत असल्याने ज्यास काल्पनिक म्हटले जाते असा अंक. धन अथवा ऋण अशा कोणत्याही संख्येचा वर्ग नेहमी धनच असतो. त्यामुळे ऋण संख्येचे वर्गमूळ अस्तित्वात असू शकत नाही. म्हणून अशा संख्येस असत् अंक म्हणतात. कोणताही असत् अंक (अ + य ब) अशा स्वरूपात मांडता येतो. ज्यात अ व ब या दोन सत् संख्या असून य, म्हणजे (-) १चे वर्गमूळ, ही असत् संख्या असते. [सं.]

असता वि. १. असणारा; असलेलाः 'कीं असते आपुले डोळे । आपण झाकीं ।' - ज्ञा ७.७३. ज्याच्याजवळ काही अर्थ आहे असा; संपत्तिमान; गब्बर; ऐपतदार; ऐवजदार. २. समर्थ, क्षम; योग्य; लायक; उपयोगी; कामाचा.

क्रिवि. त्याअर्थी; ज्यापक्षी: 'नानानी लोभ धरला, असता (त्याअर्थी) संकट पडणार नाही.' - ऐलेसं ५१९६.

असतिये क्रिवि. यथाशक्ती.

असती स्त्री. १. साध्वी किंवा पतिव्रता नसलेली स्त्री; कुलटा; जारिणीः 'हरणार असु हरूनि वसु तदभिलषित न गणिका तसी असती ।' - मोसभा १.६१.

वि. दुष्ट; नीच; वाईटः 'ज्यांची मति सोडीना दुराग्रहा असती ।' - मोकर्ण १.२५. [सं.]

असतेनी क्रिवि. असूनसुद्धा.

असतेपण न. अस्तित्व; असलेपणा; जगणे; असणेः 'तैसें असतेपण आहाच । नाहीं होईजे हें साच ।' - ज्ञा ८.३१. [सं. अस्]

असत्कार पु. अनादर; अवज्ञा; अपमान; असन्मान; अवहेलना.

असत्काळ पु. अनिष्ट, दुष्ट अन्यायाचा काळ; दुर्गुणी पुरुषांची प्रतिष्ठा व सद्गुणी पुरुषांची दैन्यावस्था असा विपरीत काळ; दशा. भ्रष्टाचार, मचमच, दैन्यावस्था यांचे प्राबल्य माजल्यामुळे दुःख करताना हा शब्द योजितात. (कों.)[सं. असत् + काल]

असत्य वि. खरे नव्हे ते; मिथ्या; खोटे; अवास्तविक; अवास्तव; काल्पनिक; अनिश्चित.

न. खोटेपणा; खोटी गोष्ट.

असत्यता स्त्री. १. मिथ्यत्व; असत्य. २. भ्रामकता. [सं.]

असत्यशोधक असत्य शोधून काढणारा.

असत्यज्ञान न. जो पदार्थ जसा नसेल तसा तो आहे असे भासणे यास असत्यज्ञान असे म्हणतात. [सं.]

असद्भाव पु. दुष्ट वृत्ती; वाईट भाव; दुष्प्रवृत्ती. [सं.]

असद्वाद पु. १. प्रस्थापित सत्ता व संस्था यांचा संपूर्ण अस्वीकार करणारे मत. २. सर्व मूल्ये, जीवनावरील श्रद्धा व संवादाची शक्यता पद्धतशीरपणे नाकारणारा संशयवादाचा एक प्रकार. [सं.]

असन्मति-ती स्त्री. मिथ्या मानणे; खोटा ग्रह.

वि. दुष्टविचाराचा, कुबुद्धि.

असपक्ष वि. (तर्क.) जेथे साध्य नाही असे निश्चयाने म्हणता येते त्याला विपक्ष (असपक्ष) म्हणतात. [सं.]

असबस्ट, असबस्टास पु. तंतुमय खनिज द्रव्य; यावर विस्तवाचा परिणाम होत नसल्याकारणाने बॉयलर व वाफ नेणाऱ्या नळ्यांभोवती हे लावतात. तसेच जेथे आगीचे भय त्याठिकाणीही वापरतात. [इं. ॲस्बेस्टॉस]

असबाब स्त्री. १. चीजवस्तू; मालमत्ता; सामानसुमान; साधनसामग्री; साहित्य; वस्तू. २. युद्धसामग्री; युद्धोपयोगी सामान. पहा : **अजबाब** [फा.]

असबाबी पु. घोड्याच्या गुडघ्यावर फोड येऊन जो रोग होतो तो. - अश्वप २.२२८.

असभ्य वि. १ (मूळ अर्थ) सभेत बसण्यासवरण्यास अयोग्य, अयुक्त. २. (ल.) शिष्टाचारांविरुद्ध; अशिष्ट; वाईट, भलत्या रीतीचा, वर्तनाचा; जंगली; क्षुद्र; अडाणी; गावंढळ; हलकट; ग्राम्य. ३. सभेत न शोभेल असे (वागणे, बोलणे इ.). [सं.]

असभ्यपणा पु. चांगल्या माणसाला न शोभणारे वागणे; शिष्टसंमत नसलेले वर्तन; शिष्टाचाराला सोडून वागणे; गावंढळपणा; रानटीपणा.

असम पु. (साहित्य) एक अलंकार. जेथे उपमाच नाही असे वर्णन असते तेथे हा अलंकार होतो. उदा. 'वन्यगुणें काय घडे मारुतिसीं इतर वानरा जन्य ।' – मोभीष्म १.६५.
वि. सदृश, सारखा नाही असा; विषम. [सं.]

असमगट गुणन वि. (वन.) दोन वेगळ्या जातींच्या संकरातून निर्माण होणारा, रंगसूत्रांचे २ गट असणारा (जीव.). [सं.]

असमज पु. समजुतींचा अभाव; अज्ञान; गैरसमज.
वि. समजूत नसणारा; समजूत न पडणारा.

असमजूत स्त्री. गैरसमजूत; विपरीत ग्रह; मतभेद; बेबनाब.

असमजुती – त्या वि. विनवणी करून किंवा स्पष्टीकरणाने समजूत पटत नाही असा; समजूत होण्याला अशक्य; मनधरणी करण्यास, मन वळविण्यास अशक्य – कठीण; शांत करण्याला कठीण; हेकट.

असमता स्त्री. (समाज.) विजोडपणा; सारखेपणा नसणे. [सं.]

असमतोल पु. (अर्थ.) अर्थव्यवस्थेचा बिघडलेला तोल. [सं.]

असमन्वय पु. सुसंगतीचा, सुसंवादाचा अभाव; समतोलपणाचा, समन्वयाचा अभाव. [सं.]

असमन्वित वि. दर्जा, क्रम किंवा महत्त्व यात सारखेपणा नसलेला; समन्वय साधलेला नाही असा. [सं.]

असमपेशिता स्त्री. (वै.) पेशींचा आकार बदलणे. विशेषतः असाध्य पांडुरोगामध्ये लाल रक्तपेशींचा आकार बदलणे. [सं.]

असमबीजुक वि. (वन.) नर व स्त्री गंतुकधारी निर्माण करणारी; दोन (लघु व गुरू) प्रकारची बीजुके प्रसवणारी (वनस्पती). [सं.]

असममित वि. (भूशा.) प्रमाणबद्ध किंवा समप्रमाणात नसलेली; दोन्ही बाजूंचा कल सारखा नसलेली (वली).

असमर्थ वि. १. सामर्थ्यहीन; अशक्त; दुर्बळ; अक्षम; नामर्द; नालायक. २. एखादी गोष्ट करायला ज्याच्याजवळ योग्य साधन नाही असा. [सं.]

असमर्थता स्त्री. एखादे काम करण्याची शक्ती, कुवत नसणे. [सं.]

असमर्थनीय वि. न्यायाच्या किंवा तर्काच्या दृष्टीने जे बरोबर आहे असे पटवून देता येत नाही, ज्याचे समर्थन करता येत नाही असा.[सं.]

असमर्पक वि. न पटणारा; अयोग्य; असंयुक्तिक. [सं.]

असमवली वि. (भूशा.) आकारात व वक्रीभवनात सदृश नसलेली घडी (खडकांची, पर्वतांची). [सं.]

असमवाय वि. आवश्यक किंवा नित्य नव्हे असे कारण; कार्याशी निकट संबद्ध नव्हे असे कारण. [सं.]

असमवायी वि. एकसमयावच्छेदे करून नसणारा; संबद्ध नसणारा; अंगभूत नसणारा; आकस्मिक; नैमित्तिक; प्रासंगिक; यदृच्छाभूत. [सं.]

असमवायी कारण न. (न्याय.) नित्य संबंध नसलेले कारण. उदा. तंतुयोग हे पटाचे कारण. [सं.]

असमसहास, असमसाहस, असमसास वि. १. फार, अमर्याद साहसी; ज्याच्या साहसकृत्यास तुलना नाही असा. २. असंख्य; पुष्कळ; अतिशय; अपार; अमर्याद : 'मग तया ब्रह्मगोळकांचे अंशांश । प्रसवती आदि संकल्प असमसहास ।।' – ज्ञा ८.२४. ३. अनिवार. [सं. अ + सम + साहस]

असमंजस न.१ असादृश्य; असाम्य; अननुरूपता; फरक.
वि. १. असदृश्य; असमान; असम. २. मठ्ठ; मूर्ख; हेकट; ज्याला ग्रहणशक्ती नाही असा. ३. काळ-वेळ न समजणारा. [सं.]

असमा स्त्री. (ग.) दोन राशींची मूल्ये समान नाहीत असे दर्शविणारे गणिती चिन्हांच्या भाषेत लिहिलेले विधान. क्ष >य, अ ब.[सं.]

असमाई वि. १. न मावणारी; मनात न राहणारीः 'आपुलिया मना बरवी । असमाई गोठी जीवीं ।' – ज्ञा ६.११८. २. असह्यः 'मायबाप निमाल्यावरी । घातलें भावाचे आभारीं । तोहि परि हरि । तुज जाला असमाई ।' – तुगा ४०९०.

असमाजीकृत जीव पु. समाजाशी जुळते घेण्याची सवय ज्याला नाही असा प्राणी.

असमाधान न. १. नाखुषी; असंतोष; अशांतता; अस्वास्थ्य; मनस्ताप. २. दुखणे; आजारः 'विप्र पडला असमाधानीं । देववशें करूनि । पंचत्व पावला परियेसा ।' – गुच ८.२६. [सं.]

असमान वि. असदृश; विषम; अधिकउणा; एका पातळीत नसलेला; भिन्नः 'की जगजुग पडिलें असमानु । एके वेळें ।' – शिव ६३.[सं.]

असमानगत–ती स्त्री. १. नागमोडी, वाकडी गती, वळण, मार्ग, ओघ. २. अनियमित; अव्यवस्थित; विषम प्रगती; सुधारणा.

असमानदेश पु. १. चढउताराची, उंच-सखल जमीन. २. अनेक भेद, प्रकार असलेला प्रदेश. [सं.]

असमायोजित वि. तडजोड न केलेला; मेळ न घातलेला (हिशेब). [सं.]

असमास वि. १. मर्यादित, संकुचित नसलेला; पसरलेला; फैलावलेला. २. अमर्याद; असंख्यात. पहाः **असमसहास**
[सं. अ + समास = जूट, संकोच]

असमांतरभुज चौकोन पु. ज्या चौकोनाच्या कोणत्याही दोन बाजू परस्परांशी समांतर नसतात असा चौकोन. [सं.]

असर पु. १. अंत; शेवटः 'कृष्णरावजी यांचे प्राणानें असर केला असें वाटलें.' –मइसा ५.८३. २. परिणाम; ठसा; प्रभाव; कार्यः 'असरकारक भाषण' – मौज २.६.३०. ३. (व्यापक) छटा; अंश; चिन्ह; खूण; वास; लज्जत; लकेर. [फा. असर् = चिन्ह, परिणाम]

असल वि. १. मूळचे; अवल; आद्यकालिक; पहिले. २. मुख्य; प्रथम; उत्कृष्ट; श्रेष्ठ; पहिल्या प्रतीचा. ३. नकली नव्हे तो; खरा; अकृत्रिम. ४. थोर; कुलीन; उच्च घराण्यातील, वंशातील, जातीतील. ५. मुळाबरहुकूम, हुबेहुब (चित्र, तसबीर, खेळ). ६. औरस; धर्मपत्नीपासून झालेला. [फा. अस्ल]

असल अर्जी स्त्री. (कायदा.) मूळ तक्रार; दाखल फिर्याद.
[फा. अवल + अर्जी]

असल(ळ)का स्त्री. आश्लेषा नक्षत्र. (ग्रा.)

असलग वि. १. संलग्न; जवळचाः 'असलगु ऐसा आवडे । सिओसिओ न ए कव्हणीं कडें ।' – शिव ६८४. २. सोपे; सुगमः 'एकें घूर्णितें

सावधें । असलगे एकें अगाधें ।' – ज्ञा– ११.१२६.

असलगपण न. सुगमपणा; सुलभताः 'कैसा झकविलों असलगपणें अक्षरांचेनि ।' – ज्ञा ७.१९४. [सं. आ + संलग्न]

असल(ळ)णे अक्रि. उसळणेः 'कीं गंगापय असललें ।' – ज्ञा १३.२६९.

असलनसल वि. मूळ वंशाचा; औरस. (प्रजा.)[फा. अस्ल् + नस्ल्]

असलफूल न. १. शुद्ध ऊदफूल. २. शुद्ध अर्क.

असलबाब स्त्री. १.पहिला करपट्टा; मूळची बाब, कलम. २. किल्ल्याच्या बंदोबस्ताकरिता ठेवलेल्या सैन्यास कमी दराने पदार्थ पुरवण्याची सरकारी रयतेवर असलेली सक्ती. [फा. अस्ल + बाब]

असलंग क्रिवि. जवळ; संगतीतः 'अशाच्या बसू नये असलंगी ।' – राला ४४. [सं. आ+ संलग्न]

असला वि. अशा प्रकारचा. [सं. ईदृश]

असलाई स्त्री. १. अस्सलपणा; खरेपणा; उत्कृष्टपणा. २. मोठेपणा, सभ्यता; कुलीनपणा; घराण्याचा उच्चपणाः 'प्राणहि वेंचुनि करणीं करील तो असलाई ।' – राला ११. [फा. अस्ल]

असली वि. शुद्ध; अस्सल; खरा; सच्चा; मूळ.[फा. अस्ली]

असवर – र्य वि. न सावरणारे; अमर्यादः 'तेथ असवरे आनंदें ।' – ज्ञा १८.१६२१. [सं. अ + सं + वृ]

असवर्ण वि.भिन्नवर्णाचा; भिन्न जातीचा,रूपाचा; विजातीय. [सं.]

असवाऱ्या स्त्री. अव. स्वाऱ्याः 'असवाऱ्या सरकारच्या गेल्या नसतील.' – ऐसंसा १४.२४.

असविणे क्रि. १. नवीन मृत्तिकापात्र, मडके राबवणे, रापवणे (तापवून व दुधाने भरून). २. (ल.) कौमार्यभंग करणे; एखाद्या कुमारिकेशी संभोग करणे. ३. (सामान्यतः) एखाद्या स्त्रीशी बेकायदेशीर समागम, संग करणे; जारकर्म, व्यभिचार करणे.

असविणे उक्रि. रिंगणामध्ये भोवरा टाकणे, मारणे.

असहकार प. १. सहकाराचा अभाव; तुटकपणा; अलगपणा; बरोबर काम न करणे; मदत न करणे. २. प्रस्थापित सरकारच्या कोणत्याही कार्यात सहभागी न होणेः ' असहकार – युगात प्रांतोप्रांती आश्रम, विद्यालये नि विद्यापीठे स्थापन झाली.' – भाप्र ४४०. ३. एखाद्या गोष्टीचा निषेध म्हणून सरकारी कर भरण्यास, कायद्याचे पालन करण्यास नकार देणे. [सं.]

असहकारिता स्त्री. एकत्र किंवा परस्पर सहकार्याने काम करण्याचे नाकारणे; बलिष्ठ सरकारशी दुर्बल व निःशस्त्र प्रजेने जुलमाने गांजून गेल्यामुळे कोणत्याही प्रकारची सहकारिता न करण्याचा उपक्रम.

असहमत–ती स्त्री. मत न जुळणे; एकमत न होणे. [सं.]

असहानु वि. सहन करण्यास कठीणः 'असहानु जगीं जगदळां चौहातु मल्लु ।' – शिव ५१२.

असहाय वि.१. एकटा; जोडीदार नसलेला; मित्र, मदतनीस, अनुयायी नसलेला. २. अनाथ; निराश्रित. [सं.]

असहिष्णुता स्त्री. सहनशीलता नसणे; सोशिकपणा नसणे; असहनशीलता; अनादर; चीड. [सं.]

असहिष्णू वि. आपल्याहून वेगळ्या प्रकारचे इतरांचे वागणे ज्याला सहन होत नाही असा. परमताबद्दल सहिष्णुता, सोशिकपणा नाही असा.

असह्य वि.१. सहन करण्यास कठीण; अशक्य; दुःसह. २. वैर; वैषम्यः 'सर्वांस तुमचे असह्य धणीयाची व कार्यभागी यांची ममता तुमचे ठायीं, हें सर्वास असह्य.' – ऐलेसं ९००. [सं.]

असह्यकारिता स्त्री. सहन न करणे; प्रत्यक्ष प्रतिबंधः 'वरिष्ठांचा असहकारितेचा उपदेश कनिष्ठांना असह्यकारितेला म्हणजे प्रत्यक्ष अडथळा करण्याला सहजच प्रवृत्त करील.' – के २१.३.३९.[सं.]

असळका–खा पु. आलिंगन; मिठी; कवटाळणे. [सं. आश्लेषचा अप.]

असळग वि. सुगमः 'अग्नि नव्हे असळगु ।' – उगी ४४.

असंकीर्ण वि. ज्यात हिणकसपणा किंवा भेसळ नाही असा. [सं.]

असंक्रमणीय वि. दुसऱ्याच्या नावावर करून न देता येण्याजोगा. [सं.]

असंक्रामक वि. (वै.) संसर्गजन्य नसलेला (रोग). [सं.]

असंक्रामी वि. (वै.) संसर्ग न करणारा (रोग). [सं.]

असंक्राम्य भोगवटा पु. जो भोगवटा विशिष्ट व्यक्तीकडेच असतो व दुसऱ्याकडे जात नाही तो.

असंख्य, असंख्याक –त, असंख्येय वि. १. अगणित, अगण्यः 'आतां शब्दब्रम्हीं असंख्याकें ।' – ज्ञा १०३०. २. न मोजलेला; न गणलेला. [सं.]

असंग पु. १. संगतीचा अभाव. २. छंद, व्यसन, आवड नसणे.
वि. १. सर्व संग परित्याग केलेला; संन्यासी; विरक्त; कशाचीही आसक्ती नसलेला. २. एकटा; एकलकोंडा; कोणाची जोड नसलेला; संगतीला कोणी नसलेलाः 'अक्रियु मी एकु असंगु मी अशोकु ।' – ज्ञा १८.११९२. ३. संगती न करण्याजोगा; संगतीस अयोग्य.[सं.]

असंगत वि. १. असंबद्ध; विसंगत; संदर्भ जुळत नाही असा (भाषण, विचार); परस्परांशी मेळ नसलेला. २. अयुक्त; अयोग्य; विपरीत (वर्तणूक, वर्तन).

असंगत चुंबकन न.(भौ.) एखादा पदार्थ चुंबकशक्तीने युक्त करताना एकाच वेळी मुख्य ध्रुवांच्या बरोबरीने दुसरे दोन ध्रुव त्यामध्ये अस्तित्वात येतात. हे चुंबकत्वाच्या नियमाच्या विरुद्ध होय.

असंगतता स्त्री. विजोडपणा; विपरीतता. [सं.]

असंगत–ती स्त्री. विसंगती; असंबद्धता; अयोग्यता (भाषण, विचार यांची); (साहित्य) एक अलंकार. कारण आणि कार्य ही दोन्ही एकाचवेळी भिन्नभिन्न ठिकाणी आहेत असे जेव्हा कवी उदाहरणाने दाखवून देतो तेव्हा असंगती हा अलंकार होतो.

असंघटित वि. संघटित, एकत्रित नसलेला; सुसंघटित, बांधीव नसलेला. [सं.]

असंघड वि. अयुक्त; अशक्य; विचित्र; चमत्कारिकः 'प्रकृति पुरुषांची कुलवाडी । सांघतां देखैं असंघडी ।' – राज्ञा १३.९७२. [सं. अ + सम् + घट्]

असंघडणे क्रि. अयोग्य असणेः 'जें विचारताचि असंघडें ।' – ज्ञा ४.१७६.

असंचयी अधिमान भाग पु. (व्यापार.) ज्या भागावर (शेअरवर) अग्रहक्काने मिळणारा लाभांश कंपनीला तोटा होत असताना साठत

जात नाही असा भाग (शेअर).

असंचळ न. स्वैरबुद्धी. (गो) [सं. अ + सं + चल्]

असंजाळ पु. खोटा, मिथ्या आरोप – आळ.(कों.) [सं. असत् + जाल]

असंत वि.चंचल; असंथ; अस्थिरः 'जैसें वाहतें पाणी जाय वेगें। तैसेचि आणिक मिळे मागें। तेवीं असंतचि असिजे जगें। मानिजे संत।' – ज्ञा १५.१३३.

असंत वि.– १. अस्तित्वात नसलेला; अविद्यमान; नसलेला; अशाश्वत; खोटा. पहाः **असत**ः 'म्हणोनि हें असंतचि सरें।' – परमा १०.२४. २. लबाड; नास्तिक; संत नव्हे तो. [सं.]

असंतत फल न. (न.) ज्या फलाचा आलेख अखंड नसतो असे फल. [सं.]

असंतपण, असंतता न. स्त्री. १. नास्तिकपणा; असाधुवृत्तीः 'ज्याचे नि वाक्यें असंतता। निःशेष मावळे तत्त्वता। त्यासीचि गा सद्गुरुता। वेदशास्त्रार्था प्रतिपाद्य ।।' – एभा ३.२८७. २. असत्कर्म; मिथ्यात्व; खोटेपणा.

असंतुलन न. बरोबरी नसणे; समतोल नसणे. [सं.]

असंतुलित वि. संतुलन, समतोल नसलेला. [सं.]

असंतुलित परिपथ पु. (विअ.) समतोल नसलेले, संतुलन बिघडलेले विद्युतकुंडल (सर्किट).

असंतुष्ट वि. १. नाखूष; असमाधानी; अतृप्त. २. गैरमर्जी झालेला; रुष्ट. [सं.]

असंतृप्त वि. १. पूर्ण न भरलेले; पूर्ण न मुरलेले. २. तृप्त न झालेले.

असंतोष पु. १. नाखुषी; इतराजी; खेद. २. असमाधान; अतृप्तता. ३. (राजकीय) प्रजेच्या मनाची अस्वस्थता; अशांतता; चलबिचल, खळबळ होण्याची स्थितीः 'असंतोष हा सर्व भावी उत्कर्षाचे, प्रयत्नांचे, ऐश्वर्याचे व मोक्षाचे बीज आहे. हा जर आपण सर्वांनी नष्ट केला तर या जगात व परलोकांत देखील आपली धडगत लागणार नाही.' – टिसू १२. [सं.]

असंतोषी वि. नाखूष; अतृप्त; असमाधानी; समाधान पावण्याला कठीण; हावरा; लोभी. [सं.]

असंदिग्ध वि. संदिग्ध नसलेला; निःसंशय; निभ्रांत; निःशंक; निर्विवाद; सुस्पष्ट. [सं.]

असंपन्न वि. निर्धन; दरिद्री; कंगाल; गरीब. [सं.]

असंपाती वि. एकाच वेळी चालू नसलेले; समरूप नसलेले.

असंपाती रेषा स्त्री. जी वाढविली असता दुसऱ्या वक्ररेषेजवळ जाते पण अनंततेपर्यंत प्रत्यक्ष स्पर्श करीत नाही अशी रेषा. [सं.]

असंपीड्यता स्त्री. न दबणे; खाली न जाणे; दबले, चिणले न जाण्याची स्थिती. [सं.]

असंपीड्य द्रायू पु. (भौ.) न दाबला जाणारा, दाबाखाली न राहणारा द्रवपदार्थ. [सं.]

असंपृक्त वि. (रसा.) समरस, एकजीव न झालेले; पुरे न भरलेले; कणांत कण न विरघळलेले; पूर्णपणे न मुरलेले. [सं.]

असंपृक्त द्रावण न. (भौ.) संपृक्त नसलेले द्रावण; न विरघळलेले द्रावण.विरघळणारा पदार्थ द्रव पदार्थ जितका शोषून घेतो त्या क्षमतेपर्यंत द्रवपदार्थात विरघळणारा पदार्थ शोषला न जाणे. [सं.]

असंप्रज्ञ वि. निर्विकल्प. [सं.]

असंप्रज्ञात समाधी स्त्री. ज्या समाधीत सर्व वृत्तींचा लय होऊन आत्मा केवळ आपल्या स्वरूपाच्या ठिकाणी लीन असतो ती; निर्विकल्प समाधी. [सं.]

असंबद्ध वि. १. विसंगत; असंयुक्त; संबंध लक्षात न घेतलेले (भाषण, लेखन); विपरीत; बेढंगी; अनाचारी; अयोग्य; अयुक्त (कृत्य, आचरण)ः 'जरी भिन्नचि अनादि सिद्ध। तरी न येती हे असंबद्ध।' – ज्ञा १५.३२३. २. अलग; वेगळा; तुटक; निराळा; संबंध तोडलेला. ३. चमत्कारिक; असंभाव्य; असमंजसपणाचे; असमर्पक; बुद्धीला न पटणारे; अयुक्त. [सं.]

असंबंध पु. संबंधाचा अभाव; मेळ किंवा समन्वय यांचा अभाव.
वि. निराळा; वेगळा.

असंभड वि. बेसुमार; अतिशय; कल्पनातीत; फार; अमर्याद; विपुलः 'तरी तयाचि सारिखें। असंभड पाप पिके।' – ज्ञा १३.३१.

असंभव पु. १. संभवाचा – होण्याचा अभाव. २. (ल.) अशक्यता; असंभाव्यता; दुर्घटता; नसणेपणा; न घडलेली गोष्ट. ३. असंबद्धता; असमर्पक्ता; अयुक्तता; वैपरीत्य; विजोडपणा. ४. (साहित्य) एक अलंकार – अशक्य गोष्टीचे वर्णन केल्याने, अशक्य विधान केल्याने हा अलंकार होतो. याला असंभावना अलंकारही म्हणतातः ' मुंग्यानी मेरू पर्वत तर गिळला नाही ना?' ५. व्याख्येय जातीमध्ये ज्या ज्या व्यक्तींचा समावेश व्हावा अशी इच्छा असते त्यापैकी एकाचाही समावेश तिच्यामध्ये होत नाही असे जर व्याख्येवरून दिसले तर तीमध्ये असंभव हा दोष आहे असे म्हणावे. [सं.]

असंभवदुक्तिक वि. ज्या उक्तीचा संभवच नाही असा (अर्थ); अशक्यप्राय. [सं.]

असंभवनीय पहाः **असंभावनीय**

असंभवी वि. दरिद्रीः 'जेवी असंभवियांचें लेंकरुं : घे पयो– पानी हावरू।' – ऋ ६२.

असंभवी – विक – वित – व्य वि. १. विपरीत; विचित्र; विजोड. २. (ल.) संभव नसलेले, नसणारे; असंभाव्य; अशक्यः 'साहित्य भरतें अपार। असंभाव्य दाटलें।'– रावि. [सं.]

असंभाड (क्व.) असंभड; असंभाव्य.
वि. अनन्वित; फार; बेसुमारः 'तरी तयाचिसारिखें। असंभाड पाप पिकें।' – ऋ १३.३१. [सं. असंभाव्य]

असंभावना स्त्री. १. संभव किंवा मिलाफ यांचा अभाव. २. (ल.) अशक्यता; असाध्यता; असंभाव्यता; दुर्घटता. ३. (वेदान्त) जीव व ब्रह्म यांचा भेद प्रतिपादन केला आहे कीं अभेद प्रतिपादन केला आहे हा प्रमाणगत संशय; आणि जीव व ब्रह्म यांचा भेद सत्य आहे हा प्रमेयगत संशय या दोन्ही संशयांना असंभावना म्हणतातः 'असंभावना विपरीत भावना। निःशेष तुटलिया वासना। निजस्वरूपीं तेव्हां जाणा।

जागेपणा तो आला ।।' - एभा ११.४३२. [सं.]

असंभावनीय वि. १. असंभाव्य; असंभूत; अगदी विरुद्ध; विजोड; विपरीत. २. अशक्य; दुर्घट. [सं.]

असंभावित वि. १. असंबद्ध; विसंगत; न जुळणारा; संदर्भशून्य; असमर्पक. २. (ल.) असंभवनीय; अशक्य; असाध्य. ३. संभावित, सभ्य नाही असा; हलकट; नीच; बेअब्रूचा. [सं.]

असंभाव्य वि. १. घडण्यास, होण्यास असमर्थ (अयुक्तता, विपरीतता या कारणांनी); अक्षम; अशक्य; अघटित; असाध्यः 'हे बहु न सांगोंचि जे कथा । असंभाव्य हें ।।' - ज्ञा १८.८०९. २. अतर्क्य; अघटितः 'असंभाव्य श्रीरामचरित्र ।' - रावि १.५. ३. पुष्कळ; अतिशय; अमापः 'जें जें मनीं इच्छिलें । तेंतें हरीनें पुरविलें । सकळ राजे भृत्य जाहले । द्रव्य संचलें असंभाव्य ।' - हरि ३३.१३३.[सं.]

असंभूत वि. १. बुद्धीला न पटणारे, न जुळणारे; असमर्पक; अयुक्त. २. (ल.) अस्तित्व नसलेले; न घडलेले, होणारे; असंभवनीय; अशक्य किंवा असाध्य. [सं.]

असंभूत-ती स्त्री. अस्तित्व नसणे; नाशः 'विद्येस संभूति म्हणजे जगाचे आदिकारण आणि त्याहून भिन्न जी अविद्या तिला असंभूती किंवा विनाश अशी दुसरी नावे देऊन याच्या पुढल्या तीन मंत्रात पुनः (तोच अर्थ) वर्णिला आहे.' - गीर ३५७. [सं.]

असंमत वि. १. अमान्य; संमत, मान्य नसलेले. २. (ल.) नामंजूर; त्याज्य; निषिद्ध. [सं.]

असंमितता-ति-ती स्त्री. (ग.) विसादृश्य; भिन्नता; दोन बाजूस सारखेपणाचा अभाव. [सं.]

असंमितिय वि. असदृश; विषम.

असंयम पु. अतिरेक; अमर्यादा; निग्रहाचा अभाव. [सं.]

असंयुक्त वि. (शाप.) संयोग न पावलेले; वेगळे; निराळे (परमाणू). [सं.]

असंयुक्तावस्था स्त्री. (शाप.) स्वतंत्र, वियुक्त स्थिती. [सं.]

असंलग्न वि. न जोडलेले, विलग.

असंवादी वि. संवादी नसणारा; मिळताजुळता नसणारा; अनुरूप नसलेला. [सं.]

असंसक्ति-क्ती स्त्री. (वेदान्त) अनासक्ती; प्रेम, लोभ यांचा अभाव; ज्ञानी जीवाची सप्त भूमिकांतील पाचवी स्थिती.[सं.]

असंसदीय वि. संसदेत, विधिमंडळात किंवा इतर लोकनियुक्त संस्थेत, बोलताना किंवा वागताना पाळावयाचे संकेत मोडून केलेले (वर्तन); संसदेशी संबंधित नसलेले. [सं.]

असंसृष्ट वि. १. न मिसळलेला. २. निराळा; वेगळा; पृथक (इसम, मालमत्ता). [सं.]

असंस्कृत वि. १.गावंढळ; हीन संस्कृतीचा. २. कोणताही संस्कार (लग्न, मुंज वगैरे) न झालेला; संस्कारविरहित. [सं.]

असंहत वि. (रसा.) संहत नसलेले; विरल. [सं.]

असंज्ञिसमापत्ति-त्ती स्त्री. (तत्त्व.) ब्रह्मानंदमग्नता; तन्मयावस्था; उन्मनीअवस्था; परमानंदअवस्था; चित्ताच्या सर्व वृत्तींचा निरोध केल्यावर जी अवस्था असते ती. [सं.]

असंज्ञेय वि. अदखली; कार्यवाही करता येत नाही असा.

असा वि. असला; अशा प्रकारचा; अशासारखा; विशिष्ट; इतका.
क्रिवि. १. अशा रीतीने; ह्या प्रकारे; म्हणून. २. सारखा शब्दातील अ गाळून तो शब्दाच्या शेवटी जोडून वापरतात. उदा. भीष्म ग्रीष्म तरणिसा अर्जुन हेमंत तरणिसा गमला ।' - मोभी १०.९१. [सं. ईदृश]

असाकिर पु. सैन्य. [फा. अस्कर]

असाच वि. १. निष्कृष्ट प्रतीचा; सामान्य प्रतीचा. २. बिनलग्नाचा; आहे तसाच; जसाच्या तसा (उदा. ठोंब्या इत्यादी): 'त्याला तुम्ही असाच किती दिवस ठेवणार?'
क्रिवि. माघाऱ्या पावली; इतक्यात.

असाजे, ऐसाजे क्रिवि. (पत्रादिकांच्या आरंभी) पुढे दिल्याप्रमाणे; येणेप्रमाणे.

असाडी, अंसाडी स्त्री. १. पहाः **असडी-अंसडी** २. (गुप्तपणे) वाईट, अपकृत्य विषयक; दृष्कृत्यासंबंधी घातलेले वजन, भीड; अनुचित वजन; अनिष्ट पगडा. ३. दृष्ट लागणे.

असाणा पहाः **असणा**

असातसा वि. कोणीतरी; साधारण; हलका; सामान्य प्रतीचा; क्षुल्लक; कमी प्रतीचा, दर्जाचा; नालायक. पहाः **असाच**
क्रिवि. कोणत्या तरी उपायाने, रीतीने, युक्तिप्रयुक्तीने; अडपझडप. [सं. ईदृश +तादृश]

असात्म्य न. (आयु.) एकरूप न होणे; सवय नसणे. [सं.]

असाधारण वि. १. सामान्य; साधारण नव्हे असा; एकाकी; विशिष्ट; विवक्षित प्रकारचा; विशेष; अगदी निराळा. २. विलक्षण; असामान्य; लोकोत्तरः 'आणीक ही असाधारण । जे शस्त्रास्त्रीं प्रवीण । ' - ज्ञा १.९६. ३. सन्माननीय; मान्यता असलेला; विख्यात; पूज्य. ४. सुलभ नव्हे असे; कठीणः 'सांगितले तुम्ही आधार दोनी । कष्ट बहु विधवापणीं । अशक्य आम्हां न ठाके स्वामी । असाधारण असे दातारा ।' - गुच ३२.६८. [सं.]

असाधारण सभा स्त्री. जरुरीच्या कामाकरिता बोलवलेली तातडीची सभा; सर्वसाधारण सभेहून वेगळी सभा. [सं.]

असाधु-धू वि. वाईट; साधू नव्हे तो; दुष्ट; अधमः 'पै असाधुकर्मा तैसा ।' - ज्ञा १७.३९९. [सं. अ + साधु]

असाध्य, असाधनीय वि. १. साधण्याला, साध्य करून घेण्याला कठीण; संपादण्यास, प्राप्त होण्यास अशक्यः 'असाध्य ते साध्य करिता सायास । कारण अभ्यास तुका म्हणे ।' - तुगा. २. बरा न होण्यासारखा; न सुधारण्यासारखा; उपाय लागू न पडणारा (रोग). [सं.]

असाध्वस वि. निर्भय. [सं.]

असान न. अवसान; धैर्यः 'भणओनि असानेयां होइजे । पुढा भाटुं धाडिजे ।' - शिव ४७४. [अवसान चा अप.]

असामदार, असामीदार पु. सरकारातून नेमणूक, असामी असलेला; वेतन घेणारा (सरदार, इनामदार, कामदार इत्यादी): 'असामदाराचें घोडें परिच्छिन्न लहान जमेस धरूं नये.' - ऐलेसं ११.५७०७.[फा.]

असामधणी वि. थोर, मातबरः 'निम्मेच्या अजमासास राहतां राहतां लोक कमी राहिले. परंतु असामधणी फार करून राहिले आहेत.' – ऐलेसं १८६८. [फा. इरूस्म]

असामर्थ्य न. (संवि.) असमर्थता; अक्षमता.

असामाजिक वि. लोकांत न मिसळणारा; लोकांचा, समाजाचा संपर्क टाळणारा; समाजविषयक नसलेला, समाजेतर. [सं.]

असामाजीकृत वि. सामाजीकरण झालेले नाही असा.

असामान्य वि. सर्वसामान्यांपेक्षा गुणांनी अतिशय वरच्या दर्जाचा.[सं.]

असामी पु. १. इसम; व्यक्ती; माणूसः 'तुकोजी शिंदे यांनी मौजे मुत्खेंडे येथें बटकी देखील पोरें असामी तीन येकूण रुपये दीडशांस विकत घेतली.' – वाबारो २.१९१. २. देणेकरी; कर्जदार; ऋणको; भाडेकरी; प्रतिवादी. ३. धारेकरी; कूळ; खंडकरी. ४. हजेरीपटावर असलेले नाव; नोंद; सभासद. ५. वाटेकरी; रयत.

असामी पु. १. सरकारी नोकरी; चाकरी; नेमणूक; उपजीविकेचे साधनः 'राबर्ट आर्म हा ईस्ट इंडिया कंपनीच्या पदरी कारकुनाची एक लहान असामी पत्करून ... हिंदुस्थानात आला.' – निमा ६१२. २. मोठा, मातबर माणूस; स्वारीः 'दक्षिणेत केवळ असामी नाहीं दुसरा ।' – ऐपो २३६. [फा. इस्म = नावचे अव.]

असामीवार क्रिवि. १. नेमणुकीप्रमाणे; हुद्द्याप्रमाणेः 'वरकड पाच इसम यांस असामीवार शिरपेंच, पानदान देऊन वाटेस लाविलें.' – मइसा ५.१४१. २. प्रत्येकी; वेगवेगळे; मनुष्यागणिक; नावनिशीवार. ३. कुळाप्रमाणे; रयतवार. [फा.]

असामीवार पत्रक न. नावांची यादी.

असायलम न. १. धर्मशाळा; अनाथगृह; आश्रयस्थान. २. अनाथ मंडळीकरिता दवाखाना आणि राहावयाचे ठिकाणः 'तिला आता असायलममध्ये ठेवून ट्रीटमेंट देणं आवश्यक आहे.' – अगतिका १०८. [इं.]

असार वि. १. निःसत्त्व; सारहीन; शुष्क. २. खोटे; मिथ्या; निकामी; पोकळः'असार म्हणिजे नाशिवंत । सार म्हणिजे ते शाश्वत ।' – दास १४.९.५. [सं.]

असार न. १. (सामान्यतः) अंतर; दोन वस्तूंमधील क्षेत्र. २. (गवंडी काम) भिंतीची रुंदी. ३. दार किंवा खिडकी यांच्या दोन बाजूंमधील अंतर; चौकटीचे क्षेत्रफळ. [फा. अर्सा]

असार परिणाम; अंश. पहाः **असर**

असार (वस्त्रोद्योग) पहाः **असारा–री** [सं.]

असारणे उक्रि. पसरणेः 'का समुद्राचेनि पैसारें । वरी तरंगता असारे ।' – ज्ञा १५.१०७. [सं. आ + सृः]

असारा पु. (वस्त्रोद्योग) मैदानात पाजण करण्याकरिता पसरलेला सुताचा ताणा. [सं. आ + सृ]

असारा – री पु. स्त्री. (वस्त्रोद्योग) १. परता किंवा फाळका यावरून सूत उकलून ज्या कामटीच्या केलेल्या हंडीच्या आकाराच्या चक्रावर घेतात तो. यावर सुमारे एक धोक सूत उकलतात; सूत गुंडाळण्याचे चाक; त्यावर गुंडाळलेले सूत किंवा रेशीम; वळीव रेशीम.

असारा, असारी परती स्त्री. पतंगाचा मांजा गुंडाळतात ते चाक.

असाल पु. मध. [अर.असल]

असालतन वि. सुलतानी; शाही; पादशाही; सुलतानाच्या हातचेः 'मागून असालतन फर्मान पाठवितो म्हणून पातशहानी बहुत कृपायुक्त लिहिले.' – पेद २५.१२७. [फा. सुलतान]

असावणे क्रि. अश्रुयुक्त होणे. [सं. अश्रू]

असावध वि. १. बेसावध; लक्ष नसलेला; गाफील; अनवधानी; दुर्लक्ष असणारा. २. गफलत्या; चुका करणारा. [सं. असावधान]

असावरी (ली) काठ पु. १. शेला वगैरे वस्त्रांत विणलेला काठ; एका वनस्पतीच्या पानासारखी नक्षी असलेला काठ. पहाः **अस्वलीकाठ**

असासह पु. पाया. [फा. असास]

असासा, असासाउसासा पु. उसासा, धापा टाकणे; नाकातोंडातून उच्छ्वास जोराने सोडणे; सुस्कारा; मोठा दुःखाचा निःश्वास. (क्रि. टाकणे, देणे, सोडणे). [सं. अस् = श्वास घेणे]

असासित क्रिवि. एकदम; अकस्मातः 'सिंहासना वरौनि उठिला । तंवकें असासितु निगाला ।' – शिव ९८९.

असाहाणुपणे क्रिवि. सहन न करता; असूयेने; मत्सरानेः 'तरि तेहीं खिळनी केली इअेसीं । असाहाणुपणें ।।' – शिव ८०४. [सं. असहन]

असाह्य वि. १. एकटा; एकाकी, मदत नसलेला. २. असह्यः 'ते प्रांतीचा मनसबा स्वामींचे पदरी पडला हें गोष्टीचे त्यास तो असाह्य आहे. परंतु फत्तेसिंग बावास मात्र समाधान आहे.' – पेद १०.१२१.[सं. असहाय]

असाळ –ळी स्त्री. १. राक्षसिणीचा एक प्रकार; पिशाची; हडळ. २. (ल.) कर्कशा स्त्री; अवदसा; राक्षसीण; कृत्याः 'परम विरस वाक्यें बोलते जों असाळी ।' – सारुह ४.७१. [सं. ईर्षालु]

असाक्षक, असाक्षिक वि. न पाहिलेला; न देखलेला; ज्यास साक्षी नाही असा; अतिथीस न देता सेवन केलेलेः 'असाक्ष भक्षिलें मिष्टान्न ।' – मकसा १४.८८. [सं.]

असाक्ष भोजन न. पंक्तीस कोणी नसताना केलेले भोजन.

असांकेतिक वि. पारंपरिक चिन्हानुसार किंवा लक्षणानुसार नसलेले.

असांग(घ)डे वि. निरुपम; ज्याला संगत, सोबत, बरोबरचा कोणी नाही असा; ज्याला सांगड नाही असाः 'हें किती बोलूं असांगडें ।' – ज्ञा १५.३०४. [सं. अ + सं + गम्]

असांप्रत वि. अकालिक; अप्रस्तुत; हाती घेतलेल्या चालू गोष्टीशी विसंगत; अप्रासंगिक; अनुचित; अयुक्त. [सं.]

असांविधानिक वि. (राज्य.) देशाच्या घटनेशी, संविधानाशी सुसंगत नसलेले; घटनेने अधिकृत न केलेले. [सं.]

असांविधिक वि. (कायदा.) देशातील कायद्यानुसार नसलेला; कायद्यान्वये न केलेला. [सं.]

असि, असी आऊं पु. बाजारात मांडलेल्या मालावरील करः 'इयां पाटणीं जे केणें उघटे तेहाचा असि आऊं .... मठा दीन्हला ।' – पाटण शिलालेख, शके ११२८.

असि स्त्री. तलवार : 'जेथ असिपत्र तरुवर ।' – ज्ञा १६.३७३.

असिक वि. सर्व; पूर्ण.

असिका स्त्री. राहण्याची, अधिष्ठानाची जागा.
वि. असणाराः 'एऱ्हवी स्वामी दुऱ्हा असिका । मीं केवि उरे ।' – ऋ ५३. [सं. अस् = असणे, राहणे]

असिका–के वि. संपूर्ण; सर्व; समग्रः 'जियेचेनिं स्नेहमयंके । दुःखतम निरसे असिके । तिये प्रभुशक्ति शंके । अविद्या जात ।' – ज्ञाप्र २२. [सं. आसाग्र]

असिटेट न. (भू.) काचेसारखा पारदर्शक प्लॅस्टिक तक्ता. [इं.]

असित वि. पांढरे नव्हे ते; काळे. [सं. अ + सित = पांढरे]

असितपथ पु. (ज्याचा मार्ग काळा असतो तो) अग्नी. [सं.]

असितपक्ष पु.वद्य पक्षः 'असितपक्ष माघमासीं ।' – गुच ७.११२.[सं.]

असिद्ध वि. १. सिद्ध न केलेले; पुरावा नसलेले. २. अस्तित्वात नसलेले; अविद्यमान. [सं.]

असिधारा स्त्री. तलवारीची धार.

असिधारा व्रत न. १. स्त्री– पुरुषांनी मीलन प्रतिबंधार्थ उभयतांच्यामध्ये नागवी तलवार ठेवून एका शय्येवर निजणे. २. (ल.) मनोविकारांचे संयमन करणे; यावरून अत्यंत कठीण, दुर्घट व्रत – नियम. [सं.]

असिपत्र न. तलवारीचे पाते, धार. [सं.]

असिपत्रतरु पु. ज्याला तलवारीसारखी धारदार पाने आहेत असे झाडः 'जेथ असिपत्रतरुवर । खदिरांगाराचे डोंगर ।' – ज्ञा १६.३७३. [सं.]

असिपत्रमत्स्य पु. माशाची एक जात. [सं.]

असिपत्रवन न. ज्यांना तलवारीसारखी धारदार पाने आहेत अशा झाडांचे वन. पापी लोकांना तीक्ष्ण तलवारीसारख्या पानांनी या (नरक लोकांतील) अरण्यात मोठे क्लेश देण्यात येतात. [सं.]

असिपत्रव्रत न. ब्रह्मचर्य . पहाः **असिधाराव्रत**ः 'चैत्री पौर्णिमेसीं सोडावा । वर्षपर्यंत तो रक्षावा । स्वयें असिपत्रव्रत नेम धरावा । आणि वर्जावे भोगमात्र ।।'– जै १.९३. [सं.]

असिपद न.(तत्त्व.) तत्त्वमसि यातील असि = आहे हे पद. तत्पद आणि त्वंपद या दोहींचे निरुपाधिक ऐक्य जेथे होते ते पदः 'असिपदीं तदात्मा अलिप्त ।' – परमा १.१७. [सं.]

असियुद्ध न. तलवारींची लढाईः 'त्यांत नियुद्धें, गदायुद्धें व असियुद्धेंहि वर्णिली आहेत.'– व्याज्ञा १.३८. [सं.]

असिरणी पहाः **अशरीरिणी**ः 'असिरणि वाचा जालि ।' – पंचतंत्र ३.१९.

असिल न. (रसा.) पांढरा स्फटिकाकार व नत्रप्रचुर असा स्नायूचा घटक.

असिलता, असिल्लता स्त्री. १. तलवार २. तलवार परजणे; पट्टे फिरविणे. ३. विजेची वक्रगती लकाकी; चमक. [सं.]

असिलेपण न. अस्तित्वः 'नाहीं अज्ञानावांचूनि मूळ । ययाचें असिलेंपण टवाळ ।' – ज्ञा १५.१४०. [सं. अस्]

असिवाद पु. तलवारीचे युद्धः 'असिवादा असिवार तो ठाई.' – ऐपो २६९.

असिवार पु. खड्गधारी; घोडेस्वार; राऊतः 'धरोनि घोडाचां गोटीं निवटिती असिवारा तें ।' – शिव ९६९.

असी वि. ऐंशीः 'असी सहस्रा राया खाल काढुनी । उफराटे टांगिले ।' – कालिका २०.१०. [सं. अशीति]

असीग वि. गौण.

असीम वि. निःसीम, अमर्यादः 'मूर्ति असे अत्युग्रा दीनजनी करिसी परि असीम दया ।' – कुअक. [सं.]

असीर वि. अरुंदः 'जे अखंड जिवित्वासि नेत । ते असिर द्वार खडतरु पंथु ।' – क्रिपु २.२८.१०८.

असी(शी)र वि. बंदीवानः 'इंग्रजाकडील हमीष्टवान असीर जाहले आहेत त्यास सोडून द्यावे.' – मइसा १०.१८२. [फा.]

असील स्त्री. स्वतंत्र असलेली दासी. याविरुद्ध लवंडी म्हणजे गुलाम स्त्रीः 'दोन प्रहर दोन घटकांपर्यंत तीन वेळा नबाबाकडून शुके मिर्ध्ये व असीलाबरोबर आले.' – मइसा १०.३७१. [फा.]

असील पु. घोड्याच्या डोळ्याजवळचा भोवरा. हा डोळ्यावर असल्यास चांगला व डोळ्याखाली असल्यास वाईट. – अश्वप १०२.

असीवसीचा वि. अंशाचा; वंशाचा; वंशज; वारसः 'यासी आपण नौदिगर होऊ अगर आपले असीवसीचा भाउबंद नवदिगर करील तरी आपनास कुलस्वामीची व पूर्वजाची अनेगा (मनाई, शपथ) असे.'– शिचसा २.२६०.

असु–सू पु. प्राण; जीव; श्वासोच्छ्वासः 'असु जाता तनु विकळा, कीं जाता वत्स जेवि धेनु सती ।' – मोसभा ७.४०.

असुआर पु. घोडेस्वार. पहाः **असिवार**ः 'तंवं पुढिलां असुआरां भिडी सरतें ।' – शिव ८७४. [सं. अश्ववार–कार]

असुक न. असुखः 'मुखीं देता घास पळविती तोंडें । अंगीचिया भांडे असुकाने । ' – तुगा २५९९.

असुख न. सुखाचा अभाव; दुःख; त्रास; अस्वस्थता; पीडा; असमाधानः 'देखोनिया असुख घे स्वकुलाधिमानें ।' – आकृ १२. [सं.]

असुख न.१. स्त्रियांस अवेळी विटाळ येणे; अकाली, अनियमित ऋतुप्राप्ती. (क्रि. सुटणे). २. देवीचा रोग. [सं. असृक्]

असुखी वि. अस्वस्थ; बैचेन; दुःखी; असमाधानी. [सं.]

असुखोदर्क वि. शोकपरिणामी; शोकात्मक; शोकपर्यवसायी. [सं.]

असुजणे अक्रि. सूज नाहीशी होणे, थांबणे, ओसरणे, बसणे, जिरणे, मावळणे. (कों.)

असुडणे क्रि. हिसकणे; फेकणेः 'कृष्णें तेव्हां काय केलें । गोपीचें वस्त्र वेगें असुडलें । तत्काळ धरेवरि पडिलें । उघडें जाहलें सर्वांग ।' – हरि १३२. [सं. आ + सूद]

असुढाळ वि. १. रडवा; रड्या. २. चिपड्या किंवा पिचक्या डोळ्याचा.

असुणी न. अश्रूः 'नितंबातें कुंभस्थळ निरखितां मत्तकरिचे । महालज्जेनें ते श्रवति असुणी साचपरिचे ।' – निमा ३.६९.[सं. असुचे अव.]

असुद–ध,असूद–ध न. रक्त : 'वाहाती असुधाचिया सरिता ।'– उषा : ८.३२. [सं. अशुद्ध]

असुदगी स्त्री. १. शांतता; भरभराटः 'तिनी सर्काराची नजर रयतीचे व मुल्काचे व शहरचे असुदगीवर सादर आहे.' – पेअ ६२. २. विश्रांती; सवडः 'आमची चाकरी करावयाची उमेद किती राहिली ती तुम्हांस ठाऊकच आहे, ज्यांनी मेहनत करून आम्हांस असुदगी करावी ते घरीच राहू लागले ।' – ऐलेसं १५९३. [फा. आसूदगी]

असुदा–य वि. १. आनंदी; उल्हासी; हुशार; विशेषतः पुष्कळ दिवस तबेल्यात बांधून ठेवलेला (घोडा). २. ताजातवाना (काम केल्यानंतर, श्रमल्यानंतर); दमदार; चिवट; जोरदार; जो लवकर दमत नाही असा; चपळ; उत्साही; थकवा न येणारा; ताकदवान. ३. (व्यापक.) रिकामा; मोकळा; स्वतंत्र; निर्वेध; न गुंतलेला; न अडकलेला (कामात, कामधंद्यात); सुटा; मागे (संसार, बायकोपोरे यांचा) पाश नसलेला; लोढणे नसलेला; कोणी राहत नाही, वापरत नाही अशी (जागा, भांडी इ.): 'तुम्ही अटक पावेतों मुलूक काबीज केला; आतां मोहिमेस राज्य असुदें कोणतें?' – भाब ३७. ४. अननुभवी; ज्याला पहिले, पूर्वीचे माहीत नाही असा; ज्याने पूर्वी काही केलेले नाही असा. ५. पहाः **अनसूट** अर्थ ४ व ५. ६. आयते, तयार.(गो.) ७. मनसोक्त; स्वैर. [फा. आसूदा]

असुदा, असुधा वि. क्रिवि. विश्रांती मिळाल्यामुळे ताजेतवाने, हुषार पुष्टः 'लष्कर श्रमी यामुळे मुक्काम केले, ही उत्तम गोष्ट केली. आता लोकही असुधे झाले.' – ऐलेसं ३८३.

असुदादम पु. नवीन दम; विश्रांती नंतर येणारी टवटवी; उल्हास.

असुमाई वि. १. अतिशय; बेसुमार. २.(ल.) आश्चर्यकारक. पहा : **असमाई** :'बाणती असुमाई आंगी योगकळा ।' – निगा ३०९.

असुर पु. १. दैत्य; राक्षस; दानव; देवशत्रूः 'सुरांअसुरातें ठकवुनी । महादेव मोहिला ।।' – एरुस्व २.१९. २. असिरिया देश व त्या देशातील लोक. ३. बिहारमधील एक अनार्य जात. [सं.]
वि. भीतीदायक.

असुरवाड न. दुःख; क्लेश; त्रास; कष्टः 'एऱ्हवीं विहितत्वें मांडी । परी घालितां असुरवाडीं ।' – ज्ञा १८.१८९.

असुरवेळ–ळा स्त्री. संध्याकाळः 'दश मास झालिया प्राप्त । मेधावती झाली प्रसूत । असूर वेळायोगे सूत । तिचे तामस जाहले ।' – जै ७८.६२.

असुरक्षित वि. धोका असलेला; बिनभरवशाचा; जोखीम असलेला; सुरक्षित नसलेला. [सं.]

असुरक्षितता स्त्री. धोका असणे, वाटणे; निर्धास्तपणा नसणे; जोखीम वाटणे. [सं.]

असुरा पु. मोहरमची १० वी तारीख; मोहरमचे १० दिवस. [फा. अशूरा, अशरा]

असुराधिप पु. असुरांचा, राक्षसांचा राजा.

असुरी स्त्री. राक्षसीण; असुर स्त्री.
वि. १. असुराविषयी, असुरासंबंधी; दैत्यविषयक. २. राक्षसी; धाडसी; क्रूर; कठोर; तामसी. [सं.]

असुरी अन्न १. उडीद, बाजरी व दुसरी काही धान्ये. पहा : **माषान्न** २. ज्यात केस आढळतो असे अन्न.

असुरी उपाय पु. फारच कठोर व जालीम उपाय; जसे – अंगच्छेदन, डाग इत्यादी; क्रूरपणाने रोगावर केलेले उपाय; तापदायक औषधे इत्यादी.

असुरी कर्म न. अंगावर शहारे आणणारे क्रूर कृत्य; दुष्टपणाचे कृत्य.[सं.]

असुरी खाणे न. मांस, दारू इत्यादी तीव्र, तामसी पदार्थांचे सेवन.

असुरी विद्या स्त्री. मंत्रतंत्र, जारणमारण, संमोहन, स्तंभन, विध्वंसन यांचा जिच्यामध्ये समावेश होतो अशी कुविद्या; अभिचार कर्म.[सं.]

असुळविसुळ वि. अस्ताव्यस्त; विस्कळीत; अस्वस्थः 'असुळविसुळ न होती । ब्रम्हसंविती स्फुरे म्हणोनी ।' – विसिंपू १.४४.

असुज्ञ वि. १. अजाण; अकुशल; निष्णात नसलेला; माहीतगार नसलेला. २. सुज्ञ नव्हे तो; अज्ञानी; मूर्ख. [सं.]

असूक्त वि. चांगले, योग्य नसलेले; अनुचित; अयोग्य (कृत्य इ.).[सं.]

असूख न. देवीचा रोग. पहा : **असुख** (गो.) [सं. असुख]

असूचिभेद्य वि. सुईच्या टोकाएवढेसुद्धा भोक ज्याला पाडता येणार नाही असा; बिनतोडः 'बोला आता! या असूचिभेद्य कोटिक्रमावर तुम्हांस काय बोलावयाचे असेल ते!' – आलेख २१८.

असूड गाठ स्त्री. एक पदर धरून आसडा दिला असता सुटण्याजोगी गाठ; सुरगाठ.

असूत–द न. खातापिताना अन्नाचा अंश श्वासनलिकेत गेल्यामुळे ठसका लागून जीव घाबरा होणे. (क्रि. जाणे). (वा.) **असूद–दा–जाणे –** भलत्याच मार्गाने जाणे; आड मार्गाने जाणे.

असूत–द न. रक्त. [सं. अशुद्धचा अप.]

असूदी स्त्री. पारिपत्य; तजवीजः 'स्वामीचे संग्रहीं तुम्हांसारखे शूर आहेत, कार्य प्रसंगी त्याणी (नवाबानी) अडविल्यास नवाबाची असूदी केली जाईल.' – मकुई ८२.

असूदी आबादी स्त्री. शेताची लागवड, गावाची वसाहत इत्यादी शांततेच्या काळात करायच्या गोष्टी. [फा.]

असूया स्त्री. मत्सर; द्वेष; हेवा. [सं.]

असूर न. रक्त (गो.) [सं. असृज्]

असूरखाना पु. ताबूत करण्याची जागा. [फा.]

असूरगाठ पहा : **असूडगाठ**

असूर्यस्पर्शी वि. ज्या ठिकाणी कधीही सूर्यकिरण येत नाहीत अशी अंधारी (खोली, जागा). [सं.]

असृक, असृज रक्त; रुधिर; शोणितः 'हो असृक स्रोतःशत वाहे समराजिरीं खळखळाते ।' – मोद्रोण २.२३.

असृकपीटिका स्त्री. रक्ताचे गोलक. [सं.]

असे क्रिवि. याप्रमाणे; अशा रीतीने. (वा.) **असे (अस्से) होणे** – वैधव्य येणेः 'माझें हें अस्सें झालें तेव्हांच सारा ग्रंथ आटोपला.' – सुदर्शन २८.

असेख–खा वि. संपूर्ण; सर्व; अशेषः 'असेख ऋद्धिपुर वसो । भणौनि चरणांकीतें ।' – ऋ १३. [सं. अशेष]

असेटिलीन न. (रसा.) एक रंगहीन, विषारी, चटकन पेट घेणारा वायू. एक विक्रियाशील हैड्रोकार्बन. [इं.]

असेरा पु. सापः 'हिंडवुनि पोट भरी दारोदारी । कोंडुनि पेटारी असेरया ।' – तुगा १.१०९३.

असेंद्रिय खत (कृषी.) रासायनिक खत.

असो क्रि. असूदे; राहो; पुरे; असेनाः 'असो वरि कसा तरी विमल भाव ज्याचा करा ।' – केका ६७.

अ. विषयांतर झाल्यास मूळ मुद्याकडे येताना किंवा नव्या मुद्याला प्रारंभ करताना वापरायचा शब्द. [सं. अस्तु - अस्सु - असो]

असोड पहा : **आसूड**

असोल - ला - ल्या वि.न सोललेला (नारळ, रोठा वगैरे): 'त्याचें काव्य असोल्या नारळासारखे कठीण असून ते उकलायास मोठा प्रयास पडतो.' - निमा ७६६.

असोशी - सी स्त्री. १. सोस; हव्यास; हाव; अतृप्तता; फाजील लोभ. २. आतुरता; उत्कट इच्छा: 'कृपा करोनिया पुरवी असोसी । आपुल्या ब्रीदासी राखावया ।।' - तुगा ४४९५. [सं. आ + शोष = सोस]
वि. अतृप्त, लोभी; आतुर; (अधिकाराची वगैरे) हाव धरणारा.

असोशीक वि. सहन न करणारा; चिडखोर; अविचारी; रागीट; उच्छृंखल. [अ + सोशीक]

असोस वि. सहन न होणारे; अतिशय; फार मोठे; अमर्याद; पुष्कळ; शिवाय पहा : **सोस**: 'किंबहुना माया असोस । ज्ञान तुझेनि डोळस ।' - ज्ञा १४.१०.
क्रिवि. हावरेपणाने: 'त्रिविधविकारीं बहुवस । वाढवी असोस संसारू ।' - एभा २४.१२२.

असोसपण न. हावरेपणा.

असोसा पु. उत्कट प्रेम; हाव.

असोळी न. अव. पक्ष्यांची घरटी. पहा : **अविसाळ**

असौरभ्य वि. सुवास घेता येणार नाही असा; सुवास न घेता येण्याजोगा: 'जो नाइकिजतां नादु । तो असौरभ्य मकरंदु ।' - ज्ञा १५.७४.[सं.]

अस्क पहा : **असका**: 'लेखिका हातीं श्रद्धापूर्वक । उतार करविलें कवन अस्क ।' - दावि १८२.

अस्कट-ड न. १. अडचणीची जागा. २. जेथे गवत, झुडपे वगैरे दाटीने एकत्र वाढतात ती जागा; रान; दरड.(गो.)

अस्कटविस्कट न. स्त्री. अस्ताव्यस्तपणा; अव्यवस्थित स्थिती; विस्कटणे; पसारा.
वि. गबाळ; अस्ताव्यस्त : 'कितीयेक तीं अस्कटें विस्कटेंसी ' - दावि २८४. [अस्कट + विस्कट- विस्कटणे]

अस्कध स्त्री. (आयु.) एक पुटाची वनस्पती; दूधकाडी.

अस्करणे अक्रि. धिक्कार करून बोलणे; हुर्यो करणे. पहा : **अस्कारणे निस्कारणे**: 'सारी खेळतां अस्कारूं । निकरेही भांडी । ' - ज्ञा ११.५४८.

अस्करणे अकि. लौकिक मिळवणे, नाणावणे.

अस्करा, अस्कारा पु. कीर्ती; नावलौकिक; ख्याती; आख्या; लौकिक: 'सकळ सुरूप मंडळींत माझ्या स्वरूपाचा अस्करा ।' - प्रला ५८. [फा. आश्कारा - प्रसिद्धी]

अस्कवळ वि. एका घासात गट्ट केलेला. [सं.आ + कवल]

अस्कळविस्कळ स्त्री. घुसळाघुसळ; उलटापालट. वि. अस्ताव्यस्त; विस्कटलेले.

अस्कंद अश्वगंधा.

अस्कारणे, अस्करणे अक्रि. कीर्ती मिळविणे; नाणावणे; प्रसिद्ध असणे. [फा. आश्कारा]

अस्कारणे निस्कारणे उक्रि. तिरस्कारणे; धिक्कारणे; हिडीसफिडिस करणे; हेटाळणे. पहा : **अस्करणे**

अस्कारी स्त्री. (प्रसिद्ध अशी) काळ्या द्राक्षांची जात.[फा. आश्कारा]

अस्खलित वि. १. न अडखळता; अप्रतिबद्ध; एकसारखे; अचूक; खंबीर; अढळ. २. निरंतर; सतत; अखंड. [सं.]

अस्खलित गति -ती स्त्री. १. अनिरुद्ध गती; एकगती. २. (ल.) सदाचाराचा मार्ग; निर्दोष वर्तणूक. [सं.]

अस्खलित बुद्धि (द्धी) स्त्री. तर्कशुद्ध, अचूक विचारसरणी; कधी न चुकणारा तर्क, ज्ञान.

अस्खलित ब्रह्मचारी पु. कुमार्गाला न जाणारा ब्रह्मचारी; न चळणारा, अढळ ब्रह्मचारी. [सं.]

अस्खलित वीर्य वि. आजीव ब्रह्मचारी.

अस्टर न. एक विलायती फुलझाड. [इं.]

अस्त पु. १. मावळणे; अदृश्यत्व; लोप. २. (ज्यो.) मंगळ, शुक्र, गुरू, शनी इत्यादी ग्रह हे सूर्याजवळ असले म्हणजे अदृश्य होतात, दिसत नाहीत ती स्थिती. (गुरू, शुक्र यांच्या अस्तात मुंज, लग्न इत्यादी नैमित्तिक कर्मे करीत नाहीत.) ३. नाश; शेवट (मरण, दुर्लौकिक वगैरेमुळे). ४. (ल.) सांदीकोंदीला पडणे; मागे पडणे. ५. संपणे; फन्ना; अभाव; उणीव. [सं.]

अस्तगिरी पु. अस्ताचल; पश्चिमेकडील काल्पनिक पर्वत. याच्या पाठीमागे सूर्य विश्रांती घेण्यास जातो अशी कल्पना आहे. पश्चिम दिशा: 'तरि अस्तुगिरीचिया उपकंठी ।' - ज्ञा १२.३५. [सं.]

अस्तन, अस्थान न. घर, राहण्याची जागा. मुलाखत घेण्याची राजकचेरी; मुसलमान फकीर राहतात ते स्थळ. एखाद्या मुसलमान संताचा दर्गा.

अस्तनी स्त्री. बाही; बाहीचा कोपरापासून पुढील भाग. [फा. आस्तीन]
(वा.) **अस्तनीतील अग्नी,आग,निखारा -** गुप्त शत्रू; आतील, स्वपक्षातील शत्रू; घरचा दावेदार, वैरी; गृहकलह करणारा; विश्वासघातकी; घरभेद्या; दगलबाज: 'उघड शत्रू परवडतो; पण हे अस्तनीतले निखारे फार धोकादायक '- राऊ १७५. **अस्तन्या वर सारणे** - युद्धास, मारामारीस सज्ज होणे; लढाईची तयारी करणे: ' आमचे दोघेही वीर आपापल्या अस्तन्या वर सारण्याच्या विचारात होते.' - स्वप ६१.

अस्तनी नर पु. (शिवणकाम) बाहीची वरची बाजू (दर्शनी बाजू).

अस्तनी मादी स्त्री. बाहीचा आतला भाग. [फा. आस्तीन्]

अस्तने न. कबरीवर घालावयाचे वस्त्र किंवा गलेफ: 'कुडचीच्या पीरास अस्तने पेठमालीचे करवून वैशाख वद्य १३ मुहूर्ते करून जाणार' - इचसंइ ३०.

अस्तबाल पु. तबेला; पागा: 'पीलखाना व अस्तबालास व उंटांस दाणा नाही, फाके गुजरतात.' - मइसा १.५४.

अस्तभावणे अकि. उसकवणे; प्रवृत्त करणे: 'गांगाइसे दादोसीं अस्त भाविली' - लीचउ ३१.

अस्तमन-मान न. १. (नाविक) गलबताच्या तळास मध्यभागी चारसहा

बाकांवर एक-दोन हात रुंदीचे व वीत दोन वीत जाडीचे लाकूड बसवितात. त्याल क्च्य अंगास काठी उभी केलेली असते. यात डोलकाठीचा बुंधा बसवितात ही अस्तमने दोन-तीन असतात. २. अस्तमन असलेला तळमजला (गलबताचा).(हेट.) [सं. आ + स्तंभन]

अस्तमय, अस्तमान पु. अस्त; अस्ताची वेळ (ग्रह तारका यांची): 'कां अस्तमानीं निशीं.' - ज्ञा २.३२४. [सं.]

अस्तमान, अस्तमित वि.मावळलेला; अस्तास गेलेला. [सं.]

अस्तर न. १. अंगात घालण्याच्या कपड्याला आतून लावलेले पातळ (मऊ) कापड; (सामान्यतः) कोणत्याही वस्त्राला आतल्या अंगास लावतात ते कापड. २. जोड्यास आतील बाजूस जोडलेले मऊ कातडे. ३. आवरणत्वचा; आंतरत्वचाः 'तोंडापासून सर्व नळीस आतल्या बाजूस एक तांबड्या रंगाचे फार पातळ व नाजूक असे अस्तर आहे.' - आरोशा १.६. [फा.]

अस्तरगिरी स्त्री. गिलाव्याचे काम; चुन्याचे लिंपण. [फा. आस्तर्]

अस्तरण न. (यंअ.) एखाद्या यंत्राच्या विशिष्ट भागातील मोकळ्या जागेत आत ठोकून किंवा स्क्रूने बसविलेले काढता-घालता येण्याजोगे धातूचे अस्तर. (यामुळे त्या भागाची फूट तूट कमी होते.)

अस्तरि-री स्त्री. बायको. पहा : **अस्तुरी**: 'बोलाविले अस्तरीला ।' - ऐपो ११६. [सं. स्त्री]

अस्तलग्न न. १. क्रांतिवृत्ताचा पश्चिम क्षितिजावरील भागबिंदू. याच्या उलट अंगलग्न. २. मावळती राशी. [सं.]

अस्तवणे १. अंतर्धान पावणे; अदृश्य होणे; लोप होणे; निकाल लागणे; खलास होणे. २. अस्तास जाणे; मावळणेः 'आवो दुसरी झुळूक येईल । तरि जीवनकळा अस्तवेल ।' - शिव ८३०. [सं. अस्त]

अस्तंगत वि. मावळलेला; अदृश्य झालेला. [सं.]

अस्ताई, अस्तायी स्त्री. (संगीत) धृपदाच्या तीन भागांपैकी पहिला; दुसरे दोन अंतरा व अभोग. [सं. आ + स्था]

अस्ताचल पु. पश्चिमेकडील पर्वत. (सूर्यास्ताची जागा); पश्चिम दिशा. [सं.]

अस्तापदार्थ पु. जवळ असलेले साहित्य; जे सामान उपलब्ध असेल तेः 'या प्रांतीं धारण अस्तापदार्थे बरीच आहे.' - पेद ३७.२१९.

अस्तावा पु. पाण्याची झारी; तोटीचे भांडे. [फा. आस्तावा]

अस्ताव्यस्त - अस्तेवेस्त वि. १. अव्यवस्थित; घोटाळ्याचा; घालमेलीचा; बेशिस्तः 'आतां जापाणीं जापाणीं आपुलें । अस्ताव्यस्त हें । - ज्ञा ११.३८१. २. विपरीत; वाईट.
क्रिवि. उलटापालट करून; अव्यवस्थित रीतीने. [सं. अस्त + वि + अस्त] (वा.) **अस्ताव्यस्त होणे** - नाश होणे; मृत्यू होणेः 'टिपूचे अस्ताव्यस्त जाहलेवर धोंडजी वाघ तेथोन पळोन आला.' - ऐलेसं ६०७३.

अस्ति स्त्री. आहे; असण्याचा भावः 'स्वामी बोलिलें मुख्य भक्ति । इतर जे साधलें सांगती । त्यासि प्राप्तीची अस्तिनास्ति । देवे मजप्रति सांगावी ।' - एभा १४.३४. [सं.]

अस्तित्व न. १. असण्याचा धर्म, भाव, स्थिती. २. असणे. ३. राहणे; वास्तव्य. [सं.]

अस्तित्ववाद पु. मनुष्याचा व्यक्तिगत अनुभव व दायित्व यांचे महत्त्व प्रतिपादन करणारे एक आधुनिक तत्त्वज्ञान. यात अस्तित्वाच्या (सकृत्दर्शनी निरर्थक वाटणाऱ्या) संदर्भात माणसाच्या स्वातंत्र्याचा, निर्णयशक्तीचा व बांधिलकीचा विचार अभिप्रेत असतो. [सं.]

अस्तित्वहीन वि. अस्तित्वात नसणारा; विद्यमान नसणारा. [सं.]

अस्तिनास्ति-स्ती न. काय आहे, काय नाही तेः 'म्हणे घरात अस्तिनास्ति सर्व ठाऊकें असे ।' - कचेसुच ४.
क्रिवि. १.होय किंवा नाही; संमतीने अगर नकाराने (क्रि. म्हणणे). २. काकू करून; नानू करून. (क्रि. करणे).

अस्तिपर पहा : **अस्तिवाची**

अस्तिपक्ष पु. १. एखादे मत मान्य करणारी बाजू; होकाराची बाजू. २. अनुकूल पक्ष. [सं. अस्ति + पक्ष]

अस्तिभावदर्शक वि. जेथे गुणांचे अस्तित्व आहे असा; भावरूप; गुणविशिष्ट. [सं.]

अस्तिवाची वि. अस्तिपक्ष मांडणारा; होकारार्थी. [सं.]

अस्तु अ. असो; तसे असू दे; बरे; काही एक गोष्टीचा विस्तार न करता अंगीकार करून दुसरी गोष्ट बोलण्यासाठी किंवा एखादीचा जेव्हा उपसंहार करायचा आहे तेव्हा या शब्दाचा उपयोग करतात. तथास्तु. [सं.]

अस्तुटेपणा पु. अतिलोभ; कधी तृप्ती न होण्याचा स्वभाव.

अस्तुरी स्त्री. लग्नाची बायको; स्त्री : 'डोळाभर नाहीं पाहिले अस्तुरीला ।' - ऐपो १५९. (ग्रा.) [सं. स्त्री]

अस्तू क्रिवि. अचानक; अकस्मात : 'पावस अस्तूच पडला.' -अउआ ८७.

अस्तूद-त क्रिवि. पहा : **अवस्तूक, अकस्मात्, एकाएकी, अचानक** [सं. अवस्तू]

अस्तेकरी वि. १. ज्याच्याजवळ द्रव्य, मालमत्ता आहे असा; गब्बर; डबोले असलेला. २. लौकिकवान; अब्रूदार, जिम्मेदार; जबाबदार.

अस्तेनस्ते वि. अप्रस्तुत; अप्रासंगिक; ज्याची गरज नाही असे; उकरून काढलेले. पहा : **नसता**

अस्तेय न. चोरी न करणे; चोरी न करण्याचा धर्म.[सं.] वि. जे चोरता येत नाही असे.

अस्तोव्यस्त वि. अव्यवस्थित; पसरलेला; अफाट.

अस्त्युत्तर न. १. कोणत्याही गोष्टीवर प्रत्युत्तर; हजरजबाब (वाईट अर्थी). २. एखाद्या गोष्टीच्या सत्यत्वाबद्दल अमान्यता दर्शविणे; ज्या योगाने लोकांचे उपकार-देणग्या कस्पटासमान भासतात. ज्या योगे आपल्यावर अन्याय होतो, मान मिळत नाही, बुद्धी आहे त्यापेक्षा लोक कमी लेखतात असे वाटावयास लागणारा मनाचा कमकुवतपणा, असंतुष्टता कृतघ्नता या संबंधाने प्रयोग करतात.
वि. कृतघ्न. [सं. अस्ति + उत्तर]

अस्त्र न. १. फेकून मारण्याचे शस्त्र. २. अभिमंत्रित शस्त्र किंवा मंत्र. सामा. शब्द-अग्न्यस्त्र, वारुणास्त्र, नारायणास्त्र इ. [सं.]

अस्त्रवचन न. आशीर्वाद : 'जैत्यवादी होवावेया । अस्त्रवचन देती तेया ।' -क्रिपु २५०.

अस्त्रशस्त्र न.१. शस्त्रास्त्रे. २. सामानसुमान; मालमत्ता. [सं.]
अस्थान न. वृत्ती; पूजा इत्यादिकांसंबंधी हक्क, तद्रूप वृत्ती. (ठाणे) [सं.अर्चा + स्थान]
अस्थानांतरणीय वि. १.ज्याचे स्थान बदलता येणार नाही असा; अस्थलांतरणीय २. ज्याची बदली करता येणार नाही असा. [सं.]
अस्थानी स्त्री. सभा : 'अस्थानी गोष्टी होत.' - अली ३५.
अस्थानी अ. अयोग्य ठिकाणी किंवा प्रसंगी : 'काही उदाहरणे सांगितल्यास ती अस्थानी होणार नाहीत.' -एवाका २९.
अस्थायी वि. १. अनित्य; तात्पुरते; क्षणिक; लवकर नाहीसे होणारे; वितळणारे; अदृश्य होणारे. २. हंगामी. [सं.]
अस्थायी असमर्थता स्त्री. तात्पुरते अपंगत्व.
अस्थायी दोलन न. (विश.) अस्थिर-चंचल आंदोलने-हेलकावे. (जे विवक्षित अंतराने किंवा सातत्याने बसत नाही).
अस्थायी निवास पु. तात्पुरती राहण्याची जागा.
अस्थायी मत्ता स्त्री. (अर्थ.) रोकड पैसा; वर्षभरात रोखीत रूपांतरित होऊ शकेल अशी मालमत्ता; जिंदगी. [सं.]
अस्थायी मंडळ न. (समाज.) एखाद्या विशिष्ट उद्दिष्टासाठी अस्थायी निर्माण झालेले व उद्दिष्ट पूर्ण होताच बरखास्त होणारे मंडळ.
अस्थायी विकलांगता पहा : **अस्थायी असमर्थता**
अस्थायी समिती स्त्री. थोडा काळपर्यंत करावयाच्या एखाद्या विशिष्ट कामासाठी नेमलेली समिती. [सं.]
अस्थावर वि. दुसरीकडे नेता येईल असे (पेटी, खुर्ची इ. स्थावर न हालविता येईल असे; शेत, बाग, विहीर इ.); जंगम. [सं.]
अस्थि स्त्री. हाडे; प्रेत, शरीर जळल्यानंतर राहिलेली शरीरातील हाडे.
अस्थिआवरण न. (वै.) एकमेकांशी जोडलेल्या ऊतींचे (टिशूंचे) सांधे सोडून इतर सर्व अस्थींभोवती असलेले आवरण. [सं.]
अस्थिकठिणता स्त्री. (वै.) लांब हाडे अपवादात्मकरीत्या घट्ट आणि कठीण होणे. [सं.]
अस्थिका स्त्री. (वै.) लहान हाड. [सं.]
अस्थिकातर स्त्री. (वै.) हाडे कापायची कात्री. [सं.]
अस्थिगत वि. हाडात गेलेला, मुरलेला (ज्वर) : 'आतली मज्जा काढीं । अस्थिगत ।'- ज्ञा ६.२१८. [सं.]
अस्थिगतप्राण वि. मरणाच्या द्वारी पडलेला. [सं.]
अस्थिचूर्ण न. खतासाठी वापरली जाणारी जनावरांच्या हाडांची पूड.
अस्थित वि. अस्तित्वात, हयात नसलेली; लुप्त; अनुपलब्ध; धुळीस मिळालेली; नाहीशी झालेली. [सं.]
अस्थितिक वि. (यंअ.) एकाच स्थितीत अगर एकाच दिशेत राहण्याकडे प्रवृत्ती नसणारा; चंचल; अस्थिर. [सं.]
अस्थिति-ती स्त्री. १. अनास्तित्व; अनुपलभ्यता; लुप्तता; अदृश्यता. २. टिकाऊपणाचा, निभावणीचा अभाव; कायमपणा नसणे.[सं.]
अस्थित्वचा स्त्री. फक्त हाडे आणि कातडे (रोगी, अशक्त माणसाबद्दल). [सं.]
अस्थिदोषचिकित्सा स्त्री. (वै.) शरीरातील हाडात असलेल्या विकृतीचे निदान करणारी चिकित्सापद्धती. [सं.]
अस्थिपंजर पु. हाडांचा सापळा : 'तिचा केवळ अस्थिपंजर राहिला होता.' - पाव्ह २३. [सं.]
अस्थिबंधन न.'सांध्यातील हाडे एकमेकांशी पांढरट व बळकट बंधनांनी बांधली जातात. त्यास अस्थिबंधन म्हणतात.'- आआआ २४६. [सं.]
अस्थिभवन न. (प्राणि.) हाड तयार होण्याची क्रिया. [सं.]
अस्थिभक्षक वि. (प्राणि.) हाडाचे विघटन घडवून आणणाऱ्या (पेशी).
अस्थिभंग- भेद पु. हाडांचा भंग; हाड मोडणे, पिचणे. [सं.]
अस्थिभंजन न. (वै.) विरूपता नाहीशी करण्यासाठी केलेल्या शस्त्रक्रियेमध्ये एखादी अस्थी तोडणे; मोडून काढणे. [सं.]
अस्थिभार पु. घराचा पाया. (तंजा.)
अस्थिमज्जा स्त्री. हाडांच्या आत असणारा द्रव पदार्थ, मऊ भागः 'रक्त, स्नायू, चरबी व अस्थिमज्जा नावाचा पदार्थ यांची झीज भरून काढणे हे प्रथिन या घटकाचे मुख्य कार्य होय.'- पाकसिद्धी १०. [सं.]
अस्थिमाला स्त्री. हाडांचा सापळा. [सं.]
अस्थिमृदुता स्त्री. (वै.) कॅलशियम आणि फॉस्फरसच्या कमतरतेमुळे हाडे मऊ होण्याचा रोग. [सं.]
अस्थिमेद पु. हाडांतला मेद; चरबी. [सं.]
अस्थिर वि. १. स्थिर नव्हे तो; अनित्य; क्षणिक. २. एका जागी न टिकणारा; डळमळित. ३. चंचल; उतावळा. ४. परिवर्तनशील; ज्यामध्ये रासायनिक, भौतिक किंवा जीवशास्त्रीय बदल सतत होत असतो असा. [सं.]
अस्थिरता स्त्री. डळमळीतपणा; स्थिरता नसणे. [सं.]
अस्थिर तेले न. उडून जाणारी, वायुपरिणामी तेले. [सं. अस्थिर + तैल]
अस्थिरप्राय वि. १. न राहणारा; न टिकणारा; अशाश्वत. २. सहनशीलता नसलेला; उतावळा. [सं.]
अस्थिविद्या (वै.) अस्थींची घटना, उत्पत्ती व व्यवस्था यांची माहिती देणारी विद्या. [सं.]
अस्थिविज्ञान, अस्थिशास्त्र न. (प्राणि.) अस्थिविषयक प्रश्नांचा अभ्यास करणारे शास्त्र. [सं.]
अस्थिव्यंगोपचार पु. (वै.) पाठीचा कणा व अस्थिजोड या संबंधीच्या व्यंगावर उपचार करणारे शल्यशास्त्र. [सं.]
अस्थिव्रण पु. हाडास क्षत किंवा जखम होणे. [सं.]
अस्थिशोथ पु. (वै.) हाडांमध्ये दाह, आग उत्पन्न होणे. [सं.]
अस्थिशोष पु. हाडे वाळणे, क्षीण होणे. [सं.]
अस्थिसमर्पण न. मृत मनुष्याच्या अस्थी तीर्थक्षेत्री नदीत टाकणे. [सं.]
अस्थिसंचय पु. प्रेतदहन झाल्यानंतर विशिष्ट संस्कारासाठी अस्थी गोळा करणे; राख सावडणे. [सं.]
अस्थिसंधि-धी - सांधा पु. १. हाडांचा सांधा, जोड, दुवा. २. हाडे जोडण्याची क्रिया. [सं.]
अस्थिसिंचन न. मृत्यूच्या तिसऱ्या दिवशी रक्षाविसर्जनासाठी मृताच्या अस्थींवर जलसिंचन करण्याचा विधी. [सं.]

अस्थिक्षय पु. हाडाची झीज होणारा एक प्रकारचा क्षय (रोग): 'ते म्यूनिच येथे अस्थिक्षयाने आजारी पडले.' – महासागर ७५. [सं.]

अस्थैर्य न. चंचलवृत्ती; उतावळेपणा; अनित्यता. [सं.]

अस्नात वि. (अप.) अस्नाती. १. अंग न धुतलेला; स्नान न केलेला. २. (ल.) अशुद्ध; अमंगळ. [सं.]

अस्नातक वि. पदवीधर नसलेला; स्नातकपूर्व.

अस्नेव पु. स्नेह; मैत्री; परिचय. (ग्रा.) [सं. स्नेह]

अस्प पु. घोडा. पहा : **अश्व** [फा.]

अस्पखुंग पु. घोड्याचा एक प्रकार. याचे सर्व शरीर पांढरे, गुडघ्यावर काळा रंग किंवा शरीराचा अर्धाभाग काळा, डोळे हरणासारखे काळे, पाठीवर सैली दूमपर्यंत, कानाची टोके काळी. हा घोडा शुभलक्षणी व धन्यास संतोष देणारा असतो. – अश्वप ६१.

अस्पर्श वि. १. स्पर्श करण्यास, शिवण्यास अयोग्य; घाणेरडा; अशुद्ध; अपवित्र. २. सुतकी. ३. रजस्वला. [सं.]

अस्पष्ट वि. उघड न केलेले, बोललेले, सांगितलेले; अंधुक; गूढ; अव्यक्त; पुसट; अस्फुट; दुर्बोध. [सं.]

अस्पष्ट फल न. स्पष्ट नसलेले फल; (ग.) परचल राशी ज्या स्वचल राशीवर अवलंबून असते तिचा स्पष्ट उल्लेख नसलेले फल. उदा. य = फ (क्ष), क्ष = ग (ट) असतील, तर य हे ट चे अस्पष्ट फल आहे.

अस्पी वि. घोड्यावरील; घोड्यासंबंधी. [फा. अस्प]

अस्पीनगारा पु. घोड्यावरील नगारा: 'स्वामीनी अस्पीनगारियाविसी आज्ञा केली होती त्यावरून नगारे नवे सजून जोडी येक पाठविली आहे.' – पेद ९.६१.

अस्पृश्य वि. स्पर्श करण्यास अयोग्य, अशक्य.
पु. ज्यास शिवले असता पूर्वी विटाळ मानत असत असा हिंदू समाजातील एक वर्ग. [सं. अ + स्पृश्य]

अस्पृश्यता स्त्री. विटाळ मानला जातो ती स्थिती; अस्पृश्य जातींचा विटाळ मानणे; अस्पृश्य जातींशी संबंध न ठेवणे: 'अस्पृश्यता ही वैदिक धर्मास संमत नाही.' – टिसू १३.

अस्पृश्यतानिवारण न. अस्पृश्य जातींचा विटाळ काढून टाकणे; त्यास अस्पृश्य मानण्याची कल्पना नाहीशी करणे : 'अस्पृश्यता निवारण हे राष्ट्राचे पहिले बीजतत्त्व.' – के १६.४.३०.

अस्पृश्योद्धार पु. अस्पृश्यांचे सामाजिक परिवर्तन; अस्पृश्यांची उन्नती; अस्पृश्यता निवारण. [सं. अस्पृश्य + उद्धार]

अस्पृष्ट वि. अस्पर्शित; ज्याला स्पर्श केला जात नाही, केला नाही असा. [सं.]

अस्फटिक –की वि. (भूशा.) स्फटिकरचना नसणारे. (घन पदार्थ). [सं.]

अस्फुट वि.पुसट; पूर्णतः व्यक्त न होणारे.

अस्फुटनशील वि. (वन.) आपोआप न तडकणारे (झाडांचे अवयव). [सं.]

अस्फुटोच्चार पु. शब्दांचा न समजणारा उच्चार; अव्यक्त अस्पष्ट उच्चार; अडखळत बोलणे. [सं.]

अस्फुर वि. अस्फुट; अस्पष्ट (वाणी): 'तैसे याचे या अस्फुरा । वेगी धांवे सारंगधरा ।' – उषा १७४४. [सं. अस्फुट]

अस्फूर्ति–र्ती स्त्री. १. प्रेरणा, उत्साह यांचा अभाव; स्फूर्तीचा अभाव. २. विस्मरण; विस्मृती; व्यामोह. ३. लक्षात न राहणे; मनात–ध्यानात न येणे. [सं.]

अस्बाब न. सामान: 'बायकापोरे आणि अस्बाब कोठे ठेवावा.' मइसा ७.१५३. [फा. सबबचे अप.]

अस्मत सना. आम्ही. सामा. शब्द – अस्मद्गृह, अस्मत्पत्नी, अस्मत्कुल इ. [सं.]

अस्मतपन्हा, अस्मतपना वि. पावित्र्यरक्षक; पातिव्रत्यशील; सन्मान्य; कुलीन; पत्रातून स्त्रियांना लिहावयाचा मायना. (सामान्यतः) शुद्ध; पवित्र. [फा. इस्मत]

अस्मदीय सना. वि. आमचा; माझे; मम. [सं.]

अस्मद्भावना स्त्री. एकत्वाची, सर्वांना बरोबर घेऊन जाण्याची वृत्ती. [सं.]

अस्मद्वाच्य पु. (व्याक.) प्रथमपुरुष; मी–वाचक.

अस्मद्समूह पु. (समाज.) ऐक्यभाव असणारा गट. [सं.]

अस्मसास वि. अमर्याद. पहा : **असमसहास**: 'गदायुद्ध अस्मसास । ऐसे प्रवर्तता ।' – गीता १.३५४.

अस्माकं सना. आम्ही; आमचे (विनोदाने प्रयोग) : 'अरे अस्माकंबरी कर्म प्रगटे ।' – दावि २६. [सं.]

अस्मादिक सना. आम्ही; खुद्द; आम्ही स्वतः (आपला विशेषपणा वर्णन करावयाचा असता 'आम्ही' या ठिकाणी उपयोग. शिवाय, बढाई, विनोद यावेळी):'तुमच्या अलीकडच्या नाटकातील अद्‌भुत प्रसंग वस्तुस्थितीस अनुसरून नसल्यामुळें ते अस्मादिकांना पसंत नाहींत.' – नपुक ८९. [सं.]

अस्मान न. आकाश; अंतराळ; स्वर्ग: 'अस्मानीं फत्तेची ध्वजा लागली.' – चित्रगुप्त ३३. [फा. आस्मान् = आकाश] (वा.) **अस्मान ठेंगणे होणे** – स्वर्ग दोन बोटे उरणे; ताठ्याचा, गर्वाचा कळस होणे: 'नवऱ्याच्या पगारामुळे तर तिला अगदी अस्मान ठेंगणें झालें होतें.' – पकोघे. **अस्मान तारा तुटणे** – १. उल्कापात होणे; तारे निखळून पडणे. २. निरर्थक बडबड करणे. **अस्मान दाखवणे** – पराभव करणे. **अस्मानास थिगळ (ठिगळ) देणे –** वाटेल तेवढे मोठे संकटही थोपवून धरणे; निवारण करणे. **अस्मानास लागणे** – चढून जाणे; गर्विष्ठ होणे: 'त्याचा प्रकार बुनियाद कशी आहे तें कळतच आहे आणि त्याजशीं हलके बोलल्यास ते अस्मानास लागणार.' – ऐलेसं १०७४.

अस्मानगिरी पु. चांदवा; छत; चांदणी, मांडवाचे आच्छादन; मांडव; छप्पर; वळचण.

अस्मानचपेटा पु. १. परमेश्वरी कोप; मोठा प्रलय; संकट; दैवी आपत्ती; अरिष्ट. २. (व्याजोक्ती) आकाशात उड्डाण करणारा घोडा. (एखाद्या रद्दी, टाकाऊ, निकामी घोड्यास म्हणतात).

अस्मान जमिनीची तफावत स्त्री. जमीन-अस्मानाचा फरक; महदंतर; फार मोठे अंतरः 'त्या सुमारास व या लिहिण्यास पाहता अस्मान-जमिनीची तफावत.' - ऐलेखं १२१५.

अस्मानतारा पु. १. आकाशात चमकणारा तारा; चांदणी. २. धूमकेतू; उल्का. (क्रि. तुटणे) ३. सुंदर, चपळ घोड्याबद्दल अगर खंद्या घोडेस्वाराविषयी, तसेच उत्तम गवई, उत्तम लेखक, उत्तम बजवय्या इत्यादिकांची प्रशंसा करतानाही म्हणतात. [फा.]

अस्मानतारा पु. १. पुदिन्याचे फूल. २. पेपरमिंटस्फटिक; विड्यात घालायची थंडाई.

अस्मानपरी स्त्री. अप्सरा; सुंदरी; सुंदर स्त्रीः 'तबियत खानचे सर्व लक्ष हातीं लागलेल्या अस्मानपरीकडे होतें.' - स्वप ४२९. [फा.]

अस्मानिया पु. (वन.) रुक्ष ठिकाणी वाढणारे लहान झुडूप. हे हिमालय, काश्मीर ते सिक्कीमपर्यंत आढळते. वेदकालीन वाङ्मयात याचा रस (सोमरस) काढीत असत असा उल्लेख आहे. [सं.]

अस्मानी स्त्री. ईश्वरीकोपामुळे आलेले संकट (अतिवृष्टी, साथ वगैरे). वि. आकाशातील; स्वर्गातील; दैवीः 'शिकंदर ताले! अस्मानी फत्ते (दिग्विजय) होत चालली आहे.' - ऐलेखं ७.३२३६. [फा. अस्मान] (वा.) **अस्मानी सुलतानी** – १. दैवी व राजकीय आपत्ती; ईश्वरी व मानवी क्रांती; ईश्वराचा व राजाचा कोप झाल्यामुळे ओढवणारी संकटे; ज्यावर काही उपाय चालत नाही अशी आपत्ती. २. (ल.) जुलूम जबरदस्ती. ३. आकस्मिक हानी; दैवी आपत्तीमुळे नुकसानः 'आमच्याकडे विक्रीस आलेल्या मालाची अस्मानी सुलतानी झाल्यास त्याची जबाबदारी आमचेकडे नाही.' - मुंव्या ७१.
वि. आकाशी; आकाशाच्या रंगासारखा निळा; निळसर; मेघवर्ण

अस्मानी यश न. आशा नसताना केवळ ईश्वरी कृपेने मिळालेले यशः 'सखाराम-बापू राक्षसभुवनच्या युद्धाचा पराक्रम स्तुती आणीत नाहीं. अस्मानी यश आले. शत्रूने बेतरतुदीने लढाई केली म्हणून यास यश प्राप्त जाहले अशा भावें बोलले.' - ऐलेसं ५८५.

अस्मानी रंग पु. आकाशी रंग; निळसर रंग.

अस्मार्त वि. १. आठवणीच्या पलीकडचे; स्मृतीस अगम्य; अतिप्राचीन. २. स्मृतिविरुद्ध, अशास्त्र; धर्मशास्त्रास सोडून; धर्मशास्त्रविरुद्ध; धर्मशास्त्रबाह्य; बेकायदेशीर; बेकायदा. ३. पहा : **अस्मार्तकालिक** [सं.]

अस्मार्तकाल पु. आठवणीच्या पलीकडचा - अतिप्राचीन काल; (कायदा) शंभर वर्षापूर्वीचा काल. [सं.]

अस्मार्तकालिक वि. (कायदा) शंभर वर्षापूर्वीपासून उपभोग घेतलेली (मालमत्ता). [सं.]

अस्मिता स्त्री. १. व्यक्तिमत्त्व; व्यक्तित्व; अहंता; अहंभावः 'नुसता पांढरपेशा समाज जरी घेतला तरी अस्मिता आणि त्यांच्या आकांक्षा यांचा अविष्कार हरिभाऊंच्या कादंबऱ्यांतून दृष्टीस पडतो.' - के ७.२.३१. २. एखाद्या विशिष्ट समाजाचे, वर्गाचे व्यवच्छेदक मीपण. ३. (तत्त्व.) द्रष्टा आणि दर्शनशक्ती यांना एकच मानणे अथवा पुरुष (आत्मा) आणि बुद्धी यांच्यात अभेद मानणे. सांख्यात याला 'मोह' आणि वेदान्तात याला 'हृदयग्रंथी' असे म्हणतात. [सं.]

अस्य न. तोंड, मुखः 'अस्यामध्ये ढिसाळा प्रचुर गिरिशिळा भूतळा ब्रम्हगोळा.' - गस्तो [सं. आस्य]

अस्राप वि. निष्पाप; निरागस; भोळा.

अस्राभिनोदन न. (आयु.) रक्तदाब वाढणे. [सं.]

अस्लूब पु. पद्धती; व्यवस्थाः 'तेव्हां करारीं कोणें प्रकारच्या व कशा, याचा अस्लूब काय त्ऱ्हेचा?' - मइसा ७.८२. [फा.]

अस्वडी क्रिवि. मागे; परोक्ष; सवड नसता; अयोग्य वेळी. (गो.)

अस्वत्व न. १. मालकीचा, धनीपणाचा, स्वामित्वाचा अभाव; (कायदा) जिनगी, मालमत्ता वगैरेवरील वारसाचा, मालकीचा अभाव. २. स्वत्त्व, स्वाभिमान यांचा अभाव. [सं.]

अस्वपात पु. आसवे ढाळणे; अश्रुपातः ' अस्वपात पडती नयनी ।' - उषा ४८.४८. [सं. अश्रुपात]

अस्वयंवेद्य वि. स्वतःस न कळणारा; अज्ञेयः 'अस्वयंवेद्य म्हणजे आपल्या स्वतःस न कळणारा.' - गीर १७१. [सं.]

अस्वरस पु. नापसंती; इतराजी; नावड; मनाची किंवा प्रीतीची अनासक्ती; अनिष्ठा. [सं. अ + स्वारस्य]

अस्वर्ग्य वि. स्वर्ग मिळवून न देणारे; ज्यामुळे स्वर्गप्राप्ती होणार नाही असे. [सं.]

अस्वल पु. १. पुष्कळ केस असणारा एक चतुष्पाद प्राणी; रीस; २. मोठाले केस असलेला सुरवंट. [सं. ऋक्षभल्ल]

अस्वल गुदगुल्या स्त्री. (अस्वल एखाद्या प्राण्यास मारण्यापूर्वी गुदगुल्या करते अशी समजूत आहे. यावरून) वरपांगी गोड पण परिणामी घातक प्रेम.

अस्वली स्त्री. १. अस्वलाची मादी. २. एक वनस्पती; शतावरी.

अस्वलीकाठ पु. असावरी - ली काठ; अस्वली वनस्पतीच्या पानासारखी नक्षी असलेले काठ.

अस्वली पायपुसणे पायाची माती, चिखल पुसण्याकरिता दरवाजाजवळ ठेवलेले काथ्याचे अस्वलीच्या केसासारखे केसाळ खरखरीत तरट.

अस्वस्थ वि. अस्थिर; अशांत; स्वस्थपणा नसलेला; मन स्थिर नसलेला; प्रकृतीस समाधान नसलेला. [सं.]

अस्वस्थता स्त्री. १. असमाधान; असंतोष. २. राजकीय असंतोषामुळे उद्‌भवणारी चळवळ. ३. प्रकृतीस स्वास्थ्य किंवा आराम नसणे; रुग्णावस्था. [सं.]

अस्वाधीन वि. (शब्दशः पराधीन पण प्रचारात) स्वतंत्र; दुसऱ्यावर अवलंबून नसलेला. [सं. अ + स्वाधीन]

अस्वाभाविक वि. असामान्य.

अस्वाभाविकता स्त्री. (समाज.) निसर्गतः किंवा सामान्यतः जसे असावयास हवे तसे नसणे; अनैसर्गिकता. [सं.]

अस्वामि, अस्वामिक वि. ज्याला राजा-धनी-पुढारी-अधिपती-पालक-मालक-वारसदार नाही असा; बेवारशी. [सं.]

अस्वामिकविक्रय पु. (कायदा) मालकी हक्क किंवा अधिकार असल्याशिवाय केलेली मालाची, जिंदगीची, मालमत्तेची विक्री;

बेकायदेशीरपणे केलेली विक्री. [सं. अ + स्वामिक]

अस्वाम्य न. (कायदा) जिंदगीवर, मालमत्तेवर कायदेशीर हक्काचा अभाव; स्वामित्व नसणे. [सं.]

अस्वार वि. घोडा, हत्ती, उंट इत्यादिकांवर आरूढ झालेला; वर बसलेला. पु. स्वार; शिलेदार; राऊत. [फा. सवार्]

अस्वारस्य न. नापसंती; अरुची; नावड; स्वारस्य, लोभ, प्रीती नसणे. [सं.]

अस्वास्थ्य न. १. स्वास्थ्याचा अभाव; असमाधान; असंतोष; असुख. २. शारीरिक व्याधी किंवा विकृती; प्रकृती बरी नसणे. [सं.]

अस्वीकार, अस्वीकृति–ती पु. स्वीकार न करणे; अमान्यता; आपल्याकडे आलेली एखादी वस्तू नापसंत असल्याने परत पाठवणे. [सं.]

अस्वीकार्य वि. स्वीकार न करण्यासारखे; अग्राह्य; मान्य न करण्याजोगे. [सं.]

अस्सल वि. मूळचे; खरे; अकृत्रिम; गैरनकली. [फा. अस्ल्]

अस्सलबरहुकूम वि. मुळाप्रमाणे; मूळ वस्तूप्रमाणेः 'तारेची नक्कल अस्सलबरहुकूम आहे की नाही?' – काढा २०८.

अस्सँ उदगा. अस्साँ; खरे की काय? खरं? (ग्रा.)

अस्सॉ वि १. चिकार; गच्च. २. अस्सा. पहा : **अस्सँ** (गो.)

अह पु. दिवस. (स्वतंत्रपणे सहसा वापरला जात नाही. अहोरात्र, अहर्निश अशा सामासिक शब्दात वापरला जातो.)

अहकाम पु. हुकूम; सत्ता; हुकूमत; परवानगीः 'या प्रमाणे मुख्तारीचे अह्काम आणून दिले.' – चिरा २४. [फा.]

अहटणे पहा : **अहाटणे**

अहडणी स्त्री. (तांबटाचा धंदा) नवीन घडविलेल्या भांड्यावरील ठोके साफ, गुळगुळीत करण्याचे हत्यार.

अहडणे अक्रि. पोहोचणे; दाखल होणेः 'तुम्हांस रोखा अडताच (अहडताच) तुम्ही आपले तपियात गावाचा गाव ताकीद करून.' – मइसा १५.२७६.

अहद स्त्री. १. सत्ता; राज्य. २.स्थान; ठाणे. [फा.]

अहद पु. करारः 'कृष्णराव बल्लाळ याणी पुण्यात जो अहद व वचनप्रमाण करून तुलसी व बेलमंडार दिला त्याची फरामोसी रावजीस झाली.' – पुअभा १.१०८.

अहततहत अहदतहद क्रिवि. १. या टोकापासून त्या टोकापर्यंत; या हद्दीपासून त्या हद्दीपर्यंत. २. पासून–पर्यंत. [फा.]

अहदनामा पु. वचनपत्र; करारनामा. [फा.]

अहदपैमान पु. करार; करारमदारः 'अहद–पैमान व्हावे ते सर्व स्वामीपाशी आल्यावर अर्ज करितो.' – मइसा १.१५९. [फा.]

अहदशर्त स्त्री. तह; करार; अटः 'यांस अहदशर्तीचे कागदपत्र देऊन रवाना केले.' – मइसा १९.८. [फा.]

अहफाद स्त्री. मुलींची संतती; कन्यावंश.

अहम सना. १. मी; स्वतः; प्रथमपुरुष. २. माणसाचा स्व; स्वात्मभाव; (ल.) गर्व; ताठा; अहंकार; मीपणा. ३. (मानस.) परिस्थितीचे भान असलेले प्रगट मन. [सं.]

अहमदी स्त्री. टिपू सुलतानाने चालू केलेले एक सोन्याचे नाणे. त्याची किंमत पॅगोडा इतकी म्हणजे होनाइतकी असे.

अहमहमिका स्त्री. (मी पुढे, मी समर्थ असे वागणे). स्पर्धा; चढाओढ; ईर्षा; अहंकारः 'युरोपातील राष्ट्रामध्ये समुद्रापलीकडे मुलूख मिळविण्याची अहमहमिका सुरू झाली.' –वस्व ३. [सं.]

अहमादर्श पु. वैयक्तिक गुणोत्कर्षासाठी पुढे ठेवलेला नमुना, आदर्श. [सं.]

अहर्गण (अहर्गण्) पु. १. (ज्यो.) दिवसांचा समुदाय; इष्टकालिक ग्रहादींचे गणित वर्तविण्यासाठी विवक्षित अवधीपासून मोजलेले दिवस. ज्योतिषशास्त्रामध्ये अहर्गणाचा उपयोग मध्यमग्रह साधन करण्याकरिता होतो. २. पुष्कळ दिवसांचा काळ; बरेच दिवस. [सं. अहन्– अहस्+गण]

अहर्निश–शी क्रिवि. रात्रंदिवस : 'जे यजनशील अहर्निशी'– ज्ञा ४.१२२. [सं.]

अहर्बिंब न. सूर्यबिंब; सूर्योदय : 'तेथें प्रात:काळिं अहर्बिंब समई सहपरिवारिं ।'– पंच ५.१०. [सं.]

अहल न. १. लोक. २. कुटुंबातील माणसे. ३. अधिकारी; स्वामी. [फा. अहल्]

अहल पु. त्रास; उपसर्ग : 'नवाबांनी बहुत अहल सोसून यात्रा उत्तम प्रकारें आमची केली.'– पेद २.२. [फा. हाल]

अहलतमगा स्त्री. राजाने दिलेली बक्षीस–जमिनीची सनद : 'वरसना येथील सनदा अहलतमगा करून द्याव्या.'– मशिंका ८२७.

अहल्कार पु. कारकून : 'साहेबाने फैज–बक्षीकरून लष्कर जाब पाठवावयाविशी अहल्कारास आज्ञा सादर जाली पाहिजे ।' – पदमव ११२. [फा.]

अहल्या स्त्री. १. गौतमस्त्री; पाच पतिव्रतांपैकी एक. २. (ल.) पतिव्रता स्त्री.
वि.निष्पाप; पवित्र. [सं.]

अहल्याबाई स्त्री. १. मल्हारराव होळकरांची सून. ही मोठी साध्वी, सत्त्वशील व दानशूर होती. २. (ल.) दानशूर, सत्त्वशील स्त्री.

अहल्लक पु. भिक्षा मागताना गोसावी लोक जो शब्द म्हणतात तो. अल्लख. पहा : **अलख** [सं. अलक्ष्य]

अहवाल पु. विशिष्ट काळात झालेल्या एखाद्या संस्थेच्या कामाची अधिकृत माहिती; कामाची केलेली नोंद, वृत्तान्त, हकीकत. [फा.]

अहसन वि. उत्कृष्ट; सुंदर. [फा. अह्सन]

अहस्तांतरणीय वि. दुसऱ्याच्या नावे करता येणार नाही, दुसऱ्यास देता येणार नाही अशी (मालमत्ता इ.). [सं.]

अहह उद्गा. अरेरे; शोकाचा, खेदाचा उद्गार : 'मुनीच्या शापाने अहह सतिचा त्या प्रिय पती ।' – विवि १.२०.

अहळण पहा : **अहाळणी** : 'प्रपंची अहळण त्या सुटेना ।'– दावि २३३.

अहळणे पहा : **अहाळणे** : 'तेवि अहाळती कोमलांगी ।'– दावि २६२.

अहळबहळ पहा : **अहाळबाहाळ**

अहळी स्त्री. अग्नीची ज्वाळा; आग; तेज; उष्णवारा; झळा.(सामान्यत:)

अनेकवचनी प्रयोग. (वा.) **अहळीत असणे**- भिऊन चालणे, वागणे, धाकात चालणे; अहाळणी.

अहळीव न. एका वनस्पतीचे पौष्टिक बी. याची झाडे बागाईत जमिनीत होतात. रंग तांबूस, बी बारीक.

अहंकर्ता पु. मी सर्व करणारा आहे असा गर्व; मी पणा; अहंकार; ताठा; स्वतःच्या कृत्याबद्दल प्रौढी. [सं.]

अहंकार पु. १. आपली, स्वतःची जाणीव; आत्मज्ञान. २. अभिमान; गर्व; मीपणा; ताठा. ३. परमात्म्यापासून किंवा बाह्य विश्वापासून आपण वेगळे आहोत अशी भावना : 'बुद्धीपासून पुढें उत्पन्न होणाऱ्या पृथक्‌पणाच्या या गुणासच अहंकार असें म्हणतात.'- गीर १७१. ४.(मानस.) बाह्य जगाशी वागताना पूर्वानुभवाच्या आधारे प्रतिक्रिया व्यक्त करणारे जागृत मन. भौतिक व सामाजिक गरजा यांच्याशी तडजोड करणारे मन. [सं.]

अहंकारणे अक्रि. गर्वाने फुगणे; ताठणे: ' अहंकारला रावणू। कोटी गुणे।' - राक १.१४.

अहंकारभेद पु. अहंकाराचे तीन प्रकार- सात्त्विक, राजस आणि तामस; अहंकारात्रय किंवा त्रिविध अहंकार. [सं.]

अहंकाराशय अहंकाराचे किंवा आत्म्याचे स्थान; शरीर.

अहंकारास्पद वि. ज्याबद्दल अहंकार वाटावयाचा तो (देह). [सं.]

अहंकारी वि. अहंकार असलेला; गर्विष्ठ; ताठर. [सं.]

अहंकृति-ती स्त्री. अहंकार; गर्विष्ठपणा; ताठा; स्वतःची प्रौढी : 'ऐसेनि अहंकृतिभावो । जयाचा बोधी जाहला वावो ।' -ज्ञा १८.४२२.

अहंकेंद्रिता स्त्री. (मानस.) प्रत्येक गोष्टीचा, स्वतःच्या संदर्भात, विचार करण्याची वृत्ती, अवस्था; आत्मकेंद्रितता. [सं.]

अहंकेंद्री वि. (मानस.) प्रत्येक गोष्ट स्वतःच्या संदर्भात पाहणारा; आत्मकेंद्री; स्वयंकेंद्री. [सं.]

अहंगड पु. (मानस.) स्वतःविषयी अतिशय श्रेष्ठत्वाची भावना; अहंमन्यतेची भावना; आत्मश्रेष्ठत्वाची विकृतीच्या पातळीपर्यंत जाणारी भावना. [सं.]

अहंचत्वंच स्त्री. अरेतुरे, मी तू करणे; बाचाबाची. [सं.]

अहंतत्त्व पहा : **अहंकार**

अहंता स्त्री. १. अहंकार; मीपणा; अभिमान; गर्व : 'थोर ते गळाली पाहिजे अहंता । उपदेश घेतां सुख वाटे ।' - तुगा ३६३६. २. स्वाभिमान. (अभिमान शब्दाखाली दिलेले वाक्‌प्रचार पहा.) [सं.]

अहंदेहबुद्धि-द्धी स्त्री. १. स्वतःच्या अस्तित्वाची कल्पना, जाणीव, भावना. २. (तत्त्व) मी पणा; अहंकार; पोकळ गर्व; ताठा; आढ्यता. वि. ज्याला आढ्यता, मीपणा आहे असा; अहंदेही. [सं.]

अहंदेही वि. ज्याला आढ्यता, मीपणा आहे असा. [सं.]

अहंनिष्ठा स्त्री. आत्मनिष्ठा; मीपणा. [सं.]

अहंपण-णा पहा : **अहंता** : 'उगाळूनि अहंपण । सो हं काढिलें शुद्ध चंदन ।'- एरुस्व १.६२. [सं. अहम्]

अहंपदार्थ पु. (तत्त्व.) अहंपणाची भावना; मीपणाचे निश्चयात्मक कथन; आपल्या स्वतंत्रपणाची भावना. [सं.]

अहंपूर्विका, अहंप्रथमिका स्त्री. १. प्रत्येक कार्यात मी पुढे आहे अशी भावना ठेवून वागणे; आपले घोडे पुढे दामटणे. २. लढाईत योद्ध्यांचे एकमेकांना अहंतापूर्वक आव्हान; हा मी पुढे झालो असे ईर्षेने सांगणे. अहमहमिका (युद्धात). [सं.]

अहंप्रत्यय पु. (तत्त्व.) अहंभाव; देहाभिमानी आत्म्याची कल्पना ज्ञानाची सर्व अंगे बीजरूपाने आत्म्यामध्ये असतात असे मत. [सं.]

अहंप्रवृत्ती स्त्री. आत्मप्रौढी; स्वतःचा मोठेपणा मिरवण्याकडे कल असणे.

अहंबळ न. अभिमान; अहंकार : 'उदकीं रिघालें जे समैळ । तें स्वभावें करी निर्मळ । परी न धरी अहंबळ । जे म्या हेमळ क्षाळिले ।' -एभा ७.४६२. [सं. अहं+बल]

अहंबुद्धि-द्धी स्त्री. अहंता; अभिमान; मीपणाची जाणीव. [सं.]

अहं ब्रह्मास्मि (मी ब्रह्म आहे हा मूळ अर्थ. यावरून ल.) मी काय तो श्रेष्ठ; सर्वांत मी मोठा असा अभिमान : 'अहं ब्रह्मास्मि ब्रह्माहमस्मि । येथींचा अर्थ ब्रह्माचि मी ।'- विसिंउ ७.७८.

अहंभाव, अहंमति-ती, अहंमान पु. पहा : **अहंकार** १. अहंपणा; मानीपणा; मीपणा; दर्प; ताठा; गर्व : 'अहंभाव ज्या मानसींचा विरेना'- राम १५९. २. (चुकीने उपयोग) भाव; अभाव; कल्पना; तर्क; अनुमान; अटकळ.

अहंमन्य वि. गर्विष्ठ; आढ्यताखोर; स्वतः बद्दल वाजवीपेक्षा जास्त अभिमान बाळगणारा. [सं.]

अहंमन्यता स्त्री. गर्व; आढ्यता; स्वतः बद्दल वाजवीपेक्षा जास्त अभिमान असणे. [सं.]

अहंममता स्त्री. १. मी व माझे अशी कल्पना; अहंभाव. पहा : **अहंकार** २. स्वतःबद्दल, स्वतःच्या माणसाबद्दल, गोष्टीबद्दल ममता, लोभ : 'तैसी अहंममता किरीटी । नुरेचि तया ।'- ज्ञा १८.४०८. [सं.]

अहंमानी वि. अहंकारी; अभिमानी. [सं.]

अहंवाद पु. आपल्या स्वार्थासाठी अविरत प्रयत्न करणे हेच सर्वोत्कृष्ट ध्येय आहे असे प्रतिपादन करणारा वाद, मत; स्वतःच्या हिताची काळजी वाहणारी विचारसरणी. [सं.]

अहंविशेष क्रिवि. अधिक चांगले; अधिक बरे : 'त्या संभाषणात स्वतःचे प्रेम दुसऱ्यावर जडल्याची बतावणी यशस्वी रीतीने करितां आली तर अहंविशेष.'- श्रमसाफल्य २.२१. [सं. अयं विशेष]

अहंस्पती क्षयमासानंतर येणारा पहिला महिना. [सं.]

अहा-अहाहा उद्‌गा. आनंद, आश्चर्य, शोक, निंदा इत्यादींचा वाचक उद्‌गार : 'नृपति बहु विलाप करी सूतासि म्हणे, अहा । कसें घडलें ।'- मोकर्ण ६.३.

अहाई पहा : **अही**

अहाकट पु. शोक. [सं. अहह+कृत]

अहाच वि. १. वरवर; सरासरी; दिखाऊ. २. सत्याचा आभास असणारा; मिथ्या; मायिक; व्यर्थ; सामान्य; साधारण : 'नामरूपात्मक प्रपंच । मिथ्या मायिकत्वें अहाच ।'- एभा २८.५८३.

अहाचवहाच क्रिवि. वरवर; बाह्यात्कारी; उगीचच्या उगीच : 'माझा

भाव नाही जिव्हारी । अहाचवाहाच भक्ति करी ।' – एभा १७.११८.

अहाटणे उक्रि. १.(शिजलेली डाळ वगैरे) पळी किंवा तत्सम साधनांनी घाटणे. २. (ल.) त्रास देणे; छळणे; पिच्छा पुरवणे.(लाटणे, लोटणे, रगडणे याशी सदृश अर्थाने) एकत्र गणणे; आत ढकलणे एक करणे; सारखे समजणे; बरोबरीने वागवणे. (अविचाराने व बेलाशक.) [सं.आ+घट्ट=घाटणे]

अहाटीव वि. १. अहाटलेली= घोटलेली, घाटलेली. (डाळ.) २. छळ केलेला; त्रास दिलेला.

अहाड पु. स्थळ; ठिकाण : 'आतां हा प्रकारु अघवा । सोमवंशीचा अहाडु बरवा । तो श्रोते जनीं परिसवा । ऐक आतां ।।'– कालिका ११.७२.

अहाडून–पहाडून क्रिवि. आडूनपाडून; घालून पाडून; टोचून; टोमणा देऊन; वर्मी लागण्यासारखे; औपचारिकपणे.

अहाणा पहा : **आहणा**

अहाणा वि. आत्मघातकी; हानी करणारा.

अहादी पु. १. माणूस; एकांडा शिपाई : 'अहादीवर अहादी रवाना केले.'– मराचि थोशा ६४. २. शिपायापेक्षा वरच्या दर्जाचा लढाऊ स्वतंत्र स्वार. [फा. अहदी=एक]

अहाय बहाय उद्गा. अरे अरे; हाय हाय (क्रि. करणे).[ध्व. हाय]

अहार पु. अजगर; आर.

अहार पु. १. विस्तव; निखारा; फुफाटा. २. इस्त्री. (वा.) **अहार देणे–** इस्त्री करणे.

अहारणे अक्रि. अति अन्न खाल्ल्यामुळे सुस्त पडणे; जेवण अंगावर येणे; सुस्ती येणे. [सं.आहार]

अहारणे अक्रि. १. निसटणे; बाहेर येणे; ओघळणे (रहाटाची माळ). २. खचणे; खाली पडणे; आधार सुटणे (इमारत, जमीन). [सं. आ+हृ]

अहा रे उद्गा. तुच्छतादर्शक : 'अहा रे शूर वीर ।'

अहारोळी स्त्री. आरोळी; निखाऱ्यावर भाजलेली पोळी.

अहालकर पहा : **अहल्कार**

अहालीमवाली वि. उच्चनीच, सर्व दर्जाचे (लोक) : 'यावरी तमाम अहाली व मवाली पर्गणे मजकूर व गिर्दनूवाही जमीनदार हर कोणी लहान थोर सांगताती जे' – वाड सनदा १४०. [फा. अहल्=लोक]

अहाळणी स्त्री. १.उष्ण वाऱ्याने भाजणे, पोळणे. २. धाप; दम; उसासा. ३. (ल.) उत्कंठा; लालसा; हाव; वासना.(क्रि. देणे). (वा.) **अहाळणी,अहाळण्या कहाळण्या टाकणे,देणे** – द्वेष, राग इ. मनोविकारांना वाव देणे; दु:खोद्गार, शोकोद्गार काढणे.

अहाळणे अक्रि. १. सूर्याच्या, अग्नीच्या झळीने भाजणे, पोळणे, होरपळणे. २. नाश पावणे : 'सेजार अहाळ अहाळलें दिव्य भोगांचे ।'– भाए ८९. ३. अतिशय दु:खित होणे– पीडणे : 'अहाळिली अवनी क्षत्रियांची ।'–एभा ४.२४३.

अहाळबाहाळ वि. फार; बहुत, अत्यंत : 'तो मी येथे अहाळबाहळी कांपें ।'– ज्ञा ११.३५१. [सं.बहुत]

अहाळीव पहा : **अहळीव**

अहाकार पु. १. हाहाकार; अहा, हाय असा शोक करणे; मोठ्याने रडणे. २. आक्रंदन; आक्रोश; आकांत. [सं. अहह+कृ]

अहि पु. साप : 'पाहुनि अजातरिपुची तादृक गुरुचरणभक्ति, महिवरले । अहिवरलेखवरांहूनि बहु कठिनहि यवन वीर गहिवरले' – मोभीष्म १.११४.

अहिक न. ऐहिक; या जगातला : 'तो अहिका ही परी मूकला । सुखासि गा ।'– राज्ञा ४.१९७. [सं. इह]

अहिकोश पु. सापाची कात. [सं.]

अहिजिव्ह गण (वन.) नेचे वर्गातील स्थूलबीजुककोशी उपवर्गातील (युस्पोरंजिएटी) एक गण. [सं.]

अहित न. १. तोटा; नुकसान; हानी; अपाय; अकल्याण.
पु. शत्रू; वैरी; द्वेष करणारा : 'करितां सारथि मस्तक' – कोदंडच्छेद पौरवें अहितें ।' – मोभीष्म.
वि. १. अकल्याणकारक; नुकसानीचे. २. शत्रुत्वाचे; वैराचे. [सं.]

अहितकारक वि. कल्याण न करणारा; अहितावह; हानिकारक. [सं.]

अहितुंडिक पु. गारोडी; साप खेळविणारा.

अहिनकुलन्याय पु. १. साप आणि मुंगूस यांच्यामधील जन्मजात असलेल्या वैराप्रमाणे वैर. २. (ल.) जन्मद्वेष; हाडवैर. [सं.]

अहिनी वि. लोखंडी : 'अहिनी, दगडी जिन्नस दारूचे अंतरीं ठेवावे ।' – मराआ ३५. [फा. आहनीन्]

अहिफेणा स्त्री. अफू : 'जेपाळ सोमल अहिफेणा । राजविखे मारकें नाना । येकमेळें सूदलीं ।।'– मुआदि २९.६२.६३३.

अहिफेन पु. न. १. अफू; गुंगी आणणारा एक मादक पदार्थ : 'खसखशीच्या ह्या बोंडास चिरा पाडल्यास त्यातून जो चीक निघतो तीच अहिफेन म्हणजे अफू होय.'– फचि ७९. २. सर्पाची गरळ. [सं.]

अहिम वि. उष्ण. [सं.]

अहिमही पु. पाताळातील हे दोन राक्षस अत्यंत पराक्रमी व बलाढ्य होते. रामाने त्यांना ठार मारले. यावरून (ल.) दोन जुळे वीर; जोडीचे पराक्रमी पुरुष : 'पण मराठेशाहीची मदार या दोघां अहीमहींवर आहे.' – स्वप २१०. [सं.]

अहिरकुंभार पु. खानदेशात थोरचाके आणि लहानचाके अशा दोन कुंभारजाती आढळतात : 'लहानचाक्यांना अहीरकुंभार असे दुसरे नाव आहे.'– हिंस २९.

अहिरण स्त्री. पहा : **ऐरण** : 'कीं अहिरणीं गुंततां हिरा । हिरकणी काढी तया सत्त्वरा ।'– नव १८.१३४.

अहिरण–णी स्त्री. गुराखीण; गवळण.
वि. पहा : **अहिराणी** [सं. आभीर]

अहिरा, अहेरा पु. १. डोळ्यांचा एक रोग; बुबुळावर रक्ताप्रमाणे एक लाल ठिपका दिसतो. यास अर्जुन असेही म्हणतात. २. एक तांबडा कठीण दगड; डोळ्यातील रोग बरा करण्यास याचा खडा अंगठीत बसवून डोळ्याच्या बुबुळावरून फिरवितात. याला अहिऱ्याचा खडा म्हणतात. अंगठीस अहिऱ्याची मुदी असे म्हणतात.

अहिराणी स्त्री. खानदेशातील एक बोली. ही मराठीची पोटभाषा

म्हणून मानण्यात येते. हिच्यावर गुजरातीचा बराच परिणाम झालेला दिसतो. [सं. आभीर]

अहिरी स्त्री. लग्न-मुंजीत बोहल्याभोवती उतरंडी रचण्याकरिता उपयोगात आणतात, ती रंगीत मडकी; वही. : 'सोन्याची अहिरी । मोत्यांचे कळस त्यावरी । रंगाचे परोपरी चारी शोभा दिसतसे अहिरी ।' - स्त्रीगीत २२.

अहिरी स्त्री. अहेर करण्यास योग्य वस्त्र.

अहिवा वि. अविधवा; सुवासिनी; सवाष्ण स्त्री : 'अहिवा नारी कुरवंड्या करती ।'- वसा ३०. [सं. अविधवा]

अहिवात पु. अहेवपणा. [सं. अविधवा]

अहिस्ता पु. सांघिक व्यायामामधील एक (हिंदी) हुकूम : 'जोश कदमने जात असता लांबवर अडथळा होईल असे काही असेल तर त्यातून सावकाश जाता यावे म्हणून हा हुकूम देतात; सावकाश चालावयाचे असेल तरीही हा हुकूम देतात.'- संव्या २२. सावकाश; हळू; आस्ते. [फा. आहिस्ता]

अहिंसक वि. हिंसा न करणारा; हत्या न करणारा; कोणास न मारणारा; हिंसाचार, घातपात न करणारी. [सं.]

अहिंसक प्रतिकार पु. (राज्य.) हिंसक मार्गाचा अवलंब न करता, उपोषणाद्वारे निदर्शन करून किंवा असहकाराने एखाद्या राजवटीस किंवा कायद्यास केलेला विरोध.

अहिंसा स्त्री. १. हिंसेचा अभाव; केवळ मांसाकरिता जीवाची हत्या न करणे. शाकाहार व्रत. २. कोणत्याही प्राण्याला इजा, दुखापत न करणे; रक्तपात न करणे. ३. (राज्य.) उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी बळाचा वापर वर्ज्य समजणे; बलप्रयोग न करणे. [सं.]

अहिंसाधर्म पु. प्राणिहत्या न करण्याचा धर्म. [सं.]

अहिंस्र पहा : **अहिंस**

अही स्त्री. विस्तवाची- अग्नीची धग; आग : 'जठराग्नीची अही थोर ।' - मुरंशु ४२२. २. उष्ण वारा; झळ; मृगजळ. [सं. अहि=सूर्य]

अहीता पु. धिरडे : 'याला गंगातीरावर धिरडे म्हणतात. तुम्ही वऱ्हाडात अहीता म्हणता.'- मसं ९२.

अहीमुखी वि. सापासारखे तोंड असलेला (घोडा). [सं.]

अहीर पु. १. गवळी; गवळ्याची जात : 'शिरे विषयवासना जशि शुका अहीरास भी ।' -केका १४. २. आभिर- गवळी जात. ही खानदेशात व मराठवाड्यात आढळते. यातील निरनिराळे धंदे करणाऱ्या लोकांच्या जातींना पूर्वी हे नाम लावलेले आढळते. जसे- अहीर सोनार, अहीर हलवाई. [सं.अहीर]

अहीर पु. १. अजगर; आर; अहार. २. गोड्या पाण्यातील सापासारखा एक मासा, हा काळा असून याच्या अंगास चिकट बळस असतो. [सं. अहि]

अहीरभैरव पु. (संगीत) भैरव प्रकारातील एक राग. गान समय प्रात:काळ. [सं.]

अहुळी वि. अहेव; सौभाग्यवती : 'अहुळी नार मेली । घरी शिंक्यावर दही । टाकून राजा बाई । जाते कशी दूर सई ।' - वलो ८३.(व.)

अहूर पु. नदीचा पूर; अऊर. पहा : **और** (को.)

अहेतुक,अहेतु-तू वि. १. ज्याला हेतू-कारण नाही असे; विनाकारण; अकारण. २. निष्काम. [सं.]

अहेदी पहा : **ऐदी**

अहेनवमी पहा : **अविधवानवमी**

अहेरण स्त्री. १. सोनामुखीची एक जात. २. आयरण. ३. ऐरण.

अहेरा पहा : **अहिरा**

अहेराऊ, अहेरी वि.१. अहेरासाठी योग्य. २. कामचलाऊ, दिखाऊ.

अहेरावा स्त्री. अहिरा (रोग). (व.)

अहेव स्त्री. १. सौभाग्यवती - सुवासिनी स्त्री : 'भर्तारेंवीण अहेव । जाण पांतो सर्व विटंबू ।' - एभा १४.२५०. २. सौभाग्य; भाग्य : 'परंतु हे मम सुखसार्थकता हेंच मदीय अहेव ।'- टिक ४०.[सं. अविधवा]

अहेवतंतु-तू पु. मंगळसूत्र; सौभाग्यसूत्र : 'कृष्णमणी अहेवतंतू । कंठी धरिला न तुटतु ।'-एरुस्व ७.३६.

अहेवदोरा पु. १. मंगळसूत्र. २. नेहमी पाठीस लागलेली नोकरी, उद्योग-धंदा; नेहमी टिकणारा, कायमचा दर्जा, मान, पदवी.

अहेवनवमी पहा : **अविधवानवमी**

अहेवपण न. पती जिवंत असणे; सौभाग्य : 'अहेवपणें हळद कुंकु ममण्डित मरावें हीच इच्छा सर्व स्त्रियांची.' - भाव ९३.

अहेवमणि-णी पु. मंगळसूत्र : 'कीं अजय झाले रणीं । अहेवमणीं ।' -पला ४०.१०१.

अहेवमरण न. सौभाग्यवती असता, पती जिवंत असता, सवाष्णपणी आलेले मरण. असे मरण चांगले असते असे मानतात.

अहेवसुयेव वि. पती जिवंत असताना मरण आले आहे अशी.

अहो उद्गा. १. कोणाला मोठ्या गौरवाने किंवा बहुवचनी संबोधून हाक मारण्यासाठी केला जाणारा शब्दप्रयोग. (अरे चे अव.) काही शब्दांपुढे यातील अ चा लोप होतो. जसे: काय हो, काहो. (ल.) पतीला हाक मारण्यासाठी स्त्रियांनी वापरावयाचे संबोधन. २. आकस्मिक आनंद, आश्चर्य व्यक्त करणारा उद्गार.

अहोजाहो अ. आदरपूर्वक बोलणे, हाक मारणे.

अहोदिवस क्रिवि. सर्व दिवसभर; रात्रंदिवस. अहोरात्र शब्दावरून (सं. अहस्=दिवस हा अर्थ न समजून) केलेला चुकीचा प्रयोग : 'अहोदिवस अहोरात्र शास्त्राचे अध्ययन केले तरी ते जास्त जास्त गूढ वाटणार' - निमा ४६०.

अहोनिरंतर अ. अहोरात्र : 'तुम्ही पत्र न पाठवले, आम्हांस अहोनिरंतर काळजी तुम्हांकडील.' -ऐलेसं १२७.

अहोपी वि. लोभी; आशाळभूत; अधाशी. [सं. अह : + पा]

अहोराती क्रिवि. रात्रंदिवस : 'राखे अहोरातीं निज भक्तां ।'- एभा २०.१३९. [सं. अहस् + रात्रि]

अहोरात्र पु. दिवस आणि रात्र; चोवीस तासांचा, तीस मुहूर्तांचा किंवा साठ घटकांचा दिवस. सूर्योदयापासून दुसऱ्या सूर्योदयापर्यंतचा काल : 'कां अहोरात्रींची गोंवी । आंधळे नेणें । - ज्ञा १८.७१८. क्रिवि. रात्रंदिवस. [सं. अहस् +रात्रि]

अहोरात्रवृत्त न. सूर्याच्या दैनंदिन गतीचे वर्तुळ,वृत्त; क्रांतिवृत्त; ज्या वृत्ताची पातळी विषुववृत्ताशी समांतर असून आकाशातील ताऱ्यांतून जाते ते वृत्त. [सं.]

अह्योय उद्गा. वारे वा! (खा.)

अळ,अळई स्त्री. कीड; पहा : **अळी**

अळई स्त्री. एक झाड. हे डोंगराळ प्रदेशात आढळते; उंची सुमारे पुरुषभर असून पाने, टाकळ्यासारखी असतात. यास 'ओवी' असे म्हणतात.

अळका,अळंका वि. १. पाठीमागे लागलेला; वखवखलेला; ध्यास व छंद घेतलेला. २. (ल.) अडक्या; पैशाचा दास : 'परि अळंकिया आंगवणे होऊनि ठेला ।'- भाए ७१९. ३. हट्टी; हावरा. [का. अळिपु]

अळकुटी वि. (चर्मकार) जोड्याचा एक प्रकार.

अळकुडी स्त्री. अळवाचा गड्डा, कांदा किंवा मूळ.

अळकुवा वि. आसक्त; गुंग झालेला; अतिशय प्रेम करणारा; लंपट; पाठीमागे लागणारा. पहा : **अळका** (कों.)

अळकेपण न. आसक्ती; आवड. पहा : **अळकुवा**

अळखूळे वि. मोडकळीस आलेले : 'देऊळ अळखुळे जाले' – लीचउ ५५०.

अळगावणे अक्रि. १. विण्याच्या, प्रसूतीच्या अवस्थेला येणे (गाय, म्हैस वगैरे). २. पहा : **अलगणे** [सं. अलग्न]

अळगु क्रिवि. अलग; अळग; एकीकडे : 'मी उखेंडी जाय अळगु ।' – भाए १४०. [सं. अलग्न]

अळगौनि क्रिवि. न शिवता; दुरून : 'उमाइसें स्पर्शे होती । म्हणौनि आळगौनि गोसावियांचेया श्रीचरणा लागली ।'– लीचउ २०९.

अळण न. १. हरभऱ्याचे पीठ पाण्यात कालवून, मसाला घालून तयार केलेले कालवण; पिठले; ताक व हरभऱ्याचे पीठ लावून केलेली पातळ भाजी. २. पातळ भाजी दाट होण्याकरिता तिच्यात घातलेले पीठ, बेसन. पहा : **आळण**

अळणट वि. थोडा अळणी. [सं. अलवण]

अळणी वि. १. मीठ कमी असलेला; मीठ न घातलेला; मिळमिळीत. २. कमी प्रतीचे; ज्यात सत्त्व, तेज, जीव, पाणी, रस, खोंच नाही असे (भाषण, सौंदर्य, लेख, शरीराची ठेवण, मुद्रा, चेहरा वगैरे). खरमरीत किंवा कडक नव्हे असे (भाषण). ३. (सामान्यत :) बेचव. ४. परिणाम करू न शकणारा; मुळमुळीत. [सं. अ+लवण]

अळता पु. १. लाखेपासून तयार केलेला तांबडा रंग; त्यात भिजवलेला कापूस. [सं. अलक्तक]

अळती स्त्री. माप. (बे.)[का.]

अळप, अळपणी स्त्री. रड; किरकिर; अशक्त, रोगग्रस्त माणसाचे विव्हळणे; रोगग्रस्त कुत्रे मांजर यांचे रडणे, ओरडणे.[सं.आलाप]

अळपण–णे न. १. बांधण्यासाठी, गुंडाळण्यासाठी घेतलेली कोणतीही वस्तू; बंद. २. (ल.) निर्बंध; नियमन; अडचण; मोडता. ३. ढोराच्या शेपटास गुंडाळलेली चिंधी. (व.)[सं. आवलन]

अळपणे अक्रि. जोराने आवळून बांधणे; घट्ट करणे; भोवताली वेष्टून बांधणे.

अळपणे अक्रि. किरकिर करणे; रडणे; ओरडणे; हाय हाय करीत राहणे; लळा असलेल्या माणसाच्या भेटीसाठी रडणे. [सं. आ + लप]

अळपा पु. १. बांधण्याकरिता घातलेला वेढा. (क्रि. घालणे–घेणे–देणे). २. बांधण्याचे–वेष्टण्याचे साधन. ३. घट्ट बांधणे–वेष्टणे (क्रि. देणे–घेणे).

अळबळीत गळबळीत वि. १. साधा; मनमिळाऊ; घळघळित; जुळते मिळते घ्यावे अशा स्वभावाचा. २. निष्कपट; अनुकूल; प्रिय भाषण बोलणारा. [गळबळचे द्वि.]

अळमळीत, अळमळीतगुळम(मु)ळीत– वि. १. मोघम; अनिश्चित. २. मिळमिळीत; कडक, स्पष्ट नसणारे. ३. हयगयीचे; बिन कळकळीचे; टाळाटाळीचे; सुस्तपणाचे (काम,).[गुळमुळीतचे द्वि.]

अळमी स्त्री. अळंबी; भुईछत्र्या : 'दंतकळ्यांसारखी अळमी उगवलेली असायची.' – किरि २०. [सं.अलिंब]

अळमोजी पु. गबाळ्या मनुष्य; गचाळ मनुष्य. (कों.)

अळय, अळवट स्त्री. (कृषी.) नांगरलेली जमीन साफ करण्याचे हत्यार, साधन. [सं. हल + वर्ती.]

अळवडी,अळूवडी स्त्री. अळवाची वडी; अळूच्या पानास पीठ लावून, गुंडाळून, उकडून, तळून केलेली वडी.

अळवण न. १. पातळ पदार्थ, भाजी दाट होण्याकरिता लावलेले पीठ. पहा : **अळण** २. दाट होणे; जमणे. ३. (ल.) उपासामुळे वाळणे; सुकून जाणे (क्रि. काढणे, घालणे, निघणे).

अळवण स्त्री. बाळंतपणात मृत झाल्यामुळे पिशाच्च झालेली स्त्री. बाळंत स्त्रीचे भूत; हडळ; जखीण. पहा : **आळवातीण**

अळवाची देठी स्त्री. अळवाच्या देठांचे दह्यातील रायते.

अळविणे पहा : **आळणे**

अळविणे अक्रि. १. समजूत घालणे; प्रार्थना करणे; प्रेमाने,लाडक्या शब्दाने वश करणे,मन वळविणे (देव, राजा, वल्लभा यांचे); अंजारून गोंजारून लाडीगोडीने समजावणे (तान्ह्या मुलास वगैरे); शांत करणे; सांत्वन करणे : २. विनवणी करणे; मिनतवारी करणे. ३. आलापिणे; गायन करणे; मंजूळ स्वरांनी, तालासुरावर गाणे (राग, गीत, रागिणी, तान). ४. हाक मारणे; बोलावणे. पहा : **आळविणे**[सं. आलापन]

अळवी क्रिवि. सन्मुख : 'बीजे करितां चुकवी । तऱ्हाये दृष्टीचिए अळवी ।'–ऋ५०.

अळवी स्त्री.धान्यरूपी कर्ज. (बे.)[का.]

अळवीण पहा : **आळू**

अळव्यान वि. करारबंद; करार केलेले.(गो.) [का. अळवी]

अळशिकावणे क्रि. लज्जा उत्पन्न करणे. (गो.)

अळशी, अळसी स्त्री. जवस. [सं. अतसी]

अळशी, अळाशी स्त्री. एक पेंढी, जुडी बांधता येईल इतके शेतात कापून वाळत ठेवलेले पीक; मूठभर रास. (सामान्यत :) कापून वाळत ठेवलेले पीक.

अळशीक स्त्री. १. लज्जा. २. घाण; अस्वच्छ जागा. ३. आळशीपणा . (गो.)[सं. आलस्य]

अळशीकणो वि. घाणेरडा. [सं. आलस्य]

अळसंदा, अळसंदी, अळसुंदा एक प्रकारचे कडधान्य; मोठी चवळी. [का. अळसंदी]

अळसिणी स्त्री. आळशी स्त्री : 'तेथे येकी अळसिणी असे ।' -पंच ४.१६.

अळसूर पु. अडसर.

अळंगे न. गोणीच्या प्रत्येक बाजूच्या तोंडाला असणारा फासा, कडी; यातून गोणी आवळण्यासाठी तडकणी ओवून घेतलेली असते. [का. अळ = जोडणे]

अळंगे विळंगे न.आळोखे पिळोखे; अळेपिळे (क्रि देणे). [सं. अलग्न+विलग्न]

अळंच पु. कुजबुज : 'भक्तिजने अळंचु केला' – अली ४८.

अळंचुपाळंचू न. अघळपघळ बोलणे : 'अळंचुपाळंचु न कीजे । वोठांतरे नीगैल ते देशांतरा जाईल ।' – लीचउ २.

अळंटळं न. १. चेंगटपणा; चुकारपणा; ढिलाई; दिरंगाई; हेळसांड; हयगय; सुस्ती; सावकाशी; आळस; दुर्लक्ष (क्रि. मांडणे–लावणे–करणे). २. टाळाटाळ; चुकवाचुकव; टंगळमंगळ; लांबणीवर टाकणे. ३. अनिश्चितता; शंकास्पद स्थिती; मोघमपणा.
क्रिवि. दिरंगाईने; हयगयीने. [सं. अलं+तत्+अलं]

अळंदेभळंदे न. पोळ्याच्या सणात वापरण्यात येणारा रांजण, घागर.

अळंदी, अळंदे स्त्री.१. मातीचे रूंद तोंडाचे भांडे.

अळंबळं क्रिवि. अळेबळे; मर्जीविरुद्ध : 'तिनं नाग्याला अळंबळं ओढीत त्याचं तोंड आपल्या बाजूला वळवलन्' – जैजै १०३.

अळंबी, अळंबे –भे स्त्री. भूछत्र; अपुष्प वनस्पतींचा एक प्रकार; कुत्र्याची छत्री; मश्रुम.

अळंबे, ओळंबे पु. वाळवी; वाळिंबे. (गो.)

अळंक्षा वि. शून्य. [सं. अलक्ष]

अळाण्यावळाण्या स्त्री. समजुतीच्या गोष्टी : 'अशा अळाण्यावळाण्या दाखवून त्या तिला समजावीत.'-बत १६. [वळाण्याचे द्वि.]

अळाशी पहा : **अळशी**

अळिउळ पु. भ्रमरांचा समुदाय : 'भक्त अळिउळ आलापवी स्वयें ' – एभा ५.५५५. [सं. अलिकुल]

अळिक स्त्री पहा : **अळुकी**

अळिका स्त्री. अळी; कीड : 'कीं अळिकेवरी द्विजराज ।' – राम २७.८१.

अळिता स्त्री. पहा : **अळता** : 'रंग पिळुनि अळिता जणु देति फेंकुनि' – मृच्छ ४२.

अळिंबा, अळिंबी पहा : **अळंबी**

अळी स्त्री. १. धान्य वगैरेत उत्पन्न होणारा लहानसा लांबट किडा; कीड. २. झाडाच्या पानावर राहणारा व उपजीविका करणारा एक किडा.

अळीनिळी स्त्री. अडचण; अडनड : 'कोणाचीही अळीनिळी भागोते' – मेइस १३.

अळीपिळी स्त्री. (दोरीचा, वस्त्राचा) वळसा; वेढा. पहा : **अळापिळा** (क्रि. देणे, घालणे, खाणे, येणे, पडणे). [पिळाचे द्वि.]

अळीबळी पु. नागपूर भागात कार्तिक शुद्ध प्रतिपदेस बळी व त्याची पत्नी विंध्यावली यांची चित्रे काढून पूजा करतात. यासाठी शेणाच्या दोन उलटसुलट बाहुल्या अंगणात तयार करतात. त्या अळीबळी.

अळीमिळी गुपचिळी स्त्री. काही न बोलणे; गप्प बसणे. (वा.) (लहान मुलांच्या खेळातील शपथ) **आळी घालणे –**शपथ घालणे (न बोलण्याची) : 'यावेळीं अळीमिळी गुपचिळी हें वेदसूत्र आठवतें नां ? यावेळीं आधीं बोलेल त्यानें भांडीं घासावी'– हामुबा.

अळीव वि. १. आटवलेला; दाट केलेला (रस, पातळ पदार्थ). २. प्रौढ झालेला; वयात आलेला (मनुष्य, देह.).

अळीव पहा : **अहळीव**

अळु वि. किंचित; थोडे : 'नसे अळुहि प्रपंच लालची ' – दावि ११८.

अळुकी, अळुकेले स्त्री. आवड; भूक; प्रीती.
वि. भुकेलेला. [का. अळुगु=प्रेम करणे]

अळुमळु, अळुमाळ, अळुमाळु वि. क्रिवि. १. थोडेथोडे; अल्प; किंचित : 'मजहि दर्शन दिधलें अळुमाळ । घातला कवळ मुखामाजी'– बगाथा ३०; (विशेषत : कृत्याविषयी) क्षणभर; लहानसे; कमी. २. परिपूर्ण; ओतप्रोत; विस्ताराने : 'अंगी तारुण्य प्रबळ । शृंगार केला अळुमाळ ।' – कथा १.६.५३. ३. हळूहळू. ४. किंचित देखील; अणूमात्र : 'जैसें तीर्थ आणि जळ ।। भिन्न नसेचि अळुमाळ ।' – भवि १२.११६. ५. चहूकडे.

अळुवार वि. नाजूक; हळव्या मनाचा; अरूवार.

अळू पु. एक फळझाड. याचे फळ तपकिरी रंगाचे असते.[सं. आलु]

अळू न. एक शाक भाजी; याच्या निरनिराळ्या जाती–राजाळु, घावअळू, पान अळू, रुखअळू, मुंडले अळू, रान अळू (तेरी). काळे अळू उत्तम असून अग्निदीपक असते. (वा.) **अळवावर अंचवणे–** उपकाराची जाणीव नसलेल्या माणसावर उपकार करणे. (अळवाच्या पानावर पाणी टिकत नाही यावरून). **अळवावरचे पाणी** (अळवाच्या पानावर पाणी ठरत नाही यावरून) क्षणभंगूर; अशाश्वत; चंचल; अस्थिर.

अळूवडी पहा : **अळवडी**

अळे न. जुन्या हिशेबलेखनात किंमत, वजन, मापदर्शक दुय्यम परिमाणाच्या मागे घातले जाणारे चिन्ह. उदा २‘३= दोन रुपये तीन आणे; ५‘३‘८ = पाच खंडी; तीनमण; आठशेर.

अळेण, आळेण न. आळण; तांदळाचे पीठ.

अळेदांडी स्त्री. गाडीचा अगडा (जू आणि दांडीची दोरी) नीट पिरगळून घट्ट आवळण्याकरिता ज्या लाकडाच्या दांडक्याचा उपयोग करतात ते.

अळेपिळणे पहा : **अळेदांडी**

अळेबळे क्रिवि. कसेतरी; संकटाने; प्रयासाने; जबरीने; जुलमाने; जेमतेम; होय नाही करता; रडतकुढत.

अळोअळी क्रिवि. रस्तोरस्ती; गल्लोगल्ली.

अळोचणे क्रि. हळूच सांगणे.

अळोंचो मळोंचो, अळोंचो पाळोंचो पु. लहान मुलांचा एक खेळ. दोन मुले एका मुलाला दोन्ही काखांत धरून झोके देतात. तेव्हा हे गाणे म्हणतात. [का. अळुचु = हालणे]

अळय स्त्री. १. अळे (गणितातले). २. शेत साफ करावयाची फळी. (गो.) [अळे]

अळयाण न. अळण; आमटी घट्ट करण्यासाठी तांदळाचे पीठ कालवून लावतात. असे केलेले कालवण. (कु.)

अक्ष पु. १. फासा (सोंगट्या खेळण्याचा). उदा. अक्षक्रीडा; अक्षकुशल. २. (ल.)द्युत : 'हे दुर्दशा बरी की पूर्ति असे कीं न अक्षतृष्णेची'– मोसभा ५.३२. ३. माळेत घालण्याचा मणी; रुद्राक्ष. ४. बिब्बा. ५. बेहडा. [सं.]

अक्ष पु. कपाळावर एकावर एक असे दोन भोवरे असणारा घोडा.

अक्ष पु. १. आस; ज्याच्याभोवती चाक फिरते त्या चाकाच्या नाभीत बसवलेली दांडी किंवा कणा; जिच्याभोवती फिरल्यामुळे एखादा द्विमित पदार्थ त्रिमित दिसतो ती सरळ रेषा; सहनिर्देशक भूमितीमध्ये तसेच स्फटिकविज्ञानात धरण्यात येणारी संदर्भ रेषा. २. विशिष्ट स्थलाचे विषुववृत्तापासून अंतर; अक्षांश. ३. (ग.) ज्या काटकोन त्रिकोणाच्या फिरण्याने शंकू तयार होतो, त्याच्या स्थिर राहिलेल्या बाजूला त्या शंकूचा अक्ष म्हणतात. ४. (जीव.) प्रमुख आधारभूत अवयव; शरीराची, अवयवाची मध्यरेषा; खोड, मूळ यासारखा वनस्पतींचा आधारभूत भाग. ५. (ज्यो.) दीर्घ वर्तुळाचा व्यास. [सं.]

अक्ष न. आरोप; जबाबदारी; खापर. पहा : **आकस** [अर. अकस]

अक्ष पु. नेत्र; डोळा. [सं. अक्षि]

अक्षआवलि स्त्री. जपमाळ.

अक्षई क्रिवि. सर्वकाळ; नेहमी; वारंवार : 'अक्षई पदाचें अधिष्ठान ।'– वेसीस्व १.९. [सं. अक्षय]

अक्षक न. १. (वै.) गळसरीचे हाड. २. (प्राणी). पक्ष्यांच्या पंखातील हाडांतील कांब; मणिबंधास्थी. [सं.]

अक्षकर्ण पु. (ज्यो.) अक्षक्षेत्राची कर्णरेषा; पलकर्ण. [सं.]

अक्षकूट पु. बुबूळ.

अक्षकेंद्रण न. (भूशा.) परस्परांशी संबंध जोडण्याची क्रिया. [सं.]

अक्षक्रीडा स्त्री. फाशांनी सोंगट्या खेळणे; पण लावून फाशांनी सोंगट्या खेळणे; द्यूत. [सं.]

अक्षगोल, अक्षगोलक पु. डोळ्यांचे बुबुळ.

अक्षजवलन पहा : **अक्षवलन**

अक्षज्या स्त्री. (ज्यो.) अक्षांशाची ज्या; पलज्या. [सं.]

अक्षणा न. औक्षण. (तंजा)

अक्षत स्त्री. १. तांदळाचा न मोडलेला दाणा. २. अभिमंत्रित केलेले किंवा अभिमंत्रित करण्यासाठी घेतलेले तांदूळ; लग्न, मुंज इ. समारंभात उत्सवमूर्ती व्यक्तींच्या डोक्यावर टाकण्याकरिता, देवतांच्या कपाळी लावण्याकरिता किंवा लग्न, मुंज इत्यादीचे आमंत्रण देण्याकरिता घेतलेले तांदूळ. ३. लग्न-मुंज प्रसंगीच्या आमंत्रणाकरिता निघणारी मिरवणूक (देवास आणि शिष्ट लोकांस अक्षत देण्यासाठी). ४.कपाळावर लावलेल्या गंधात काळ्या रंगाचा जो टिकला लावतात तो किंवा ते गंध. ५. (सामान्यत:) तांदूळ.[सं.] (वा.) **अक्षत काढणे, फिरविणे, निघणे–** समारंभाचे निमंत्रण करण्याकरिता मिरवणूक निघणे. **अक्षत घेणे** – निमंत्रणाचा स्वीकार करणे. **अक्षत टाकणे–** १. एखाद्या घरावर अक्षत टाकून आतील बोलणे ऐकणे. हा शकून पाहण्याचा एक प्रकार आहे. २. (देवावर)पूजेसाठी आवाहन केलेल्या देवतेचे विसर्जन करणे. ३. एखाद्या गोष्टीवरील हक्क सोडून देणे. ४. लग्नात वधूवरांवर तांदूळ टाकणे; लग्न लावणे : 'अक्षत टाकिली जैसी । मांदिये वरी ।' –ज्ञा १८.७२३. **अक्षत देणे–** विवाहादी समारंभास निमंत्रण करणे. **(डोक्यावर) अक्षत (ता) पडणे** – विवाह होणे. **(तोंडावर) अक्षत पडणे** – मनसोक्त वाटेल तसे बोलणे. **अक्षत भरणे** – शेस भरणे; भांगात कुंकू वा अक्षत भरणे : 'अक्षत भरिली भाणा । दुजा ब्राह्मण मेहुणा । आला होता पाहुणा । स्त्रियेस मूळ ।' – दास ३.३.१०. **(चुलीस) अक्षत लावणे –** १. घरातील सर्व माणसांस, कुटुंबास भोजनास बोलावणे केल्यामुळे चूल न पेटवणे. २. (वेशीस) गावभर, सर्व लोकास आमंत्रण करणे. ३. भाकीत करणे. ४. गुंतवून घेणे; प्रयुक्त होणे. **अक्षत वाहणे** – (मूर्तीवर) अभिमंत्रित तांदूळ देवावर टाकणे,वाहणे. **वाटाण्याच्या अक्षता लावणे**– साफ नाकारणे. (वाटाणे वाटोळे असल्यामुळे कपाळास चिकटून राहत नाहीत म्हणून).

वि. अभंग; इजा न झालेला; शाबूत; धडधाकट; सबंध : 'अक्षतधनु तोंवरि हें वीरशिरोरत्न नावरायाचें– मोद्रोण ३.१२१. २. पतिसमागम न झालेली (स्त्री); अनुपभुक्त (स्त्री)

अक्षतमरिष्ट क्रिवि. अडथळा न येता; अप्रहित; अव्याहत; संकट, विघ्न न येता; बिनहरकत. [सं.अक्षतं +अरिष्ट]

अक्षतय स्त्री. अक्षयतृतीया. (गो.)

अक्षतयोनी वि. पुरुषांशी संग न घडलेली, अनुपभुक्त (स्त्री); बालविधवा; कुमारी; अविद्धयोनी. [सं.]

अक्षतंतू पु. (वै.) लांबलचक एकचएक चेतापेशीचा तंतू.

अक्षतारोपण न. कंकणे बांधली गेल्यावर वधूवरांचे आयुष्य वाढविण्याच्या उद्देशाने वधूवरांनी एकमेकांच्या डोक्यांवर अक्षता टाकण्याचा विधी. [सं.]

अक्षतिज, तृतीया स्त्री. अक्षयतृतीया : 'नवशिके ठाउके बेसुर । चाल बदलून गाती टौर । घरोघरी वाजविती डौर । जशी अक्षतिजेची गौर ।' – पला १५.

अक्षतेचे खोड न. काळे गंध लावण्याकरिता उगाळावयाचे लाकूड; काळ्या टाकळीचे मूळ.

अक्षदंड पु. (शाप.) १. पृथ्वीचा अक्ष. २. ज्याच्या भोवती एक अथवा दोन चाके चक्राकार गतीने फिरतात असा यंत्रातील मधला आडवा आस. [सं.]

अक्षद्यूत पहा : **अक्षक्रीडा**

अक्षम वि. १. क्षमता नसलेला; पात्रता,अधिकार नसलेला. २. पंगू; दुर्बळ; असमर्थ; व्यंग असणारा. (आंधळा, लुळा इ.) : 'अक्षमें आणि संन्यासिलें । कां निरिंधन आणि विझालें ।' – ज्ञा १३.२७९. [सं.]

अक्षम वि. १. उतावीळ; असहनशील. २. मत्सरी. ३. खुनशी; दया

न करणारा. [सं. अ+क्षमा]

अक्षमता स्त्री. दुर्बलता; आवश्यक तेवढे सामर्थ्य वा शक्ती नसणे; आवश्यक तेवढे अधिकार नसणे. [सं.]

अक्षमा स्त्री. १. क्षमेचा अभाव. २. उतावीळपणा; असहनशीलता; अविवेक; अधीरता. ३. मत्सर; हेवा. [सं.]

अक्षमाला–ळा स्त्री. रुद्राक्षांची माळ; मण्याची माळ; जपमाळ. [सं.]

अक्षमी वि. १. क्षमेस अयोग्य. २. असमर्थ : 'केविगति लाहिजे अक्षमी ।'– ऋ ७. [सं.]

अक्षम्य वि. क्षमा करण्यास अपात्र; ज्या बद्दल क्षमा करू नये असा (अपराध, गुन्हा).

अक्षय, अक्षय्य वि. १. अविनाशी; नाश न पावणारा; ऱ्हास न पावणारा; नित्य; शाश्वत : 'क्षय पावती इंद्रचंद्र । कृष्ण नरेंद्र अक्षयी ।' – एरूस्व १.७८. २. कधी न सरणारा; कमी न होणारा; निरंतर असणारा. ३. (व्याप.) नित्य; नेहमीचे; निरंतर.
पु. क्षयाचा अभाव. [सं.]

अक्षयतृतीया पहा : **अक्षय्यतृतीया**

अक्षयत्व न. अविनाशीत्व; अमरत्व : 'जेणे जोडे जीविता । अक्षयत्व ।' – ज्ञा १८.९४६. [सं.]

अक्षयवट पु. प्रयाग (अलाहाबाद) येथे गंगा व यमुना यांच्या संगमाजवळ असलेला एक वटवृक्ष. हा फार प्राचीन असून कधी मरत (वठत) नाही असे सांगतात. अशा नावाचे वृक्ष इतर क्षेत्रांतूनही दाखवतात. [सं.]

अक्षयवाण दीर्घायुष्य व समृद्धी प्राप्त होण्याकरिता सुवासिनी स्त्रिया ब्राह्मणांना जे वायन (नारळ, वस्त्र, तांदूळ इ.) देतात ते : 'अक्षय वाणें घेऊनि । धांवती नगरीच्या गौळणी ।'– हरि ४.३१. [सं. अक्षय+उपायन–वायन]

अक्षयवीट स्त्री. विठोबाच्या पायाखालची वीट : 'अक्षयवीट चरणतळवटी ।' – विठ्ठलाची भूपाळी २४.

अक्षय सवाशीण, सवाष्ण स्त्री. १. जिचा पती परागंदा होऊन बराच काळ लोटला आहे व परत येण्याचा संभव नाही अशी स्त्री. २. (ल.) वेश्या; कलावंतीण; नायकीण.[सं.अक्षय + सुवासिनी]

अक्षयसुख न. चिरकाल सुख; ब्रह्मानंद; ब्रह्मसुख. [सं.]

अक्षयी क्रिवि. १. नेहमी; सतत; सदासर्वकाळ; कधी न चुकता; कधी न टळता. २. अशेषत: ; संबंधच्या सबंध; यच्चयावत. ३. (निषेधार्थी) मुळीच; अगदी. [सं. अक्षय]

अक्षय्यता स्त्री. ऱ्हास न पावण्याचा धर्म; टिकून राहण्याचा गुण.

अक्षय्यतृतीया स्त्री. वैशाख शुद्ध तृतीया; कृतयुगाचा आरंभ दिवस. या दिवशी केलेल्या जप, होम, तर्पण, दान वगैरेचे फल अक्षय टिकणारे असते, अशी परंपरागत समजूत आहे. [सं.]

अक्षर न. १. वर्णमालेतील वर्ण किंवा मातृका. २. श्वासोच्छ्वासाच्या एका सपाट्यात उच्चारला जाणारा ध्वनिसमूह; ज्या एका चिन्हाने भाषेतील दोन किंवा अधिक ध्वनी एकत्र दर्शविले जातात असे चिन्ह; शब्दांचे अवयव. ३. (ल.) विद्या; विद्वत्ता; अध्ययनसंपत्ती. ४. ब्रह्म : ' मग वेदांतें परापर । प्रसवतसे अक्षर ।' – ज्ञा ३.१३६. ५. अव्यक्त प्रकृती. ६. लेख (पत्र, दस्तऐवज).
वि. अविनाशी; नाशरहित; शाश्वत; अव्यय; कूटस्थ; अव्यक्त : ' अक्षयो मी अक्षरु ।' – ज्ञा १८.११९३. [सं.]

अक्षरओळख स्त्री. १.अक्षरांची, मूळाक्षरांची ओळख; ज्ञान. २. (ल.) लिहिता वाचता येणे.

अक्षरक्रमरचना स्त्री. (ग.) भाषेत असलेल्या वर्णाच्या स्थानानुसार चढत्या क्रमाने केलेली सूचीची अनुक्रमरचना; वर्णानुक्रमरचना.[सं.]

अक्षरगण पु. काव्यातील लयबद्धतेसाठी योजलेला लघुगुरू अक्षरांचा ठराविक क्रम. [सं.]

अक्षरगणवृत्त न. पद्यरचनेच्या प्रत्येक चरणात अक्षराची संख्या सारखी असणे व त्या अक्षरांचा लघुगुरूक्रम (गण) सारखा असणे.

अक्षरगुणक पु. (ग.) स्थिर अथवा चल अव्यक्त मूल्य दर्शविण्यासाठी वापरलेले लिपीतील अक्षरात्मक चिन्ह [सं.]

अक्षरग्रंथ पु. (ग्रं.) चिरकालीन महत्त्व असलेला व ज्याच्या अनुषंगाने सातत्याने साहित्यनिर्मिती होते असा ग्रंथ. अभिजात वाङ्मय उदा. रामायण, महाभारत इ. [सं.]

अक्षरग्रंथयुक्ति–क्ती स्त्री. (ग्रं.) वर्गीकरण करताना एकाच विषयातील, एका ग्रंथाच्या सर्व आवृत्त्या जवळ आणण्यासाठी योजलेली युक्ती [सं.]

अक्षरचंचुगण वि. लेखक; अक्षरजीवी.

अक्षरजननी स्त्री. तुलिका; लेखणी.

अक्षरजीवी, अक्षरोपजीवी वि. १. विद्येवर उपजीविका करणारा. २. लेखक, पत्रकार, कारकून. [सं.]

अक्षरन्यास पु. अक्षरांची मांडणी; शुद्धलेखन; शब्दातील प्रत्येक अक्षर स्पष्ट मांडणे. [सं.]

अक्षरपद्धति–ती स्त्री. शब्दांतील अक्षरांची रचना; अक्षरन्यास.

अक्षरपरिभाषा स्त्री. १. लिहिण्याची धाटणी. २. विशिष्ट अक्षरांना विशिष्ट किंमत, मूल्य देऊन लिहिण्याची पद्धती. [सं.]

अक्षरमाला स्त्री. वर्णमाला; एखाद्या भाषेत वापरण्यात येणाऱ्या एकंदर ध्वनिदर्शक लेखनचिन्हांची परंपरागत यादी. [सं.]

अक्षरमुद्रण न. खिळे जुळवून किंवा तप्त धातूवर अक्षरे उठवून व त्यावर शाई लावून केलेली छपाई. या प्रकारे छापलेला मजकूर. [सं.]

अक्षरमुष्टिकाकथन न. मनातील अक्षरे सांगणे; मुठीमध्ये कोणता पदार्थ आहे हे सांगणे. [सं.]

अक्षरलेखनकला स्त्री. १. सुंदर हस्ताक्षर काढण्याची कला; सुलेखनकला. २. (ग्रं.) ग्रंथ हाताने लिहिण्याची कला.[सं.]

अक्षरलोप पु. (सास.) शब्दाच्या सुरुवातीच्या किंवा शेवटच्या स्वराचा, पदाचा लोप. [सं.]

अक्षरवटिका स्त्री. १. स्पष्ट वर्णोच्चार; शब्दांचा शुद्ध व स्पष्ट उच्चार करण्याची पद्धत. २. अक्षरांचे वळण; मुद्राक्षरे; मुद्राक्षरांचे वळण. [सं. अक्षर+वर्तिक]

अक्षरवर्जित वि. अशिक्षित; अक्षरओळख नसलेला.

अक्षरवळण न. अक्षरे लिहिण्याचे किंवा कोरण्याचे तंत्र किंवा कला. [सं.]

अक्षर वाङ्मय न. शाश्वत वाङ्मय; काळावर मात करणारे साहित्य; श्रेष्ठ कलागुणांनी युक्त असलेले साहित्य; अभिजात वाङ्मय.[सं.]

अक्षरव्यूह पु. (मानस.) इंग्रजी मुळाक्षरांपैकी काही एकदा, काही दोनदा तर काही तीन, पाच किंवा सहा वेळा अनिर्बंध क्रमाने, रांगेने लिहिण्याने तयार झालेला अक्षरगट. (मानसशास्त्रीय प्रयोगात याचा उपयोग करतात.). [सं.]

अक्षरशत्रु–त्रू, अक्षरशून्य वि. अशिक्षित; निरक्षर; अज्ञ; मूर्ख : ‘ एखादा अक्षरशत्रू हमाल असो किंवा कवींचा कवि असो दोघांचाही श्रीगणेशा एकच’– एकच प्याला. [सं.]

अक्षरशः, अक्षरागणिक क्रिवि. प्रत्येक अक्षर घेऊन; प्रत्येक अक्षराचा उपयोग करून; खरोखर; पूर्णपणे. [सं.]

अक्षरात्मक गुणक पु. (ग.) लिपीतील अक्षराने दर्शविलेला गुणक. उदा. अक्ष–यात ‘अ’ हा अक्षरात्मक गुणक .

अक्षरारंभ पु. सुमुहूर्तावर लहान मुलांना मुळाक्षरे शिकवण्याचा आरंभ; विद्यारंभ. [सं.]

अक्षरांकनी स्त्री. (यंअ.) यंत्रावर किंवा त्याच्या एखाद्या भागावर, अक्षरांचे व आकड्यांचे ठसे उठविण्यासाठी वापरले जाणारे, कांबीच्या आकाराचे कठीण पोलादी हत्यार. [सं.]

अक्षरी वि. १. अक्षरासंबंधी २. अक्षरांनी लिहिलेली (संख्या). ३. वार, नक्षत्र इत्यादिकांचे ज्ञापक अंक न घालता त्यांची आद्याक्षरे घालून केलेले (पंचांग). [सं. अक्षर]

अक्षरेषा स्त्री. (ग.) समीकरण- लेखनातील मूळ रेषा; निर्णयरेषा; मापनरेषा.

अक्षलग्न वि. (वन.) अक्षाला (आसाला) चिकटून वाढलेले. [सं.]

अक्षवण–वाण, अक्षवाणी न. १. मंगल प्रसंगी पुष्कळ वाती लावलेला दीप. याने घरचा यजमान किंवा देवता यांना ओवाळतात. संकटे, अरिष्टे नाहीशी करण्याचा हा विधी आहे. ‘कौसल्यात्मजा रघुवीरा । अक्षवाणें केली’– वेसीस्व ८.६. २. मुलास न्हाऊ घालताना अखेरीस पाणी ओवाळतात ते; औक्षण; अरिष्टे टाळण्याचा, दीर्घायुष्य चिंतण्याचा यात हेतू असतो. [सं. आयुष्यवान्]

अक्षवलन न. (ज्यो.) क्रांतिवृत्तीय स्थानावरून ध्रुव व समबिंदू यांवर जाणाऱ्या चापामधील कोन. [सं.]

अक्षविचलन न. (ज्यो.) अंडाकृती पृथ्वीवरील चंद्रसूर्याच्या विषम आकर्षणामुळे खगोलीय ध्रुवाचे त्याच्या मध्यमस्थितीभोवती होणारे भ्रमण. [सं.]

अक्षविमुख वि. (वन.) मध्यकण्यापासून दूर असणारे (अवयव किंवा भाग). [सं.]

अक्षविक्षेप पु. फासे टाकणे; द्यूत खेळणे; अक्षक्रीडा. [सं.]

अक्षवृत्त न. विषुववृत्ताशी दक्षिणेस व उत्तरेस समांतर वृत्त. ह्यावरून एखाद्या स्थलाचे अक्षांश समजतात. अक्षांशवृत्त. [सं.]

अक्षसंमुख वि. (वन.) खोडासमोरचे; खोडाजवळचे; अक्षालगत असलेले. [सं.]

अक्षसूत्र न. रुद्राक्षांची माळ.

अक्षहृदय न. द्यूत क्रीडाज्ञान; फाशांचे अंतरंगज्ञान; जुगाराचे रहस्य; जुगारात कसे जिंकावे याचे ज्ञान. [सं.]

अक्षक्षेत्र न. (ज्यो.) ज्यातील एक कोन अक्षांशतुल्य आहे असा काटकोनत्रिकोण. [सं.]

अक्षा, आक्षा स्त्री. भीती; संशय : ‘भोसले यासी कर्ज मागीत होते ते हुजरे जाऊन बसले! त्या आक्षेने जाणोजी भोसले यास सनद दिल्ही की आपण नवाबासी पयेगाम बांधून की ते आपण होऊन पेशव्यासी लढाई घेऊन पुणे लुटू’– सब २९.

अक्षारलवण न. १. सुतकात किंवा व्रतस्थ असताना खावयाचे अन्न (मीठ वगैरे न घालता–अळणी); जसे :– गाईचे दूध, तूप, तांदूळ इ. २. असे (अळणी) अन्न खाण्याचे एक व्रत. [सं.]

अक्षावली स्त्री. जपमाळ. पहा : **अक्षमाला** [सं.]

अक्षांति–ती स्त्री. १. उतावीळपणा; असहनशीलता; असहिष्णुता; अक्षमा. २. दुसऱ्याच्या विजयाचा, वर्चस्वाचा मत्सर, हेवा, असूया. [सं.]

अक्षांश पु. (भू.) पृथ्वीच्या दोन्ही ध्रुवांपासून ९० अंश अंतरावर काढलेले जे भूविषुववृत्त,त्यापासून खस्थळापर्यंत जे गोलीय लंबरूप अंशात्मक अंतर ते; विशेषस्थळी ओळंब्याचा (किंवा भूत्रिज्येचा) विषुववृत्ताशी जो कोन होतो त्याचा अंश. [सं.]

अक्षांशपूरक पु. (भू.) कोणत्याही अक्षांशात ९० अंश मिळवून अथवा उणे करून येणारा अक्षांश. [सं.]

अक्षांशवृत्ते न. विषुववृत्ताशी समांतर अशी, त्याच्या दक्षिणेस व उत्तरेस काढलेली काल्पनिक वर्तुळे. पहा : **अक्षवृत्त** [सं.]

अक्षि–क्षी नेत्र; डोळा. [सं.]

अक्षिका स्त्री. १. हूक अडकविण्याचे भोक; सुईचे नेढे; वेज; नाक. २. भिंतीत किंवा दारात बसवलेला चोर डोळा. ३. भरतकाम करताना विणलेला डोळ्याचा कलात्मक आकार. ४. (यंत्र.) यंत्रावर काम करताना, एखादी वस्तू बारकाईने पाहण्याकरिता उपयोगात आणावयाचे, डोळ्याला बसवायचे उपकरण. ५. (प्राणी.) कीटकाच्या डोळ्याचा एक घटक. [सं.]

अक्षिकाकी स्त्री. वस्तूला केलेले लहान छिद्र.

अक्षिकूटक, गोलक पु. डोळ्याचे बुबुळ. [सं.]

अक्षिकोश पु. डोळे ज्यात बसविले आहेत तो खोल भाग; डोळ्यांची खाच. [सं.]

अक्षिगत वि. दृष्टीला दिसणारे. [सं.]

अक्षिचालन केंद्र न. (प्राणि.) बुबुळाच्या हालचालीवर नियंत्रण ठेवणारे केंद्र.

अक्षिचालनी चेतनी स्त्री. (प्राणि.) बुबुळाच्या स्नायूंवर नियंत्रण ठेवणारी एक चेतनी (नर्व्ह).

अक्षिच्छिद्र न. १. दोरा किंवा फीत ओवण्यासाठी केलेले छिद्र, भोक. २. चोरडोळा. [सं.]

अक्षितारा स्त्री. डोळ्यातली बाहुली. [सं.]
अक्षिपटल न. डोळ्यावरील पडदा, आवरण. [सं.]
अक्षिपाक पु. (आयु.) एक नेत्ररोग. यात डोळ्यांना सूज येते. [सं.]
अक्षिमूर्धन्य अस्थि-स्थी न. (प्राणि.) कवटीचे एक हाड. [सं.]
अक्षिव न. समुद्राच्या पाण्यापासून झालेले मीठ. [सं.]
अक्षिविवर न. (प्राणि.) कवटीवरील डोळ्याच्या खोबणीचा भाग.[सं.]
अक्षिस्पंदन न. डोळा लवणे. [सं.]
अक्षी वि. (ग्रा.) समूळ; सर्वांशी; अगदी; पूर्णपणे : 'अक्षी झिंझ्या धरूनश्यानी समद्या गावांत धिंड काढीन.' – बाय ३.२. (ग्रा.)
अक्षीतमरीठ पहा : **अक्षतमरिष्ट**
अक्षीय वि. कण्याच्या दिशेने जाणारा; कण्याविषयीचा; अक्षावरचा; अक्षासंबंधीचा. [सं.]
अक्षीय अवनमन न. (भूशा.) भूपृष्ठाच्या पातळीच्या खाली असलेला खळगा. [सं.]
अक्षीय अस्थि स्त्री. (प्राणि.) हातातील किंवा चतुष्पाद प्राण्याच्या पुढच्या पायातील एक हाड.
अक्षीय कंकाल पु. (प्राणि.) कवटीपासून निघालेला व मणक्यांनी बनलेला, पाठीच्या कण्याचा सांगडा. [सं.]
अक्षीय सदिश (भौ.) अक्षाच्या ठरावीक क्षेत्रातून आणि ठरावीक दिशेने जाणारे बल. [सं.]
अक्षीर-अशीर वि. अरुंद. (गो.)
अक्षीवक्षीच्या वाती स्त्री. अव. एक व्रत. ज्या स्त्रीला भावंडे असतात ती तुलसीविवाहाच्या दिवशी वाती करून देवाला दिवे लावते.[कर्ना.]
अक्षुण्ण वि. १. इजा न झालेला; अखंड; न झिजलेला; न वापरलेला. २. (ल.) अस्पृष्ट; अक्षत; अमुक्त; बिनवहिवाटीचा. [सं.]
अक्षुण्ण मार्ग पु. १. न वापरलेला रस्ता. २. थोडासा केलेला अभ्यास; थोडीशी आत्मसात केलेली एखादी विद्या. [सं.]
अक्षेवणे अक्रि. आक्षेप घेणे : 'अनोबास अक्षेविती'– इप्र १५२२.
अक्षै क्रिवि. पहा : **अक्षयी** : 'ऐसा जो विरळा संत । अवघ्या वेगळें मत । अक्षै ज्याचें ।'– दास २.३८. [अक्षयीचा अप.]
अक्षोट-ड अक्रोट. [सं.अक्षोट]
अक्षोणी स्त्री. जमीन; प्रदेश : 'साहित्य सोनेयाचिया खाणी । उघडविं देशीचिया अक्षोणी ।।' – राज्ञा १२.१२.
अक्षोणी स्त्री. मेळावा. [सं अक्षोहिणी]
अक्षोभ वि. १. अगाध; अथांग: 'जरी उदकासी नाहीं अंतपार । अक्षोभ सागर भरलासे ।।'– तुगा ६१. २. स्थिर; शांत; खळबळ नसणारे : 'तेचि निर्झर कां अक्षोभ जळ ।'– एभा २३.११९. [सं.]
अक्षोभनरक पु. या नावाचा एक नरक : 'अक्षोभनर्की उदंड जीव । या नाव आदिदैविक ।'– दास ३.८.१९. [सं.]
अक्षोभ्य वि. क्षुब्ध न करता येण्यासारखा; न खवळणारा; शांत; सौम्य; गंभीर; न रागावणारा (स्वभाव, खोल पाणी). [सं.]
अक्षौणी, अक्षौहिणी स्त्री. १. गज २१८७०; रथ २१८७०; घोडे ६५६१०; पायदळ १०९३५० इतके मिळून होणारे सैन्य : 'आंगवणा करावेआं खोंचणी ।वेठिलिआं बत्तीस अक्षौणी ।' – शिव १०३५. २. एकावर एकवीस शून्ये दिली असता होणारी संख्या. [सं.]
अक्ष्वण न. ओवाळणे; औक्षण.
अज्ञ वि. अजाण; विद्या नसलेला; मूर्ख. [सं.]
अज्ञात वि. १. माहीत नसलेला; न समजलेला; अनोळखी. २. (क्व.) अजाण; अज्ञ. ३. जो कोणाला आकलन झाला नाही असा (परमेश्वर) : 'अज्ञाताने घालुनि दिधली चक्रें ती चुकविणें ।'– विवि डिसेंबर १९२२. [सं.]
अज्ञातता स्त्री. अज्ञान; अविकल्प भाव; माहीत नसण्याची स्थिति. [सं.]
अज्ञातपातक, अज्ञातपाप न. अज्ञानामुळे किंवा नकळत घडलेले पाप. [सं.]
अज्ञातपूर्व वि. १. पूर्वी माहीत नसलेला; पूर्वी न घडलेला. २. अगदी नवीन; विलक्षण; अपूर्व. [सं.]
अज्ञातयौवन-ना स्त्री. अजाण, अल्लड, वयात न आलेली कुमारी; बालिका; तारुण्य प्राप्त न झालेली स्त्री. [सं.]
अज्ञातवास पु. गुप्तपणाने, एकांतात राहणे; कोणाला उमगू न देता राहणे; दूर राहणे. [सं.]
अज्ञातहत्या स्त्री. न कळत, अजाणतेपणी झालेला खून, हत्या.[सं.]
अज्ञान न. १. ज्ञानाचा अभाव; अजाणतेपण : 'नेणे जीव तो अज्ञान ।'– दास ११.१.३४. २. निरक्षरता; अशिक्षितपणा. ३. भ्रमात्मक ज्ञान; मोह. ४. तारतम्यबुद्धीचा अभाव; असमंजसपणा. ५. मूर्खपणा; अप्रबुद्धता. ६. जीवाच्या सात अवस्थांतील पहिली अवस्था.
वि. १. अडाणी; ज्ञान नसलेला; न शिकलेला; अजाण; जड; मंद. २. (कायदा) सज्ञान नसलेला; अल्पवयस्क. [सं]
अज्ञानगत स्त्री. भांबावलेली स्थिती; मोहाची, चित्तवैकल्याची अवस्था. [सं.अज्ञानगति]
अज्ञानजन पु. निरक्षर मनुष्य; अविचारी, अडाणी जड मनुष्य.[सं.]
अज्ञानतिमिर पु. अज्ञानरूपी अंधकार; गाढ अज्ञान. [सं.]
अज्ञानधन न. (कायदा) वयात न आलेल्या मनुष्याची किंवा वेड्या मनुष्याची संपत्ती, मालमत्ता. [सं]
अज्ञानपटल-पडळ न. अज्ञानाचा पडदा; आध्यात्मिक अज्ञान; आध्यात्मिक ज्ञानाचा अभाव; ब्रह्म, माया इत्यादिकांच्या संबंधी वास्तविक ज्ञान नसणे. [सं]
अज्ञानपालक पु. (कायदा) वयात न आलेल्या मनुष्याच्या मालमत्तेची व्यवस्था पाहणारी किंवा त्यांची काळजी वाहणारी व्यक्ती. [सं]
अज्ञानप्राणी पु. बुद्धिहीन प्राणी; विचार, विवेक नसलेला प्राणी; पशू. [सं.]
अज्ञानबुद्धि-द्धी स्त्री. १. विवेकहीन किंवा मूर्खपणाची समजूत, कल्पना, ग्रह. २. मूर्खपणा; बुद्धिहीनता.
वि. मूर्ख; बुद्धिहीन; भोळा; बालक. [सं.]
अज्ञानभुरे -भुरळ अज्ञानाचा मोह; भ्रम.
अज्ञानवय न. १. ज्या वयापर्यंत मनुष्य कायदेशीररीत्या सज्ञान समजला

जात नाही असे वय. २. मनुष्याच्या जन्मापासून वयाच्या अठराव्या वर्षांपर्यंतचा काळ. [सं.]

अज्ञानवयता स्त्री. कायद्याने सज्ञान म्हणून ठरवलेल्या वयापेक्षा कमी वय असणे. [सं.]

अज्ञानसिद्ध वि. १. अज्ञानामुळे निश्चित झालेले, बनलेले (मत, कल्पना). २. अज्ञानामुळे निश्चित प्राप्त होणारे; मूर्खपणापासून अवश्य मिळणारे (फल, शिक्षा). ३. अडाणी लोकांसही निश्चित माहीत असलेला. [सं.]

अज्ञानी (वि. अडाणी; अजाण; न शिकलेला; ज्ञानी नसलेला.

अज्ञाव स्त्री. अवज्ञा. (गो.) [सं. अवज्ञाचा वर्णविपर्यास]

अज्ञेय वि. विचारशक्तीच्या पलीकडील; बुद्धीस अग्राह्य; अलक्ष्य.[सं.]

अज्ञेयवाद पु. (तत्त्व) आपणास जे वास्तविक ज्ञान होते ते इंद्रियांस गोचर होणाऱ्या वस्तूंचेच होते. ईश्वर, अमरत्व या गोष्टी इंद्रियांच्या म्हणजे प्रत्यक्षाच्या कक्षेपलीकडील असल्याने त्यासंबंधी निश्चित असे काही मत स्थापणे अशक्य आहे असा वाद, मत. [सं.]

अज्ञेयवादी पु. (तत्त्व.) जड वस्तूंपलीकडील ईश्वरादी सर्व समजण्यापलीकडचे आहे, अज्ञेय आहे असे मानणारे; अज्ञेयमताचे अनुयायी : 'ती नास्तिक नाही आहे, ती स्पेनरप्रमाणे आणि माझ्याप्रमाणे अज्ञेयवादी आहे.'– सुदे १०८. [सं.]

अज्ञ्नी (चुकीचे रूप) अग्नी : 'करोनि थारोळी अज्ञ्नी । आहरसिद्ध '– दावि ३४७.

अं याचा अंतर्भाव स्वरमालेत करण्यात येत असला तरी तो स्वतंत्र स्वर नसून ते एक ध्वनिचिन्ह आहे. हे (ं) या प्रकारे दाखवले जाते. त्याचा उच्चार (अ+शीर्षबिंदूला) वेगवेगळ्या संदर्भात असणारे वेगवेगळे ध्वनिमूल्य असा आहे. शीर्षबिंदूचे हे ध्वनिमूल्य अऐवजी इतर कोणता स्वर आल्यासही लागू पडते. मराठी शब्दांच्या शेवटी मात्र शीर्षबिंदू अ वर असल्यास तो अ चे दीर्घत्व दाखवतो. बिंदुयुक्त केवळ अ उद्गारवाचक असल्यास तो अ हा अनुनासिक स्वर आहे असे दाखवतो. बिंदूचे स्थानपरत्वे ध्वनिमूल्य याप्रमाणे : १. क वर्गीय स्फोटकापूर्वी ङ् : अंक, शंख इ. २. च वर्गीय (तालव्य किंवा दंत्यमूलीय) स्फोटकापूर्वी न् : चंचल, चिंच इ. ३. ट वर्गीय स्फोटकापूर्वी ण् : कंटाळा, सुंठ इ. ४. त वर्गीय व्यंजनापूर्वी न् : अंतर, अंथरूण इ. ५. प वर्गीय व्यंजनापूर्वी म् : शंभर, संमती इ. ६. य पूर्वी सानुनासिक य् : संयम. ७. ल पूर्वी सानुनासिक ल् किंवा व : संलग्न. ८. र, व, श, स, ह या व्यंजनांपूर्वी अनुनासिक व् : संरक्षण, संवाद, संशय, अंश, कंस इ. ९. ज्ञ पूर्वी सानुनासिक व् किंवा न् : संज्ञा.

अं उद्गा. १. नाखुषीचा उद्गार. २. प्रश्नवाचक उद्गार. ३. विचार करून सांगण्यापूर्वीची अवस्था दाखणारा उद्गार.

अंः उद्गा. उं; तिरस्कार, बेपर्वाई, अविश्वास दाखवणारे उद्गारवाचक अव्यय; तुच्छतादर्शक उद्गार.

अंक पु. १. संख्या, आकडा (१, २, ३ इ.); आख (अंकगणितातील): 'अंकें जैसीं शून्यें सद्य:कार्यक्षमें, न तीं अन्यें ।'– मोवन ६.३५. २. खूण; चिन्ह; छाप; शिक्का : 'अंक तो पडिला हरिचा मी दास ।'– तुगा १३३८. ३. नाटकाचा एक भाग. ४. नियतकालिकाचा (वर्तमानपत्र, मासिक इ.) एक भाग, अनुक्रम, संख्या. ५. डाग, कलंक : 'सुत हो ! शुद्धांस कसे आतळलें व्यसन अंक हा रविला ।' – मोसभा ७.४२. (तंजा)

अंक पु. मांडी : 'आधार शक्तीचिया अंकीं । वाढविसी कौतुकीं ।' – ज्ञा १२.५. [सं.]

अंकगणित न. अंक किंवा व्यक्त संख्या यांचा विचार ज्यात केलेला असतो ते शास्त्र. आकड्यांचा उपयोग करणारे शास्त्र. भास्कराचार्यांनी याला 'पाटीगणित' असे म्हटले आहे.

अंकगति–ती स्त्री. (हिशेबाचे) आकडे मांडण्याची किंवा मोजण्याची पद्धत. [सं.]

अंकचक्र न. (ज्यो.) कालगणना चक्र. हे चक्र ५९ वर्षांचे असते. या कालगणनेत वर्षारंभ भाद्रपद शु. १२ला समजतात. ६ किंवा ० (शून्य) शेवटी असलेले वर्ष गणनेत धरत नाहीत. [सं.]

अंकचालन न. (ज्यो.) अंकांची किंवा गणिती कोष्टके, सारण्या; निरनिराळ्या काळांना जुळेल असा अंकांचा फरक. [सं.]

अंकजाल न. (पंचांगाचे गणित सोपे करण्यासाठी तयार केलेले) आकड्याचे कोष्टक, सारणी [सं.]

अंकण न. पहा : **आकण** : 'अंकणा तुझी सात कणसं'– भोंडला.

अंकण–णा–णे न. १. पायात बांधावयाचे पराक्रमसूचक ब्रीद (तोडा). एखाद्यास जिंकले असता, जिंकणारा त्याची प्रतिमा किंवा नावं आपल्या पायातील तोड्यावर कोरीत असे : 'पण स्वामी निमालेया क्रुसावरि । तेहि अपोस्तोली केली कीर्ति थोरी । संसारु बांधला तोडरी । अंकण करूनि'– क्रिपु २.४.११८. २. ब्रीद, विरुद्ध. पहा : **आकंण–णा–णे** [सं. अंकन]

अंकणकडवे न. गाण्याचे पालुपद; ध्रुपद.

अंकणा पु. १. पहा : **आंकणा** २. पायातील पैंजण.
वि. अंकित : 'तेथ मुखाचा अंकणा चंद्र ।'– रुस्व ८७९.

अंकणे उक्रि. १. (सामान्यत :) खूण करणे; मोजणे; छाप मारणे; आखणे; चितरणे : 'मी अनंगव्रतें असे अंकिली... । ती काय जाणाल स्वामिया ।।' – जै १७.११७. २. रेखाटणे; नकाशा काढणे; बेतणे; आराखडा काढणे; वर्णन करणे; पहा : **आंकणे**. ३. योजणे; संकल्प करणे. ४. अंकित होणे; वश होणे : ' कामाचे विकिले क्रोधाचे जिंकिले । लोभाचे अंकिले सर्वभावे ।।' – बगाथा १९.१.५. अंकित, स्वाधीन करणे. [सं. अंकन]

अंकणे न. धाबे, माळवद इत्यादींवर पडलेले पाणी वाहून जाण्यासाठी केलेला उतार. [का. अंकण]

अंकदानपद्धति–ती स्त्री. (शिक्षण.) शिक्षणात किंवा उद्योगात प्रत्यक्ष काय मिळवले, संपादन केले याची अंक देऊन मूल्यमापन करण्याची पद्धती. [सं.]

अंकदार पु. गावातील काही जमिनींचा मालक; खातेदार; सारा भरणारा.

अंकन न. १. खूण करणे; मोजणे; आकडे घालणे. २. ग्रंथवर्गीकरणासाठी

योजलेली आकडे, अक्षरे व अन्य संयोगचिन्हे यांनी युक्त असलेली सांकेतिक चिन्हलिपी. ३. (ग.) सोयीस्कर परिमाण घेऊन रेषेचे भाग करून भागदर्शक खुणांवर भागनिर्देशक अंक प्रस्थापित करणे. उदा. लांबी मोजण्यासाठी सरळपट्टी अंकित केली जाते, तर कोन मोजण्यासाठी वर्तुळाकार पट्टीवर कोनदर्शक खुणा केल्या जातात. ४. अंगावर देवता चिन्ह किंवा नाव डागणे, गोंदणे. [सं.]

अंकनयंत्र न. पोस्टाच्या तिकिटाऐवजी तेवढ्याच किंमतीचा शिक्का पत्रांवर उमटवणारे यंत्र. सरकारी कार्यालये, मोठ्या कंपन्या वगैरे ठिकाणी या पद्धतीने पोस्टाचा खर्च भरला जातो. [सं.]

अंकनीय वि. चिन्ह करण्याजोगे; गणना करण्याजोगे. [सं.]

अंकपट्टी स्त्री. (कापडाच्या गाठींमधील) कापडाच्या अनुक्रमाची, किंमतीची किंवा इतर माहितीची चिठ्ठी; बीजक. पहा : **आंकपट्टी**

अंकपाश पु. संख्यारचनेसंबंधी प्रकार : 'त्याने गणितातील अंकपाश व एकीकरण ह्यांच्या मदतीने सर्व जातींची उत्पत्ति कशी झाली असावी त्याचा गणिती हिशेब केला आहे.'– हिंस ७५. [सं.]

अंकमुख न. (सा.) नाटकातील संविधानकाचे सूचन केलेला अंकाचा एक भाग. [सं.]

अंकमोडणी स्त्री. १. आकडेमोड; हिशेब. २. अंक मांडण्याची पद्धत. (डावीकडून उजवीकडे किंवा उजवीकडून डावीकडे). ३. बोटे मोडून अंक मोजणे.

अंकराशि–शी स्त्री. संख्येची मालिका, ओळ; बेरजेसाठी ओळीने मांडलेल्या रकमा. [सं.]

अंकरी स्त्री. कुळीथ; हुलगा.

अंकरीब क्रिवि. जवळ; लौकरच : 'खर्चाचा मजकूर तर खर्चासही येथून अंकरीब पाठवीत असो.' –सासंइ ७५. [फा.]

अंकलिपि–पी स्त्री. १. आकडे लिहिण्याची पद्धत; संख्या–लेखन पद्धती; अठरा लिपींपैकी एक. २. आकडे, पाढे, मुळाक्षरे वाचन यांची मुलांना ओळख करून देणारे अगदी पहिले पाठ्यपुस्तक, उजळणीचे पुस्तक. [सं.]

अंकशास्त्र न. (ग.) अंकांच्या प्रकारांचा, गुणधर्मांचा अभ्यास करण्याचे शास्त्र. [सं.]

अंकसळ, अंकशाळ पु. १. सोनार. पहा : **अंकसाळी** २. सोने कसोटीस लावण्याचा दगड : 'कां भंवरेंचि केला मळा । वरकलुचि जाला अंकसाळा ।'– ज्ञा १८.४९२.

अंकसंकल्पना स्त्री. अंक, आकडे याविषयीची निश्चित कल्पना; अंकांची समज. [सं.]

अंकसाळ स्त्री. टांकसाळ; चलनी नाणी तयार करण्याचे ठिकाण.

अंकस्थल–स्थान न. (ग.) आकड्यांची जागा. [सं.]

अंकात्मक गुणक पु. (ग.) पदातील चल वा अचल अव्यक्त संख्येस ज्या अंकाने गुणलेले असते तो अंक. [सं.]

अंकात्मक स्थळ न. (ग.) जेथील अंक मूल्य निश्चितीसाठी महत्त्वाचा असल्याने लिहिणे आवश्यकच असते असे संख्येतील स्थळ. उदा. ३१०५ या संख्येतील दहं स्थान हे महत्त्वाचे आहे व तेथील '०' हा अंक गाळून चालणार नाही. परंतु २.५० या संख्येतील '०' गाळले तरी मूल्य बदलणार नाही. [सं.]

अंकित वि. १. चिन्हित; खुणा केलेले. २. मर्यादित; सांगितलेला, ज्याचा मार्ग किंवा वागण्याची रीत ठरवून दिली आहे असा. ३. सेवक; ताबेदार; गुलाम : 'तैसा मी संतांचा अंकित । –दास १.६.२०. ४.वश: 'केलीं नारायणें आपुली अंकित' – तुगा ११. [सं.]

अंकित राज्य न. दुसऱ्या राष्ट्रावर आधारलेले राज्य.

अंकित रोखे पु. (अर्थ.) नोंदणीकृत रोखे.

अंकिला वि. स्वाधीन असलेला, ताबेदार; सेवक; गुलाम : 'चारी मुक्ति ज्याच्या दासी होती । त्याचा अंकिला मी श्रीपती ।'– एभा २२.६९१.

अंकी वि. १. अंकाने लिहिलेला, आकड्यात लिहिलेला, मंडित केलेला; याच्या उलट अक्षरी. २. तिथिवाचक अक्षरांनी न लिहिता त्याऐवजी केवळ अंकांनीच लिहिलेले (पंचांग इ.)

अंकीय संगणक पु. आकड्यावर आधारलेला संगणक.

अंकीय संगणित्र न. (भौ.) दशांशपद्धतीतील, द्विविवर्ण पद्धतीतील किंवा इतर पद्धतीतील अंकांची गणिते, कूटप्रश्न सोडवणारे यंत्र; गणनयंत्र; संगणक. [सं.]

अंकु–कू पु. शिष्य; सेवक : 'या बोला आना होये । तरी व्यासाचा अंकु न वाहें । ऐसें गाजोनि बाहे । उभिली तेणे ।' – ज्ञा १८.१६५९. [सं. अंक]

अंकुडे वि. आकडा असलेले; आकड्यासहित; वाकड्या अणीचे.

अंकुर पु. (वन.) १. खोडावरील कळी; बियातील गर्भ; कोंब, बीज अथवा बीजुक रुजल्यावर त्यातून आलेला वनस्पतीचा आरंभीचा खोड व पाने यांचा किंवा तत्सम शाकीय भाग. २. (ल.) मूल; वंशवृक्षाचा कोंब; वंशज : 'गंगाबाईच्या या एका अंकुराशिवाय कुणीच वंश नव्हता.' – इंप २८. ३. अणकुची; टोक. ४. भावी कर्तृत्वाचे चिन्ह. (असे लहान मुलाच्या अंगचे – चेष्टा, भाषण इ.) (क्रि. दिसणे.) [सं.]

अंकुरक पु. (शाप.) उंचवटा. [सं.]

अंकुरण न. उगवण; बीज किंवा बीजुक अनुकूल परिस्थितीत रुजण्याची प्रक्रिया. [सं.]

अंकुरणक्षम वि. मोड फुटण्यास योग्य.

अंकुरणे अक्रि. १. कोंब फुटणे; मोड येणे; उगवणे; प्रकट होणे: 'भाजलें तें बीज अंकुरेना कदा । न मिळेचि दुधामाजी लोणी ।' – बगाथा ३४५. २. (ल.)अंगावर रोमांच उभे राहणे : 'त्या महोत्सवेविशेषें अंकुरलें अंग ।'– रासपं २.२१२. ३. आशा पल्लवित होणे.

अंकुरित वि. १. अंकुर फुटलेला; उगवलेला. २. (ल.) स्पष्ट झालेला; दिसू लागलेला; प्रादुर्भूत; प्रकट झालेला; परिस्फुट झालेला (गुण, कला इ.). [सं.]

अंकुश पु. १. हत्तीला ताब्यात आणण्याचे, एका बाजूला आकडीसारखे वाकवलेले हत्यार; टोचणी : ' ध्वजवज्रांकुशरेखा । चरणींची सामुद्रिकें देखा ।'– एरुस्व १.२२. २. आकडी, आंकुशी. ३. जैन यतीच्या

हातातील एक उपकरण ज्याने तो देवपूजेकरता वृक्षाची पाने फुले काढतो. ४. दाब; निर्बंध; आकलन; मर्यादा. ५. तुरा, शिरपेच : 'इये सृष्टी । गंगेसमान माझिये दृष्टीं । जितेंद्रियत्व गुणाचे मुगुटीं । वरी अंकुश खोविला ।।'–मुआदि २३.७१. ५. अनिष्ट प्रवृत्ती वाढू नयेत म्हणून केलेली कडक योजना, ठेवलेले नियंत्रण. ६. (वन.)टोकाशी आकड्यासारखे मागे वळलेले उपांग. : उदा. हिरवा चाफा, वेत. [सं.] (वा.) **अंकुश लावणे–** जबरदस्तीने ताब्यात ठेवणे. **अंकुश मारणे–** टोचणी लावणे. (गो.)

अंकुश कृमि–मी पु. (वै.) आतड्याला चिकटून असणारे आकड्यासारखो चपटे रक्तशोषक कृमी. [सं.]

अंकुशनदी स्त्री. (भूशा.) अंकुशासारखी (आकडीसारखी) वाकण असलेली नदी.

अंकुशी स्त्री. १. आकडी; अंकुश. २. लहान अंकुर.

अंकुशी, अंकुसी, अंकोसी रुपया पु. अंकुशाचा छाप असलेला पेशवाईतील रुपया.

अंकुसमुद्रा स्त्री. इंद्राची विद्या : 'इंद्राची अंकुसमुद्रा वर्तती असे'– लीचपू ३९४.

अंकेक्षक पु. हिशेब तपासणारा.

अंकोल –ळ पु. स्त्री. डोंगरात वाढणारे एक झाड.
न. या झाडाचे फळ.

अंख पु. डोळ्याजवळचा.भाग; डोळा व कान यांच्यामधील भाग. [सं. अंक]

अंख पु. अंक; आकडा; संख्या; अंकगणितातील चिन्ह.

अंखोअंख क्रिवि. ऐन किमतीस, मूळ किमतीस(विकणे किंवा विकत घेणे).

अंग न. १. आंग; शरीर; देह : 'पै जयोचेनि अंगसंगे ।' – ज्ञा ९.२६९. २. शरीराचा अवयव, इंद्रिय, गात्र : 'अति क्षीणता पावली सर्व आंगे'– दावि २४२. मेद, मांस. ३. (ल.) कोणत्याही गोष्टीचा घटक विभाग.४. वेदांग–वैदिक वाङ्मयापैकी विशिष्ट भागास संज्ञा उदा. शिक्षा, ज्योतिष, निरुक्त इ. ५. बाजू; दिशा : 'आठे आंगें पोळती । वसुंधरेची ।' – शिव ७४८. ६. एखाद्या कामात असलेला हात, घेतलेला भाग, एखाद्या कामास आतून दिलेली फूस. ७. अधिष्ठान; ठिकाण; शरीर; देह (एखाद्या गुणदोषाचा कर्ता, पात्र). ८. एखाद्या वस्तूचा किंवा कार्याचा गौण अप्रधान भाग. ९. आतड्याचा गुदद्वाराबाहेर येणारा भाग किंवा प्रसूतीनंतर योनीच्या बाहेर येणारा भाग. १०.विशिष्ट काम करण्याची पात्रता, ताकद, क्षमता, बुद्धी, कौशल्य, चातुर्य. ११. आपल्या बाजूचा मोठ्या अधिकारावरील माणूस; तरफदारी करणारा, वशिला लावणारा माणूस. १२. (ज्यो.) पूर्व क्षितिजावरील क्रांतिवृत्तावरचा बिंदू, अंश. १३. खूण : 'अनुभवांची आंगें जाणें । योगियांचे खुणे बाणे ।' – दास ५.९.२२. १४. मगधाच्या पूर्वेचा जुना बंगाल देश. १५. आचारांग सूत्रांपैकी एक जैन आगम ग्रंथ. १६. स्वत: ; खुद्द. आंगे असाही प्रयोग आढळतो : 'राहोनि गुप्त धृष्टद्युम्नें तच्छोध लाविला आंगें ।'– मोआदि ३४.१८२०. १७. प्रकार : ' कारभाराचे सांगावे अंग कैसें ।' – दास ११.५.२३. [सं.](वा.) **अंग ओढवणे** – एखादे कार्य आपल्या अंगावर येणे, स्वत:पुढे होणे. **अंग काढणे, काढून घेणे** – स्वत: एखाद्या कामातून माघार घेणे, संबंध तोडणे. २. बाजूला होणे; भाग घेण्याचे किंवा लक्ष देण्याचे थांबवणे. **अंग घालणे** – १. हात घालणे; मदत करणे; मन घालणे. २. दु:खामुळे जमिनीवर पडणे : 'ऐकोनिया आंग घाली पृथ्वीवरी' – दास ३.५.३०. ३. भाग घेणे; लक्ष देणे. **अंग घासणे** – झीज सोसणे : ' परांजप्यांनी प्रामाणिकपणाने अंग घासून... स्वत:ची स्कीम करून कार्यास लागावे.'– केले १.२६३. **अंग घेणे –** १. लठ्ठ होणे. २. कामात भाग घेणे. **अंग भारणे** – पहा : **अंग घेणे. अंगचटी जाणे,येणे**– लगट करणे : मनीच्या अंगचटीला जाऊ नको...– सीपो ४. **अंग चढणे –** विभागात पडणे; सदरात पडणे; वर्गात येणे : ' जे विधीसी नातुडे । तें निषेधाचें अंग चढे ।' –एभा ७.२९. **अंग चढून येणे** – ताप भरणे, चढणे. (व.) **अंग चोरणे**– १. अंग राखून काम करणे, टंगळमंगळ करणे, चुकारपणा करणे. २. शरीराचा भाग आकुंचित करणे (मार चुकवण्यासाठी.) **अंग जड करणे** – एखाद्या कामात भाग घेण्याचे टाळू पाहणे. **अंग जड होणे** – अंगावर काटा उभा राहणे. **अंग जोगावणे**– पहा : **अंग चोरणे. अंग झटकणे** अजिबात संबंध नाही असे सांगणे : ' गोखल्यांनी आपले अंग झटकले.'– उकथा ११६–१७. **अंग झटकून कामाला लागणे**– तयार, तत्पर होऊन, आळस न करता कामाला सुरुवात करणे : 'सारी मुंबई अंग झटकून कामाला लागली होती.' – मुंदि ३५. **अंगझटीला येणे**– अंगाशी भिडणे, झोंबणे, चिकटणे : 'अंगझटीला येतो मेला,'– सबा ११. गुप्त ठेवणे; संबंध नाही असे बाहेरून दाखवणे. **अंग झाडणे** – १. साफ नाही म्हणून सांगणे; नाकबूल करणे : 'आंग झाडिती न ममें । येणे बोलें ।' – ज्ञा १७.३७२. २. अव्हेरणे. **अंग टाकणे**– १. अशक्त होणे; वाळणे २. जोराने देह जमिनीवर टाकणे. ३. विश्रांतीसाठी आडवे होणे. ४. कसेतरी अस्ताव्यस्त पसरणे. **अंग टेकणे**– १.आश्रय करणे : 'योगें आंग टेकिलें योगी'– अमृ ९.२६. २. बसणे; विश्रांती घेणे. **अंग दर्शवणे**– एखाद्या गोष्टीत किंवा व्यवहारात हात किवा संबंध आहे असे भासवणे. **अंग दाखवणे**– एखाद्या कामात कौशल्य दाखवणे, फड जिंकणे. **अंग न दाखवणे** – अंग असल्याचे लपवणे; मागे राहणे; जबाबदारी टाळणे. **अंग देणे** – १. मदत करणे; हातभार लावणे. २. प्रवृत्त होणे, वळणे, **अंग दुमडणे, दुडपणे, दोडपणे**– अंग चोरणे. **अंग धरणे–** १. ताठरणे; संधिवाताने शरीर आखडणे. २. लठ्ठ होणे; ताकद येणे. ३. अवयवांची हालचाल करता न येणे. ४. एखादे काम नीट होणे : ' त्याने बत्ती पेटवण्याचा प्रयत्न केला पण बत्ती अंग धरीना...' – शेलूक ७. **अंग मरणे** – अर्धांगवायूने शरीर अथवा एखादा अवयव बधीर होणे. **अंग मारणे**– १. पहा : **अंग चोरणे**. २. जोराने अंग आत घुसवणे : ' मी अंग मारून स्वत:चा बचाव केला.' – वासिंमाससो ४८. **अंग मुरडणे**– मुरडणे; मागे पाहात दिमाखाने जाणे; ठमक्याने

जाणे. **अंग मोडून काम करणे**– खपणे; श्रम करणे; अतिशय मेहनत करणे; जिवाकडे न पाहता काम करणे; जीव पाखडून काम करणे. **अंग मोडून येणे**– तापाने अंगावर काटा येणे; कणकणणे; कसकसणे : 'तदुपरि अविलंबें अंग मोडून आलें ।' – सारुह ३.५७. **अंग येणे**– १. लठ्ठ होणे. २. प्रसूतिसमयी गुह्यांग बाहेर येणे. **अंग रक्षण करणे, राखणे, वाचवणे**– अंग चोरणे, आपला बचाव करणे : ' यश रक्षावें न आंग लोकांही ।' – मोउद्योग १०.६१. **अंग लपवणे**– पहा : **अंग झाकणे. अंग वाचवणे**– पहा : **अंग रक्षण करणे**. **अंग सावरणे**– १. तोल सावरणे. २. गेलेली ताकद पुन्हा मिळवणे, पूर्व स्थितीवर येणे. **अंग सुटणे**– लठ्ठ होणे. **अंग सोडणे**– खंगत जाणे. **अंग हलके होणे**– हायसे वाटणे; जबाबदारीतून मोकळे झाल्याबद्दल समाधान वाटणे. **अंगहीन करणे**– डोळे काढणे : 'गुलाम कादर दिल्लीत येऊन पातशहास अंगहीन करून अमर्यादा केल्या. त्याचे पारिपत्य केले असतां चांगलें, असें जाणून फौज रवाना केली.' – मदरु २.६०. **अंगाखालची बायको** – राख; उपस्त्री. **अंगाखाली घालणे**– स्वत:च्या चैनीसाठी अथवा उपभोगासाठी बाई राखणे. **अंगाखाली पडणे**– १. सवयीचे होणे. २. भोग देणे, रतिसुख देणे, घेणे. **अंगाखांद्याकडे पाहणे** – श्रमाचा विचार करणे. **अंगाखांद्यावरचे**– (बायकी) (ल.) दागिने. **अंगाचा आकडा होणे**– आकडीने पेटके येणे; अंग वाकडे होणे. **अंगाचा आळापिळा करणे**– १. अंग पिळवटणे, आळेपिळे देणे. २. अतिशय श्रम करणे. **अंगाचा इस्तू करून घेणे**– अंगाची आग करून घेणे; संतापणे; फार रागावणे : 'जरा दिरंग लागला तर इस्तू करून घेतात अंगाचा'–पाचोळा ६८. **अंगाचा खकाणा करणे**– संताप करून घेणे. (व.) **अंगाचा खुर्दा होणे**– अतिशय श्रमाने अंग ठणकणे, गलितगात्र होणे; मणके ढिले होणे. **अंगाचा तिळपापड उडणे**– संतापाने शरीर तापणे, भयंकर संताप येणे : 'सखू हे तुझं ऐश्वर्य पाहून तुझ्या भिमावन्संच्या अंगाचा तिळपापड उडायचा.'– संतस ५९. **अंगाचा भडका होणे**– पहा : **अंगाचा हुरपळा होणे**. **अंगाचा हावळा होणे**– पहा : **अंगाचा तिळपापड होणे** : संतापानं तिच्या साऱ्या अंगाचा हावळा व्हायचा – वळीव १४१. **अंगाचा हुरपळा होणे** – अंग अतिशय तापणे; तापाने, संतापाने अंगाची लाही होणे, आग होणे. **अंगाची आग होणे**– रागाने, संतापाने अंगाची आग होणे. **अंगाची चौघडी करणे**– १. शरीराच्या चार घड्या करणे (डोंबाऱ्याच्या कसरतीत). २. सर्व अंग पोटाशी घेऊन निजणे. (थंडी, ताप इ. मुळे). **अंगाची लाहकी होणे**– पहा : **अंगाची आग होणे. अंगाची लाही करणे**– संतापवणे; खिजवणे; भाजणे; जाचणे. **अंगाची लाही–हुरपळा होणे**– १. उन्हाने अतिशय अंग तापणे; काहिली होणे; भडका होणे. २. अतिशय संताप येणे (जोंधळा इ. धान्याची भाजून लाही होते त्याप्रमाणे) : 'ते तिजला खपलें नाहीं । अंगाची झाली लाही ।' – विक १७. **अंगाची होळी होणे**– पहा : **अंगाची आग होणे**. **अंगाचे आंथरूण करणे**– स्वत:बद्दलची काळजी सोडून दुसऱ्यासाठी सर्व प्रकारच्या संकटांना तोंड देणे; एखाद्याचे काम करण्यासाठी स्वत:च्या जीविताची पर्वा न करणे. **अंगाचे अंथरूण होणे**– आजारपणामुळे अशक्तता येणे; उठवणीस येणे; मरगळीस येणे. **अंगाचे कातडे काढून जोडा शिवणे**– (एखाद्याविषयी)अतिशय कृतज्ञता, आदरबुद्धी दाखवणे. **अंगाचे चकदे काढणे**– अंगाचे मांस बाहेर येईल इतक्या जोराने, बेदम मारणे; अंगाची सालटी काढणे. **अंगाचे –चा तिळपापड होणे**– १. रागाने शरीराची लाही होणे : 'मी दहांच्या तोंडून ऐकलं आणि माझ्या अंगाचा असा तिळपापड झाला की सांगता पुरवत नाही.' – मोप्र १५. २. रागाने बेफाम होणे. **अंगाचे धुडके उडवणे**– शरीराच्या लक्तऱ्या काढणे; चेंदामेंदा करणे; फार झोडपणे. **अंगाचे पाणी करणे**– अतिशय श्रम करणे (त्यामुळे अंगास पाणी, घाम येणे.) : 'अंगाचे पाणी करूनच या हतभाग्या आयुष्याचे दिवस मला लोटले पाहिजेत.' – पाव्ह ९९. **अंगाचे पाणी होणे**– घाबरणे; भीती वाटून घाम येणे. **अंगाच्या चिंध्या करणे** – १. अंग ओरखडणे (व.) २. त्रास देणे. **अंगा जाणे** – स्वाधीन होणे, बळी पडणे. **अंगात बसणे** – पहा : **अंगाबरोबर होणे. अंगात येणे**– १. भूतसंचार होणे, २. अतिउत्कंठेने काम करणे. **अंगात वारे शिरणे**– पहा : **अंगात येणे;** कमालीचा उत्साह उत्पन्न होणे. **अंगात शीळकळा येणे** – अंगात देव येणे, वारे येणे. (माण.) **अंगानिराळा (बाहेर) टाकणे, झिडकारणे, झोकणे, सोडणे**– (कामधंदा, जबाबदारी) सोडून देणे; अंगावर न घेणे. **अंगानिराळे करणे**– पहा : **अंगाबाहेर टाकणे**. **अंगाबरोबर होणे, अंगात बसणे**– एखादा कपडा अंगास बरोबर बसणे, ठीक होणे, बेताचा होणे. **अंगाला खार लावून घेणे**– १. श्रम करणे; मेहनत करणे. २. स्वत:चे नुकसान करून घेणे, स्वत:वर दोष ओढवून घेणे. **अंगाला लावणे**– अंगाला तेल हळद वगैरे चोपडणे : 'नवी नवरी म्हणून अंगाला लावीन म्हटले, नाहीं.' – झांमू. २. बाळंतिणीचे अंग रगडणे, चोळणे. **अंगावर असणे**– १.बाकी असणे; शिल्लक असणे, राहणे.२. लळा असणे. **अंगावर असणे, होणे**– कुशीवर निजणे; पडून राहणे. **अंगावर काटा उभा राहणे**– भीतीने किंवा आनंदाने अंग रोमांचित होणे : 'वृत्तश्रवणें आला सर्वांगी आमुच्या पहा काटा ।' – मोकर्ण १८.१ **अंगावर काढणे**– (आजार वगैरे) सोसणे; सहन करणे. **अंगावर ओघळणे, कोसळणे,कोसळून पडणे**– १. रागाने एखाद्याच्या अंगावर चालून जाणे, पडणे. २. संकट, आपत्ती वगैरे गुदरणे, जबाबदारी येणे; आपत्तीत सापडणे. **अंगावर खाणे**– पहा : **अंगावर पिणे. अंगावर गोण किंवा गोणी येणे** – अंगावर जोखीम किंवा जबाबदारी येणे.(व.) **अंगावर घेऊन**– स्वत:वर जबाबदारी घेऊन; आपले म्हणून; कैवार घेऊन (क्रि. करणे, बोलणे, सांगणे, पुसणे, विचारणे) **अंगावर घेणे**– १. मुलाला प्यावयास देणे, घेणे; थान देणे, स्तनपान देणे. २. स्वत:वर जबाबदारी घेणे. ३. आपला म्हणणे, अतिशय प्रीती दाखवणे. **अंगावर तुटणे–तुटून पडणे**– हल्ला करणे; धावून जाणे; एकदम

चालून जाणे. **अंगावर देणे–** जामिनकी किंवा गहाण न घेता वैयक्तिक जबाबदारीवर कर्ज वगैरे देणे. **अंगावर देणे–बांधणे–भरणे–पोसणे–करणे–** स्वतःच्या जबाबदारी–साधन–संचय यावर देणे, बांधणे वगेरे. **अंगावर पडणे–** १. शिरावर पडणे; विक्रीस नफा होईल म्हणून जो माल खरेदी केला तो अडीअडचणीमुळे, भाव उतरल्यामुळे आपल्याजवळ पडून राहणे; तोटा भरून देण्याची जोखीमदारी अंगावर घेणे. २. गळ्यात येणे, एखादा धंदा अगर काम करण्यास भाग पडणे. ३. रागाने चालून जाणे, वसकन अंगावर येणे. ४. हल्ला करणे, चालून येणे. ५. अप्रिय नापसंत वस्तू पत्करावी लागणे. **अंगावर पिणे–** मुलाने स्तनप्राशन करणे; मूल स्तनप्राशन करण्याइतके लहान असणे. **अंगावर येणे–** चिडून एकदम ओरडणे : 'मेला कुत्र्यासारखा अंगावर आला.'– लव्हाळी १८५. **अंगावर शेकणे–** १. व्यापारात, व्यवहारात तूट येणे, बूड येणे; कुभांड येणे; मोठे अपयश येणे. २. थट्टेचा वाईट परिणाम होणे. **अंगावर (चे) जाणे–** (बायकी) महिन्याच्या महिन्यास तरुण स्त्रीच्या शरीरातून जसे दूषित रक्त बाहेर जाते तसे अवेळी जाऊ लागणे; धुपणी रोग होणे. **अंगावरचे तोडणे–** ताह्या मुलाचे अंगावर पिणे बंद करणे. **अंगावरून जाणे–** शेजारून जाणे : 'अनोळखी माणसासारखं तिच्या अंगावरून जायचं'– लव्हाळी २०९; अगदी जवळून जाणे. **अंगावरून वारा जाणे–** अर्धांगवायू होणे : 'भूतपिशाच्च लागले । अंगावरून वारे गेले ।'– दास ३.७.५५. **अंगाशी येणे–** पहा : **अंगावर शेकणे** : ' हिटलरनं मास्कोवर केलेला हल्ला साफ अंगाशी आला.' –लव्हाळी १३६. **अंगास कुयला लागणे–** मत्सराने किंवा संतापाने हिरवानिळा होणे, मिरच्या लागणे, अतिशय राग येणे. **अंगास झोंबणे–** (व.) अंगास स्पर्श करणे, धरणे. **अंगास बसते येणे–** अंगाला बरोबर बसेल असे होणे (कपडा इ.) 'नोकर लोकांच्या अंगास बसते येतील असे पोशाख करण्यात यावेत'– रवानगीतील नोकरांचे पोषाख (बडोदे). **अंगास मुंग्या येणे–** वातादी विकारामुळे अंगाला एक प्रकारची बधीरता येणे. **अंगास, अंगी येणे–** १. व्यापारात तूट, बूड येणे; नुकसान होणे; ठोकर बसणे. २. अंगात बाणणे : 'मराठीच्या अंगी आलेली क्षीणता क्षणमात्रही झाकली जाणार नाही.'– निमा. **अंगास, अंगी लागणे–** १. पुष्टिकारक होणे, लठ्ठ होणे. २. एखादा दोष किंवा गुन्हा अंगावर शाबीत होणे, लागू होणे : 'तेथे न करिता चोरी । आंगी लागे ।' – दास ६.१.७२ ३. तोटा सोसावा लागणे, ठोकर बसणे, अंगावर शेकणे. **अंगास लावणे–** पहा : **अंगाला लावणे**. **अंगास लावणे, लादणे–**चिकटवणे, शाबीत करणे (गुन्हा, अपराध). **अंगी असणे–** जवळ, पदरी असणे; ठायी असणे; स्वाधीन असणे. **अंगी आणणे–** १. आपल्यावर घेणे; ताबा घेणे. २. आपल्या ठिकाणी असू देणे; स्वाधीन राखणे. ३. सवय लावून घेणे. **अंगी आदळणे–** अंगास चिकटणे, कोसळणे : 'अंगी आदळतो शोक.' – दावि ४२३. **अंगी खिळणे–** रोग, सवय इ. शरीरात भिनणे. **अंगी घुमारणे–** भूत लागणे, अवसर येणे : 'आणि आंगी घुमारिले'– दावि १५६. **अंगीची सावली करणे** – (स्वतःचा) आश्रय देणे. **अंगी जिरणे** – सरावाचे होणे, मुरणे. **अंगी डसवून बोलणे** – मुद्दा अंगी लावून निरुत्तर करणेः 'मी मुलाजां धरीत नाही. यथार्थ व अंगी डसवून बोलतो म्हणून विषम मानितात.' – मशिंका ५६५. **अंगी ताठा भरणे** – गर्विष्ठ होणे. **अंगी तुटणे** – लहान मूल अशक्त होणे, वाळणे, रोड होणे. **अंगी नसणे** – १. स्वतःला अनुभव, माहिती नसणे; स्वभावात नसणे. २. स्वतःचा नसणे; मूळचा नसणे. **अंगी पडणे** – १. पक्षपात करणेः 'हा अविद्येचा अंगी पडे' – अमृ ६.६. २. सवय होणे. पहा : **अंगी मुरणे**. **अंगी फुटणे** – १. लठ्ठ होणे; गुबगुबीत होणे. २. एखादा रोग अंगावर स्पष्ट दिसणे, वाहणे (रक्तपिती इ.) **अंगी बसणे** – सुगम असणे; सवय होणे. **अंगी बिऱ्हाड देणे – करणे** – शरीरात थारा देणे; हृदयात अंतःकरणात बाळगणे; आसरा देणे (दुर्गुण, पापवासना इ. ना). **अंगी भूत वाढणे –** अंगात येणेः 'तेथे कोणाच्या अंगी भूतें ग्रह वाढत असतात. त्यांनी काही बाधा आहे म्हणून सांगितले.'– ऐलेसं १९०४. **अंगी (माशी) भरणे** – लठ्ठ होणे. **अंगी भिनणे** – सवयीचे होणे. **अंगी माशा मारणे** – आळशी बनणे. **अंगी मिरच्या झोंबणे – लागणे** – (एखाद्याने मर्म काढले असता) रागाने जळफळणे. **अंगी मुरणे** – १. सवयीची होणे. २. हाडी शिरणे; शरीरात (ताप) भिनणे. ३. जिरणे; बाहेर न येणे (देवी, गोवर). **अंगी येणे** – पहा : **अंगात येणे;** भूतबाधा होणेः 'शुद्र येक त्याचे आंगी आला बोले ।' – रामदासी २.११. **अंगी लागणे** – १. अन्न पचणे; लठ्ठ होणे; प्रकृतीला अनुकूल होणे. २. फायदा होणे. ३. एखादा आरोप लागू होणे. **अंगी लावणे** – आरोप करणेः 'तुम्हीच तो कोणाला तरी दिला असे मी अंगी लावण्याचा प्रयत्न करी.' – स्मृति १०२. **अंगी वाजणे –** (बाजणे) अंगात शिरणे; शोभणेः 'थोरपण अंगी वाजे नाना.' – दावि ६५.

अंगअंग क्रिवि. पृथक् पृथक्; अलग अलग; इसमवार; प्रत्येकी.

अंगउद्धार (अङ्गउद्धार्) पु. (प्र.) अंगोद्धार. १. शरीराची, देहाची मुक्तता. २. तीर्थात स्नान करणे; देहशुद्धी. ३. (योग) पोटातील आतडी तोंडातून बाहेर काढून स्वच्छ करणे; धौती; धुतीपुती.

अंगउधार (अङ्गउधार्) वि. अंगावर दिलेले, केलेले (कर्ज, उधारी); स्वतःच्या पतीवर केलेली उधारी.

अंगओलाचे न. ज्याच्यात पाणी साठवण्याची शक्ती आहे असे शेत, जमीन. उन्हाळ्यात पाणी न देता हिच्यातून पीक काढतात. (कों.)

अंगक (अङ्गक्) पु. १. विभाग; भाग. २. (प्राणि.) बाह्य शरीराचा एक घटक. २. बहुपेशीय प्राण्यांच्या शरीरातील अवयव जे काम करतात ते काम करणारी एकपेशीय प्राण्यातील पेशी. [सं.]

अंगकर्तन न. निरुपयोगी अवयव काढून टाकणे.

अंगकल पु. शरीराचा तोल. [सं.]

अंगकवळी स्त्री. आलिंगन; मिठी; पकडः 'परस्परें अंगकवळी होता । आनंदिलीं उभयतां ।' – मोल

अंगकष्ट पु. शारीरिक श्रम. [सं.]

अंगकळा स्त्री. १. निरोगी शरीराचे तेज; कांती. २. भुसभुशीतपणा.

अंगकंप पु. शरीरास कंप सुटणे; थरकाप होणे. [सं.]

अंगकाठी स्त्री. अंगबांधा; अंगयष्टी; शरीराचा बांधा; ठेवण.

अंगकाडू–डू–ड्या वि. (संकट, अडचणी असताना) अंग काढणारा; पळपुट्या; जबाबदारी टाळून निसटू पाहणारा; कामचुकार; माघार घेणारा.

अंगकार्श्य न. शरीराचा लुकडेपणा; सडपातळपणा; कृशता. [सं.]

अंगगडी पु. पोटातील भिडू, पित्त्या; (सोंगट्या, पत्ते इ. खेळात) भिडूंचा तोटा असता आपणच त्यांच्या वाटचे खेळणे, म्हणजे आपणच एक कल्पित भिडू आहो असे मानणे.

अंगग्रह पु. आचके, पेटका, गोळा येणे. [सं.]

अंगघर्षण न. शरीराचे घासणे किंवा शरीराचे मर्दन. [सं.]

अंगघात पु. (वै.) एखादा अवयव, भाग लुळा पडणे. [सं.]

अंगचपळाई स्त्री. अंगातील चपळपणा; स्वतःसिद्ध चापल्य.

अंगचा वि. १. शरीराचा; बाहेरचा नसलेला; स्वाभाविक. २. स्वतःचे; जन्मजात; जातीचे; उसने न घेतलेले; अंगभूत. ३. स्वतःच्या डोक्यातील, कर्तबगारीचा, करणीचा, शोधाचा; दुसऱ्याने शिकवलेला नव्हे असा. ४. स्वतःच्या योजनेचा; कल्पनेचा. ५. (ल.) थोतांडाचा; कवटाळपणाचा; बनावट; खोडसाळ. ६. व्यक्तिविशेषाचा; खासगत; पडद्याचा; एकांतीचा. ७. शरीरात स्वभावतः असलेला; नैसर्गिक. ८. एखादी गोष्ट स्वतःच करणारा.

अंगचा कल्पक वि. स्वभावतः नवीन गोष्टी शोधून काढणारा; जात्याच शोधक, तीव्र बुद्धीचा.

अंगचा कसबी वि. स्वतःच निरनिराळ्या वस्तू मेहनतीने व स्वतःच्या चतुराईने नीट करणारा; नेहमी लागणाऱ्या वस्तू तयार करणारा; स्वतःच्या कष्टाने, श्रमाने, कौशल्याने काम करणारा.

अंगचा कारागीर वि. जन्मतःच कुशल,कलावान गवई,चितारी इ.

अंगचा खांब पु. ज्या साहित्यातून (लाकूड, दगड इ.) इमला केला असेल त्याच साहित्यातून काढलेला, तयार केलेला खांब.

अंगचा जोड पु. मुख्य इमारतीपासून अथवा वस्तूपासून झालेली वाढ; जास्ती वाढवण्यासाठी घातलेली भर.

अंगचा झरा पु. पावसाळ्यातच नव्हे तर इतर ऋतूतही ज्यातून पाणी वाहत असते असा, जिवंत झरा.

अंगचा धणी पु. १. स्वतःचा मालक; कोणाचाही चाकर नसलेला. २. मालकाच्या आज्ञा, दाब यापासून मुक्त असलेली व्यक्ती.

अंगचा मळ पु. स्वतःच्या शरीराची घाण; एखाद्यास अगदी निरुपयोगी असलेली वस्तू.

अंगचा लिहिणार वि. १. लेखनिक वगैरे न ठेवता स्वतःचे लेखन स्वतःच करणारा. २. उपजत लेखक असलेला.

अंगचा वक्ता वि. उपजत वक्ता; स्वतःच्या हुशारीवर, बुद्धीच्या जोरावर बोलणारा वक्ता, वाक्पटू.

अंगचा शहाणा वि. स्वभावसिद्ध शहाणा; चतुर.

अंगची कळा स्त्री. १. स्वतःच्या अंगचे नैसर्गिक तेज. २. मूळचे कौशल्य; उपजत कला. ३. वंशपरंपरागत आलेली, अंगभूत स्वाभाविक हुशारी, चाणाक्षपणा, तैलबुद्धी, चातुर्य.

अंगची गोष्ट स्त्री. वैयक्तिक किंवा स्वतःचे काम, धंदा; स्वतः काढलेली कल्पना (क्रि. सांगणे.)

अंगची बुद्धि–द्धी स्त्री. उपजत शहाणपण.

अंगचुकार वि. पहा : **अंगचोर**

अंगचे देऊळ न. खडकात, डोंगरात कोरून काढलेले देऊळ.

अंगचोर वि. कामात कुचराई करणारा; मनापासून, नेटाने काम न करणाराः 'अंगचोर वाग्वीर–पटूंचें पेव कसें फुटलें ।' – सन्मित्र समाजमेळा १३.१९२९.

अंगच्छाया स्त्री. १. अंगाची सावली. २. (ल.) आश्रयः 'तंव वैकुंठपिठीचें लिंग । जो निगमपणाचा पराग । जिये जयाचेनि हें जग । अंगच्छाया ।' – ज्ञा १७.४६.

अंगच्छेद पु. शरीराचा एखादा अवयव कापणे. [सं.]

अंगच्छेदन पु. न. (वै.) शरीराचा अवयव निरुपयोगी झाल्यामुळे, खराब झाल्यामुळे छाटणे; कापून काढणे. (क्रि. करणे)

अंगछा पु. १. उपरणे. २. हातरुमाल. (को. मुंबई) ३. कोपरी; जाकीट. (माण.) [गु. अंगूछी]

अंगज वि. अंगापासून झालेला (पुत्र).
पु. स्वतःचा पुत्र, मुलगा. औरस. [सं.]

अंगजड वि. १. जड शरीराचा; लठ्ठ; फोपसा; अगडबंब. २. मंद; आळशी. [सं.]

अंगजा स्त्री. स्वपुत्री, मुलगी. [सं.]

अंगजूठ स्त्री. मल्लयुद्ध; कुस्ती; झटापट.

अंगजोर पु. अंगवळ; शरीराची ताकद; शक्ती.

अंगझाप स्त्री. १. पेंढारी लोकांपैकी कोणी झटापटीत मारला गेल्यास त्याला तात्पुरती मूठमाती देण्याची त्यांची पद्धत. २. ठग लोकांतील, त्यांनी मारलेल्याला तात्पुरती मूठमाती देण्याची पद्धत. पुढे हे प्रेत न दिसेल असे पुरून टाकतात.

अंगझोक पु. शरीराचा तोल, कल.

अंगझोल पु. छातीवरील बंदांचा लांब अंगरखा.

अंगठसा पु. अंगाची ठेवण; अंगकाठीः 'भीमा ऐसा अंगठसा । माझिये दृष्टी दिसतसे ।' – मुसभा ५.१५३. २. (ल.) बळ; सैन्य. – होकै १.

अंगठा – अंगोठा पु. १. हाताचे किंवा पायाचे पहिले जाड बोट. २. कळाशीचा एक प्रकार; चाळा; दांता. ३. हाड, काठी, ध्वज इ. शब्दांप्रमाणे या शब्दाचाही बांधा, ठेवण या अर्थी उपयोग करतात. [सं. अंगुष्ठ] (वा.) **अंगठा दाखवणे** – नाकबूल असणे; नाकारणे; फसवणे; ठकवणे (तर्पण करताना पितरांना प्रत्यक्ष वस्तू देण्याऐवजी अंगठ्यावरून पाणी सोडतात त्यावरून किंवा नाही या अर्थी अंगठा हलवितात त्यावरून):'तेवी पुत्रापासोन सुखप्राप्ती । माता पिता होईल म्हणती । शेखीं पुत्र अंगोठा दाविती । केवळ भ्रांती पुत्रमोहो ।' – एभा ११.८२. **अंगठा धरणे** – (पायाचे) **अंगठे मुखात धरणे** – अंगठे धरणे; ओणवे होऊन, हाताने पायाचे आंगठे धरणे (शाळेतील शिक्षेचा एक प्रकार):'अंगठे धरून ह्या म्हाताऱ्याला उभा करा.' – बाय २.१; 'हरि हरि दाहापूर्वी कळलें तरि आंगठे मुखी धरितो ।

अपराध कोटि पोटीं घालाया मुकुट पाय ते करितो ।।' – मोस्त्री ६.३६. **अंगठ्यास आग लागणे –** संकटांस प्रारंभ होणे (आगामी संकटाला प्रथमपासून घाबरण्याच्या वेळी म्हणतात): 'अजून तर तुझ्या अंगठ्यास देखील आग लागली नाही.' – धर्माजी ९१. **अंगठ्याची आग मस्तकास जाणे** – रागाने नखशिखांत लाल होणे. **अंगठ्यावर दिवस मोजणे** – आतुरतेने वाट पाहणे; एखादी इष्ट गोष्ट साधण्यापूर्वीचे दिवस मोजणे. **अंगठ्याची खूण–छाप करणे–** निरक्षराकडून, लिहिता न येणाऱ्याकडून पावतीवर सहीच्याऐवजी डाव्या हाताच्या अंगठ्याचा ठसा शाईने उठविणे.

अंगठाछाप वि. पु. स्त्री. निरक्षर, सही न करता येणारी (व्यक्ती). (हेटाळणी करण्यासाठीही हा शब्दप्रयोग केला जातो.).

अंगठाण न. आवाका; शक्ती: 'आपले जातीचे अंगठाण पाहतां जमेतीचा अजमास पाहतां एकोण, पन्नास हजाराची जड.'– इसं होकै २.

अंगठी स्त्री. १. हाताच्या बोटात घालावयाचा एक अलंकार; मुदी; वेढे; मुद्रिका. २. हाताची करंगळी. ३. पायाचे बोट. ४. अंगुस्तान. [सं. अंगुष्ट]

अंगठेदाबणी–दाम स्त्री.पु. लग्नात सप्तपदीच्यावेळी नवरीची बहीण नवरीच्या पायाचा अंगठा दाबून धरून बसते, तेव्हा तो सोडवण्यासाठी नवऱ्यामुलाने तिला द्यावयाचा मानपान, पैका इ.

अंगठेधरी स्त्री. अंगठे धरण्याची शिक्षा.

अंगठेवण स्त्री. अंगठसा; अंगाची ठेवण; अंगकाठी; शरीराचा बांधा.

अंगठोळा – ळी पु. स्त्री. हाताच्या किंवा पायाच्या बोटात घालावयाचे एक वेढे; वेढणे.

अंगठ्याचा मान पहा : **अंगठेदाम**

अंगडी स्त्री. तंगडी व कमर यामधील शरीराचा भाग: 'माझ्या ज्वराचा मजकूर सखारामपंती सांगितला असावा परंतु तो लटका. यात संदेह अंगडीतला आहे, अजून किंचित अंगडीतील दुःख जाणवते.' – पुरंदरे द. ३. १७१.

अंगडी–डे स्त्री. १. (सामा.) अंगरखा: 'आंगडे झाडुनि घोंगडे करी ।' – तुगा ६२०. २. लहान मुलांचा अंगरखा; अंगा.

अंगडी स्त्री. बाजार; दुकान. (बे.) [का. अंगडी]

अंगडे टोपडे–टोपी न. स्त्री. अंगरखा आणि टोपी; लहान मुलांचा पोशाख.

अंगण न. १. घरापुढील अथवा मागील मोकळी जागा; आवार. घरापुढील झाडून सारवून तयार केलेली जागा. २. (ल.) रंगण; पटांगण; मैदान. ३. (ल.) टप्पा: 'उभा नयनाचे आंगणा.' –देप १९०. (वा.) **अंगणी जाणे –** (बायकी) मोरीवर जाणे; लघ्वीला जाणे. (व.)

अंगत वि. स्वतःचा; अंगचा: 'महाराजांनीं समक्ष बोलावून अंगत स्वभावानुसार शिव्यागाळी करून.' – विक्षिप्त ३.११३.[सं. अंग + गत]

अंगत पंगत स्त्री. आपापल्या घरून भोजनसाहित्य आणून एकत्र जेवण्याची पद्धत.

अंगतुक न. अंगाचे वजन: 'तरी लोहाचे आंगतुक न तोडिताचि कनक । केले जैसे देख । परिसें तेणे ।' – ज्ञा १७.२१६. २. (नृत्यातील) अंगाचे चलनवलन: 'तेरा अंगतुकाचेया चळवळा: झाडणी करीतसे विवेकदळा' – उगी ४५२.

अंगतोल पु. शरीराचा झोक- कल.

अंगत्राण न. शरीरसंरक्षक साधन; चिलखत; बख्तर; कवच: 'गोधांगुळे घालिती हस्तीं । अंगत्राणे बांधिलीं ।' – पांप्र ३२.६५. [सं.]

अंगत्वाने–त्वे क्रिवि. प्रतिनिधी म्हणून; एखाद्याकरता; एखाद्याच्या नावाने, तर्फे, आश्रयाने, मागदर्शकत्वाखाली; वतीने.

अंगद न. दंडात घालायचे बाहुभूषण, वाकी, बाजूबंद इ.: 'करकंकणे बाहुअंगदे'–एभा १४.४८५.
पु. वालीचा मुलगा; रामाचा दूत. [सं.]

अंगदट वि. १. अंगास घट्ट बसणारे, दाटणारे. २. दृढ; बळकट: 'आत्मविषयी आंतुवट । साधन जे आंगदट ।।' –ज्ञा १६.४५.
(पु.) अंगरख्याच्या आत घालायची कोपरी. (बे.)[सं. अंग+दृढ]

अंगदनीति–ती स्त्री. (रामदूत अंगदाने रावणास सांगितलेले नीतिशास्त्र त्यावरून) सुनीती; सन्मार्गांचे नियम.

अंगदशिष्टाई स्त्री. सीतेला परत द्यावे म्हणून अंगदाने रावणाशी केलेली वाटाघाट, सामोपचाराचे बोलणे. त्यावरून (ल.उप.) दोन्ही पक्षांचा समेट करण्यासाठी आपण होऊन केलेली मध्यस्थी; लुडबूड.

अंगदेणे न. मुंबईत पोर्तुगीजांनी कोळ्यांवर बसवलेला एक कर; डोईपट्टी.

अंगदेण्या वि. प्रत्यक्ष शेत करणारा शेतकरी; शारीरिक श्रम करणारा वर्ग.

अंगदेवता स्त्री. १. उपदेवता (कर्मातील जी मुख्य देवता तिच्या अंगभूत असणारी). २. (ल.) सेवक; चाकर; भोवतालची मंडळी. [सं.]

अंगधट वि. उद्धट; असभ्य; शिरजोर.

अंगधिटाई स्त्री. १. केवळ शारीरिक बळ; पाशवी बळ, शक्ती (चातुर्य, युक्ती यांच्या विरुद्ध). २. रानटी जुलूम.

अंगधुणे न. १.(बायकी) स्नान; अंघोळ: 'सर्वांची अंगधुणी झाली असतील.' – रथ २६७. २. न्हाणीघर. (व.)

अंगना स्त्री. १. स्त्री: 'ऐक नरवीरपंचानना । प्राप्तकाळीं पाणिग्रहणा । तुज कोण वरीना अंगना । मनमोहना श्रीकृष्णा ।।' – एरुस्व ४.११. २. पत्नी; स्वतःची बायको. [सं.]

अंगन्यास पु. देवतास्थापनेच्या वेळी, धर्मविधी करताना निरनिराळे मंत्र म्हणून देवतेच्या प्रतिमेला ६ किंवा १६ स्थानी स्पर्श करावयाचा विधी; संध्या वगैरे करताना स्वतःच्या शरीराच्या निरनिराळ्या स्थानी स्पर्श करावयाचे कर्म. [सं.]

अंगपत्र न. तरवार. [सं.]

अंगपरिवर्तन न. उलटे करणे (शरीर इ.); एका बाजूवरून दुसऱ्या बाजूला वळणे. [सं.]

अंगपात पु. १. शरीराचा ऱ्हास; लुकडेपणा; क्षीणता. २. (कड्यावरून) स्वतःस खाली लोटून देणे. ३. शरीरास किंवा एखाद्या अवयवास पक्षघात होणे. ४. अंग बाहेर येणे. (गुह्येंद्रियाचा भाग). [सं.]

अंगपांथी स्त्री. खासगत वाटा; सरकतीच्या व्यवहारातील पाती.

२. अंगमेहनतीचा वाटा. [सं. अंग+पंक्ति]

अंगपिळा पु. आळस आला असता किंवा भूतसंचारामुळे अंगास दिले जाणारे आळोखेपिळोखे; तापाने अंग कसकसणे.

अंगपीडा स्त्री. नैसर्गिक विकार; शरीरास जडलेली व्याधी किंवा रोग (भूतपीडेच्या उलट). [सं.]

अंगपुसणे न. ओले अंग कोरडे करण्याचे वस्त्रः ' दोन अडीच हात लांबीचे अंगपुसणे पाठीमागून गुडघ्यावर बांधले.' – काभिं १६.

अंगप्रत्यंग न. अवयवांसकट शरीर; पूर्ण शरीर; शरीराचा प्रत्येक अवयव. [सं.]

अंगप्रसाद पु. देवास लावलेला कौलः 'कमिटीवर खोत यांनी यांबद्दल काय करावे म्हणून श्रीमहाकालीला अंगप्रसादीं विचारले' – आडिमहा १७. [सं.]

अंगप्रस्थान न. प्रत्यक्ष प्रवासास निघण्यापूर्वी एखादा शुभमुहूर्त साधण्यासाठी आपले घर सोडून जवळपास दुसऱ्याच्या घरी स्वतः राहावयास जाणे : 'माघ सुद ५ सोमवारी प्राथकालींच खासगत अंगप्रस्थानेंकरून बाहेर निघावे दुसरा विचार नाही.' – पेदभा २८.१५५. [सं.]

अंगबल न. शारीरिक शक्ती; ताकद; अंगधिटाई : 'अवनीतीने वर्तो नये । आंगबळें ।' – दास २.२.२२. [सं.]

अंगबांधा पु. शरीराची ठेवण.

अंगभर–भार क्रिवि. शरीर झाकण्यापुरते (वस्त्र) (वा.) **अंगभर होणे –**१. फजिती उडणे. २. भार होणे.(ना.)

अंगभंग पु. १. अंगाचे सांधे धरणे; अशक्तपणा, थकवा वाटणे. २. अंगविक्षेप; शरीराचे निरनिराळे चाळे, हावभाव, चेष्टा.

अंगभंगवात पु. अंगभंग रोग; ज्यामुळे हा रोग होतो तो वातदोष.

अंगभा स्त्री. अंगकांती : 'अंगभा विलोकिता तटस्थ जाहली सभा ।' – (अनंत) सीस्व ८९.

अंगभार पु. स्वतःचे वजन.

अंगभित्तिका स्त्री. (प्राणि.) शरीराच्या पृष्ठभागावरील, पेशींमुळे बनलेले आवरण. [सं.]

अंगभूत वि. १. अंगचाच असलेला; एखाद्या वस्तूचा भाग, अंश असलेला; समाविष्ट; तदंतर्गत; संबंधी; आश्रयी; अवलंबून असलेला; दुय्यम : 'मंदी व बेकारी तिच्या अंगभूत राहिली नाहीत.' –मार्क्स ३३. २. निकटवर्ती : 'काय तुमचा नामा अंगभूत' –नाम ९३५. [सं.]

अंगभूत आर्द्रता स्त्री. (भूशा.) अंतर्गत ओलावा अथवा दमसरपणा.

अंगभूतिक न. संबंधी; नातलग; आप्तविषय.

अंगभोग पु. शारीरिक उपचार, नितणे. २. उपभोग; भोजन : 'मनाचा प्रसाद तुजलागी केला । अंगभोग अपुला घेउनि राहे' – नाम १४८२.

अंगमर्द न. (आयु.) अंग ठेचल्यासारखी पीडा. [सं.]

अंगमर्दन न. अंग रगडणे; चंपी; मालिश. [सं.]

अंगमर्दाई–मर्दी स्त्री. पौरुष; शक्ती; केवळ शारीरिक बळ; अंगधटाई.

अंगमस्ती स्त्री. १. पाशवी शक्ती; दांडगाई; उद्धटपणा. २. अंगातील रग, मस्ती.

अंगमार्दव न. शरीराचा नाजुकपणा. [सं.]

अंगमास न. (व्यापकपणे) शरीर या अर्थी.

अंगमेहनत स्त्री. शारीरिक श्रम; कष्ट.

अंगमेहनती –त्या वि. १. शारीरिक कष्ट करून पोट भरणारा; कष्टाळू. २. स्वतः शेत कसणारा; शेतकरी.

अंगमोड स्त्री. अतिशय मेहनत करणे; सक्त मेहनत.

अंगमोडा पु. १. आळस घालविण्यासाठी दिलेले आळेपिळे : 'निद्रेने व्यापिली काया । आळस आंगमोडे जांभया ।' – दास १८.९.२. २.अंग कसकसणे; अंग मोडून येणे.

अंगयष्टी स्त्री. शरीराचा बांधा, ठेवण. [सं.]

अंगमेळ अंगसंग; संबंध : 'तियेचेनि अंगमेळे'– विपूक्षि १.१०३. २. स्त्री पुरुषांचा शरीरसंबंध

अंगरखा पहा : **आंगरखा**

अंगरचना शरीराची ठेवण.

अंगरस पु. फळांचा किंवा वनस्पतीच्या पानांचा, पाणी न घालता काढलेला रस; ओली वनस्पती कुटून निघणारा रस. [सं.]

अंगरक्षक पु. विशेष मान्यवर, अति महत्त्वाच्या व्यक्ती यांच्या संरक्षणासाठी ठेवलेले शिपाई; शरीररक्षक.

अंगराख्या वि. अंग राखून काम करणारा (आळसामुळे, अप्रामाणिकपणाने); अंगचोर; चुकार.

अंगराग पु. १. सुगंधी उटणे; उटी; लेप; चोपडण. २. (अरगजा, केशर इ.)उटीचे द्रव्य. [सं.]

अंगरी स्त्री. गंजी : 'वैरणी तर काही शामलांनी अंगरी दग्ध केल्या. उरल्या होत्या त्या आमच्या सैन्यांनी जालिल्या.' – पेद ३.११३.

अंगरेज –अंग्रेज इंग्रज माणूस.

अंगरेटा पु. अंगाने दिलेला, शरीराने दिलेला धक्का, ठोसा.

अंगरेटाई स्त्री. अंगाची धक्काबुक्की; मस्ती; ठोसेठोशी; अंगधिटाई.

अंगरोग पु. शरीरास होणारा स्वाभाविक रोग. (पिशाच बाधेने किंवा देवतापराधाने न होणारा.)

अंगलग पु. १. नातेवाईक; स्नेही : 'तुझा पिता तरी विरोचन । तो आमुचा अंगलग जाण ।' – कथा २.६.८८.
२. समागम : 'संताचेनि अंगलगे । पापाते जिणणे गंगे ।' – ज्ञा १२.१७७. ३. आश्रय; साहाय्य : 'परब्रह्मीचेनि अंगलगे । सृष्ट्यादि कार्या माया करूं लागे ।' – विसिं ११.१६.
वि. लगतचे; निकटचे; विश्वासू; जिव्हाळ्याचे; संबंधी : 'मग राजानें सासष्ट सरदार व अंगलग व प्रधान पुरोहित गुरु उपाध्ये समस्तांशी बोलाविले.' –बिंब ३.

अंगलट स्त्री. १. शरीराची ठेवण, कांती, तेज. पहा : **अंगकाठी** : 'माझी अंगलट त्यावेळी काहीशी पातळ होती.' – विवि ११.८.२०४. २. शरीराची घडण, घाट. (वा.) **अंगलट घेणे –** स्वतः होऊन जबाबदारी पत्करणे. **अंगलट येणे –** १. अंगास चिकटणे; तोट्यात येणे. २. अंगाला चिकटणे; धक्काबुक्की करणे; खोडी काढणे. (अंगलट जाणे असाही प्रयोग आढळतो.) ३. स्वतःलाच त्रासदायक होणे : 'मात्र

त्याची ती थट्टा अंगलट येणारी होती.' –वामास २५५. ४. हानिकारक होणे; नुकसानकारक होणे.

अंगलणे अक्रि. स्वाधीन होणे, करून घेणे.

अंगलीन वि. अंगात मुरलेले; शरीरात गुप्त असलेले : 'सद्वैद्ये जैसें दोषा । अंगलीना ।' – ज्ञा १६.४२.

अंगलेणे न. अंगावरचा दागिना, शरीराला शोभा देणाऱ्या वस्तू, पदार्थ. उदा. काजळ, कुंकू, अलंकार : 'नाना अलंकार अंगलेणीं ।' – सप्र २.५.

अंगलोट न. १.पहा: **अंगलट** २. अंगभार; अंगाचे वजन, पतन : 'मस्तकीं वाहती करूनि मोट । भूमीं टाकिती जैसा घट । तळी पाषाण होती पिष्ट । आंगलोटें दोघांच्या ।।' – मुसभा ७.३२.

अंगवख पु. शरीर; अंगप्रदेश : 'जलतेया गिरिचेया आंगवखां ।' – राज्ञा ११.४२०.

अंगवट स्त्री. शरीर, अंग. (वा.) **अंगवटीस जाणे –** अंगावर हात टाकणे; चोप देणे : 'आता या पाजी माणसाच्या अंगवटीस गेल्याखेरीज दुसरा उपाय नाहीं.' – माबा १७०.

अंगवटा क्रिवि. स्वाधीन.

पु. १. कपड्यांचे प्रदर्शन करण्यासाठी, ते ज्याला घालतात तो लाकडी पुतळा; कलभूत. २. शरीर; मूर्ती : 'जे आसेचा आंगवटा ।' – ज्ञा ८.१४४.

अंगव(वा)टा पु. शेतात उत्पन्न झालेल्या मालाच्या तीन (शेतमालक, बैल–नांगर मालक व शेत कसणारा) वाट्यापैकी शेत कसणाऱ्याचा वाटा. (वा.) **अंगवट्यास पडणे –** अंगवळणी पडणे; श्रम, त्रास इ. न होणेः'मग एकदा सवय पडली म्हणजे अंगवट्यास पडते.' – शत २८७.

अंगवठा पहा : **अंगलट**

अंगवण स्त्री. १. सरावाच्या योगाने आलेली योग्यता; संपादन केलेली कार्यक्षमता; वाकबगारी : 'ऐसी अंगवण नाहीं मज देवा ।' – तुगा ४४९५. २. पराक्रम; शौर्य; जोर; उत्साह. ३. खटपट; प्रयत्न; (व.).आंगवन असाही प्रयोग : 'जळो तुमचे दादुलेपण । नपूंसकाहूनि हीन । वृथा गेली आंगवण । काय वदन दावितां ।।' –एरुस्व ८.६. ४. देवीचा वण; तीळ; चट्टा. (क्रि. पडणे, उठणे, येणे, जाणे). ५. उपासना; भक्ती; (देवाला केलेला) नवस.(गो.) : 'कीं वीरश्रीची धरिता अंगवण । प्रताप विशेष वाढे पै ।' – रावि ११.६. ६. सराव; नित्यक्रम; वहिवाट : 'ऐसे करितां पापाचरण । तयासी आलें वृद्धपण । पुत्र जाहाले अति दारूण । तरी आंगवण न सांडी ।।' – रावि १.१११. ७. (ल.) साहाय्य; मदत : 'या परी चतुरंगसेना । मिसळली रणकंदना । आपुलालिया अंगवणा । गज रथ रणा आणिती ।' – एभा ३०.११७. ८. द्वंद्व युद्ध; झुंज : 'तेआं भीड भीमसेना । जुंझतां बहुती आंगवणा । परतिजे ऐसी हांव कव्हणा । उपजेचिना ।।' – शिव ८७८.

अंगवणा वि. शूर : 'तो अक्रुर आंगवणा पुढां चाले ।' – शिव ५४५.

अंगवणी, अंगवणे स्त्री. न. सामर्थ्य; शक्ती : 'वृद्धपणीं काइसी अंगवणी' – नागा ८८३.

अंगवणे–विणे उक्रि. १.मिळणे; होणे; प्राप्त होणे : 'तेणेंचि परब्रह्म आंगविले । जेणें जिंकिलें मनातें ।' – एभा २३.७०५. २. अनुकूल असणे. ३. स्वाधीन होणे, करून घेणे : 'तें आपुलेनीचि बळें । आंगविलें जिहीं ।।' – ज्ञा १२.४५. ४. गृहस्थाश्रमी होणे; स्त्रीपरिणय करणे; आपलीशी करणे. ५.मुकणे ; गमावून बसणे.

अंगवत न. सामर्थ्य; अभिमान : 'आतां हा जळता वारा कें वेंटाळे । कोणाही विषा भरलें गगन गिळे । महाकालेसिकें खेळे । आंगवत असें ।' – ज्ञा ११.४०५.

अंगवनशील वि. स्त्रियांचा सहवास असणारा; स्त्री भोक्ता.

अंगवला वि. १. स्वांगाने, स्वतः, शरीराने : 'कांतेचिया भिडा । आवरला होय जगायेवढा । आंगवला उघडा । जियेवीण ।' – अमृ १.३४. २. जवळचा; अनुकूल; स्वाधीन.

अंगवसा पु. (झाडाचे) अग्रभाग, पाला, शेंडा : 'अशोकाचे अंगवसे । चघळिले कऱ्हेनि जैसे ।' – ज्ञा ११.४१४.

अंगवस्त्र न. १. उपरणे; उत्तरीय; उपवस्त्र. २.(ल.) प्रेमपात्र; ठेवलेली स्त्री; रखेली; उपस्त्री. [सं.]

अंगवळ पु. आगूळ; अगवळ; केसांना बांधावयाचा दोरा.

अंगवळण पु. अंगलट; अंगाची, शरीराची ठेवण. (वा.) **अंगवळणी पडणे** – सरावाचे होणे : 'जी भाषा आम्ही... बोलतो त्यातील शब्दाचे उच्चार आमच्या आंगवळणी पडले असल्यामुळे...' – लोटिकेले ४.४०१.

अंगवळा पु. १. अंगाचे आळेपिळे; आळसामुळे येणारी जांभई; पहा : **आळोखा– पिळोखा.** २. मुलांची चळवळ. ३. सांगाती, सोबती; संबंधी; सहवासी : 'नित्य त्या सेवकाजवळा । अंगे अंगवळा तू होशी ।' – एभा ६३९४. ४. अंगकाठी.

अंगवळेकार वि. भारी; शक्तिमान : 'सेजवळ सहवासी । आंगवळेकारू विश्वासी ।' – शिव ५०५.

अंगवाटा पु. १. पहा : **अंगवटा.** २. (व्यापार) भांडवल न गुंतवता प्रत्यक्ष काम करणाऱ्याचा वाटा. ३. अंगमेहनतीचा वाटा.

अंगवाटेकरी पु. अंगवाटा घेणारा.

अंगवाण पु. नवस.

अंगवात पु. वेगाने चालताना उत्पन्न होणारा वारा; अंगवारा; गतिमान वस्तूपासून उत्पन्न होणारा वारा. [सं.]

अंगवाला वि. अंगात घालण्याचा; आंगाचे. (गो.)

अंगविकार पु. शारीरिक रोग. [सं.]

अंगविकृति–ती स्त्री. शारीरिक दोष, व्यंग. [सं.]

अंगविच्छेद पु. शरीराचा एखादा अवयव कापणे

अंगविला वि. उपाधिरहित.

अंगविक्षेप पु. हावभाव; अभिनय; चाळा; अंगचेष्टा; हातवारे.[सं.]

अंगवृद्धि–द्धी स्त्री. शरीराची वाढ (रोगामुळे झालेली अंतर्गळ, अंडवृद्धी इ.). [सं.]

अंगवे न. सामर्थ्य. (ग्रा.)

क्रिवि. अंगापासून : 'ऐशी हीं पंचवीस तत्त्वें । रचिली लिंग देहा अंगवे ।' – कथा ६.११.७९.

अंगवेग पु. १. शरीराचा वेग; चालण्याचा जोर; अंगवात. २. शरीर वाढत असताना त्याला आतून मिळणारा जोर. [सं.]

अंगवैकल्य न. १. शरीराचा अधूपणा; लुळेपणा; व्यंग. २. (ल.) (धार्मिक विधीतील महत्त्वाचा भाग गाळल्यामुळे येणारी) न्यूनता; अपूर्णता; दोष; वैगुण्य. [सं.]

अंगशः क्रिवि. एकेक भाग घेऊन, भागश; खंडशः. [सं.]

अंगशैथिल्य न. शरीराचा ढिलेपणा, थलथलीतपणा; मांद्य. [सं.]

अंगसफा अढी स्त्री. (मल्लखांब) हातांच्या गोफणीत मल्लखांब धरून त्यातून दोन्ही पाय वर करून उलटे ताठ होऊन पुन्हा अढी बांधण्याचा प्रकार – व्याज्ञा ३.९२.

अंगसफाई स्त्री. शरीराची अथवा कामाची चपळाई; अंगचापल्य.

अंगसरकती पहा : **अंगवाटेकरी**

अंगसंकोच पु. १. अंग आखडून घेणे; शरीराचे आकुंचन; अंग चोरणे : 'किं अंगसंकोंचे पारधी । टपोनि तत्काळ मृग साधी ।' २. शरीर आकसणे; आकुंचनाची स्थिति; आकुंचन; संकुचितपणा. [सं.]

अंगसंग पु. १. शरीराचा संयोग; मीलन; अंगस्पर्श : 'दीपाचिया अंगसंगा । कोण सुख आहे पतंगा ।' – एभा ८.७४. २. संभोग; मैथुन; रतिसुख. ३. हातघाई; अंगलट; लठ्ठालठ्ठी; कुस्ती. [सं.]

अंगसंगति स्त्री. सहवास : 'तुझिया संतांची अंगसंगति । ते शिणलिया विश्रांति संसारिया ।' – नाम १४५५.

अंगसंवाहन न. कोमल, नरम, हलक्या हाताने शरीराला किंवा हातापायाला केलेले मालिश; अंगमर्दन. [सं.]

अंगसंस्कार पु. १. अभ्यंगस्नान वगैरेसारखे शरीरावर होणारे संस्कार. २. अंगस्पर्श; शरीरसंयोग. [सं.]

अंगसामर्थ्य न. शारीरिक बळ; अंगजोर. [सं.]

अंगसाळ्या वि. नाणे पाडण्याचे काम न करता इतर कामे करणारा (सोनार); दागिने वगैरे घडवणारा (सोनार).

अंगसिक –अंगसीक न. अंगावरील वस्त्र : 'आंगसीकें दीन्हली उदारे । भणे कवी भास्करू।।' – शिव २२२.

अंगसुख न. रतिसुख; संभोगसुख. [सं.]

अंगसुटका स्त्री. एखाद्या संकटातून किंवा अडचणीतून काही नुकसान किंवा इजा न होता सुटणे, मुक्तता.

अंगसुस्ती स्त्री. १. शरीरमांद्य; जाड्य. २. शरीरगंध.

अंगसूट वि. चपळ; हलक्या अंगाचा; सुटसुटीत; मोकळा.

अंगसौकुमार्य न. शरीराचा नाजूकपणा, सुकुमारता, सौंदर्य. [सं.]

अंगसौष्ठव न.शरीराचा बांधेसूदपणा; सौंदर्य. [सं.]

अगस्ताळ–ळा–ळ्या वि. दांडगेश्वर; उच्छृंखल.

अंगस्थौल्य न. शरीराची अवाढव्यता; गलेलठ्ठपणा; स्थूलपणा; लठ्ठपणा. [सं.]

अंगस्वभाव पु. जन्मजात अथवा उपजत स्वभाव; नैसर्गिक वृत्ती.[सं.]

अंगहार पु. (नृत्य.) सहा किंवा सहापेक्षा जास्त करणांचा समुदाय. हे अंगहार ३२ आहेत. [सं.]

अंगहीन वि. व्यंग; न्यून; अपूर्ण; अवयवरहित (शरीर) : 'कां अंगहीन भांडावें । रथाची गति ।।' – ज्ञा १७.३८९.

पु. मदन.

स्त्री. वेश्या: 'अंगहीन पडपें । जियापरी ।' – ज्ञा १७.२५६.

अंगळ न. बोट : 'चांगली पोरं दोन अंगळ चामडीसाठी कशी फुकट जातात ते बघा.' – वासू १३४.

अंगळी स्त्री. हाताचे किंवा पायाचे बोट. पहा : **अंगुली**

अंगळी स्त्री. अधिकारबाह्य वर्तन.

अंगक्षय पु. (कृषी.) हा कोवळ्या हिरव्या पानांचा रोग आहे. हा रोग कवकांमुळे व सूक्ष्मजीवांमुळे होतो. या रोगामुळे पाने करपतात.[सं.]

अंगा पहा : **अंगरखा.**

अंगाई स्त्री. १. मुलाला झोपवताना म्हणावयाचे गाणे. २. (मुलांच्या भाषेत) झोप (क्रि. करणे). (वा.) **अंगाई करणे –** (उप. थट्टा) झोप घेणे; निजणे; गाई करणे.

अंगाकडा पु. पानगा; निखाऱ्यावर भाजलेली आरोळी.

अंगानीटस वि. अंगाला व्यवस्थित बसणारा (कपडा) : 'तिच्या अंगानीटस झंपरकड वासू पाहात राहिला.' – शिदोरी ११६.

अंगार पु. १. जिवंत विस्तव; पेटलेला निखारा; इंगळ. २. (ल.) रागीट माणूस ३. आग; (ल.) दारूगोळ्याचा वर्षाव. (वा.) **अंगार होणे–** १. आग होणे. २. राग येणे.

अंगारक पु. १. मंगळ ग्रह. २. (संकेत) आंग्रे (मराठी राज्याचे आरमाराधिकारी). यांच्या नावाचे आंगारक असेही एक रूप बखरीत आढळते. – भाअ १८३५. २०९, ३०९. ३. म्लेंच्छ; ताम्रलोक. ४. (शाप.) कोळसा ५. (ल.) मंगळवार. [सं.]

अंगारकी–अंगारी स्त्री. मंगळवारी येणारी वद्य पक्षातील(संकष्टी) चतुर्थी : 'श्वेतमांदारी गजानन । अंगारकचतुर्थीसी साधिल्या जाण ।' – एभा १५.२०४.

अंगारडब्बी–पेटी स्त्री. काड्यांची पेटी ; आगपेटी : 'कौतिकनं महादेवाची अंगारडब्बी घेतली.' – धग २३. (व.)

अंगार शंकू पु. (भूशा.) ज्वालामुखीच्या तोंडातून खडकांचे लहान आकाराचे कण बाहेर फेकले गेल्याने त्याच्या मुखाभोवती ते साचून तयार होणारा शंकूच्या आकाराचा ढिगारा. [सं.]

अंगारा पु. १. देवापुढे जाळलेल्या धूपाची राख; ही भक्तलोक आपल्या कपाळास अरिष्टनाशक म्हणून लावतात; रक्षा; धूपारतीतील अवशेष. २. (वैष्णव वगैरे पंथात) धूपाच्या राखेची कपाळास लावलेली भुकटी; विभूती; भस्म. ३. एखाद्या साधूने किंवा मांत्रिकांने अरिष्ट किंवा पिशाच्च वगैरेंचा उपद्रव होऊ नये म्हणून मंत्रून दिलेली राख; रामरक्षा, शिवकवच इ. स्तोत्रे म्हणून मंतरलेली राख, भस्म. ४. विस्तव, निखारा. ५. (ल.) रागीट माणूस. ७. राख : 'तुका म्हणे पाहता घडी । जगा जोडी अंगारा ।।' – तुगा ३९७६.[सं.] (वा.) **अंगारा करणे** – १. भुताखेतांची पीडा नाहीशी करण्यासाठी, विषार उतरण्यासाठी किंवा एखादे लोकोत्तर कार्य हातून घडण्यासाठी मंतरलेले भस्म अंगास चोळणे. २. (ल.) अंकित करणे; कबजात आणणे. **अंगारा लावणे –** (ल.) एखाद्यास आशा दाखवून शेवटी निराश करणे. **डाव्या**

पायाचा अंगारा – दृष्ट लागू नये म्हणून आई आपल्या डाव्या पायाच्या तळव्याची माती मुलाच्या कपाळास लावते ती.

अंगारा पु. जोंधळ्यावर पडणारा काजळीचा रोग.

अंगाराधुपारा पु. १. अंगारा; विभूती; रक्षा; मंत्रतंत्र (क्रि. करणे) : '(यशोदेने) अंगारेधुपारे केले, तरीही कृष्णाचे 'पिसेपण' उतरण्याचा रंग दिसेना.' – लोक्षि ११; पहा : **अंगारा करणे.** २. (ल.) अपुरी सामग्री, बेगमी; चिक्कूपणाने केलेला खर्च; तुटवडा येणे.

अंगारिक स्त्री. (गव्हाची) पोळी : 'गुळमिरियांचिया अंगारिका' – लीचपू ३२९.

अंगाऱ्हण न. अंगविक्षेप : 'तियेचे अंगअंगाऱ्हणः पहावया आली लक्ष्मी आपण'– मूप्र ५७०.

अंगावरचे वि. आईचे दूध पिणारे (मूल).

अंगावर्त न. घोड्याच्या पुढच्या पायांच्या फऱ्यावर उजवीकडे किंवा डावीकडे असलेला भोवरा. [सं.]

अंगावणे, अंगाविणे उक्रि. १.कवटाळणे; मिठी मारणे; आलिंगणे. २. आपला करणे; स्वतःवर जबाबदारी घेणे; अंगावर घेणे. स्वीकारणे.

अंगांगीभाव पु. अवयव आणि अवयवांनी युक्त जो देह यांचा परस्परसंबंध; गौण भागाचा प्रधान भागाशी संबंध; गौणमुख्य भाव; उपकार्योपकारक भाव. [सं.]

अंगिक वि. १. अंगासंबंधी; शारीरिक. २. अंगचे; स्वाभाविक; अंगभूत : 'जयाचेनि आंगिके तेजें ।' – ज्ञा ६.११०.
न. १. शरीरावयव; अंगुली : 'कीं अंगिका अंगुष्ठद्वया जवळें । गर्भिचेया लावण्या आठांगुळे ।' – ऋ ८७. २. सामर्थ्य; बल : 'जे आपुलेनि आंगिकें । त्रिविधपणाचेनि अंकें ।' – ज्ञा १८.५२४. ३. अंगचा स्वभाव : 'हिंवर्ली जैसी आंगिकें । हिंवो नेदी ।' – ज्ञा १७.२२९.

अंगिकपण न. १. स्वभावधर्म : 'क्षणे लपे क्षणे प्रगटे साईचेपरी ।आंगींच्या आंगिकपणे ।।'– स्वानुदिन १३.१.५६.

अंगिकभाव पु. शरीराची आकृती, ढब; आकार; ठेवण; विभ्रम : 'स्मृति तेचि अवयव । देखा अंगिकभाव ।' – ज्ञा १.४.

अंगिसुनी वि. निश्चल; स्थिर.

अंगी स्त्री. १. अंगडे; सुरके; झग्याप्रमाणे वर खणाची चोळी व खाली जोडून परकर असे कशिदा काढलेले लहान मुलाचे आंगडे : 'हल्लीचा फ्रॉक हा अंगीचा सुधारलेला नमुना आहे.' – शिकशि ३.४१. २. अंगरखा; कोट; पोषाख : 'चंद्रतारा आंगि टोपरें । केलेसें शार्ङ्गधरे ।' – शिव ५१०. ३. अंगाची आग करणारी एक वनस्पती : 'अंग्या आणि काचकुहिरी' – दास ३.७.५.[सं. अंगिक]
पु. अनेक अवयव मिळून झालेला विशिष्ट पदार्थ.
वि. अनेक अंगाचा, अवयवांचा, भागांचा.

अंगी(गे) उणा वि. १. आईबाप नसलेला, पोरका; विधुर. २. व्यंगी; लुळा; कमतरता असलेला; एका पायाने लंगडा. ३. (ल.) सरळ, ताठ नसलेला; उणेपणा असलेला; कमजोर बाजू असलेला; लुच्चा; जाणूनबुजून अपराधी.

अंगीकरण, अंगीकार न. पु. १. हक्क सांगणे; स्वीकारणे; स्वतःचे म्हणून मान्य करणे; मानणे. २. रुकार भरणे; संमती देणे. ३. हाती घेणे; अंगावर घेणे. ४. स्वीकार; मान्यता. ५. (कायदा) कोर्टात चाललेल्या कामातील पक्षकाराने स्वतः किंवा अधिकार दिलेल्या इसमाने, कळविलेल्या तोंडी किंवा दस्तऐवजी हकीकतीवरून निघणारे मुद्याच्या किंवा लागू गोष्टी विषयी अनुमान. ६. देणे मान्य असल्याबद्दल लेखी कबुली. [सं. अंगीकृ]

अंगीकारणे उक्रि. १. अंगीकार करणे, आपला म्हणणे; हक्क सांगणे; स्वीकारणे इ. २. कबूल करणे; रुकार भरणे; मान्यता देणे. ३. हाती घेणे; अंगावर घेणे. ५. स्वीकारणे; घेणे : 'जरी मी अंगीकारीं राज्यासन ।' – रावि ११.१६४. [सं. अंगीकार]

अंगीकृत वि. १.कैवार घेतलेले; आदरलेले; अंगिकारलेले; आपलेसे केलेले. २. कबुली, परवानगी दिलेले; मान्य केलेले. ३. हाती घेतलेले. ४. घेतलेले; स्वीकारलेले. [सं.]

अंगीचा उतारा वि. अंगावरून ओवाळून दिलेला, उतरलेला, काढून टाकलेला जिन्नस (वस्त्र, अलंकार इ.) : 'तुझे अंगीचा उतारा । तो मज देई गा दातारा ।'– भबोप ४२.

अंगीज स्त्री. उरक; उठावणी; एखादे काम नेटाने पार पाडणे : 'त्यांच्याने कोणा एका कार्याची स्वतां, अंगीज करवत नाहीं.' –मराआ १३. [फा. अंगेझ]

अंगीन वि. क्रिवि. स्वाधीन, हवाली; दिमतीस.

अंगीपाळ न. अग्निकुंड : 'चरयांवरी कारली कैसी । अंगीपाळें रचिलीं बहुवसें' –उह १०७२.

अंगीय बधिरीकरण न. शरीराचा विशिष्ट भाग बधीर करणे.

अंगीसणे अक्रि. एकरूप होणे : 'एकाकी असे आंगु । आंगीसूनी ।' – ज्ञा १२.२०६.

अंगुपती वि. स्वतःच, कोणाला न विचारता केलेला : '...ती असा अंगुपती कारभार करायला कचवचायची.' – रैत १४२.

अंगु(गू)र न. द्राक्ष. [हिं.]

अंगुल–ळ न. १. हाताच्या बोटांच्या रुंदीचे माप. उदा.१२ अंगुळे = १ वीत, २४ अंगुळे = एक हात. २. आठ यव एकास एक रुंदीत जोडून केलेले माप. ३. बोट; अंगठा. [सं. अंगुल]

अंगुलवेढे न. १. आंगठ्याचा एक रोग; कांडरू; बोटाच्या सांध्याचा एक विकार : 'अंगुळवेडे(ढे) गालफुगी ।' – दास ३.६.१८. २. अंगठी.

अंगुलिपर्व न. (वै.) हाताच्या बोटांच्या संधिस्थानी मूठ मिटल्यानंतर दिसणारे उंचवटे; बोटांची पेरे. [सं.]

अंगुलिमुद्रा स्त्री. बोटांचा ठसा; अंगठ्यासह हाताच्या पाचही बोटांचा ओळखचिन्ह म्हणून घेतलेला ठसा. [सं.]

अंगुलिमुद्रा केंद्र न. बोटांचे ठसे (विशेषतः गुन्हेगारांच्या) जिथे एकत्र करून ठेवलेले आहेत असे कार्यालय. [सं.]

अंगुलिसंधि–धी पु. हाताचे किंवा पायाचे बोट हाताशी किंवा पायाशी जोडणारा सांधा. [सं.]

अंगुली–ळी स्त्री. हाताचे किंवा पायाचे बोट : 'द्रुतीं, दुजी अंगुळी न पडे । श्लोक अध्याय तेणें पाडें ।' – ज्ञा १८.५७.

अंगुलीतोरण न. कपाळावरील गंधाचे किंवा भस्माचे त्रिपुंड्र.

अंगुलीत्राण न. १. बाण मारताना बोटांस इजा होऊ नये म्हणून हाताच्या पंजात घालण्याचा कातड्याचा हातमोजा. २. पहा : **अंगुस्तान**[सं.]

अंगुलीनर्तन न. विचारांच्या तंद्रीत असताना हाताच्या बोटांची होणारी हालचाल, चाळा. [सं.]

अंगुलीनिर्देश पु. हाताच्या बोटाने दाखवणे; उल्लेख, दिग्दर्शन करणे. [सं.]

अंगुलीभंग पु. १. बोटांचे सांधे मोडणे; बोटे मोडणे; शाप देताना किंवा अलायबलाय करताना कानशिलावर बोटे मोडणे. २. (ल.) कार्यनाश. [सं.]

अंगुलीयक न. अंगठी, मुदी. [सं.]

अंगुली सरोवर न. (भूशा.) लांबीच्या तुलनेने रुंदी खूप कमी असलेले सरोवर.

अंगुलीसंदेश पु. हाताच्या बोटांच्या खुणांनी भाषण करणे; खुणा करणे. [सं.]

अंगुलीसूत्र न. (प्राणि.) प्राण्यांच्या हाताच्या व पायाच्या बोटांची रचना थोडक्यात स्पष्ट करणारे निर्देशक तत्त्व. [सं.]

अंगुले–ळे न. हातातली आंगठी : ‘जायाचे अंगुलें लेतां नाहीं मान । शोभा नेदी जन हांसविले. ।।’ – तुगा ३२१८.

अंगुले न. लहान मुलांचा अंगरखा (अंगडे) : ‘नवां ठाई तडुकलें । हें पांच पुडें आंगुलें ।’ – ऋ ५४.

अंगुष्ठ पु. १. अंगठा : ‘रत्ने भरोनि पृथ्वी दीजे । एकांगुष्ठीही तपिजे ।’ – ज्ञा १७.४१५.[सं.] (वा.) **अंगुष्ठाची आग मस्तकात जाणे –** अंगाची लाही होणे; फार संतापणे, रागावणे. **अंगुष्ठावरून दशशिर (रावण) करणे** – आंगठ्याचा रावण करणे. (ल.) अंशमात्र पाहून सर्व प्रकार अतिशय युक्तीने सांगणे; फुगवून, अतिशयोक्तीने सांगणे.

अंगुष्ठपर्व न. अंगठ्याचे पेर. [सं.]

अंगुष्ठमात्र पुरुष शरीर न. मनुष्याचे सूक्ष्म शरीर; प्राण गेल्यानंतर यमदूत हे शरीर स्थूल शरीरातून ओढून नेतात व हेच शरीर पापपुण्य भोगते असा समज आहे; लिंग देह : ‘अंगुष्ठमात्र पुरुषाप्रति यम पाशेंकरूनि आकर्षी ।’ – मोवन १२.५८.

अंगुष्ठमुद्रा स्त्री. अंगठ्याचा छाप, ठसा; कागदपत्रावर वगैरे अंगठा उमटविणे.

अंगुष्ठाण, अंगुस्तन, अंगुस्तान, अंगुस्थान (अङ्गुष्ठाण्–स्तन्–स्तान्–स्थान्) न. १. बोटाला सुई टोचू नये म्हणून व सुईला मागून नेट मिळावा म्हणून तर्जनीत घालावयाचे एक धातूचे (लोखंडी, पितळी) टोपण. ३. अंगठी. [फा. अंगुश्तान]

अंगुष्ठासन न. (मल्लखांब) मल्लखांबाच्या बोंडावर पायाचा अंगठा ठेवून उभे राहणे – व्याज्ञा ३.२३८. [सं.]

अंगुसा पु.फडके; चिंधी; अंगवस्त्र; अंगोछा. पहा : **अंगछा** (माण.)

अंगुस्ती स्त्री. दुःख; चिंता; काळजी : ‘तू देवाची अंगुस्ती साचारू।’ – क्रिपु १.१.१४.(गो.) [पोर्तु. अंगुस्तिआ]

अंगुस्ती स्त्री. १. किळस, भीती वगैरेमुळे किंवा ताप येण्यापूर्वी अंगावर आलेला शहारा; कसकस; अंगावरील काटा; शिरशिरी (क्रि. येणे, वाटणे). २. खांदे उडवणे; शरीरावयवांची एकदम हालचाल. (क्रि. देणे.)

अंगुस्ती स्त्री. रखेली, राख. [सं. अंग+स्त्री]

अंगुळवेढे न. अंगठी. २. बोटांच्या सांध्याचा एक रोग.

अंगुळी स्त्री. बोट.

अंगुळु–ळू वि. (नंदभाषा) दहा संख्या (बोटे दहा असतात यावरून संकेत) : ‘मुळु उदानु अंगुळु ऐसी । नंदभाषा सांगितली त्यासी ।’ – भवि ४२.४५. [सं. अंगुलि]

अंगून (शअ. १. (रस्ता, भिंत इ.च्या) बाजूने; च्यावर अथवा खाली; वरून अथवा खालून : ‘वर जी टेकडी ती वरचे अंगून चिरेबंदी दगडांनी बांधून काढली आहे.’ – विवि ८.१.१०. २. एखाद्यापासून, करिता, कडून, तर्फे (निरोप, विनंती).

अंगूळ न. १. लांबी मोजण्याचे एक माप (बोटांच्या रुंदीएवढे माप. हे अंदाजे आठ जव किंवा पाऊण इंच एवढे असते.) २. हाताचे किंवा पायाचे बोट. [सं. अंगुल]

अंगे क्रिवि. स्वतः आपण होऊन : ‘अंगें करिताती आपण ।’ –एभा ७.५७८.

अंगे – आंगे शअ. जवळ; बाजूस : ‘पाण्याचा तांब्या बापूचे आंगे होता.’ – बाळमित्र २.६८.

अंगे न. अस्थी; अवशेष : ‘मी बायकोची अंगे घेऊन कराडवरून जावयासी निघालो.’ – आठइ ९७. [सं. अंग]

अंगेज–जणी–अंगेजी पु. शौर्य; धाडस; उठावणी; पराक्रम : ‘जनरलांनी अंगेज केला आहे.’ – (मइसा) १२.९७: ‘स्वामी हिंदुराज्यकार्यधुरंधर राज्याभिवृद्धिकर्ते, तुम्हा लोकांचे आंगेजणीने सिद्धीस पावले.’ – मराआ ७.

अंगेजणे उक्रि. पहा : **अंगीकारणे**

अंगेष्टी स्त्री. शरीरयष्टी; अंगकाठी. २. दंडप्राय नमस्कार; साष्टांग नमस्कार : ‘लिंग का प्रतिमा दिठीं । देखतखेवो अंगेष्टी ।’ – ज्ञा १७.२०४. [सं. अंग+यष्टि]

अंगोगडी–ड्या क्रिवि. पहा : **आंगोगडी–ड्या**

अंगोछा–च्छा पु. अंग पुसण्याचा पंचा; अंगवस्त्र. पहा : **अंगछा** [गु. अंगूछा]

अंगोठा पु. १. अंगठा. २. अंगठ्याचा छाप, शिक्का.

अंगोठा पु. अंगकाठी; शरीरयष्टी; शरीराची ठेवण; अंगलट.(ना.)

अंगोत्तवर्त्तन न. अंगाला लावण्याचे उटणे : ‘निर्मळा अंगोत्तवर्त्तनें । कळाकौसल्यें रसायेनें । सर्वज्ञ नाथ तोखे जेणे ते काइ वाणुं ।’ – ऋव ४७१.

अंगोन वि. अंगावरला.

अंगोपचार पु. देवाच्या मूर्तीचे स्नानादी उपचार. [सं.]

अंगोपांगे न. मुख्यभाग व पोटभाग : ‘जीवनातील सर्व अंगोपांगांचा उहापोह करावा लागतो.’ –समाज ४५. [सं. अंग+उपांग]

अंगोवांगी क्रिवि. १. स्वतःच, जातीने : ‘येथोनि निघावें वेगीं । एकलाचि आंगोवांगी । – एभा ७.२९. २.(ल.) सहज; अनायासे : ‘ऐसे योगबळें योगी । माया जिणती अंगोवांगी ।’ – एभा ६.३८५. [अंगचे द्वि. सांगोवांगीप्रमाणे]

अंगोशा-शी पु. स्त्री. पंचा; धोतर; अंगवस्त्र; अंगोछा; उपरणे; कोपरी; उपवस्त्र.

अंगोस्तर -अंगोस्त्र न. अंगवस्त्र; उपरणे : 'मग स्नान करूनि अंगोस्त्र बरवे ।' - दावि १६४. [सं. अंग+वस्त्र]

अंगोस्ती,अंगोस्त्री स्त्री. पहा : **अंगोस्तर, अंगोस्त्र** : 'सुचवोनि अंगोस्त्री बांधविले ।' - दावि २५३.

अंगोस्ती स्त्री. अंगावरील शहारे; काटा. पहा : **अंगुस्ती** (क्रि. येणे, वाटणे).

अंगोळिका, अंगोळी स्त्री. हाताचे किंवा पायाचे बोट; करंगळी. 'सुरेख सरळ अंगोळिका । नखे जैसी चंद्ररेखा ।' - व्यं ५५. [सं. अंगुली]

अंगौन, आंगौन वि. अंगासंबंधी; अंगावरला.
न. धोतर : 'आंगौनि एकुणा झोलु । फेडितांचि तो बाहिरलु ।' -अमृ २.४८.

अंग्या पु. पहा : **अंगी, अंगरखा**

अंग्रेज-जी पु. पहा : **अंगरेज-जी**

अंघ्र, अंघ्रि-घ्री पु. पाय : 'अर्पिली अंघ्रियुगुलीं । विश्वरूपाच्या ।' - ज्ञा ११.७०८.

अंचल, अंचळ पु. स्त्री. १. पहा : **अचळ**. वस्त्राचा शेवट, टोक; पदर. : 'मुखकमल तियेचे अंचलें माय झांकी ।' - सारुह २.९१. २. पडदा. ३. दशी; मागावरील कापड विणून झाल्यानंतर शेवटास उरलेले उभे दोरे. ४. योगी जे वस्त्र वापरतात ते. ५. पंचा : 'भटोबास : मेळला ऐसा आंचळा नेसले असेतिः' - लीचउ १०५. ६. जनावरांचे थान, स्तन, अंचूळ. [सं. अंचल] (वा.) **अंचल-ळ फेडणे** - लुगड्याच्या पदराने दृष्ट काढणे. (व.)

अंचवण न. १. जेवणानंतरचे तोंड हात धुणे (क्रिया. करणे). २. आचमन.(गो.) ३.(ल.) त्याग. [सं. आचमन]

अंचवणे अक्रि. १. जेवणानंतरचे तोंड हात धुणे. २. अंतरणे; मुकणे; सोडणे. (अंचवणे हे भोजनोत्तर करावयाचे असते. त्यापुढे भोजन करणे शक्य नसते यावरून) प्राणास, धनास अंचवणे = जीवास, धनास मुकणे : 'संसारसुखास अहल्या आंचवली पोरवयात ।' - विक १६.३. आचमन करणे. (गो.)उक्रि. दुसऱ्याचे तोंड हात धुणे. [सं. आचमन]

अंचळा पु. पंचासारखे थोटके वस्त्र : 'भटोबास अंचळा नेसले असति' - लीचउ ११५.

अंचळी दशा; वस्त्राच्या शेवटास असणारी दोऱ्यांची टोके.

अंचाड न. शिखर; उंच भाग; उंचवटा : 'कदाचित टेकडीचे एखादे अंचाड तासून हा पुतळा घडविण्यात आला असावा.' - मसाप ६३.२६६.

अंचित वि. पूजलेला; मान दिलेला; आदरलेला. [सं.]

अंचित बाहु-हू पु. (नृत्य) छातीवरील हात थोडा छातीच्या पुढे धरणे. [सं.]

अंचितशीर्ष न. (नृत्य) डोके किंचित एका बाजूला खांद्यावर वाकवणे (रोग, मूर्च्छा इ. गोष्टी दर्शविण्याचा अभिनय).

अंची स्त्री. १. डाक, टपाल; पेणे (टपालाचा घोडा बदलण्याची जागा व मुक्काम). (म्हैसूरच्या राज्यातील डाकेस अंची म्हणत.) २. हरकारा. [का. अंचि]

अंचीवाला पु. टपालखात्याचा अधिकारी.

अंचेलिया पु. गुरांचा एक रोग.

अंज, अंजन पु. (शाप.) एक धातू. याचा उपयोग छापखान्यातले खिळे तयार करावयाच्या शिशामध्ये मिसळण्यासाठी करतात. तसेच सुरम्याकडेही करतात. म्हणून याला सुरम्याचा धातू असेही नाव आहे. [सं. अंज्]

अंजणे सक्रि. डोळ्यात अंजन घालणे : 'मधुकर्पुरे चकोरी अंजिजे : तेहीं आसुइं कुमोदकंदु उगाळिजे' - रुस्व ५४७.

अंजन न. १. डोळ्यात घालावयाचे काजळ, सुरमा : 'न लेति जे लोचन अंजनाला ।' -सारुह २.९६. २. एक औषधी द्रव्य. याने नेत्रविकार, शैत्य इ. रोग बरे होतात. ३. विशिष्ट प्रकारचे काजळ, हे डोळ्यात घातले असता भूमिगत द्रव्य दिसते. याने इच्छित वस्तू दिसणे इ. अतींद्रियज्ञान होते : 'जैसे नेत्रीं घालिता अंजन । पडे दृष्टीस निधान ।' - दास ५.१.३८. ४. (ल.) गुरुकृपा; प्रसाद; ज्ञानदृष्टी प्राप्त होण्याचे साधन; ईश्वरी प्रसाद : 'गुरुअंजनेवीण ते (ब्रह्म) आकळेना ।' - राम १४१. ५.(ल.) भ्रमातून वगैरे शुद्धीवर आणणारी गोष्ट.

अंजन -नी न. स्त्री. एक इमारती लाकूड देणारे झाड; हे दहा बारा हात उंचीचे असून त्यास डहाळ्याच्या अंगास लागून जांभळी फुले व फळे येतात.

अंजनवेल स्त्री. एक वनस्पतिविशेष.

अंजनहारी पु. (नकळत दुसऱ्याच्या डोळ्यातील अंजन काढून घेणारा) अट्टलचोर, सोदा, भामटा. [सं.]

अंजनी वि. एकरंगी अंगावर काळे, निळे, तांबडे किंवा पिवळे ठिपके असणारा (घोडा). उदा. काळांजनी, रक्तांजनी - अश्वप ९४.

अंज-जु-मान स्त्री. १. सभा; संस्था; समिती. २. पारशी लोकात धर्माचाराच्या संबंधी निर्माण झालेल्या वादांचा निर्णय देणारी संस्था. [फा. अंजुमन]

अंजलि-ली स्त्री. १. ओंजळ; अंजळी; दोन्ही हातांचे तळवे एकत्र जोडल्याने तयार होणारा खोलगट भाग (नमस्कारासाठी किंवा काही पदार्थ घेण्या-देण्यासाठी). २. नमस्काराची एक पद्धत; अभिवादन. ३. ओंजळभर पदार्थ (फुले, धान्य). ४. धान्य मोजण्याचे माप. (ओंजळीत मावेल एवढे धान्य); कुडव. [सं.] (वा.) **अंजली जोडणे-बांधणे -** दोन्ही तळहात एकमेकांस जोडणे; (नमस्कार-प्रार्थनेसाठी) हात जोडणे; प्रार्थना करणे : 'अंजलि बांधोनि म्हणे जरि अभय असे तरि निवेदीन ।' - मोवन ११.११३.

अंजलिपुट पहा : **अंजली**

अंजान वि. अज्ञानी; माहिती नसलेला; नेणता; अडाणी. [हिं.][सं. अज्ञान]

अंजाम पु. परिणाम; शेवट. [फा. अंजाम]

अंजारणे-गोंजारणे उक्रि १. कुरवाळून सांत्वन करणे; समजूत घालणे; लाडीगोडीने बोलणे. २. माया लावणे; ममता करणे.[गोंजारणेचे द्वि.]

अंजारून गोंजारून क्रिवि. १. पोटाशी धरून; कुरवाळून. २. आर्जवून, समजूत घालून.

अंजिनी पु. वृक्षविशेष; इमारतीचे लाकूड. पहा : **अंजन**

अंजि–जीर न. पु. उंबरासारखे एक फळ व त्याचे झाड. याची पाने रुंद असतात. पांढरी व जांभळी अशा दोन जाती आहेत. [सं. फा.]

अंजिरदोडी स्त्री. भाजीसाठी वापरण्यात येणारा कच्चा अंजीर.

अंजिरी वि. अंजिराच्या रंगाचे (कापड, वस्त्र इ.).
स्त्री. अंजिरी रंगाचे वस्त्र; पैठणी : 'मग दोन्ही नागकुमरी । मदालसा देखिली सामोरी । तव येरीनें सरसाविली अंजिरी । लाजलेपणे ।'– कथा ५.६.१३८.

अंजीर स्त्री. गुरांच्या घशात औषध वगैरे ओतताना हातास इजा होऊ नये म्हणून त्यांच्या तोंडात दिली जाणारी लाकडी नळी.

अंजुमान स्त्री. पारशी लोकांतील धर्माचा निर्णय करणारी सभा. २. सभा; संस्था; समिती. [फा. अंजुमान]

अंजुळ–ळी स्त्री. पहा : **ओंजळ**. 'ऐक्यभावाची अंजुळी ।' – ज्ञा १५.२.

अंजूत पु. गजकर्णासारखा एक त्वचारोग; चट्टा. (व.)

अंटकल पु. (उचले) केस.

अंटसंट वि. ताळतंत्ररहित; बेअंदाज : 'नागपूरच्या लोकांना असंबद्धतेत अंटसंटपणा दिसतो.' – पेंगौ १०३. (माळवी.)

अंटा(ठा)रणे क्रि. अटारणे; पहा : **अवटरणे**

अंट्या, अंठा पु. स्त्री. कारभार; हालचाल. (व.)

अंठी स्त्री. अक्कल. (खा.)

अंठी, आंठी (अण्ठी, आण्ठी) स्त्री. ऐक्य; मिठी; आलिंगन; ४. : 'मग सुखेचि घे आंठी । गाढेपणें ।' – ज्ञा ५.१३२. [का. अंटु]

अंड न. १. अंडकली; वृषण. २. कस्तुरीमृगाची कस्तुरी असलेली नाभी. ३. कवठ; प्राणी– पक्ष्यांचा प्रजोत्पादक गोलक. ४. रुईचे, सरकी काढलेल्या कापसाचे आख. (वा.)[सं.] (वा.) **अंड काढणे, बडवणे** – खच्ची करणे (पशूस). **अंड गाळणे –** १. खचणे; लटपटणे; गळाठणे. २. भीतीने मागे घेणे, राहणे. **अंड ब्रम्हांडास, कपाळी जाणे** –तिरपीट उडणे; पाचावर धारण बसणे; धीर खचणे; अतिशय घाबरणे. **अंड म्हणजे उंबरफळ म्हणणे** – अतिशय मथ्थड किंवा मूर्ख असणे; अडाणी दगड असणे. **अंडाखाली खाजवणे** – हांजी हांजी करणे; खुशामत करणे; लोणी लावणे. **अंडावर मूत गळणे, पडणे** – १. अतिशय अशक्त व असहाय होणे; निर्बल, कमकुवत असणे. (व.) २. (ल.) मेंग्या, भागुबाई, षंढ होणे, असणे. **अंडास लोणी लावणे** – हांजी हांजी करणे; मिनतवारी करणे; काही कार्य साधून घेण्यासाठी फार आर्जव करणे; खुशामत करणे. **(दुसऱ्याच्या) अंडाने विंचू मारणे –** दुसऱ्याच्या नफा–नुकसानीची पर्वा न करता त्याजकडून परभारे आपले काम करून घेणे; पाहुण्याच्या हाताने साप मारविणे. **अंडाचे निवणे करून बसणे, अंडावर अंड घालून बसणे, अंडावर बुक्क्या मारणे** – आळशीपणाने काम न करता बसून राहणे; स्वस्थ बसणे. अगदी आळशी माणसाबद्दल वापरतात. (व.) **अंडास येणे** – वार्धक्यामुळे कमजोर व मलूल, कमताकद होणे; लुळाखुळा होणे.

अंडउबारा पु. (ल.) माया; गर्भश्रीमंती.
वि. (नवीन घातलेल्या अंड्याच्या उबेप्रमाणे) उबट; किंचित गरम.

अंडकटाह पु. १. विश्व; ब्रह्मांड; खगोलांचा दृश्य गोलार्ध. २. ब्रम्हांडाभोवती असलेले अष्टधा प्रकृतीचे आवरण, कवच : 'दुज्या पदें अंडकटाह फोडी ।' – (वामन) नवनीत १११. [सं.]

अंडकुली, अंडकुले, अंडकूल (अण्डकुली – ले –ले) स्त्री. न. १.वृषण, अंड (लहान मुलांचे). २. दोन्ही वृषणे; सबंध आंड.

अंडकोश–ष पु. १. अंडावरचे आवरण आतील वृषणासह; वृषण; अंडाशय. २. ब्रह्मांडकोशाचा संक्षेप [सं.]

अंडगडी पु. १. (सोंगट्या इ. खेळ) हाताखालचा खेळगडी, पित्तू. २. पोटातला गडी, एखादा गडी कमी असता त्याच्याबद्दल आपणच खेळणे; मुका गडी. ३. मदतनीस; सोबती; अडगडी. ४. हस्तक; पहा : **अंगगडी**

अंडगे न. तंबाखू, मिरची, शेंग वगैरेनी भरलेले ओझे. [फा.]

अंडगोल–गोलक पु. वृषण; अंड. [सं.]

अंडज वि. १. अंडापासून जन्मलेले. २. अंड्यातून जन्मणारा, उत्पन्न होणारा (पक्षी, सर्प इ. प्राणी). [सं.]
न. पक्ष्याचे पिल्लू : 'तूं माझी पक्षिणी, मी तुझें अंडज ।' – नाम ६२.

अंडजनन न. अंड्यातून जन्म होण्याची क्रिया. [सं.]

अंडत्रास पु. (शब्दशः अंडकुल्या वर उचलण्याजोगी अवस्था) अतिशय भीती; तिरपीट, त्रेधा; पाचावर धारण : 'करी अंडत्रासें वरिकर दुजा, जो भय हरी ।' – (मृत्तिका भक्षण – वामन).

अंडदोरी स्त्री. खोगीर आवळताना जनावराच्या अंडावरून आवळला जाणारा व पाठीमागे बांधण्यात येणारा पट्टा, मुठीची दोरी.

अंडद्वार न. (वन.) बीजकातील लहान छिद्र. बीज रुजताना या छिद्रातून पाणी शोषले जाते व मोड प्रथम बाहेर येतो. [सं.]

अंडधरणी स्त्री. हांजी हांजी; मिन्नतवारी; खुशामत; शेपूट घोळणी.

अंडपंचा पु. अतिशय अरुंद पंचा.

अंडबंध पु. मंदिराच्या शिखरावरील अंडाकार कळस, घुमटी. [सं.]

अंडबुली स्त्री. लहान मुलांच्या करदोड्याच्या किंवा घागऱ्यांच्या मधोमध घालण्यासाठी (बुलीसारखा) केलेला सोन्याचा किंवा चांदीचा एक दागिना.

अंडमळणी स्त्री. चोटमळणी; हांजी हांजी; हलकी कामे करून किंवा फाजील स्तुती करून मर्जी संपादणे; खुशामत.(कुण.)

अंडयुग्म न. वृषण. [सं.]

अंडविकार, विकृति(ती) पु. स्त्री. अंडाला होणारा रोग. [सं.]

अंडवृद्धि–द्धी स्त्री. (वै.) अंतर्गळ; वाताच्या विकाराने अंड वाढणे; वृषणात होणारा द्रव संचय. [सं.]

अंडस्थिति–ती स्त्री. प्राणी अंड्यात असण्याची अवस्था. [सं.]

अंडाकार–कृति-ती अंड्याच्या आकाराचा; लंबगोल. [सं.]

अंडाणू पु. (जीव.) फलित न झालेले स्त्रीयुग्मक. [सं.]

अंडावर्त वि. वृषण ज्या जागी पोटास लागते त्याजागी किंवा वृषणावर भोवरा असणारा (घोडा). – अश्वप ९४.

अंडाशय पु. १. ज्या ठिकाणी मादीच्या पोटात अंडी उत्पन्न होतात ते

स्थान. गर्भाशय. २. (वन.) फुलातील स्त्री–केसराच्या तळाशी असलेला व बीजकांना समाविष्ट करणारा फुगीर भाग. [सं.]

अंडाळवंडाळ स्त्री. अव्यवस्था; गैरसोय.(व.) [बंडाळीचे द्वि.]

अंडी स्त्री. एरंडाचे बी; एरंडी.

अंडीपिल्ली न. १. अंडी आणि पिल्ली. २. (पक्षी आपली अंडी–पिल्ली खोल दडवून ठेवतात यावरून) अतिशय गुप्त व गहन गोष्टी; एकूण एक खुब्या; साद्यंत हकीगत. ३. (ल.) काळेबेरे कृत्य; दुष्कृत्य. (वा.) **अंडीपिल्ली बाहेर काढणे** – दुष्कृत्य, भानगडी इ. जाहीर करणे; चव्हाट्यावर आणणे : 'त्यांची अंडीपिल्ली बाहेर काढल्याशिवाय मी राहायचा नाही.' –दुर्दम्य २६.

अंडील–डेल वि. १.अंड शाबूत असलेला, खच्ची न केलेला, न बडवलेला (बैल इ.); सांड. २.(ल.) रगदार; तगडा. ३.(ल.) बगल्या; अत्यंत प्रीतीतील माणूस. ४. तारुण्याने मुसमुसलेला जवान. ५. बाहेरख्याली; कामासक्त. ६.अट्टल; पक्का. [सं. अंडीर]

अंडे न. कवट; पक्षी किंवा इतर कित्येक प्रकारच्या प्राण्यांच्या स्त्रीजातीपासून उत्पन्न होणारा प्रजोत्पादक गोलक. यात असलेल्या गर्भाची वाढ होऊन पिल्ले तयार होतात. इतर अर्थी पहा : **अंड** (वा.) **अंडी उबवणे** – रिकामटेकडे बसणे; एकाच जागी बसून राहणे. **अंडे गाळणे** – १. पक्ष्यांने अंडे गाळणे; विणे. २. (ल.) भीतीमुळे माघार घेणे; लेंड्या गाळणे; भेदरणे. **अंड्यास येणे** – १. अंडे टाकण्याच्या स्थितीस येणे. २. (ल.) जिकीरीस येणे; दमून जाणे; मेटाकुटीस येणे. शिवाय **अंडे घालणे, पडणे, करणे, होणे** असे वाक्प्रचार आहेत.

अंडे न. खो खोच्या किंवा इतर कोणत्याही खेळात झालेले नियमोल्लंघन. याबद्दल प्रतिपक्षाचा एक बाद झालेला गडी पुन्हा जिवंत म्हणजे खेळावयास पात्र होतो.– व्याज्ञा १.२०४. ३. खो खो मधील एक संज्ञा. या खेळातील कोणत्याही चुकीबद्दल (उदा. खो देण्यापूर्वी गडी उठल्यास) म्हणतात. (क्रि. गाळणे).

अंडेर स्त्री. अंडरी; मुलगी. (खा.)

अंडोत्सर्ग पु. (वै.) डिंबग्रंथीपासून (ओव्हरी) स्त्रीबीज बाहेर पडणे. [सं.]

अंडोर पु. मुलगा : 'तेथचि आंडोरां करवि सात खडे वोलांडवणे ।' – ऋ १०८. [सं. अंड]

अंड्या वि. १. अंड सुजलेला; अंड मोठे असलेला. २. (ल.)अंतर्गळ झालेला.

अंड्या पु. कोनफळाची एक जात.

अंत पु. १. शेवट; निकाल; परिणाम. २. मृत्यु; मरणः'आता असे अंत समीप आला ।' – सारुह १.१८. ३. (वैद्यकीनिदान) रोगाची पाचवी अवस्था; प्रकार; निकाल (रोगातून उठणे किंवा मरणे). ४. (ग.) श्रेणीची शेवटची संख्या, पद. ५. (ल.) शेवट; ठाव; खोली; तळ. ६. अवसान; अंतिमस्वरूप; कठीण परीक्षा; कसोटी : 'इतका वेळ माझा का अंत बघायचे झाले?' – बाय २.४. ७. कर्तृत्वाची पराकाष्ठा; सीमा; दम; तथ्य. ८. समाप्ती; पूर्णपणा. ९. कड; तीर; टोक. (वा.) **अंत पाहणे** – कसाला लावणे; छळणे, गांजणे; निघेल तितके काम काढणे : 'धाव रे रामराया किती अंत पाहसी ।' – राम. **अंत पुरणे** – काल समीप येणे; मरण ओढवणे : 'माझा तो पुरलासे अंत ।' – हरि १.२२०. **अंत लागणे** – सर्व समजणे; अखेर सापडणे, शेवट दिसणे; ठाव लागणे. **अंताला लागणे** – व्यवस्थित पार पडणे; शेवटास जाणे.

अंत, अंतः शअ. आत; मध्ये; अंतर्गत; आंतर : 'उंबर जे अंत स्थापिला मारूती.' – राम २.१०. समासात किंवा स्वतंत्रपणे उपयोग होतो. [सं.]

अंतक पु. काळ; यम : 'जेणें नादे अंतकु । गजबजला ठाके ।' – ज्ञा १.१५०. २. (ल.) प्राण घेणारा; फाशी देणारा; संहारक पदार्थ; भयंकर शत्रू; जन्मजात वैरी.
वि. संहार करणारा; प्राणनाशक (रोग, जखम, वैरी). [सं.]

अंतकाल–ळ पु. मरणकाल; शेवटची घटका. २. (ल.) उपसंहाराची वेळ; समाप्तीची वेळ; अखेरीची वेळ. [सं.]

अंततः क्रिवि. सरतेशेवटी; अखेरीस; निर्णायक रीत्या. [सं.]

अंतपार पु. १. अखेरची व पलीकडची जागा; शेवट; सीमा; इयत्ता (नेहमी नकारार्थी प्रयोग) : 'गोकुळीच्या सुखा । अंतपार नाही लेखा ।' – तुगा १९४.२. २. ठावठिकाणा; पत्ता.

अंतमाळ स्त्री. आतडी. (गो.) [सं. अंत्र+माला]

अंतर न. १.विवक्षित गोष्टींमधील स्थलावकाश, कालावकाश; अवधी (सामा.) काळ; वेळ : 'मग तीही निगे अंतरें । गगना मिळे ।' – ज्ञा ६.३००. २. खंड. ३. फरक; भेद; असमानता : 'तेवीं आम्हां तयां परस्परें । बाहेरी नामाचींचि अंतरे । वांचूनि आंसुवट वस्तुविचारें । मी तेचि ते ।' – ज्ञा ९.४११. ४. विपरीतपणा; असंमती; विपरीत मत. ५. दुमत; भेदभाव; भांडण; वाकडेपणा : 'परि न वदावें बंधुप्रेमी जेणें पडेल अंतर तें ।।' – मोसभा ५.६१. ६. कसूर; कमतरता (काम, चाकरी, धंदा यात). ७. चूक; अशुद्ध; तफावत (क्रि. पडणे). ८. (समासात पदाच्या अंती) दुसरा; अन्य. : 'गुढी उभविली अनंगी । शास्त्रांतरी ।' – ज्ञा ६.५२. ९. (ग.) दोन स्थलांमधील भिन्नतेशी निगडित राशी. या मूळ कल्पनेची व्याप्ती वाढवून दोन क्षणांमधील फरकात्मक कालांतर या कल्पनेस अर्थ देता येतो किंवा ठराविक गुणधर्म अथवा संकल्पनेच्या आधारे दोन गोष्टींमधील फरक दर्शविण्यासाठीही हा शब्द वापरला जातो. विवक्षित न्यूनीकरण, वजा करणे. उदा. विसात पाचांचे अंतर करून पंधरा. १०. अंतरिक्ष; आकाश; अंतराळ : 'कीं अंतरींहून खाली पडली । गेली चूर होऊनिया ।' – मोल ११. आतली बाजू, स्थल, भाग : 'वायुतत्त्वाचें अंतर' –ज्ञा १३.११५. १२. वियोग; ताटातूट.[सं. अंतर] (वा.) **अंतर करणे** – (ग.) वजा करणे. **अंतर देणे** – सोडणे; त्यागणे; टाकून जाणे : 'तुका म्हणे आतां नको देऊं अंतर । न कळे पुढें काय बोलूं विचार ।।' – तुगा १८३७, ख – १२३३. **अंतर पडणे** – १. न्यूनता, कमतरता येणे (मित्रप्रेमात, भक्तिभावात इ.) २. दुरावा निर्माण होणे. ३. चुकणे; योग्य प्रकारे न होणे. पहा : **अंतर. ५. अंतर**

शीतल होणे – तळीराम गार होणे; आतून लाच खाणे. : 'नबाब मार्गे अंतर शीतल जाल्यावाचून माघारी कूच केले नसेल – मशियांका. ६४६. **अंतर होणे** – फरक पडणे

अंतर न. १. मन; हृदय; मनातील गोष्ट; अभिप्राय : 'तुका म्हणे देवा माझे अंतर वसवा ।' – तुगा ११६८.२. (ल.) रहस्य; मर्म : 'भक्तीचे अंतर अतिगूढ । न कळे उघड श्रुतिशास्त्र ।' – एभा १४.२४१. शअ. आतील; मधील; मध्यंतरीचा.

अंतरक पु. (उत्ख.) अश्मयुगामध्ये मानव ज्या शिलाखंडापासून छिलके काढून हत्यारे बनवीत असे तो शिलाखंड अथवा त्याचा अवशिष्ट भाग. [सं.]

अंतरकळा स्त्री. अंतःकरण; मनः'प्रीतीपात्र अंतर्कळा । घेऊन गेली ।' – दास ३.२.४२.

अंतरखूण, अंतरीची खूण स्त्री. गुप्त खूण; चिन्ह; बिंग, इंगित : 'म्हणें काहीं सांगे अंतरखूण । तो ताटिकांतक मखपाळण । जेणे करूनि संतोषे ।'

अंतरगडू वि. १. विशेष परिचयाचा (कुटुंबातल्या गुह्य गोष्टी, धंद्यातल्या खुब्या, एखाद्या गोष्टीची खाजगी हकीगत इ. इत्यंभूत माहिती असलेला); अंतर्भेद्या. २. लुडबुड्या; लांडा कारभार करणारा; मध्यस्थ. ३. त्रासदायक; निरुपयोगी (अंग, अवयव, भाग). ४. (ल.) खटपटी; खटपट्या लटपट्या; निष्णात.
पु. १. गुप्त हेतू; गुह्य गोष्ट; मनात ठरवलेला बेत (क्रि. राखणे, ठेवणे, बाळगणे.) २. अडथळा; आडकाठी; प्रतिबंध. [सं. अंतर्गडु]

अंतरगळ पहा : **अंतर्गळ**

अंतरगृह न. १. माजघर; स्वयंपाकघर. २. अंतःपुर, जनानखाना : 'वस्त्रें भूषणें अंगावरूती । तीं सकळ ब्राह्मणासि वांटी भूपती । मग जावोनि अंतरगृहप्रती । पुत्रमुख प्रीती पहातसे । – संवि १७.१६९.

अंतरणे उक्रि. १. गाळणे; सोडणे; वगळणे; टाकणे; दुर्लक्ष करणे. २. पुढे जाणे; वर जाणे; मागे टाकणे; काही अंतरावर सोडणे; समय अतिक्रांत करणे : 'आतां धर्मातें पाचारी । विलंबें दुरीं अंतरती ।' – मुसभा १६.११. ३. चुकणे; आंचवणे; मुकणे : 'भावनेच्यामुळें अंतरला देव । शिरला संदेह भय पोटीं ।' – तुगा ४८. ४. नाहीसे होणे; हातचे जाणे; वियोग पावणे; दुरावणे (मृत्यू, देशांतर इ. मुळे) : 'आणि परलोक ही अंतरेल । ऐहिकेसी ।।' – ज्ञा २.२७. ५. मरणे : 'पूर्व दिनीं गोत्रज अंतरे । तैं स्वगोत्रीं सूतक भरे ।' – एभा २१.१२५.

अंतरदृष्टि–ष्टी स्त्री. आत वळलेली नजर; मनःश्चक्षू; ज्ञानचक्षू. [सं.]

अंतरपकड स्त्री. तालमीतील व्यायामाचे एक साधन; एक प्रकारचा टांगता मल्लखांब.

अंतरपगडी–पकडी स्त्री. (व्यायाम) १. टांगलेला मलखांब. २. छताला दोरीने लटकलेल्या दीड फूट लांबीच्या मलखांबावरील आढ्या, उड्या.

अंतरपट–पाट पु. पहा : **अंतःपट** : 'मंगळ हे नोहे कन्यापुत्रादिक । राहिला लौकिक अंतरपाट ।।' – तुगा ३६५३.

अंतरपट्टी स्त्री. (शिवणकाम) कपड्याच्या सुट्या बाजूला (पदराला) बळकटी यावी म्हणून कपड्याच्या आतील बाजूने लावलेली कापडाची पट्टी.

अंतरप्रग्राही पु. (विअ.) विजेच्या साधनसामुग्रीचे विद्युल्लतेपासून किंवा उच्च दाबापासून संरक्षण करणारे उपकरण. [सं.]

अंतरमार्ग पु. १. आतील रस्ता. २. (संगीत) प्रत्येक रागाच्या विशिष्ट नियमांनुसार वादीसंवादीच्या धोरणाने वैचित्र्य उत्पन्न करणारा स्वरसमुदाय राग विस्ताराच्या मध्ये मध्ये योजणे; रागाचे वैशिष्टय राखण्यासाठी व रंजकतेसाठी केलेली स्वर रचना. [सं.]

अंतरमाळ–ळा स्त्री. आतडे. (भीती, तहान, काळजी यापासून होणारे दुःख सांगण्यासाठी योजतात.) (क्रि. सोकणे, शोषणे, वाळणे, सुकणे) : 'चतुर्थ नरसिंह विशाळ । .. निवटुनि असुरासि समूळ । काढी अंतरमाळ ।' – पाळणे २२. (वा.) **अंतरमाळ गळ्यात घालणे** – १. ठार करणे; नाश करणे २. त्रास देणे. **अंतरमाळ गळ्यात येणे** – त्रास होणे; नाश होणे. **अंतरमाळा उडणे** – छातीत धडकी भरणे; अतिशय घाबरणे : 'तुला थट्टा वाटतेय ... पण.. अंतरमाळा उडाल्या आमच्या.' – त्रिशंकू १६३. **अंतरमाळा शोषणे–वाळणे–सुकणे** – भयंकर धक्का बसणे; भीती वाटणे.

अंतरमिठी स्त्री. अतिशय प्रेम : 'राम जावई विशेष । अंतरमिठी जनकाची ।' – वेसीस्व ७.१०.

अंतरमृदा स्त्री. भूपृष्ठाखालची माती. [सं.]

अंतरवन न. नागवेलीचे अंकुर; जुन्या नागवेलीचे कडे करून ते जमिनीत पुरले असता त्यापासून जे नवीन अंकुर किंवा धुमारे फुटतात ते, ती गुंडाळी व नवीन फुटलेली पाने (नवती).

अंतरवही–ई स्त्री. आतील कुंपण, बांध, वई; अनुक्रमाने वेगवेगळ्या मालकांचे ओळीने असलेले जमिनीचे तुकडे स्वतंत्रपणे दाखविण्यासाठी ओढण्याच्या रेघा. (वह्या).

अंतरवास पु. अंतर्वस्त्र; अंतर्वेष्टन. [सं. अंतर्वास]

अंतरविचार पु. अंतर्विचार; मनातला, हातचा ठेवलेला किंवा कपट : 'त्याचाही आम्हासी काही अंतरविचार नाही.' – ऐलेसं ५५६.

अंतरविटाळ पु. साक्षात् स्पर्श न होता गवत, काठी इ. मध्यस्थ वस्तूने झालेला विटाळ.

अंतरवेधी पु. अंतरर्ज्ञानी पुरुष; मनकवडा : 'अंतरवेधी अंतर जाणें । बाहेरमुद्रा कांहींच नेणें ।' – दास १८.८.१५.

अंतरवेल पु. स्त्री. आकाशवेल; अमरवेल; सोनवेल.

अंतरवेष्टन न. लंगोटी. [सं.]

अंतरसाल स्त्री. झाडाच्या वरील सालीच्या आतली पातळ साल, त्वचा; जनावराच्या कातड्याच्या आतली पातळ चामडी.

अंतरसाळ स्त्री. भाताचा एक प्रकार.

अंतरसाक्ष–क्षी वि. १. अंतर्ज्ञानी (ईश्वर, योगी). २. अंतर्याम जाणणारा. [सं. अंतःसाक्षी]

अंतरसुख न. आत्मसुख; आत्मतृप्ती; अंतर्यामीचा आनंद : 'जयास साधलें अंतरसुख । मग तो न मानी प्रपंच दुःख ।'

अंतरसुती वि. १. ज्याची अर्धी वीण सुती आहे असे कापड, सणंग. २.(ल.) आतून काम करणारा; गुप्तपणे खटपट करणारा. ३. प्रच्छन्न

भावाचा; गूढ अर्थाचा. [सं.]

अंतरसूत न. फेर फरक; विसंगती : 'त्यास मनास आणिता गाव वसाहत जाला. यास ५०-५५ वर्षे जाली आणि मुरडीचे आगरास नारायण जोसी यास दिल्हैयास वर्षे ३८ जाहली तेव्हा अंतरसूत.' - पेंडसेकुवृ ३५.

अंतरस्थ वि. १. अंतस्थ; आतील. २. अंगची; मूळची. ४. स्वाभाविक; नैसर्गिक. [सं.]

अंतरहेत-तु-तू पु. गुप्त हेतू : 'अंतरहेत चुकत गेला । समुदायाचा ।' - दास १९.९.७.

अंतरज्ञ वि. १. अंतर्ज्ञानी; जगातील सर्व गोष्टी मनाने जाणणारा. २. अंतरसाक्षी. [सं.]

अंतरंग न. १. मन; अंत:करण : 'भक्ति निकट अंत(आत) रंगे । तो सत्वगुण ।' - दास २.७.३४. २. आतील भाग; अभ्यंतर; अंतर्भाग; गुह्य. बहिरंगाच्या उलट : 'ऐसा हा अंतरंगु । सच्छब्दाचा, विनियोगु ।' - ज्ञा १७.३८५. ३. ग्रंथाचा सारांश, मथितार्थ.
वि. जवळचा; अत्यंत प्रिय; जिवलग. [सं.]

अंतरंगपरीक्षण न. १. समग्र ग्रंथ अवलोकन करून त्यातील मर्म, रहस्य, मथितार्थ किंवा प्रमेय काढणे - टिसू ७७. २. ग्रंथाचे प्रस्तावनावजा सिंहावलोकन; ग्रंथसार. [सं.]

अंतरंग-लक्ष्मी स्त्री. जैन तत्त्वज्ञानात शुद्ध ज्ञान व शुद्ध भावना यास अंतरंग - लक्ष्मी व ऐहिक सामग्रीस बहिरंग लक्ष्मी म्हणतात-के. १३.१२.३५.

अंतरंगीचा वि. १. अंतरीचा; जवळचा शरीरसंबंधी; जिवलग; निकटवर्ती; कुटुंबातला (चाकर, नोकर, आप्त, मित्र इ.) : 'मी जरी सलगीचा चांगु । तरी काय अइसीहूनि अंतरंगु ।।' - ज्ञा ११.३२. २.आत्मीय; स्वतःचा; स्वकीय; वैयक्तिक; सार्वजनिक नव्हे असा.

अंतरा पु. १. मधील अंतर, काळ. २. एक दिवसाआड येणारा ताप. ३. (संगीत) चीजेचा दुसरा भाग - ह्यात तार सप्तकातील स्वर असावेच लागतात. (सामा.) गाणे; गाण्यातील धृपदाखेरीज इतर कडवी; पहा : **अंत्रा.** ४. आतील बाजू; स्थल; भाग. ५. मर्म. ६. अंतर; फासला : 'प्रसंग कोणते वेळेस कसा पडेल हे न कळे याजमुळे, अलिजाबहाद्दर याजकडील जमेत आहे, यांसि अंतरा पाडावा हे ध्यानी आणून कूच केले.' - ऐलेसं ६३६४.

अंतरा पु. तरवारीच्या मुठीवरील बोटांचा आसरा.

अंतरा पु. जंबिया मधील एक डाव; आपल्या हातातील जंबियाने जोडीदारासच त्याच्या उजव्या बाजूला शेवटच्या बरगडीजवळ मारणे. [सं. आंत्र]

अंतरागमन १. मधून जाणे. (मूळ अर्थ - यज्ञात ऋत्विज अनुष्ठानास बसले असता त्यांच्यामधून अथवा कर्मकर्ता, ऋत्विज व देवता यांच्यामधून इतरांनी जाणे, वादी-प्रतिवादी, गुरुशिष्य, नवराबायको इ. च्या मधून इतरांनी जाणे.). २. मध्यस्थी; मध्यस्थपणा. [सं.]

अंतरा ट्रॅपी पु. (भूशा.) दक्षिण भारतातील लाव्हा खडकांच्या दोन थरांमध्ये आढळणारा गाळांचा थर.

अंतरात्मा पु. १. जीवात्मा; मन. २. अंतर्विकार; भावना; हृदय; अंतःकरण. [सं.]

अंतराय-व पु. १. अडथळा; विघ्न; अडचण; हरकत : 'जैसा सिद्धांसि सिद्धलाभ होतां । उठी अवचिता अंतराय ।' - एरुस्व २.४१. २. वियोग; ताटातूट. ३. उणीव; कमतरता. ४. (प्राणि.) पडदा.

अंतरायाम, अंतरायामवात पु. (आयु.) एक प्रकारचा वातप्रकोप. शरीराच्या पुढील भागाचे स्नायू आखडून शरीर धनुष्याप्रमाणे वाकवणारा धनुर्वाताचा एक प्रकार (बहिरायामवाताच्या उलट). [सं.]

अंतराल-ळ पु. न. १. पृथ्वी आणि आकाश यांच्यामधील जागा; अंतरिक्ष; वातावरण; आकाश : 'हे असो स्वर्ग पाताळ । कीं भूमी दिशा अंतराळ ।' - ज्ञा ११.२७१. २. मधली जागा; अवकाश; अभ्यंतर. [सं. अंतराल]

अंतराव पु. मुख्याधिकारी : 'कीं तो लावण्यदुर्गीचा अंतराओ ।' - शिव २६२.

अंतरास्थापन न. मध्ये येणे.

अंतरास्पर्श पु. (अप.) अंतरस्पर्श; पहा : **अंतरविटाळ**

अंतराळ न. महानुभाव देवताचक्रातील अंतराळ या स्थानातील देवता : 'अष्टौ देवयोनी आणि अंतराळा किती जवळीक?' - लीचउ ३८४.

अंतराळयान न. ग्रह, तारे इ. कडे किंवा अवकाशात शास्त्रीय अभ्यासासाठी पृथ्वीवरून पाठवलेले विमानासारखे वाहनः'आकाशात उंचावर लढाऊ अंतराळयानं झेपावत होती.' - स्वयु १३४.

अंतराळ वाहन विद्या, अंतराळविद्या स्त्री. अवकाशात उड्डाणाचे तंत्र व शास्त्र. [सं.]

अंतराळवीर पु. अवकाशयानातून अवकाशात भ्रमण करणारी व्यक्ती; अंतराळात प्रवास करणारा; वैमानिक.

अंतराळी वि. १. अधांतरी. २. अस्वस्थ : 'काही कळेना झालं. जीव अंतराळी झाला.' - ऊन १०९.

अंतरिक विदरण न. (भूशा.) जमिनीचे किंवा खडकांचे विवक्षित अंतराने खोलवर दुभंगणे. [सं.]

अंतरित वि. १. अंतरलेले; ओलांडलेले; गाळलेले; वगळलेले; अपुरे टाकलेले. २. विभागलेले; वेगळे केलेले; अंतरावर सोडलेले. ३. झाकलेला, आच्छादलेला : 'परंतु डोंगरी किल्ले म्हणून जितके आहेत तितक्या सगळ्यांच्या मुळारंभाचा इतिहास ढगांनी अंतरित अशा आकाशाप्रमाणे अंधुक आहे.' - केस्व ३१९. [सं.]

अंतरित धारा स्त्री. (विअ.) अनियमितपणे वाहणारा मधून मधून खंडित होणारा वीज प्रवाह. [सं.]

अंतरित रोध पु. (विअ.) १. अंतस्थ प्रतिबंध (विद्युतप्रतिबंध). २. अंतर्गत अडथळा. [सं.]

अंतरिन्द्रिय न. १. शरीराच्या आतील अवयव २.(तत्त्व.) मन.[सं.]

अंतरिम वि. मधल्या कालावधीपुरता; कामचलाऊ; तात्पुरता; हंगामी. [सं.]

अंतरिम अधिलाभांश पु. (अर्थ.) तात्पुरता किंवा मधल्या

कालावधीसाठी दिलेला बोनस. [सं.]

अंतरिम अर्थसंकल्प पु. (अर्थ.) हंगामी अर्थसंकल्प; तात्पुरते, थोड्या कालावधीसाठी केलेले अंदाजपत्रक.

अंतरिम सरकार न. (राज्य.) १. तात्पुरते शासन; अल्पकालिक सरकार. २. सत्तांतराच्या कालात असलेले केंन्द्रीय सरकार.

अंतरिक्ष ,अंतरीक्ष न. आकाश; वातावरण : 'अंतरिक्षी तारांगणे । धरी कवण ।।' – ज्ञा १३.५४. [सं.]

अंतरीक वि. १. पहा : **अंतरित**

अंतरीकृत वि. दूर ठेवलेले; अंतरावर ठेवलेले.

अंतरीचा निरोप पु. आतला (गुप्त) संदेश, आज्ञा.

अंतरीची मात स्त्री. गुह्य गोष्ट; गुप्त गोष्ट : 'सांगे अंतरींची मात । तो एक मूर्ख ।।' – दास २.१.९.

अंतरीय वस्त्र न. १. आतील वस्त्र; आतला कपडा (याच्या उलट उत्तरीय–पांघरावयाचे वस्त्र). २. नेसावयाचे धोतर (पूर्वी अंतरीय व उत्तरीय अशी दोनच वस्त्रे असत.). [सं.]

अंतरुपाधि–धी स्त्री. १. गुप्त रोग. २. घरातील तंटा, गुह्य, गुप्त पीडा, गृहछिद्र. ३. गुप्त शत्रू, आपसातील शत्रू.

अंतर्कळा स्त्री. १. चाणाक्षपणा; हुशारी; चातुर्य; कल्पकपणा.

अंतर्गट पु. (समाज.) एखादी व्यक्ती ज्या आतल्या गटाची सदस्य असते असा गट.

अंतर्गडू वि. अंतर्भेद्या; निष्णात. [सं.]

अंतर्गत वि. १.आतील; अंतःस्थित; मधील. २. समाविष्ट. पोटात आलेले. ३. मनातला; गुप्त.
न. मनातला हेतू; गुप्त मसलत. [सं.]

अंतर्गत कोन पु. (ग.) समाविष्ट केलेला कोन.

अंतर्गत लेखापरीक्षक पु. (व्यापार.) एखाद्या कंपनीच्या संस्थेच्या आर्थिक व्यवहारांची व जमाखर्चाची तेथेच तपासणी करण्यासाठी कंपनीने, संस्थेने नेमलेला अधिकारी. [सं.]

अंतर्गर्भ पु. १. आतला भाग; गाभा; गर; मगज; दळ; सार. २. (ल.) गर्भितार्थ; आतील हेतू; गूढार्थ. [सं.]

अंतर्गल पु. (वै.) कोणतेही इंद्रिय आपल्या वास्तविक ठिकाणापासून ढळणे; दुसरीकडे येणे, घुसणे. पहा : **अंतर्गळ** [सं.]

अंतर्गळ पु. आतड्याचा काही भाग वातप्रकोपाने अंडाशयात किंवा काहीच्या मते जांघेत उतरून अंड मोठे होणे; याने अंडसंधीमध्ये गाठीप्रमाणे सूज उत्पन्न होते. [सं. अंतर्गल]

अंतर्गाभा (भूशा.) पृथ्वीच्या पोटात अगदी मध्याशी असणारा भाग. [सं.]

अंतर्गामी वि. आत जाणारा. [सं.]

अंतर्गेही वाहनळी स्त्री. (विअ.) विजेच्या तारा नेण्याकरता भिंतीत बसवलेली नळी.

अंतर्गोल वि. ज्याचा आतील भाग गोल आहे असा. (बर्हिगोलाच्या विरुद्ध). [सं.]

अंतर्गोल भिंग न. आतील भाग गोल असलेली काच.

अंतर्ग्रह पु. पृथ्वी व सूर्य यांमधील बुध व शुक्र ग्रह. [सं.]

अंतर्ग्रहण न. (वै.) खाल्लेले अन्न पोटात पचनसंस्थेपर्यंत जाणे.[सं.]

अंतर्ग्रहण क्षेत्र न. (भूशा.) पाणी आत घेण्याचे (तलावाचे वगैरे) क्षेत्र. [सं.]

अंतर्चक्षु–क्षू वि. अंतर्ज्ञानी; दुसऱ्याचे अंतःकरण जाणणारा; दिव्यदृष्टी असलेला; मंत्रद्रष्टा.
पु. दुसऱ्याचे अंतःकरण जाणण्याची दृष्टी; ज्ञानदृष्टी; अंतर्दृष्टी.[सं.]

अंतर्जकात स्त्री. देशात तयार होऊन देशातच खपणाऱ्या मालावरील कर.

अंतर्जठर न. पोट; उदर. [सं.]

अंतर्जनन न. (समाज.) एखादा वंश, जमात, जात, राजघराणे यांमध्ये शुद्धतेच्या अत्याग्रहामुळे आपापसातच लग्ने करून होणारे प्रजोत्पादन. [सं.]

अंतर्जन्य वि. (वन.) विशिष्ट ठिकाणीच आढळणारी; स्थानमर्यादित. [सं.]

अंतर्जात वि. (शाप.) १. अन्तर्वर्धिष्णू, आतल्या आत वाढणारे (या वाढीत वस्तूतील पेशी गुणाकाराने वाढतात). २. आतील कोशिकाथरातून उद्भवलेले. ३. बाहेरून न आलेला; त्याच ठिकाणी निर्माण झालेला. [सं.]

अंतर्जीवोपजीवी वि. (जीव.) एखादी वनस्पती किंवा प्राणी याच्या शरीरात राहून त्यावरच उपजीविका करणारी (वनस्पती अथवा प्राणी). उदा. तांबेरा, काणी; जंतासारखे किंवा नारूसारखे प्राणी. [सं.]

अंतर्ज्योति–ती स्त्री. (वेदान्त) अंतरात्मा; आत्मा : 'की अंतर्ज्योतीचें लिंग । निर्वाळिलें ।' – ज्ञा ६.२५४.
वि. आत्मज्ञान झालेला. [सं.]

अंतर्झूल–ली स्त्री. हत्तीच्या अंगावरील चित्रविचित्र झूल, पाखरा.

अंतर्त्याग पु. खरोखरचा, मनापासूनचा, अंतःकरणपूर्वक केलेला त्याग. [सं.]

अंतर्दर्शन न. आत्मनिरीक्षण, आपले गुणावगुण वा विचार मनात विचार करून तपासणे.

अंतर्दर्शी वि. १. आत्मचिंतनात मग्न असणारा; आत्मज्ञानी; आत्मचिंतन करणारा.दुसऱ्याचे मन जाणणारा. [सं.]

अंतर्दशा स्त्री. (ज्यो.) १.जन्मकुंडली करताना असलेला उपग्रहाचा पगडा; ग्रहाचा फल देण्याचा काल; याच्या उलट महादशा, म्हणजे मुख्य ग्रहांची बाधा; स्वामित्व. २. स्वतःची अंतस्थ खरी स्थिती; वस्तुस्थिती. [सं.]

अंतर्दाह पु. १.बाहेरून हातास अंग गरम लागत नसून शरीरात (ताप, पित्त इ.मुळे) होणारी जळजळ, आग. २.(ल.) आतील दाह, दुःख, संताप (काम, क्रोध इ. मुळे होणारा). [सं.]

अंतर्दुर्ग पु. (स्था.) बालेकिल्ला; बाहेरील कोटामध्ये पुन्हा एक कोट बांधून केलेली बळकट जागा. [सं.]

अंतर्दृष्टि–ष्टी स्त्री. १. दृष्टी अंतर्मुख करून चित्त, मन पाहणे; अंतरावलोकन; अंतःचक्षू; ज्ञानचक्षू; आत्मप्रवणता. २. अंतर्ज्ञान; अंतर्ज्ञानाने जाणणे; प्रज्ञा. ३. मर्मदृष्टी; खुबी.
वि. १. मनाची वृत्ती आत्म्याकडे वळवून पाहणारा; अंतर्मुखी. २. अंतर्ज्ञानी; दूरदर्शी; सिद्ध (पुरुष). [सं.]

अंतर्देशीय वि. १.देशाच्या अंतर्गत भागाशी संबंधित असलेला. २. देशातल्या देशात वापरले जाणारे (टपालाचे पाकीट). [सं.]

अंतर्देशीय जलपथ पु. (व्यापार.) वाहतुकीसाठी वापरले जाणारे देशातील नद्या, कालवे इ. जलमार्ग. [सं.]

अंतर्देशीय दळणवळण न. देशातील अंतर्गत दळणवळण, वाहतूक इत्यादी.

अंतर्देशीय पत्र न. देशातल्या देशात पाठवले जाणारे, घडी घालून बंद करता येणारे पत्र.

अंतर्देशीय महसूल पु. एखाद्या देशाचे कर, उत्पादनशुल्क इ. मार्गांनी मिळणारे उत्पन्न.

अंतर्देशीय विपणन न. (व्यापार) देशात उत्पादित झालेल्या मालाचा देशातच होणारा व्यापार, अशा मालाला देशात उपलब्ध असलेली बाजारपेठ.

अंतर्द्रव्य न. (वै.) (सूक्ष्म पिंडातील) मुख्य जीवनदायी पदार्थ.[सं.]

अंतर्द्वंद्व न. मनात चाललेला विचारांचा झगडा; अंतरंगात चाललेला दोन प्रवृत्तींमधील संघर्ष. [सं.]

अंतर्द्वार न. १. आतले दार. २. जनानखान्याचे राणीवशाचे दार. ३. (ल.) गुप्तपणे मध्यस्थी करणारा, वशिला लावणारा माणूस; मध्यस्थ. [सं.]

अंतर्धान न. १. एकदम नाहीसे होणे; दिसेनासे होणे; गुप्तता; अदृश्यावस्था : 'आज्ञा मागोनि समर्थाप्रती । अंतर्धान पावे मारूती ।' – संवि ३.५८. (क्रि. पावणे). २. आच्छादन; एखादी वस्तू किंवा शरीर झाकावयाचे साधन. (पडदा, माया, डोळ्यावरील पटल.)

अंतर्धायक वि. अंतर्धान करणारे; गुप्त, आड ठेवणारे.

अंतर्धारी वि. (वन.) (पानाच्या) किनारीजवळ पण आतील बाजूस असलेली (शीर). [सं.]

अंतर्ध्यान न. ध्यानरूप समाधी; ध्यानस्थ असणे; भक्ताची परमेश्वराच्या ठिकाणी लागणारी तंद्री. [सं.]

अंतर्निधान न. अंतरंग, आतील ठेव : 'त्याचवेळी मूर्तीचे अंतर्निधान आत्मसात करू पाहणारी...' – अंधारयात्रा १९. [सं.]

अंतर्निरीक्षण न. (मानस.) स्वतःच्या मनोव्यापारांचे अंतर्मुख होऊन तटस्थपणे केलेले निरीक्षण. [सं.]

अंतर्निरोध पु. (वै.) शरीराच्या चालू क्रियेस प्रतिबंध करणे; (समाज.) इंद्रियांच्या मुक्त, अनिर्बंध व्यापारांना प्रतिबंध करणे. [सं.]

अंतर्निष्ठ वि. १. ध्यानस्थ; समाधिस्थ. २. निवृत्तिमार्गावर निष्ठा असलेला; पहा : **अंतर्मुख** [सं.]

अंतर्निष्ठा स्त्री. अंतर्ध्यानाने झालेली मनाची एकाग्रता; समाधी; ध्यान. [सं.]

अंतर्पाट पु. लग्नात नवरा व नवरी यांच्यामध्ये किंवा मुंजीत गुरू(वडील) व मुंज होणारा मुलगा यांच्यामध्ये जे वस्त्र पडद्याप्रमाणे ठराविक मुहूर्तघटकेपर्यंत धरतात ते. [सं. अंतःपाट]

अंतर्बहिर्वक्र वि. (भौ.) एका बाजूने आतल्या बाजूला वळलेले व दुसऱ्या बाजूने बाहेरच्या बाजूला वळलेले (भिंग). [सं.]

अंतर्बंधन न. एकमेकांत गुंतलेले असणे, परस्परांना पूरक होईल अशा प्रकारे एकत्र गुंतवलेले असणे.

अंतर्बाह्य न. १. आतील आणि बाहेरील बाजू. २. अंतरात्मा आणि बाह्यक्रिया अथवा चलनवलन; अंतःकरण आणि आचरण.
क्रिवि. आत आणि बाहेर सर्व बाजूंनी; चोहोकडून; हरएक प्रकारे.

अंतर्भरण न. (शाप.) एका वस्तूचे अंश किंवा गुणधर्म दुसऱ्या वस्तूत किंवा वस्तूच्या अंगी घालणे. [सं.]

अंतर्भरित केबल स्त्री. (विअ.) विशिष्ट द्रव्य जीत भरले आहे अशी पोलादाची किंवा तांब्याची तार.

अंतर्भाव पु. समावेश; समाविष्ट स्थिती : 'स्वातंत्र्यात स्वराज्याचा अंतर्भाव आहे.' – लोटिकेले ३.२४८. [सं.]

अंतर्भाव पु. मन; मनोभाव; अंतस्थ हेतू; अभिप्राय. [सं.]

अंतर्भावन न. (तत्त्व.) ध्यान; मनन; चिंतन. [सं.]

अंतर्भाषण न. संयतभाषण; मनातील भाषण; पश्यंतीवाणी.

अंतर्भूत वि. समाविष्ट; अंतर्गत; अंतस्थित : 'नाम धरियेले कंठी । असें अंतर्भूत पोटी ।' [सं.]

अंतर्भेद पु. १. आतील किंवा खाजगी गुह्य गोष्टी; गुपित; आतली बातमी. २. अशा गुह्य गोष्टींची फोड, परिस्फुटता (शत्रू, बाहेरचे लोक इ. मध्ये). ३. गुप्त गोष्टींची माहिती, ज्ञान. [सं.]

अंतर्भेद, अंतर्भेदन पु.न. जोराने आत घुसणे किंवा शिरणे. [सं.]

अंतर्भेदी–द्या वि. १. गुह्य बाहेर फोडणारा; घरभेद्या; गुप्त गोष्टींची परिस्फुटता करणारा. २. गुप्त गोष्टी माहीत असलेला; अंतःस्थितीचे ज्ञान असलेला. ३. आत शिरणारा; घुसणारा.

अंतर्मन न. आजूबाजूच्या घटनांचा ज्याच्यावर ठसा उमटतो, पण जे प्रत्यक्ष विचार करत नाही असे मन; ज्याच्या अस्तित्वाची जाणीव प्रत्यक्ष संबंधित व्यक्तीलाच नसते असा मनाचा भाग. [सं.]

अंतर्मानसिक वि. (मानस.) अंतर्मनाशी संबंधित असलेला; पूर्णपणे जागृत नसलेल्या, अर्धजागृत मनाशी संबंधित असलेला. [सं.]

अंतर्माळ आंतडे.

अंतर्मुख वि. १. आत वळलेली; विचारी; आत्मचिंतनपर (दृष्टी इ.). २. निवृत्तिमार्गी; विरक्त. ३. अंतर्निष्ठ; आत्मनिष्ठ; ध्यानस्थ. ४. (शाप.) आतील बाजूस उघडणारा.[सं.] (वा.) **अंतर्मुख होणे –** स्वतःकडे नीट पाहणे; आपल्या मनाची नीट छाननी करणे; स्वतःचे वर्तन

बारकाईने पाहणे; डोळस होणे; आपल्या मनात कोणते विचार आहेत किंवा येतात यांचे परीक्षण करणे.

अंतर्मुखता स्त्री. आत वळलेली दृष्टी; स्वतःतच गुंग होऊन राहण्याची वृत्ती; मनातील घडामोडीतच रममाण होण्याची सवय. [सं.]

अंतर्मुख व्यक्ति–क्ती स्त्री. बाह्य जगाशी किंवा समाजाशी संबंध न ठेवता आपल्या व्यक्तिगत विचार भावनात गुंग होऊन राहणारी व्यक्ती.

अंतर्मुखी वि. (मानस.) स्वयंकेंद्री; स्वतःच्या विचारात दंग असणारा; समाजात फारसा न मिसळणारा; चिंतनशील. [सं.]

अंतर्मृदा स्त्री. मातीच्या वरच्या थराखालची माती; भूपृष्ठाखालची जमीन. [सं.]

अंतर्याग पु. १.(महानु.) भोजन. २. देवताप्राप्तीचा संचारी विद्यामार्ग : 'जेंचि अंतर्यागे पाविजे तेंचि बहिर्यागें पाविजे' – लीचउ ४९१.[सं.]

अंतर्याम न. १. आत्मा; जीव. २. (ल.) मन; अंतःकरण; चित्त. ३. अंतरंग; आतील गोष्ट.[सं.] (वा.) **अंतर्याम कळवळणे –** आतडयाला पीळ पडणे; तळमळ होणे. **अंतर्यामी ताप बसणे** – हाडी ज्वर चिकटणे. **अंतर्यामी रडणे –** मनातल्या मनात दुःख करणे. **अंतर्यामी वास करणे –** हृदयात खोल जाऊन बसणे; अंतःकरणावर ठसून राहणे. **अंतर्यामास डाग बसणे – लागणे –** हृदयास दुःखामुळे धक्का बसणे. **अंतर्यामीचे दुःख अंतर्यामास ठाऊक, अंतर्यामीची खूण अंतर्यामास ठाऊक** – मनातले बेत किंवा खलबते, अनुभव ज्याचे त्याला माहीत; केलेले अपकार किंवा उपकार मनाचे मनास माहीत. **अंतर्यामीची खूण आईला ठाऊक** – १. आपल्या मनातल्या गोष्टी आईलाच माहीत असतात. २. मुलाचा जनक कोण हे आईलाच माहीत असते.

अंतर्यामी वि. १. जवळचा; जीवश्च कंठश्च; जिवलग. २. अंतर्यामाचा साक्षी (जीवात्मा, ईश्वर).
क्रिवि. मनात; बाहेर दिसणार नाही अशा प्रकारे.

अंतर्युति–ती स्त्री. (ज्यो.) ग्रहांची गौण युती. [सं.]

अंतर्योग पु. 'बुध, शुक्र हे ग्रह आपापल्या कक्षांतून परिभ्रमण करत असता जेव्हा सूर्य व पृथ्वी यांच्यामध्ये येतात, तेव्हा त्यास बुध–शुक्र यांचा अंतर्योग झाला असे म्हणतात. अर्थातच त्यावेळी ते आपल्याला जास्त जवळ असतात.' – सुजो ३१६. [सं.]

अंतर्रोध पु. (वै.) १. स्फोटक व्यंजने उच्चारताना श्वासमार्ग पूर्ण बंद होणे. २. चेतेने दुसरी प्रतिक्षिप्त क्रिया केल्यामुळे पहिला प्रतिक्षेपमार्ग बंद होणे. [सं.]

अंतर्लापिका स्त्री. श्लोकाचा अर्थ लावण्याचे मर्म गुप्त रूपाने त्याच श्लोकात ठेवलेले असते. अशा प्रकारचा श्लोक; गूढ श्लोक; गर्भितार्थ श्लोक : 'औषध न लगे मजला.' – नल ५१. [सं.]

अंतर्लीन वि. एकजीव झालेला; मिसळून गेलेला : 'आणि जरी ती त्या समाजाला अंतर्लीन झालेली असली...' गांगा १५. [सं.]

अंतर्लेखन करणे अक्रि. (ग.) एखाद्या आकृतीच्या आतील बाजूस त्या आकृतीस स्पर्श करणारी आकृती काढणे.

अंतर्वक्र वि. आतून कमानदार असलेला; अंतर्गोल; आतून वक्र असलेला. [सं.]

अंतर्वक्र जाल् न. (भौ.) अंतर्वक्र आरशाला बसवलेले परावर्तन जाल (जाळी). [सं.]

अंतर्वक्र भिंग न. (भौ.) ज्याचा मधला भाग आत वळलेला आहे असे भिंग. यापासून मिळणारी वस्तूची प्रतिमा वस्तूच्या मूळ आकारापेक्षा लहान असते.

अंतर्वत्नी स्त्री. गरोदर स्त्री : 'अंतर्वत्नी पत्नी झाल्या । व्याला सपुत्र फळ शकलें ।' – मोसभा १.७७.

अंतर्वर्त वि. अंतर्मुख.

अंतर्वर्तन न. (वै.) शरीरातील एखादे इंद्रिय जागेवरून सुटून त्याची थोडी किंवा संपूर्ण आतली बाजू बाहेरच्या बाजूला वळणे. [सं.]

अंतर्वर्ती वि. १. ज्ञात असलेला; मध्यस्थित; समाविष्ट; आकळित : 'परि महेशें सूर्याहार्ती । दिधली तेजाची सूती । तया भासा अंतर्वर्ती । जगचि केलें ।'– अमृ १०२. २. गौण (ग्रह) याच्या उलट बहिर्वर्ती. बुध आणि शुक्र यांना अंतर्वर्ती ग्रह म्हणतात कारण ह्यांच्या कक्षा पृथ्वी आणि सूर्य यांच्यामध्ये असतात. [सं.]

अंतर्वर्ती आवधान न. तात्पुरती तरतूद.

अंतर्वलन न. (वै.) कोरकगोलाच्या भिंतीच्या वेष्टनात आद्यभ्रूणाची होणारी वाढ. [सं.]

अंतर्वलित वि. (जीव.) कळीमध्ये वरच्या बाजूस वळलेल्या (गुंडाळलेल्या) पाकळ्यांच्या किनारी (कडा). उदा. कमळ. [सं.]

अंतर्वल्क न. (वन.) झाडाच्या सालीच्या आतील साल; अंतर्साल. [सं.]

अंतर्वसन न. आतले वस्त्र. 'अंतर्वसन बाह्य वसन । कंचुकीवरून प्रावरण ।' – हरि २४.१६३. [सं.]

अंतर्वाद करणे ज्यात तिसऱ्याचा संबंध येतो अशा प्रकरणाबद्दल दोन्ही पक्षांनी युक्तिवाद करणे.

अंतर्वादी पु. असा युक्तीवाद करणारा. [सं.]

अंतर्वास पु. १. आतील वस्ती. २. आत्म्यात वास करणे.परमेश्वराशी तादात्म्य पावणे; आत्मनिष्ठ असणे : 'आवडीच्या करा ऐसे । अंतर्वासें जाणतसा ।' – तुगा १७६१.

अंतर्वासित वि. आत ठेवून घेतलेला.

अंतर्वासी वि. आत्मनिष्ठ (योगी); आत्म्यात विलीन झालेला (योग्याचा एक प्रकार). [सं.]

अंतर्विभक्त वि. आतील बाजूस भाग पाडलेले आहेत अशी. (रेषा).

अंतर्विवाह पु. (समाज.) एखाद्या व्यक्तीने स्वत:चा विशिष्ट असा गट, धर्म, जात, वंश यातील व्यक्तीशी केलेला विवाह. [सं.]

अंतर्विष्ट वि. १. आत असलेला. २. (भूशा.) एखाद्या खनिजाच्या शरीरात असणारे (इतर पदार्थांचे सूक्ष्म कण). [सं.]

अंतर्विष्ट ऊर्जा स्त्री. (भौ.) एखाद्या वस्तूत समाविष्ट असलेली शक्ती, प्रेरक शक्ती. [सं.]

अंतर्वृत्त न. (ग.) आतील वर्तुळ.
वि. दिलेल्या आकृतीस आतील बाजूने स्पर्श करणारे (वर्तुळ). [सं.]
अंतर्वेदी स्त्री. १. कोणत्याही दोन नद्यांमधील प्रदेश; दुआब. २. (विशेषत:) गंगा व यमुना यांमधील प्रांत : 'अब्दाली कोळेहून यमुना उतरून अलीकडे येऊ लागले तरी, अंतर्वेदींत सर्वांनी उतरून पायबंद द्यावा.' -मइसा १.२. [सं.]
अंतर्वेधन न. (भौ.) (एका वस्तूचा अंश किंवा गुणधर्म) दुसऱ्या वस्तूत घालण्याची क्रिया. [सं.]
अंतर्वेशन न. (शाप.) आत शिरणे; आत भरणे; शिरकाव होणे.[सं.]
अंतर्वैर न. गुप्त शत्रुत्व; आतून द्वेष. [सं.]
अंतर्वैरी पु. १. गुप्त शत्रू. २. मृत्युसमयी ज्याचा ध्यास घेतला असेल तो (मुलगा, मुलगी) काही अडचणींमुळे भेटू शकत नाही व मृत्यूनंतर तेथे येऊन पोहोचतो तो : 'दुर्दैवी जिवांनो धावा ! अंतर्वैरी होऊ नका, धावा ! ' – एल्गार १४.३
अंतर्व्यास पु. (शाप.) एखाद्या पोकळ नळीचा, वर्तुळाकृती वस्तूचा आतला व्यास. [सं.]
अंतर्शून्य वि. १. विशिष्ट स्थान किंवा दर्जा नसलेला. २. ज्यात अत्यंत बारीक छिद्र आहे अशी (वस्तू वगैरे). [सं.]
अंतर्हित वि. १. अदृश्य; अंतर्धान पावलेला. २. लपवलेले; दडवलेले; आवरण घातलेले. [सं.]
अंतर्ज्ञान न. १. परमात्म्याविषयीचे ज्ञान; दिव्यज्ञान. २. योगसाधन; ईश्वरकृपा इ.मुळे दुसऱ्याच्या मनातील गुह्य गोष्टींची होणारी माहिती; गुप्त ज्ञान. ३. जगातील चाललेल्या व्यवहारांचे-ते व्यवहार प्रत्यक्ष न पाहताही मनाला झालेले ज्ञान; अप्रत्यक्षविषयदर्शन. ४. सहजोपलब्ध ज्ञान; तात्कालिक ज्ञान. [सं.]
अंतर्ज्ञानी वि. अंतर्ज्ञान असलेला; अप्रत्यक्ष विषयद्रष्टा; सहजज्ञानी. [सं.]
अंतवंत वि. नाशवंत; मर्त्य; जिला शेवट आहे अशी (वस्तू, देह) : 'अथवा ऐसा नेणसी । तूं अंतवंतचि हें मानिसी ।'- ज्ञा २.१५२.
अंतश्चक्षु पहा : **अंतर्चक्षु.** [सं.]
अंतश्चेता स्त्री. (वै.) ज्ञानतंतूंमधील संधायक तंतूंचे जाळे.
अंतस्तापन न. वैद्यकीय उपचाराची एक पद्धत. विजेच्या साहाय्याने शरीरातील विशिष्ट ठिकाणच्या पेशी तापवणे, गरम करणे. याचा उपयोग शल्यतंत्रातही करतात. [सं.]
अंतस्त्रिज्या स्त्री. (ग.) आतून मोजलेली अथवा आतल्या बाजूची त्रिज्या. [सं.]
अंतस्त्रिभुज वि. (भू.) समुद्रकिनाऱ्यापासून दूर जमिनीवर जेथे नदीला फाटे फुटतात असा भाग. [सं.]
अंतस्त्वचा स्त्री. १. बाहेरच्या त्वचेच्या आत असलेले शरीराच्या आतील भागावरचे त्वचेसारखे (श्लेष्मल) आवरण; त्वचेखालील ऊती.
अंतस्थ पहा : **अंत:स्थ**
अंतस्थ राखीव निधी पु. (व्यापार.) कंपनीच्या ताळेबंदात जेव्हा कंपनीच्या मालमत्तेची किंमत वाजवीपेक्षा कमी दाखवलेली असते तेव्हा मूळ किंमत आणि दाखवलेली किंमत यातील फरक.
अंतस्थान न. संख्याक्रमातील शेवटचे स्थान; शेवटची जागा. [सं.]
अंत:करण न. १. अंतर्याम; हृदय; विकार-विचाराचे स्थान; मन; आत्मा; जीव; अंत:करणचतुष्टयांपैकी प्रत्येक : 'निर्विकल्प जें स्फुरण । उगेंच असतां आठवण । तें जाणावें अंत : कर्ण । जाणती कळा ।' दास १७.८.४. २. (ल.) दया; माया. [सं.] (वा.) **अंत:करण कोंडणे**- अंत:करण भारावून जाणे; भावना अनावर झाल्याने ऊर भरून येणे, कंठ दाटणे : 'हजारो स्त्री-पुरुष एकाच आवाजात गाताना ऐकून अत:करण कोंडत असे.' – विराशिंरो ११४. **अंत:करण जळणे**- १. अतिशय तळमळ लागणे; आस्था असणे : 'अंत:करणेंच जेथें जळत आहेत तेथें असंतोषाग्नीच्या ज्वाला बाहेर पडणारच.' -टिसू १३. २. मत्सर वाटणे; द्वेषबुद्धी जागृत होणे : 'बाजीराव स्वयंसिद्ध होऊं पाहतात, हें पाहून बाळोबाचें अंत:करण जळू लागले.' -अस्तंभा १८. **अंत: करणात घर करून बसणे** १. अत्यंत विश्वासू होणे. २. सतत टोचणी लागणे. ' हा नानांचा काटा त्यांच्या अंत:करणांत घर करून बसला आहे.' – अस्तंभा ५५. **अंत:करणात-णास चटका लागणे, बसणे** - ध्यास लागणे; तळमळ होणे : 'तुमच्या अंत:करणांत देशाबद्दल चटका लागून राहिला असेल तर स्वदेशी कापड वापरा.' – लोटिकेले १.५११. **अंत:करणात चर्रर होणे**-मनाला धक्का बसणे; अतिशय दु : ख होणे.
अंत:करणचतुष्टय न. मन, बुद्धी, चित्त व अहंकार मिळून होणारे आंतरमन. चार प्रकारांनी भ्रमण करणारा, हालचाल करणारा आत्मा. [सं.]
अंत:करणपंचक न. अंत: करण, मन, चित्त, बुद्धी आणि अहंकार यांचा समूह. [सं.]
अंत:करणपूर्वक अ. मनापासून. [सं.]
अंत:करणशुद्धि -द्धी स्त्री. मनाची शुद्धी; पवित्रता; निष्कपटता; मनातून कामक्रोधादी विकार काढून टाकणे. [सं.]
अंत:कर्ण पु, (भाषा.) कानाचा आतील भाग; हा भाग म्हणजे वाटोळी पोकळी असून त्यामध्ये द्रव पदार्थाने भरलेल्या तीन नळ्या असतात. त्यापैकी मधल्या नळीमध्ये कोर्टी नावाचा अवयव असून त्याचा संबंध श्रवणेंद्रियातील मज्जातंतूंशी असतो. [सं.]
अंत:कर्षण न. (विअ.) आत ओढून घेणे. [सं.]
अंत:कवच न. (जीव.) फळाच्या तीन आच्छादनांपैकी सर्वात आतील भाग; अष्ठीलात हा कवचासारखा परंतु मृदुफळात पातळ असतो. [सं.]
अंत:कक्ष पु. १. विशेष मान्यवर व्यक्तींच्या कार्यालयाला जोडून असलेली, प्रसंगी गुप्त सल्लामसलत, वाटाघाटी करण्यासाठी राखलेली खोली. २. (ल.) खलबतखाना; कारस्थाने शिजवण्याची जागा.
अंत:कंकाल पु. (प्राणि.) शरीरातील हाडांचा सांगाडा. [सं.]

अंत:केंद्रीय रचना स्त्री. (भाषा.) शब्दांची संपूर्ण रचना ज्या संदर्भात येऊ शकते त्याच संदर्भात तिचा एखादा घटक येऊ शकेल अशी शब्दरचना. उदा. काळी आई. [सं.]

अंत:कोन पु, (ग.) आतील बाजूने मोजलेला कोन. [सं.]

अंत:कोश पु. (वन.) बीजुकाशयाच्या विकासातील प्राथमिक अवस्थेत आढळणारे ऊतक. उदा. शेवाळी. [सं.]

अंत:क्रमण न. १. आत शिरणे, घुसणे, जाणे. २. (भूशा.) खडकाच्या भेगेत लाव्हारस घुसण्याची क्रिया. [सं.]

अंत:क्रय पु. लिलावात ठेवलेली वस्तू मालकाने स्वत:च परत विकत घेणे. (क्रि. करणे).

अंत:छेद पु. (ग.) आतील बाजूने घेतलेला छेद. [सं.]

अंत:पट–पाट पु. उपनयन वा विवाहप्रसंगी बाप–मुलगा वा वधु–वर यांच्यामध्ये धरले जाणारे वस्त्र. 'काळ सावधान म्हणत । सूर्य लग्नघटिका पाहत । वियोग अंत:पट सोडित । भावार्थ म्हणत ओंपुण्या ।' –एरुस्व ७.६५. [सं.]

अंत:पाती वि. अंतर्गत; आश्रित; मधले; आत गुंडाळलेले; समाविष्ट; आत येणारे; एखाद्या मोठ्या वस्तूच्या पोटात येणारे : 'ज्ञानाज्ञानाचे विकार । अविद्यांत:पाती साचार ।'–एभा २८.५०९.
पु. भागीदार; मुख्याच्या पोटी असलेला पातीदार; पित्त्या; गुमास्ता.[सं.]

अंत:पुर न. १. राणीवसा; जनानखाना : 'सोळां सहस्र अंत:पुर । तेतुलेयां नानां उपचार ।' –शिव ७५३. २. आतले घर; बायकांची बसण्याउठण्याची जागा. [सं.]

अंत:प्रकृति–ती वि. आतल्या गाठीचा; कुढा; भिडस्त; संकोची; अबोल्या; खोल. [सं.]

अंत:प्रजनन न. (वै.) जवळच्या नात्यातील स्त्री–पुरुषांची संतती; काही गुणधर्म टिकवण्यासाठी मुद्दाम निवडलेली प्रजनन पद्धती (जनावरे किंवा पक्षी यांबाबत). [सं.]

अंत:प्रवाह पु. आतून वाहणारा प्रवाह; आतून वाहणारा द्रव, वायू इ. [सं.]

अंत:प्रवेश पु. आत शिरणे; घुसणे; दाखल होणे.

अंत:प्राकल पु. (वन.) कोशिकेतील बाह्यप्राकलाने वेढलेला आतील जीवद्रव्याचा भाग हा अधिक कणीदार व पातळ असतो.

अंत:प्रारण न. (विअ.) किरणविसर्जनशक्तीचे उत्सर्जन. २. किरणांचा वर्षाव करणे. [सं.]

अंत:प्रेरणा स्त्री. अंत:स्फूर्ती, एखादी गोष्ट करण्यामागील ऊर्जा.

अंत:शरीररचना स्त्री. (प्राणि.) १. शरीराची अंतर्गत रचना. २. शरीरातील अवयव. [सं.]

अंत:शुद्धि–द्धी स्त्री. १. मनाची पवित्रता; निष्कपटपणा. २. कोष्ठशुद्धी; कोठा साफ करणे. [सं.]

अंत:शोषण न. १. आतल्या आत जिरणे; शोषण होणे. २. (वै.) चरबी व शर्करा यासारख्या शरीरात साठवल्या जाणाऱ्या द्रव्यांचा शरीराने गरजेप्रमाणे केलेला वापर. [सं.]

अंत:शौच न. मनाची शुद्धता; अंत: करणाचे पावित्र्य; काम–क्रोधादिकांचा त्याग व शमदम, वैराग्य, भगवद्भक्ती इ.चा स्वीकार केल्यामुळें होणारी अंत : करणाची निर्मळता; अंत:शुद्धी.

अंत:श्रोत्र न.(प्राणि.) कानाचा आतील भाग. [सं.]

अंत:श्वसन न. (वै.) श्वास आत घेणे. [सं.]

अंत:सत्त्व न. मनुष्याची आंतरिक ताकद, सामर्थ्य. [सं.]

अंत:समावेशन न. (मानस.) इतरांची मूल्ये व निकष स्वत:चे समजण्याची प्रक्रिया; स्वत:च्याही नकळत दुसऱ्याचे विचार, मूल्ये स्वत:चीच आहेत अशी निर्माण होणारी भावना. [सं.]

अंत:समूह (समाज.) पहा : **अंतर्वट**

अंत:सर्पी शिडी स्त्री. (स्था.) गोल चक्राकार जिना.

अंत:संमुख कोन पु. (ग.) आतील बाजूचे समोरासमोरील कोन.

अंत:संघर्ष पु. अंतस्थ झगडा, अंत:कलह.

अंत:संवेदी वि. (वै.) संवेदनाग्रहणाचे कार्य करणारा.

अंत:संज्ञा स्त्री. आतून झालेली जागृती; आत्मज्ञान.

अंत:सागर वि. (भूशा.) समुद्राच्या पृष्ठाखालील (सागराच्या पोटातील) [सं.]

अंत:साक्षी वि. १. अंत:करण जाणणारा; अंतर्ज्ञानी. २. आतला साक्षीदार. [सं.]

अंत:सूत्र न. आचार विचार यांमधील एकवाक्यता; अंतर्गत विचारांतील एकसंघपणा; वेगवेगळ्या गोष्टींमधील असणारे एकच समान सूत्र : 'महर्षी शिंदे यांच्या साऱ्याच जीवनकार्यामध्ये एक अंत:सूत्र दिसते.' – विराशिंरो प्रस्ता ९. [सं.]

अंत:सृष्टी स्त्री. पिंडास किंवा ब्रह्मांडास चालवणारी तत्त्वे आणि त्यांचे व्यापार; बहि:सृष्टीच्या विरुद्ध, वरून न दिसणारे परंतु ज्यांचे कार्य चालू असते असे व्यापार. [सं.]

अंत:स्थ न. अप. अंतस्थ; अंतस्त. १. (व्यापक) गुप्त रीतीची लाच; दरबारखर्चाचा एक भाग; सरकारातून आपले काम करून घेण्यासाठी कारकून, मुत्सद्दी, मोठमोठे सरकारी अधिकारी यांना त्यांचा हक्क म्हणून (लाच नव्हे) ठोकळ, रोख रक्कम देण्याची पद्धती. ही मुसलमानी, मराठी व इंग्रज कंपनीच्याही रियासतीत त्या वेळी सरसहा प्रचलित होती. २ गुप्त मसलत किंवा तह ठरवणाऱ्या अधिकाऱ्यास शत्रूकडूनही रक्कम मिळे : 'गडवाल संस्थानापासून सरकार २०,००० खंडणी सालीना घेई. त्यात सखारामबापूला ५००० अंतस्थ मिळत.'– थोमारो २५४. ३. (सामा.) लाच.
वि. १. गुप्त; खासगत; एकांत स्थळी किंवा खासगत जागी केलेले. २. अंतस्थित; मधला; आत असलेला; आतील. [सं.]

अंत:स्थ पु. अर्धस्वर; य् र् ल् व् हे वर्ण. स्पर्शव्यंजने (क् ते म्) व ऊष्मे (श् ष स्) यांच्या मध्ये येणारी (अंत:+स्थ) व्यंजने. [सं.]

अंत:स्थ पट्टी स्त्री. सरकारास आवश्यक लागणारा खर्च निभावण्यासाठी प्रसंगी जमीनदारावर व क्वचित रयतेवर बसवण्यात येणारा कर.

अंत:स्थ पत्र न. हुंडीबरोबर पाठवलेले खुणेचे पत्र.

अंत:स्थित संकवक पु. (वन.) उच्च वनस्पतींच्या मुळात शिरकाव करून व तेथेच आपले तंतू वाढवून त्यांचे पोषण करणारी कवक वनस्पती; यापासून आश्रय वनस्पतीस कार्बनी द्रव्य मिळते.

अंत:स्थिति–ती स्त्री. १. (मन, आत्मा, प्रसंग, घरची इ.) आतली अवस्था. २. आतील अधिष्ठान, वास्तव. ३. अंतरात्मा. [सं.]

अंत:स्फुरण न. (मानस.) मनात आलेल्या समस्येची उकल होत असताना तिच्याशी संबधित नसलेले विचार हळूहळू नाहीसे होऊन व संबधित विचारांचे धागेदोरे जुळत जाऊन एकाएकी समस्या सुटणे; अंत:प्रेरणेने मिळणारे ज्ञान. [सं.]

अंत:स्फूर्ति–र्ती स्त्री. आतून येणारी प्रेरणा; अंत:करणापासून येणारी स्फूर्ती : 'कायद्यापेक्षा अंत:स्फूर्तीनेच सुधारणा घडवून आणणे इष्ट असे प्रतिपादन...' –संको २.८५६. [सं.]

अंत:स्फोट पु. आतल्या बाजूस झालेला स्फोट. [सं.]

अंत:स्फोटक पु. (भाषा.) बाहेरून येणारी हवा श्वासनलिकेत विविध प्रकारे आणि विविध ठिकाणी अडवली गेल्याने उच्चारली जाणारी व्यंजने. उदा. सिंधी ब = दोन या शब्दातील 'ब' चा उच्चार.

अंत:स्राव पु. १. आत होणारा स्राव. २. शरीरातील नलिकाविरहित ग्रंथींतून होणारा स्राव : 'हा (अंतस्राव) तेथील रक्तात लगेच मिसळून विशिष्ट इंद्रियाच्या कार्यावर परिणाम करतो. उदा. इन्स्युलिन.'– आआआ ४९१.

अंत:स्त्रीस्रावग्रंथी स्त्री. 'जिच्यातला स्राव बाहेर वाहून नेण्यास नलिका नसतात व जो तिच्यातल्या सूक्ष्म रक्तवाहिन्यांमध्येच शोषला जातो अशी ग्रंथी.' – आआआ ४९१.

अंत:क्षेत्र न. १. आतील जागा, क्षेत्र. २. (भू.) चोहोबाजूंनी वेष्टिलेली बंदिस्त जागा. [सं.]

अंत:क्षेपण न. (यंअ.) १. नलिकेतून द्रवपदार्थ आत फेकण्याची क्रिया. थंड पाणी बाहेरून आत सोडणे. २. दाबाने एखादा पदार्थ (इंधन, तेल, हवा, पाणी) आत भरणे, ठासणे (डिझेल सिलिंडरमध्ये, गॅस टरबाईनमध्ये इ.). [सं.]

अंतापुर न. पत्नी : 'म्हणौनि सोळा सहस्र अंतापुरा प्रणिलि'– शिव ७०१.

अंतावन न. शेवट : 'आतां स्तवकाचें अंतावनी । ब्रह्मप्रळय वर्णील मुनी ।'– कथा १.१४. १२८.

अंताक्षरी स्त्री. एका चरणाचे जे अंत्याक्षर तेच दुसऱ्या चरणाचे आद्याक्षर धरून, भेंड्या लावतात त्याप्रमाणे केलेली काव्यरचना : 'एक वेळ आजोबासी अंताक्षरी केली. अंती जें अक्षर तें पुढिला वाक्याचा आदी ऐसी बत्तीस वाक्यें केली.' – वृद्धाचार १५. [सं.]

अंतिक वि. जवळचा; निकटचा; समीपवर्ती.
पु. (ल.) सेवक; नोकर. [सं.]

अंतिका स्त्री. १. चूल. २. वडील बहीण. [सं.]

अंतिम वि. शेवटचा; अखेरचा; अंत्य; चरम; निर्वाणीचा. [सं.]

अंतिम अंदाज पु. (शाव्य.) वार्षिक अर्थसंकल्पाकरता तयार केलेले जमाखर्चाचे निर्णायक अंदाज.

अंतिमता स्त्री. निर्णायक–निश्चायक अवस्था. [सं.]

अंतिम प्रविष्टी स्त्री. (वा.ले.) संवरण प्रविष्टी

अंतिम वर्ग पु. (ग्रं.) एखाद्या विषयाचे वर्गीकरण करताना, ज्याचे अधिक विभाजन होऊ शकणार नाही असा उपविषय. [सं.]

अंतिम स्थानक न जेथून आगगाडी परत येते ते स्थानक.

अंतिमांगुली स्त्री. करंगळी. [सं.]

अंतिमोत्तर न. अखेरचे उत्तर; निर्वाणीचा खलिता. [सं.]

अंती शअ. १. शेवटी; नंतर; पश्चात; परिणामी; अखेरीस; मग. २. ज्यामुळे; साठी; करिता; स्तव.

अंतीगुंती स्त्री. अडचण; अडथळा : 'अवश्य म्हणून नृपनाथ । वोळवीतसे समस्त । ऐसें रायास गांवोगांवीं होत । अंतीगुंतीं चालावया ।' – नव १८.१४. [गुंता–ती चे द्वि.]

अंतील वि. अंतीचा; शेवटचा : 'हाचि श्लोकींचा अंतील चरण ।'– एभा २९.८८.

अंतुता क्रिवि. आत : 'आकाशा ठाव अंतुता । भूतभास बिंबला ।'– वेसीस्व ११.२९. [सं.]

अंतुती अ. शेवट; समाप्ती : 'नमस्कारासी वारी नाहीं अंतुती ।'–सप्र १.६६

अंतुरी–तोर–तोरी स्त्री. १. स्त्री; बायको; पत्नी; भार्या : 'आंतौरिया कुमरें । सांडोनिया भांडारें ।'–ज्ञा १.२२०. २. (सामान्यपणे) कोणतीही स्त्री : ' न कळे हो भाव मुनि मागें एकी अंतुरी । साठीं संवत्सरा जन्म तया उदरीं' ।।' –तुगा २७७.

अंतुरनायक पु.अतुल, बलिष्ठ वीर पुरुष : 'आंधारे अंतुरनायकें : सूर्याचिया धुरा धरिलिया तवंके '– रुस्व ४८४.

अंतूर न. दशमी, भाकर वगैरे बांधावयाचे फडके.

अंतेवासी पु. १. (शब्दश:) जवळ राहणारा; गुरुजवळ राहणारा; उमेदवार; शिष्य; विद्यार्थी; निकटवर्ती : २. चांडाळ (गावाबाहेर पण शेजारीच राहाणारा). [सं.अन्तेवासिन्]

अंतेष्ट–ष्टी स्त्री. और्ध्वदेहिक संस्कार; क्रिया; उत्तरक्रिया; प्रेतसंस्कार. [सं. अन्त्य+इष्टि]

अंतोरिक अंत:पुर; राणीवसा. पहा : **अंतुरी** [सं. अन्त:पुर]

अंतौते शअ. आत; मध्ये. पहा : **अतौत**

अंतौर–री न. पहा : **अंतुरी** : 'हिरोनियां देवांचीं अंतौरे ।' – एभा ४.२२७.

अंत्य वि. शेवटचा; अंतिम; चरम; अखेरचा.
पु. अस्पृश्य : 'अंत्यु राणिवे बैसविला ।' – ज्ञा १३.७२५.
न. संख्यास्थानसंज्ञातील 'जलधी'च्या पुढील व 'मध्य' च्या मागील एक संज्ञा; एक हजार महापद्म. [सं.]

अंत्यकर्म –क्रिया न. स्त्री. उत्तरक्रिया; और्ध्वदेहिक संस्कार; क्रियाकर्म. [सं.]

अंत्यगोदान न. १. पापक्षालनार्थ अनुष्ठान करताना त्यातील प्रधान कर्म आटोपल्यानंतर लागलीच करावयाचे गाईचे दान. २. मरणापूर्वी ब्राह्मणास केलेले गाईचे दान. [सं.]

अंत्यचित्र न. मजुकराच्या शेवटी शोभेसाठी घालावयाची आकृती.[सं.]

अंत्यज–जन्मा–जाती पु. १. शूद्र जातीच्या खालील महार, मांग, चांभार इ. अतिशूद्र; धोबी, चांभार, बुरुड, नट, कोळी, मेद, भिल्ल या सात जातींचा अंत्यजांत समावेश करीत असत. – मनु. ८.२७९. वि. शेवटचा; शेवटील. [सं.]

अंत्यदशा स्त्री. मरण.

अंत्यदान न. मृत्युपत्रात लिहून दिलेली मालमत्ता.

अंत्यधन–पद न. गणित किंवा भूमितीश्रेढीतील शेवटची संख्या.[सं.]

अंत्यधमनी स्त्री. (वै.) संपूर्ण शरीराला रक्ताचा पुरवठा करणारी शेवटची धमनी. [सं.]

अंत्यनाडी स्त्री. १.(ज्यो.) अश्विनी, भरणी, कृत्तिका इत्यादी २७ नक्षत्रांना आद्यनाडी, मध्यनाडी व अंत्यनाडी अशा अनुक्रमे संज्ञा आहेत, त्यांपैकी कृत्तिका वगैरे नक्षत्रांस लागणारी संज्ञा. पहा : **नाडी.** २. 'हाताच्या मधल्या तीन बोटांपैकी अनामिका, मध्यमा व तर्जनी या बोटांवर अनुक्रमे आद्यनाडी, मध्यनाडी व अंत्यनाडी असे कल्पितात.' –सुज्यो ३७१.

अंत्ययमक न. (सास.) कवितेमध्ये चरणाच्या शेवटी येणारे एकाच प्रकारचे ध्वनी; काव्यातील ओळींच्या शेवटी होणारी त्याच त्या अक्षरांची पुनरावृत्ती; एक काव्यालंकार. [सं.]

अंत्ययात्रा स्त्री. अंत्यसंस्कारासाठी प्रेत स्मशानात नेणे; प्रेतयात्रा : 'त्यांच्या प्रचंड अंत्ययात्रेत हजारोंनी सामील झालेल्या मराठी जनतेच्या...' –पपा १०५. [सं.]

अंत्यलेख पु. अखेरचा लेख; मृत्युलेख; मृत्युपत्र. [सं.]

अंत्यवर्ण पु. १. शब्दाच्या शेवटील अक्षर. २. चार वर्णातील शेवटचा शूद्रवर्ण. [सं.]

अंत्यविधि–धी पु. प्रेत दहन करण्यापूर्वी किंवा पुरण्यापूर्वी करावयाचे धार्मिक विधी; उत्तरक्रिया; और्ध्वदेहिक संस्कार; क्रियाकर्म.

अंत्यसंस्कार पहा : **अंत्यविधि**

अंत्यसारणी स्त्री. अंतिम कोष्टके.

अंत्यस्थित वि. नेहमी जवळ राहणारी (स्त्री.) [सं. अंते+स्थिता]

अंत्याधार पु. (यंअ.) १. शेवटचा आधार. २. सीमा संयोग. ३. (स्था.) धरणाच्या भिंतींच्या दोन्ही टोकांना आधारभूत– टेकूसारखा असणारा भाग; ज्यावर कमान झुकती राहते असा भिंतीचा पुढे आलेला भाग. [सं.]

अंत्यावस्थ वि. मरणसमयीची व्यथा भोगीत असलेला; प्राणांतिक व्यथेने पीडित; आसन्न मरण. [सं.]

अंत्यावस्था स्त्री. १. म्हातारपण; वृद्धावस्था. २. मरणावस्था. (ल.) मरण; मृत्यू. [सं.]

अंत्याक्षरी स्त्री. मुलांचा आपसात श्लोकादिकांच्या भेंड्या लावण्याचा प्रकार. गाण्याच्या भेंड्या. [सं.]

अंत्यांक पु. शेवटचा आकडा; त्रैराशिकातील तिसरी संख्या, पद. [सं.]

अंत्येष्टि–ष्टी स्त्री. उत्तरक्रिया. मृतात्म्यासंबंधीचे क्रियाकर्म 'गर्भाधानापासून अंत्येष्टीपर्यंत शास्त्रीय संस्कार होणे आवश्यक आहे.'– लोटिकेले ४.३२. [सं.]

अंत्र, अंत्रमाळ न. आंत्र; आतडे : 'छार्यी मातले महावीर । वोढिती अंत्रमाळांचे भार ।' – एरुस्व ८.४७; 'रयतेला लागला वणवा जळती अंत्रीं ।' – ऐपो ४०४. [सं.अंत्र]

अंत्र न. सूत्र, संधान : 'खानदौराचे व आणिक अमिरांचे अंत्र उडवावे ते कांहींच होत नाही.' – पेद ३० १०५.

अंत्रपुच्छदाह पु. एक रोग; अंत्रपुच्छ (अपेंडिक्स) ही एक आतड्यापासून निघालेली लांबट व अरुंद अशी नळी असते, हिच्या पोकळीत दाह, सूज अगर पू होऊन होणारा रोग. [सं.]

अंत्रमाळा स्त्री काळीज, अंत:करण. पहा : **आंत** (गो.)

अंत्रवृद्धि–द्धी स्त्री. पहा : **अंतर्गळ** [सं.]

अंत्रळ–त्रेळ न. अंतराळ; वातावरण.(गो.) [सं. अंतराल]

अंत्रा पु. ध्रुपदाच्या अस्ताई, अंत्रा व अभोग या तीन भागांपैकी दुसरा भाग; अंतरा; पालुपदानंतरचे पदाचे भाग; कडवे 'भरी अर्थ यमक अंत्रामधीं रंग करारी ।' – प्रला ३०. [सं.]

अंत्राटणे अक्रि. आपटणे : 'भूमी अंत्राटीती रोषे' – उषा १७२१.

अंत्रावरणदाह पु. उदराच्या पोकळीत, अंत्रावरणात (पेरिटोनियम) दीर्घकाळ होणारा दाह. [सं.]

अंत्राळी क्रिवि. अधांत्री; वरच्यावर. (क्रि. ठेवणे).

अंत्राक्ष न. आकाश : 'गोसावीयाची पेंडीते अंत्राक्ष ए' – गोप्र ३.

अंत्रिक वि. १. सोडलेले; टाकलेले; ओलांडलेले; गाळलेले (अंतर). २. अंतरलेले; काही अडचणींमुळे वेळीच न होता करायचे राहिलेले (कर्म, श्राद्ध इ.) [सं. अंतर]

अंत्रीबुक न. नोंद वही; जंत्रीचे पुस्तक : 'धनीपणाचे किती नंबरचे बुकांत पत्र नोंदले ते अंत्रीबुकाचे किनाऱ्यावर लिहावे.'– न्यासे ७०.

अंथ(थु)रणे उक्रि. १. जमिनीवर निजण्यासाठी, बसण्यासाठी वगैरे सतरंजी, बिछाइत इ. पसरणे; पसरून घालणे : 'तो निजावया सावकाश । समाधि मी त्यास आंथुरी ।'– एभा १९.८८. २. पसरून झाकणे; वर टाकणे, घालणे. [सं. आस्तरण]

अंथरी स्त्री. अंथरण्याचे साधन. (गालिचा, रुजामा, जाजम, सतरंजी, चटई इ.)

अंथरूण न. १. निजण्यासाठी अंथरायचे वस्त्र; बिछाना : 'नाकळे विषय अंथुरणीं । आधी लहान होतें त्या दिसांत नवतें शहाणी ।' – प्रला १७६. २. (बायकी ल.) पतिसंग; विषयसुख (अप.) अंथ्रुण : 'अंथ्रुण पांग्रुण ना निजाया मंचक'– दावि १२९. [सं. आस्तरण] (वा.) **अंथरुणाचा घाणा करणे** – झोपेत लोळून अंथरुणाचा चोळामोळा करणे. **अंथरुणाप्रमाणे किंवा अंथरूण पाहून पाय पसरावे** – साधनाप्रमाणे साध्य ठरवावे, ऐपत पाहून खर्च करावा; सामर्थ्यानुरूप वागावे. **अंथरूण धरणे** – पुष्कळ किंवा कायमचे आजारी होणे : 'कादर सातवीत गेल्यापासून मियांनी अंथरूण धरलं.'– एल्गार ५६. **भुईचे अंथरूण आणि आकाशाचे**

पांघरूण – अतिशय दारिद्री असणे.

अंथरूण कांबरूण–पांघरूण न. बिछाना व पांघरण्याचे वस्त्र; बाड बिछाना; जवळचे सामान.

अंदन, अंधण आधण. (ना.)

अंदर शअ. आत. [हिं.]

अंदरघुशी स्त्री. चोरी करण्याकरता घरात गुपचूप घुसणे; आत शिरणे; प्रवेश करणे.

अंदरबट्टा पु. आतबट्टा; नुकसान; न्यून. (व.)

अंदरसा क्रिवि. अंतस्थ रीतीने, आतून : 'अंदरसा भाषण हास्य विनोदभावे सानंदप्रीती । अविकळ करवी जगत्कर्ता ।' – निमासुभद्राचंपू ५.६६.

अंदरून अ. आतून; आतल्या बाजूने. (व.)

अंदाज–जा पु. १. कयास; तर्क; हेतू; मनाची धाव. २. सुमार; अजमास. ३. (अंदाजा) मान; परिमाण; दर; प्रमाण. ४. ठरीव प्रमाण; नेमणूक; मक्ता. [फा. अंदाझ]

अंदाजणे सक्रि. आपल्या अनुभवाप्रमाणे तर्क, अनुमान, कल्पना करणे : 'पर्वतावर धूर पाहून विस्तव अंदाजता येतो.' – भातप्र ३५.

अंदाजपट्टी स्त्री. पीक उभे असताच वसूल किती होईल याचे केलेले अंदाजपत्रक.

अंदाजपत्र न. अनुमान केलेल्या बातम्या, भाव ज्यात असतात ते पत्र.

अंदाजपत्रक न. पुढील सालच्या जमाखर्चाचे अंदाजाने केलेले पत्रक. (आखणी, कोष्टक).

अंदाजपंचे अ. अंदाजे; नीट माहिति नसताना केलेल्या अनुमानाने.

अंदाज समिती स्त्री. (राज्य.) विधिमंडळाची एक समिती. अर्थसंकल्पात निरनिराळ्या विभागाकरिता मंजूर केलेल्या रकमांच्या विनियोगावर देखरेख ठेवणारी समिती.

अंदाजा स्त्री. धाडस (गो.)

अंदाजे अ. सुमारे; तर्क किंवा कल्पना करून ठरवल्यास.

अंदाधुंद–दी स्त्री. पहा : **अंधाधुंद**

अंदाधुंदी स्त्री. घर, समाज, संस्था किंवा राज्य यातील अव्यवस्थितपणा.

अंदारी स्त्री. खांडे आणि दांडे यांच्यामध्ये बसलेल्या लहान फळ्यांपैकी प्रत्येक किलची. पहा : **अंधारी** (माण.)

अंदु, अंदुज पु. हाड्याव्रण (पायाचा एक रोग); कधीही बरी न होणारी जखम; किडवळ : 'नायटे अंदु गजकर्ण ।'– दास ३.६.२०.[सं. अंदु]

अंदुक पु. बेडी; साखळी; पायहसळी. 'अंदुक झाला सुयोधना गर्व ।' – मोउद्योग ७.३० [सं.]

अंदुक न. (प्राणि.) फलन न झालेले अंडे.

अंदुक जनन न. (प्राणि.) मादीच्या शरीरातील अंड्यांची निर्मिती. [सं.]

अंदुक मार्ग पु. (प्राणि.) अंडी मादीच्या शरीराबाहेर वाहून नेणारी नलिका. [सं.]

अंदुकाश्म पु. (भूशा.) माशांच्या (मासे) अंड्यांच्या आकाराच्या गोळ्यासारखे दिसणारे कॅल्शियम कार्बोनेट किंवा सिलिकाचे गोळे एकत्र येऊन तयार झालेला खडक. [सं.]

अंदुकी स्त्री. (प्राणि.) अंडाशय; मादीच्या जननेंद्रियाचा एक भाग. [सं.]

अंदुवाकी स्त्री. साखळ्यांच्या वाकी, रुद्रगाठीच्या वाकी : 'कंठी किंकिणी क्षुद्र घंटा । किंकिणी कलिवरे पायवाटा । अंदुवाकीचिया बोभाटा । वरी दशांगुळी ।।' – कथा ५.१६.१८५.

अंदू पु. १. साखळी; निर्बंध; बेडी. २. लढाईच्या वेळी हत्ती पळून जाऊ नये म्हणून हत्तीच्या पायास बांधावयाची साखळी, दोर, साखळदंड; मागील पायांस साखळदंड बांधण्याकरता अडकवलेली लाकडी चौकट : 'जसा गज हस्ती अंदु लेऊन करी ठाणावर धुरी ।'– पला ४.३६. ३. दोन भिंतींना अथवा दगडांना जोडणारी लोखंडाची पट्टी, सळई. ४. पायातील वाळा : 'अंदु तोडराचा झणत्कार ।' – वेसी ३.७२. [सं. अंद] (वा.) **अंदू घालणे–जडविणे–** १. लढाईत हत्ती पळून जाऊ नये म्हणून त्याचे पुढील पाय साखळीने बांधणे : 'हत्तीस अंदु घालून मारतां मारतां मरावे.' – भाब ७३. २. (ल.) कोंडून ठेवणे; दाबात ठेवणे; कैदेत घालणे; अडथळा आणणे.

अंदू क्रिवि. यंदा यावर्षी; चालू वर्षी. (कों.)

अंदेशा पु. १. आदेश; आज्ञा : 'कीं उत्तर सत्वर हस्ति पाठवा ऐसा हा अंदेशा ।' – बस्वलिंग, गजगौरी ४१. [सं. आदेश]

अंदेशा पु. १. विचार; कल्पना. २. संशय; शंका; वहीम : 'अंदेशाचे गोवीं पडो नये ।'–दावि २४५. ३. भीती; काळजी : 'झुरझुर पांजर झालें किती करूं अंदेसा ।' – पला ४.१२. ४. मसलत; योजना : 'ऐशास आपण लिहिले अंदेशे येथे उभयतांनी घेतले तेव्हा त्यांची खातरजमा केली.' – ऐलेसं ४०४८. [फा. अंदेशा]

अंध वि. १. आंधळा; दृष्टिहीन. २. (ल.) बेगुमान; बेपर्वा; उन्मत्त. जसे : – मदांध, द्रव्यांध इ. ३. अडाणी; अज्ञ. [सं.]

अंध पु. आड, विहीर : 'अंध खाणितां खालतें जवं जवं खाणे तवं तवं त्यासि अधोगतिसि कारण होये.' – विद १३.

अंधक वि. १. अंधुक; कमी प्रकाशाचा. २. फिक्का, तकाकी नसलेला; निस्तेज; मंद (रंग, रंगीत वस्तू). [सं.]

अंधक, अंधकअंधक क्रिवि. १. तुरळकतुरळक; अस्पष्ट; अव्यक्त; मिणमिणीत (दिवा, वस्तू). (क्रि. दिसणे.) २. धुकट; धुंद (हवा, वातावरण.)

अंधकणे अक्रि. अंधुक होणे; आवरण पडणे; निस्तेज होणे; मावळणे; झाकोळणे : 'ततारा झमकत होता । अंधकळा ।'– ऐपो ९२. [सं. अंधक]

अंधकार पु. १. (अप.) अंधःकार; अंधार; काळोखी; काळोख; प्रकाशाभाव : 'सूर्य देऊनि घेतला अंधकार ।' – हरि ३.२०३. २. (ल.) बुद्धिमांद्य; अज्ञान. [सं. अन्धकार]

अंधकूप पु. १. गवतात किंवा झाडाझुंडपांमध्ये दिसेनाशी झालेली विहीर; अंधारी विहीर : 'मग अंधकूप आश्रावा ।' – ज्ञा १.२३९. २. एक नरक. [सं.]

अंधगज(हस्ति)न्याय पु. एखाद्या विषयाचा भलताच अर्थ करून

घेणे; एखाद दुसरा अंश पाहून त्यावरून संपूर्ण विषयाचे आकलन झाले असे समजून त्याबद्दल चुकीचे मत बनवणे. [सं.]

अंधचष्मा पु. (मानस.) जो लावला असता समोरील वस्तू दिसत नाही असा चष्मा. मानसशास्त्रीय प्रयोगात याचा उपयोग करतात.

अंधतम पु. १. जास्त दाट अंधार; आंधळे करण्याइतका काळोख. २. (ल.) आध्यात्मिक अज्ञान; अध्यात्मज्ञानाचा अभाव. ३. एक नरक : 'तेणे अकर्म कर्मवशें अंधतमीं तो प्रवेशे ।' – एभा १०.५९०. वि. अत्यंत आंधळा. [सं.]

अंधतामिस्र न. एक नरक. [सं.]

अंधत्व न. आंधळेपणा; दृष्टिहीनता; चक्षुरिंद्रियाचा अभाव.

अंधदरी स्त्री. (भूशा.) दोन डोंगरांच्या रांगेमधील सूर्यप्रकाश जिथे पोचू शकत नाही असा अति खोलगट भाग. [सं.]

अंधदर्पण न्याय पु. (आंधळ्याला आरशाचा काय उपयोग यावरून) एखाद्या गोष्टीचा सापेक्ष निरर्थकपणा दर्शवण्यासाठी या न्यायाचा उपयोग करतात; ज्याला ज्या गोष्टीचा उपयोग नाही ती त्याला देणे.

अंधपरंपरा स्त्री. १. आंधळ्याची ओळ, माळ. एका आंधळ्याकडून दुसऱ्या आंधळ्याकडे अशी चालत आलेली रीत वगैरे. २. एकाचे पाहून दुसऱ्याने, त्याचे पाहून तिसऱ्याने याप्रमाणे कोणतीही गोष्ट विचार न करता करण्याचा परिपाठ; गतानुगतिकत्व; खरेखोटे, फायदा-तोटा न पाहता वाडवडील किंवा समाज जसे करीत आला तसे करणे. [सं.]

अंधपरंपरा न्याय पु. जेव्हा माणसे एखादी गोष्ट करायला विचार न करता मेंढराप्रमाणे एकामागून एक अशी जातात आणि प्रसंगविशेषी नुकसान सोसतात तेव्हा या न्यायाचा प्रयोग.

अंधबंध पु. अंधपटल. [सं.]

अंधबिंदु-दू पु. (वै.) नेत्रगोलकांमध्ये दृष्टिचेता जेथे आतल्या आवरणात शिरते तेथील दृष्टिपटलातील प्रकाशसंवेदक नसणारा बिंदू. [सं.]

अंधमार्ग पु. (मानस.) व्यूहात ज्या ठिकाणी पुढे जाण्याचा मार्ग बंद होतो असा मार्ग, पुढे जाण्यास, प्रगतीस अटकाव करणारी गोष्ट.[सं.]

अंधविलोकन प. आंधळा माणूस काही पाहणे शक्य नसते, यावरून अशक्य गोष्टीचा निर्देश करताना हा शब्दप्रयोग करतात.

अंधश्रद्ध-श्रद्धाळू वि. (समाज) सारासार विचार न करता, आंधळेपणाने, भीतीने एखाद्या गोष्टीवर विश्वास ठेवणारा. [सं.]

अंधश्रद्धा स्त्री. सारासार विचार न करता आंधळेपणाने एखाद्या गोष्टीवर ठेवलेला विश्वास; अज्ञानातून, भीतीतून निर्माण झालेली पण बुद्धीला न पटणारी निष्ठा; वेडगळ समजूत; धर्मभोळेपणा. [सं.]

अंधस्थान न. (प्राणि.) डोळ्यातील पटलावर ज्या ठिकाणी प्रतिमा तयार होत नाही तो बिंदू. [सं.]

अंधाई स्त्री. १. अंधार; काळोख. २. (ल.) अंदाधुंदी; बखेडा.[हिं.]

अंधाटी स्त्री. १. एखाद्याच्या सरळ बोलण्यावर दुसऱ्याने घेतलेला आक्षेप; आडफाटा. २. असल्या आक्षेपांनी स्वत:चे मत सिद्ध करण्याचा धरलेला हट्ट. (क्रि घेणे, फोडणे, काढणे.)

अंधाटीबंधाटी स्त्री. जिने गठ्ठे आवळले जातात अशी दोरी किंवा झाडाची लवचिक फांदी.

अंधाधुंद-ध, अंदाधुंदी-धी (अन्धाधुन्द-दी) स्त्री. बंडाळी; अव्यवस्था; गोंधळ; अराजकता (राज्य, घर, कामकाज इ. मध्ये) वि. अव्यवस्थित; अनियमित; बेबंदी (कारभार, राज्यतंत्र).

अंधानुकरण न. (मानस.) आंधळेपणाने केलेले अनुकरण, नक्कल; दुसऱ्याच्या कोणत्या गोष्टीचे अनुकरण करायचे व ते का करायचे याचा विचार न करता केलेले अनुकरण; आपल्यापेक्षा वरच्या थरातील व्यक्तीची आंधळेपणाने केलेली नक्कल. [सं.]

अंधानुवाद पु. अंधानुकरणाने वागण्याची प्रवृत्ती.

अंधार पु. १. काळोख; अंधकार : 'खोलीत अंधार पडिला फार । खालीं न दिसे अणुमात्र ।' – संवि १.१३४. २. (ल.) अडाणीपणा; अज्ञान : 'जाणपणें घे अंधार । तो एक पढतमूर्ख ।' – दास २.१०.२७. ३. (ल.) अन्याय; उपद्रव; अंदाधुंदी; घोटाळा (वा.) **अंधारून येणे** – सूर्यासमोर काळे ढग आल्यामुळे उजेड कमी होणे; अंधारणे; अंधार पडल्यासारखी स्थिती होणे. [सं. अंधकार]

अंधारकोठडी-कोंडी-खण- खणी स्त्री. एकान्तवासाची शिक्षा भोगण्यासाठी तयार केलेले, चोहोकडून बंद परंतु हवा येण्यापुरता झरोका असलेले तळघर, खोली. १. कोंदट, अंधारी खोली. २. (ल.) एकान्तवासाची शिक्षा. (क्रि. ठरणे, ठरवणे, देणे, ठोठावणे).

अंधारखोली स्त्री. (भौ.) छायाचित्रे असलेली चित्रपट्टी धुण्यासाठी व त्यावर इतर प्रक्रिया करण्यासाठी खास तयार केलेली प्रकाशबंद खोली.

अंधारगडत-द न. अतिशय काळोख (क्रि. पडणे, येणे, चढणे, होणे.) अंधारगडप, अंधारगुडुप असेही शब्द वापरतात.

अंधारणे अक्रि. (ढग, पाऊस) दाटून, जमून येणे व काळोख होणे. [सं. अंधकार]

अंधारी स्त्री. १. काळ्याकुट्ट ढगांमुळे पडलेला अंधार. २. टांग्याचा घोडा किंवा रहाटाचा, घाण्याचा बैल यांच्या डोळ्यांस लावण्याची झापड. ३. पित्तक्षोभाने डोळ्यांपुढे एकाएकी भासणारा अंधार किंवा चक्कर; मूर्च्छा; तसेच उतारवयामुळे किंवा (ल.) आढ्यतेमुळे डोळ्यांवर येणारी झापड, धुंदी. ४. अंधार, काळोख (क्रि. येणे, पडणे). ५. (ल.) अज्ञान : 'तेथे अंधारी गेली । मग बुद्धी मावळली ।' – परभा १०.११.
वि. उजेड नसलेली; एकांत असलेली; निर्जन : 'ह्या वार्डास 'अंधारी' असेच नाव आहे.'– विराशिंरो १६८.

अंधारी स्त्री. १. रहाटगाड्याच्या चाकाच्या दोन दात्यांमधील जागा; दातांतर; खाचा. २. कडीपाटाच्या दोन कड्यांमधील जागा झाकण्याकरता बसवलेली आडवी फळी. ३. लाकडी जिन्याच्या दोन पायऱ्यांमध्ये मागच्या बाजूस असलेली पोकळ जागा बंद करण्याकरता बसवण्याची फळी. ४. तुरुंग; अंधार कोठडी; तळघर : 'ज्या गाड्यानें श्रीमंतांवर हात टाकिला त्यास मोरोबा दादांनी तेथेंच मारूं न देता कैद करून आणून अंधारीत घातला आहे.' – ऐलेसं १४२०. ५. बळद; भिंतीत काढलेले कपाट.

अंधारी उजेडी क्रिवि. गुप्तपणे व उघड; सरळ, स्पष्ट शब्दात वा खुबीने सुचवून; खाजगी रीतीने व चारचौघात, अनेक मार्गांनी, रीतींनी. (क्रि. सांगणे, शिकवणे.)

अंधारी कुंधारी–कोंधारी क्रिवि. १. काळोखात; अंधारात; सांधीकोंदीत; कोन्याकोपऱ्यात. २. (ल.) गुप्तपणे; चोरून; आडून. [अंधारीचे द्वि.]

अंधारी रात्र स्त्री. वद्य पक्षातील रात्र; अंधारी, काळोखी रात्र.

अंधारू पु. पार्शी धर्मगुरू : 'भिकाजी रुस्तुमजी अंधारू.' – बाबारो २५.४०.

अंधारे न. १. अंधार, काळोख. २. रातांधळे : 'गिरी विरी आणि अंधारे'– दास ३.६.२६. २. झडप; छप्पर; झापड : 'खिडकीची नागफणीच्या आकाराचीं अंधारीं हीं आर्मेनियन लोकांनी इराणी लोकांपासून उचललीं.' – ज्ञाको २०.१८९. [सं. अंधकार]

अंधी स्त्री. १. काळोखी; आभाळ भरून येणे. २. तुफान, वादळ, जौळ (क्रि. होणे, उठणे, बसणे, जाणे). [हिं.]

अंधु पु. आड; विहीर. : 'सिंधु अगस्त्याऽचमना न पुरे, पुरतील काय मग अंधु ।' –मोद्रोण २.८५ [सं. अंधम्]

अंधुक–धूक वि. अस्पष्ट; मंद; पुसट; धूसर. [सं.]

अंधुक काच स्त्री. (स्था.) धूसर काच; उजेडाची तीव्रता कमी करणारी काच.

अंधुकपणा पु. पुसटपणा; धुसरता. [सं.]

अंधुळी स्त्री. सावली; छाया.

अंधेर पहा : **अंधार** [हिं.]

अंधेरनगरी स्त्री. अन्याय, जुलुम–जबरदस्ती जेथे नेहमी चालते असे स्थळ; अव्यवस्थितपणाचा कारभार; बेबंदशाही. [हिं.]

अंधेरी वि. १. पहा : **अंधार.** २. अंधेरनगरीतल्या सारखा; बेबंद : 'येथील कारभार मोठा अंधेरी. कोणास कोणी पुसत नाही.' – ऐलेसं ५२४४.

अंधेरी स्त्री. किलाव्यास बांधलेली असते. जरूर लागेल तेव्हा हत्तीच्या डोळ्यावर टाकतात.

अंब न. पाणी.

अंब उद्‌गा. राजपत्नी, गुरुपत्नी, मित्रपत्नी, साध्वी, सासू व आई या सर्वांस आदरार्थी संबोधन. [सं.]

अंबक न. डोळा : 'त्र्यंबकाने तिसरा 'अंबक' म्हणजे डोळा उघडला की त्यातून या ज्वाला निघतात.' – तीम ७९. [सं.]

अंबक न. बाप. [सं.]

अंबक न. तांबे. [सं.]

अंबकटी–काठी स्त्री. कच्या आंब्याची वाळलेली फोड; अंबोशी; हिचा उपयोग कालवणात चिंचेऐवजी करतात. पहा : **आंबकरी** [सं. आम्र+काष्ठ]

अंबर न. १. वस्त्र, कापड : 'पदबंध नागर । तेंचि रंगाथिलें अंबर ।'– ज्ञा १.६. २. (समासात) वस्त्र परिधान, पोशाख याअर्थी. उदा. पीतांबर= पिवळे असे वस्त्र; वस्त्राने युक्त असा; दिगंबर=दिक्–दिशा आहे वस्त्र ज्याचे; चर्मांबर इ. [सं.]

अंबर पु. १. धान्य ठेवण्यासाठी भिंतीत केलेली कोठडी; धान्यागार; कोठार; हळद. २. (ल.) खजिना : 'जें मागशील तें देईन भरला अंबर ।'– सला १.३०. [फा. अंबार](वा.) **अंबर लुटणे–** धान्याचा साठा उधळपट्टीने खर्चणे; लुटारूने धान्य लुटणे.

अंबर पु. एक सुगंधी तांबूस पदार्थ (उदबत्त्या करण्याच्या कामी उपयोगी). अंबर उदी. [फा.]

अंबर न. देवमाशाचे सुगंधी रेत किंवा विष्ठा; कापडी झापड–राव्यको.

अंबर पु. (वै.) एक प्रकारचे गवत.

अंबर–री पु. १. (लोहारी) खिळे उपसून काढावयाचा चिमटा, पकड. २. (सोनारी) अडकित्त्यासारखा दोन पायांस एका खिळ्याने सांधून वरच्या बाजूस वर्तुळाकार असलेला, धातूचे सूत, तार ओढण्याचा चिमटा.

अंबर पु. १. एक धातू; देशी औषधात याचा उपयोग करतात. २. अंबरचा केलेला जिन्नस. (मणी, सळई, दागिना.).

अंबरउदी पु. स्पर्म व्हेल नावाच्या माशाच्या आतड्यात होणारा एक पदार्थ. हा सुगंधी व औषधी आहे.

अंबरखाना पु. अठरा कारखान्यातील एक; धान्यागार; कोठार : 'अंबरखाना चांगला । वक्त गैरवक्त कामाला । तोचि राजा शोभला । जगतीं तळीं ।' – भाअ १८३४. [फा.]

अंबर चरखा पु. हाताने सूत काढण्याच्या चरख्याचा एक प्रकार.

अंबरसा पु. अंबर धातूचा लहान मुलाच्या गळ्यातील एक दागिना. (व.)[फा. अन्बरचा]

अंबरी स्त्री. जाळीदार सुशोभित केलेली मंडपी.
वि. अंबराने सुगंधित केलेली (तंबाखू वगैरे). [अंबर]

अंबरीष न. १. खापर. २. पश्चात्ताप.
पु. सूर्य; विष्णू; शिव; एक ऋषी. [सं.]

अंबले न. काकडीसारखे एक फळ. हे कडू असते.

अंबले न. मुलांच्या कानातील डूल.

अंबवण न. १. पहा : **अंबोण** : 'अधरपान आंबवणें । गाढालिंगनी मेळवणे ।'–मुआदि १५.११८. २. (पिठात, कोंड्यात, तंबाखूत – ताक, लिंबाचा रस इ.) आंबवण्याकरता घालण्यात येणारा पदार्थ; विरजण. पहा : **आंबोण** [सं. अम्ल+वन]

अंबवण न. आवण; आमण; बैलगाडीच्या चाकाच्या तुंब्याच्या तोंडात, आतील आखाने तुंबा झिजू नये म्हणून घातलेले लोखंडी वाटोळे कडे.

अंबवण–णी न. स्त्री. नाव वल्हवताना नावाडी गातात ते गाणे; चकवा. (कों.)

अंबवणी न. १. कैरी भाजून पाण्यात कालवून आत गूळ किंवा साखर घालून केलेले सार किंवा पन्हे.

अंबवणी न. उसाची किंवा हळदीची लागवड झाल्यावर तिसरे दिवशी जे पाणी देतात, ते पाणी.

अंबवणी चिंबवणी न. उसाची किंवा हळदीची लागवड झाल्यावर पाचसहा दिवसांनी देतात ते पाणी.

अंबवशी स्त्री. बारीक पानांची भुईसपाट पसरणारी वनस्पती; अंबटवेल.

अंबवा–रंग पु. १. आंब्याच्या रंगासारखा हिरवा रंग; नीळ व आंबेहळद यापासून केलेला रंग. २. अंबवा रंगाने रंगविलेले कापड.

अंबशी वि. मेघासारखा निळा; मेघवर्ण. [सं. अंभस्]

अंबष्टाण, अंबसाण स्त्री. आंबटघाण; आंबूस वास. (को.)

अंबष्ठ–ष्ट पु. १. ब्राह्मण बाप व वैश्य आई यांपासून झालेली संतती; अशांची जात : 'अंबष्ट आणि मूर्धावसिक्त ।' – एभा २०.३३.[सं.]

अंबसाण स्त्री. आमसाण; आमसूल. पहा : **अंबटाण**

अंबसुका–खा वि. अर्धवट सुकलेला; दमट; किंचित ओलसर; अंबट ओला. (कों)

अंबसूल–सोल न. रातांबीच्या फळाचे त्याच्याच रसांत भिजवून वाळवलेले साल; कोकंबसाल.

अंबळी पु. एक मासा; पिउश मासा. याच्या छातीवर दोन व पाठीवर एक असे तांबड्या रंगाचे पंख असून बाकीचे अंग पांढरे असते; लांबी दोन ते तीन इंच असते.

अंबा स्त्री. १. आई : 'म्हणोनि अंबे श्रीमंते ।' – ज्ञा १२.१०.२. राजपत्नी; साध्वी इत्यादींस आदरार्थी संबोधन. ३. दुर्गा; भवानी; पार्वती (देवी) पहा : **अंबाबाई** : 'साहस नव्हेचि गे अंबा । विन्मुख जाहली जगदंबा' – एरुस्व ५.७३. [सं.]

अंबाटक्का, अंबीटक्का पु. आंबरायाबाबत घ्यायचा कर.

अंबाडा पु. बायकांच्या केसांचा बुचडा. पहा : **आंबाडा**

अंबाडा पु. १. अंबाडीचे झाड व पाने; हे झाड चार पाच हात उंच वाढते. सुकल्यावर भिजत घालून त्यावरील वाख काढतात, त्याचे गोणपाट, दोर व कागद करतात. [हिं. अंबाडा]

अंबाडी स्त्री. १. अंबाडीचे झाड. पहा : **अंबाडा** (वनस्पती). २. या झाडाचे बी (यापासून तेल काढतात.) ३. याचे तंतुमय वेष्टन – त्वचा; यापासून दोर करतात. याची पाने भाजी म्हणून खातात. (गो.) (वा.) **केसांची अंबाडी होणे, दिसू लागणे–** केस पिकल्यामुळे अंबाडीच्या वाखासारखे दिसू लागणे.

अंबाडी स्त्री. अंबाडीचे पान; मोठ्या व तिखट पानाची नागवेलीची एक जात.

अंबाडी पु. बेदाण्यातील एक जात.

अंबाडी पु. एक मासा (वाळलेले, सुकट).

अंबाडी पट्टी स्त्री. अंबाडीच्या लागवडीवर किंवा तिच्यापासून दोर करण्याबद्दल बसवलेला कर.

अंबाबाई स्त्री. १. कोल्हापूरची देवी. (सामा.) कोणतीही (जोगेश्वरी, तुळजापूरची वगैरे) देवी. २. (ल.) हट्टी स्त्री. ३. (विनोदाने) आमटी.

अंबाबाईचा उदो उद्गा. पोत घेऊन 'उदो उदो गे' करीत नाचणे; देवीचा जयजयकार करणे.

अंबाबाईचा पोत अंबाबाईचा पुजारी जो भुत्या त्याच्या हातातील, चिंध्यांचा पीळ देऊन केलेला, पेटलेला मोठा काकडा.

अंबार न. १. अंबारखाना; भिंतीतील धान्य ठेवण्याची कोठडी; धान्यागार; कोठार : 'धान्याची अंबारे... केव्हा लुटली जातील...' – शसौ ५१. पहा : **अंबर.** (सामान्यतः) कसलाही ढीग, रास. २. कापलेल्या गवताचा ढीग.(बे.) ३.पिकाचा सरकारी हिस्सा; अंबाराशी. (कर्ना.) [फा. अंबार]

अंबारसरी स्त्री. गावातील ब्राह्मण, गावकामगारांना वगळून, इतरांपासून जी घरपट्टी वसूल करतात ती.

अंबारी स्त्री. हत्तीवरील बसावयाची मेघडंबरी, आसन, बैठक. जेव्हा वर छताची योजना नसेल तेव्हा या बैठकीला हौदा म्हणतात : 'अवर्ण अंबाऱ्या शोभल्या वरी ।' – नव १३.७५. [अर. अमारी] (वा.) **उलटी अंबारी हातात येणे, उलट्या अंबारीत बसणे, उलट्या अंबारीने राज्य करणे –** भिक्षांदेही करणे; भीक मागणे (गाठ मारलेल्या भिक्षेच्या झोळीचा आकार उलट्या अंबारीसारखा असतो यावरून) : 'माझी कातड्याची पेटी व फराळाचे आणि चार धोतरें एवढें मात्र.... बचावलें. नाहींतर आजच उलट्या अंबारीच्या राज्याचा उपभोग घ्यावा लागला असता.' – रंगराव. **अंबारीत बसणे–** श्रेष्ठपणास चढणे; वैभव, अधिकार प्राप्त होणे. **अंबारीसकट हत्ती गिळणे –** सर्वस्व स्वाहा करणे; सगळेच हडप करणे : 'येथील मंडळी अंबारीसकट हत्ती गिळणार हे स्पष्ट आपणास विदित आहे.' – पुणे अखबार १.७७.

अंबावाटी स्त्री. विवाह समारंभातील अंबा शिंपण्याच्या विधीकरता वापरली जाणारी रंगाची वाटी : 'तुर्या अंबावाटी घेऊनि गोरटी.'– दावि ३७.

अंबाळ, अंबाळी स्त्री. क्लेश.

अंबिका स्त्री.१. आई : 'कां एकलोतिया बाळका । वरी पडौनि ठाके अंबिका ।'– ज्ञा १३.५०२. २. जगदंबा; पार्वती : 'चंद्र तेथे चंद्रिका । शंभु तेथे अंबिका ।'– ज्ञा १८.१६२२. [सं.]

अंबिलगाडा पु. चित्रविचित्र वेलींनी नटवलेली, सजवलेली गाडी. (बे.)

अंबी, अंबेकरी पु. नावाडी; भोई; धीवर : 'मासे मारणारे कोळी व नावा वलविणारे अंबी नदींत एके ठिकाणीं बुडून बऱ्याच अंतरावर पाण्यावर येतांना पुष्कळांनी पाहिलें असेल.'– प्राणिमू १५. (कर्ना.) [का. अंबी]

अंबीर पु. अमीर; हंबीर; सरदार. राज या शब्दाला जोडून विशेषत: हा शब्द येतो : 'धन्य पुण्यामधिं आपुण राजअंबिरा ।'– पला ९८. पहा : **अमीर** [अर. अमीर]

अंबु न. पाणी. [सं.]

अंबुखणे–खिणे, आंबुखणे उक्रि. १. टाकणे; फेकणे; वर्षणे : 'प्रळयाग्नीचीं उजिती । आंबुखिलीं जैशीं ।'– ज्ञा ११.३४२. २. सिंचन करणे; शिंपडणे : 'घृतें आंबुखुनि आगियाळें ।' – ज्ञा १४.१६२. [सं. अभ्युक्षण]

अंबुखा पु. १. पाण्याचा वर्षाव, वृष्टी; शिंतोडा; हबका 'मोक्षमार्गाकडे.

जैं यांचा आंबुखा पडे ।'– ज्ञा १६.२६१.

अंबुखा पु. गवसणी.

अंबुची, अंबु (बो)ची चिंबोची (अम्बुची) स्त्री. एक आंबट वेल. हिच्या पानांची भाजी करतात. पहा : **अंबोशी**

अंबुज न. पाण्यात जन्मलेले; कमळ. नयनांबुज, पादांबुज इ. समास होतात. [सं.]

अंबुजी स्त्री. मांगाची व मांग गारुड्याची गुप्त लिपी; 'पारसी' या ऐवजी वापरला जाणारा शब्द; 'मांग' या ऐवजी या नावाने संबोधतात.

अंबुट न. अंबर; आकाश; पहा : **आबुट** : 'घडघडिले चक्रवाट । रजें अंबुट कोंदलें ।।'– एरुस्व ८.१४.

अंबुटकी स्त्री. अगदी कोवळा आंबा.

अं(आं)बुथणे उक्रि. १. वाढणे; जास्त होणे : 'वोखदाचेनि नांवें अमृतें । जैसा नवज्वरू आंबुथे ।'– ज्ञा १३.७२३. २. (ल.) प्रज्वलित होणे; प्रदीप्त होणे; पेटणे; पेटविणे; उजळणे : 'तैसा वैराग्याचा बोलावा । विचाराचा तो दिवा । आंबुथितां आत्मठेवा । काढीची तो ।।' –ज्ञा १८.१००८. [सं. अभ्युत्थान]

अंबुद, अंबुधर पु. ढग; अभ्र : 'चातक होतां तृषाकांत । आवडीनें लक्षित अंबुधरातें ।।'– सवि २५.२. [सं.]

अंबुधि–धी, अंबुनिधि–धी पु. समुद्र; महासागर. [सं.]

अंबुरकी चिंच स्त्री. बहुतेक पिकलेली, गाभुळलेली (चिंच.)

अंबुरा पु. अंबूर. पहा : **अंबर, अंबूर**

अंबुला पु. नवरा; पती : 'नंदनंदन हा आचोज अंबुला वो ।' – निगा ६५.

अंबुला पु. पाण्याचा थेंब.

अंबुला, अंबुले पु. आंब्याच्या आकाराचा कानातील डूल. पहा : **आंबला, आमला** : 'कुमारांचे आंबुले कडदोरी । मजपाशीं आणिजे ।।' – क्रिपु १.१९.३९. [सं. आम्र, आमलक]

अंबुली स्त्री. आबुली; पत्नी; नवरी : 'लांबलांबे कासोटें । मिरविती आं(आ)बुलिआं पुढें ।।'– शिव ८९१.

अंबुलेपण न. नवरेपण; मोठेपणा; श्रेष्ठत्व: 'यादवासी अंबुलेपणाची आस' – ज्ञागा २९. पहा : **आंबुलेपणा**

अंबुवाची स्त्री. आषाढ वद्य पक्षातील दशमीपासून त्रयोदशी अखेरचे चार दिवस. या काळात भूमी अशुद्ध होते अशी समजूत असून या अवधीत कोठलेही शेतकाम न करण्याची प्रथा आहे.

अंबुशी स्त्री. पहा : **अंबोशी**

अंबुसणे अक्रि. पहा : **आंबणे**

अंबूदारखाना पु. जलस्थान; पाणी साठविण्याची जागा.

अंबूर पु. पकड; चिमटा; सांडशी. पहा : **अंबर**

अंबूस वि. १. आंबलेले; आंबट वास येणारे. २. आंबट.(ना.)[सं. अम्ल]

अंबे न. वल्हे.

अंबेकरी पु. नावाडी, भोई; धीवर. [कर्ना.]

अंबेमोहोर–हर, आंबेमोहर पु. १. आंब्याच्या मोहोराइतका बारीक, गोल, पांढरा व सुवासिक तांदूळ. याच्या काडाच्या पातीलाही आंब्याच्या मोहोरासारखा वास येतो. २. नाचणीचा एक प्रकार.

अंबेरी स्त्री. एक झाड व त्याचा चीक. (राजा.)

अंबेहळद, आंबेहळद स्त्री. हळदीची एक जात. ही रानात उगवते. या हळदीच्या गाठी मोठ्या असून त्यांना फार दर्प असतो. बागायती हळदीप्रमाणे ही खाण्याच्या मसाल्याच्या उपयोगी पडत नाही. औषधात वापरतात.

अंबोची–चिंबोची स्त्री. भाजीच्या उपयोगाची एक वनस्पती.

अंबोटी स्त्री. १. एक वनस्पती. २. चुका; शतवेधी.

अंबोण न. १. गुरांना घालावयाचे पेंड, कोंडा, सरकी इ. चे भिजवून किंवा शिजवून केलेले मिश्रण. ह्याला आंबूस वास येतो. २. विवाह झाल्यावर वर व वधू या दोन्ही पक्षांकडील बायका परस्परांना जेवणाचे आमंत्रण देतेवेळी मुख्य विहिणीपुढे भाजीसह कोंडा, पेंडीचा खडा, भाजीच्या काड्या इ. शिध्याने भरलेले शिप्तर ठेवतात ते. (वा.)

अंबोण दाखविणे– (ल.) लाच देणे.

अंबोण न. गाडीच्या चाकाच्या तुंब्यातील लोखंडी कडे.

अंबोणी स्त्री. पहा : **अंबवणी**

अंबोरा पु. (धनगरी) लग्नात शिल्लक असलेले व एकत्र शिजवून सर्व नातेवाईकांना हक्काने वाटण्यात येणारे अन्न. (व.)

अंबोली स्त्री. पत्नी : 'अंबोल्या सांडोनि कोण मागे भीक' – जना ३३.

अंबोशा–शी स्त्री. कच्च्या आंब्याच्या वाळवलेल्या फोडी. यांचे लोणचे करतात. (कों.)

अंबोशी स्त्री. १. बारीक पानांची, भुईसरपट, आपोआप उगवणारी वनस्पती, अंबटवेल; अंबुशी. २. एक लहान झुडूप– याच्या पानांची चटणी करतात.

अंबोसा पु. आलुबुखार.

अंबोळी स्त्री. धिरडे; तांदूळ व त्याच्या निम्मी उडदाची डाळ भिजत घालून वाटून त्यात मीठ, मिरच्या, कढीलिंब वगैरे घालून व तव्यावर ओतून तयार होणारा पदार्थ.

अंबोळीबांबोळी पु. लहान मुलांचा एक खेळ. (कु.)

अंब्या पु. अंबेकरी; नावाडी.

अंब्रुक–को क्रिवि. आतल्या आत. (गो.)

अंब्रुचे अक्रि. फळ पिकणे (गो.)

अंभ न. पाणी : 'नातरी आटलिया अंभ ।' – ज्ञा १५.२७. [सं. अंभस्]

अंभोज न. कमळ; पद्म; अंबुज. [सं.]

अंभोद, अंभोधर पु. मेघ. [सं.]

अंभोधि–धी, अंभोनिधि–धी पु. समुद्र. पहा : **अंबुधि** [सं.]

अंभोरुह न. पहा : **कमल**

अंमलरुह पहा : **अमल** [सं.]

अंमलपाणी करणे क्रि. नशापाणी करणे; दारू पिणे : 'बौद्धधर्म स्वीकारला नाही. कारण रोज अंमलपाणी करावे लागते.' – एगाएपा १४८.

अंमलबजावणी स्त्री. (मान्य झालेला कायदा, नियम इ.) लागू करण्याची कृती; कार्यान्वयन; अंमलात आणणे. [फा.]

अंमली औषधे, अंमली द्रव्ये न. अव. गुंगी, कैफ निर्माण करणारी मादक द्रव्ये.

अंमस स्त्री. अमावास्या; आवस.(गो.) [सं. अमा]

अंमळशाने क्रिवि. थोड्या वेळाने.

अंमा अ. परंतु; पण. पहा : **अमा**

अंवठा पु. पहा : **अवठा.**

अंवशी क्रिवि. पूर्वरात्री; रात्र पडताच.

अंवारे अ. अंतराने; दूरवर; अंतरावर : 'येजमान पुढे चौदा कोसाच्या अंवारे आहेत.'– होइसापखं १२.१३३.

अंश पु. बकोट; खांदा. [सं. असं]

अंश पु. १. भाग; खंड; विभाग; तुकडा; हिस्सा; वाटा. हा शब्द विशेषत: समासात योजला जातो. : 'तरी ताकाचे अंश फेडणें ।'– ज्ञा १५.४६४. २. लेश; राहिलेला भाग; प्राप्तीचा वाटा; शेष. ३. वर्तुळाचा ३६० वा भाग; अक्षांश; रेखांश. ४. (ग.) अपूर्णांक; व्यवहारी अपूर्णांकातील रेषेवरील संख्या; याच्या उलट छेद. ५.(ल.) माया : 'अंश शेवटी एकीकडे । अनंतें हारपैली ब्रम्हांडें ।' – ज्ञा ८५. [सं.]

अंश पु. १. आदित्यांपैकी एक २.किरण : 'कमलवनीं विकाशु । करी रवीचा एक अंशु'– ज्ञा १८.१३६७.

अंश पु. (छाप.) (मजकुराच्या उठावाच्या मानाने) खिळ्याची जाडी.

अंशअधिपत्र न. भाग किंवा शेअरसंबंधीचे अधिपत्र.

अंशक पु. १. भाऊबंद, वाटेकरी. २. भाग.

अंशक पु. सौरमानाचा दिवस. [सं.]

अंशकालिक, अंशकालीन वि. १. अर्धवेळ; थोड्या वेळाची (नोकरी, धंदा इ.) २. पूर्ण वेळ काम न करणारा. [सं.]

अंशत: क्रिवि. भागाभागाने; पायरीपायरीने; थोडेथोडे; हळुहळू; किंचित; काही. [सं.]

अंशत:भरणा पु. भरणा करावयाची संपूर्ण रक्कम न भरता काही भाग जमा करणे.

अंशदान न. आपल्या वाट्याची रक्कम देणे; हिस्सा अदा करणे; वर्गणी देणे; अंशत: देणे. [सं.]

अंशदानात्मक वि. वर्गणीच्या रूपाने दिला जाणारा; अंशत: दिला जाणारा. [सं.]

अंशधारी पु. (अर्थ.) भागीदार.

अंशध्रुवित वि. (भौ.) काही प्रमाणात ध्रुवीभवन झालेला.

अंशभक्ति–क्ती स्त्री. एक नवा अर्थालंकार : अंशवाची शब्दाने पूर्णाचा अर्थ लक्षित करणे.

अंशमात्र क्रिवि. अंशत; थोडे; किंचित. [सं.]

अंशराशीकरण न. परिवर्तनाने कमी करणे.

अंशराशीकृत निवृत्तिवेतन न. निवृत्तिवेतनाचा काही भाग सरकारला देऊन त्याऐवजी विशिष्ट सूत्राप्रमाणे मिळालेली एकत्र रक्कम व त्याशिवाय दरमहा मिळणारे निवृत्तिवेतन.

अंशवर्णांधता स्त्री. (वै.) काही रंग डोळ्यांना न दिसणे. [सं.]

अंशस्वर पु. (संगीत) पहा : **वादीस्वर**

अंशहारी, अंशाधिकारी वि. भागीदार; वाटेकरी; पातीदार.

अंशावतार पु. ईश्वराचा काही अंश ज्यामध्ये आहे असा अवतार. त्याच्या उलट पूर्णावतार. [सं.]

अंशांकन न. (भौ.) अंशाच्या खुणा करण्याची क्रिया.

अंशांश पु. अंशाचा अंश; भागाचा भाग; पोटविभाग.

अंशिक वि. अंशात्मक; थोडेसे; किंचित; अल्प : 'जयाचें आंगिक अंशिकें ।' – ज्ञा १८.१७२५.

अंशित वि. वाटलेले; विभागलेले. [सं.]

अंशी पु. भागीदार. पहा : **अंशहारी** [सं.]

अंशु–शू पु. किरण; कर; रश्मी; प्रकाशशलाका. [सं.]

अंशुक न. वस्त्र : 'न आतळे जो द्विज अंशुकासी ।'– सारुह १.४४. [सं.]

अंशुकळा स्त्री. परमेश्वराच्या गुणरूपादी कळांचा, तेजाचा लहानसा भाग; परमेश्वराचा अंशावतार : 'अंशुकळा सखा दैव्यालागी.' – नरुस्व ३१३.

अंशुमापक पु. किरणांच्या अंगी असणारे गुणधर्म ओळखण्याचे यंत्र [सं.]

अंशुमाळी पु. सूर्य : 'जैसा वर्षोनि भूतळीं । आपुला रसु अंशुमाळी ।' – ज्ञा १५.२९७.

अंशुल वि. तेजस्वी. [सं.]

अंस पु. खांदा. पहा : **अंश :** 'वागवी निज सिदोरिस अंसीं ।' – सारुह ३.१२२. [सं.]

अंसफलक खांदा; बकोट.

अंसुढाळ वि. १. पहा : **अश्रुढाळ**. २. रड्या; सदोदित रडका.

अंसुपात पहा : **अश्रुपात**

अंसे, अंसेक क्रिवि. अमावास्येच्या दिवशी. (कु.)[सं. अमावास्या]

अंक्ष्व न. १. पूज्य; शून्य. २. अभाव.

अं: उद्गा. एखाद्या गोष्टीविषयीचा तिटकारा; औदासीन्य; अविश्वास; संशय, असंभाव्यता व्यक्त करताना निघणारा उद्गार.

अ: याचा अंतर्भाव स्वरमालेत करण्यात येत असला तरी तो स्वतंत्र स्वर नसून, ते एक ध्वनिचिन्ह आहे. हे (:) या प्रकारे दाखविले जाते. विसर्गाला (:) वेगवेगळ्या संदर्भात वेगवेगळे ध्वनिमूल्य आहे. ते त्याच्या आधी येणाऱ्या स्वरावर आणि पुढील व्यंजनावर आधारित असते.